

ચિત્રકાર]

શૂન્ય પરીક્ષિત દમ

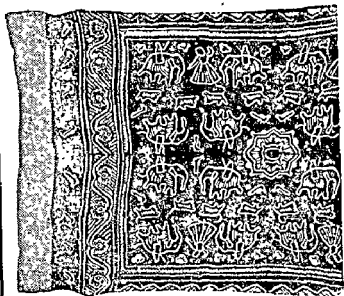

શ્રી જીવન

૫ : સાતમું.
૬ : પહેલું

સંપાદક :
મનુભાઈ ભેવાણી

કારતક ૨૦૦૨
નવેમ્બર ૧૯૪૫

ખાંધણી

ખાજુના ચિત્રમાં આપ-
વામાં આવેલી ચિત્રવિચિત્ર
પરંતુ મુલાયમ ડીઝાઈનો
ને મધ્યસ્થિદ, રજપુતાના
અને કાઠિયાવાડની હાથની
લલિતકળા છે-તે ખાંધણી
અમર તો ગાંધીના રંગાટ-
કામથી ઓળખાતી શ્રમભરી
રીતથી, તૈયાર કરવામાં
આવે છે. એક નમુનાની
રચના કરવા માટે લાકડાના
ટુકડા ઉપર બાજુબાજુમાં
પીનો હોમી કરવામાં આવે

છે અને તેની ઉપર એક બીના કપડાંને ધડી વાળી દાખવામાં આવે છે. તે પછી એ કપડું
ઠાઠી લેવામાં આવે છે અને ખાંધણી અમર તો એક નિષ્ણાત કારીગર છોકરી ઉપસી
આવેલા કપડાના ભાગોને આગળના અણીઆળ નખો અને અંગુઠા વચ્ચે પકડીને કપડાંને
દરતી ગાંઠ મજબૂત રીતે વાળી દે છે. તે પછી આવી રીતે વાળવામાં આવેલી ગાંઠવાળા
કપડાનો ભાગ રંગાયા વગરનો રહી જાય છે. ન્યારે વીંટાળેલો દોરો છોડવામાં આવે છે
ત્યારે ટપકીઓની ડીઝાઈનો પડી જાય છે. દાખલા તરીકે, કપડું જે સરેદ હોય અને એની
ઉપર જે પીળા રંગ ચડાવવામાં આવે, તે ગાંઠો વાળેલા ભાગો સરેદ રહી જાય છે. આ
મુજબ ગાંઠો વાળીને અને તેમને જુદા જુદા ભાગોમાં રંગીને ધણા રંગોમાં ડીઝાઈનો
ખનાવી શકાય છે. આ મુજબ ઉપરની ડીઝાઈનો લાલ ખાત ઉપર પીળા રંગનાં પશુઓ
અને લીલા રંગના ફૂલો આવી શકે છે.

આવા કાપડ ઉપર ખાતીગળ રંગોની જમાવટ અને ડીઝાઈનોની મુલાયમતા સંભાળ-
પૂર્વક જાળવવી જોઈએ. ૫૦૨ સ્પેશીઅલ સાલુથી તેનું જતન કરો.

આ હારમાળાનો આ ભાગ
કાપી લો અને તેને ટાંકો
સ્કેપ યુકમાં રાખી મૂકો.

ધી તાતા ઓર્ગેનિસ મીલ્સ કંપની લી.

ટો.મ.કો. સેલ્સ ડીપાર્ટમેન્ટ
લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

કહ્યું મેં ખુલખુલોને કે ***

અમારી ટેવ સો જુની મહેદારી ઉડાવાની

જુલો કાંટા વિનાનાં ને સનમની હાંફતી છાતી,
અમારી બાદશાહીમાં, અમારી એ હતા ગાદી.

અંબોટે મોગરાનાં ફુલની વેણી, પાંચી ઉપર સિંદુર, મુખ ઉપર આછો ટાલકમ. કાને હિરાના કાપ, અંગ ઉપર કેલીકોની મેનકા અને પિયૂષ અપલિફ્ટ બ્રેસીયરમાં પોતાના મુલલિત રૂપનું મધુર લાવણ્ય મઢતી આજની મુખ્યાંગનાઓને જોવા કાવ્યનો, સૌન્દર્યનો અને ઈશ્કનો શોખીન કવિરાજ કલાપી જીવતો હોત તો.....?

.....તો આધુનિક યુગના સૌન્દર્યવર્ધક સાધનોનો ઉપયોગ કરી, અને ખાસ કરીને પિયૂષ અપલિફ્ટ બ્રેસીયર વડે પોતાના બેડાળ રૂપને કળાભર્યો આકાર આપતી આજની નારીના નવવિધ સૌન્દર્યને આલેખતી અનેક કાવ્યપંક્તિઓની મધુર ટેકા કલાપી પાસેથી આપણને સાંભળવા મળી હોત....

રેટાઇલ	નંબર	સાઈઝ	કી. રા.
" સફેદ ખાદી "	૨૩૦૮	૨૬" થી ૩૬"	૧-૧૨-૦
" મોડર્ન "	૨૩૦૧	૨૬" થી ૪૬"	૨-૦-૦
" લવલી "	૨૪૦૫	૨૮" થી ૩૬"	૩-૦-૦
" રેનો બહાદુર "	૨૦૮૬	૨૬" થી ૩૮"	૩-૦-૦
" ફોલ્ગ નીરડ "	૧૭૧૫	૨૮" થી ૩૬"	૩-૮-૦
" યંગસ્ટર "	૨૫૧૭	૨૮" થી ૩૬"	૪-૮-૦
" સીલ્ક નીરડ "	૧૦૧૫	૨૬" થી ૩૪"	૫-૪-૦

Note:-Bust Measurement should be sent

પિયુષ હોઝીયરી વર્કર્સ

૧૩૫૨, રાજમહેતાની સ્ટ્રીટ, અમદાવાદ.

— અમદાવાદના સ્ટોરીસ્ટ :—

કે. સી. બ્રધર્સ

૨૬૪૯ અને ૨૬૫૦

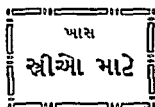
જુમ્મા મસજિદ, અમદાવાદ.

— એલીસબીજનો સ્ટોરીસ્ટ :—

વિનસ હોઝીયરી સ્ટોર્સ; પાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પિટાલ સામે

જ્યાં શરીરની સાચી સુખાકારી
ત્યાં સૌંદર્યની સહીસલામતી

ઝંડુ

અશોકારિષ્ટ

શરીરની સુખાકારી સાચવનાર
પ્રદરાદિ રોગોને નાબૂદ કરનાર
અનુપમ ઔષધ આજેજ અજમાવો

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુંબઈ-૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : ભોગીલાલ બ્રિધર્સ, ગાંધી રોડ-અમદાવાદ

અનેક રોગોની એક જ દવા

મનુભાઈ ભેદાણી કૃત

જીવનધારા

પુસ્તકો

ટેંડરા, સંગ્રહણી, શરદી, બદનતો દુખાવો,
પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સોગમ, અજીર્ણ,
અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત-દાઢમાં કળ-
તર, પેટ-પેટુનો દુખાવો, અમુઝણ, ઝેરી ડંખ,
પ્રદર, પ્રમેહ, મોઢાની ફોજી, દરેક જાતના
તાવ, ધા પડવો, લોહી નીકળવું તથા અનેક
જાતનાં દરદોમાં તેમજ રેશ્વે, રડીમર મા
મોટરની મુસાફરીમાં તાત્કાલિક ઉપયોગી થઈ
પડનારી અમુલ્ય ઔષધિ. કિંમત મોટી બાટલી
રૂ. ૧૧૧. વચલી બાટલી રૂ. ૧૧ અને નાની
બાટલી રૂ. ૦૧૦ ૮. બ. જી. હા. દરેક ડેકાણે
વેચાય છે. રજીસ્ટર્ડ ફાર્માકે "લેનસ" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેકના-નડીઆદ

સોરઠી જવાહીર ૩-૦-૦
સોરઠી શૂરવીરો ૦-૧૨-૦
ખાટીમીઠી ખાળવાતો ૧-૦-૦
જનપદ. ૧-૨-૩ ૩-૮-૦
શૌર્યનાં તેજ (નવી આવૃત્તિ) ૨-૮-૦
ઝુમણું ૦-૧૨-૦
કાળિયાર ને બીજ પ્રાણી

કથાઓ.... ૧-૮-૦

શ્રીજીવન ઓશીસ

અવેરીવાડ : અમદાવાદ

કયાં છે એ લલનાઓ ?—

અજવાળી રાતે ગરબે ધૂમતી
શેરી ગળવતી
ધૂળની હમરીઓ ચડાવતી

અત્યારે તો નજરે ચડે છે કૃષાંગનાઓ :

કારણ ?

પ્રદર લોહિવા : ઋતુદોષ

અને આવાં હશે તેમને ઘેરી વળ્યાં છે.

સી-સુ હા ગ

અનેક સ્ત્રીદર્દો માટે શ્રેષ્ઠ ઉપાય પુરવાર થયેલ છે.

લગ્નો : ગુ જ રા ત આ યુ વે દિ કે ફા મ સી

૪૪૬, કાલ્યાણેવી રોડ : સુખધ-૨

ગાંધીરોડઃ અમદાવાદ. હાઇરોડઃ સુરત. રાજકોટ, (કાઠિયાવાડ)

છુપા આંસુ સારતી
સ્ત્રીઓને આશિર્વાદ
સમાન સિદ્ધ થઇ
ચુકયું છે.

ફૂટપુટ અને તંદુ-
રસ્ત બાળક તમને
ગમે-છે? તમારા બાળ-
કની તંદુરસ્તી મા.

લ્યુકરોન

માસીક અડચણ વખતે થતું ત્રાસ-
દાયક શૂળ, અનિયમિત રજોદર્શન
અને દરેક પ્રકારના પ્રદર મટાડે છે.
ગર્ભાશયના દરેક દરદો માટે ખીન-
હરીફ છે અને પ્રજોત્પત્તિમાં મદદ
કરે છે.

ઇન્ફન્ટોન

હૃદયમાં વાપરો. આ દવામાં અદ્વીષ્ટ
તેમજ તેના જેવા કોઈ પણ નશાકારક
દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો
નથી; તેમ છતાં બાળકને સુંદર ઉંઘ
લાવી શુભાખી બનાવે છે. કમી, તાવ,
ઉલટી વગેરે ઉપર અકસીર ઈલાજ છે.

ડાક્ટરો તેની હૃદયમાં ભલામણ કરે છે.

સોલ એજન્ટ.

કુમુદકાન્ત એન્ડ કંપની, અવેરીવાડ, અમદાવાદ.

શ્રી ઓનાં

પ્રદર, લોહીવા અટકાવ સંબંધી દર્દો, ગર્ભાશયના રોગો
વંધ્યત્વ [વાંઝીયાપણુ], સુવારોમ વગેરે તમામ રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

હાથી છાપ

અકસીર છે-કિં. શીશી ૧ નો રૂ. સવા

મૂલના:-હાથી છાપ બેઠને ખરીદવી : દરેક રથને હવાખાનાના, વેપારીઓ
તથા ગાંધીઓ વેચે છે. ઊંઝા ફાર્મસી લોમીટડ, ઊંઝા.

સોલ એન'ટ-એસ. રમાણુની ફું.

ગાંધી રોડ : અમદાવાદ.

શ્રી અશ્વ

સુવાવડની કવાથ

સુવાવડ પછીના તમામ રોગો નાબૂદ કરી
તંદુરસ્ત બનાવી સંપૂર્ણ શક્તિ
લાવે છે.

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધી રોડ : અમદાવાદ.

પેકેટ એકની કિં. રૂ. ૧-૪-૦ વી. પી. ખર્ચ નવ આના બુદા.
સંપૂર્ણ હવા ત્રણ પેકેટ સાથેની કિં. રૂ. ૩-૧૨-૦ વી. પી. ખર્ચ માફ.

[અજીત પ્રકાશન)

રાણજીત સર્જન

પ્રેમની

પ્રેમના ભવ્ય સ્મારકની

પ્રેમને છવી જનારની, બે-સદીથી

લોકોને પ્રેરણા આપી રહેલી

પ્રણય કથા—

આરસનો સફેદ તાજમહેલ

ફેરી જમાને ઘોલશે

પ્રણયને છવી જનારાં

યુગની ભવ્ય

ઐતિહાસિક કથા

મુમતાઝ મહાલ

—ભૂમિકા—

પુરશીદ, ચંદ્રમોહન, કલજન

દિગ્દર્શક :

કેદાર શર્મા

રોજ : ૪, ૭, ૧૦ વાગે. મેટીની શનિ-રવિ ૧-૧૫

એડવાન્સ બુકીંગ—૯૫૫ થી ૧૨૫૫ ને ૩ થી ૬૫૫

રોયલ ઓપેરા હાઉસ

પહેલું સુખ તે જાતે નર્થ

શરીરના આરોગ્ય માટે એ ઉત્તમ પુસ્તકો

આજની માયકાંગલી અને સદા
માંદી રહેતી ગૂજરાતીઓને
પોતાના રોગો માટે વાંચવા, વિચારવા
અને યોગ્ય ઈલાજ લેવા માટે ગૂજરાતના
લોકપ્રિય અને સ્ત્રીઓના રોગોના નિષ્ણાત
વૈદરાજ અમૃતલાલે પદ્મણીએ
તૈયાર કરેલું પુસ્તક

સ્ત્રીઓનો વૈદ

કિંમત રૂ. ૧

(પોસ્ટેજ છ આના જુડ)

સ્ત્રી-શરીરની રચના, જનન્દ્રિય
અને તેના રોગો, ઋતુ, પ્રદર
અને ગર્ભાશયને લગતા
તમામ દર્દો માટે આ
પુસ્તકમાં ચિકિત્સા
અને ઉપચાર
ખતાવવામાં
આવ્યા
છે.

સારી સારવાર એ રોગીનું
અર્થુ દર્દ હરી લે છે.

આ આપણી જૂની કહેવત સાંભળ્યા
પછી પણ આપણે રોગીની સારી
સારવાર કેમ કરવી તે કાંઈ
જાણતા નથી.

ગૂજરાતના જાણીતા વૈદરાજ
જટાશંકર ઘીલાધર ત્રિવેદી

દરદીની સારવાર
આપણને રોગ, તેનું નિદાન અને
સારવારનું અદ્યતન જ્ઞાન આપે છે.

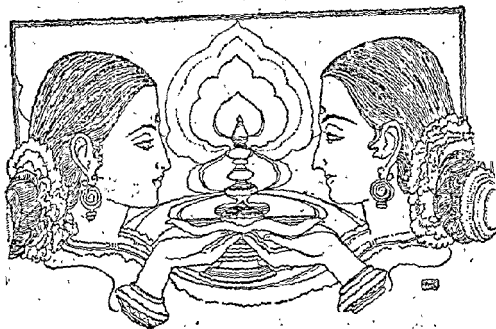
કિંમત રૂ. ૧

(પોસ્ટેજ છ આના જુડ)

આ પુસ્તકમાં રોગ ઉપર વાપ-
રવાની ધરગથુ દવાઓનું
જ્ઞાન પણ વીગતવાર
આપે છે. દરેક
ધરમાં વસાવી
લેવા જેવું
આ પુસ્તક
છે.

ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ.

સાંસ્કૃતિક

વર્ષ સાતમું : કારતક ૨૦૦૨ : નવેમ્બર ૧૯૪૫ : અંક ૧૯૦

સંસ્કારનાં બે સ્વરૂપો

દુમકેતુ

*

કોઈ પણ પ્રજાના સંસ્કાર એ એના હબરો વર્ષના પ્રયત્નનું પરિણામ હોય છે. એ સંસ્કારને બ્યારે યુગપરિવર્તન સાથે કામ કરવાનું આવે છે, ત્યારે એમાંથી કાં તો એવું ઘર્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે એના મૂળના સ્વરૂપને તદ્દન હણી નાખે છે અને યુગબળનો એકજો તેટલો લાભ આપવા સમર્થ થતું નથી; અથવા તો નિષ્ફળ એવા અનેક વાહાને જન્મ આપીને પ્રજાને એ દારા નિર્બળ અને નિર્માલ્ય બનાવે છે. પ્રજાના સંસ્કારના પણ બે પ્રકાર છે—એક પ્રકારમાં એનો ચિરંતન ને સ્થાયી અંશ આવે છે; બીજા પ્રકારમાં એનો

ગોળુ ને પરિવર્તનશીલ અંશ આવે છે. આ ધીલ અંશને યુગપરિવર્તન સાથે તાલ મેળવવા માટે ફેરવવો જરૂરી હોય છે. પહેલો અંશ એને એ ફેરવણીમાં જરૂરી એવું બળ આપવા માટે છે.

પરિવર્તન સાથે પ્રજાકીય સંસ્કારનો મેળ કેવી રીતે મેળવવો, એ કૌચકો સ્વાધીન પ્રજા માટે મુશ્કેલ છે, તો પરાધીન પ્રજા માટે તો એ હલ્લરગળો મુશ્કેલ છે. યુગ માગે છે, કે એની જૂની પ્રજાલિકાઓએ બદલવું જોઈએ. સામર્થ્ય માટે એ જરૂરી હોય છે, કે એના સંસ્કારના ચિરંતન અંશે રહેવું જોઈએ. એવે વખતે જે હતાવળાં ને આકરાં પગલાં બરી બેસે છે તે બહે કણબર વિનય પ્રાપ્ત કરે, પણ ઉવટને સરવાળે એણે વિચાર કરવા યોગ્ય પડે છે. આપણી હાલની સ્થિતિ સાથે આ વાતનો સંબંધ ગાંધીએ, તો આપણી અનેક પ્રજાલિકાઓ મૃતપ્રાય છે, છતાં એ કેવળ રૂઢિબળને લીધે જ જીવતી દેખાય છે; જ્યારે અનેક સંસ્કારો મૃતપ્રાય છે, છતાં એમને ફરી સજીવન કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે. એક સાદું જ ઉદાહરણ લઈએ, આપણા ચાર આશ્રમોએ ને ચાર વર્ણાશ્રમોએ જવું જોઈએ, એ વાત અવ્યવસ્થા જ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે; જ્યારે એતું વધારે પડતું જીનવાણી રૂપ પણ એવી જ અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરે તેમ છે. હમેશના જીવનમાંથી ઉદાહરણ લઈએ, તો રસોડાને જ લેવાય. સૌશકિત આજે બહારના જગતમાં આવવા મંચી રહી છે. આપણી રસોડાની રચના એવી છે કે, મધ્યમ વર્ગ કે ઊંચા મધ્યમવર્ગ સુધીના વર્ગમાંથી પણ કોઈ એ વસ્તુને આર્થિક કારણે તણ શકે તેમ નથી. એટલે રસોડાની વાનીઓનું નવું રૂપાંતર આપણે માટે આવશ્યક થઈ પડ્યું છે; જેથી ઘર રહે, ઘરનું વાતાવરણ પણ રહે, એ સ્વચ્છતા ને સુંદરતા રહે ને છતાં એમાંથી બહાર આવનાર માટે અવકાશ રહે. આ વસ્તુ ઉપર કોઈએ વિચાર કર્યો નથી. બે અતિના પ્રયોગો જ એમાં રચાયા છે. કાં આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ રસોડું ને બઠિયારખાનું સ્ત્રીને રૂંધી નાખે છે. કાં આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે, તૈયાર ભાજક રોટલી મળે એવી કલ્પો, ઘરને હિસાબે વધારે ફાયદાકારક છે. આ કોઈ જાતની રચનાત્મક ભાષા જ નથી. એ તો કેવળ જેમને આ દેશનું કોઈ પણ વાતાવરણ રચતું નથી એમની ભાષા છે. ખરો રસ્તો જુદો જ છે. એ રસ્તો રસોઈ, રસોડું, રસોઈનો સમય, ને વાનગીઓના રૂપાંતરમાં રહ્યો છે. કયા વેપમાં કંઈ નેકટાઈ સારી લાગે એનું સ્નેહ જ્ઞાન ધરાવનારા માણસો જ્યારે આપણા ઉપનયન-સંસ્કારની ચર્ચા કરવા બેસે ત્યારે એવા અર્થહીન પ્રતાપનો કાંઈ જ અર્થ નથી. એ ઉપનયનસંસ્કારનો અર્થ શોધીને, એને જીવનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન

‘ મને અહીં તમારા વગર નહિ ગમે, ક્કી નવવધૂએ સંજળ બનેલી આંખ પાનેતરના પાલવ વડે લજ્જા પ્રયત્ન કર્યો અને ગળે ભરાયેલ દુઃખો મહામુશીબતે દબાવ્યો. એનું હૈયું ડસડસો રહ્યું હતું. જાણે કોઈ સો મણ ભારનો પથર છાતી ઉપર લદાયો હોય એમ દુઃખથી દબાયેલી બાળા સુખના ઉંમરે પૂર્વ મૂકતાં જ પાછી દુઃખના દવ વચ્ચે ધક્કેલાઈ જતી હોય એમ અનુભવતી. એ બારે હૈયે ને બીની આંખે પતિની સામે ઉભી ઉભી કહેતી હતી: ‘ મને અહિં તમારા વગર નહિ ગમે. ’

જમના એવું નામ. ગરીબ માવતરની એ એકની એક દિકરી હતી. વૃદ્ધ બાપ કમાઈ શકતો નહિ, એટલે મા ગામનાં દળણાં-પાણી કરી થોડું ધણું લાવતી; એમાંથી ત્રણ છવો સુખે દુઃખે દિવસો કાઢતાં.

‘ જમના સમજણી ચર્ચ તારથી એને માવતરનું દુઃખ સમજાવું. બાપ ધણી વખત બીજે ઠેકાણે આપી દેવા જમનાની મા પાસે વાત કાઢતો, પણ ખાનદાન બાઈ એને વારીવારીને અટકાવતી: ‘ અરે એક વખત જોને પારકી કરી એના ઉપર આપણો હક્ક જ નહિ. ને દીકરીને પૈસે છવવું એના કરતાં પેટ ફોડી નાખવું સાફ. ’

એની આ હક સામે બાપ નિરંતર ચક્ર જતો ને પોતાની ગરીબાઈ અને વૃદ્ધાવસ્થા વચ્ચે સમસમી રહેતો. માણસને ગરીબાઈ પાપ કરવા પ્રેરણા આપે, પણ એ અગ્નિપરીક્ષામાંથી તરી પાર ઉતરનાર કંચન પેઠે અણી શુદ્ધ બચી જાય છે. જમનાની મા એ રીતે શુદ્ધ દાનતે જમનાને વેળાસર પરણાવી દેવા તલપાપડ થઈ રહી હતી, પણ ગરીબ વેચાઈ લગ્નની સગવડ કરી શકે એટલે એ જોગ કરી શકતાં નહોતાં. જમનાનો વર મુંબઈ નોકરી કરવા ગયો હતો. એને કેટલાય કાગળો લખ્યા, પણ ‘ પૈસા વગર નહિ આવું ’ એ સિવાય

બાવન બાગની ચુંદડી

સેખક

મનુષ્યોનાં જીવન.

એનો જવાબ જ આવતો નહિ. વેચાણો મળતી ત્યારે એક લગ્ન માટે ઉતાવળ કરતી; બીજી પોતાની મુશ્કેલીઓ બતાવીને દીક્ર કરવા વિનવતી; ને જમના કાઠું કાઢ્યે જતી.

જમનાના કોડ ઉગતાં જ ડધાઈ ગયા હતા. ગરીબાઈ માં હિરેલી બાળા પોતાની ઉંમરની છોકરીએને રંગબેરંગી કપડામાં મહાલતી જોતી ત્યારે પોતાની કાટલ ચુંદડીના છોડાને એ ધડીધડી રમાડયા કરતી; ને ‘ પરણીય ત્યારે એનાં કપડાં લઈશ ’ એવી કંપનાથી મનને રાજ કરતી.

લગ્ન એ કન્યાને મન આનંદની અવધી. જમના પણ એ પ્રસંગે પ્રકુલ પોષણી પેઠે ખીલી ઉઠી હતી. એના અંતરની અભિલાષાઓ પૂર્ણ થશે એવી લડી લડી આત્મસંતોષની સરવાણીઓ એના હૈયામાં વહેતી-કિલ્લોલતી હતી. લગ્નમાં ગીત ગાવા આવતી પાડોશજો અને પોતાની બહેનપણીએને સાસરેથી આવેલ બાવન બાગની ચુંદડી ઓઢી આવતી જતી

નેતી ત્યારથી એને એ બાવન બાગની ચુંદડી પહેરવાની રહ લાગી હતી. લગ્ન માટે ચુંદડી કે ચુંદડી માટે લગ્ન એ એને મન એક જ વાત હતી.

લગ્નની વાન સાંભળનાં એ કપડાતરંગે ચડી: 'સાચુ પાસે પગે લાગતી વખતે આવી જ ચુંદડી માગીશ.' એ કદપનાના ઘોડે ચઢતી. 'રંબાની અધરણીમાં, ચંપાના લગ્નમાં, મોદનની જનમમાં, દાગોદરને ઘેર રાંદલ વખતે ને નાતમાં જમવા જતાં હું એ ચુંદડી ઓઢવાની. મને એ બદ્ધ શોભે.' અને એનું મન ચુંદડીમાં બમ્બા કરે. તે સાસરૂં અને લગ્ન-એ બધાંની પાછળ એને ચુંદડી જ મહત્વની લાગ્યા હરતી. એ સિવાય એને બીજી કોઈ કદપના, બીજી કોઈ આનંદ કે બીજી કોઈ તરંગ નહોતો. સાવ ભોળા બાળા કપડાંથી રાત્રી રહી હતી, ને તેમાંય એક બાવન બાગની ચુંદડી જ.

પણ બધા દિવસો એક સરખા જતા નથી. છોકરો મુંઝવેથી ઘોડું બચાવીને, ઘોડું શેઠ પાસેથી લખને, ઘોડું સગાવડાલા પાસેથી ઉછીના પાછીના કરીને આગે: અને વેવાણે લગ્ન માટે કહેવરાવું ત્યારે જમનાની માના દરખોલો પાર ન રહ્યો. દીકરી તો સાપનો ભારો. એને જલદી સાસરે વળાવવા તલપાપડ થઈ રહેલ માથાપને માથેથી બાર ઉતરતાં દુઃખનો સમુદ્ર તરી પાર ઉતરવા નેટલો આનંદ દીકરીને વળાવતી વખતે થાય છે, એમ જમનાની માએ જમનાનાં લગ્ન કરી એને સાસરે વળાવી દીધી.

પણ સાસરવાસમાં એને કપડાં કરતાં બીજી વસ્તુ સાંપડી ગઈ. અને બાવન બાગની ચુંદડીની વાત એ સમૂળા વિસરી ગઈ. એનો પતિ ધરમશી એને કુલદડા પેડે રમાડતો, બીજવતો, ને હસાવતો. જમનાના હૃદયમાં નવીન ભાવો જામન થયા. કપડાં પ્રત્યેનો મોહ સરી ગયો. એને યાદ પણ ન રહ્યું કે એ બાવન બાગની ચુંદડી માટે કેટલું ઝંખતી !

પણ નોકરીઆન માણસને શીઆઓ જંપવા દેતા નથી; એમ પંદર દિવસમાં તો ઉપરા ઉપરી ત્રણ કામગીરો આવી ગયા: 'દવે લગ્ન થઈ ગયાં. જલદી આવવા રહેજો. નહિ તો પછી અમે બીજા માણસની સગવડ કરી લઈશું.' એવા છેડલા કામગીર ધરમશીને ચિંતાતુર બનાવ્યો. પણ માથે ચડેલ ત્રણ ઉતારવા માટે નોકરી સિવાય બીજી ઉપાય ન હતો. એણે દુઃખી દીકરી-અજીમતે મને માને બાથું કરવાની વરણી આપી. પીરીઆ એકાવાગીને રોથને પડેલાડી જવાનું બાકું આપી વહેલા બોલવવા આવવાની સુચના આપી ને છેક મોડી રાતે ઓરડામાં જમનાના અકળાતા દીકરે રીઝવવા એ દાણ છાતી કરીને બેઠો. 'જે, મુંઝઈ ગયા વિના ચાલે એવું નથી. અડી રહીને મારે તમને બધાને ખરાવું. શું?' ઘોડી ચિંતા ને ઘોડી ગરીબાઈનું મિથણ રેડતો ધરમશી જમનાની પોઠ પંપાળવા લાગ્યો.

'પણ તમારા વગર મને અડી નહિ ગમે.' કહી જમના રડી પડી.

'અરે નહિ શું ગમે? આટલા વરસ સુધી ગમ્યું ને આ પંદર દિવસ ભેગાં રલાં એટલામાં નહિ ગમે?' ધરમશીએ પોતાના હૈયામાં થતી ગડબાગ છુપાવતાં દંભ કયો.

'મને શી ખચર! કોણ જાણે પણ તમે જવાનું નામ લીધું ત્યારનું મને ચેન જ પડતું નથી.'

'એ તો ધડીક લાગે. પછી બધું હતું એમ ગમશે.'

'પણ એકલી.....'

'અરે એકલી શેની છું? બા છેને?'

'બા તો.....' કહી જમનાને ક્રુસક્રુ મૂક્યું. એને કહેવું હતું કે બા કંઈ તમે છો? પણ એના ચબ્દો ગળામાંથી નીકળ્યા જ નહિ. ને ધરમશીને લાગ્યું કે 'બા એ છે ત્યાં

રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.
રંગે રંગે રાસે રસિયા રાજ, રે-
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

સસરાજી રાસે રણકારે રાસને;
સામુદ્ધિ નાચે ઠણકારે રાસને;
નણદડલી સજતી નિત નવલા સાજ રે:
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

જેઠાણીની જોડ જડે નહિ રાસમાં,
દેરાણી હસતી રમતી રસ રાસમાં;
નણદડલી નયનો નાચે પ્રિય કાજ રે-
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

પાઠાશણ પહેરે ચુંદડી રાસની,
તાણેવાણે લાત લરી રસ રાસની;
જોઈ રસિયા હૈયા ઉછળે આજ રે-
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

ઝાઝરને ઝણકારે ઝણકે રાસ એ,
ઢેસુને ઢણકારે ઢમકે રાસ એ;
ઢાલકના ઢમકે જામે જોમ અવાજ રે-
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

રસ-રાસે

લેખક

શ્રી. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

રમણે ચડતો યુગયુગનો રસ રાસ એ,
ચાંદો ને ચંદ્રિકા ખીલે રાસ એ;
પંથીકાને પગલે માનવ પાજ રે.
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં

અમર રહો શુન્દરાતે રસભર રાસ એ,
નિત્ય હસે શુન્દરાતણ રમતી રાસ એ;
રાસ રાણીનાં અમર તપો એ તાજ રે-
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

મુધો સાયવશે, ને પછી દુઃખ દેશે' એમ
જમનાને કહેવું છે. આ વિચારે' એનું હૈયું
દુઃખાયું. એને ઘણું કે પારખી દીકરી પણ
આપણા ઘરની તો પુત્રવધૂ છે. અને મા તો
એટલી બધી છે કે લીલા ઝાડ નીચે જૂએ મરે.
એટલે એણે કહ્યું: 'તને બાતો અનુભવ નથી,
બા તો તને દેવેળામાં રાખશે.'

'બા તો માર્ ખોળાકે' સાયવશે. હૈયું તો
મરી જવાનું.'

ધરમશીના દેવા સોંસરવા યજ્ઞો નીકળ્યા
મયા. પત્નીની વિરહ વેદના એ કળા ગયો,
પણ એકે હેપાય ન હતો. ટુંકા પમારમાં પત્નીને
પુખ્ત સાથે લઈ જવી પોતાય તેમ ન હતું.

વૃષ માને એટલી મૂઝી પત્નીને સાથે લઈ જાય
તો સોડો પીંખી ખાય. ને જમનાને પીયર
મૂકવા જવાની વાત કરે તો માના મનને એણું
આવે. આમ સમાજનો ભય, માતાની લાગણી
અને ગમર પત્નીની દયા વચ્ચે એ ભીંસાઈ ગયો.

એણે રડતી જમનાના આંસુ લૂછ્યાં. પીક
થાપડીને હોંશિયાર થવાની શિખામણ આપી:
'તને થોડા દિવસ પછી તેડવા આવશે, એટલે
તારે પિયર જઈ આવજો. મહિના પછી પાંડો-
ચમાં લગ્ન છે એટલે તને સોરવશે. ને બે મહિને
આવીને હું તને તેડી જઈશ.'

'બે મહિને આવીને તેડી જઈશ' એટલા
યજ્ઞોએ જમનાના દેવામાં કંઈક હૈં મૂઝી.

અને એની નગર સામે આવન બાગની ચુંદડી પહેરેલી પોતાને નીરખી રહી. એનું હૃદય પ્રકુલિત બન્યું ને આંખમાં ચમક આવી. એના વદન ઉપર હાસ્ય ફરફી ગયું ને એણે મલકાતે મુખે પૂછ્યું: 'મુંબઈમાં આવન બાગની ચુંદડી મને ?'

'અરે જોઈએ એટલી ! તારે માટે હું આવીશ ત્યારે લેતો આવીશ.'

'જરૂર ?'

'અરે એ તે ઠાંઈ જુલું ! સરસ લાલ રંગની ચુંદડી લાવવાનો.'

ને જન્મનાને લાગ્યું કે એ મુંબઈ જાય તો ચુંદડી આવે. એણે ફરી ફરી યાદ કરીને નાછી કરાવ્યું. 'જરૂર લાવશોને ?'

'હા. હા. હા. જરૂર લાવીશ.'

'શું ?'

'આવન બાગની ચુંદડી. ખીન્નું શું ?'

ને જન્મના ખડખડાટ દરતી પેડી. ઓચ-રીમાં સૂતેલી સાસુએ ઉઘમાંથી જાગી જતાં કહ્યું: 'એલા અડધી રાત ગઈ દવે તો ઉઘો ! દમણાં ઓલ્યા એકાવાજો બોલાવા આરો.'

ને પતિ-પત્ની પથારીમાં પડ્યાં. જન્મનાના દીલમાં આવનબાગની ચુંદડી મેળવવાની આશા હતી અને ધરમશીના દીલમાં દેવામાંથી ને ખાવામાંથી પૈસા બચશે કે નહિ, એની ચિંતા હતી.

: ૨ :

મુંબઈ ગયા પછી નોકરીની દાડમારીમાં ધરમશીનું શરીર લથડતું ગયું. દવાની શીશીઓ ચડ ચડ. લથડતા શરીરને નોકરી કરવા નેટલી શક્તિ આપવા ઇન્જેક્શનો લેવા મંડ્યો. ને પમાર વખતે શેડે લગ્ન વખતે ધીરેલા નાણાનો હપ્તો કાપી લઈ બાકીના આપ્યા ત્યારે દાકતરનું ખીલ ને લોજના કુપનોએ એની આંખે અંધારાં લાવી દીધાં.

'શેડ ! આ મદિને મને દવા અને ખાવા નેટલા તો પૈસા આપો ! આખો મદિનો હું શું ખાધશ ?' એણે આજીજી કરી.

પણ શેડનું હૃદય પીગળ્યું નહિ. ધરમશી બેદામ નેવો રાત્રે લોજમાં ગયો. થોડા પૈસા આપી કુપનો લીધો, ને વધેલા પાંચેક રૂપિયા મજવામાં નાખી એક ઓગળીનાની ઓટરીની સાથમાં સૂઈ રહેવા ઉપડ્યો.

પણ શેડનું પાળણું હૃદય, પોતાની ખરિ-ખાઈ ને માંઢળી, પત્ની માટે આવન બાગની ચુંદડી ને માને ખોરાદો માટે ગોટલવાની રકમ આ બધા વિચારોથી ધેરાધેરા ધરમશી ગોટરની દડેટે આવી ગયો.

મરીય મરે તેની ચિંતા પૈસાદારો કરતા નથી, એમ ગોટરવાળાઓ પણ માલવનારની દરકાર રાખતા નથી. લોજાએ હો હો કહ્યું ને ટોણું વળા ગયું. એના લાભ લઈ ગોટર આવી ગઈ.

ને લોજાને વીખેરતા પોલીસે ધરમશીને ધમોદા દોરપીટાલમાં પડેંચાડ્યો.

મગજ ઉપર ધક્કો લાગેલો એટલે બેભાન ધરમશી ચૂનચૂન પડી રહી. ત્રીજે દિવસે એ ઠાંઈક ગણગણતો હોય એમ નર્સને લાગ્યું. એ ધડી ધડી લવતો: 'આવન બાગની ચુંદડી.' એ શું કહે છે તે નર્સ સમજતી નહતી. એ પાણી પાતી, માથે બરફની થેલી મૂકતી ને ધડી ધડી કપાળે હાથ મૂકતી. ધરમશીને લાગતું કે, જન્મના એની પાસે આવન બાગની ચુંદડી માગે છે. એ કહેતો: 'જરૂર લાવીશ, જરૂર.'

- ધીમે ધીમે ધરમશીને દર્દ મટતું ગયું. થોડા દિવસ પછી એને હોરપીટાલમાંથી બાગી જવાનું મન થયું, પણ વિરમૂત અને અશક્ત શરીર એને રોકી રહેતું. નર્સની ચોખ્ખાદારી એને સાલતી. આવન બાગની ચુંદડી તો એ જૂડી જ ગયો. એને એક જ વસ્તુ યાદ આવતી હતી-મા. અને મમે તે ખાટલા પાસેથી

નીકળતું, એને એકાક માર્તો-‘મા !’

ધણી વખત વિરમત થયેલ મનુષ્યને નાનકડો પ્રસંગ પણ પૂર્વસ્મૃતિ આપે છે. એના પાડોશમાં મુલેત દરદીને જોવા માટે એની ખડેન બાવન બાગની ચુંદડી ઓઢીને આવી. એમની વાતચીતે ઉંઘતા ધરમશીને જાગૃત કયો. એણે પડખું ફેરવી આંખ ઉઘાડીને જોયું. એ સદાજો મેડો થઇ ગયો. એની પૂર્વ સ્મૃતિઓ જાગૃત થઇ. એ ગણુગણુએ : ‘બાવન બાગની ચુંદડી.’

એને ઉભો થયેલો જોઇ નર્સ દોડી આવી. એણે એને સુઈ જવા ધમકાવ્યો. ધરમશી ન માન્યો એટલે વિનવ્યો. પણ રોજનો ધરમશી આજે એને નવો જ લાગ્યો. ધરમશીએ દસીને એને કહ્યું : ‘સીસ્ટર ! હું બાનમાં છું. મારે ઢવે ધેર જવું છે.’

દાકતરે એને તપાસ્યો. તે તદ્દન બાનમાં ડ્રોવાની ખાત્રી થતાં ધેર જવા માટે રજા આપી અને એનાં કપડાં સોંપતી વખતે ગજવામાંથી નીકળેલા પાંચ રૂપિયા પણ સોંપ્યા.

રૂપિયા હાથમાં લેતાં એની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં. ‘પાંચ રૂપિયામાં ટીકાટ બાકું જ નહિ થાય. પછી ચુંદડીનું...?’ એણે લિંડો નિસાસો મૂક્યો.

આટલા દિવસોની ચાકરી પછી નર્સને એના ઉપર મમતા બંધાઇ હતી. એણે રડતા ધરમશીને દિંમત આપી ને થોડા દિવસમાં બધું મટી જશે એમ આશ્વાસન પણ આપ્યું. પણ ધરમશીના દિલને ચતી ગમમચલ ને દુઃખ એ આશ્વાસન કે દિંમત આપી શકે તેવાં નહતાં. એના ચહેરા ઉપર ગમગીનીની શોક છાયા દળી ગઈ. એના અશક્ત શરીરમાંથી જેમ સરી ગયું. એણે શરીર લંબાવ્યું ને નર્સે એને સાચવોને પથારીમાં સુવાડી દીધો. એબાન ધરમશીના દિલમાં ચતું હતું-જણે જમના. એને પછતી હતી કે ‘ચુંદડી લાગ્યા !’

એ કલાકે એને સ્ફુટિ આવી. એણે ઉડીને

પાણી પીધું. એટલામાં નર્સ આવી. એણે હેતથી ધરમશીની પીઠ પંખાળી.

જળજળા યઈ જતાં ધરમશીએ પાંચ રૂપિયા નર્સના હાથમાં મૂક્યા. ‘સીસ્ટર ! હું નહિ જીવું. આ રૂપિયાની એક બાવન બાગની ચુંદડી લાવીને મારે ધેર મોકલી દેજો. શીરનામું મારા કપડામાં છે.’

પાડોશી દહીંને જોવા આવેલા આ સાંભળ્યા ચોક્યા. એ બધા ઉડીને ધરમશીના ખાટલા ફરતાં વીંટાળાઈ વળ્યાં. પણ સીસ્ટરે ગરદી ઓછી કરવા કહ્યું. ધરમશીને હૃદય ઉપર સખત આઘાત થયો હતો. ને એ આઘાત એવો હતો કે ફરી ધરમશીએ આંખ ઉઘાડી જ નહિ.

: ૩ :

જમના દિવસો ગણવા કરતી હતી. પાડોશમાં લગ્ન દર્તા ને જન આવવાને બે દિવસની વાર હતી. જમનાએ સાસુને કહીને પાડોશીના ડોકરા પાસે ખુબજ કાગળ લખાવ્યો હતો કે ‘બાવન બાગની ચુંદડી તરત મોકલો. લગ્નમાં પહેરાય એટલી વહેલી મોકલો.’ પણ કાગળ તો શેઠની પેઢીમાં જેમ અનેક નોકરોનાં જીવન રમણાઈ જાય છે એમ ચુંદાઈ ચોળાઈ કચરાની ટોપલીમાં જઈ પડ્યો હતો. ને ધરમશી પણ એ કાગળ પેઠે સોનાપુરની રમશાનમૂમિમાં કેકાણે પડ્યો હતો.

લગ્નનો દિવસ આવ્યો ને જમનાની અધિરાઈ વધી ગઈ. ટપાલી કાંઈ ખજાર લાવે એનો રાડે એની નજર શેરીના નાકા ઉપર ટાપી રહી હતી. માણસોના અવરજવરના ખખડાટે એના કાન ચમકતા ને ઉંચી ડોક ફરી એ ઓશરીની ચાંભલી જાલી ખડકી સોસરવી શેરીમાં જોઈ રહેતી અને ટપાલીને ન જોનાં નીરાશ થઈ જતી. જન આવી. સાંભળાની તૈયારી થતા લાગી. જમનાની સાસુએ એને હુગડાં પહેરીને જવાનું કહ્યું. પણ એના નિરાશ

દેશમાં ગીત ગાવા જવાની સ્ત્રીસદગ્ધ આનંદ-
સદરી ઉઠતી નવતી. સુમસામ જેવી એ રપ-
વાઈ જતી ઘરમાંથી બહાર ને બહારથી ઘરમાં
આંટા મારતી. સાંજી નજરે મળે કોઈની રાત્ર
એતી દોષ એમ ટાંપી રહેતી. ગંદ અસ્ત થતાં
સમુદ્રનું ગર્જન અને ભરતી સાંત યાય એમ
હૃદયની ભીમિ ધીમે ધીમે સાંત જતી મધ.

એટલામાં ખડી ખખડી. પોસ્ટમેન અંદર
આગ્યો. એનું દેખું ફકડી ઉઠ્યું. પારખાની
ઓથે લપાઈટપાણીની બગસમાં રહેલું પારસલ
નોંધ રહી. ટપાલીએ પારસલ ઓઘરીમાં મૂક્યું.
હોસીનો અંચુડો લીધો ને પકોડીના છોકરાની

સારી ઘરાની ચાલતો ગયો.

જમનાએ દડી કાઢી ને પારસલ ઉપાડી
લીધું. ઝટઝટ તોડ્યું ને એ ઉતાવળમાં ચુંદ-
ડીનો છેડો ચીરાઈ ગયો. જમનાનું કાગળું
પણ ચીરાઈ ગયું.

બેવનમાં મૂકેલા કાગળ પાડોશીનો છોકરો
વાંચતો હતો: 'આને ધરમથી યુજરી ગયો છે.'

*

કંઈક વિદોળી જમનાને જાવન બાગની
ચુંદડી બોડાડી એની સાથે બાર મંદિનાની
એકાંત જેલ જેવા ખૂણામાં ધકેલી દીધી.

[અનુસંધાન ૫. ખીમથી ચાલુ]

કરો અને એના કેવલ શ્વેતચુસ્ત સંસ્કારને તિલાંજલિ આપવી એ એક વસ્તુ
છે ને જેવી રીતે માણસને પોતાને શ્વેત વિષે અધઘ્રદ્વા હોય છે તેમ-વિદેશી
વિષે અધઘ્રદ્વા રાખીને આપણું મૂલ્યાંકન કરવા બેસવું એ તદ્દન લુહી જ.
વસ્તુ છે. આપણે ભેદ એ છીએ તો આપણી અર્થહીન શ્વેતને નાશ અને
આપણી સંસ્કારપ્રણાલિકાનું યુનયોજન. આપણે ભે. આ જન્મે વસ્તુનો સાથે
સાથે ખ્યાલ ન રાખીએ તો આપણું કેટલુંક સામગ્ર્ય આપણે ખોઈ-બેસીએ.

આપણા ખોરાક એ પણ આપણા માટે એક રાજકીય કાયદા જેટલી
જ અટપટી વસ્તુ થઈ પડી છે. જેટલાં વીટામાન કળ્પના ખોરાકમાં કહેવામાં
આવે છે, એ ત્યાં છે કે એ પણ એક વ્યાપારનો પ્રચાર છે, એવી એવી ઝીણામાં
ઝીણી બાંધતો વિષે પ્રબલને માર્ગદર્શન આપવાની જરૂરિયાત ઊભી થતી આવે છે
રેલ્વે સમયે કેવળ પેલાતને જ દેખે જરૂરના હેતુથી પેલાતની પ્રત્યક્ષ એવી
હરેક બાબતને લઘુતાથી અંકિત કરવાની જરૂર નથી. અલબત્ત જે વસ્તુ આપ-
ણામાં નથી તે આપણામાં વસી રહી છે, એવું મિથ્યાભિમાન જેમ આપણા
વિનિષાત કરે તેમ જે વસ્તુ આપણી હોવાની શક્યતા છે તેનો નકારાત્મક
વિચાર પણ આપણા વિનિષાત લાવે છે.

જરૂર તો આપણા અર્થકારણની માફક આપણા તમામે તમામ જીવન
વ્યવહારની નવરચનાની છે. પણ એ રચના કરવાનો અધિકાર ન હોય એવા
તો એમાંથી એવી કુરચના કરશે કે, ગાંધીજીના એક વાક્યને ટાંકીએ તો
કહેવાતું મન થઈ આવે કે, કુવ્યવસ્થા કરતાં તો અવ્યવસ્થા જ સારી.

હિંદની મહાન કવયિત્રી, ચિત્રલેખા, સંગીતજ્ઞ અને પત્રકાર તરીકે મશહુર

આપણા શહેરના એક સરકારપ્રેમી, વિચારસિદ્ધ, સતત અભ્યાસી અને શહેરની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ ધરાવનાર ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈના મુખે હિંદી કવયિત્રી શ્રી. મહાદેવી વર્માના માનવપ્રેમ વિષે બારોબાર વખાણ સાંભળી આપણે મન આનંદથી તૃપ્ત થાય છે. ગુજરાતના સાહિત્ય રસિકો હવે હિંદી સાહિત્ય-સંપ્રદાયો વિષે રસ લેતા થયા છે. પ્રસંગ આ હતો કે, બંગાળના જૂખમરા વિષે છાપાઓમાં અનેક લખાણો આવતાં, ભૌતિક સહાનુભૂતિ અને અલ્પાર્થિય સહાય પણ મોકલવામાં આવતી; પરંતુ આપણે ત્યાંથી એક કવિ ત્યાં જમ પ્રત્યક્ષ દુઃખદ દશ્યો જોઈ આવવા પ્રેરાયા નહિ; પણ હિંદીનાં આ જાહેનતું દેવું ક્ષમાતુરતાના કૃદનથી કંપી જાય અને તેને શબ્દોમાં ઉતારી અને બીજા કવિઓના કાવ્યો સાથે 'બંગદશન' નામે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. તેની કિંમત પાંચ રૂપિયાથી સો રૂપિયા સુધી ઉપજવાને બધી રકમ બંગાળ રાહતમાં મોકલાવી આપી. થોડા વખત પર મારા નાનાજાઈ શ્રી. કાન્તીલાલ જોષી (એમ. એ.) રાષ્ટ્રભાવા પ્રચાર સમિતિના કામે પ્રયાગ ગયેલા. મને એમણે કહેલું કે 'શ્રી. મહાદેવી વર્માને મળ્યો એ મારા જીવનની ખાસ વિશેષતા છે. એ દેવીનાં દર્શનથી મારા હૃદયમાં જે ઉમંગો આવ્યો તે એ કે 'એવી માતાને પેરે મને જન્મ મળે' એવી ઇચ્છા થઈ આવી.'

શ્રી. મહાદેવી વર્મા બંગાળના જૂખમરાથી મહાન દુઃખી છે. તેમણે અનેકવાર આગળ આવેલા જોગનથાળનો ત્યાગ કર્યો છે. અનેકવાર બંગાળના પ્રત્યક્ષ જોષેલાં બપંકર દશયોથી ચોધાર આંસુડે રડ્યાં છે અને પોતાની નિઃસહાય રિશ્તિ માટે આત્મકલ્પેલ ક્યો છે.

શ્રી. મહાદેવી વર્માનો જન્મ શ્રી. હેમરાણી-દેવીની કુંબે સંવત ૧૯૧૪ (ઇ. સ. ૧૯૦૭)

શ્રી. મહાદેવી વર્મા

પારમ્ય કરાવનાર

શ્રી. લેહલાલ જોષી.

માં ફરિયાદમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી ગોવિંદપ્રસાદ વર્મા એમ. એ; એલ. એલ. બી, થયેલ સુશિક્ષિત અને શિક્ષાપ્રેમી ગૃહસ્થ હતા. શ્રી. મહાદેવીને એ બાપજી અને એક જાહેન છે.

શ્રી. મહાદેવીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ઇન્દોરમાં શરૂ થયું અને પછી ૧૧ વર્ષની બાળવયમાં ગો. સ્વરૂપનારાયણ વર્મા સાથે તેમનું લગ્ન થયું. સંવત ૧૯૮૧માં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં સમય સંયુક્ત પ્રાંતમાં એ સર્વ પ્રથમ નંબરે પાસ થયાં. ૨૧ વર્ષની વયે ૧૯૮૫માં મંદીરકૃત પ્રીતોચોરી લઈ બી. એ.માં પ્રથમ એણીમાં ઉત્તીર્ણ થયાં અને કૂલ્યવેટ મસ્જીદ મહેનમાં સર્વ પ્રથમ આવ્યાં. પછી સંસ્કૃત વિષય લઈ એમ. એ. થયાં.

કવિત્રી મહાદેવી આજે પ્રયાગ મહિલા વિદ્યાપીઠના પ્રિન્સીપાલ છે. અને દિંદી સાહિત્ય-સંસદના પ્રધાન મંત્રી છે. તેમણે 'ચાંદ' માસિકનું વર્ગી સુધી સંપાદન કર્યું છે.

શ્રી. મહાદેવી વર્મોને નાનપણથી જ કવિતા રચવાનો શોખ હતો. કવિના કરતાં તે કામળ ઉપર લખતાં, વાંચતાં, ને મનમાં ખૂબ ચર્ચા કામળ ફાડી નાખતાં. જ્ઞાન, અનુભૂતિ અને અભ્યાસ વધવાની સાથેસાથ આ કાવ્ય રચવાની શક્તિ પણ વધી. પ્રારંભિક રચનાઓ 'ચાંદ' માં છપાઈ; પછી તે 'માધરી', 'સુધા', 'મનેરમા' વગેરે માસિકમાં પણ એમનાં કાવ્યો પ્રગટ થવા લાગ્યાં. આજે તેઓ દિંદીમાં પ્રથમ કોટિના કવિઓમાંનાં એક છે. તેમની કવિતા-સમૃદ્ધિ અને તેમનાં પ્રકાશનો માટે 'દિંદી' જોરવ લે છે.

આપણે મહાદેવીને વર્તમાન યુગના 'મીરાં' કહી શકીએ. જન્મેમાં અંતર માત્ર સમય અને સમયનાં ઉપકરણોનું જ છે. કારણકે મીરાં સાકાર ગિરધર વર—પ્રભુનાં પરમ ભક્ત કવિત્રી હતાં, તો મહાદેવી અણુઅણુમાં વ્યાપી રહેલ નિરાકાર બ્રહ્માનાં પરમ ઉપાસક છે. કવિ-યિત્રીના અંતરમાં વિરહ માટેની વેદના અને અનુભૂતિ છે. કવિત્રીનો પોતાનો જ એક અંતર્ગતનો સંસાર છે. તેમના મન તો 'માનવ એક સજીવ કાવ્ય છે.' કવિનું કાવ્ય તો આ સજીવ કાવ્યનું માત્ર શબ્દચિત્ર છે. અને 'આ શબ્દચિત્ર-કાવ્ય દ્વારા કવિ પોતાની સંસારની એકતાને સમજી શકે છે.' દુઃખ અને તેનો કાવ્ય સાથે શો સંબંધ છે, તેને કવિત્રી બરાબર પીછાને છે અને દુઃખને અપનાવી દસતાં દસતાં નિરાકારની કલ્પનામાં તેને સમાવી દેવામાં મોક્ષ છે એમ માને છે. કવિત્રીની દૃષ્ટિએ દુઃખ જીવનનું એક એવું કાવ્ય છે કે જે

આખા સંસારને એક મુત્રમાં બાંધી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે.

આ દૃષ્ટિએ બેતાં કવિત્રીની રચનાઓમાં વેદના, દુઃખવાદ, અંતર્ધોષા વિશેષ જોઈ શકાય છે. * પણ ધીમે ધીમે તેમની રચનાઓમાં હર્ષ, વિવેકતા, આતુરતા અને પ્રસન્નતા પણ આવતા ગયાં છે. હવે કવિત્રી પોતાના વિચિત્ર રમાને પહેંચે છે અને અંતરજ્વલન સૂરે છે:

'યજ્ઞિ ! વિશ્વકા કળ કળ મુલકો, ગાજ કદેશ વિરમુહાગિની !

મહાદેવી વર્મો શરૂઆતમાં 'હાયાવાદી' છે. પછી ક્રમશઃ 'રદસ્થવાદી' બનતાં ગયાં છે. તેઓ એક પ્રોદ ગદ્યલેખક અને નિબંધકાર પણ છે. તેમનામાં કવિતાનું ઢાઈ અને સાદિત્યનો મમ સમજાવવાની અપૂર્વ શક્તિ છે કવિતામાં મીરાંના પ્રેમની ઉષ્મા, કૃષ્ણની મુરઝીનું સંગીત અને બગવાન શુદ્ધની દૃષ્ટાનું સંમિશ્રણ છે.

શ્રી. મહાદેવી કવિ છે તે સાથે મુંદર ચિત્ર-લેખા અને સંગીતકાર પણ છે. 'યામા' અને 'દીપશિખા' માંના ચિત્રો અને સુશોભનો તેમનાં પોતાનાં જ હોરલાં છે. આટલા સમયમાં તેમણે પંદરેક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે તેમાં નીહાર, નીરંગ, રસ્મિ, સાંધ્યગીત, દીપશિખા, યામા, અતીતકં બ્રહ્મમિત્ર, નારીજીવનની શુંખલાઓ વગેરે મુખ્ય છે.

શ્રી. મહાદેવીને તેમની કૃતિ 'નીરંગ' માટે પાંચસો રૂપિયાનું શેઠ સેકસરિયા પારિતોષિક પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના હાથે મળ્યું છે. તેમનાં સાંધ્યગીત, યામા અને દીપશિખાના પ્રકાશન-સોન્દર્ય માટે મોટાપણ ભાષા જોરવ લઈ શકે તેવાં છે. શ્રી. મહાદેવી વર્મો હિંદુનું અમોક્ષ રત્ન છે.

* પ્રાણીકા દીપ જલાકર કરતી રહતી સીવાલી

‘સ્ત્રીજીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

ઓ ભા, આ વાદળાં એ તે શું ધાણું છે ?' પેડીમાં ભરતાં ભરતાં માલતી બોલી.
'એ તો દેવ તને કંઈક કહે છે.' પાર્વતી બહેને ઉત્તર આપ્યો.

'શું ?' સાડીની મડી સરખી કરતાં માલતીએ પૂછ્યું.

'દેવ કહે છે કે તું આને અહીંથી ન જાય !'

રંગભૂમી પર ફાણુ માત્રમાં જ અંધકારમાં પલટાઈ જતા પ્રકાશની પેઠે આને બહાર પણુ તડકા-છાયાની રમત રમી રહી હતી. કેવો સરસ તડકો હતો ! પણુ સહેજમાં વાદળાં ચડી આવ્યાં અને ચળછળીમાંથી ચળાતા લોટની પેઠે વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

મા પ્રત્યે પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોતાં માલતી બોલી: 'પિયેરમાં રહેતાં કોઈ કંટાળતું દશે ખરું ?'

'એ તો બધી કહેવાની વાતો !'

'તો શું મારે વળગીને બેસી રહેવું ?'

માલતીએ આ પ્રશ્ન જો કે મસ્કરીમાં જ પૂછ્યો હતો, પણ માંની આંખમાં પાણી આવેલાં જોઈ તેનાં હૃદયમાં કંઈતું કંઈ થઈ આવ્યું. હાથમાંથી કપડાં પડતાં મૂકી તે મા પાસે દોડી મઠ અને જાણે આંસુનાં પ્રવાહને ખાળવાને પાળ બાંધતી હોય તેમ માતાને ગળે વળગી પડી. પણ માના આંસુ રોકવા જતાં તેની જ આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં.

અને પ્રેમનાં આંસુ એટલે ? ગંગાચક્રનાં જ પ્રવાહ !

'જે છોકરાની મા થઈ તોયે હજી નાની જ રહી કે માલતી ?'

'મેં મેં શું કહ્યું ?'

'આમ આંસુ પડતાં દશે, માંડી !'

'સાત છોકરાની દાદી વાતવાતમાં રડી પડે તો જે છોકરાની મા...'

તેને અળગી કરતાં માએ કહ્યું: 'તેણે આંસુ રડવું જોઈએ; જોઈએ તો હિસાબ કરી જો !'

દાંપત્ય જીવનની સંતાકૂકડી

શ્રી. વિ. સ. ખાંડેકર

*

'લે જો, પાછો તડકો થયો !'

વરસાદ બંધ થઈ બહાર સૂર્યનો પ્રકાશ ઝળહળી રહ્યો હતો. સૂર્યનાં તેજ અને વર્ષાની છાયા વચ્ચે જાણે સંતાકૂકડીની રમત જ મંડાઈ હતી !

એટલા પર દાદાં ખલખલતામાં સોપારી ખાંડતા બેઠા હતા. વચ્ચે જ ખાંડવાનો અવાજ બંધ થયો અને દાદાનો અવાજ સંભળાયો: 'માલતી.'

'શું છે દાદા ?'

'મોટરનો વખત થવા આવ્યો, હોંકે ?'

માલતી રહીસહી વસ્તુઓ એકઠી કરવા લાગી. તેનો પુત્ર ખલખલતાનો તાલબદ્ધ અવાજ સાંભળવામાં એક ધ્યાન થઈ ગયો હતો, અને પુત્રી પારણામાં મુઠ મઠ હતી, એટલું સાઈ હતું; નહિતર સામાન બાંધતાં બાંધતાં તે કાપર કાપર ચર્ચ ગર્ચ હોત.

મોટરનું બૂંગળું વાગ્યું. માલતીએ બાળકો સહ દેવને પ્રણામ કર્યાં અને દાદાએ દેવને નાજિયેર ધરાવ્યું. બહાર નીકળતાં માઆપને પગે પડી. માએ સર્વના હાથમાં દહીં મૂક્યું.

કવયિત્રી મહાદેવી આજે પ્રયામ મહિલા વિદ્યાપીઠના પ્રિન્સીપાલ છે. અને હિંદી સાહિત્ય-સંસદના પ્રધાન મંત્રી છે. તેમણે 'ચાંદ' માસિકનું વર્ષો સુધી સંપાદન કર્યું છે.

શ્રી. મહાદેવી વર્માને નાનપણથી જ કવિતા રચવાનો શોખ હતો. કવિતા કરતાં તે કાગળ ઉપર લખતાં, વાંચતાં, ને મનમાં ખૂશ થઈ કાગળ ફાડી નાખતાં. જ્ઞાન, અનુભૂતિ અને અભ્યાસ વધવાની સાથેસાથ આ કાવ્ય રચવાની વૃત્તિ પણ વધી. પ્રારંભિક રચનાઓ 'ચાંદ' માં છપાઈ; પછી તો 'માધરી', 'સુધા', 'મનોરમા' વગેરે માસિકમાં પણ એમનાં કાવ્યો પ્રગટ થવા લાગ્યાં. આજે તેઓ હિંદીમાં પ્રથમ કોટિના કવિઓમાંનાં એક છે. તેમની કવિતા-સમૃદ્ધિ અને તેમનાં પ્રકાશનો માટે 'હિન્દી' જોરવ લે છે.

આપણે મહાદેવીને વર્તમાન યુગના 'મીરાં' કહી શકીએ. બન્નેમાં અંતર માત્ર સમય અને સમયનાં ઉપકરણોનું જ છે. દારણુકે મીરાં સાદાર ગિરધર વર—પ્રભુનાં પરમ ભક્ત કવયિત્રી હતાં, તો મહાદેવી અણુઅણુમાં વ્યાપી રહેલ નિરાકાર બ્રહ્મનાં પરમ ઉપાસક છે. કવિ-યિત્રીના અંતરમાં વિરહ માટેની વેદના અને અનુભૂતિ છે. કવયિત્રીનો પોતાનો જ એક અંતઃજગતનો સંસાર છે. તેમના મન તો 'માનવ એક સજીવ કાવ્ય છે.' કવિનું કાવ્ય તો આ સજીવ કાવ્યનું માત્ર શબ્દચિત્ર છે. અને 'આ શબ્દચિત્ર-કાવ્ય દ્વારા કવિ પોતાની સંસારની એકતાને સમજી શકે છે.' દુઃખ અને તેનો કાવ્ય સાથે શો સંબંધ છે, તેને કવયિત્રી બરાબર પોષાને છે અને દુઃખને અપનાવી દસતાં દસતાં નિરાકારની કદપનામાં તેને સમાવી દેવામાં મોક્ષ છે એમ માને છે. કવયિત્રીની દૃષ્ટિએ દુઃખ જીવનનું એક એવું કાવ્ય છે કે જે

આખા સંસારને એક મૂલમાં બાંધી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં કવયિત્રીની રચનાઓમાં વેદના, દુઃખવાદ, અંતર્પીડા વિશેષ જોઈ શકાય છે. * પણ ક્ષીમે ધીમે તેમની રચનાઓમાં હર્ષ, વિવહલતા, આતુરતા અને પ્રસન્નતા પણ આવતા ગયાં છે. છેવટે કવયિત્રી પોતાના વિશિષ્ટ રચાને પહોંચે છે અને અંતરધ્વનિ સ્ફૂરે છે:

'સજનિ! વિશ્વકા કળ કળ મુલકો, ગાજ કહેવા ચિરસુહાગિની !'

મહાદેવી વર્મા શરૂઆતમાં 'હાયાવાદી' છે. પછી ક્રમશઃ 'રહસ્યવાદી' બનતાં ગયાં છે. તેઓ એક પ્રૌઢ ગદ્યલેખક અને નિબંધકાર પણ છે. તેમનામાં કવિતાનું હાર્દ અને સાહિત્યનો મમ્ સમગ્રવવાની અપૂર્વ શક્તિ છે. કવિતામાં મીરાંના પ્રેમની ઉષ્મા, કૃષ્ણની મુરલીનું સંગીત અને ભગવાન શુદ્ધની કશ્ચનું સંગિત્રણ છે.

શ્રી. મહાદેવી કવિ છે તે સાથે સુંદર ચિત્ર-લેખા અને સંગીતકાર પણ છે. 'યામા' અને 'દીપશિખા' માંના ચિત્રો અને સુશોભનો તેમનાં પોતાનાં જ દોરેલાં છે. આટલા સમયમાં તેમણે પંદરેક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે તેમાં નીહાર, નીરજા, રશ્મિ, સાંધ્યગીત, દીપશિખા, યામા, અતીતકં બાલચિત્ર, નારીજીવનની શુંખલાઓ વગેરે મુખ્ય છે.

શ્રી. મહાદેવીને તેમની કૃતિ 'નીરજા' માટે પાંચસો રૂપિયાનું શેઠ સેક્સરિયા પારિતોષિક પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના હાથે મળ્યું છે. તેમનાં સાંધ્યગીત, યામા અને દીપશિખાના પ્રકાશન-સોન્ડર્સ માટે કોષપણ ભાવા જોરવ લઈ શકે તેવાં છે. શ્રી. મહાદેવી વર્મા હિંદુ અંગોક્ષુ રત્ન છે.

* પ્રાણોકા દીપ જલાકર કરતી રહતી લીલાલી

‘સ્ત્રીજીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

ઓ મા, આ વાદળાં એ તે શું ધાર્યું છે ?' પેટીમાં ભરતાં ભરતાં માલતી બોલી.

'એ તો દેવ તને કંઈક કહે છે.' પાતળી બહેને ઉત્તર આપ્યો.

'શું ?' સાડીની મડી સરખી કરતાં માલતીએ પૂછ્યું.

'દેવ કંઈકે કે તું આજે અહીંથી ન જાય !'

રંગભૂમી પર ક્ષણ માત્રમાં જ અંધકારમાં પલટાઈ જતા પ્રકાશની પેઠે આજે બહાર પથ્થુ તડકા-ઝાયાની રમત રમાઈ રહી હતી. કેવો સરસ તડકો હતો ! પથ્થુ સહેજમાં વાદળાં ચડી આવ્યાં અને ચાળણીમાંથી ચળાતા લોટની પેઠે વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

મા પ્રત્યે પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોતાં માલતી બોલી: 'પિયેરમાં રહેતાં કાંઈ કંટાળતું હશે ખરું ?'

'એ તો બધી કહેવાની વાતો !'

'તો શું મારે વળગીને બેસી રહેવું ?'

માલતીએ આ પ્રશ્ન જો કે મસ્કરીમાં જ પૂછ્યો હતો, પણ માની આંખમાં પાણી આવેલાં જોઈ તેનાં હૃદયમાં કંઈતું કંઈ ચર્ચ આવ્યું. હાથમાંથી કપડાં પડતાં મૂકી તે મા પાસે દોડી મધ અને જાણે આંસુનાં પ્રવાહને ખાળવાને પણ બાંધતી હોય તેમ માતાને ગળે વળગી પડી. પથ્થુ માના આંસુ રોકવા જતાં તેની જ આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં.

અને પ્રેમનાં આંસુ એટલે ? ગંગાચક્રનાનો જ પ્રવાહ !

'બે છોકરાની મા થઈ તોયે હજી નાની જ રહી કે માલતી ?'

'કેમ મેં શું કહ્યું ?'

'આમ આંસુ પડતાં હશે, માંડી !'

'સાત છોકરાની દાદી વાતવાતમાં રડી પડે તો બે છોકરાની મા...'

તેને અળગી કરતાં માએ કહ્યું: 'તેણે આંસુ રડવું જોઈએ; જોઈએ તો દિસાખ કરી જો !'

દાંપત્ય જીવનની સંતાકૂકડી

શ્રી. વિ. સ. ખાંડેકર

'બે જો, પાછો તડકો થયો !'

વરસાદ બંધ થઈ બહાર સૂર્યનો પ્રકાશ ઝળકળી રહ્યો હતો. સૂર્યનાં તેજ અને વર્ષાની છાયા વચ્ચે જાણે સંતાકૂકડીની રમત જ મંડાઈ હતી !

એટલા પર દાદા ખલખલામાં સોપારી ખાંડતા બેઠા હતા. વચ્ચે જ ખાંડવાનો અવાજ બંધ થયો અને દાદાનો અવાજ સંભળાયો: 'માલતી.'

'શું છે દાદા ?'

'એટરનો વખત થવા આવ્યો, રોકે ?'

માલતી રહીસહી વંચુએ એકી કરવા લાગી. તેનો પુત્ર ખલખલાનો તાલબદ્ધ અવાજ સાંભળવામાં એક ધ્યાન થઈ ગયો હતો, અને પુત્રી પારણામાં સુઈ મઈ હતી, એટલું સાફ હતું; નહિતર સામાન બાંધનાં બાંધતાં તે કામર કામર ચર્ચ ગઈ હોત.

એટરનું બૂંઝળ વાસું. માલતીએ બાળકો સંહ દેવને પ્રજ્ઞામ કર્યા અને દાદાએ દેવને નાજિયેર ધરાવ્યું. બહાર નીકળતાં માથાપને પગે પડી. માએ સર્વના હાથમાં દર્દો મૂક્યું.

માલતીએ પુત્રને કહ્યું: 'દાદાને આવજો કહે' 'દાદા આવજો,' બાળક બોલ્યું.

પુત્રીએ હજી મૌન જ રહેયું હતું, પણ દાદાને જોતાં જ તેણે તેમની પાસે જવા હાથ લપાવ્યા.

પાર્વતીજીવનનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. અખાડા સુધી જઈ તેમણે માલતીને વિદાય આપી.

દાદા ઠેઠ મોટર સુધી મૂકવા ગયા. પાર્વતીજીવન અખાડા પાસે જ ઊભાં રહ્યાં. ઘર તરફ પાછા ફરવાને તેમનું મન માનતું નહોતું. માતા લુગડાની આડેથી ડાકિયું કરી જોતાં નાના બાળક સમું નાનકડું ઘર તેમને બિહામણું લાગ્યું. કેટલું સુંદર ઘર! પણ અત્યારે કેવું સૂતું સૂતું લાગતું હતું! મધ વગરની રોટલી શું સુંદર નથી દેખાતી? પણ તે તો માત્ર શોભાની વસ્તુ! તેવી રોટલી જોતાં મધની મીઠાશ થોડી જ ફળાય?

પાર્વતીજીવનને થયું કે સંસાર પૈયા સમો છે! એક છેડે મીઠો, બીજે છેડે મેળો. પોતે પૈયાને મીઠો છેડેથી ખાવાની શરૂઆત કરેલી એટલે આજે નસીબે રહ્યો પેલો મેળો છેડો અને સ્મૃતિનાં સેંકડો નિરૂપયોગી બિયાં!

પાર્વતીજીવને ઉદાસ દષ્ટિએ ઘર તરફ જોયું. આ જ ઘરમાં તેમણે ચાળીસ ચોમાસાં અને ચાળીસ ઉનાળાં જોયા હતા. પણ આજનાં સરખો એકલા-છેક જ એકલા રહેવાનો પ્રસંગ ચાળીસ વર્ષ દરમિયાન ક્યારેય આવ્યો નહોતો. લગ્ન થયાં ત્યારે સાસુ સસરા અને નણુંદો અને દિવેશથી ઘર બર્ધ બાદરું હતું. પણ કૃવામાંથી થોડો થોડો વારે કાઢવામાં આવતા પાણીની પેટે ધંધા રોજગાર અર્થે અને લગ્ન કે મૃત્યુનાં કારણે ધરમાંથી એક પછી એક માણસો આઠાં થતાં ગયાં. તે છતાંયે કૃવામાંના ઝરણની માફક આ સંસારમાંયે એક જીવંત ઝરણ હતું. પાર્વતીજીવનને ત્રણ પુત્રો થયા હતાં. તે પછી ત્રણ બાક વચ્ચે એક બહેન પણ જન્મીને એમ સમજીને જ હશે કે શું, પણ માલતીએ ધરમાં

આવી હતી. વળે વીતતાં પુત્રો મોટા થઈ અખાસ કરવા ગયા, પણ માલતી તો ધરમાં જ હતી. ધીમે ધીમે પુત્રવધૂઓ આવી, અને માલતીનાં લગ્ન થતાં તે એને સાસરે મધ; એટલે પુત્રો સાથે રહેતી પુત્રવધૂઓમાંની કોઈ ને કોઈ અવારનવાર સાસુસસરા સાથે રહેવા આવી જ રહેતી. પણ આ વખતે તો એવા સંજોગો ઉપરિચિત થયા હતા કે સર્વ વધુઓ પોતપોતાનાં સંસારની જાળમાં ગુંચવાઈ ગઈ હતી અને પિયેર રહેવા આવેલી માલતીને ચે સાસરીનું આકર્ષણ આકર્ષી રહ્યું હતું! પાર્વતીજીવનને જીવનમાં પહેલી જ વાર ધર, સુકાયેલા કુવા સમું શુષ્ક અને સૂતું લાગ્યું!

ધર તરફ ન જોઈ શકવાથી તેમણે દષ્ટિ વાળા લઈ જોયું. ઝાડપર પંખીનો એક સુંદર માળો હતો; પણ અચ્ચતિ કલ્પલક્ષ્મી જરાય સંભળાતો નહોતો. શું આ પંખીના માળા જેવું જ પોતાનું ઘર ઉગમ્ય ધર્મજવાનું? તેમનાં મનમાં વેદના વ્યાપી ગદ્ય. પતિને પોતાના પર પ્રેમ નથી એમ તો કેમ જ કહી શકાય? લુગડાલક્ષ્મી, દવાદાર, દરદાગીનાં અને એ સિવાયની નાની મોટી વસ્તુઓ વસાવવામાં તેમણે ક્યારે ક્યાંય રાખી છે? અને ચાળીસ વર્ષમાં શરીરને એકવાર પણ આંગળી આડાડી નથી. નહિતર બીજાના ધરમાં તો ગરદન પર છરી જ લટકતી હોય છે. કોઈ વસ્તુ માટે ધમ્મ વ્યક્ત કરી હોય અને તે તેમણે ન આણી આપી હોય એવું ક્યારે જ બન્યું નથી. કંઈ કહેવાનો વખત આવ્યો હશે તોયે તે તેમણે કેટલું શાંતિથી કહ્યું હશે!

પણ દાદાના આવા ચાળીસવર્ષનાં એકધારા પ્રેમથીયે પાર્વતીજીવનનાં મનનું સમાધાન થયું નહોતું. ખુદ્દી હવા તો ખેતરમાંયે મળે છે અને બગીચામાંયે મળે છે; પરંતુ બગીચાની મુગધ-ભરી વાયુલહરીઓ ખુદા ખેતરમાં ક્યાંથી હોય? તેમના હૃદયને કંઈ જુદું જ જોઈતું હતું. તે તેમણે પતિની દષ્ટિમાં શોધવાનો ખૂબ જ

પ્રયત્ન કર્યો. લગ્ન વખતે અંતરપટ દૂર થયા પછીની તેમની દ્રષ્ટિ નાના બાળકોને મનમમતું રમકડું મળ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરતી હતી; અને પ્રથમ મિલનની રાત્રિની તેમની તે મોહક દ્રષ્ટિ રમકડાંને બદલે મિહાઈ મળ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરતી હતી. ત્યારબાદ બાળકો જન્મ્યાં, દાદાને માન અને પૈસા પ્રાપ્ત થયાં. દ્રષ્ટિમાં પહેલાંની ચંચળતાને સ્થાને ગંભિર્ય આવ્યું. પણ પાર્વતીબહેનને જે જોઈતું હતું તે દાદાની દ્રષ્ટિમાં જોવા ન મળ્યું તે ન જ મળ્યું. તેમને અનેકવાર ચતું કે ટેટલીક વેલીઓનાં માત્ર પાંદડાં જ સુંદર ડુંદોળ છે. તેની વેલનાં ફૂલને સુંઘી નાકને નારાજ કરવાનો શો અર્થ છે ? એ સમયનું એક રમરણુ તેમના મનમાં બળ-જળીથી. પ્રવેશી જતું પહેલાં જ બાળકના જન્મ વખતની વાત. તેમને ખાંચમે છઠ્ઠો મહિનો જતો હતો. હાથપગ ગળા ગયા જેવું ચતું હતું ! સાસુ હતાં જરા રક્ષ સ્વભાવનાં, એટલે વહેલાં-પિયેર તો શાનાં જ મોહકે ! ઉલટું કામમાં જરા સરખી ક્યાશ દેખતાં તો ઇમતું સુખ જરાય જતું ન કરતાં. તે વખતે દાદા બોલેલાં :

‘અત્યારની તારી સ્થિતી જ એવી છે કે ઇચ્છિત વસ્તુને ય અવગણવાનું મન યાય ! તો.’

પાર્વતી બહેનને ય મનને લિજાટ અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો. એટલે તેમણે ય તરત જ જવાબ વાળ્યો : ‘તમારું કહેવું ખરું જ છે, બાળક જોઈએ, પણ—’

‘અને કાણુ ન જોઈએ ?’

પ્રશ્નો ઉત્તર ટાળવાના હેતુથી પાર્વતી બહેને કહ્યું : ‘મને તો એક જ વાતની હોંશ છે !’

‘શાની હોંશ છે ?’

‘આપણે એ ક્યાંય એકલાં જઈને રહીએ !’

‘એનો હોંશ મારાથી પૂરી નહિ પડાય !’

સાસુના કેકાસમાંથી મુક્ત થવાના આશ-યથી જ પાર્વતીબહેન આ શબ્દો બોલી મળેલાં. પણ દાદાએ તો તે વાત કંઈ ટેટલાયે દિવસો સુધી યાદ રાખેલી. તે દિવસથી દાદાની

દ્રષ્ટિએ પોતાને ટાઇપલું પ્રકારનું સ્વતંત્ર અસ્તિ-તત્વ નથી એ વાતની પાર્વતીબહેનને ખાતરી થઈ.

દાદાએ ચાળાસ વર્ષ સુધી તેમના પર પ્રેમ રાખ્યો, પણ તે પત્ની તરીકે, શુદ્ધિ તરીકે, મત્તા તરીકે—

પાર્વતીબહેને જોયું કે માસતીને વિદાય કરી દાદા પાછા આવતા હતા. શરીર પરનાં ઉપરાધ્યાયી એ આંખો લૂછતા હતા તે પાર્વતી-બહેને જોયું. ઘર સૂતું પડ્યાનો શોક તેમને પણ થતો હોવો જોઈએ. પાર્વતીબહેન ઝાડની આડે બિભાં રહ્યાં. દાદા સીધા ઘર તરફ વળ્યા; પણ ત્યાં જઈ તે ઓટલાના પગથિયાં ચડ્યા નહિ. તેમણે જરા આગુઆગુ જોયું અને નિશાળેથી ઘેર આવી આનંદથી ખૂસો પાડી માને બોલાવતાં નાનાં બાળકની માફક તેમણે ખૂમ પાડી : ‘પાર્વતી’

પાર્વતીબહેને તે ખૂમ સાંભળ્યા; પણ આશ્ચ-ર્યને લીધે તેમને કંઈ પણ સૂઝતું નહિ. લગ્ન પછીની મસ્તીભરી મનાસ્થિતિમયિ દાદાએ તેમને ક્યારેય પણ નામ ઈર્ષ બોલાવ્યાં નહોતાં.

દાદા પગથિયાં ચડી ઘરમાં ગયા. પાર્વતી-બહેનને ક્ષણભર થઈ આવ્યું કે ‘ઘરમાં જઈ’, પણ—વર્ષો વરસતાં ચાલક પોતાનું મોં શા માટે બંધ કરે ?

તે ત્યાં જ બિભા રહ્યાં. અંદરથી પાછી ખૂમ સાંભળાઈ : ‘પાર્વતી !’ અત્યાર સુધી સૂર્યનો પ્રકાશ ઝંગારા મારી રહ્યો હતો; પણ પાછો વરસાદ પડવા લાગ્યો. પોતે પેલળા રહ્યાં છે એનું પાર્વતીબહેનને માન જ ન રહ્યું. માત્ર પતિની ખૂમ જ તેમના કાનમાં ધૂમી રહી હતી. પાછલા બારણા પાસેથી વળા એક ખૂમ સંભ-ળાઈ : ‘પાર્વતી.’

દાદાનો પરિચત અવાજ સાંભળતાં વાડામાં બધેલી માથ સાંભરી.

પોતાને શોધવા દાદા પાછલે બારણે ગયા હોવા જોઈએ એ પાર્વતીબહેનના પ્યાનમાં આવી ગયું. તે ત્યાં જ બિભા રહ્યાં. સંસારની આ સુખદાયક સંતાકૃકડી તે ઇવનમાં આજે ચાળાસ

વર્ષ બાદ પહેલી જ વાર રમતાં હતાં.

આકાશમાંથી આપું જ ચાલી રહ્યું હતું. પશ્ચિમ તરફ જઈ રહેલો સૂર્ય પણ કાર્તિકની વર્ષ સાથે બારે આનંદથી ક્રોડ કરી રહ્યો હતો.

અરમર અરમર વરસતા વરસાદમાં દાદા આમથી તેમ ફરી રહ્યા હતા. પાર્વતીજીનેને 'ઓ' કહી પ્રગટ થઈ જવાનું મન તો થઈ આવ્યું; પણ મનને અને હોદને હંમેશાં થોડું જ બંધનું હોય છે ?

પાર્વતીજીને જાણાં હતાં તે તરફ દાદા વળ્યા. ઝાડ પાસે તેમને પલળતાં જાણાં જોઈ તે હસીને બોલો ગઈયાં : 'તું શું હજી આમ વરસાદમાં બોળતી જાણી રહેવા ને વડી નાની છે ?'

'અને તમે નામ દઈ બોલાવવા નોટલા ?'

'નામ દઈ બોલાવવાને કારણે પણ તેવું ન હતું.'

'શું ?'

'આને માલતી ગઈ એ ઠીક થયું, નહિ ?'

'કંઈતું કંઈ બોલતાં જ આવડે છે !

બાળુ કોઈ સાંભળે તેવો-'

'ખડું કહું, મને તો અમ્યું.'

'પુરુષવું મન જ કોર !'

'કહેવું હોય તે કહે, પણ મને તો ખૂબ જ આનંદ થયો.'

'એટલે જ આંખો લુછતા હતા, નહિ ? કહો જોઈ કેમ આનંદ થયો ?'

'સૌ કોઈનું દેવું ચૂકવું, પણ એક જણનું દેવું ચૂકવવું થણા દિવસથી બાકી રહ્યું છે !'

'શું માલતી એટલી બારફર થઈ પડી હતી ? એમ હાથ ચોટ પેટ ન બરાબ ! કહો જોઈ કોનું દેવું બાકી છે ?'

'તારું.'

'તારું ? મને તો યાદ નથી.'

'તું બહુ ઉંચાર દિલની લેણદાર લાગે છે; લગભગ ચાલીસ વર્ષ થવા આવ્યાં એ દેવાને.'

'વાહ, ત્યારે તો દેવાની મુદત વીતી ગઈ !'

'બચેને વીતી ગઈ. મને યાદ છે ને !'

દાદા એકદમ નબળીકે આવ્યા. પાર્વતીજીને પ્રત્યે પ્રેમભરી દ્રષ્ટિએ જોતાં તે બોલ્યા : 'તારી એક હોશ હજી સુધી હતી પૂરી શક્યો નથી !'

'કમ ?'

'જે જણે ક્યાંક એકલા રહેવાની ! માત્ર હું ને તું ! આજે ચાળીસ ચાળીસ વર્ષે એવી તક સાંપડે છે ! પાર્વતી-'

પાર્વતીજીને દાદાની દ્રષ્ટિમાં દષ્ટિ પડેલી. લગ્નમંડપમાંની વહુ, શયનમંદિરમાંની મુદરી, સંસાર વ્યવહારમાં રચીપચી રહેનારી શુદ્ધિથી અને બાળકોની માતાની દ્રષ્ટિએ દાદાએ આજ સુધી તેને જોઈ હતી, પરંતુ આજની આ દ્રષ્ટિ ને સર્વથા નવી જ હતી. ઉપચાર, ઉપભોગ અને ઉપયુક્તતાથીયે પર એવાં પાણી તેમાં ચમકતાં હતાં. કુવામાંના મુકાવલાં અરણ્ય ફરી વહેવા લાગ્યાં હોય એવી પાર્વતીજીનેનાં હૃદયની રચિતિ હતી.

'તે ચમકારિક નાટક જોયું છે ?'

દાદાએ પૂછ્યું.

'નાનપણમાં જોયું હતું !'

'તેમાં વસંતસેના આમ જ બોળતી નય છે, નહિ ?'

રૂદાવરસાને બીજું બાળપણ કહે છે તે પાર્વતીજીનેને અત્યારે જ સમગ્રાયું. તેમણે પોતાનો આનંદ છુપાવવા જાણે જોયું.

ઝાડ પર પંખીના માળા પાસે કંઈક દિલચાલ દેખાતી હતી. વરસાદમાં બોળાયેલું પંખીનું જોડું શરીર પરનું પાણી ખંજેરી માળામાં પ્રવેશી રહ્યું હતું. આકાશમાં મેઘ ધનુષ્ય ખેંચાયું હતું. તેની આકૃતિ અતિશય રમણ-હોવાને લીધે, પાર્વતીજીનેને તેના સૌંદર્યમાં ઉણપ દેખાઈ. તેમણે દષ્ટિ વાળા લાઇ નીચથી દિશામાં જોયું. ત્યાં યજ્ઞેક મેઘધનુષ્ય હતું. જાણે પહેલાનું જ પ્રતિબિંબ-પણ કંઈક અરપણ ! અને નોટલું અરપણ તેટલું જ વધુ મોહક !

પ્રયાગમાં ધંટાધર (ટાવર) પાસે એક ભીખારણુ ઠાઈ દરદની પીડાથી બૂમો પાડતી હતી. એટલામાં પંડિત માળવિયાજી ત્યાં થઈને નીકળ્યા. બાઈની બૂમો સાંભળી તે ઉભા રહ્યા ને ભીખારણુ પાસે જઈ પૂછ્યું : ‘બાઈ, તને શું દરદ થાય છે?’ એ બોલી ચડી નહિ, એટલે તેની પાસે બેસીને પૂછ્યું : ‘તેં કાંઈ દિવસ દવા લીધી છે?’

એ ફરીથી ન બોલી અને એમના તરફ તાંકી રહી. તેમણે તરત જ ગાડી મંગાવી ને બાઈને ગાડીમાં બેસાડી પોતાની પાછળ હાંકી લાવવા કહ્યું.

પોતે આગળ ચાલ્યા ને ગાડી દવાખાને પહોંચાડ્યા પછી જ એમને શાન્તિ વળી.

પંડિતજી સવારે ફરવા જતા હતા. રસ્તામાં એક ધરડી સ્ત્રી માથે છાણુનો ટોપલો ઢાંચડી જતી સાથે થઈ ગઈ. એની વૃદ્ધાવસ્થા જોઈ, માળવિયાજીએ પૂછ્યું : ‘તમારું ધર ક્યાં?’

‘સુંદરપુર’.

‘ધરમાં શું કામ કરો છો?’

‘એ દીકરીઓ છે, બાઈ, એ કંઈ મહેનત મંજૂરી કરી લાવે છે. હું આ છાણુખાણુ લાવીને છાણુ બનાવી વેચું છું. એમ કરીને ગુજરાન ચલાવીએ છીએ. પહેલાં અમારું ધર. અહીં આ હતું, પણ માળવિયાજીએ તે લઈ લીધું.

‘એતરબેતર નથી કાંઈ?’

‘ના બાઈ, જેતી ને વાડી અમારે કાંઈ જ નથી.’

થોડે સુધી બન્ને વાતો કરતાં ચાલ્યાં. બૂદા પડતી વખતે માળવીયાજીએ તેના હાથમાં પાંચ રૂપિયા મૂક્યા.

એક વખત રાતના એક વાગ્યે પંડિતજી રસ્થાને ઉતર્યા. જોયું તો એ ટ્રેનમાંથી ઉતરેલી એક બાઈ પાછળ ગુડાઓ પડેલા. માળવિયાજી એ બાઈની સાથે થઈ ગયા અને તેને ગાડીમાં બેસાડી તેનું શીરનામું લઈ લીધું. ઘેર આવ્યા

પંડિત માલવિયાજીના કેટલાક

જીવન-પ્રસંગો

લેખક :

પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠી

પછી રૂઢભાંથી એમણે ત્રણચાર વિદ્યાર્થીઓ બોલાવી એ બાઈની તપાસ કરવા મોકલ્યા. વિદ્યાર્થીઓએ પત્તો તો મેળવ્યો, પણ બાઈએ બીકના માથા બારણું ઉઘાડ્યું નહિ. બાઈને લાગ્યું કે પેલા ગૂંડાઓ પાછળ આવ્યા છે. પણ ન્યારે તેને કહ્યું કે, માળવીયાજીએ તે સુખરૂપ ધરે પહોંચી છે છે કે નહીં, તેની તપાસ કરવા મોકલ્યા છે, એ સાંભળીને બાઈએ બપેયું કે પોતાનું રક્ષણ કરનાર માળવિયાજી પડે હતાં ત્યારે તેના આશ્ચર્ય ને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

એક વખત પ્રયાગના મેળામાં કુંભમેળા વખતે ત્રીવેણી સંગમ ઉપર સેવા સમિતિની છાવણી હતી. માળવિયાજીએ પણ તે કેમ્પમાં મુકામ કર્યો. સ્વયંસેવકો બધા રેતી ઉપર સૂતા હતા; પણ માળવિયાજી માટે ખાટલો આપ્યો. માળવિયાજી કહે કે, સેવકો રેતી ઉપર સૂવે ત્યારે પ્રમુખથી ખાટલે ન સુવાય. તેઓ રેતી ઉપર પાથરણું પાથરીને સૂતા.

માળવિયાજીનાં ધર્મપત્ની પશુપતિનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવા નેપાળ ગયાં ત્યારે નેપાળ રાજ્યના મહેમાન થયેલાં. નીકળતી વખતે મહારાણીએ એમને કસ્તૂરીની એક સુંદર અને કિમતી માળા બેટ આપી. ઘેર આવીને તેમણે એ માળા માળવિયાજીને જતાં. પંડિતજીએ તે માળા તેમની પાસેથી લઈ તરત જ વિશ્વવિદ્યાલયની લીબ્રેરીમાં જમા કરાવી દીધી.

વિશ્વવિદ્યાલયના એક સમારંભમાં કોઈ છાત્રકન્યાનો નૃત્યનો કાર્યક્રમ લઇને એક પ્રોફેસર પંડિતજીને મળવા આવ્યા. તેમણે જણાવ્યું કે, વિશ્વવિદ્યાલયના છાત્રાલયની છાત્રાઓને પણ નિર્ગંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે. આ સાંભળી પંડિતજીને ખૂબ ક્ષોભ થયો. તેમણે પ્રો. વાર્ધસ ચેન્સેલરને લખ્યું કે, તમે છાત્રાઓને એ સમારંભમાં જોડાવાની રજા આપી છે તે પાછી ખેંચી લેશો.

આખો દિવસ આ વાત ઉપર તેઓ ખિન્ન રહ્યા. પણ ન્યારે તેમને ખાત્રી આપવામાં આવી કે વ્યવસ્થા બરાબર રહેશે અને કોઈ પ્રકારની ફરિયાદ કરવાપણું રહેશે નહિ ત્યારે જ તેમને શાન્તી વળી. કેમકે સદાચાર માટે તેમનો ખૂબ જ આગ્રહ હોય છે.

*

પંડિતજીનાં પત્ની ૭૦ વર્ષની ઉંમરે એક પગધીયાની ટક્કર વાગવાથી પડી ગયાં ને એમના ચર્ધ મર્યાં. એમનો એ પગ હમેશ માટે નિર્જળ બની ગયો. એ વખતે પંડિતજી તો બીહારમાં હતા. તેમને ખબર પડી, પણ પોતે માથે લીધેલ કામ પુરું ન થાય ત્યાં સુધી જવાની ના કહી દીધી ને કામકાજ પુરું કર્યા પછી જ પ્રયાગ આવ્યા.

*

એકવાર બંગાળામાં શુદ્રોની એક સભામાં એ રાતને વખતે હોડીમાં જતા હતા. હોડીમાંથી ઉતરી પગે ચાલવા મોડયા ત્યો મસીદમાં કોઈ મુસલમાન બેગા થયેલા જણાયા. ત્યાંથી થોડું આગળ ચાલ્યા તો રસ્તાની એક બાજુએ મુસલમાનો લાઇન બંધ ઉભેલા જણાયા. સ્વ. સરલદેવી ચૌધરાણી સાથે હતાં. તેમને શંકા મઠ કે મુસલમાનો તોફાન કરશે, પણ માળવિયાજી નીડરબનીને તેમની વચ્ચે થઈ સભામાં ગયા ને મોડે સુધી બાવજુ કર્યા પછી પાછા ફર્યા.

*

હલકતામાં એક વખત હિંદુ મુસલમાનનું દુલ્લહ થયેલું તે વખતે તેઓ મોટરમાં જતા હતા. રસ્તામાં એક મુસલમાનનો છોકરો મોટરની હડકેટમાં આવી ગયો. પંડિતજીએ ગાડી ઉભી રખાવી, ડ્રાઇવર ગાડી હાંડી જવા ઇચ્છતો હતો કેમકે તોફાન થવાનો પૂરો ભય હતો, પણ પંડિતજીએ ગાડી ઉભી રખાવી અને ટોળા વચ્ચે થઇને તેઓ બીડમાંથી માર્ગે કરી છોકરા પાસે પહોંચ્યા ને બીજી ગાડીમાડે ફરી લઇ છોકરાને દવાખાને પહોંચાડ્યો, અને એ સાંભળે થયો ત્યાંસુધી એની પૂછપરછ કરતા રહ્યા. ન્યારે હોસ્પિટાલથી ખબર આવ્યા કે, છોકરાને કાંઈ વાઙ્યું નહતું તથી એને ઘેર મોકલી દીધો છે, ત્યારે પંડિતજીના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા ઉભરાણી. પંડિતજી ન્યારે ઉચ્ચેરાયેલા ટોળા વચ્ચે ધુર્યા ત્યારે અમારા મનમાં તો ખૂબ દહેશત હતી કે કોઈ હુમલો કરી બેસશે, પણ પંડિતજી નીડર હોવાથી એવી કાંઈ ચિંતા કરતા નથી.

*

ચૌરાચોરી હત્યાકાંડ પછી માળવિયાજી ગોરખપુર જીલ્લામાં મુસાફરી કરતા હતાં. પડોશીથી મોટરમાં ગોરખપુર આવતા હતા. રાતનો વખત હતો. ને બધા ચાહેલા હતા. મોટરમાં બધા હાંધી ગયા. ડ્રાઇવરને પણ ઝોકું આવવા લાગ્યું. એટલામાં મોટરની આગળ જતી બળદમાડી રખાઈ. ડ્રાઇવરે મોટરને રોકવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ બળદમાડીને ધક્કો લાગ્યો ને મોટર ઝાડ સાથે અથડાઇને તૂટી ગઇ. માળવિયાજીને પણ વાઙ્યું, છતાં તેમણે પોતાની ચિંતા પછી કરી. પંહેલાં તો બળદમાડીના બળદોની તપાસ કરી કે બળદને કાંઈ વાઙ્યું તો નથી ને? તે પછી પોતાને વાઙ્યું હતું તે જગ્યાએ પોતા બંધાવી એક ગાડીમાં બેસી પોતે ગયા.

*

પ્રેમખંડીનો પરમગાયક; જગવિખ્યાત શૃંગાર કાવ્યનો અજોડ નિર્માતા

મહાકવિ

જયદેવ

દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં પતંગિયાની પાંખો ચમકી જોડી અને પંખેરુઓએ માન આરંભ્યા, ત્યારે પુરુષ ભગી જીક્યો, 'અમિત સ્ત્રીના દેહને આસાથે આપવા' એનાં અંગોપાંગને એ પંખાણે રહો હતો. પ્રિયજનતા રપસંથી ભગેલી સ્ત્રી સુખદ તંદ્રાનો આરવાદ લઈ રહી હતી. સૂઈકરણો ચોરની જેમ ખંડમાં પ્રવેશતાં હતાં.

મુતેલી મુંદરીની મુશુવા કરી રહેલ પુરુષની નગર અચાનક પોતાના વક્ષરથળ પર ગઈ. એ વક્ષરથળ પદાવતીના સ્તનમંડળ પર અર્ચેલી ચંદનચિત્રાવલીઓની છાપથી શોભી જીક્યું હતું.

કવિરાગના મુખમાંથી અચાનક કાવ્યપંક્તિ સરી પડી:

"વદાપયોષરતટીપરિરંમલન—

"વદાના પયોધરના માઢ રપસંથી..."

કાવ્યપંક્તિ આગળ વધતી અટકી ગઈ ને તેમની નગર અનેક ક્ષતથી રણાંગણમાં ધાયલ થયેલ ઘરા સૈનિકની જેમ શોભતા હેમવણી પયોધર પર ધંભી ગઈ.

પદ્મા ચોર નગરથી જયદેવને નિરખી રહી હતી. એણે પોતાની ચિત્રાવલિની છાપથી શોભતું જયદેવજીનું વક્ષરથળ ત્વેષ ધારથી કાવ્યની પંક્તિ પૂરી કરી :

વદાપયોષરતટીપરિરંમલન—

કાસીરમુદિતમુરો મધુમૂદનત્વ ॥

(વદાના પયોધરને માઢ રીતે આલિંગન કરવાથી, એના પયોધર પર રહેલ કેસરની છાપને પોતાના વક્ષરથળમાં મધુમૂદને ધારણ કરી છે.)

"વદા, કરમાં લેઈ હિરમાં પદરાવવાની આ નિશાની છે. એ છાપથી હું રાધાપતિને પામી જાઉં. એ ભક્તિને—એ સૌન્દર્યભક્તિને અગર—અમર બનાવીશ."

પદ્માના દેહ પર હાથ રમી રહી હતો.

“ પાગલ થઇ જશો ! ” પદ્માએ હસતાં-હસતાં કહ્યું.

“ દેવી, પાગલ થયા વિના કયી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે ? પોતાની મનોકામના પાછળ-પોતાની આદર્શસિદ્ધિ પાછળ પાગલ થનાર જ સિદ્ધિને વરી શકે છે.”

પદ્માવતી ધીરે ધીરે સ્વસ્થ થઇ પોતાનો શિથિલ કેશકલાપ સમારી રહી હતી. એનાં કામળ અંગ હજી છૂપું કળતર અનુભવી રહ્યાં હતાં.

“ આચારજી ! ”

દિવસ નીકળી આવ્યો હતો. બહાર કોઇ ખૂબ મારતું હતું.

“ કોણ છે ? ” પદ્માએ દાર અધુકડાં ઉઘાડી બહાર આવીને પૂછ્યું.

“ એ તો હું-રાધામુકુન્દ. માતાજી, ગામ-લોકનો સંદેશો લઇને આવ્યો છું.”

“ શો સંદેશો છે, રાધામુકુન્દ ! આવને, બેસને બાઇ ! ” સિંદની કેશવાળી જેવા વિખરાયેલા વાળ સમારતા આચાર્ય જ્યેષ્ઠ બહાર આવ્યા. રાધામુકુન્દની નજર આ જોડા પર ફરી રહી. એણે પોતાની જાત સાથે સમીક્ષા કરી. પારકાના મુખને નીરખી માનવસહજ વિમર્શ એ અનુભવી રહ્યો. આવાં રૂપ, આવી જુવાની, આવી રસિકતાથી ભરેલાં ધણિધણી-યાણી જે પોતે હોય તો-અત્યારે શું, અકવાડિયે પણ ન જાગે. એને સવારમાં જ ચૌદમા રત્નનો આસ્વાદ આપીને ડાહી બનાવેલી પોતાની ગૃહલક્ષ્મીની દુઃખદ યાદ આવી.

રાધામુકુન્દ સામેની સાદી પર બેઠો. એણે પોતાનું કથન શરૂ કરતાં કહ્યું : “ આચારજી, હવે રાત નાની થઇ-છે, ને દિવસ મોટો થતો ચાલ્યો છે. સરજ પણ ઉત્તર તરફ કળતો જાય છે. કાલે કુંભારો કહેતા હતા કે, હવે અમારા ઘડા જલદી પાકવા લાગ્યા છે. તો

મહારાજ, મંકરસંક્રાન્તિને કેટલા દિવસનો વિશ્રંખ હશે ? ”

“ ચાંદ્રમાસ-પોષ આવી પહોંચ્યો છે. મંકરસંક્રાન્તિ આ આવી સમજો ! ”

“ આચારજી, ગામના ભક્તો ગંગા-સ્નાન માટે કાશી જવા તૈયાર જ છે, પણ પ્રથમ જેમ આપ સાથે પધારતા, સાથે સાથે પ્રવાસ ખેડતા, કીર્તન કરતા, ભજન કરતા, એમ આ વખતે પણ પધારશો, એમ સહુ ઇચ્છે છે.”

“ વારુ ! ” હા. બણી રહેલા આચાર્યના શબ્દોમાં ઉમળકો નહોતો.

“ તો મહારાજ, આપને અનુકૂલ શુભ તિથિ પ્રયાણ માટે નક્કી કરી આપો.”

રાધામુકુન્દ જમાનાનો આધેલ હતો.

“ તિથિ...” જ્યેષ્ઠ વેદા ઉપર આંગળી મૂકી કંઇક ગણી રહ્યા હતા, ત્યાં પદ્મા અંદરથી હિતાવળી ધસી આવી. એના સુંદર ચહેરા પર લોભ હતો. એણે આવતાની સાથે કહ્યું :

“ રાધામુકુન્દ, આ વર્ષે કાશી નહીં જવાય. ખિલજી સરદારોનાં ધાર્ડા જીલમ વર-સાવે છે. હમણાં જ સમાચાર છે, કે મગધનો એક પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ મઠ, એના એકેએક સાધુની કલ કરીને, બાળા નાખ્યો. એના જખરદસ્ત પુસ્તકાલયના ગ્રંથોના નામ વાંચનાર પણ ત્યાં કોઇ ન જાયો. ને પુસ્તકોનું વાંચનાર કોઇ નથી, એ જોઇ એ પુસ્તકાલય પણ અગ્નિદેવને સ્વાધિન કર્યું. અત્યારે પ્રવાસ સહીસલામતીમયે નથી.”

“ તો માતાજી, શું ગંગાસ્નાન નહીં થાય ? આ ગામમાં પ્રતિવર્ષ ગંગાસ્નાન માટેની કાશીની યાત્રાએ જવાનું યત રાખનારા છે; એ તો માયું મૂકીને પણ જશે. ગંગાસ્નાન કંઈ અટકે ? આચારજીને ન આવવું હોય તો બસ ન આવે. તમારા કહેવા પ્રમાણે રસ્તામાં જો તો ખરો ! બસે તેઓ

અહીં રહે ને આશ્રમ જાળવે. અમે તો જાણું, માતાજી. વધેના મત કંઈ આજ એમ તૂટે?" રાધામુકુન્દના શબ્દોમાં જયદેવજીની સ્થિતિ પર કટાક્ષ હતો.

"રાધામુકુન્દ, હું આવીશ." જયદેવ વચ્ચે બોલ્યા: "એવા દુનરો ખિલજી સુલતાનો આવે ને દુનરો જાય, એથી કાંઈ ધર્મદાર્ય બંધ ન રહે. ધર્મના દાર્યમાં ખપી જનારા તો જિંદગી છૂતી ગયા."

રસભરી રાતોનો કેદ પદ્માવતીના મગજ પર પ્રસરેલો હતો. ભક્ત જેમ પોતાના મગવાનને એક ક્ષણ માટે પણ વિસરવા તૈયાર ન હોય, તેવી એની સ્થિતિ હતી.

"ગંગાજી સ્વયં અહીં પધારે, તો પણ જવાનું?" પદ્માવતી બોલી ઊઠી.

જયદેવ આ વાક્યનો અર્થ કંઈ ન સમજ્યા. રાધામુકુન્દે બોલ્યો: "વાદવાદ માતાજી, ધર બેઠા ગંગા આવે તો પછી કોણ મૂર્ખ કાશીએ જાય? પણ માતાજી, પેલી ઉક્તિ જેવું ન કરતાં, કે મહરસંક્રાન્તિ આવે ને લોકો ગંગાસ્નાન કરવા આવે ત્યારે કહી દો કે 'મન ગંગા તો કયરોટમાં ગંગા!' ઘેર જાતે હાંકણીમાં પાણી લઈ ડૂબજી મારી દો!"

જયદેવ ખડખડાટ હસી પડ્યા. પદ્માવતી તો ગંભીરતાથી વાત કરી રહી હતી. એ ઉશ્કેરાઈ ગઈ. એણે છાતી કુલાવી ગર્જના કરતાં કહ્યું:

"રાધામુકુન્દ, મારા પર વિશ્વાસ રાખ, મગવાન ગોવર્ધનધારી પર ભરોસો રાખ. ગંગાજીની ધાર આ કેન્દુબિંદવ ગામને પાદર, મહરસંક્રાન્તને દિવસે, પ્રાતઃકાલે અજ્યા નહીને આશ્રમને આરે આવી મળશે."

"અને નહીં આવે તો..."

"પદ્માવતી પોતાનાં હાડ અહીં માળા નાખશે." પદ્માવતી જીવનમરણના સોદા કરી રહી હતી. એને પ્રિયતમના વિયોગ કરતાં

મૃત્યુનો આ સોદો સરતો લાગતો હતો.

"પણ માતાજી, આટલા ઊંડા કૂવામાં હિતરવાની કંઈ જરૂર? જતાં હોય એને કાશી જવા દો. યશે એ ખરું."

"રાધામુકુન્દ, તું મને માતા કહે છે. તું માતાનું કર્તવ્ય નથી કે પોતાના પુત્રોની રક્ષા કરવી? કે પછી તમે ખાલી ઉપચારમાનથી મને માતા માતા કહે છે? જેઓ મને માતા તરીકે સ્વીકારતા હોય તેઓને મારા તરફથી કહી દેજે, કે આ વર્ષે ગંગાજી સ્વયં અહીં પધારશે. કોઈ ગંગાસાગર ન જાય."

"જય ગોવર્ધનધારી, જય-૪ દાવનવિહારી. માતાજી, હમણાં જ ગામપંચને એકઠું કરીને કહી દઉં છું, કે કોઈ કાશી ન જાય. મહરસંક્રાન્તને દિવસે ગંગાજી સ્વયં પાવન કરવા અહીં સામે પગલે પધારશે."

રાધામુકુન્દ નમસ્કાર કરી આવ્યો ગયો.

આચાર્ય જયદેવ આ અજાણ્ય સ્ત્રીને તીરખી રહ્યા. વિરહી રાધાની ઉન્માદ દશા અત્યારે પદ્માવતીમાં સાક્ષાત્ ધર્ષ રહી હતી. રાતે રતિરાણી રૂપે વિરાગતી પડ્યા અત્યારે સતીત્વની આભાથી અળાદળી રહી હતી. રૂપમાધુર્યનો ભંડાર આજે કુર્ધર્ષે તેજેરાશિ બની ગયો હતો.

"પડ્યા, કંઈ વિચાર, કંઈ પરામર્શ! રણધેલા રજપૂતોની જેમ વાતવાતમાં પ્રતિજ્ઞા ને પ્રણી!"

"પેલી તો બની છું. દીવાનીની વાતોમાં પડાપણ ક્યાંથી હોય? વિચાર કરી લીધો, પડાવા! આજે હાં તો પડાનું પ્રણુ રહે છે, હાં જયદેવની ભક્તિ લાગે છે."

"પણ એમ કાંઈ ગંગાજી અહીં આવે?"

"જીવનમર જેને દાર તમે અકાલેક જમાવ્યો, એ એકવાર તમારે દાર ન આવે? સ્વામીની સાથે સેવકનો કંઈ પણ સંબંધ હાલે નહીં? ભક્તને ઘેર ડાણવાસીદું કરતાં ન

શરમાનાર પ્રભુ તમારી આટલી લાજ નહીં રાખે ?”

“ પદ્મા, આપણી થોડી તકલીફ ખાતર...”

“ તકલીફને ખાતર નહીં; જયદેવ ને પદ્માએ જ્યાં શુદ્ધ દાંપત્યના પ્રથમ પાઠ ભણ્યા, સૌન્દર્યભક્તિના શ્રીગણેશ ક્યાં, એ જૂમિને પવિત્ર કરવા અર્થે જ. માઈ દીવાનું દિલ સાક્ષી આપી રહ્યું છે કે, મા જગદંબા, જેમ ગણિયને જન્મ આપવા રાજના અંતઃપુરમાં કોડબરી નારી બની પદ્માથી હતાં એમ અહીં મારા અંતઃપુરમાં જરૂર પતિતપાવની માતા બનીને પદ્મારશે. આ આશ્રમ તીર્થ બની જશે. જય-દેવની ભક્તિ ને પદ્માનો ગાર અજર-અમર બની જશે. આ જૂમિ પરથી જન્મતને શુદ્ધ સૌન્દર્યપૂર્ણનો, અભિન્ન દાંપત્યનો, ભગવત્પાનો ત્રિકાલ સંદેશ સાંપડશે. મેં તો આજથી અત્ર-પાણી મૂક્યાં. અંગાણ સ્વયં વચન આપશે એ પછી જ હવે બોજન થશે.”

વાતવાતમાં હાલી પદ્માએ ગોવર્ધનધારીના મંદિરમાં, રનાનાદિથી શુદ્ધ થઇ, કેશની જટા બાંધી, વસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં વીણા ને માળા લઇ આસન જમાવ્યું. હિમાચળની અડગતાથી એનું મસ્તક ઊંચું હતું. શંકરને સાધવા તપશ્ચર્યા કરી રહેલા ગૌરી જેટલી મરિમા એના અર્ધકુંસુમિત ઓઠ પર હતી.

“ પદ્મા, તું સ્ત્રી નહીં, સરસ્વતીનો અવતાર છે. તને રાધાના ઉપાસક જયદેવના નમસ્કાર છે. સ્વર્ગની સુધા ને દેવેના આશીર્વાદ તને પ્રાપ્ત હો !”

જયદેવના નેત્રોમાં હર્ષનાં આંસુ હતાં. હૃદયમાં જાગેલા આત્મમંથનની રેખાઓ મુખ પર જમતી જતી હતી. અચાનક ગંભીર મુખમુદ્રા વળેલી બની ગઇ. એ ધીરેથી જોગણ વધ્યા. પદ્માવતીની જમણી આંતુ ઝિમ્મા રહી હાથ જોડ્યા:

“ ભગવન, પદ્મા નહીં તો જયદેવ નહીં.

જે સૌન્દર્યે મને સંસારમાંથી સ્વર્ગ તરફ લઇ લીધો, જે સૌન્દર્યે મને કામજેતા બનાવ્યો, એનો ત્યાગ અર્થાત્ માઈ મૃત્યુ. આજ ભક્તની લાજ રાખવા ફરીથી તૈયાર થવું. હે માતા અંગા, અમારા અંતરનો પુકાર સાંભળજે ! અમારી પવિત્રતાનો સ્વીકાર કરજે. તારે ચરણે દેહ, મન ને આત્માની બેટ ધરીએ છીએ. પરમશક્તિની યાત્રા એટલે જ પરમ પ્રેમ !”

આચાર્ય જમદેવે પદ્માસન વાળ્યું, પોતાની પોથી ઉભેળા, ને અંગારતુતિ આરંભી. મેઘ-ઝર્જરના જેવા એમના સ્વરથી આશ્રમ શું છ ઊઠ્યો.

એક પછી એક પંક્તિ સર્જાતી ચાલી. પદ્માવતીની વીણાએ અંકાર શરૂ કર્યો. શિશિરનો ઠંડો દિવસ છતાં બંનેનાં કપોલપ્રદેશ પરથી પ્રસ્વેદનાં મૌકિતક ઝરવા લાગ્યાં. અરે, અંતરની ઉષ્માને વનવગડાનો વાયુ શું છુટાવવાનો હતો !

પ્રહર પર પ્રહર વીતતા ચાલ્યા. ન અત્ર ન પાણી. કદાપી પશુ દીન વદન કરી પદ્મા પાસે ખડો છે. રુકમા પશુ પોતાની ગ્રિય સપ્તીનો હાથ પીઠ પર ક્યો વગર ચારોપાણી લેતી નથી. આશ્રમવાસીઓ પશુ મોંમાં તૃણ લઇ દેવને વિનવી રહ્યા છે.

ગામમાં આ સમાચાર વાયુવેગે પ્રસરી ગયા. સહુ ભોગનેવેલ લઇ દર્શનાર્થે આવી પહોંચ્યાં. આશ્રમમાં બીડ જમી પડી. કેટલાય પદ્માસન વાળાને ઘેરી ગયા છે. તીર્થજૂમિ જેવા રંગ જમી ગયો છે. ઉત્સવ જેવો ઉલ્લાસ પ્રસરી ગયો છે.

પશુ જયદેવજીનું સ્વરગાન ને પદ્માવતીની વીણામાધુરી અવિરત અખંડ ચાલુ છે. અંગાર-તુતિની પદાવલિ રચાયે જાય છે.

જન્મતાન મહાન જાદુગર સૂર્યનારાયણે પોતાની કળા સકેલી લીધી, નિશાનાય ચંદ્રે આશ્રમને ફેરી રંગે રસી દીધો; પશુ સ્વર-ગાન ને વાણીમાધુરી અવિરત ચાલુ હતાં

આચાર્ય જયદેવનો ઘોષ હવે ઉમ ખનતો જતો હતો. મંદિરનો નાનો શો ધુમ્મટ જાણે ચરચરી રહ્યો હતો.

પણ મગવાન જોવધનધારી સાંત હતા. મૈયા મંગા અદસ્ત જ હતાં.

બીજો દિવસ ને બીજી રાત આ રીતે જ વીતી ગયાં. આચાર્ય જયદેવનો સ્વરધોષ અન્તિમ સીમા પર હતો. પદ્માવતીની આંગળીઓ જાણે જીવનની છેલ્લી ઉમ્મા આણીને વીણી પર નૃત્ય કરી રહી હતી.

ત્રીજા દિવસના પ્રભાતને હવે થોડી ક્ષણો બાકી હતી, ને એકએક વીણાના તાર તૂટ્યા. પદ્મા જોવાન બની એના પર ઢળી પડી. વીણાના તોરના ઝંકારની સાથે આચાર્યજીનું ગાન થંભી ગયું. એ પણ નિશ્ચેતન બની પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા.

એમના છેલ્લા શબ્દો હવામાં રણજણાટ કરતા લીન થઈ ગયા. નિશ્ચયરં પંખીઓ પણ આજ ગમગીન હતાં. શિશિરના આકાશના નાનાં તારલિયા પણ જાણે દયામણે મોંએ અદસ્ત થતા હતા.

પરોઢનાં પંખેરું જાગ્યાં, લાવે જયદેવજીએ પોતાનાં વિશાળ કમળસોયન ઉધાડ્યાં. એમના મુખ પર સ્મિત હતું. પાસે જ જોવાન પડેલી પદ્માને એમણે ટંકોળી.

“ પદ્મા, સાવધ થા. સ્વયં માતા ગંગાજીએ સ્વપ્નામાં આવીને મને કહ્યું: “ ભક્ત, તમારી પ્રેમભક્તિ પર પ્રસન્ન છું. તમારું દાંપત્ય અભિન્ન રહો. મકરસંક્રાંતિને દિવસે મારી એક ધાર અગ્નિમાં આવશે.”

“ મેં કહ્યું: ‘ માતાજી, પ્રસન્ન થયાં હો

• આજે પણ હુંકલિ આમમાં મકરસંક્રાંતિને દિવસે જયદેવજીના સમાધિસ્થાન પર મેળો ભરાય છે, જેમાં સાઘી સીતર દબર વેણુએ એક જ પદ સમાધિની આસપાસ બજાવે-ગીતોન કરે છે. એવી માન્યતા છે, કે આ દિવસે ગંગાજીની એક ધાર અગ્નિમાં નદીમાં આવે છે.

કાણુ બોલાવે ?

કાણુ બોલાવે, કાણુ બોલાવે,
કાણુ બોલાવે રે;
હરના દેરા મને સખી, આજ
કાણુ બોલાવે રે.

વતન દેરાં સાદ સુણાયાં,
ઘેર બોલાવે રે;
હાં ઘેર બોલાવે રે,
મને આજ બોલાવે રે.

વિદાય ટાણે માતાની આંખના
આંસુ બોલાવે રે;
હાં આંસુ બોલાવે રે;
મને આજ બોલાવે રે.

હરે બાળી પડી જોનડી રે,
એતું બહાલ બોલાવે રે;
હાં બહાલ બોલાવે રે;
મને આજ બોલાવે રે.

બાપુજી કેરી મૂંગી વાણીનો
સાદ સૂણાયો રે;
હાં સાદ સૂણાયો રે;
મને આજ બોલાવે રે.

વતન દેરા વન સરોવર
સાવ સુનાં પડ્યાં રે,
હાં બધા સુનાં પડ્યાં રે;
મને બધાં બોલાવે રે.

દિનકર બી. ત્રિવેદી

તો આ આશ્રમને તીરે સદાકાળ આવવાનું સ્વીકારો ! આ ભૂમિને ત્રણ કાળને માટે અમર બનાવો. ” “ તથાસ્તુ. ” કહીને મા અંતર્ધાન થયાં. પદ્મા, આપણી સૌંદર્યભક્તિને માતા ગંગાએ માન્ય કરી. ”

પદ્માવતીએ ધીરે ધીરે નેત્ર ખોલ્યાં. ભક્તોમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યો. ગંગાજી આવે કે નહીં, પણ પોતાના આશ્રમનાં મહાન રત્નો બચી ગયાંના સહુને હૈયે હર્ષ હતો.

ગામમાં આ દર્પે પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું. પણ કેટલાક ચુસ્ત ભક્તોને લાગ્યું કે આવાં સ્વપ્ન પર ભરોસો રાખી મતપાલનનો આગ્રહ રાખવો ઠીક નથી. સપનાં કંઈ સદા સાચાં હોતાં નથી. એમ કંઈ ગંગાજી એક ધણી-ધણિયાણીનો વિરહ ન થાય તે માટે ચાલી ન નીકળે ! મત જળવતું હોય તો કાશી જવું જ નેમ છે. તેઓએ પોતાના વિચાર ગામલોકને જણાવ્યા, ને કહ્યું :

“ બાઈઓ, સ્વપ્નામાં ધણી વાર મને સોનાના ચરુ જડયા એવો ભાસ થયો છે. પણ જગ્યા પછી એક કાણી માટલી ચ મળી નથી. મત પાળવું તો અસિની ધારા જેમ પાળવું. એમાં બહાનાં ન ચાલે. કાશીના રસ્તા પર જેખમ હશે, પણ નિષ્કિંચિત આહ્વણોને કંઈ જેખમ નથી. ઝેરી સાપ પણ પગ નીચે દબાયા વિના કરડતો નથી, તો શું ખિલજી ને શું ચવતો ? અને કદાચ, ધર્મનું પાલન કરતાં મૃત્યુ આવ્યું તો વિવાદથી શું ? શું ? કેમ જંદાવનદાસજી ! ”

જંદાવનદાસની દષ્ટિ જયદેવજીનાં આ નવાં, સદધર્મિણી પ્રત્યે સદાનુભૂતિ ભરી નહોતી. પદ્માવતીનાં નખરાં ને આચારજીની ઘેલછા માટે તેમનો સારો મન નહોતો.

‘ મયુરાપ્રસાદજી, તમારી વાતમાં મારી પૂરેપૂરી અનુભૂતિ છે. હું તો જવાનો જ છું. આચારજી માટે બન્ને ગંગા અર્ધી આવે, નવાં

વડુ છે, ખીજ વારનાં છે, રંગીલાં છે, રસનાં જાણુકાર છે. અને બાઈ મારા, મતુ પણ કેવી છે ? તમે સહુ જાણો જ છો. ” જંદાવનદાસ દાઢમાં હસી રહ્યો હતો.

“ પ્રતિ વર્ષ જતો સંધ આ વર્ષે પણ જશે. બોલો ગંગામૈયાની જે ! ”

ને ગામમાં તડામાર તૈયારીઓ ચાલવા લાગી. ગંગાજી ભરી લાવવા કાવડો સજ્જ થવા લાગી, છતાં કેટલોક વર્ગ એવો હતો જે આચારજીમાં અચળ શ્રદ્ધા ધરાવતો હતો. એ વર્ગ તો શાન્ત રહ્યો.

પ્રયાણનું મુહૂર્ત આવ્યું એટલે સહુ શુભ શુક્રને રવાના થયા. જતાં પહેલાં રિવાજ મુજબ આચારજીનાં દર્શન મળ્યા.

આચારજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું : “ બાઈઓ, જેને શ્રદ્ધા ન હોય તે ખુશીથી જઈ શકે છે. મને તો ભગવાન ગોવર્ધનધારી અને ગંગામૈયા પર ભરોસો છે, ભરોસો રાખનારને ભગવાન કદી ભૂખ્યો રાખતો નથી. ”

“ બહુ, બાપ્પુ આચારજી, પણ આ તો બેઠા રહેવા કરતાં ચાલતા-ફરતા બધા લો, જયજય, નમસ્તે. ” જનારાઓને વિવાદ કરવો પાલવે તેવો નહોતો, એટલે એમણે બીનું સંકેત્યું.

“ નમસ્તે બાપ. આયોમાં પરસ્પર પ્રેમ વધે, એ માટે આ પર્વની યોજના થયેલી છે. એ પર્વ નિમિત્તે તમારો પ્રેમ ઓછો થાય તે હું ઇચ્છતો નથી. તમારું સ્નાન નિર્વિઘ્ન હો. બાકી ભરોસા વિના ભવસાગર નદી તરાપ. નગરાની નાવ મધદરિમે ઝાલાં ખાશે. પ્રભુને પામવા માટે તો પ્રહલાદના જેવી આંતરશ્રદ્ધા બેધરી. જાઓ, શિવાસ્તુ તે સન્નુ પંચાલ : ! ”

કાશીસ્નાનનો સંધ વિદાય થયો, ઉદ્ધાસ-ભયો દિવસો ને સૌન્દર્યભરી રાત્રિઓ વ્યતીત થતી ચાલી. મહર નામની નક્ષત્ર રાશિમાં સૂર્યપ્રવેશનો દિવસ આવી પડ્યો. સંક્રાંતિનો છેલ્લો દિવસ આવી પડ્યો. ગામની સૌભાગ્ય-

વંતી સ્ત્રીઓએ સારાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી, સૌભાગ્યની ચીજોનો ઉપભોગ કર્યો. ખજૂરના રસમાં તલ નાખી મિષ્ટાન્ન બનાવ્યું. દર વર્ગે તો ગામમાંથી ધણા પુરોએ મંગાસાગરના સ્નાન માટે જતા, પણ આ વર્ગે ધણા ઘેર રહ્યા હતા, એટલે જિત્સવની પૂર્વ તૈયારીઓ આનંદ ભેર થવા લાગી.

હેલી રાત પણ ગળી ગઈ, ને ક્ષિતિજ પર પેરાકની ઝાંખી પ્રમા અમકી જીડી. જયદેવ અને પદ્માવતી અર્ધરાતથી ચરીરશુદ્ધિ કરી, પવિત્ર વસ્ત્રો ધારણ કરી, સુગંધી પુષ્પોની અંજલિ રમી અગ્નિના તટ પર આવેલી એક ઊંચી ભેખડ પર જિમાં હતાં.

સમય વીતતો ગાઓ. શરદું આકાશ સ્વચ્છ હતું. ગામલોક વહેલી સવારથી ઠંડીમાં પ્રવૃત્ત આવીને જમા થયું હતું. શ્રદ્ધા ને શંકાની મિશ્ર લાગણીઓનો મહાસાગર ઊમટ્યો હતો. રોકડો આતુર નયન મીટ માંડીને જોતાં હતાં.

સ્નાન કરવાનો સમય પણ યથા જવા ગાઓ, ને હજી મંગાજી કેમ ન આવ્યાં! માનવમેહનીમાં ગુણગણાટ શરૂ થયો. નિરાશાની છાયા સર્વત્ર પ્રસરી પળી : પણ પેલાં શુક સમાં તેજસ્વી દંપતીના ચહેરા પર જરાય અશ્રદ્ધા નહોતી.

શ્રદ્ધાની કવચથી સજ્જ થયેલ યોદ્ધાઓએ કો દિવસે પરામવ અનુભવો છે કે આજ અનુભવે ! એનાં તીર સદા લક્ષ્યવેધી હોય છે.

અચાનક હવાનો સ્પર્શ ઝપાટો સદુનાં માથેને કંપાવતો આ બાહુથી પેલી બાહુ નીકળી ગયો. ને ઇશાન કોણમાં ઝંઝાવાત શરૂ થયો. નાની એવી વાદળી ઝડપથી સરી આવતી દેખાઈ.

અશ્રદ્ધાના અંધકાર અટવાઈ ગયેલાં દેવામાં કંઈક પ્રકાશનો સંચાર થયો, નેત્રતારકા હવેથી ઝગમગી ઊઠ્યાં. પણ હજી તો આકાશમાં વાદળી જ હતી. આવી વાદળીઓ તો ધણીવાર આવતી; આવતી ને જતી.

ધીરે ધીરે વાદળી નંમતી ચાલી. અરે, આ તો જટાશુટવાળી અંધમૌલીશ્વર મહાદેવની મેઘપ્રતિમા ! નીલકંઠેશ્વરની પ્રતિમા ધીરે ધીરે ગાઢ બનતી ચાલી. અચાનક વીજળીનો સળ-વળાટ થયો ને ધરણી ધણેણી જીડે એવી મેઘમર્જના સંભળાણી.

આચાર્યજીએ ઉચ્ચ સ્વરે સ્તોત્રમાન આરંભ્યું. પદ્માવતીએ વીણાના ઝંકાર શરૂ કર્યો. કલાપીએ ટટ્ટકાર કર્યો. રુકમાએ ભાંભરડા દીધા.

આકાશ ખીજ વાર ગાળ્યું. વીજળીએ આમ-પૃથ્વીનાં આવારણાં લીધાં. હવા ઝાડપાનને કંપાવી રહી. પક્ષીઓએ સ્વાગત ગાન આરંભ્યાં.

હઠી શ્રવણગોચર ન થયેલી એક મર્જના આકાશ ભેડી રહી : મેઘનો અવતાર ધરીને વાદળને હૈયે આવેલા ભગવાન ધુર્જટિની જટાની એક રેખા નીચે જિતરી. ખળખળ કરતો પાણીનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો.

મહિષર કોપનાગ પૃથ્વીની પરક્રમાએ નીકળ્યા હોય તેમ, પાણીની ધારા આશ્રમ તરફ ધસી આવતી દેખાઈ. ભક્તજનોએ જ્ય-જ્યકાર ઉચ્ચાપો. જયદેવ અને પદ્માવતીનાં ગાન ચાલુ હતાં, બંનેનાં મુંદર સોયનોમાંથી હર્ષનાં આંસુ ટપકતાં હતાં.

ક્ષિતિજ પર ઊગતો સૂર્યનો લાલ ગોળો પણ આ પવિત્ર દરય દેખી પાવન થવા લાગ્યો વર્ગી ગયો. અગ્નિના નદનાં પાણી મંગાસાગરનાં સખીપણીને માટે વાંભવાંભ જિજ્ઞાસાં હતાં.

મંદિરમાં ધંટારવ થયો. શંખ કુંકાયા. થીકળ, કુંકેનાં સ્વાગત થયાં ને અગ્નિના નદ સાથે મંગાસાગરનો સંગમ થયો.

જયદેવજી સ્તોત્રગાન સાથે સ્નાન માટે ચાલ્યા; પાછળ પદ્માવતી ને ભક્તજનો ગાળ્યાં.

પૂજન થઈ, આરતી થઈ, નેવેદ અપાયાં, મંગામાહાત્મ્ય ગવાયાં. મંગાની પીથપાદારમાં એ દહાડો સ્નાન કરી સડું પવિત્ર બન્યાં. *

લેખકની વાસ્તવમાં પ્રથમ યતાર કુંગરે અને પ્રેમસંજિ રસથી વશજાલ નવી નવલકથા પ્રેમ ભાવ રવિ જયદેવનું એક પ્રકરણ.

નવી ચૂંટાયેલી પ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના

સ્ત્રી-સભ્યો.

સંપાદક

શ્રી. ઈન્દ્રવદન લલાભાઈ લેખડીઆ

*

આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં પ્રિટ-
નમાં પહેલ વહેલી જ એક સ્ત્રીએ પાર્લામેન્ટના
સભ્ય તરીકે આંમસભામાં પ્રવેશ કર્યો; એનું
નામ વાઇકાઉન્ટેસ એસ્ટર. આ આખને લોર્ડ
બાલફર અને લોર્ડ ન્યોર્મ જેવાઓએ ટેકા
આપેલા; એ યાદગાર વર્ષો પછી તો સ્ત્રીઓએ
પોતાના અધિકાર માટે ઝુંબેશ ઉઠાવીને પોતાના
અધિકારો ધણા મેળવ્યા છે. આ છેલ્લી
ચૂંટણી વખતે ૮૭ સ્ત્રીઓએ સભ્ય તરીકે
ઉમેદવારી નોંધાવેલી.

આ વખતની ચૂંટણી અનેક દૃષ્ટિએ
ઐતિહાસિક નીવડી એમ કહી શકાય. નિવૃત્ત
થયેલી છેલ્લી પાર્લામેન્ટમાં માત્ર ચૌદ સ્ત્રી-
સભ્યો હતી, બ્યારે આ નવી ચૂંટણીમાં
ચોવીસ સ્ત્રીસભ્યો ચૂંટાઇ છે. નિવૃત્ત થયેલ
પાર્લામેન્ટમાં ચૌદ સ્ત્રી-સભ્યોમાંથી આઠ
સભ્યો ટોચી પક્ષની હતી. તેમણે પણ ઉમેદ-
વારી કરેલી. તેમાંથી બે સભ્યો:-લેડી એસ્ટર
અને મીસીસ બ્રેડીસ રાષ્ટ્ર નિવૃત્ત થયાં.
બીજી પાંચ સ્ત્રીઓ હારી ગઈ. માત્ર
બ્રૂલી બેકમાંથી એકલાં હેબેલ હેબર્સ્ટ
પરગણાવાળાં લેડી ડેવીડસન આ નવી ચૂંટ-
ણીમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી શક્યાં છે.

નવા ચૂંટાયેલ ૨૪ બહેનોમાં ૨૧ સોસ્યા-
લીસ્ટ છે. લેડી ડેવીડસન એકલાં કોન્ઝર્વેટીવ
છે, ને લેડી મેગન લોર્ડ ન્યોર્મ એકલાં લીબરલ
પક્ષનાં છે. ૨૪ માં બહેન મીસ રેથબોનની
વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી સભ્ય તરીકેની બહેન
હમણાં જ થઇ છે.

નૂના સભ્યોમાંથી મીસીસ એગન્સ હાડી
(મજુરપક્ષ) નિવૃત્ત થયાં. બીજા મજુર
સભ્યોને પણ પોતાની બેઠક બળવી. રાખવા
ખૂબ મહેતત કરવી પડી છે. અને લેડી લોર્ડ
ન્યોર્મ પોતાના ' વિનિત ' પક્ષને વળગી
રહી મહા મુશ્કેલી પોતાનું સ્થાન અણુનમ
બળવીને ચૂંટાઇ આવ્યાં છે.

આ બધામાં ખૂબ સફળતા પૂર્વક ચૂંટાઇ
આવેલાં મીસ એલન વિલ્કિન્સનને ગણી
શકાય. તે જોરે વિભાગમાંથી ૧૧૦૦૭ મત
મેળવીને સફળતા પામી છે.

હિંદના પ્રશ્નમાં એને જે રસ રહ્યો છે
તેની પ્રતીતિ એણે અત્યાર અગાઉ આપેલી
પાટી સમયે પણ હિંદ પ્રત્યેની પોતાની દિલ-
સોઝી એણે દર્શાવી આપી હતી. એણે પોતાની
જાતને સદા લોકસમુદાયની સાથે રાખેલ છે,
એમનાથી અલગ અથવા ઉચ્ચ રહેવાનો કંઠી
પ્રયત્ન નથી કર્યો, અને એ જ એની સફળતાની
ચાવી છે. એકદિલી પૂર્વક એ લોકો સાથે
હળેબળે છે, એમની આવશ્યકતાઓ અને
આકાંક્ષાઓ બંને સારી પેઢે જાણે છે, અને
એમના પ્રશ્નો એમની જ બાબામાં ચર્ચે છે.

મંચેસ્ટરના એક સામાન્ય ઘરમાં મીસ
એલનનો જન્મ થયેલો. હાકરોઓની ફેળવણીની
તો શું, પણ ભરણપોષણની યે સદા ચિંતા
રહેતી આવે એવું કુટુંબ હતું. પરંતુ એલન
નાનપણથી જ ખૂબ ચમત્કારક હતી. ૧૪વર્ષની વયે
તો તેણે ડાવિન અને હકરે વાંચી નાખેલા.
પાછળથી મંચેસ્ટર યુનિવર્સિટીમાંથી ગ્રેજ્યુ-
એટ થઇને તેણે શિક્ષકાને વ્યવસાય સંભા-
ળ્યો. શિક્ષણને એ સદા વ્યવહાર અને સુયોજિત
બનાવવા મથતી રહેલ છે.

એલનની સઘળી કારકીર્દિ બહેન નજરે
અને બહેન દિતમાં જ વીતેલી હોઇને પ્રભને
તેના બદલ લાગણી ઊપડે એ સ્વાભાવિક
છે. ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં એ પાર્લામેન્ટમાં
ચૂંટાઈ આવી. અને સ્ત્રીઓ માટે પાર્લામેન્ટના

દરવાજા ખુલ્લા મૂકાયા પછીની એ ચોથી સભાસદ બની. આ પ્રમાણે વેપારીઓ સામે લોકોને રક્ષણ આપવા માટે પાલમેન્ટમાં એણે પસાર કરાવેલું 'હાયર પર્ચેઝિંગ બિલ' એ તેની શુદ્ધિ, કાર્યકુશળતા તથા સહનશીલિતનો પુરાવો છે. ઇ.સ. ૧૯૩૫ માં એ જેરો વિભાગ તરફથી ચુંટાઈ હતી. દામદાર પક્ષની નેશનલ કારોબારીની મેમ્બર અને ૧૯૪૪થી ચેરમેન છે.

એલનના રાજકીય જીવનના વિવિધ પ્રસંગોમાં જેરો-એલ-ટાઇનની તેની કૂચ અવિરમરણીય છે. એના પોતાના મતવિસ્તારમાં બેકારી અને ગરીબીનું જેરે વધી ગયું હતું અને જેરોમાંની વહાણો બાંધવાની ગોદીઓ તથા અન્ય ઉદ્યોગો પોતાના સ્વાર્થ ખાતર ખીન્ને ખસેડીને બ્રિટિશ મૂડીવાદીઓ એ પ્રદેશને બેહોશ બનાવવા ઇચ્છા બન્યા હતા ત્યારે ત્યાંના શ્રમજીવીઓના પક્ષમાં એ ખડી રહી. એક સવારે હાપ્પીઓમાં એ સમાચાર ગળકી બિઝયા કે, રોજ મેળવવા માટે સરકારને સમજાવવાના ઉદ્દેશે જેરોના ત્રણસો બેકારોએ લંડન બહી કૂચ આદરી છે અને મિસ એલન એ કૂચને મોખરે છે.

એલને એ ત્રણસો બેકારો સાથે બસો માર્શલની અનેક મુશ્કેલીઓ ભરી કૂચ આદરી, એટલું જ નહિ, પણ એમનાં શિસ્ત તથા ધૈર્ય દર્શાવી રાખ્યાં. કૂચ દરમ્યાન રસ્તે આવતાં એકે એક શહેર ને કર્યામાં એણે બાપણો આખે રાખેલાં. એ બાપણોને પરિણામે આ કૂચને લગતા સમાચારોનાં શીષકો વર્તમાન-પત્રોમાં વધુ ને વધુ મોટાં બનતાં ગયાં. લંડન માં હાઉડપાર્કમાં રેલી ગોઠવાયા પછી ૧૦ ડાહનિંગ સ્ટ્રીટની મુલાકાત લેવાઈ અને એલન છેવટે વિજયી થઈ. જેરોનાં ઔદ્યોગિક મથકો હતાં ત્યાં ને ત્યાં જ ચાલુ કરવાનું સરકારી દરમાન છૂટ્યું.

આવું મનોબળ ધરાવતી એલને વર્ષો થયાં

કુ. એલન વીલ્કીન્સન

દિવસો દિમાયત ક્યે રાખી છે. છંડીઆ લીમના જે પ્રતિનિધિમંડળે દિવસો મુલાકાત લીધેલી એમાંની એક એ હતી. દિલ્હરનો પ્રવાસ બેઠીને એ પ્રતિનિધિમંડળે જે વિસ્તૃત અને માહિતીપૂર્ણ અહેવાલ તૈયાર કર્યો છે તે છંડેડ તેમજ દિવ બન્નેની આખે બેઠી દે તેમ છે. છંડેડમાં એ અહેવાલ વેચાય છે; પરંતુ દિવમાં તેના વેચાણ પર પ્રતિબંધ છે.

શ્રિટનના નવા પ્રધાનમંડળમાં એલનને શિક્ષણમંત્રીનું સ્થાન મળ્યું છે... છંડેડ પરની બોમ્બવર્ષ દરમિયાન ગુલસલામતી ખાતાનું મંત્રીપદ તેને સોંપવામાં આવેલું અને સાનશાન્સિરકો મએલા બ્રિટિશ પ્રતિનિધિમંડળમાં પણ તે ચૂંટાએલી. શિક્ષણ સાથે જનતાનાં વર્તમાન વહેણોથી પણ સુપરિચિત હોયને બ્રિટિશ પ્રજાની શૈક્ષણિક નવચલનાની યોગ્ય જ જવાબદારી અને સોંપવામાં આવી છે.

'Five feet of fighting femininity'

તરીકે ઓળખાતી એક જગતના સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગને શુદ્ધિ, ધૃતિ તથા કાર્યસામર્થ્ય વડે પ્રેરણા આપી રહેલ છે.

(૨) મીસીસ હ્યુસી મીડલટન—એ કામદારપક્ષના છે અને ૪૬૭૯ મતે પ્લીમથ સ્ટન વિભાગ તરફથી ચુંટાઈ આવ્યાં છે. મજૂરપક્ષનું કેટલાય વર્ષો સુધી મંત્રીપદ સંભાળનાર જીમ મીડલટનનાં આ પત્ની ટોરી પક્ષ સામે એક સમરયુદ્ધ સાબીત થયાં છે. સર્વ ટોરી સભ્યોને ફગાવી વિજય મેળવ્યો છે. સમરસેન્ટમાં જન્મેલી હ્યુસી ક્રીસ્ટલ વિશ્વ-વિદ્યાલયના બતાવ પછી બહુ જ દૂરી છે. ૧૯૩૬થી તેણે સ્ટન વિભાગ પર પ્રથમ હુમલો કરેલો. આ સ્ત્રી-સભ્ય એક છટાદાર વક્તા, આજનન સંગ્રામખેર, અને લગાયક ખમીર ધરાવે છે. સમાજવાદની નૈતિક આજ્ઞાના તેઓ ખાસ હીમાયતી છે.

(૩) લેડી મેગન લોર્ડઝ જ્યોર્જ એ બ્રૂના બેગી છે. નવી ચૂંટણીમાં તેઓ એન્જલસી વિભાગ તરફથી (લીબરલ) ૧૦૮૧ મત મેળવીને ચુંટાયાં છે.

(૪) ડા. એડીથ સમરસ્કિલ સોસયલ મેડીકલ એસોસીએસનના વાર્ષિક પ્રેસીડેન્ટ છે અને કુલકામ વિભાગ તરફથી ૩૫૨૧ મતે ચુંટાઈ આવ્યાં છે.

(૫) મીસીસ બેની એડમ્સ બેકસલી વિભાગ તરફથી ૧૧૭૬૩ મત મેળવીને ચુંટાયાં છે. ગયે વખતે તેઓ ગ્રાંટશૉર્ડ તરફથી ચુંટાઈ આવ્યાં હતાં. આ બન્ને કામદાર પક્ષના અને નિરૂત્તર થયેલ પાર્લામેન્ટના સભ્ય હતાં. નવી ચૂંટણીમાં પણ રસાકસી હોવા છતાં તેઓ ચુંટાઈ આવ્યાં છે.

(૬) મીસ બેની લી હર્કે મીસીસ એન્થુરીન બેવન કેનાક વિભાગમાંથી ૧૯૬૩૪ મત મેળવીને ચુંટાયાં છે. તેઓ હાલના આ-રોગ્યમંત્રી અને પાર્લામેન્ટના જ્ઞાત વક્તા અને

ચર્ચાલના કાયમી ટીકાકાર મી. એન્થુરીન બેવનનાં પત્ની થાય. ગઈ પાર્લામેન્ટમાં પણ તેઓ સભ્ય હતાં. એક પત્રકાર તરીકે અને પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકે વધુ પડતા ક્રાંતિકારી વિચારો તથા જલદ દીમાગને લીધે પોતાના પતિની પેડે તે પણ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગઈ હતી. એક ખાણીઆની પુત્રી બેની ૨૪ વર્ષની ઉંમરે પાર્લામેન્ટની સભ્ય બની હતી. તે એડીનબરો વિશ્વવિદ્યાલયની એમ. એ. એલ એલ. બી.ની ડીગ્રી ધરાવે છે. આ કાળા ભર-વાળી, આકર્ષક અને ખીલકુલ નીડર સ્ત્રી ક્રીટીશ પાર્લામેન્ટની બંધારણીય ચર્ચાઓમાં નીડરતાપૂર્વક રસ લે છે.

(૭) મીસ એલન બેકન એ લીડઝ વિભાગ તરફથી ૮૪૬૪ મત મેળવીને આવ્યાં છે. યોકસ પરગણામાં આવેલ નોટનન્ટનની આ હસમુખી શિક્ષિકા ઉંમરમાં સદુચી નાની છે. મીસ વરસની ઉંમરે હમણાં જ તેણે કામદાર પક્ષની રાષ્ટ્રીય કારોબારીમાં બેક મેળવી. કેલસાની ખાણના એક મુકાદમની પુત્રી બેકન એક અસરકારક વક્તા છે. માત્ર સોળ વર્ષની હતી ત્યારે તેણે સમાજવાદી પક્ષમાં પોતાનું રયાન જમાવ્યું હતું. નાની ઉંમર હોવા છતાં તેણે મેળવેલ રાજકીય અનુભવ પ્રસંશા-પાત્ર છે. દરીઆપારના દેશોની પરિપદમાં તેણે સક્રીય ફાળો નોંધાવ્યો છે. ચપળ રીતભાત, દીર્ઘ દષ્ટિવાળા તથા સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર કામદાર પક્ષની આ સ્ત્રીસભ્ય એક સફળ વિન્નેતા છે.

(૮) લેડી નોએલ બુકરટન ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓની આ માતા પાર્લામેન્ટની બ્રૂના બેગી તરીકે દ્વિતીય નોટવીચ પરગણામાંથી ૫૬૦૮ મતે વિન્નેતા બની છે. ૧૯૩૦માં એ ઉત્તર નોરફોક પરગણાના મજૂર પક્ષ તરફથી ચુંટાયેલી, પણ ૧૯૪૧ની ચૂંટણીમાં તે દાર પામેલી. તેણે સેન્ટ જેમ્સીઝ, વેસ્ટ માલ્વર્ન અને લંડન વિશ્વવિદ્યાલયની વેસ્ટ શીફ

 MRS. F. W. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. L. BODLEY Labour Member for Plymouth, Devon 1922	 MRS. H. W. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922
 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922
 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922
 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922
 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922	 MRS. J. A. WILSON Labour Member for Luton Bucks. 1922

ब्रिटिश
पार्लामेन्टना
श्री-सस्ये

કોલેજમાં કેળવણી લીધી છે. સુંદર અને દેખાવડી આ બહેન સામાજિક પ્રશ્નોમાં અનદદ રસ ધરાવે છે.

(૯) મીસીસ જીન માન્ન એ ડાટ્સીજ વિભાગમાંથી ૬૭૭૭ મતે ચુંટાઈ છે. તે કામદાર પક્ષનાં સહકારી સ્ત્રી-કાર્યકર્તાઓમાંની એક અને ખૂબ ઉત્સાહી છે. અને (૧૦) રસકલીક વિભાગમાંથી મીસીસ એફ પેટન ૬૭૫૯ મતે ચુંટાઈ આવેલ કામદાર સભ્ય છે.

(૧૧) મીસીસ હીલા મેનીંગ એ ઈર્ષાંગ વિભાગમાંથી કામદાર સભ્ય તરીકે ૯૮૭ મતેજ ચુંટાઈ આવી છે. લડાયક શક્તિવાળી અને પ્રતિજ્ઞાશાળી આ બહેન અગાઉ પંજુ પાલા-મેન્ટના સભ્ય તરીકે જાણીતી છે. ઇસ્ટ ઇંગ્લેન્ડની ૧૯૩૧ની પેટા ચુંટણીમાં મીસ થેડમા કેઝલેટને હરાવીને વિજેતા બનેલી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષક સમાજનું પ્રમુખપદ તેણે શોભાવ્યું છે. ગર્ભ સામાન્ય ચુંટણીમાં તે હારી ગયેલી, પણ આ વખતે ફરી તેણે પોતાની બેઠક મેળવી લીધી છે.

(૧૨) મીસીસ ક્લેરન્સ એમ શો. એ રકોચબહેન છે અને કિંમરનોડ વિભાગમાંથી ૭૫૩૭ મત મેળવીને આવી છે.

(૧૩) વાઉકાઉન્ટેસ ડેવીડસન કોન્ઝરવેટી પક્ષ તરફથી હેમેલ-હેમ્પરેડ વિભાગમાં ૫૧૧૦ મતે પોતાની બેઠક જીતવા સક્ષ્યા છે. ગર્ભ પાર્લામેન્ટમાંથી કોન્ઝરવેટી પક્ષના આ એક જ બહેન ફરીથી આ વખતે ચુંટાયાં છે.

(૧૪) મીસીસ બાઈશાફિસલ એ બ્લેક-બર્ન વિભાગમાંથી ૮૮૨૦ મતે આવ્યાં છે. ઉંમરમાં નાનાં દેખાતાં મીસીસ કેસલ લાંટા, ધોંધાટ અને ગર્જનાના ત્રિવેણી સંગમ જેવાં છે. લંડનની કામદાર પક્ષની કેટલીક સભાઓમાં તેઓ ગજબી છે. સેન્ટ પે-ક્રાસ કાઉન્સિલના સભ્યોમાંની 'જ્યોન્ટોડ' સભ્ય તરીકે તેમની કીર્તિ છે. કુદરતી બક્ષીસ મેળવી ચુકેલી આ તેવીસ વર્ષનાં બહેન બોલવાના સર્વ વિષયો

ઉપર પ્રભુત્વ જમાવી શક્યાં છે. તેમને કદી 'નોટ્સ'નો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. 'પ્લેટફોર્મ' અને તેની રીતભાતથી તે સર્વદા પરિચિત છે. ખુલ્લતા બદામી વાળવાળી આ બહેન સમાજને ગજવવા પૂરતાં છે.

(૧૫) મીસીસ મેથલ રીડલ્થ એ ઇલ્ફોર્ડ વિભાગમાંથી ૨૮૨૦ મતે કામદાર પક્ષમાંથી આવ્યાં છે. તેઓ સહકારી સ્ત્રી-કાર્યકર્તાઓમાં મોવડી જેવાં છે.

(૧૬) મીસીસ ડી. એમ. એડક બલુ જી તીખાં સ્વભાવનાં, આગના બડકા જેવાં છે. તેઓ લીવરપુલ વિભાગમાંથી માત્ર ૬૬૫ મતે પોતાની બેઠક મેળવી ગયાં છે. સ્ત્રીઓને યતા અન્યાયોથી એ આઘાત પામે છે ત્યારે બલ-ભદ્રાના હાંખ ગગડી જાય એવો એ અન્યાય સામે કમરકસીને સામનો કરે છે. લીવરપુલ સીટી કાઉન્સિલના મજુર સભ્ય તરીકે લોર્ડ મેજર તરફથી તેમને 'ઉપનામ' મળેલું, તેના જવાબમાં પોતાના રક્ષણ માટે મેયરને બે પોલીસો રોકવા પડેલા. મીસીસ એડક હુંકા અને જુટક શબ્દોમાં માનતા નથી. અવિશ્વાસ અને તડફડ બોલનાર તરીકે તેમની નામના છે.

(૧૭) મીસીસ માર્ગરેટ હરબીસન એ લેનાર્ડશાયરમાંથી ૯૭૬૨ મતે ચુંટાઈ આવેલાં રકોચબહેન છે. અને (૧૮) મીસીસ એમ. વોલહેડ નીકોલ એ બ્રેડફોર્ડ વિભાગમાંથી ૩૪૪૪ મતે આવેલા કામદાર પક્ષના સભ્ય છે.

(૧૯) મીસીસ સી. એસ. જેન્સી 'બેટરસી' વિભાગમાંથી ૭૨૨૫ મતે આવેલાં આ કામદાર પક્ષનાં બહેન નફાખોરાનાં પોલ પકડવામાં વિમ્મદના કેટલાય વર્ષો ગાળનાર પ્રસિદ્ધ સહકારી સ્ત્રી આગેવાન છે. કામદાર સભ્યની પત્ની હોવાને કારણે મગફર છે. તેઓ સ્ત્રીઓમાં સર્વ પ્રથમ 'જે. પી.નું' માન મેળવનાર છે. ૧૯૨૧ માં જે સ્ત્રી સભ્યો નીમાયેલાં

તેમાં તેઓ એક 'જી. પી.' સીસર હતાં. તેઓ નકાબોરોના 'કાલીલ ફુરમન' તરીકે વિખ્યાત છે. ૧૯૪૦ માં તેમની નીમણુંક 'લંડન બાવ નિયામક સમિતિ'ના સભ્ય તરીકે થઈ અને ત્યારથી જ કાળાં બગરનીઆઓના હાંગ ગગડી ગયા. તેમનો પ્રિય વિષય, જીવનશૈલી, પ્રસૂતિકલ્યાણ અને ગૃહિણી-રક્ષણ છે. અને તેમાં તેઓ ખૂબ રસ ધરાવે છે.

(૨૦) મીસીસ ઈ. એ. વીલ્સ મીડ લેન્ડનની લડતમાં નામાંકીત બામ ભગવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ આ ગ્રેજ્યુએટ બહેન બર્મિંગહામ વિભાગમાંથી ૪૯૫૪ મતે ચુંટાઈ આવ્યાં છે. ગૃહવસવાટ પરના પ્રશ્નો પરત્વે તેમના વિચારો રચનાત્મક અને દૂરદેશી છે. (૨૧) મીસ જી. એમ. ફોલ્કેન ટીનમાલિય વિભાગમાંથી ૩૦૭૯ મતે આવેલા કામદાર સભ્ય છે.

(૨૨) મીસીસ આર્થર. આયર્ટન ગાલ્ફર્ડ એ લેન્ડન વિભાગમાં ૪૧૪૪ મત મેળવી વિજેતા બનેલા બહેન બીટનના સર્વોત્તમ કળાકારોમાંના એક કલાકારની માતા, અને નવશૂતા કવિ તથા લેખક છરાદડ ગાલ્ફર્ડની વિધવા છે. કામદાર પક્ષના પ્રતિભાશાળી સભ્ય છે. પાર્લામેન્ટના સભ્યપદ માટે તેમણે અગાઉ કેટલાય પ્રયત્નો કરેલા, પરંતુ વિજયમાળ તેઓ પામી શક્યાં ન હતાં. એક વખત તો માત્ર ચાર મત માટે જ તેઓ હારી ગયેલાં. હતાં તેમની ધીરજ અને હિંમતથી આ સાતમી વખત હિમેદવારી કરવામાં તેઓ સફળતા પામ્યાં છે: તેમણે કામદાર પક્ષની કારોબારીમાં પણ વર્ષો સુધી કામ કર્યું છે.

'નેવીલ ગ્રેગરવેનની સરકારે રાજનામું આપ્યું ત્યારે કામદાર પક્ષે મીત્ર સરકાર રચવામાં સાથ આપેલો તે વખતે તેઓ પક્ષના પ્રમુખ હતાં. એક જુરસાદાર અને અસરકારક વક્તા હોવા ઉપરાંત તેઓ સખત વિચારો અને તેટલા જ જોરથી આચારમાં મૂકી બાહુતાર સીમેના છે. તેમના પ્રિય વિષયો ગૃહવસવાટ, જનકલ્યાણ અને શરીર પોષણ છે અને તેમાં તેઓ નિષ્ણાત ગણાય છે.

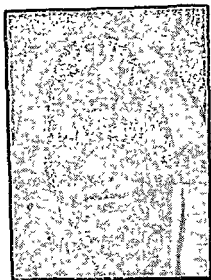
(૨૩) મીસીસ ફ્રેડા ફારબેટ એ ગ્રેગરવેલ પ્રમુખમાંથી આવેલાં બહેન ૬૯૦૫ મતે વિજેતા બન્યાં છે. કામદાર પક્ષની આ નાની પ્રચારિકા એક પ્રચારક તરીકે મહાન કહી શકાય. માત્ર પ્રાથમિક શિક્ષણસંસ્થામાંથી એકદમ આગળ વધેલ ૪૪ વર્ષની આ શિક્ષિકા લંડન વિશ્વવિદ્યાલયની ગ્રેજ્યુએટ છે—અને બેરીસ્ટર છે. પોતાનો પક્ષ વધુમતી મેળવે એ સ્વપ્નસિદ્ધિ માટે જંબનાર એ મદિવાને રથાનીકેસાઇનનો સંપૂર્ણ અનુભવ છે. કામદાર પક્ષની સ્ત્રી-તારીકાઓમાંની એ એક અગ્રગણ્ય પ્રચારિકા છે.

(૨૪) મીસ ઈલેનાર રેથબોનની પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકેની નવરોત્તર છેક છેલ્લી હમણું જ થઈ. તેઓ ઈંગ્લેન્ડના વિશ્વવિદ્યાલયો તરફથી સભ્ય તરીકે ચુંટાઈ આવ્યાં છે. કામદાર પક્ષમાં તેમનું સ્થાન નથી. ૧૯૨૮થી તેઓ દર વખતે આ બેઠક માટે જ ચુંટાઈ આવે છે. આ વખતે પણ તેમણે પોતાના હરીફને શુભાટ ખવરાવી ૬૯૬૨ મત મેળવી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે.

તમે 'સ્ટીલવન'ના ગ્રાહક નથી? આજે જ ગ્રાહક બનો.

પાણિક લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ. પરદેશ : દસ શીર્ષાંગ

'સ્ટીલવન' કાર્યાલયે, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.

સ્વ. સી. તાપીબહેન ગાંધી.

*

કાલિઆવાડમાં સ્ત્રી પ્રવૃત્તિ ધણી જ જોણી છે અને સ્ત્રીસંસ્થાઓ તો એથી પણ જોણી છે, છતાં ને ઘોડી સંસ્થાઓ છે તેમાં શ્રી. ગાંધી ચેરીટી ટ્રસ્ટના આશ્રયે ચાલતી કેટલીક સંસ્થાઓનો અહિં પરિચય આપ્યો છે.

મહુવાની કપોળ રાતિમાં શ્રી. તાપીબહેનનો જન્મ સંવત ૧૯૪૪ માં થયેલો. તેમના પિતાનું નામ શ્રી. જીવાભાઈ દોશી અને માતાનું નામ પાર્વતીબાઈ. તાપીબહેને ગુજરાતી પાંચ ચોપડી મુઘીનો અભ્યાસ મહુવામાં કરેલો. પંદર વર્ષની ઉંમરે તેમનાં લગ્ન રંગુનમાં રહેતા શ્રી. રણછોડદાસ ગાંધી સાથે થઈ ગયાં, એટલે એમને મુંબઈમાં રહેવાનું થવાથી 'સેવાસદન'માં એમણે પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધાર્યો.

તાપીબહેન સ્ત્રીપ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં અને દરેક સ્ત્રીપ્રવૃત્તિમાં તેમની આર્થિક સહાયનો ફાળો વધવા લાગ્યો. સાથોસાથ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ એમણે ઝંપલાવ્યું અને ઠાકેસના ડેલીગેટ બન્યાં. ૧૯૩૦ ની લડતમાં સ્વદેશી દિલચાલ એમણે ઉપાડી લીધેલી અને રંગુનની સ્ત્રીપ્રવૃત્તિઓનો એ પ્રાણ બનેલાં.

એમને અંતાનમાં માત્ર એક જ પુત્રી હતાં,

અને તે શ્રી. કમળાબહેન. પોતાની એકની એક પુત્રીના અભ્યાસ માટે માતૃપિતાએ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી; અને સાહસિક પિતાની એ બહાદુર પુત્રીએ હિંદી નીડર સ્ત્રી તરીકે નામના પણ મેળવી હતી.

સોળ વર્ષની ઉંમરે કમળાબેન મુંબઈથી રંગુન એકલા જતાં હતાં. એક વખતે મુંબઈથી કલકત્તા જતાં એક માટે રેલ્વે સ્ટાફ સાથે વાંધા પડતાં નાગપુર સ્ટેશને મેલટ્રેનને અધી કલાક ચંભાવી રાખીને પોતાની બેઠક એમણે હજીથી મેળવી. અંગ્રેજ સ્ટેશન મારતર એમની હિંમત માટે અન્યથા થયા અને એ સોળવર્ષની કમળાબેનની પીઠ યાત્રી નીડર પુત્રીને મુખ્યારકબાદી આપી. સ્વમાન સાચવવાના આવા અનેક પ્રસંગો મુંબઈ અને રંગુનમાં તેમને સાંપડેલા.

સેવા એ એમનો જીવનમંત્ર હતો. પિતા રંગુનમાં પોર્ટઓફીસર હતા. અને સંસ્કારી માતાની હુકમ હતી એટલે નાની ઉંમરથી જ કમળાબહેને સહુના હૃદયમાં માન અને ગૌરવભર્યું સ્થાન મેળવેલું.

પણ ને જગતમાં ખૂબ કામ કરી શકે, અનેક સેવાઓમાં પોતાનો ફાળો આપી શકે એવા પવિત્ર આત્માઓનાં જીવન ટૂંકાં હોય છે, એમ આ બહેનને ૧૭ વર્ષ પૂરાં ન થયાં એટલામાં અતિરંગનો ક્ષય થયો અને ૨૦ વર્ષની ઉંમરે ૧૯૩૩માં એમણે દેહ છોડ્યો.

અઠગક ધન સંપત્તિને બોગવનાર કમળાબહેનના અવસાનથી માતૃપિતાને ખૂબ આઘાત થયો. પણ સંસ્કારી અને સેવાભાવી માતા સૌ. તાપીબહેનની દોરવણીથી શ્રી. ગાંધીએ પોતાની મીલકત કમળાબહેનનું નામ જોડીને કાલિઆવાડની સ્ત્રીપ્રવૃત્તિઓને અર્પણ કરીને વગદારકમીટી યોજ 'ગાંધી ચેરીટી ટ્રસ્ટ' ઈ. સ. ૧૯૩૩માં સ્થાપ્યું.

આ ટ્રસ્ટમાંથી આજે કાલિઆવાડમાં ધણી સંસ્થાઓ ફાલીલી છે.

સ્ત્રી-સંસ્થાઓ

ભાવનગરમાં છાત્રાલય

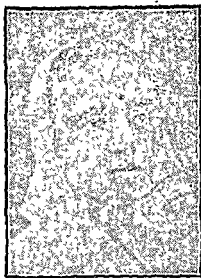
કાઠિયાવાડમાં આ જાતનું બહેનો માટેનું તાપીઆઈ છાત્રાલય આ પહેલું જ છે. સને ૧૯૩૪ માં ચાર બહેનોથી શરૂઆત થઈ હતી. ગઈ ટર્મમાં ૪૧ બહેનો હતા. ૧૧ વર્ષમાં ૧૯૨ બહેનો રહેલી છે. તાપીઆઈ છાત્રાલયમાં કાઠિયાવાડ ઉપરાંત કચ્છ, અમદાવાદ, સુરત, જામશેદપુર, ઝરીઆ (ખિલાર) વિગેરે સ્થળોની બહેનો આવે છે. ૧૯૨ બહેનોમાં મેળા, રમપુત, ખાટીદાર, ખાલણ, વાણોયા બહેનોમાં ૨૫ વિધવા, ૨૪ પરણેલાં અને બાકીનાં કુવારાં હતાં. એમ. એ., પી. એ.; બી. એ.; જી. એ.; કોલેજ અને મેટ્રીકની એક્સો આશરે વિદ્યાર્થીની બહેનો થઈ છે. અને તે બહેનો સામળદાસ કોલેજ, કવેં કોલેજ, વિદ્યાલય, ધરશાળા, માછરાગ અને અન્ય સ્કૂલોમાં બેઠે છે. છાત્રાલયની આંતર વ્યવસ્થા માટે બહુતી બહેનોમાંથી મુદ્દપતિ નિમાય છે, તેથી બહેનોને વહેવારીક વ્યવસ્થાની તાલીમ મળે છે.

અમરેલીમાં મહિલા પુસ્તકાલય

તેર વર્ષથી ચાલતાં શ્રી. તાપીઆઈ પુસ્તકાલયે ખારે પ્રગતિ સાધી છે. ગઈ સાલ ૭૮૫ વાંચક બહેનો હતી. પાંચ દળર નેટલાં પુસ્તકો છે. રોજ ૪૦ થી ૪૫ બહેનો નિયમીત વાંચવા આવે છે, ઉપરાંત પુસ્તકો લઈ જાય છે, વળી ફરતું પુસ્તકાલય પણ બહેનો માટે ચાલે છે. પુસ્તકાલયનો વહિવટ બહેનોની સમિતી કરે છે.

મહુવામાં બહેનો માટે હુન્નરશાળા

બહેનો માટેની આ હુન્નરશાળા ઘણી બહેનોને આજીવીકામાં ખારે મદદ રૂપ થઈ પડેલી છે. પ્રથમ શિવવાના ચાર સંચા હતા તે વધીને ૧૧ થયા છે. બહેનો રોજ ૨૦ થી વધુ કપડાં શીવી જાય છે. કમળાબહેન હુન્નર-

સ્વ. સૌ. કમળાબહેન.

*

શાળામાં શિખેલી કેટલીક બહેનો જુદા જુદા રાત્ર્યોમાં શિવણ શિક્ષિકા તરીકે પણ જોડાય છે. શિવણ ઉપરાંત કપડાં રંગવાનું તથા છાપવાનું તથા મોખાં કરવાનું ચાલે છે, પણ લડાઈ પછી તે કામ બહુ થોડું ચાલે છે. બહારગામથી ઘણી બહેનો કમળાબહેન હુન્નરશાળામાં શિખવા આવે છે તેવી એક્સો ઉપરાંત બહેનો હુન્નરશાળાની સ્કોલરશીપ લઈ શિવણ શીવીને બહારગામ પોતાના વતનમાં શિવણ કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે; તેથી ઘણાં ગામડાંની વિધવા અને અન્ય બહેનો માટે આ સંસ્થા આશિર્વાદનું સાધન થઈ પડી છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ તથા અંગ્રેજી તથા ધોરણ માટે અભ્યાસની વ્યવસ્થા પણ છે.

મહુવાનું સ્ત્રી-પુસ્તકાલય

બહેનો માટેનું આ પુસ્તકાલય ત્રણદળર પુસ્તકોની સમૃદ્ધી ધરાવે છે. રોજનાં વર્તમાનપત્રો વિગેરે વાંચવા આવનારની સંખ્યા આશરે ૪૦ની છે. કમળાબહેન મહિલાલાયબેરી મહુવાની ત્રણસો બહેનોને ઉપયોગી વાંચન પુર પાડે છે. આ ઉપરાંત કુડલામાં મહિલાલાયબેરી, રાજુલામાં

પુસ્તકાલય અને કુંગરામાં લાખજેરી ચાલે છે.

સંસ્થાનાં મકાનો

ટ્રસ્ટની દરેક સંસ્થાને મોટી કિંમતનાં ટ્રસ્ટની માલિકીનાં મકાનો છે. છતાં કેટલીક સંસ્થામાં મકાનની ખેંચ પડે છે. બાવનગર છાત્રાલયનું મકાન, તાપી જીવનમાં સંક્રાંત પડતાં બાજુનું મકાન બાડેથી લેવું પડેલ છે.

ટ્રસ્ટની પ્રગતિ

આમ સ્ત્રી હિતની સાવજનીક જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં ઘણા વર્ષોથી સાધનો, સંજોગો અને શક્ત્યતાના પ્રમાણમાં જુદી જુદી દિશામાં જુદે જુદે સ્થળે ટ્રસ્ટ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ મારફત નમુનેદાર સેવા બજાવે છે. બાવનગરમાં શ્રી.કમળાબેન તથા મોંઘીબાઈ ઉદ્યોગશાળા બહેનો માટે અઢી વર્ષ પહેલાં શરૂ કરી. આ કુંડા માળામાં ગામની મધ્યમાં આવેલા મેના શેરીના લતામાં આ દુનરશાળા પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને ત્યાં રોજ ૫૦ થી ૬૦ બહેનો શિવવા આવે છે. તેમને શિવજીનું શિક્ષણ અપાય છે. વળી બહેનો માટે છેલ્લા બાર માસથી પુસ્તકાલય ખોલ્યું છે. તેમાં ૫૦૦ પુસ્તકોની ફક્ત સંખ્યા હોવા છતાં ૮૦ ઉપરાંત બહેનો તેનો લાભ લે છે. ટ્રસ્ટના અન્ય સ્ત્રી પુસ્તકાલય માફક પુસ્તકો વગર શીએ અપાય છે. વળી દુનરશાળામાં સંગીત વર્ગમાં ૩૫ બહેનો થઈ છે અને અંગ્રેજી, હિંદી અને સંસ્કૃત વર્ગોમાં આશરે ૨૦ ઉપરાંત બહેનો છે. વળી કાંતવા માટે દુનરશાળા મફત રેંટીઆ આપે છે અને જે બહેનો મજૂરી માટે કાંતણુ કરે તેને ચરખા સંધના બાવે મજૂરીના પૈસા પણ અપાય છે, પણ મોટે ભાગે બહેનો પોતાના કપડાં કરવા માટે જ કાંતે છે. બહેનોમાં આ મુજબ આશરે ૩૫ રેંટીયા ચાલે છે. દુનરશાળા તરફથી બહેનોને મંદવાડમાં દવાઓ પણ મફત અપાય છે. શિવજી માટે નવ સંચા હોવા છતાં વધુ સંચાની જરૂરીયાત ઉભી થઈ છે. સંસ્થાનો

ઉપયોગ વધવાથી સંસ્થા માટે મેંતા શેરીવાળું મકાન વેચાણ લેવામાં આપ્યું છે.

વિકાસ આશ્રમ.

ચાલુ જનન્યુઆરીથી સંજોગો વસાત આપતિમાં આવી પડેલી બહેનો માટે વિકાસ આશ્રમની સંસ્થા સ્થપાઈ છે. આ સાવજનીક સંસ્થાની શરૂઆત શ્રી પ્રાણજીવન ગાંધી વિગેરેની મદદથી શરૂ થઈ. આ સંસ્થામાં ટ્રસ્ટનાં કાર્યકરો ઉપરાંત અન્ય બાધબહેનોનો સહકાર છે. શ્રી. ગૌરીબેન ત્રિવેદી તથા શ્રી. નર્મદાબેન રાવળ મંત્રીઓ છે. ઉપરાંત કમિટીમાં શ્રી. શાન્તીલાલબેન ત્રિવેદી, અને શ્રી પુષ્પાબેન મહેતા વિગેરે છે. સાત માસમાં જે બહેનો આવેલી છે. ઉપરાંત બાળકો પણ સાથે આવે છે. વડોદરાના એક વર્ણિક બહેન ૩૦ ની ઉંમરનાં બે બાળકોવાળાં ત્યક્તાબેન આવેલાં. તેમને લાંબો ટાઈમ રાખી હાલમાં અન્ય એક સંસ્થામાં ગોઠવ્યાં છે અને તેના બાળકોને અનાથ આશ્રમમાં દાખલ કરાવેલ છે. વળી જીનામઢના પાંચ બાળકોવાળાં એક બહેનને (વિધવા) ધંધે લગાડેલ છે. એક ગરાસીયજી આવેલાં તેમને ઠાટમાં કેસ કરીને ભરણ પોષણ માટે માસીક રૂ. ૨૫ ઠાટ મારફત મેળવો આપેલ છે.

ત્રિલોચનદાસ કન્યાશાળા

થોડા વખતથી આ કન્યાશાળાની વ્યવસ્થા બહેનોની કમિટીને સોંપાણી છે. શાળામાં ૪૭૫ બહેનો ભણે છે. થોડા દરવાજે શાળાનું લાખ રખિયાનું મકાન છે.

શ્રી. નર્મદાબેન રાવળ તથા શ્રી. ગૌરીબેન ત્રિવેદી મંત્રી છે, અને શ્રી. શાન્તાબેન ત્રિવેદી આનરરી પ્રિન્સીપાલ છે. આ મુજબ બાવનગરમાં આગેવાન બહેનોના પ્રયાસ, ઉદ્વેગ અને ત્યાગથી બાવનગર અને કાઠિયાવાડની સ્ત્રી પ્રવૃત્તિ આજે દૃઢ બની રહી છે.

[રાતના વખત]

મહાધિપતિ: અરે! હું કોણ? આ મારો પ્રભુ અને પ્રભુનો રક્ષક. મને રાતમાં સ્વપ્ન આવ્યું. પવિત્ર સ્વપ્ન, સ્વપ્નામાં મેં આકાશવાણી સાંભળી. 'તારાં માટે? આરતિ વખતે આવે...તે સ્ત્રી...હા...આધુ' નમાવી પ્રાર્થના કરનાર સ્ત્રી ને આકાશવાણી...

[મહાધિપતિ એક માણુ ઊભો રહે છે. પ્રેક્ષકો વચ્ચે થઈને સ્ત્રી આવે છે.]

સ્ત્રી: આવા પુરુષોમાં વિશ્વાસ મૂકવો એનાં કરતાં કોશિયાની ન્તળમાં ભરાત પડી દોત તોય સાફ ચાત! જલા ભગવાન! મારી જ જૂલ. અત્યા જૂઠા જીવડાં, શું નોંધને એનાં પર મોઢી પડ્યો. આ છેતરણી જીવની કેવી જૂઠી દસા છે! હાવ, હું સામેના મઠમાં જઈ મારા દુઃખને જોલવીશ. અને ભગવાનને કહીશ, કે 'હે ભગવાન! એના માથે કાઠ ઉગાડ અને હું એ જોવા જીવું.' રાત ભાંગી ગઈ ત્યારે હું ઘેરથી નીકળી, આ સાતરખી માથે દત્તી એ પથુ અત્યારે નથી ગઈ છે. (રહેજ આમળ વધીને.) પાણીએ ભયો ખેતરોમાં, બે કાંઠે છલકાતી નદી 'તરી, હું છેવટે મોં આવી પહોંચી છું. મારે વાટમાં કેવી ઉતાવળ કરવી પડી છે, એ તો માફ મન જાણે છે. હાથ, હવે હું ધીરે પગલે આજુ તોય કંઈ જોઈું નથી. આ રહ્યો મઠ. ધીમે ધીમે પગલે ચાલવા દે. આજીજી પૂર્વક પ્રભુને પ્રાર્થના કરી ભગવાનને મારી વાત હું કહેવાની.

[મહાધિપતિ બાઈ પાસે આવે છે.]

મહાધિપતિ: મને ખબર પડી છે કે તું દર દર શહેરમાંથી આરતી લેવા આવી છું. મને સ્વપ્ન આવ્યું. એમાં મેં આકાશવાણી સાંભળી. પ્રભુએ તારી વાત સાંભળી છે. પ્રભુએ મને કહ્યું છે કે, 'તારે ઘેર જવું. રેશમી વસ્ત્રો પહેરવાં. મોં પર દંડુ ઝોળવું. માથા પર અગતો મોઢીઓ મૂકવા. મોં લાલમલાલ કરવું.

નેપી

લેખક :

શ્રી. પુષ્કર ચંદ્રવાકર

માલ પર લાલ રંગનાં ટપકાઓ કરવાં. કપો પછી મોં પર કોષ લાવવો. અને પછી તું કાકણ નેપી કોષી જરૂર બની જઈશ. હા. હાથમાં સળગતી વાટયો રાખવી. ઉતાવળ કર. હું કહું છું કે તું ઘરે જા. પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે ઘેર જઈ તૈયાર થા.

સ્ત્રી: ખરેખર! મને આશ્ચર્ય થાય છે. મારા માટેજ મારા પ્રભુએ આ આકાશવાણી... (મહાધિપતિ સામે જુએ છે.) જૂલ તો નથી ખાતા ને!

મહાધિપતિ: નહીં બાઈ, મારી જરાય જૂલ નથી થતી. આકાશવાણી તારા માટે જ થઈ છે. મને ખરાબર ખ્યાલ છે. આ ખૂબ આશ્ચર્યજનક આજ્ઞા છે. આ જ મઠીએ તારા મોં પર ચર્તા ફેરકારો મારા ખ્યાનમાં આવે છે. તું અત્યારે ખૂબ ભયંકર લાગે છે. ઘરે જવાની ઉતાવળ કર.

સ્ત્રી: કેવી અદ્ભુત આકાશવાણી! હું ઘરે આ ચાલી, અને પ્રભુઆજ્ઞા પ્રમાણે જ કરીશ. [બાઈ આટલું બોલે છે, ત્યાં તેનાં મોં પર ફેરકારો—પરીવર્તનો થવા મડિ છે. કોંઈને કીધે સાહુડીના પીંજા પેડે તેનાં માથાના તાળ ઉંચા થઈ જાય છે. તેઓ ખડખડવા મંડે છે. જાણે સાગરમાં તોફાન મંડાયું! કોંઈકેવી શી બાઈ એક બાજુ જઈને ઊભે છે. એનાં મનમાં વેરજવાળા જાય છે. પ્રવ્ર થાય છે.]

પુરુષ : હું શહેરનાં પેલા ભાગમાંથી આવું

મુગ્ધાની વાત

વિચારતી મુગ્ધ સિમંતિની ઠેા, 'વહુ' થતાં હોઠ વઢી શકે ના; નિશ્ચે કહું વાત જ આજ 'એ'ને. જોડી મટીને બનશું ત્રીપુટી.

આવ્યો પીયુ ને લીધી સોડમાં બ્યાં, આલીંગનો કેં સુમી બે બરી ત્યાં; મુગ્ધા બૂલી વાત....રહસ્ય લીની, બાણે સુમીએ કહી વાત ઘેલી.

જગજીવન રતિલાલ શેઠ

હું. દરેક રાતે મને કુદરતી સ્વપ્નાઓએ ખૂબ કનડાચો છે. લાવ, પેલા ખૂબ હોંશીઆર જોવી પાસે જવા દે. સ્વપ્નાના બેલને એ જાણી જશે અને મારા કુઃખને ટાળવા જરૂર કંઈક ઇલમ કરશે. (આ પુરુષ બે ડગલા આગળ વધે છે. ત્યાં આગળ જઈને.) કૃપાળુ, આવું કે! (જાણી એક ખૂણામાં ઊભા છે. તે સહેજ આગળ આવે છે.)

જોષી : કાણુ છે એ ?

પુરુષ : હું શહેરનાં રૂંદા બાગમાંથી આવું છું. મને રાતના પાછલા પહોરમાં એવા સ્વપ્નાઓ આવે છે, અને તે ખૂબ કનડે છે.

જોષી : વાહ રે વાહ ! તારા મોં પર તો તું જો ! કોઈ સ્ત્રીના કોઈનો તને વળગાડ વળગ્યો છે. તારું મોં જ કહી દે છે. તારું જૂંડું કરનાર તને કોઈ જૂત વળગ્યું છે. તારો અંત હાથ વેંતમાં છે. તે કોઈપણ સ્ત્રીને પત્ની હોય એવું સાદ આવે છે ?

પુરુષ : (માથું ધ્રુણવીને.) હા, હા. જરૂર. મારે તમારાથી છાનું રાખીને પછી

ક્યાં રહેવું ? થોડાં દિવસો પહેલાં મેં મારી ધરવાળીને કાઢી મૂકી.

જોષી : તારે ખસ એ જ. ત્યજાયેલ કુઃખીની અરજ બગવાને સાંભળી છે. આ વખતે બગવાને તારા પર એવી રીસ ચડી ચડી છે, ખસ, રીસે હદ મૂકી દીધી છે. ન કહેવા નેટલી રીસ. આજ રાતેજ તારું આવી બન્યું જાણ્યું. આસે ય નથી લઈ શકવાનો ને !

પુરુષ : બગવાન તમારું બહુ કરે. સાઈ થયું કે, આ કટોકટીની વેળાએ આપ કૃપાળુનો ભોટો થઈ ગયો. (પગમાં પડીને) કૃપાળુ ! દયા કરો, હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું.

જોષી : સાઈ. હું મારા બધા જ મંત્રો એ દેવતાઓ સામે છોડીશ. જો કે હવે પછી તારું નામ દેનાર છે કાણુ એ બડવીર ? અને તું જો કે હવે પછી બગવાન ! બગવાન ! એવું તારે રટણ પણ શેનું કરવું પડે. [જોષી હાથમાં મથોખાં લે છે. એમાંની માનવાકૃતિ બનાવે છે. એને કપડાં પહેરાવી શણગારે છે. એની આકૃતિ માટે જોષી તૈયાર થાય છે. જોષી આના પર આ પુરુષનું નામ લખે છે. અને પછી મોટેથી જોષી મંત્રો બોલે છે. પૃથ્વી અને સ્વર્ગનાં બધા દેવોને પ્રાર્થના કરે છે. આકાશના તારા-મણે અને મહોને પ્રાર્થે છે. અને પછી ! પ્રકાશ, પ્રકાશ, ચારે દિશાઓમાં પ્રકાશ થાય છે. એમાંથી તોફાન ફાટી નીકળે છે. અને ત્યાં નાનકડી વેદી જેવું રચાય છે. અને કાગળનાં બનાવેલ ધર્મચારી વેદી પર એ આવી બેસવા લાગે છે.)

સ્ત્રી : (આગળ આવીને.) વસંતના સુસવતા વાયરાએ પ્રકુલ પુષ્પ કરમાઈ જાય છે. ખીજા ઝપાટાએ પુષ્પ ઊડીને નીચે પડે છે. પૂર્વ પ્રદેશમાંથી ઊગેલ ચંદ્રને પ્રશ્નિમમાં આય-ભવાની વેળા થઈ છે. પ્રકૃતિના આ પરિવર્તનો નેટલાં નિયમિત છે એટલી જ નિયમિત વેર

લવાની ક્ષણ છે. એ આ આવી. આવી પહોંચે છે. પેલા કૂર હૃદયી પર આમ જ વેરશિક્ષા ત્રાટકવી જોઈએ... નિયમિતપણે જ. (તરતજ બાઈ સાજ સજી આવે છે. હાથમાં સળગતી વાટથો છે. પેલા પુરુષ નિંદરમાં છે. તેની પાસે આવે છે.) મારા બોલામાં માથું ચૂકીને સૂઈ ગયાને ધણા દિવસો યદ્દ ગયા પતિદેવ ! મારા ત્યાગનું કારણ શું ? આપણા વચનભંગનું કારણ શું ? હું કેટલી રોઈ છું તેનું છે તને ખાન ? મને તારા માટે કેટલો તિરસ્કાર જન્મ્યો છે ? અને ત્યારપછી કેટલા ગ્રેમે તારી પાછળ ભટકી છું ? હવે હું તારા પ્રત્યે કેટલી કૂર અને નિષ્કુર બની છું ! તું જાગતો હો કે સૂતો હો ! મને વેરજનાલા બાળી રહી છે. બ્યાંસુંકી હું તને નહીં બ્યાજું ત્યાંસુંકી હું મરવાની નથી.

કાગળનાં પૂતળાંઓ : વેરજુદિને લીધે આ બાઈ ડાકણ બની છે. પણ એના માટે એ સ્વાભાવિક પણ છે, કે એ ડાકણ બને.

બાઈ : લાવ મને એની પાસે જવા દે. એને બાળી જ દઈ.

[બાઈ પેલા પુરુષની પથારી પાસે જઈ નીચી નમે છે. તે પેલા મલોખાની માનવચ્ચાકૃત જુએ છે. તેની આબુઆબુ દેવચ્ચાકૃતિઓ છે.]

ચ્ચાકૃતિઓ : (જુઓ પાંડતાં.) અમારી નજીક ન આવ. અમને ન અબલાવ.

[બાઈ આગળ વધે છે. તેનાં મોં પરનો રંગ અને બચાવક સુખાકૃતિ, હાથમાંની વરોડા, બધું જ એકએક અદશ્ય થાય છે. અને બાઈ હગલો ચંદ્ર પડે છે. અધારામાં અદશ્ય રક્ષા-સણી જતી દેખાય છે.]

[પડદો.]

જાપાની નાટક ઉપરથી રૂપાંતર. કાદપણ ભત્તને ઉપધોગ કરતાં પહેલાં લેખકને ખતના સીરનામે પૂછવું આવશ્યક છે. પુ. ચં.

મારી વાડીમાં

મારી વાડીમાં મહેક મહેક ફૂલ,
વાડી વસંતની આંખડી;
ખીલ્યાં ઝાઝેરાં બહુરંગી ફૂલ:
વાડી વસંતની છાંખડી. મારી...

ગોટા ગુલાબના ગોરીના ઉરશા,
છોટા દિયર શા ડોલે ડોલર આ;
મોટા સૂરજમુખી દાદાની ઢાલ શા,
એવાં ખીલેલાં ફૂલડાં અમૂલ:
વાડી વસંતની આંખડી. મારી...

નમણી કેા નાર સમી સોહે અમેલડી,
કોપેલા કંથ શી આ ચંપાની દેહડી;
મોગરે ઝરે બાણે દંપતીની પ્રીતડી;
વિધવિધ ફૂલડાંની છાંઈ શી જૂલ:
વાડી વસંતની આંખડી. મારી...

કલિઓ કુસુમ બને ઉપાના સુખને,
લાલુનાં ભર્ગ કરમાવે કુસુમને;
સંધ્યાની-લાલીમાં સારે નિઃસાસને;
નિશાની ગોઢમાં નીંદરે પ્રપુલ્લ:
વાડી વસંતની આંખડી, મારી...

મારી વાડીમાં મહેક મહેક ફૂલ,
વાડી વસંતની આંખડી.
ખીલ્યાં ઝાઝેરાં બહુરંગી ફૂલ,
વાડી વસંતની છાંખડી.
અનામી

લંપટ પિતાનો ભયંકર વારસો

લેખક

શ્રી. ગદ્દસાઈ ગો. ધ્રુવ

*

છેલ્લાં બેત્રણ વર્ષથી એવું જ બન્યું છે કે, જ્યારે જ્યારે હું મુંબાઈ જઈ ત્યારે ત્યારે આપણા સમાજના કોઈને કોઈ ગૂંચવણભર્યા પ્રશ્નની ચર્ચા કરી તેનો નિવેડો લાવવાના માર્ગનો વિચાર કરવાનું, અગર તો તેને અંગે કોઈ બેચાર માણસોને મળી ખુલાસો મેળવવાનું કામ મારે કરવાનું હોય જ.

ગયે વર્ષે હું મુંબાઈ ગયો ત્યારે મારા યજ્ઞમાને મારે માટે આવું એક કાર્ય રાખી મૂક્યું હતું, અને ત્યાં પહોંચ્યો તેજ દિવસે એક ગૃહસ્થ મને મળવા આવ્યા. અરસપરસ ઝાળ-ખાણ થયા પછી એમણે પોતાની વાત શરૂ કરી.

‘મુંબાઈમાં હું લગભગ પંદર વર્ષથી રહું છું અને.....માં નોકરી કરી જેમતેમ કરી મારું યુગ્મરતન ચલાવું છું, પણ હાલ તો હું એક જાળી ઉપાધિમાં આવી પડ્યો છું અને તે ખાખત મેં.....બાઈને વાત કરી, એટલે તમારું નામ દીધું, તેથી આપને મારી મૂંઝવણ જણાવવા આવ્યો છું.’

‘તમારી મૂંઝવણનો ઉકેલ મારાથી થઈ શકે એવો હશે’ મેં કહ્યું: ‘અગર હું તેમાં કાંઈપણ મદદ કરી શકું એમ હશે, તો જરૂર હું મદદ કરીશ. તમારી વાત મને ખુલાસાથી જણાવો.’

એક નિઃશ્વાસ ગામનો હું વતની છું. મારાં માત પિતાએ મને નાનપણમાં પરણાવ્યો. મારી જિંમર લાયક થઈ તે અગાઉ નોકરની શોધમાં હું મુંબાઈ આવ્યો. મુંબાઈમાં મને નોકરી મળ્યા પછી છ મહિને મારીને સ્ત્રીને બદલી ખાલાવવાનો મારી માતાનો પત્ર આવ્યો. એ વખતે મારો પગાર ટૂંકો હતો અને રહેવાનું

પણ કંઈક ન હોવાથી મેં ના લખી અને થોડા મહિના થોભી જવાનું જણાવ્યું.

સાત આઠ માસ પછી હું વતનમાં જવાનું ધારતો હતો તેવામાં ત્યાંના મારા એક મિત્રનો પત્ર આવ્યો. તેમાં મારી સ્ત્રીના ચારિત્ર્ય વિશે સ્પષ્ટ રીતે ફરિયાદ લખેલી હતી. એણે મને એમ લખ્યું હતું કે, ‘દમણી વતનમાં ન આવીશ. અહિં ઘરમાં એવો મામલો થઈ ગયો છે કે તે તારાથી નાંદ સંખાચ. અમે તારી પત્નીને મુંબાઈ મોકલવાની ‘તજવીજ’ કરીએ છીએ’ ખીજ ત્રણ માસ હું થોભી ગયો. ત્યારપછી એ મિત્રનો ફરી પત્ર આવ્યો અને તેમાં મને વતનમાં આવવાનું ખાસ આમંત્ર્યપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું, પણ એક શરત એવી મૂકી કે, મારે મારા પિતાના મકાનમાં ન રહેતાં એ મિત્રને ઘેર રહેવું. આ શરતનું તાત્પર્ય મારા સમજવામાં ન આવ્યું. પણ એ શરત કબૂલ કરી હું વતનમાં ગયો. ત્યાં જે સ્થિતિ મેં જોઈ તેથી મારા ક્રોધનો તેમજ જાંડી નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ. મારી યુવાન સ્ત્રી સગર્ભા હતી! મારી માતાની સાથે વાત કરતાં જણાવ્યું કે, એ સ્થિતિ માટે જવાબદાર મારા પિતા જ હતા! મારા પિતાના શિથિલ ચારિત્ર્ય વિશે મેં અગાઉ સાંભળેલું તો ખરું, પણ આટલી હદ સુધીની તેમની દુષ્ટતાની મને કલ્પના પણ ન હતી.

મારી માતાએ રડતેરડતે જણાવ્યું: ‘બાઈ, તારા બાપે જિંદગી બધી પોલીસ ખાતામાં કાઢી છે એ તો તું જાણે છે. કૌનદાર થયા પછી તો તેમણે કાંઈ કરવામાં બાકી જ રાખ્યું નથી. કેટકેટલી બાઈઓનાં દુઃખો મારી નજરે જોયાં છે. કેટકેટલાંનાં હાંકપીછેડાં કરવા પડ્યા છે. આખી નોકરી એમણે લંપટતામાં જ ગાળી છે. પણ મેં જાણ્યું કે હવે પેન્શન લીધા પછી, વતનમાં આવ્યા પછી, એમની ભૂતી ભૂરી આદતો ટળી દશે. હવે મને લાગે છે કે એ તો એના એ જ છે-અરે અગાઉ કરતાં વાત

વધી છે. આ તો મારે જ એર ખાઈને મરવા જેવું બન્યું છે !

મારા પિતાને તેમજ મારી સ્ત્રીને મળ્યા વગર જ હું બીજા દિવસે મુંબઈ પાછો આવ્યો અને ફરી એ ઘરમાં પગ ન મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

મારી સ્ત્રીએ એક દીકરીને જન્મ આપ્યો. આખા ગામમાં મારા પિતાની વાત તો ગંઢેર ચર્ચા ગઈ હતી અને ગામનાં તથા નાતગતનાં ધણા માણસોએ અમારા ઘર સાથેનો વ્યવહાર તથા દીધો હતો.

મારી માતાએ તથા મારા મિત્રોએ મને બીજું લગ્ન કરવાના આગ્રહમાં પત્રો લખ્યા. પણ મને જીવન ઉપર ખૂબ કંટાળો આવ્યો હતો અને મારું બધું ધ્યાન અહીં નોકરીમાં તથા બીજા ધંધામાં પડેલી એકધારું જીવન હતું ગાળવા ઈચ્છતો હોવાથી મેં એ બધાની વાત લક્ષમાં લીધી નહિ.

દસ વર્ષ આ પ્રમાણે વીતી ગયાં.

તે પછી મારી સ્ત્રી યુજરી ગયાના મને સમાચાર જાણાવવામાં આવ્યા. મારા ચિત્તમાંથી એ ખાઈનું નામનિશાન હુમ્મ ચલેલું હોવાથી મને આ સમાચારથી કેઈ જાતની દુઃખની કે સુખની લાગણી થઈ નહિ.

બીજા વર્ષે મારી માતા સખત બીમાર પડ્યાનો પત્ર આવવાથી હું વતનમાં ગયો, પણ ત્યાં પહોંચ્યો તેની આગલી રાત્રે માતા યુજરી જવાથી બીજા જ દિવસે પાછો આવવાની તૈયારી મેં કરવા માંડી; પરંતુ સર્ગાસર્ગધીઓ તથા મિત્રોના અતિશય આગ્રહને લીધે માતાની ઉત્તરક્રિયા માટે મારે વતનમાં થોડા દિવસ રોકાવું પડ્યું. એ બધા દિવસોમાં એક પણ દિવસ હું મારા પિતાને મળ્યો પણ નહિ, તો વાતચીત તો ચાની જ ચર્ચા હોય ? બધું કાર્ય પરવારી હું મુંબઈ આવ્યો. છ' માસ પછી અમારી સાતિની એક સારી શીખેલી ભણેલી યુવતી સાથે અહીં મેં લગ્ન કર્યું.

મારી અગાઉની સ્ત્રીની પુત્રી લગભગ ચૌદ વર્ષની થઈ હતી. એક દિવસ મારા મિત્રનો પત્ર આવ્યો કે વતનમાં મારા ઘરમાં કોઈ સ્ત્રી ન હોવાને કારણે એ જીહરતી છોકરીને ત્યાં રાખવાનું સલાહ મરેલું નથી, માટે મારે એને અહીં મુંબઈ ખોલાવી લેવી. પણ હું શા માટે એને ખોલવું ? મારે ને એને શું ? એના ભવિષ્ય માટેની મારી જવાબદારી પણ શી ? મારા પિતાના ઘરમાં એ અત્યાર સુધી રહી હતી અને એ જ ઘર એને માટે મેળવેલ સ્થાન હતું. આ પ્રમાણે લાગવાથી મેં એ બાબતની ચોખ્ખા ના લખી દીધી.

પરંતુ આઠ દિવસ પછી મિત્રનો બીજો પત્ર આવ્યો. તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે એ છોકરીની માના દોષને કારણે મારે એના છેક ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. મારી પત્નીએ પણ મને આગ્રહપૂર્વક એ છોકરીને અહીં મુંબઈ તેડી લાવવાનું કહ્યું; એટલે એને અહીં ખોલાવી લીધી.

અહીં આવ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં એ અમારાં બે બાળકો સાથે દુળી અઈ. પણ એ છેક જડબુદ્ધિની અને સંસ્કારવહીન મને લાગી. મારી પત્નીએ તેની સાથે વાતચીત કરી હતી, તે ઉપરથી એનું એવું માનવું થયું કે, વધારે સમય એ છોકરીને વતનમાં રાખી હોત તો એ ફસાઈ પડત. એટલી નાની ઉંમરમાં પણ એનામાં ધણા દુષ્ટ સંસ્કારો દાખલ થયા હતા. આવી જડબુદ્ધિની અને દુષ્ટ વાતાવરણમાં જીહરવાને કારણે, તેમજ વારસામાં મળેલા દુષ્ટ સંસ્કારોવાળા છોકરીને અમારાં નાનાં બાળકોના સમાગમમાં રાખવાનું મને જોખમરેલું લાગ્યું.

‘તમે એને કેઈ બાઈંગમાં કેમ ન મોકલી દીધી ?’ મેં પૂછ્યું. ‘મારાકુંબુ’ મુંબઈ જેવા શહેરમાં મુરકેલીથી હું યુ જ રા ન ચલાવું તેમાં એના બાઈંગનો ખર્ચો કેવી રીતે ઉપાડ ? વળા, એ કાંઈ પણ ભણી શકે એવી એની બુદ્ધિ જ નથી. ચૌદ પંદર વર્ષની એ છે,

છતાં બીજી ચોપડી જેટલું પણ એને લખતાં વાંચતાં આવડતું નથી.

મેં ધારેલું કે બે વર્ષ પછી કોઈ મુરતીઓ શોધી એને પરણાવી દઈશું એટલે મારી જવાબદારી ઊતરી જશે.

પણ એ પણ હવે તો બને એવું નથી. એ છોકરીને થોડાક વખતથી વાંધેલો રોગ લાગી પડ્યો છે. આફેક્શન, કાંઈ પણ ચિકિત્સા જણાયા સિવાય, જ્યાં હોય ત્યાં એ પડી જાય છે અને હાથપગ ખેંચાઈ મોંમાંથી શીથળ નીકળે છે. એટલે એને બહાર પણ કાંઈ મોકલાય નહિ અને રૂંધાંધવા જેવું કામ પણ સોંપાય નહિ. આટલી ઉપાધિ થોડી હોય તેમ, બે માસ ઉપર એક દિવસ મારી પત્ની મકાનની ગંદકીમાં કોઈ સાથે વાત કરતી હતી, ઘરમાં બીજું કોઈ હતું નહિ, એવામાં અંદર સઘડી ઉપર મૂકેલી તપેલીનું ઢાંકણ એકાએક પડી જવાથી આ છોકરીને તે પાછું ઢાંકવા અંદર મોકલી. એ અંદર ગયા પછી ધ્યાનમાં સાંભળતાં જ મારી પત્ની અંદર દોડી. છોકરી વાઈ આવવાથી ત્યાં પડી હતી. મોઢા ઉપર સગડીમાંથી સળંગતા કોક્ષસા પડ્યા હતા અને હાથ તથા પેટ ઉપર તપેલીમાંનું ગરમ પાણી પડ્યું હતું ! તરત જ એને ખસેડી લીધી અને પડોશમાંથી ડાક્ટરને બોલાવ્યો. ડાક્ટરે તાત્કાલિક ઉપાય કરી તેને ઇસ્પતાલમાં મોકલી આપી.

ઇસ્પતાલમાં ડાક્ટરે એ બહુબહુ ઉપચાર કર્યા. એનું બધું મોઢું બળી કાઢી ચર્મ ગરું હતું અને ગાંઠ તથા હોઠ અને નાકનો અમુક ભાગ છેક જ બળી ગયો હતો. ડાક્ટરે એને આજીવનની આરામ છોડી દીધી હતી, પણ તેર દિવસની સતત સારવાર પછી એ કમનસીબ છોકરી જીવી ! એનું મોં તથા નાક હોઠ ચીનરી ચડે એવાં દરદરમાં ચર્મ ગયેલાં છે. એટલે હવે એને પરણાવવાની રચના પણ આશા નથી

રહી. આ છોકરીની સામે આંખ માંડીને દંડ સેકન્ડ પણ કોઈથી કંપારી છૂટ્યા સિવાય જોઈ શકાય તેવું નથી. એનો એક હાથ બળી જવાથી નકામો ચર્મ ગયો છે. વાઈનું દરદ તેમ જ છે. હવે મારે આ છોકરીનું શું કરવું ? મારી પત્ની ઘરનું કામકાજ કરે, અમારાં બાળકોને સાચવે કે આ છોકરીની જીવેલું ક્યાં કરે ? એને માથે આ અપંગ છોકરીની જીવેલું જોળે નાખવાનો મને શો હક છે ? એ છોકરી સાથે મારે જ કાંઈ સંબંધ નહિ, તો એને તો શાનો જ હોય ? આવી છોકરીને સોંપવી પણ કેને ! અપંગ અને કદરૂપી થવા છતાં બે વયમાં આવતી છોકરીના જૂના અનિષ્ટ સંસ્કારો નાખક થવાનો સંભવ જણાતો નથી. આવી સ્થિતિમાં મારે શું કરવું ? મારી પત્ની, બે નાનાં બાળકો અને હું—એટલાંનો અમારો ગરીબ પણ ખરેખરો સુખી સંસાર આ છોકરીની ખાતર ઉપાધિમાં અને રોજની પીડામાં નાખવો ! અને તે ઉપરાંત મારાં બીજાં બાળકોના સંસ્કારનો પણ વિચાર કરવો જ જોઈએ ને ? એ છોકરી ઇસ્પતાલમાં યુગ્મી ગઈ હોત તો આખો પ્રશ્ન ઊકલી જત. પણ એની આયુષ્યરેખા બળવાન હશે એટલે એ બચી મૂક. આપના અનાય અશ્રમમાં આપ એને લઈ જાઓ એ વિનંતી કરવા હું આપની પાસે આવ્યો છું.

આ બાઈની કથની સાંભળી, એમની પત્ની માટે મને ખાસ કરીને માનની વૃત્તિ ચર્મ. એમના જેવું દુઃખ ભાગ્યે જ કોઈને વેઠવાનું થયું હશે. હવે એ છોકરીને પોતાને ઘેર રાખવાની એમની મરજી ન હતી; તે માટે હું તેમને દોષ દઈ શક્યો નહિ. પણ અનાય અશ્રમમાં એનું સ્થાન ન હતું. સુસ્તના વીક્ષીગ્ન અશક્તાશ્રમમાં એને મોકલવાની એમને મેં સૂચના કરી છે. અત્યારે એ બિચારીની શી સ્થિતિ હશે તે હું જાણુનો નથી. (જ્યોતિર્ધર)

સ્ત્રી એ દાકતરી ધંધો કરતી એવા સમયની અત્યારે કલ્પના પણ કરવી મુશ્કેલ છે. પરંતુ એકવાર એવો સમય હતો ને હજી એક સદી પણ થઈ નથી. એ જમાનામાં સ્ત્રીએ બિમાર પડવું એટલે શું, તેની સફળ કલ્પના કરી શકશો. પુરુષ ડાક્ટરને સારવાર માટે બોલાવવા પ્રત્યે અત્યારના કરતાં પણ તે દિવસોમાં વધારે અણુગમો હતો. પુરુષો પાસે શરીર તપાસાવવા કે દવા કરાવવા કરતાં હરિયરણુ થવું ઘણી સ્ત્રીઓ પસંદ કરતી. એવી સ્ત્રીઓ માટે સ્ત્રીઓ દાકતરી કામ કરતી થઈ એ વાત એક દૈવી આશીર્વાદ સમાન હતી. એ કાર્યની જો શ્રીમતી એલીઝાબેથ ગેરેટ પહેલ ન કરી હોત તો હજી પણ એવો શુભ દિવસ ઉભો ન હોત.

પ્રાથમિક શિક્ષણ

કંગ્લિન્ડમાં દાકતર તરીકે કામ કરવા બહાર પડનાર પ્રથમ સ્ત્રી એલીઝાબેથ ગેરેટ હતી. એની માતા એક ઘણી જ શક્તિશાળી સ્ત્રી હતી; એક ઉત્તમ ગૃહિણી હોઈ બ્યાપારી કુનેઠ પણ ધરાવતી : તેનામાં ધાર્મિક વલણ હતું. એના પિતા મહત્વાકાંક્ષી ને આકળા હતા. કેટલીક વાર તે તકરારી પણ બની જતા, પરંતુ બ્યાપારી તરીકે એ ઘણા જ સફળ થયા હતા અને પોતાનાં સંતાનોને એ જમાના પ્રમાણે સારામાં સાંકે શિક્ષણ આપ્યું હતું.

અત્યારના જમાનાની સરખામણીમાં તો તે વખતની એક કેળવણી પણ નહિ જેવી લેખાય. એલીઝાબેથ અને તેની બહેનો માટે એક શિક્ષિકા રાખવામાં આવી હતી, પરંતુ તે તેના જેવી જ અજ્ઞાન હતી. આ વાતની શિથળેને ખબર પડી જવાથી તેઓ એ ઉત્તર ન હઈ શકે એવા પ્રશ્નો પૂછી પૂછી તેને કાયર કરવામાં આનંદ મેળવવા લાગ્યાં. એટલે છેવટે એલીઝાબેથ અને તેની મોટી બહેનને એક કન્યા-છાત્રાલયમાં મોકલવામાં આવ્યાં. ત્યાં તેઓ એ વર્ષે રહ્યાં. એટલે તેમની કેળવણી

જંગતની પહેલી સ્ત્રી-દાકતર એલિઝાબેથ ગેરેટ એન્ડરસન

શ્રી. રમણીકલાલ જયવંદભાઈ દલાલ

પૂરી થઈ. તે પછી આઠ વર્ષ સુધી માતાને ધરદામમાં મદદ કરવામાં ને બાળકોની સંભાળ લેવામાં એલીઝાબેથે પસાર કર્યો.

પછી ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે એલીઝાબેથે દાકતરી અભ્યાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એના માર્ગમાં કેટલી મુશ્કેલીઓ આવી પડશે એ તે નહોતી જાણતી, તે જ એક રીતે સાંકે હતું. સદ્માગ્ય એટલું જ હતું કે એના પિતાને એ ગમતી વાત હતી. તેમણે પૈસાટકાની પૂરતી સહાય આપીને ત્રૈસાહન આપ્યાં કર્યું. છતાં એને જાતે જ પોતાનો માર્ગ મોકળો કરવા મથવું પડ્યું અને તેમાં એણે ઘણીયે લીલોમૂશી જોઈ નાખી.

પ્રથમ એ મીડલસેક્સ હોસ્પિટલમાં દાખલ થઈ. બહારથી દેખાવ બધો નર્સનો રાખ્યો, પરંતુ હેતુ અભ્યાસનો હતો. કેટલાક શિક્ષકોની સુંદર સહાનુભૂતિ પણ મળી ગઈ. એમણે એને ખાનગી શિક્ષણ પણ આપવા માંડ્યું. પરંતુ વર્ષને અંતે હોસ્પિટલના વ્યવસ્થાપકોએ ઠરાવ કર્યો કે તેઓ સ્ત્રીઓને પોતાની સંરચામાં દાકતરી અભ્યાસ કરવા દેશે નહિ. લંડનની બીજી ટ્રાઇ હોસ્પિટલ પણ એને વિચાર્યી તરીકે લેવા તૈયાર ન થઈ. પછી સ્કૅન્ડિ ન્યુનિવર્સિટી દ્વારા એણે મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમણે તો એને પરીક્ષામાં બેસવાની ધસીને ના પાડી.

એ દિવસોમાં સ્ત્રીઓને પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવતી નહિ. માત્ર એક જ રસ્તો રહ્યો હતો. ટ્રાઇ દાકતરી ધંધાદારીને ત્યાં તે ઉમેદવારી

કરે તો તેને પોતાની પરીક્ષાઓમાં બેસવા દેવા સોસાયટી ઑફ એપોથકરીઝ તૈયાર હતી. આ હિમેદવારી તો માત્ર નામની જ હતી. ખાનગી શિક્ષણને દાકતર-મિત્રાની મદદથી એલીઝાબેથે ઇ. સ. ૧૮૬૫માં છેલ્લી દાકતરી પરીક્ષા માન સાથે પસાર કરી અને દાકતરી ધંધાદારી તરીકે એનું નામ મોંઘવામાં આવ્યું.

એણે તરત જ ખાનગી રીતે દાકતરી ધંધો શરૂ કર્યો. અપર બર્ફલી સ્ટ્રીટમાં તેના પિતા-જીએ એક મકાન લઈ આપ્યું. ત્યાં એનો ધંધો ઠીક ચાલવા માંડ્યો. એને નવરાસ પશુ બાળ્યે જ મળતી, છતાં તે જલ્દસાઓમાં જતી, મિત્ર-પ્રદર્શનો જોતી, ને નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચતી. જાહેર મિજબાનીઓમાં પણ દાજરી આપતી. સ્ત્રીદાકતર પોતાની સારવાર કરે તો ગમે, પણ લંડનના ફેશનેબલ સત્તાની સ્ત્રી આપી શકે નહિ તેવી સ્ત્રીઓના એને બહુ વિચાર આવતા, એટલે તેણે લંડનના મરીમ સત્તામાં એક દવાખાનું ખોલ્યું, અને એમાં એને તરત સફલતા મળી.

પછીનાં વર્ષોમાં આ દવાખાનું સ્ત્રીઓના નવા દવાખાના તરીકે પ્રખ્યાત થયું ને છેવટે તેનું નામ 'ધ એલીઝાબેથ ગેરેટ એન્ડરસન હોસ્પિટલ' પાડવામાં આવ્યું. આ હોસ્પિટલે ઘણી સ્ત્રીઓને દાકતરી વાટકાપનું શિક્ષણ આપ્યું છે. લંડનમાં દાકતરી અભ્યાસ કરવા આવેલી ઘણી હિંદી મહિલાઓએ પણ તેનો લાભ ઉઠાવ્યો છે.

ઈસ્વીસન ૧૮૮૫માં મીસીસ સ્કાલ્ડિંગ આ હોસ્પિટલના વડા હતાં. મીસીસ સ્કાલ્ડિંગે રાષ્ટ્રમાં મદ્રાસમાં અભ્યાસ કરેલો હોવાથી મદ્રાસમાં વધારે જાણીતાં હતાં. એલીઝાબેથ ગેરેટ તે વખતે થોડા મહિના રમ્મ પર ગયેલાં. મીસીસ સ્કાલ્ડિંગને દિંદમાં ઘણો જ વાટકા-પનો અનુભવ મળેલો, એટલે લંડન હોસ્પિટલમાં એમની શકિર્દી એકદમ ઝગઝગી ઉઠી.

પ્રથમ સ્ત્રી એમ. ડી.

સોસાયટી ઑફ એમેથોઈકરીઝના ડિપ્લો-માથી એલીઝાબેથ ગેરેટને સંતોષ થયો નહિ. એમણે એમ. ડી. થવાનો નિશ્ચય કર્યો. ડૉક્ટર ઇલિશ મુનિવર્સિટી એમને દાખલ કરવા તૈયાર નહોતી. પરંતુ ઇસ્વીસન ૧૮૬૮ માં પેરીસમાં સ્ત્રીઓ માટે સમવડ થઈ. પેરીસ એમ. ડી. થવા માટે એલીઝાબેથને ફ્રેંચ ભાષાની છ પરીક્ષાઓ આપવાની હતી. ખીજી અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પેરે એલીઝાબેથને પણ ભાષા પર વધુ પ્રભુત્વ નહોતું. વળી એનો ધંધો એવો ધમધોકાર ચાલતો કે એને અભ્યાસ માટે ભાગ્યે જ કુરસદ મળતી. પરંતુ એ બધી જ મુશ્કેલીઓ વટાવી તેણે ઇસ્વીસન ૧૮૭૦ માં પેરીસની એમ. ડી. પરીક્ષા પસાર કરી.

ત્યારપછી તુરત જ એલીઝાબેથનાં લગ્ન થયાં. ઇસ્વીસન ૧૮૭૧ માં એલીઝાબેથ ગેરેટ મીસીસ ગેરેટ એન્ડર્સન બની. એનાં લગ્ન-પ્રસંગે ઘણી વ્યક્તિઓને એમ લાગેલું કે, એ મહિલાનો પ્રશ્ન છોડી દેશે. એ પોતાનો ધંધો કરી શકશે જ નહિ એમ બધાં જ કહેતાં. સ્ત્રીએ ડૉક્ટર થવું એ મોટામાં મોટી જૂલ છે એમ તેઓ માનતાં.

સ્ત્રીઓ દાકતરી અભ્યાસ કરે એમાં લગ્નને જ એ જમાનામાં મોટો અંતરાય લેખવામાં આવતું. મોટા બાગની સ્ત્રીઓ પરણ્યા વિના રહેવાની જ નહિ, એટલે એમનો અભ્યાસ નકામો જ જવાનો. મીસીસ એન્ડર્સને આ દલીલો ખોટી હતી એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. એમનું દાંપત્ય જીવન સફળ ને સુખી હતું. ઘર અને બાળકો પ્રત્યે જરા પણ બેદરકાર રહ્યા સિવાય એ પોતાનો પ્રગતિશીલ ધંધો ચલાવ્યે જતી હતી ને જાહેરજીવનમાં પણ પૂરતો ભાગ લેતી. ગૃહજીવન સાથે ધંધાદારી બનવાનું પસંદ કરનાર સ્ત્રીઓ માટે તેણે ગ્રેરજીવનક દાખલો બેસાડ્યો. એટલું ખસ નહોતું. એથી પણ વધારે

કાય' એને હાથે થવા નિમીપદ્ધ હતું. એણે ડીઝી મેળવી કે તરત જ સોસાયટી ઓફ એમેઝકરીએ પોતાના નિયમોના ફેરફાર કર્યા ને પોતાના ડીપ્લોમા મેળવતાં સ્ત્રીઓને ખાકાત રાખી. એટલે મીસીસ એન્ડર્સન પેઠે આગળ વધવા ઇચ્છનાર સ્ત્રીઓ માટેના એ એકનો એક માર્ગ પશુ બંધ થઈ ગયો. જોકે પછીથી એડીનબરો યુનિવર્સિટીએ દાકતરી લાઇનમાં મેટ્રીક્યુલેટ થવાની સ્ત્રીઓને સગવડ કરી આપી, પરંતુ દાકતરી અભ્યાસ કરતી છ સ્ત્રીઓને જોઇ તોફાનો થવા પામ્યાં ને યુનિવર્સિટીને એ સગવડ માછી ખેંચી લેવાની ફરજ પડી.

લંડનમાં સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓ માટે એક દાકતરી વિદ્યાલય ખોલવા પ્રત્યન કર્યો. મીસીસ એન્ડર્સનને એ યોજનામાં ધસડવામાં આવ્યાં. પત્ની, માતા અને ધીકતા ધંધાદારી હોવા છતાં એ વિદ્યાલયમાં શિક્ષક તરીકે સેવા આપવા એ કષ્ટભર્યા થયાં ને છેવટે તેનાં ડીન બન્યાં.

આજથી લગભગ સિત્તેર વર્ષ પહેલાં ઇ. સન ૧૮૭૪ના ઓક્ટોબરમાં એ વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. તેનાં બે વિદ્યાર્થીઓ—મીસ એડીથ પેગી ને મીસ ફેની બટલરે ડિ'દમાં નોકરી કરી છે. મીસ એડીથ મુંબાઇની મશહૂર કામા હોસ્પિટલમાં હતાં ત્યારે મીસ બટલર કાન્થમીરમાં રહેલાં.

ચિંતાનાં વર્ષો

આ શાળાની શરૂઆતનાં વર્ષો ચિંતાભર્યાં હતાં. બે મુશ્કેલીઓ ખાસ તરી ઉતરવાની હતી. પ્રથમ તો સ્ત્રીઓને પ્રયોગો માટે ઉભા રહેવા દે તેવી એક હોસ્પિટલ જોઇએ ને વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા આપવાની વ્યવસ્થા જોઇએ.

ત્યારે એમરે અધિકાર જણાવો હતો ત્યારે માર્ગ આપોઆપ મોકળો થયો. રાયલ ફ્રી હોસ્પિટલે પોતાના લોડમાં સ્ત્રીઓને પ્રયોગો કરવાં પરવાનગી આપી. દરેક દાકતરી પરીક્ષક બોર્ડે પોતાની પરીક્ષાઓમાં સ્ત્રીઓને બેસવા

યુગ-સમી

ચીરંજીવી યાને જનની જણી આ બહેન રજની વહે મીકી મુખ્યા પ્રિયતમ તણી ગોદ રમતી. તીમીસા યુંછે કે, 'મમીશ પણ પ્રણયે કદિ વળી વિયોગી થાશે તો ક્યમ જીવશે, હું-યુગ સમી.'

જગજીવન રતિલાલ શેઠ

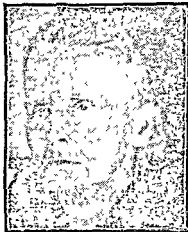
દેવી તેવો પાલીમેન્ટે ઠરાવ કર્યો. ત્યારપછી આ સંસ્થાની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર વધતી જ ગઇ. ઇ. સન ૧૯૦૨ મુધી મીસીસ ગેરેટ એન્ડર્સન ડીન રહ્યાં, પછી ઇ. સન ૧૯૧૭માં તેમનું અવસાન થયું ત્યાંમુધી તેઓ એ સંસ્થાનાં પ્રમુખ હતાં.

દ્વિ પામતી માનવતા માટે ને સેવા અપાય છે તેમાં દાકતરી ધંધાની મદત્તા માટે કેટલીક છીછરી ને ગાવનાશીલ વાતો ચાલે છે. મીસીસ એન્ડર્સન એ બધું કદી બૂઠ્યાં નહોતાં. પરંતુ ત્યારે તક મળતી ત્યારે એ પ્રશ્ન ઉપર એ બોલ્યા સિવાય રહેતાં નહિ એ હકીકત નોંધાઇ નથી. એ સ્વખનીશ નહોતાં, પરંતુ શક્તિ, ચારિત્ર્ય અને ચોક્કસ કાર્યક્રમવાળાં વ્યવહાર લલના હતાં.

પોતાના દેશગંધુઓની સેવા કરવાની મહત્વાકાંક્ષાથી અને એક મહાન કાર્ય માટે આગેવાની લેવાની ઇચ્છાથી તેમણે સ્ત્રીસુલભ કુમાર અને દુન્યવી મહત્વાકાંક્ષાઓનો મુગેળ સાધ્યો હતો. તદ્દન ન પહેંચી વળાય એવા ઉન્નત ગિરિશૃંગે એ વિહરનાં નહોતાં. તેથી તો એમનો દાખલો વધારે ગ્રેષ્ઠ થયો. આપણી પેઠે જ એમનામાં પશુ સદ્ગુણો ને દ્રવ્યો હતાં ને આપણી પેઠે જ તેઓ જીવન વીતાવતાં હતાં, છતાં તેમણે ધંધાદારી સાધ્યતો આદર્શ રાખ્યો ને મેળવ્યો, એટલું જ નહિ, પશુ ખીજને અનુકરણ કરવા જેવું એક ઉત્તમ દર્શાત મૂકતાં ગયાં.

મહાન સ્ત્રી-વૈજ્ઞાનિક

મેડમ ક્યુરી

લેખક

ડૉ. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ

*

મેડમ ક્યુરીનું નામ જગમગશ્વર છે. રેડી-યમના શોધક તરીકે વિજ્ઞાનની તવારીખમાં ક્યુરીનું સ્થાન અમર છે. આ મહાન વૈજ્ઞાનિક એક નિર્ધન સ્ત્રી હતી. રશિયાના ઝારની ધુસરીમાં પીઠાતા પોલાન્ડ દેશની વતની હતી; પોતાની માતૃશ્રમિ છોડી અભ્યાસ માટે ફ્રાંસમાં જઈ તેમ કરીને પડેંગી. અનેક વિડંબનાઓ વેડી; અનેક યાતનાઓ સહન કરી, ખરીબાઈ અને ચિંતાગ્રસ્ત જીવનમાં ધણી વર્ષો એવી કાઢ્યા. ફ્રાંસના પાટનગર પારીસમાં એક સમાન-શીલ પુરોગામી તેને સમાગમ થયો, તેને પરણી અને તેમનું જીવન અદ્વિતીય મુખરૂપ નીવડ્યું. નિરાશાના ગાઢ અધકારમાં કાઢપણ પ્રકારના ઉત્તેજન હીનવાતાવરણમાં અનેક શુષ્ક પ્રયત્નોના પરિણામે હંપતીએ એક અદ્ભૂત શોધ કરી- રેડીયમ તરવ શોધી કાઢ્યું; નૂતન વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું; એટલું જ નહીં,

પણ માનવ જાતને એક ભયંકર દર્દ-ચાંદામાંથી ઉગારવા માટે આશોધે એક સાધન પુરું પડ્યું.

માનવ જાતના કલ્યાણમાં અદ્વિતીય ફાળો આપનાર આ વિજ્ઞાની યુગલના કીર્તિ-કળશ ઝળકતા હતા. તે વખતે દેવે પોતાનો ફર પાંતે ઉપાડ્યો: મહાશય ક્યુરી અઠરમાતના ભોગ થઈ પડ્યા. આ દારૂણ દુઃખમાં પણ મેડમ ક્યુરીએ પતિની સાથે આદરેલું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું અને આવેલ દુઃખ ધૈર્યપૂર્વક સહન કરી લીધું.

મેડમ ક્યુરીનું પાછલું જીવન ત્યાગનું જીવન છે. પોતાનો બધો સમય વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવામાં અને દોરવામાં તેમણે આપ્યો: તેમાંથી બચત સમય તેમણે યુદ્ધમાં ધોયલ થયેલાની સારવારમાં આપવા માંડ્યો: ન કરી પોતાની તબીબતની દરકાર, કે ન ગણ્યાં અંજત મુખદુઃખ. પોતાનો કાર્યકેતુ સિદ્ધ થયો હોય એમ એક દિવસ પ્રભુના દરબારમાં ચાલી ગઈ- ન કરી દોલતની વાંચના કે ન કરી માનચાંદ પાછળ પડાપડી.

આ મહાન સ્ત્રી વૈજ્ઞાનિકનું જીવન એક પરીકથા જેવું લાગે છે. દુનિયા પર ઉતરી આવે અને કાર્ય પૂર્ણ થતાં જીવનલોલા સંકેતે, તેમ મેડમ ક્યુરી પોતાનું કાર્ય કરી ચાલ્યાં ગયાં.

આવા મહાન વૈજ્ઞાનિકના કાર્ય સંબંધી પુષ્કળ લખાણ એમાં નવાઈ નથી. આ લેખ-માળામાં મેડમ ક્યુરીનું જીવન એક સ્ત્રી તરીકે જોળખવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

: ૧ :

રવિવારની રજા હતી. પોલાન્ડની રાજધાની વોરસો શહેરની એક શેરીમાં આવેલું નિરાજનું મકાન આત્મા વિનાના ખોળાયા જેવું સાંત હતું. ચપ્પા અને કંપાસ વડે કોરેલા અક્ષરો-વાળા બાંકડા ખાલી હતા. દૂરથી આવતા દેવળ-ધંટના અવાજ સિવાય બધે શાંતિ હતી. મે મદિનાનો સૂરજ તપી રહ્યો હતો.

મકાનની ડાબી પરશાળમાં શાળાના નિરી-
ક્ષક વ્લાડીરલાવ રુકોડોવસ્કી રહેતા હતા.
એ બાળકોથી શાંતિનો ભંગ કરતાં કોઈ કોઈ
અવાજના પડા આવતા હતા. હથોડાના ધા;
કોંક્રેટ પડતું હોય એવા અવાજ; ચીચીવારી;
પાછા હથોડાના ધા; સાથે સાથે પોલિશ ભાષામાં
અપાતા છોકરોના અવાજ કાને આવતા હતા.

"હેલા, દાડગોળો ખૂટ્યો!"

"જોસેફ, ટાવર પર નિશાન તાક"

"માન્યા, દટ જાવ."

"પણ હું તો તમને ચોરસા લાવી
આપું છું."

"એ...મ...એમ..." બધી છોકરીઓમાં
એકલો જોસેફ ધમાધમ કરતો હતો.

કુકેકે ભુસ ટાવર પડ્યો.

રુકોડોવસ્કી સાહેબના છોકરાંઓ એક
ઝોરમાં રમતા હતાં. રમત બરાબર જતી હતી.

"માન્યા" ખૂબ આવી. સૌથી મોટી
દીકરી ઝોસીયા બારણામાં કેપાણી. પોલાંડમાં
કુકા નામે બોલાવવાનો રિવાજ ખૂબ પ્રચલિત
છે. હુલામણાના નામ પણ પાડવામાં આવે
છે. મોટી દીકરીનું નામ સોફી હતું પણ તેને
સો ઝોસીયા કહીને બોલાવતા. હેલનનું હેલા
કરી નાંખ્યું હતું. સૌથી નાની માથોને માન્યા,
માન્યુસ્યા, આનસ્થુ ઇત્યાદિ અનેક નામથી
બોલાવતા.

"માન્યા, બા કહે છે કે ખૂબ રમ્યા, હવે
ચાલો" મોટી બહેને કહ્યું.

"પણ આ બધાને મારી જરૂર છે. હું
તમને ચોરસા લાવી આપું છું."

"બા કહે છે કે જલ્દી ચાલ" માન્યાએ
મોટી બહેનનો હાથ ઝાલ્યો અને બહાર નીકળી
આવી. પાંચ વર્ષના બાળકને પોતાની રમત
છોડી જતાં દુઃખ થતું હતું.

"માન્યા, દીકરી! તારા વાળ કેવા ચર્ધ
છે! તારો મહેરા કેવો લાલચોળ થઈ ગયો

મેડમ ક્યુરીની માતા

શ્રીમતી રુકોડોવસ્કા

*

છે!" માયાળુ માતાએ બવિષ્યની વૈરાનિક
દીકરીના હાથથી મ્હેરા પરથી વાળ ઠીક કર્યા,
ઉપરના ઝખ્યાની દોરીઓ બરાબર બાંધી. આસ્તે
આસ્તે બાળક શાંતિપૂર્વક આરામ લેવા લાગ્યું.

માન્યાને પોતાની માતા પ્રત્યે અનહદ
પ્રેમ હતો. તે એમ માનતી કે પોતાની માતા
કરતાં દુનિયામાં કોઈપણ વધારે સાફ કે ડહા-
પણવાળું નહોતું.

શ્રીમતી રુકોડોવસ્કા પોતાંડના જમીનદાર
અમીરની મોટી દીકરી હતી. તેના પિતા પૈસે
ટકે ધસાર્ધ ગયા હતા; કોઈ મોટા ઉમરાવની
જગીરમાં નોકરી કરતા. તેમનું લગ્ન અલ્લા-
ધારણ હતું; એક મોટા કુટુંબની છોકરી સાથે
પ્રેમમાં પડ્યા; છોકરીના માથાપનો વિરોધ હતો,
છતાં છાનામાના પરણી ગયા. વર્ષો વહી અયાં.
છ બાળકો ધરે રમતાં હતાં. આ બધામાં
શ્રીમતી રુકોડોવસ્કા સૌથી વધારે શુદ્ધિમાન
અને હોશિયાર હતાં. તેમણે નાનપણમાં સારી
કેળવણી લીધી હતી, અને શિક્ષકનો ધંધો
લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ૧૮૬૦માં વ્લાડીરલાવ
રુકોડોવસ્કા સાથે લગ્નથી જોડાયા. શ્રીમતી

સ્કેલોડોવ્સ્કી પાસે દોહત નહોતી; પણ ટ્રુબુની ખાનદાની હતી, ધર્મભાવના હતી, સંગીત પ્રવીણતા હતી, અને સૌથી વિશેષ પોતે ખૂબ ખૂબસુરત હતાં. “લણું ચેગ્ય” લગ્ન થયું એમ લોકવાણી જાહેરમાં આવી. શ્રીમાન વ્લાડીમીરે ગણિત અને ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં ઉંચી ડેગવણી લીધી હતી અને તે વિષયો શીખવતા હતા. પત્ની પણ એક સારી નિશાળ સહતાપૂર્વક ચલાવતી હતી. વોરસોના સારા ટ્રુબુની છોકરીઓ આ નિશાળમાં ભણતી.

માન્યા-ભવિષ્યની મેડમ ક્યુરી આવા સંસ્કારી માતાપિતાની પુત્રી હતી. જન્મ તારીખ : ૭મી નવેમ્બર, ૧૮૬૭.

*

૧૮૭૨ માં પોલાંડની કમળખતી હતી. શિક્ષિતવર્ગ પર ઝારની સરકારનો ડોહો હતો. ૧૮૭૧ના નિષ્ફળ બળવા પછી ઝારે પોલાંડનો વાંસો ભાંગવા માંડ્યો હતો. કેદ અને દેશ-નિકાલ સામાન્ય થઈ પડ્યા હતા. મીલકતો જપ્તીમાં લેવાતી હતી... ૧૮૬૩માં બીજા બળવા નો પ્રયત્ન થયો. અઢાર માસ સુધી મરણિયા પણ આખરે બળવાખોરોને હંકાર્યા. પછી-તો દમનનો કાળો કોરડો વીંચાણો. ‘અસ ! પોલાંડના વતનીને કેાઈ રીતે દબાવો. એક શબ્દમાં, પ્રભુનો આત્મા હણો.’ પોલાંડના વતનીઓને ઉગી આવ્યું કે આપણી સુક્તિ બળદારા કદી મેળવી શકાશે નહીં. નવો વ્યૂહ રચાયો. મરણિયા દેશમક્તો નોકરીમાં ધુસી ગયા અને અંદરખાનેથી યુવકોને અને વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા લાગી ગયા. પોલાંડની નિશાળો પર ઝારના ખાંધીઆ ડોહો ધૂરકાવવા લાગ્યા. પોલિશ ભાષાપર કડક પ્રતિબંધ આવ્યો. પોલિશ બાળકોને ફરજિયાત રશિયન ભાષા શીખવવાનું ફરમાન છુટ્યું.

સ્કેલોડોવ્સ્કીના ઉપરી ઈવાનોવ ખૂંચક હતા. પોતાના હાથ નીચેના માણસોપર જરાય દયા ન રાખતા. વધારાપૂર્વક કામ લેતા.

એક દિવસ એક બાળકે લેશનમાં જરા પોલિશ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો. સ્કેલોડોવ્સ્કીએ નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે, ‘સાહેબ, બાળકે અજાણતા ભૂલ કરી છે. તમે પણ સાહેબ રશિયન ભાષામાં આવી બૂલો કરી બેસો છો. મારી ખાત્રી છે કે તમે જાણી ખૂંચીને એમ કરતા નથી. આ બાળકનું પણ એમ છે.’ સાહેબ તે દિવસથી સ્કેલોડોવ્સ્કીને ખદાથી નીહાળતા. તેમને શંકા ગઈ કે, સ્કેલોડોવ્સ્કી દેશ પ્રત્યે લાગણી ધરાવે છે. એક દિવસ આ વિષય પર પતિપત્ની વાતચીત કરી રહ્યાં હતાં; તે વખતે ઝોસીયા અને માન્યા આવ્યાં.

“વિદ્યાર્થીઓએ ફૂંડ કર્યું : એક પ્રાર્થના ગોઠવી. ઇવાનોવની દીકરીને ટાઇફોઇડ થયો છે; પિતાપ્રત્યે વેરની લામણી સંતોષવા દીકરી મરી જાય એ માટે એ પ્રાર્થના હતી ! જિયારો પાદરી ! જો તેને પહેલેથી ખબર પડી હોત તો તેના મોતીયા મંરી જાત.” પ્રેફેસર સ્કેલોડોવ્સ્કી આનંદપૂર્વક કહી રહ્યા હતા.

પણ શ્રીમતીને વાત ન ગમી. તેમણે જોડા સીવવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું, અને માન્યા તરફ ફરીને કહ્યું, “બેટા, આ જોડ તારા માટે.”

એક દિવાલપર હવા ભારમાપક ચંત્ર ટંગેલું હતું. પ્રેફેસર તેને સાફ રાખતા અને તેને બરાબર સાચવતા. એક કાચના કપાટમાં કાચની નળાઓ, નાના ત્રાજવાં ઇત્યાદિ સરંજામ હતા. આ બધું પ્રેફેસર કલાસમાં લઈ જતા. પણ સરકારે વિજ્ઞાન શીખવવાના કલાકો પર કાપ મૂક્યો હતો એટલે બધું કપાટમાં મૂકી દીધું હતું.

એક દિવસ માન્યા ઉંચી ચઢને કપાટમાં જોઈ રહી હતી. તેનો આનંદ માતો નહોતો. પાછળથી પિતાએ આવી કહ્યું : “ભૌતિક શાસ્ત્રનાં સાધનો.”

રમુછ નામ ! બાળ માન્યા કોઈ દિવસ નામ બૂલી નહીં. તેની યાદશક્તિ અજબ હતી. આનંદમાં ‘ભૌતિક શાસ્ત્રનાં સાધનો’ રાખમાં ગાવા મંડી પડી. [ક્રમશઃ]

વિધતા ધાર્મિક જૂમડળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાન પુરુષો તેમજ દેવીઓનાં જીવન ચરિત્રો વાંચતાં માણુમ પડે છે કે, તેઓનાં બાવી જીવનને ધડનાર આધ્યાત્મિકતામાં તેમની માતાઓ જ હતી. તેમની કીર્તિ, મહત્તા, અને મહાન જનવાનું બધું જ માન તેમની માતાઓએ પ્રેરેલા ઉત્તમ કોટીનાં સંસ્કારોને આભારી છે. જગન્નિયંતાએ સૃષ્ટેલી માનવ-સૃષ્ટિમાં મૂખ્ય અધિકારીતાં દેવી સ્ત્રીઓ છે. સ્ત્રીઓનાં સંસ્કારોનાં બળ વારસો કેવળ પોતાના સંતાનોને જ નહિ, પણ આખા દેશને મળે છે. જે સ્ત્રી બાળકના પારણાને પ્રેમથી ઝુલ્લવે છે તે જ સ્ત્રી સમસ્ત વિશ્વમંડળ ઉપર પોતાની શક્તિથી રાજ્ય કરે છે, તે કહેવતનો મર્મ પથાર્ય છે. સ્ત્રી જાતના સાચા અધિકાર અને ધર્મ શા છે, તે જાણવા માટે ભારતની પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનાં જીવન ચરિત્રો ધ્યાનપૂર્વક સમજવાં અત્યંત જરૂરનાં છે. તેમના જીવન ચરિત્રો ઉપરથી માણુમ પડે છે કે ભારતની સ્ત્રીઓએ ભારતની ઉન્નતિ અને મુક્તિને માટે પોતાનાં જીવનનાં મોંઘા બલીદાનો પ્રેમથી દીધાં છે. પણ ખેદની વાત એ છે કે, આધુનિક સ્ત્રીઓ પાશ્ચાત દેશોનાં અલ્પઆધુનીક સંસ્કારો અને સુંદરતા અને વિચારોનું અનુકરણ કરવા મથે છે. ધડીબર માને છે કે, સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોને વધારે સ્વતંત્રતા અને અધિકાર છે. અને સ્ત્રીઓનાં અધિકાર નહિવા અને મર્યાદીત છે. તે માનવું વાસ્તવિક નથી. ભારતના મહાન પુરુષોએ ધર્મશાસ્ત્રોમાં સ્ત્રી તેમજ પુરુષોને સમાન અધિકાર આપેલા છે. ભારતના મહાન પુરુષોએ તેમજ સ્ત્રીઓએ સાથે જ મળ્યા, જે જોને લાયક ધર્મો અને અધિકાર હતા તે જ મનુષ્યાદી સૃષ્ટિમાં અને શાસ્ત્રોમાં નક્કી કર્યો છે. આ ધર્મો અને અધિકારોનો નીચું પડેલાં તેઓએ તેમના જીવનમાં ખરેખર અનુભવી,

સ્ત્રીઓનો ધર્મ

અને

અધિકાર

સો. કોકીલા પ્રભાકર રાવળ.

*

વિચારી અને તેના પરિણામનું નિર્દાન કરીને જ આપણા માટે લખ્યા છે; જો કે સમયના પ્રવાહની દ્રષ્ટિએ તેમાં યોગ્ય ફેરફાર અને પુનરુદ્ધાર કરવાની જરૂરીઆત છે.

પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે ધર્મો અને સો સોના જીવનને અનુકૂળ, શક્તિને અનુસરી નિર્માણ કરેલા છે: સામાન્ય રીતે આપણે ધણાં કામો કરીએ છીએ જેમાં સર્વને સામાન્ય અધિકાર હોતો નથી. સ્ત્રીઓ કદાચ અદેખાઈ કરે છે કે પુરુષો જે ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે તે આપણને કેમ કરવા મળતું નથી ? પુરુષો ખીડી પીએ છે તે આપણે કેમ ન પીએ ? પણ ખરે જોતાં આ તો પુરુષોની ખામા છે. દારૂ પીવો, વ્યસન રાખવાં એ પુરુષના જીવનનાં દોષો છે. તેને તમે અધિકાર સમજી મેળવવા જશો તો તમે તમારું સ્ત્રીતત્વ ગુમાવી દેશો જ. તેમાં જરા પણ શંકો નથી. આપણે

ત્યાં પુરુષોને વધુ સ્ત્રીઓ પરજીવાનો અધિકાર છે. તો તેવી રીતે સ્ત્રી એ પતિ કરે તો શો દોષ છે ? પણ વાસ્તવિક રીતે આ બરાબર નથી. વધુ સ્ત્રીઓ કરવી એ પુરુષોને અધિકાર નથી, પણ તેના જીવનનો દોષ અને હૃદયમાં લાગણીની નબળાઈ છે. તમે ધ્રુવો તો એવો દોષ કરી શકો છો. દોષવાન પુરુષો તમને રોકી શકે નહિ, પણ દોષોને અધિકાર યા હક સમજી પુરુષો ને કરે તે બધું જ તેવા રૂપમાં અનુકરણ કરશે. તો સ્ત્રી જાતીનો, જીવનનો, તમારા આદર્શોનું પતન યતાં નાશ થશે, એટલું જ નહીં પણ આના પરીણામે સમસ્ત રાષ્ટ્રનું પતન થશે. આપણા હતભાગ્ય દેશનું મુખ ઉજ્જવલ રાખવા જીવનને વિશુદ્ધ બનાવવું, ભાવના અને દોષોનું અનુકરણ કરવા કરતાં, તમારું સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય શ્રદ્ધ ગણી તમારા ધર્મો પ્રમાણે વર્તવું, એમાં જ સ્ત્રીઓની સાચી મદદતા અને ગૌરવ રહેલાં છે. દોષોનું અનુકરણ કરવું એ બધાંકર પાપ છે અને તેથી સુખી સ્ત્રીજીવનનો આનંદ નષ્ટ થાય છે અને સાચા માર્ગનું દર્શન થતું જ નથી.

ભારતના પૂણ્યયોગે આવાં અનેક સ્ત્રી રત્નોએ પોતાનો સાચો સ્ત્રીધર્મ જીવનનાં મોઢાં બધીદાનનાં ભોગે પણ પાલ્યો છે. અને તે બહીદાનો, આત્મ-સમર્પણની ભવ્ય શક્તિ એ ભારતની સ્ત્રીઓને ભગ્ય ગૌરવવંતી બનાવી અમર કરી છે. ભારતનાં આવાં સ્ત્રીરત્નોનાં હૃદયમાં રહેતા મૌન, વૈરાગ્ય, શોય, સંતોષ, સ્વદેશભિમાન, જેવાં મહાન સદ્ગુણો આર્થ સન્નારી માટે અનુકરણ કરવા આદર્શ નમુના રૂપે હજી શાસ્ત્રોમાં તેમજ ઇતિહાસના પાને સુવર્ણ અક્ષરે લખેલા માંગુદ છે. વળી પાશ્ચાત્ય, આરોગ્ય શાસ્ત્ર, ગૃહવિજ્ઞાન, ગૃહ વ્યવસ્થા વગેરે મંજીર જવાબદારી ભરેલી ફરજો સ્ત્રીઓનાં ક્ષેત્રમાં આપેલી છે: પુરુષોને માટે રાજ્યવ્યવસ્થા, ગૃહની આર્થિક જવાબદારી

વગેરે નેટલાં પરીશ્રમથી ભરેલાં છે તેથી બહાર વધુ બધવાળી અને મંજીર જવાબદારી તો સ્ત્રીઓનાં ક્ષેત્રમાં છે: અને આ જવાબદારીઓ સંભાળવા, અને પાર પાડવા સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ધર્મ અને અધિકાર સમજી તૈયાર રહેવું જ જોઈએ. માતા પિતા, સાસુ સસરા, વડીલો, તેમજ પતિ અને બાળકો ઉપર વિશુદ્ધ પ્રેમ રાખવો, પુરુષો ને કમાઈ લાવે તેને યથાર્થ ડેળવવું, એ સ્ત્રીઓનાં મુખ્ય ધર્મ છે:

જે સ્ત્રી સુંદર વસ્ત્રોથી નહિ પણ સદાચારથી પોતાના જીવનને શણગારે છે, સોનાના કંકણ યા દાગીનાથી નહિ પણ દાનથી, અપંગો અને અનાથોની પ્રત્યે દયા રાખી પોતાનાથી બનતી સેવા અર્પે છે તે જ સ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રની સારી સેવા, અને પોતાના સાચા સ્ત્રીધર્મોનું પાલન કરે છે: સૌજન્ય એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે.

સ્ત્રીઓને ઈશ્વરે જે મહાન શક્તિ બહેલી છે તે તેનું પ્રેમબળ છે. સ્ત્રીઓની કામળતા, સુંદરતા, અને પ્રેમ બળ તે જ તેમના જીવનના મહાન બળોનું બંધારણ છે અને સમસ્ત વિશ્વને વશ કરવાનું કાતીલ શસ્ત્ર છે. દંપતી જીવનમાં સ્ત્રીના સુખી જીવનનું મુખ્ય ઈન્દ્ર તેનો પતિ અને પતિવ્રતા ધર્મ છે. સ્ત્રી એ પુરુષની અર્ધંગના, ગૃહજીવનની મુખ્ય અધિષ્ઠાતા છે. જેમ હાથા સુર્યની સાથે જ રહે છે તેમ સ્ત્રી પણ પુરુષની હાથા છે અને પુરુષની જીવનનીકાનું અનેક આક્રતોમાંથી રક્ષણ કરનાર સશસ્ત્ર મનવાર છે. જેમ પક્ષી એક પાંખથી ઉડી શકતું નથી તેવી રીતે દંપતી પણ એક બીજના સદકાર વગર જીવનની પૂર્ણતા અને આનંદ મેળવી શકતું નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી મુખ્ય ગૃહિણી અને સામ્રાઢી છે. યજ્ઞ, પૂજ્ય, શુભ કાર્યોમાં પણ તેને અધીરું હક આપેલો છે. સ્ત્રીઓનાં જીવનનાં

મેટાં બામં ખાળઉછેર અને ગૃહબ્યવસ્થામાં માથેનો બધ છે: ગંભીર અને ખાસ લક્ષમાં સેવાનો મુખ્ય પ્રશ્ન શ્રીઓની આરોગ્યતા છે. આધુનીક શ્રીઓ, પાશ્ચાત દેશોનાં વિલાસી જીવન, અને અદ્ય આધુનિક વાળી મોઢ પમાડનારી વસ્તુઓથી આકર્ષીત, પોતાના શ્રીતત્વને દણે છે.

હતભાગ્ય-ભારતમાં શ્રીઓ ગૃહજીવનમાં વધુ ખાળકોના ભારથી ક્ષીણ અને નીસ્તેજ મની રહી છે. શ્રીઓનાં આરોગ્ય, કામજતાનું રક્ષણ કરનાર સંયમ છે પરંતુ સંયમીત જીવન નહીં મળતાં, વીલાસી જીવનથી અસાધ્ય રોગોનો ભોગ બને છે. આવા અસાધ્ય રોગોથી બચાવવા, રાષ્ટ્રનું યતન અટકાવવા, અને દેશને મહાન પુરુષો આપવા માટે શ્રીજીવનશૈલી, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાળવાનાં નિયમો, સંયમી જીવનનું ગાન, અને તેથી થતા લાભો વીગેરે શાળાઓમાં તેમજ ગૃહોમાં પણ વડીલો તરફથી પ્રથમથી જ અપાવાં જોઈએ. પરંતુ આપણા દેશમાં આવા મહત્ત્વના આદર્શો અને વિષયો ઉપર પૂર્ણ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી; આવા અસાધ્ય રોગોમાંથી બચવા માટે શ્રીઓએ સંયમી જીવન રાખવું અને આદર્શોમાં તેમણે દિમિતપૂર્વક સામનો કરવો જરૂરી છે. પરંતુ શ્રીઓનાં આરોગ્યનો મુખ્ય આધાર બને દંપતી ઉપર છે. આરોગ્યશાસ્ત્ર અનુસાર મહાયર્ષીનું પાલન કરવું જોઈએ.

આપણા આધુનીક ભારત દેશમાં પાશ્ચાત્ય દેશોનાં સંસ્કારની અસરે ભારતની શ્રીઓનાં શ્રીતત્વો નાસ કરવાનું શરૂ થયેલ છે અને વિલાસી જીવનના પરીણામે શ્રીઓનાં થતાં અસાધ્ય રોગોનો બગાર ઉભરાઈ ચુક્યો છે. આના પરીણામે હલકાઈ, કાપરતા, રોગીષ પ્રભ, અને ક્ષય રોગે જન્મ લીધો છે. આવા સર્વ નાશથી દેશને ઉગારવા, શ્રીઓને

વજ્રદેહી બનાવવા, અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દંપતી સુખીજીવન અને તંદુરસ્તી મેળવે એ માટે દરેક શ્રી તેમજ પુરુષની પવિત્ર ફરજ છે કે તેમણે આયુર્વેદીક નીયમો પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. અને આવી ગંભીર જવાબદારીઓ સમજી પોતાના ધર્મો અને ફરજો ગણી ગણીને પાળવા જોઈએ. કારણ કે એક બીજાના પૂર્ણ સહકાર વગર કોઈપણ જીવન સુખી અને આનંદ થઈ શકતું નથી. વધુમાં આરોગ્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંયમી જીવન, તથા બ્રહ્મચર્ય જેટલું એક વિધાર્થીને વિદ્યાભ્યાસ માટે જરૂર છે તેટલું જ પરણીત દંપતીને પણ જરૂર છે. એક નદીની કળાને તથા સૌંદર્યને તે જેટલું રહે છે તેટલું જ તે એક મહાન યોગી, સેનાના નાયક અને સત્યામદીને પણ રહે છે. ભારતની અનેક શ્રીઓએ આ ક્ષેત્રમાં મહારવી ભોમ અને બક્ષીદાન આપ્યાં છે.

સંતોષ અને સ્વાપણની બાબતમાં ભારતની અનેક શ્રીઓએ કાચની બંગડીએ પા દાંતની મુડીએ અનેક ગરીબ ગૃહોમાં સંતોષનાં અખુદ મરણો વઢાવ્યાં છે અને અનેક ગરીબ ગૃહોનો હિદાર પોતાના જીવનનાં મોર્ખાં બક્ષીદાન આપી ક્યો છે. અને રાષ્ટ્રને માટે શ્રીઓએ પણ પુરુષતા જેટલો જ ભોમ આપવામાં કદી પાછો પાની ફરી નથી. અનેક ગરીબ ગૃહોમાં હજુપણ આર્ય શ્રીઓ કંકુના ચાંદલે શીળ શણગારનો આનંદ માને છે. શ્રીઓનું સૌભાગ્ય પતિથી જ હોય છે, નહીં કે સૌભાગ્યનાં સાધનોથી. અને હેવટે ભારતની શ્રીઓએ, પતિવ્રતા ધર્મ, વિશુદ્ધ પ્રેમ, સોજન્ય, ઉવોગી જીવન, સંતોષ, મીતાહાર, ગૃહબ્યવસ્થાના નીયમો અને સંયમ જેવાં અધિકારો અને ધર્મો કેળવવાં અને તેને સમજી પુરેપુરી રીતે બજાવશે તો શ્રીઓનાં જીવન પ્રશંસા પાત્ર બનશે.

તે ગઈ!

શ્રી. મહેન્દ્રરાય છલશંકર અંતાણી

આજ હું તેના વિદોણો થઈ ગયો. અમારો સંબંધ પુરું એક વર્ષ પછી ન ચાલ્યો, પણ તે હું કે સમયમાં અમે એક ખીજમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં હતાં. હું તેમાં સમાણો હતો કે તે મારામાં, એ તૂટી કરવું એ એક કોપડો હતો, અને આમ અને તેમાં આશ્ચર્ય ન હતું; કેમકે અમારો પરિચય 'પ્રથમ દષ્ટિએ પ્રેમ' જેવા સંજોગમાં ચાલ્યો. મેં તેને જોઈ અને મને તેના તરફ આકર્ષણ થઈ આવ્યું. તેનો વર્ણ હલકો લેખાતો, કેમકે તેનો જન્મ હલકી લેખાતી મેઘમાં થયો હતો, પણ મેં તેને મારા ઘરમાં પસાવી.

તે પછીનો ઇતિહાસ એક પ્રેમકથાની ખરોખરી કરે તેવા હતો. હંગેરા સવારમાં તે મારા પગના અંગુઠાનો સ્પર્શ કરતી. મારા અપહુઃખની તે ભાગીદાર બની, એટલે ટાટે, તડકે કે વરસાદે તે મારી સંગમાં જ રહેતી.

તેનો જન્મ સમાજ જેને હલકી કક્ષાના ગણે છે તેવા ઘરમાં થયો હતો, છતાં જ્યાં સંસ્કૃતીના કિરણો પ્રકાશ્યાં હતાં ત્યાં તેને મારા ભારોભાર માન મળતું. તેના શુદ્ધતા દાર તેને માટે ઉધાગાં હતાં, અને તેવાં ઘરમાં

હું તેની સાથે વિના સંકોચે જઈ શકતો. ફક્ત રૂઢીચુરત સનાતનીઓના ઘરમાં તે હજી અસ્પર્શ લેખાતી, અને દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો તેનો હજી હું સાખીત કરી શક્યો નહોતો. એજ અમારા વિયોગનું કારણ બનશે એમ હું બહુતો હોત તો તેના મંદિરમાં હું પ્રવેશ જ ન કરત. આ સૌચનીય ઘટના બનશે તેનો સંકેત તો મને ઘણી વખત થતો. મંદિરમાં તેને બહાર રાખી હું જતો, તેથી પ્રાર્થનામાં એકાગ્રતા હું ન અનુભવતો, પણ જ્યાં રૂઢીના બંધનો શીથલ થતાં ન હતાં, ત્યાં મારા જેવા ક્રાંતિકારો નાખલાજ હતા. જો હું ચોરીછુપીથી તેને પ્રવેશ કરાવું તો તે અને તેમ હતું અને કોઈ તેમ કરતા પછી હતા; છતાં હું આટલો આદર્શ વિદોણો ન હતો. જો સમાજના બંધન તોડવાં તો એક ચોરની જેમ નહિ પણ નૈતિક દિંમતથી સામીઠાતીએ; એ મારો આદર્શ હતો અને તે પાળવા જતાં મેં તેનું બહી-શન આપ્યું.

આજ હરીકથા સાંભળી મંદિરની બહાર હું તેને શોધવા ગયો તો તેને ન જોઈ. હાય! હાય! હરીકથા સાંભળવા જતાં મારી જુનાં જોડાની બેડી કોઈ તફાવી ગયું.

ચોડા દિવસ ઉપર ગુંબઝ યુનિવર્સિટી ટીચર્સ કોન્ફરન્સ બુચ-સીમાં ખાસી પડેલી એક બેઠકને કારણે થયેલી ચૂંટણીમાં કુલ ૧૪૮૫ મતદારો હતા. આ મતાધારોની યાદી ઉપર નગર નાખનાં આ કુલ સંખ્યાના અધ્યાપકોમાંથી માત્ર ૫૪ સ્ત્રી-અધ્યાપિકાઓ હતી. આ ૫૪ની સંખ્યામાં ૨૬ અધ્યાપિકાઓ પરણેલાં અને ૨૮ કુવારાં છે. તેમાંથી સાતની સંખ્યા સ્ત્રીઓની એક માત્ર કોલેજ-સોશિયા કોલેજમાં છે. વળી તેમાં માત્ર સાત જ ગુજરાતી સ્ત્રી અધ્યાપિકાઓ છે; તેનું પ્રયત્ન કરીએ તો પાંચ પારસી અને બે ગુજરાતી બહેનો છે.

રસોઈ ઘર

સંપાદક:

સો. મણીબહેન એમ. મહેતા

લખનાર:

સો. જશવંતીબહેન એમ. દેસાઈ

ઉધીયું

સાધન:-ચણાનો આટો શેર દોઢ, લીલી વાલોળ અથવા પાપડી શેર અઘો, ટોપડું શ્રીફળ બે, તેલ શેર બે, લીલાવટાણા શેર અઘો, કાંદા શેર અઘો, બટાકા શેર અઘો, ઢાળું શેર બે, તુરીયા તોલા પાંચ, મેથીની પુળાઓ શેર અઘો, લીલામરચા નંગ ૧૧, કેળાં અરધકચરાં શેર અઘો, ધાણા તોલા બે, મીઠું તોલા સાડસાત છંદ તોલા એક, સંકરકંદ શેર અઘો, અજમે તોલા અઘી, હીંગ વાલ સાત, ખારો પાપડીયો તોલો અઘો, મુઠાં મરચાનો છુકો નવટાંક, રીંગણાં નાનાં શેર અઘો, દલદર તોલો અઘો, પાકા લાલ ટોમાંટા શેર અઘો, રાશ તોલો દોઢ, ઢાયમરી જુડી ચાર, લીમડાની સળી નંગ ૫ ખનાવનારની રીત

કાંદા, બટાકા, રીંગણાં, કાચા પાકાં કેળાં, સંકરકંદ, તુરીયાં, એ સર્વે ચીજોને સાફ કરી તેની દાડ એવી રીતે કરવી કે તેમાં પુરણુ ખરી શકાય. તેવી રીતે ચીરીયાં કરવાં. પછી ધાણુ, છંદ, મરચાં, મીઠું, દહાદરનો હવે જ કરવો. તેમાં વેશણુ (ચણાનો આટો) શેર પોણું નાંખવો અને તેલનું મોણુ ઘટ્ટને હવેજ ઉપરના ચીરીયાંમાં ભરવો. મેથીની ભાજીને ઝીણી સમારી પાણીમાં ઘોઈ નાંખી પછી નીતારી તેમાં હવે જ મેળવી ભરા પાણી નાંખી, દાયથી મુઠીયા બે ઇંચ લંબાઈનાં વાળવાં. ખાકી જે તેલ હોય તેમાંથી આઠ તોલા તેલ રાખી મુઠ્ઠું અને ખાકીનું હોય તે એક પીત્તળની કલાઈવાળી તપેલી લઈ

તેમાં તે તમામ વસ્તુ સમાઈ રહે તેવું વાસણ લેવું અને તેમાં તેલ મુકી રાશ નાંખી, મીઠો લીમડો, હીંગ વીગેરેનો વધાર સાથ એટલે બટાકા તથા કાંદાનાં હવેળ્યાં મુકવાં. પછી ઉપર સંકરકંદના હવેળ્યાં મુકવાં. પછી તેનાં ઉપર રીંગણા મુકવાં અને તેનાં ઉપર તુરીયાનાં, તેનાં ઉપર કેળાનાં હવેળ્યા મુકવાં. તે બધી વસ્તુઓ ચઢી જાય એટલે મેથીની ભાજીનાં મુઠીયાં જુદા તેલમાં તળાને પછી તેમાં નાંખવાં. એટલે મુઠીયાં ભાંગવાની કે કાચા રહેવાની શંકા રહેશે નહીં. ઉધીયું વધારતી વેળા અથવા હવેળ્યાનો વધાર કરવો હોય ત્યારે ખારાનું કુધીયું (ખારાનું પાણી) તેમાં નાંખી દેવું અને શાક ચઢી જાય એટલે તેમાં પાકા ટમેટાંનાં નાનાં ઢુકડા કરી નાંખી દેવા. પાંચપાંચ મીનીટે ઉચલાવું રહેવું. બધી વસ્તુ ચઢી જાય એટલે અજમે નાંખી દેવો. કાચા વટાણા ન મળે તો મુકા વટાણા બાકીને નાંખાને. ચઢી રહ્યા પછી ઢાયમીરની જુડી નંગ ચાર ઝીણી સમારી તથા ટોપરાનું ઝીણું ખમણુ કરી ઉપર છાંટી દેવું. લીલા મરચાંની તેની ચીરીયો કરી હવેળ્યાં લઈને તેમાં આખાં નાંખી દેવાનાં છે. પાપડીને સુધારીએ ચીરીયો કરીને હવેળ્યાં વધારતી વેળા નાંખી દેવી. પાપડી અથવા વાલોળ વિના ઉધીયું બની શકતું નથી. અજમા નાંખવાથી વાણુના વીકારો થતા નથી: આમાં લીલવા દરેક જાતના પડે છે. તુવેરના, ચણાના, વગેરે

ભાભલડી ધુમતી'તી.

આજ આવી, સખીરી હોરી,
 કે રંગભરી ચોળી;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એ ધુમે ના ધરને ખૂણે.
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એની ધરતી પર પડતી'તી પાની,
 કે ટાળાતી ત્યાં કંકુની ચાળી;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એ કુમકુમના ઉડતા'તા છાંટા,
 કે પડતા'તા રંગ સૌ અંખા;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એના અંઝરથી સંગીત વેરાયું,
 કે અવનીમાં એ તો ના માયું;
 ભાભલડી ! ધુમતી'તી.
 એના હમકે તો ધરતી ધરુણ,
 કે પાપ ગયાં ડુંબી;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એ ધુમી આ વિશ્વને યાળે,
 કે ગગને પાતાળે;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એ તો મારા વીરા કેરી બહાલી,
 કે દેવી સમ એ રૂપાળી;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 ક. વ્યાધુલચંદ્રી.

દરેક શીલવાથી ઉંધીયું થાય છે, પણ ખતાવવાની રીત તો ઉપર પ્રમાણે છે.
ખાંડ વડી

સાધન:-ખાંડી ધારી છાશ બે વાટકા, ચણાનો સોટ બે વાટકા, મીઠું તોલો એક, પાણી વાટકા ચાર, મરચાં નંગ પાંચ, ડાઘમરી જુડી એક, હલદર તોલા ૧, રાષ તોલા અડી, ઘી તોલા ૧૦ લાલ મરચાંની છુકી તોલો એક, તેલ તોલા ૫ અને ૨૨ તોલા ૧૦.

કરવાની રીત

ચણાના સોટને આંકથી ચાળી બે વાટકા સોટ ભરવો. તેમાં અડી તોલા ઘીનું મોણુ છં તેમાં ઘાટી ધારી છાશ બે વાટકા તથા ટાકું પાણી ચાર વાટકા મેળવી અંદર મીઠું હળદર હીંગ ૨૨ વાટીને છુકી મેળવવું અને તે પીર તૈયાર થયેથી ચુલા ઉપર મુકી તવેયાથી હલાવતા રહેવું. સાવધ રહીને દાઝ પડવા દેવી નહીં. તેમાંથી તેલ ચોપડી એક ટીપું પાણીમાં નાંખવું, તે ટીપું ઘુરત ઉપડી જાય તો સમજવું કે ભગભગ ખાંડ વડી થઈ ગઈ અને હરે પછી વાસણુ ઉતારી બીજા ચાળાઓમાં ખાંડ વડી પાચરી દેવી અને જરા થંડું થાય એટલે નાંનાં ચોરસ ટુકડા કરી, પાંચ તોલા તેલનો વધાર મુકી તેમાં રાષ અને હીંગ વધારમાં મુકી, વધાર થાય એટલે એક વાસણમાં ખાંડ વડી ભરી, તેમાં વધાર રેડી દેવો. પછી પાછળથી ખાંડ વડીને ઉંચી નીચી કરી વાસણુને સંભાળીને રાખવું અને ડાઘમરીને ઝીણી ઝીણી સમારી ટુકડા કરી તેમાં છાંટી દેવો.

ધણી બજાએ તેમાં ટોપરાનું ખમણુ છાંડવાનો રીવાજ છે અને તે મુજબ પણ થાય છે. ખતાવતાં મુકી ખાંડ વડી તૈયાર કરી રાખવી. તેના વધાર ફક્ત જમતી વેળા કરવો, એટલે ગરમ રહે અને ખાવામાં સ્વાદ આવે. આમાં બીજા ઘણી રીતો છે, પણ હું જે રીતે કહું છું તે ઉપર મુજબ છે.

(બાદરવાના અંકથી ચાલુ)

હવે કેટલીક મેદવાળી બાધી ગયેલી સ્ત્રીઓના શરીરમાં મેદને લીધે, એના ગર્ભમાં આવેલું બાળક ઉછરતું નથી. કાં તો આદ્ય માસે જ જન્મીને મરી જાય છે, કે પુરે માસે અવતરીને મરે છે. એનું કારણ એ હોય છે કે મેદ ધાતુની અતિવૃદ્ધિને લીધે બીજી કોઈ ધાતુને કે ગર્ભને પોષણ મળતું નથી; એટલે બાળક નજીક રહે છે.

આને માટે તો ગર્ભ રજા પહેલાં જ ચિકિત્સા કરીને શરીર સુધારવું જોઈએ અને એના ચિકિત્સા સમય તો ઘણાં લાંબા હોય છે. એનું ધીરજ પૂરક અવલંબન કરવું.

દસ મૂળ ક્વાયના અનુપાન સાથે—સવારે મદાયોગરાજ યુગળની ગોળીઓ ૨ થી ૪ લેવી. અને સાંજે સોદશીલાલત વાળી ચંદ્રપ્રભાની ગોળીઓ ૨ થી ૪ લેવી.

બપોરે—શમશાંતી ગોળીઓ નંબર ત્રીજો ૮ થી ૧૬ પાણી સાથે લેવી.

રાતે સુતી વખતે—આરોગ્યવર્ધની રસ નંબર પહેલો ૨ થી ૪ વાલ દુધ સાથે લેવો. આ દવાઓથી મેદ ઘટશે; કોડો નિર્દોષ થશે.

મેદવૃદ્ધિકારક ખોરાક મિષ્ટાન્ન, કઠોળ, ફરસાણુ, અતિ ઘી તેલનું સેવન, વગેરે તજીક દેવું.

સિવાય મેદ વગરની સ્ત્રીઓને પંજુ કોડે રતવાને લીધે બાળકો ઉછરતાં નથી. એમણે પણ ગર્ભાધાન પહેલાં ફળફૂતનું સેવન કરવાથી ઘણી સ્ત્રીઓને ફાયદો થયો છે અને અનેક બાળકો યુમાવેશ દંપતીઓના વંશ રજા છે.

સવારમાં રોજ ફલફૂત ૧ તોણ, નવકાંઠ ગરમ દુધમાં. મેળવીને કોડે રતવાવાળી સ્ત્રીએ પીવું. આ ઘી બ્રહ્મચર્ય પાળીને પીવું અને સમગ્ર જાંચ શેરથી છ શેર ઘી પીવાનો કોર્સ કરવો. એટલી ધીરજ રાખી હોય છે ત્યારેજ પછી ગર્ભરય બાળક બચે છે. ગર્ભ રજા પછી પણ પાછળ ખતાવેલો

બાલશોષ

અથવા

કોડે રતવાવાળી સ્ત્રીઓની કુખે જન્મેલાં રોગી અને કૃશ બાળકો

લેખક :

શ્રી. જદુસાધ વૈદ્ય

*

બધો કોર્સ કરવો જોઈએ. એનાથી અવશ્ય બાળક જીવશે અને ખાલી ખોળા નહીં રહે.

રીક્ટી બાળકને ત્યારે ગાડા ઉલટી ચાય ત્યારે સાદા ઉપાયોમાં—

અતિવિષ્ણી, કળી અને કપુરકાચલીનો ધસારો પાણીમાં પાવથી રાહત રહે છે. બાકી તો બાળકની માંદગીમાં તો સારા સ્થાનિક વૈદ્ય દાકતરની ચિકિત્સા કરવી જ સલાહ ભરેલું છે.

ખોરાક અને પથ્યાપથ્ય બાબતમાં તો આગળ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે, છતાં જુમ રૂપે ખાસ કહેવાનું કે, તામસી આદાર વિહારને ત્યાગ અને સાત્વિક આદાર વિહારનું સેવન એ તંદુરસ્ત બાળકોની આશાવાળી માતાએ રાખવું જરૂરી છે.

ચાંદી, સીંદ્રીલીસ કે ગોનોરિયા—પ્રમેદવાળાં માઆપોના બાળકોને થતા રતવા કે એવાં બાળકો નહીં ઉછરતાં હોય એને માટે તો જુદા જ ઉપાયો હોવાથી એનો તો આલેખમાં સમાવેશ થઈ શકશે નહીં, પરંતુ બીજા લેખમાં એ માટે ચર્ચા કરીશું.

પણ સામાન્ય તનુગરમીને કારણે થતા ગડયમક અને વિરેદાટકથી પીડાતાં બાળકોને માટે પણ કોડે રતવા શબ્દ વપરાતો હોવાથી એના ઉપાયો આહીં લખીશું.

જે માતાને ખૂબ તીખાં તમતમતાં લસણુ ડુંગળી વગેરે તમેાગુણી પદાર્થો ખાવાની આદત છે એવાં બાળકોને લોહીવિકારના અને ગડ-ગુમડના રોગો થાય છે, માટે એવો ખોરાક છોડી દેવો અને ગર્ભ રક્ષા પહેલાં અને સગર્ભા-વસ્થામાં ઉપરોક્ત પરહેજ સાથે નીચેનો હિમ-કથાય ટાઢો ઉકાળો પીવો.

મુંઠ
કરિયાતું
ખડસલીઓ
ધમાસો
મજી
ખેરનું લાકડું

દરેક સમભાગે લઈ આખા
ભાંગાં ખાંડી ચિરાઉ ચાળ-
ણીથી ચાળી, એક એક
તોલાનું પડીકું બનાવવું.
એક પડીકું સવારે અને
એક પડીકું સાંજે માટીના
કે કાચના ઠામમાં નવટાંક પાણીમાં પલાળી
બાર કલાક રાખી, પછી ચોળી ચાળી એમાં
૦૧ બાર મધ ૦૧ બાર સાકર કે ખાંડ નાંખીને
પીવું. સવારે પલાળેલું સાંજે અને રાત્રે પલા-
ળેલું સવારે પીવું. જે બાળક હોય તો
એમાંથી ચમચા બે ચમચા બાળકને પણ પાવું.
આ પ્રયોગથી તમગરમી મટશે, અને ગડગુમડ
અને વિરદોટક કે રતવા મટી જશે.

ખેરોરે અધોળથી નવટાંક કાળી ધરાખ
પાણીમાં ઘોળને ખાવી.

કોડો સાક રાખવા માટે રાત્રે મુતી વખતે કુડ
કે મીઠીઆવળની (સેનામુખી) ફાટી ૦૧ થી ૦૧૧
બારને આશરે પાણી સાથે લેવી. અને દશાંગ
લેપમાં ઘીનું ગોણુ નાંખી ગુલામજળમાં કાલવી
ગુમડા ઉપર, રતવા ઉપર, વિરદોટક ઉપર કે
ચાંદાં ઉપર ચોપડવું. આ દશાંગ લેપ ગર-
મીથી થતા ગુમડાં ઉપર અકરી છે.

આવા તમગરમીના કોડાવાળી સ્ત્રીઓ
આ સિવાય પણ સગર્ભાવસ્થા ન હોય ત્યારે
ખીન્ન ઉપાયો કરી શકે છે.

સવારમાં—કૈશોર ગુમળ ૨ થી ૪ ગોળી
દુધ સાથે લેવી.

ખેરોરે—જમ્બ્યા પછી ખદિરાસવ ૦૧ થી
૧ આંસ પીવો.

સાંજે—પાછળ બતાવેલો હિમકથાય ટાઢો
ઉકાળો પીવો.

રાત્રે મુતી વખતે સ્વાદિષ્ટ વિરચન ચૂર્ણ
૦૧ થી ૦૧૧ બાર સમભાગ સોડાખાર સાથે
મેળવીને પાણી સાથે ફાટી લેવી.

આ પ્રયોગ તો સગર્ભાવસ્થા ન હોય
ત્યારે કરીને શરીરનો દોષ ટાળવા માટે છે.

પાછળ કહેલો ટાઢો ઉકાળો સગર્ભાવસ્થામાં
પણ પી શકાય છે અને જમ્બ્યા પછી નાના
બાળકને પણ પાષ શકાય છે.

નાનાં બાળકોને ગડગુમડ મટવા માટે
બાયોકેમિક દવાઓ નીચે પ્રમાણે આપવી.

કેલ્. સલ્ફ ૧૨ x ૧ ગ્રેઇનથી ૨ ગ્રેઇન
કાલ્શી સલ્ફ ૧૨ x ૧ ગ્રેઇનથી ૨ ગ્રેઇન
નેટ્રમ ફોસ્ ૧૨ x ૧ ગ્રેઇનથી ૨ ગ્રેઇન
સીલીસોમા ૧૨ x ૧ ગ્રેઇનથી ૨ ગ્રેઇન

એનાં પડીકાં બેથી ત્રણ બનાવી દિવસમાં
બે કે ત્રણ વાર ગરમ પાણીમાં આપવાં.

ગડગુમડ કે ચાંદાં લીંમડાનાં પાનના
ઉકાળાથી કે એસીડ ખેરીકના લોશનથી ઘોવાં
અને પછી દશાંગ લેપ લગાડવો.

ઘણા વૈદ્યો આ દર્દમાં ધાપાણુ-ગોદંતીની
ભષ્મ માખણમાં આપે છે, તેમજ માખણમાં
મેળવીને, શરીરે માલોસ કરાવે છે. કેવળ
ગોદંતીભષ્મનો ભુકો પણ શરીર ઉપર માલોસ
કરવાથી ફાયદો થાય છે. શહેરોમાં બાળવૈદ્ય
તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા વૈદ્યો ધાપાણુ અર્થાત
ગોદંતીનીભષ્મ જ પ્રાયઃ વાપરતા હોય છે.
ગોદંતીની-ધાપાણુના ચીરોડી જેવાં કટકા આપે
એને સગડીમાં અંગારા ઉપર મૂકવાથી ભસ્મ
થઈ જઈ, પડો છુટાં પડી, રાખ જેવી થાય
છે. પછી એને વાટી લુગડે ચાળી શીશી ભરી
લેવી. એમાંથી એટ્થી બે રતી મધ માખણમાં
ચટાડવી અને શરીરે પણ ઉપર લખેલ વિધિએ
ચોળવાથી બાલશોય મટે છે.

આંહીં એક ઉત્કેષ એ પણ કરવાની

નર છે કે—પરધેશી લાગેલ બાળકને રીકેટ બાલશોપ દુર કરવા માટે સગર્ભાવસ્થા વાળી માતાનું ધાવણુ પહેલી તકે મૂકાવી દેવાની નર છે અને બાળક એકાદ બે રાત્રીઓ એની માતાથી જુદું પડે છે ત્યારે જ ધાવણુ મૂકે છે. એને ધાવણુ મુકાવી, પછી બકરીના તાગ દુધ ઉપર કે એકો ઉપર ચડાવી દેવાની નર છે. માથે બેશનું દુધ ખાંડ કે ગોળ-વાળું સદુનું નથી કે ગાંડીયા પેંડા પણ પેટને બગાડે છે, એટલે ધાવણુ છોડાવીને પાછળ લખેલ બાયોકેમીક ચિકિત્સા કરવી અને કાલકાના ટેબ્લેટ કે આલકલીઝમ ટેબ્લેટ આપવાનું કે પ્રવાલ પંચામૃત રસ આપવાનું શરૂ કરવું. જુકોઝ ડી પણ દુધમાં આપવાથી ફાયદો થાય છે.

આ સિવાય બાલશોપના થોડાક પ્રયોગો છે જેનાથી પણ લાભ થાય છે. ગ્રાઇપ વોટર બાલકમૃત, ઝંડુનું બાલકચાર્ક વગેરે ઉપરાંત ઓક્રોસોલીન વગેરે એવી જાતની કોડલીવર ઓછલની બનાવટો પણ વપરાય છે. મુદામાં આ દર્દીમાં કેલ્સીયમ અને કોડલીવર ઓછલની બનાવટો ફાયદાકારક છે. વીટામીન એ. અને ડી. પુરું પાડવાની ખાસ અગત્ય હોય છે.

ખોરાક લેનાર બાળકને તો માખણથી અને મધથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. બટાટા કે સુરણ માખણમાં વધારી ખુબ ચોડવીને થોડા પ્રમાણમાં આપવાથી પણ ફાયદો થાય છે. આવા પ્રયોગ ઓછા પ્રમાણથી શરૂ કરી જલ્દીથી પચાવાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખીને વિચાર પૂર્વક કરવા જોઈએ. પાકી ફેરી અને ખૂબ પાકા ગળેલાં કેળાં પણ નવજા પડેલ બાળકને અને ખોરાક ઉપર મહેલા બાળકને પોષણ આપવામાં મદદગાર છે. ધાવણુ બાળકને પંચ પાકી ફેરી ચૂસાડાય. કેળાં પચે નહીં, માટે ન આપાય.

આ લેખમાં સુચવેલી દરેક દવાઓ સારા

કોણ ?

દોરે છે કોણ મને ? દોરે છે કોણ ?
છાતું છાતું તે મને દોરે છે કોણ ?
જીવનના રંગીલા આરાપર ઠેરવા,
ફપભરી જોખનની કુંજોમાં લહેરવા,
છૂપી છૂપીને ચિત્ત દોરે છે કોણ ?
છાતું છાતું તે મને દોરે છે કોણ ?
ઉંચેરા આભપ્રતિ લોચન લંબાવવા,
ઉજાડ ઉરમાંહી પ્રીત અંકુર રોપાવવા,
આત્માને અણદીકું પ્રેરે છે કોણ ?
છાતું છાતું તે મને દોરે છે કોણ ?
વિશ્વની વસંતિલી ઘટાઓમાં ધૂમવા,
અર્પણ ઉત્સાહની પરિમલને ચૂમવા,
મુજને ઈશારે ટકોરે છે કોણ ?
છાતું છાતું તે મને દોરે છે કોણ ?
સુરિવું સુંદર સત્યકર ભર ગીતકું,
જીવનપથ પળતાં અણચિંત્યું જે સાંપડ્યું,
તે મુજ અંતરગૃહમાં ખોળે છે કોણ ?
છાતું છાતું તે મને દોરે છે કોણ ?
અંધેશ

વેદોને ત્યાં કે પ્રતિષ્ઠિત ક્ષત્રિયોમાં મળી શકશે.
આ લેખ સંબંધે કાંઈ પુછાવવા જેવું
લાગે તો લેખકને પુછાવાથી ખુલાસો મળશે.

સૌંદર્યમય જીવન માટે શૃંગારની નિર્દોષ અને મોહક રંગોળીઓનો ગુચ્છ

શૃંગારિકા

જીવનદેસાઈ મદ્યદેસાઈ

ઝલાના હાથને હૃદય બનાવી, એ કલાને જન-સામાન્યમાં જીવવા માટે વહેતી મૂકવી, એ કલાનો પરમ ઉત્કર્ષ છે. જીવનની આકાંક્ષાઓને, જીવનની અભિરુચિઓને, જીવનની ભાવનાઓને પોતાની કૃતિઓ દ્વારા બહાવના જવું એ કલાકારનો યેધ વૈભવ છે. જેની આંખ સતત ચાકુ રહેતો (એકસપોઝ અને એન્લાઈ

કરતો) કેમેરા છે, એ કલાકારે પોતાને લાવેલાં તંદુરસ્ત ને તેજસ્વી ચિત્રોને અમીદૃષ્ટિથી પીને તેને ચિત્રશ્લોક ઉપર ઉતારી તેની જગલદાણુ કરવી એ એનો પરમ ધર્મ છે.

પોતાના અનેક કલાસંપુટો દારા આ કલા ધર્મ અદા કરનાર શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈનું સ્થાન ગૂજરાત અને ગૂજરાત બહારના વર્તમાન પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોમાં વિશિષ્ટ છે. આ લેખનની વેગબરી હથોટી, વિષય પસંદ કરવાની નીરાગી અભિરુચિ, ભાવની પ્રબળતા ને રેખા તથા રંગની અચ્છી મર્મજતા એમની કલાને જીવંતતા અર્પે છે, એને નયનમનોહર બનાવે છે, ને સહુકોને માટે આદરપાત્ર બનાવે છે. એક વેળા હતી.—હજી ગદ્ય કાલની જ વાત છે—જ્યારે ગૂજરાતનાં ઘરોમાં પરપ્રાંતીય અને મોટે ભાગે પરદેશી નગ્ન અને અર્ધનગ્ન, કુરુચિપૂર્ણ તરવીરો લટકતી હતી. સંસ્કારી ગૂજરાતીઓનાં સંસ્કાર-ભયોં ગૃહોની એ કાલિમા ધોવાનું પુણ્ય શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈએ પોતાનાં અનેક કલાસંપુટો દારા આદર્શ છે, ને ભારતવર્ષના એક લોકપ્રિય સિદ્ધહસ્ત કલાકાર તરીકેનું ગૌરવ હાંસલ કર્યું છે. વિશેષ રપદ્ધતા ખાતર હૃદયેનું જોષ એ કે, એમ તો આપણે ત્યાં સારા ચિત્રકારોની એટલી

બધી તાણ નથી. હિન્દુસ્થાનમાં અનેક કલા-
કાવિદો છે, ને એમની અનેક કૃતિઓ બહુ
મૂલ્યે વેચાઈ રાજમહેલોની શોભા શણગાર
રૂપ બની છે. શ્રીમંત ગૃહોનો વૈભવ સ્વરૂપ
બની છે, હિંગગજ વિદાનોના મંડળની પ્રશંસાને
પાત્ર બની છે, ને કેટલીક તો આટલું ગેઝેટરીઓના
આભૂષણ રૂપ બની છે. પણ મને એમ સદા
લાગ્યા ક્યું છે કે, એ તો શિવજીની જટામાં
રહેલ મંગાજીની સમાન છે. બધાને માટે ત્યાં
પહોંચવું. કુર્ષર્ષ, એને પામવાનું કષ્ટદાયક અને
એનું પાન તો કદાચ અસંભવ !

આ મંગાજીને શિવજીના જટાજુટમાંથી
કાઢી પૃથ્વી પર મુકત હૃદયે વહેવરાવવાનો ધર્મ
આચરનાર, ઠોક ભગીરથ જ નેહ્યો. છુટા
એના કિનારા હોય, પૂર્વમઠ વિનાનાં એનાં
વડેણ હોય, શુચિતા, સુભગતા ને સંસ્કારિતાથી
દસકાતી એ સરવાણીને મુકત મન રાખીને
તૃપ્તાતુર દંદને તૃપ્ત કરવાના અભિલાષ હોય,
અને તો જ એની ધન્યતા લેખાય.

આજે લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ વિના કહી
સકાય તેમ છે, કે શ્રી. કનુભાઈએ કલાની એ
મંગા વહેવરાવવાનો ભીગીરથ ધર્મ અદા કર્યો
છે. એમની કલાજનમેણી બની છે, ધરધરની
શોભા બની છે, કંગાળ ને શ્રીમંતનું ધન બની
છે. આ રીતે શ્રી. કનુભાઈનું આ વેળા-એક
નવા ચિત્રસંપુટના પ્રકાશન પ્રસંગે સ્વાગત
કરનાં આનંદ થાય છે.

શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈનાં આજ પર્વંત
વિધવિધ બાવવાદિતાને પ્રગટ કરતા અને રંગ
રેખાના દરપના-માધુર્યથી છલકાતા સત્તર કલા-
સંપુટો પ્રગટ થયા છે. એ સર્વ કલાસંપુટો
કરતાં એક અનેાખી કલાસંપદથી છલકાતો
સંપુટ તેઓ આજે બેટ ધરી રહ્યા છે.
પણ આમાં તેઓ એકલા નથી. સંગીત
અને શ્રુતિની જેમ પરસ્પર એકરસ જીવન-
સંગાથી બની રહેલ, તેમના ચિત્રકાર પત્ની

શ્રી. ભદ્રાબહેને પણ આ સંગ્રહમાં પોતાનો
કસબ સાથે સાથે વણ્યો છે. આ રીતે આ
ચિત્રકાર દર્શતીએ, દરપણે નવીનતા અપ્પત્યાર
કરતી દુનિયાને સવિશેષે કરીને ગરવી ગુજરા-
તજોને-પોતાના કમનીય કલા-ગુચ્છની સુંદર
બેટ આપી છે.

પુષ્પના પમરાટને જેમ પ્રાંત કે પ્રદેશના
બેઠ જાગતા નથી, એમ કલાને પણ પ્રાંતીયતા
સ્પર્શતી નથી. જીવનસૌંદર્યના જાણબેદુ કલા-
કારને મન સંસાર માત્ર પોતાનું કલાક્ષેત્ર છે.
પણ આજે ભારે આપણી ગરવી ગુજરાતજો
જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયાને કલા અને સૌંદર્યની
દૃષ્ટિએ નીરખવાની નજર કેળવી રહી છે, એ
વેળા આ કલાસંપુટ એમને એક કુશળ કલા-
મર્મર મિત્રની અવસ્થા ગરજ સારશે.

ગુજરાતી છું એટલે નદી; પણ હિંદના
અગુજરાતી પ્રાંતોમાં ઘણો કાળ વસ્યો છું ને
બમ્બો છું એટલે, એક સંસ્કાર બાંધુ તરીકે
કહી શકું છું કે, ભારત ભરમાં ગુજરાતજી સમી.
ગરવી નારી-જીવી ભાગ્યે જ જોવા મળશે.

ફલવેલ સમી, સાગના સોટા જેવી, નાજુ-
કતાની તરખીરસમી, સંસ્કારવંતી, માધુર્યજરતી
ગુજરાતજી કેવળ પોતાના દેહને જ શણગારીને
સ્વચ્છ રાખીને શાન્તિ અનુભવતી નથી. ગુજ-
રાતજી તો કવિતા સમી છે. એના પદે પદે
નવા નવા ભાવ ને લાલિત્ય છે. એભાવ ને એ
લાલિત્ય, એ ગૃહજીવનની અનેક વિધ ક્રિયાઓમાં
વ્યક્ત કરે છે: એના આંગણમાં, ફૂલક્યારામાં,
દેવમંદિરમાં રસોઈગૃહમાં, એની છાજલીમાં,
એની માંડમાં, એના ઓળખામાં, ગુજરાતજીના
જીવન-કાવ્યની સુરાવલિઓ સદા ગુંગતી જ
હોય છે.

ગુજરાતજી માટે એક આલેખ છે-ધરકૂકડી
છે. હું એને ધરદીવડી કહું છું. પશ્ચિમ કરતાં
પૂર્વના આદર્શ જિન છે; ત્યાં રાષ્ટ્ર દેવપદે
છે, અહીં ધર્મ પ્રમુખસ્થાને છે; ત્યાં વ્યક્તિને

નામે; અહીં ગૃહની મહત્તા છે, અને એટલે જ ગૃહિણીની મહત્તા છે. આ ગૃહિણી દીવડી જેવી બની પોતાના ગૃહસંસારને અજવાળે છે.

કહેવાય છે કે-યુરોપની મુંદરીઓને શણુગારના, સૌંદર્યના, શોભાના પાઠ ક્રાંસની કામિનીઓ પાસે શિખવા નુવા પડતા. કાલે કદાચ-જાળવી નવ્યુ-તો-ગુજરાતજીને આંગણે આર્થવર્તની ઉર્વશીઓ ને ચિત્રરેખાઓ સૌંદર્ય શણુગારના પાઠ બજાવા આવે તો નવાઈ નહીં.

એ આદર્શ ગુજરાતજીની ગાર-છપીનું દર્શન તો કરો ! પાનીઠક કેશકલાપ, વાંકો સેંધો, ભરાવદાર અંખોડો, લટેલે કુલ કે મોતી, અંખોડે ચંદ્ર જેવો ચાક, બાલ પ્રદેશમાં પૂર્ણ ચંદ્ર જેવો ચાંદલો, હાથે કલરવ કરતાં ભાત ભાતનાં નકશીબધો વધરો, માટીલી આંગળીમાં નાનીશી મુદ્રિકા, આંખમાં છલખવતું આંજળુ, દેહપર વસંતરંગી કમખો, સુગમોર કે ફૂલ છુટીવાલો કે બૂલતી ઘેરનો કળામય ચણિયો અને આસમાની સાજુ; સદા નિર્મળ હાસ્ય કરતી, લગ્નનાં બંધનને પોતાના અંગ-બંધથી સૌન્દર્યમય બનાવતી, ફૂલવાદળી શી ગુજરાતજી કોઈ કવિના કાવ્ય જેવી, ચિતારાના ચિત્ર જેવી નયનાનંદ છે.

એને મરખે રમતી નીહાળવી, હિંડોળે બૂલતી જેવી, ખનઘટપર પાણીની હેલે ધોવન દિલોળતી જેવી, ધંદીએ ને પારણીએ એની કંઠ-માધુરી પરખવી, લગ્ને લહેરાં ભેતી જેવી, રસથી સમર કે કવિના કાવ્ય કરતાંય વધુ આહલાદક છે. એના દીવાલો પરના ચાકળા, કામચિયાના ચંદરવા, કારપરનાં નકશી-બધો પડદા, એની મોતી-ગૂંથી ઈંદોણી, એનાં ગાદી-તકિયા, એનાં ગાલમમુરિયાં, એનો વીંજણો અને એનાં વેલણુ-ભાત ભાતના કલામય ભરતકામથી છાંયેલાં છે. કોઈ તરતનું આણું વળાને આવેલી નારીનો પેટી-પટારો કે સંચ ખોલજો ! કલાજીવનની આ મર્મગામિની-

નો દષ્ટિમાત્રમાં પરિચય સાંપડી જશે. કોઈ એમ ન સમજો કે આ નારી હૃદયોને સંસારનાં સદા ગીત જ ગાવાનાં હશે. ના, ના, એના પદે પદે તીક્ષ્ણ કાંટાઓ વેરાયેલા છે. પણ ફૂલવાદળી શી આ નારી એ કાંટા-ઓમાંથી પણ ગુલાબ ગોતવાની ગમ બજાતી હોય છે. આવી ગુજરાતજીને-જેઓ કાવ્યમય જીવન જીવી જાય છે, જેઓ કલામય ઘર-સંસારને પિછાને છે-તેઓને વધુ માર્ગદર્શક બનવા આ ‘શૃંગારિકા’ ની આ યોગના કરવામાં આવી છે.

કવિહૃદય ચિત્રકાર એવી સૌન્દર્યોન્મુખી, શૃંગાર પ્રેમી નારીને ‘શૃંગારિકા’ નામથી ઓળખાવે છે. એના શૃંગારમાં આકર્ષણ અવશ્ય છે-છતાં શીલ છે. એના શૃંગારમાં સાક્ષિય છે-પણ લાજવંતીના છોડસમું એની રુચિને આનંદ આપે તેવી, એની અસ્મિતાને છાળે તેવી શૃંગાર સૂચિની એને ખેવના છે. પણ એને કોઈ માર્ગદર્શક મળતું નથી. નવાં પૂર એટલાં પ્રયત્ન છે કે જૂના ત્રાપાઓ હવે એમાં તરી શકતા નથી.

એવે ટાણે, સંસારની શૃંગારિકાઓની સમક્ષ કલાકાર દંપતી, આર્થવર્તની શીલ-સૌંદર્યની પવિત્ર ભાવનાને લક્ષમાં રાખીને, પોતાની ‘શૃંગારિકા’ રજૂ કરે છે.

નીરખો ને આનંદો, શૃંગારિકાઓ ! વિધ-વિધ સામગ્રી કલાકારોએ એમાં સંગ્રહી છે ! ‘શૃંગારિકા’ નો પ્રારંભ એક સળ્લ શૃંગારિકાથી થાય છે. આ (પૂંઠાપરનું)-ત્રિરંગી ચિત્ર આખા કલા સંપુટના મર્મભાગને સ્પષ્ટ કરે છે. શૃંગારિકાના હાથમાં રહેલા કમળપુષ્પ ને દીપક આર્થ જીવનનાં શીલ ને સૌન્દર્યના બે મહાન સિદ્ધાંતો પ્રગટ કરે છે. એવા જ શૃંગારિકા-સખીઓના બીજા ચિત્ર પછી ચિત્રકાર પોતાના વિષય શરૂ કરે છે. આ વિષય શરૂ કરતાં પણ ચિત્રકાર પ્રત્યેક વિષયનું એક ક્રિયાવંત આપણી સામે રજૂ કરતા જાય છે.

પ્ર.શ્ન : બેએક વર્ષના મારા બાબાના તોફાન અને અવળચડાઈનું શું કરવું એ મને સૂઝતું નથી. બાબા તરફ તેની મરતીને લીધે ઘણીવાર મને એવી તો રીસ ચડે છે કે ન પૂછે વાત. બાબાના બાપુ તો પોતાના ધંધા મંચેની પ્રવૃત્તિઓમાં દિવસનો ઘણોખરો ભાગ બહાર વસતા હોય છે. ઘરનો બધો કારવહેવાર મારે ચલાવવો, તેમાં બાબો જે ઉપાધિ ઉભી કરે છે તેથી તો હું હેરાનપરેશાન થઈ જાઉં છું અને હિ બધો ઘસડો કરું છું, તો પણ ઘરના કામ-માંથી બંધી, આવતી નથી.

રસોડામાં રસોઈ કરતી હોઈ તો ત્યાં પણ બાબાભાઈ હાજર. રોટલીની ઠેર બગાડે, લૂચા કરું તે ફેંકી દે, રોટલી તાણી જાય, આલું આલું તો કાંઈનું કાંઈ બિંધું ચતું ક્યો જ કરે. કોઈ કામ એવું નથી કે જે કરવા એમું ને બાબો વચ્ચે આવીને ફેંકી ન નાખે, પાટલા ઢાળી મૂકે—જમવાની સામગ્રી ગોડવી દઈ ત્યાં તો બાબાભાઈ આવીને ફેલીફેળી નાખે. આમ ઘરમાં એકે કામ એવું નથી કે જેમાં તેણે કાંઈને કાંઈ આડુંઅવળું ન કર્યું હોય. મારે એકને એક કામ ફરી ફરીને પાછું સમુનમું કરવું પડે એવી રિયતિ કરી મૂકે. બાબાના તોફાને તો મને કાયર કાયર કરી મૂકી છે.

જવાબ : બાળકને સહજ એવી ક્રિયા-શીલતા આ બધાં તોફાનોની પાછળ રહેલી છે. પોતાની આસપાસની દુનિયાનો, જાત તપાસ વડે, પરિચય લેવાના અંદરના ધક્કાથી પ્રેરાઈને બાળક આમ કરતું હોય છે. બાળકને પ્રવૃત્તિ જોઈએ છે. એ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તે પોતાની શોધકૃત્તિને તૃપ્ત કરે છે. અને અવનવા અનુભવો વડે પોતાની ગુણશૂબને સંતોષે છે. ક્રિયાશીલ બાળકની આવી પ્રવૃત્તિ-શૂબને મસ્તી તોફાન ગણીને આપણે તેને બારે અ-ન્યાય કરીએ છીએ અને ઘણીવાર એ ક્રિયા-ઓને અવરોધીને બાળકને ગંભીર નુકસાન

માબાપોની મૂંઝવણો

કે. જી. દેવજી

પરોચિ તેવી રીતે વર્તીએ છીએ.

તમારો બાબો તમને પ્રવૃત્તિ કરતાં બાળ છે ત્યારે તે જાતે એવી પ્રવૃત્તિઓ કરવા પ્રેરાય છે. બાળક સ્વભાવે અનુકરણશીલ છે. તમારી પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિથી પણ તમે જે કાંઈ કરતાં હોં તેમાં બળીને તે જ કરવાની ઈચ્છા તેને થાય છે. તેની આ જાલા-વેલીને યોગ્ય માર્ગે વાળમાં આવે તો તમારા કારભારમાં તમે જેને નડતરો કહો છો તે ઉભી કરે તેવા સંભવ નહિ રહે. તમે કહો છો તેમ તો તે દરકોઈ કામ વખતે તેને પ્રવૃત્તિ કરતાં રોકો છો. પરિણામે સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કરવાની તેની સ્વાભાવિક એવી વૃત્તિ પણ ધીમે ધીમે કુદિત ચતી જાય તેવું જાણે અજાણે તમારા હાથથી થઈ રહ્યું છે. દિવસમાં બધીય વખતે તમારી પાછળની પાછળ રહીને તમે જે કાંઈ કરતાં હો તે કરવા તરફ જ તે ઢળે છે, એ બતાવે છે કે, કંઈપના પ્રેરિત એવી પ્રવૃત્તિઓ તરફ પણ તેની ચિત્તવૃત્તિ કરતી નથી. આમ હોય તો તો તેને ગંભીર નુકસાન થઈ રહ્યું છે એમ કહેવાય. એટલે તમારે થઈ રહેલા આ નુકસાન માટે ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

તમે જે કાંઈ કામ કરતાં હો તેમાં તે બાળ જે-તેમ કરવા ઈચ્છે તો તેને તેમ કરવાની અનુકૂળતા કરી આપો, એ ઉપાયનું પહેલું

અને મદદરૂપું પગલું છે. દાખલા તરીકે-રસોઈ કરતી વેળા તે વચ્ચે આવે તો તેને નાનાં પાટંલી વેલણ સોંપી કણકમાંથી થોડું તેને આપી દો. થોડી કણક બગડે તો તે જરૂર બગડવા દો. તેને મજેથી આવાં અનુકરણ કરવાની સગવડ આપો. અનાજ સાફ કરતાં હો અને તે તેમ કરવા આવે તો તેને તેમ કરવાની ગોઠવણ આપો. પાટલા ઢાળો કે પ્યાલા લોટા મૂકો ત્યારે પણ તેને તેમ કરવા દો; ઢાળે ફોડે તેની ચિંતા ન કરો. આમ સ્વસ્થતા અને સહાનુભૂતિથી તેની ક્રિયાને યોગ્ય માર્ગ આપશો તો તેની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિઓ કરવાની દયાપ્રવી બૂખ, આવાં અનુકરણોમાંથી પણ, જન્મત થશે. તેની ક્રિયા કરવાની તાલા-વેલીને અવળચંદાઈ માનીને તેને રોકટોક કરો છો એ જ બરાબર નથી. થોડાક દિવસ ધીર-જથી બાબતને તમારા કામો સાથેસાથે તે ધચ્છે તે કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપશો તો પછી બાબો તમારા કામમાં નડતરરૂપ થવાને બદલે તમારા કામમાં, તેની રીતે અને તેની શક્તિ અનુસાર, મદદરૂપ થઈ પડશે.

પ્રશ્ન : મારા નાના રમણની બાબતમાં તેની રીતભાત ઘરમાં નાનાંમોટાં સૌની ફરી-આદતું કારણ બની છે. ઘડીકમાં તેની મોટી બહેન ફરીઆદ લાવે કે તેના ટેબલ પરથી રમણે તેની ચિત્રપોથી લીધેલી તે રખડતી ઓસરીમાં મૂકી દીધેલી અને હડફેટે ચડતાં ફાટી ગઈ. તેનો મોટો ભાઈ કહે કે, રમણ તેની કાતર કંપાટમાંથી પતંગના કાગળ કાપવા માટે પૂછ્યા વગર સવારે લઈ ગયેલો તે કાતર આંગણમાંથી રખડતી મળી. તેના બાપુજી કહેશે, તેમની લાકડી રમણે કેરો પાડવા બ-ગીચામાં લઈ ગયેલો તે ત્યાં જ મૂકી આવેલો, તે માગીએ આવીને આપી. આમ રમણ રાજ રાજ કોઇને કોઇની ચીજ પૂછ્યામાછ્યા વગર રે અને પોતાનું કામ પત્યા પછી પણ બાગે

જ ઠેકાણાસર મૂકે. તેના બાપુ તેને આ માટે ટોકે પણ ખરા. અને હું કેટલીય ભલભલામણ કરું છું તોય તેની આ ટેવ જતી નથી. એનું કેમ કરવું ?

જવાબ : આપણાં ઘરોમાં નાના બાળકોના વ્યક્તિત્વનો વિચાર બાગે જ કરવામાં આવે છે. તેના પરિણામે આ અને આવી મૂંઝવણો બાળકના વર્તન સંબંધમાં ભોગવવી પડે છે. રમણમાં અન્યની ચીજ વસ્તુ વિષે આદર નથી દેખાતો કે પૂછ્યા વગર કોઈની ચીજનો મનફાવતો ઉપયોગ કરવાનો તેના દિલમાં આંચકો નથી આવતો, તેના કારણમાં તેની પોતાની વ્યક્તિગત માલમતા તરફ મોટરોંઓ કદાચને ઉપેક્ષાવૃત્તિભર્યું વલણ ધરાવતાં હોય એમ મને લાગે છે.

તેના બાપુ તેની આ ટેવ તરફ નાપસંદગી બતાવીને, તેનાં મોટરોં ભાંડરોં તેની આ ટેવ સામે વિરોધ નોંધાવીને અને તમે તેને આ સંબંધમાં ભલામણો કરીને તે ટેવથી મુક્ત થાય એવી અપેક્ષા રાખો છો. આમ તેની ટીકા કર્યો, તેને ટાંક્યે કે શિખામણ આપે તેનામાં જે સામાજિક વૃત્તિ વિકસતી નોંધ્યે તેને વિકસવાનો માર્ગ મળતો નથી.

આપણે ત્યાં મોટે ભાગે આમ બને છે. નાનાં બાળકોને પોતાની ચીજ વસ્તુઓ તરફ માલિકીપણાને અહંતામયો જે ભાવ હોય છે તેની તરફ સમભાવભર્યો વર્તીવ બાગે જ રાખવામાં આવે છે. પોતાની વસ્તુઓને સંધરી મૂકવા સારુ તેને પોતાનો ગણે તેવો એકાદ ખૂણો પણ કોઈ દેતું નથી. વળી તેની કોઈ ચીજનો ઘરમાં કોઈ પણ ઉપયોગ કરવા માગે તો તેની સંમતિ પછી જ તેમ કરવાની જરૂર પણ કોઈ નેતું નથી. તેની ચીજને કોઈ ગણે નહિ, તેને સાચવી ગોઠવીને મૂકવાની કોઈ અનુકૂળતા પણ આપે નહિ, તેમ તેના ઉપયોગ માટે કોઈ તેને પૂછવાની દરકાર પણ ન હો,

ખતાં મોટરોએ તો પોતાની ચીજ માટે માલિગાહક સામે ધરીને બાળક પાસે તે પ્રત્યે આદર રાખવાની અપેક્ષા રાખે ! આ કેમ બને ?

એટલે ઘરમાં તેના વપરાશની કે તેના માટેની અણાય તેવી તેમજ તેના નિમિત્તે વસાવેલી કોઈ પણ વસ્તુઓ માટે મોટરોએ તેની અનુમતિ મેળવ્યા પછી જ તેની દરકાષ ચીજ વાપરવાનું રાખવું જોઈએ. ઉપયોગ બાદ બાળકના પંચાન પર મૂકીને તેને વધારવાને મૂકવી ઘટે. તેનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ બાળક પાસે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવાનો વિવેક પણ કરવો જોઈએ—કારણ આપણે મોટરોએ એવા પ્રસંગે બાળકને ઉપકારવશ બનાવી રાજી થઈએ છીએ, આમ બાળકની પોતાની માલિકીની ચીજ તરફનો આપણો આદર બાળકમાં અન્ય ચીજ તરફ સામાજિક સમભાવ પેદા કરશે. પછી આપણા રમણુભાઈ બાઈનું ચરખુ, બાપાની લાકડી સંમતિ લઈને લેશે અને ઉપયોગ પછી આભારની લાગણીભર્યા દિલે પાછી આપી જશે કે ઠેકાણાસર મૂકી દેશે.

પ્રશ્ન : પર પ્રાન્તમાં બે પૈસાનું મોં દેખીએ એ સાચું, પણ બાળકોની કેળવણીનું તો સાવ કંતાઈ જ નય. અહીં ગુજરાતી નિશાળ તો વરસો થયાં ચાલે છે. પણ તેનું કોઈ ઠેકાણું નથી. વરસ દિમાં બે ત્રણ તો માસ્તરો બહોળે. કોઈ કોઈવાર તો માસ્તરના અભાવે નિશાળ દિવસો સુધી બંધ રહે ! આળીસ પચાસ કુટુંબોની વસ્તી અહીં હોવા છતાં વેપાર રોજગારમાં પડેલા ગુજરાતી બાઈએને પોતાનાં બાળકોની કેળવણીને ઠેકાણે પાડવાની કુરસદ નથી મળતી. મકાન માટે સારું એવું ફંડ પડ્યું છે તોય મકાનનું કોઈ શાળે પડતું નથી. કોઈકે યોજના ધરાય ત્યાં મતભેદો વચ્ચે આવી ઉભા રહે છે. આ સ્થિતિમાં બાળકોની કેળવણી માટે શું કરવું ?

જવાબ :—આ જાતનો એક સવાલ તો આગળ આવી ગયો છે. મહાગુજરાતના મહાજનો આ સવાલને ભવિષ્યની પ્રજા માટેના પ્રાણુ-પ્રશ્ન છે એમ સમજીને આમાંથી યોગ્ય મામું નહિ કાઢે તો ધન રળવા ગયેલા આપણે આપણી મહામૂકી સંપત્તિ ગુમાવી દેવાનો વેપાર ખેડીએ છીએ એમ ગણાય. કેળવણી જેવા સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં પણ આપણા અંદરો અંદરનાં ખટરાગોને વચ્ચે લાવીને આપણી ઓલાદની ઉન્નતિની યોજનાઓને ઠકુરાનીએ છીએ એથી વધુ દુઃખદ વાત ખીજ કઈ હોય ?

ધનનો તો કોઈ પ્રશ્ન નથી. ધંધાઓ બાંધવાની લાગણી પણ સારી પેઠે આપણામાં વિકસી છે. પહેળા વેપાર ધંધાનાં સાંદસ અને અનુભવે આપણને વ્યવહાર અને કાર્યદક્ષતાની આવડત પણ સારી પેઠે બહી છે. સવાસ માત્ર છે એ શક્તિઓને યોગ્ય માર્ગે કામ કરતી કરવાનો. આપણી સંસ્થાઓને આપણા મત-ભેદોના અખાડા જેવી બનતી અટકાવી દેતાં સુયોગ્ય સંચાલની યોજનાઓને વહેલી મૂકીએ એટલી જ માત્ર અપેક્ષા બાકી રહે છે. બાકી બધું તો બિચું જ છે. આવા ક્ષેત્રોમાં આપણને આપણા ધંધાનાં રોકણો પૂરતો અવકાશ ન રહેવા દે, તો આપણી પાસે તજજોની ઉણપ હોય તો જરૂર આપણે આપણા ગુજરાતના શક્તિશાળી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પાસેથી સલાહ અને દોરવણી માગીએ. આપણી ભવિષ્યની પેઢીના સૌથી મહત્ત્વના આ પ્રશ્ન તરફ હવે વધુ વાર ઉપેક્ષા સેચ્યે નહિ ચાલે, તે નહિ ચાલે.

મહાગુજરાતમાં બાળકોના બહુતરનો સવાલ કોઈ છાત્રાલયો કે તેવી ગુજરાતની શિક્ષણ સંસ્થાઓને બળાવી દઈએ એમાં બાળકોની કેળવણીનો સાચો ઉદ્દેશ નહિ જડે. એ તો, ખીજા કોઈ સુયોગ્ય માર્ગના અભાવે સ્વીકારવું પડતું સમાધાન માત્ર છે.

કેટલાક સાચા

કિસ્સાઓ

*

પાંચ સાત દિવસની વાત હશે. મારવાડી સમાજના એક વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થની આગળ મેં મુંબઈમાં હિંદુ વિધવાઓએ મુસ્લિમ બની નિકાલગાડવાની વાત કરી. એ સાંભળવાની સાથે જ છંછેડાઈ જઈ તેઓએ કહ્યું: હિંદુસમાજનો એવો જ નિકાલ થવાનો છે. વાત ઉપરથી વાત નિકળતા પાંત્રીય વર્ષ પહેલાંની એક ઘટના તેઓએ મને સંભળાવી.

ગામમાં એક મુસલમાનના ધરમાં એક જૈન બાલ વિધવા ધુરી અને તેણીએ તેની સામે મુસલમાન બની નિકાલગાડવાની દરખાસ્ત સુકી. મુસલમાન નેક હોવાથી તેમજ બહેન માણસ હોવાથી તેણે આ સંજ્ઞાને તોડીવ્યો અને તે બાલ વિધવાના મુંબઈથી જ તેણીની ધમ્મા જણાવી. તે સાંભળવાની સાથે જ તે તો આભો બની ગયો. તે મુસલમાન સંજ્ઞાને ત્યાંથી ઉડી ગયો. મારવાડી સંજ્ઞાને તે બાળને કહ્યું: 'બાપ, તું તો મારી બેટી છે. તારા મનની સાચી વાત જણાવી આપ.' તેણીએ ફરીથી પોતાની મુસલમાન બની નિકાલગાડવાની વાત જણાવી. તેણે કહ્યું 'તું આ શું કરવા ધોરે છે? સમાજની ઇજ્જતનો વિચાર કર. અમે હમેશાં આ રસ્તે આવીએ જઈએ ત્યારે શરમના માથો અમારે નીચી નગરે જોવું પડશે. અમારાથી કેમ સદાશે? બેટી, તારે ફરીથી પરણવું છે તો કેમ આપણા સમાજનો માણસ જોઈ તેની સાથે રહે. એટલું મારે કહેવું માન.'

'સમાજ મારી પાછળ પડશે: રાત અને દિવસ મારી સતામણી કરશે. મારે ઇજ્જતથી

જીવવું પણ મુશ્કેલ થશે' તે વિધવા બાળને કહ્યું. 'પણ તું આપણા સમાજનો કેમ યુવક મેળવી આપું તો?'

'તો તું ખુશીથી એની સાથે રહીશ. મારે સમાજની રજા દયા નથી જોઈતી. સમાજે મને પગ તળે કચરી એ સમાજ સાથે મારે શા લેવા દેવા? છોકરીએ ચોખ્ખું પરખાવ્યું.

એક ગામમાં એક ઓસવાળ યુવક હતો. તે પ્રૌઢ અવિવાહિત હતો, ઉંમર પણ ડીક જ થઈ હતી. સુદૃઢ હતો. પોતાનું ગુજરાન કરવાની તાકાત હતી. તેને બોલાવ્યો. બધી વાત કહી. એ યુવકે મંજુરી આપી અને સમાજની રજા અને પરવાનગીની ટીકા અને નિન્દાની જરાપણ પરવા રાખ્યા વગર તેઓ બન્ને પતિ-પત્ની તરીકે રહેવા લાગ્યાં. દશ વર્ષ તેઓએ સુખથી કાઢ્યા. પુરો પંતિધર્મ અને સ્ત્રીએ પત્નીધર્મ સાચવ્યો. તે સ્ત્રી ગુજરી ગઈ અને બે માસ પછી તે પુરુષ ગુજરી ગયો. તેઓની ઇસ્ટેટ એક કાતવાલ પટેલ બાપ બેઠો.

જો આપણે તેઓના દુઃખ માટે જરાપણ લાગણી નથી તો તે પરધર્મી અને તેમાં તેમને શો વાંક? એક પાંસઠ વર્ષના વૃદ્ધના આ વિચાર સાંભળી હું તો છેક જ થઈ ગયો.

*

ખીજ એક ઘટના મારી આંખ સામે આજે જ મોજાઈ છે. એક છોકરી લગ્ન પછી બાર મહિનામાં જ વિધવા બનીને પોતાના પિતાને ઘેર આવી. તેનો સસરા અને વર બન્નેનું મૃત્યુ બે મહિનાના અંતરે થયેલ. પિતાને ત્યાં આવ્યા પછી એકાદ વર્ષ પણ ન થયું ત્યાં તો સુવાવડમાં તેની મા મૃત્યુ પામી. બાળક જન્મતું રહ્યું. તે છોકરીએ તેની સંભાળ રાખી. ધરમાં તે, તેની એક ૧૩ વર્ષની બહેન, નવ વર્ષનો બાપ અને ચાલીસ-એતાલીસ વર્ષની ઉંમરનો પિતા છે. હવે તેનો પિતા ફરીથી પરણવા ઇચ્છે છે. વિધવા છોકરીની

હિમર કેવળ સોળ વર્ષની અંદર છે, તેણીને એક સાસુ જ છે. બાપ પરણીને ત્યારે છોડીના મનની ભાવનાઓ કેવી રહેશે ? (ગૈન)

*

આણુંદ નજીક કરમસદ ગામે મઈ તા. ૧૨ મીની રાતના એક ખાનદાન કુટુંબની વીસ વરસની યુવતીએ પોતાના સસરાના અત્યાચારનો ભોગ બનવાથી પોતાની જીંદગીને અંત આણવા જાતે પોતાની સાડી સળગાવીને આપઘાત માટે પ્રયત્ન કરતાં પાછળથી તેનું કશું મોત આણુંદ દવાખાનામાં નીપળ્યું છે. બાઈની અંતિમ રિયતિમાં માજીસ્ટ્રેટ સમક્ષ ડાહગ ડેકલેરેશન નોંધાવતાં જાળાએ જણાવ્યું કે, ૧૧ મીની રાતના તેણી પોતાના હંમેશના સુવાના ખંડમાં સૂઈરહેલી ને તે ખંડની બારી સસરાએ ખુલ્લી રખાવેલી. રાતના તેના સસરા બારીમાં થઈ અંદર ગયા ને બાઈના ખાટલા પર બેઠા. બાઈના મોઢા પર હાથ મૂકી મોઢું દબાવી દીધું. બાઈ સ્વરથ થઈને ઊઠીને દૂર ગઈ અને સસરાને પોતાના બહેનમાં નિષ્ફળતા મળી. આ બનવાથી પેલી બાઈના મગજ પર ગંભીર અસર થઈ. તરત પોતાના ધણીને આ બનાવની જાણ કરી, પણ તેમના તરફથી કંઈ જવાબ ન મળ્યો. છેવટે બાઈએ પોતાના માબાપ પર એક અંતિમ પ્રણામનો પત્ર લખ્યો. તેમાં પોતે જિંદગીથી કંટાળીને આ પગલું ભરે છે તેમ જણાવ્યું હોવાનું કહે છે.

સસરાએ પોતે કરેલા કૃત્ય માટે માફી માગી, પરંતુ બાઈએ તો છેવટનું પગલું ભરવા પોતાની જાતે પોતે પહેરેલી સાડી સળગાવીને જીંદગીને અંત આણવા પ્રયત્ન કર્યો. તે સળગી મરતાં કુટુંબના માણસો ભેગાં થયાં અને બચાવવા આણુંદ મ્યુનિ. દવાખાનામાં વહેલી સવારમાં લાવવામાં આવી. ત્યાં તેની ગંભીર રિયતિમાં માજીસ્ટ્રેટ સાહેબે અંતિમ જવાબ લેતાં બાઈએ લખાણ હકીકત ઉપર પ્રમાણે

જણાવી. પોલીસે બાઈના પિતા પરના પત્રનો કબજો લીધો છે. તેના સસરાને અટકમાં લઈ પાછળથી બંધીન પર છોડ્યા હતા. બાઈનું સવારના સાડાનવ વાગે અવસાન થતાં રાતને તેના માતપિતા નડીયાદ લઈ ગયાં.

આમ જિંદગીનો કશું અંત લાવનાર બેન વિમળાબેનના લગ્નનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. નડિયાદની મૂદરજીની ખડકીના શ્રી. પુરુષોત્તમ અંબાલાલ દેસાઈએ તા. ૩-૫-૧૯૩૮ના એમનાં પંદર વર્ષનાં દીકરી બેન-વિમળાબેનનું લગ્ન કરમસદની બાયાની ખડકીના શ્રી. આશાભાઈ શંકરભાઈ પટેલના અભિધાર વર્ષના દીકરા ભાઈ શંભુભાઈ સાથે કર્યું હતું. અને તે બાળલગ્ન પિતૃ પાટીદાર મંડળના મંત્રી શ્રી. વેણીભાઈ પ્રભુદાસ પટેલે તે વખતે નડિયાદના ફરેઈ કલાસ એન. માજીસ્ટ્રેટ શ્રી. સુતીભાઈ પટેલની કચેરીમાં દ્રવિયાદ દાખલ કરી હતી. આ ફરીઆદની સુનાવણી તે કોર્ટમાં તા. ૧૮-૧૧-૩૮ ને રોજ નીકળી હતી. ખંને પક્ષે યુનાનો એકરાર કર્યો હતો, પણ વરના પિતાએ જણાવ્યું હતું કે 'મારાં પત્ની યુગરી ગયાં છે, મારે બે પુત્રીઓ છે. તેમનાં લગ્ન પ્રસંગે ધાર્મિક ક્રિયા કરવા કોઈ સ્ત્રીજનની જરૂર છે. માટે જ મારા પુત્રનું મારે બાળલગ્ન કરવું પડ્યું છે. મોજીસ્ટ્રેટે ફરિયાદીનો ચૂકાદો આપતાં વરના પિતાને એક માસની સાડી ફેદની અને કન્ધાના પિતાને રૂ. ૫૦૦ ના દંડની સજા કરી હતી.

ઉપરના હિસાબે બેન વિમળાબેનની ઉંમર મૃત્યુ વખતે ૨૨ વર્ષની અને બાઈ શંભુભાઈની ઉંમર ૧૮ વર્ષની છે. આ ચાર વર્ષના ઉમરના કળેડા કરતાં દેખાવમાં તો એ એથીય વધારે કળેડું છે. બાઈ શંભુભાઈનું શરીર દેખાવે તો 'સોળ વર્ષનું' છે. તેથી આને લગ્ન થયા સાત વર્ષ થયા છતાં વિમળાબેનને લગ્ન-મુખ ભોગવવાનું મળ્યું ન

હોય તે બનવાનું છે. અને પતિની શારીરિક હિમર એ દૃષ્ટિએ હજી બેત્રણ વરસની બાકી ગણાય. આ વાત દીકરીના પિતાની કંઈ જાણ-બહાર ન હતી. દીકરીને એથી સાસરે મોકલવાનું એણું રહેતું, પરંતુ પરણીવેલી દીકરીને ગમે તેવી મુશ્કેલી હોય છતાં પિયર કંઈ ધાલી મુકાય ? તેમાં સાસરીમાં ચૂસો ફૂંકનાર કોઈ નહિ, એટલે લગ્નસુખ ન ભોગવવાનું હોય છતાં ચૂસો ફૂંકવા તો વહુએ રહેવું જ જોઈએ ને ? અને એ કારણ જાણીને સસરાએ પુત્રવધૂને તેડી હતી. કહેવાય છે કે, એન વિમળાએન દરોજ તો પોતાના મૂવાના ખંડની ખારી બંધ કરીને સૂઈ જતાં, પરંતુ સસરાએ જાણીવ્યું કે એ ખારી બંધ થવાથી અંદર પવન આવતો નથી માટે ખુલ્લી રાખવી. અને એ જ રાત્રે આ બનાવ બન્યો.

આ કથ્થુકાંઠ માટે સસરાની જવાબદારી તો કેળીતી છે. એમના એ કૃત્યના તિરસ્કાર માટે એ મત છે જ નહિ. પરંતુ જાતને ચેતાવીને ભડકે બળતી એ બહેનની આત્મસમર્પણની જવાબદારી નથી સસરા ઉપર જ નહિ, પણ પોતાનાં માઆપ ઉપર અને સમાજ ઉપર પણ ફરી વળે છે. કુળવાનશાહીમાં અંધ બનેલાં એ માઆપે કન્યાને પરણાવતી વખતે શું જોયું હતું ? વર કે ધર ?

એ બહેનનાં માઆપ એ શુનામાંથી છટકી શકશે નહિ. પાંચ-સાત વર્ષથી એના દૈયાને કોરી ખાતા આ કુઃખની અજીતરીએ સમજાશે તો તરત એ બહેનના પિતા ઉપર લખેલા અંતિમ પત્રના શબ્દો ‘હૃદયીથી કંટાળીને આ પગડું’ અર્ધું છે.’ પણ આપોઆપ સમજાઈ જશે. બાળા આમ હૃદયીથી કંટાળેલી તો હશે-દેયામાં ને દેયામાં રાત દહાડો-જીંઘતાં ને જાગતાં બળી રહી હશે, ને તેમાં સસરાએ છેલ્લો ધા ક્યો. ખલાસ ! કુઃખ સહીને ય જીવવાની એની શક્તિનો અંત આવ્યો. જીવું

ને મરવું, એ ઉત્તર-દક્ષિણ મુવ જેવી દૂરની સ્થિતિ એના માટે એક થઈ ગઈ અને એ બળી મરી. કાયદો એને આપઘાત કહેશે. એનું નિમિત્ત બનનાર સસરા કદાચ શુનેમાર બનશે. પરંતુ જેણે એના ભોગ લીધો એ કુળવાન-શાહીને તો કાયદો કથું કરી શકે તેમ છે જ નહિ. આવા તો કેટલાય ભોગ લેવાઈ ગયા છતાં કુળવાનશાહીમાં અંધ બનેલાં માઆપ પોતાની મૂંઝી બાળાઓનો ભોગ એની વેદી ઉપર આપેજ નમ છે. અને આ કુળવાનશાહી આવા કેટલા ભોગ લેશે ? [પાટીદાર]

*

થોડા દિવસ પર ગુલામદુસેન રહેમતુલ્લા નામના કરાંચીના એક આગેવાન જોગ્ય વેપારીને અગિયાર વર્ષની ઢિંકુ બાળા પર બળાત્કાર કરવાના આરોપસર પોલીસ કોર્ટમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આરોપી ગુલામદુસેન જાણીતો લખપતિ વેપારી અને સામાજિક મંડળોમાં અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ ગણાય છે. આરોપી પરિણીત છે, તથા તેને સાત પુત્રીઓ તથા એક પુત્ર છે. તે ઢિંકુ છોકરી આમલા શનિવારે આરોપીના મકાન પાસેથી પસાર થતી હતી ત્યારે તેણે ચોક્કીદાર પાસેથી પાણી માગતાં આરોપીએ તે છોકરીને ઉપર લાવવા ચોક્કીદારને કહ્યું હતું. ત્યાં પોતાના આરોગમાં આરોપીએ બાળા પર બળાત્કાર ગુન્મયો એમ રજૂ થયેલી વિગતો પરથી જાણાય છે. આ આક્ષેપ ચોક્કીદાર માથે ચોટી લે તો તેને ફસ હમર રૂપિયાની લાલચ અપાઈ હતી એમ પણ કહેવાય છે. ચોક્કીદારને પણ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો છે. છોકરી હોસ્પિટલમાં છે. આરોપીને જામીન ઉપર છોડવાની અરજ ગેજિલ્ટ્રેટ કાઢી નાખી હતી, અને કોર્ટમાં તેને હાથકડો વગર જ લાલચમાં આવનાં ગેજિલ્ટ્રેટ ફરમાવું હતું કે આવા ૨૦ વર્ષની સગા થાય તેવા ગુન્હેગારને હાથકડો પહેરાવીને જ લાવવો.

આસામમાં તાજપુર મુકામે ૧૪
 વર્ષની તરુણ કનકલતા બચ્ચાએ એક સરઘ-
 સને મોખરે રહીને ત્યાંના યાણાનો કળ્પને લેવા
 આજેકુચ કરેલી. સૈનિકાએ તેને આપેલી
 ચેતવણીઓની કશી અસર તેના પર ન થઈ,
 તે તો આગળ વધે જ ગઈ, અને છેવટે
 મોળાખાર થતાં તે ઢળી પડી. હિંદુસ્તાનમાં
 સ્ત્રીઓએ પ્રત્યેક સ્થળે આવો જ અપ્રતિહત
 જુરસો દર્શાવ્યો છે. આવા સઘળા શોર્ય પશુ
 હિંદો નારીના મૂળગત સ્વભાવમાં કરી વિકૃતિ
 નથી આણી, અને એ હિંદની અધિસક
 ખાસિયતને જ આભારી છે. હાલતને સમયે
 સપાટી પર તરી આવતી સઘળા સ્વયંરૂપિ
 તથા ત્યાગભાવનાને સંયોજિત કરીને રોજિંદા
 નાગરિક કર્તાવ્યમાં તે મોજતી ભેદએ છે.
 કેળવણી અને કાર્યપ્રેરણા ધરાવતી સ્ત્રીઓથી
 જ એ કામ થઈ શકે. તેમણે આવાં સઘળાં
 સમર્થ અને જીવંત તત્ત્વોને એ લક્ષ્ય બણી
 વાળવાં ભેદએ, જેથી સ્ત્રી એ પુરુષની મોજ
 સહયરી બનીને મુક્ત હિંદમાં જવાબદારી તથા
 અધિકાર સહિતના સમાન નાગરિકત્વનો તેની
 સાથે ઉપભોગ કરે. —સુચેતા કૃપાલાની

પોતાની લાંબી તવારીખમાં પહેલીજવાર
 રોષલ એસિયાટિક સોસાયટીએ પ્રિન્ટનની બે
 સ્ત્રીવિજ્ઞાનવેતાઓની ફેલો તરીકે ચુંટણી કરી
 છે. આ પહેલાં ફક્ત મહારાણી વિક્ટોરિયાને

શ્રીમતિ લેન્ડેલ

ક. સ્ટીવન્સન

સો ર ભ

*

જ તે સંસ્થાનાં સભ્ય બનાવવામાં આવ્યાં હતાં.
 આજે તે સંસ્થામાં ફેલો તરીકે ચુંટાનાર
 બે બહેનો માનવંત વ્યક્તિ તરીકે નહિ, પણ
 પોતાના જ્ઞાન બળે તે મંડળમાં પ્રવેશી છે.
 તેમનાં નામ છે શ્રીમતી ફેયલીન લેન્ડેલ
 અને કુમારી માજોરી સ્ટીવન્સન.

નવાં ચુંટાયેલાં બે સ્ત્રી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાં
 કુમારી સ્ટીવન્સન કેમ્બ્રીજમાં જીવ-વિજ્ઞા
 (બાયોલોજી) શાસ્ત્રમાં શોધખોળનું કામ કરી
 રહ્યાં છે. તેઓ અધ્યાપિકા તરીકે પણ કામ
 કરે છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી તેઓ પોતાનું
 ખ્યાન જંતુઓના શરીરના અવ્યાસ પાછળ
 રોકી રહ્યાં છે અને તે અંગે મહત્ત્વનું પ્રકાશન
 બહાર પડ્યું છે.

શ્રીમતી લેન્ડેલ ૪૨ વર્ષનાં છે અને
 તેમણે અત્યાર સુધી વિજ્ઞાનને લગતાં ૭૦
 પુસ્તકો રચ્યાં છે. ખૂબીની વાત એ છે કે, આ
 બહેનનું ઠોઠું સચું વઢાણું વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં
 કામ કરતું નથી. તેમના પિતા એક પોરટ
 માસ્તર હતા અને તેઓ પોતે તેમનાં દસમા
 સંતાન હતાં. બેડફર્ડ કોલેજમાં તેમણે ગણિતનો
 વિષય લીધો હતો, પરંતુ તે વિષય લેનારના
 નસિયમાં શિક્ષક બનવાનું હોય છે, જે તેમને

પસંદ ન પડ્યાથી, તેમણે તે વિષયને છોડી ભૌતિકશાસ્ત્રનો વિષય અપનાવ્યો હતો. ૧૯૨૨ માં સર વીલીયમ બ્રેગે તેમને યુનીવર્સિટીના શોધકોની ટુકડીમાં એકસરે ક્રીસ્ટલોગ્રાફીના વિષયમાં શોધખોળ માટે રોકી લીધાં અને પાછળથી રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં જોડાયાં. ત્યાં તેઓ પરમાણુને લગતી કીમતી શોધો કરી રહ્યાં છે.

*

મલાયા અને સિંગાપુરમાં આઝાદ હિંદી રાષ્ટ્રીય સેનાના સાથમાં 'ઝાંસી કી રાની' નામક ફોજ ભરી કરીને તેનો દોર સાચવનાર કેપ્ટન લક્ષ્મી બ્રિટિશ દળોને શરણે થયેલ હોમને અત્યારે રંગુનમાં તેને રાખવામાં આવેલ છે.

મદ્રાસના એક પ્રસિદ્ધ અને શ્રીમંત કુટુંબની એ પુત્રીએ દાકતરી વિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું છે. સને ૧૯૩૭માં મદ્રાસ મેડીકલ કોલેજમાંથી ડિગ્રી મેળવ્યા બાદ ઇ. સ. ૧૯૪૦ ના જુનથી સિંગાપુર રહેતા હતાં. પૂર્વ એશિયામાં પથરાયેલા અનેક હિંદીઓ દેશગૌરવ

સુભાષબાહુના ઝંડા નીચે એકત્ર થયા તેમાંનાં એક આ ૨૭ વર્ષનાં ડૉ. લક્ષ્મી સ્વામિનાથન પણ હતાં. ૧૯૫૭ના વિપ્લવની યાદમાં તેમણે ચોળેલા હિંદી નારીદળને ઝાંસીની રાણીનું નામ આપવામાં આવેલું, અને વસ્તુતઃ ડૉ. લક્ષ્મીમાં પણ એ ઝાંસીવાળી લક્ષ્મીખાંઈ જેવો જ જુસ્સો હતો. દક્ષિણ હિંદનાં પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીનેત્રી અમ્મુ સ્વામિનાથનનાં એ પુત્રી થાય છે. બ્રહ્મદેશના કે અન્યત્ર રહેલા કેદીઓની દુર્દશામાંથી બચીને એ જલદી આ દેશમાં આવી પહોંચે એવી ઇચ્છા સ્વભાવિક છે.

*

લરકરી વડા મથક જેટલી હદે સુરક્ષિત રહેતું શરીરનું કોઈ અંગ હોય તો તે મગજ છે. ખોપરીની દુર્ગંધયત્ના વચ્ચે મજ્જાસત્તી અંદર રહીને સૂક્ષ્મ રક્તશિરાઓની નાળુક વાડથી સંસ્ક્રાએલું એ અંગ જે સંરક્ષણ ભોગવે છે તેને લખને તે લગભગ દુર્ગમ જેવું બની રહે છે. આજુબાજુ સૂક્ષ્મ રક્તકોષોનું જે આવરણ આવેલું છે તેમાં થકને માત્ર અમુક પદાર્થ જ મજ્જાસત્તીમાં ગળાઈ આવે છે, બ્યારે બાકીના પદાર્થોને એ બહાર જ રહેવા દેતું હોખને કોઈ પ્રકારની રાસાયણિક દાનિ મગજને પહોંચવા દેતું નથી.

જે કે શરીર સાજુનરવું હોય ત્યારે તો મગજની આ દુર્ગમતા સંબંધે ઝાઝો વિચાર કરવાનો નથી રહેતો, પરંતુ બ્યારે એ મગજ સાથે જ સંબંધ ધરાવતો કોઈ રોગ થવા પામે ત્યારે દાકતરોને તેની આ દુર્ગમતા બહુ વસમી થઈ પડે છે. નસમાં અપાતું ઇન્જેક્શન શરીરના ખીજ બધા ભાગોમાં પહોંચી વળે, પણ મગજના ભાગમાં તેનાથી પહોંચી શકાતું નથી.

દાકતરોની આ વિમાસણને રશિયાની એક સ્ત્રીદાકતર પ્રો. લીના સ્ટર્ન દ્વારા કરી આપી છે. પોતાની અદ્યુત છતાં સરળ પદ્ધતિએ મગજનું બપ્તર બેદી બતાવીને દાકતરી દુનિયાને એણે ચક્રિત બનાવી દીધેલ છે.

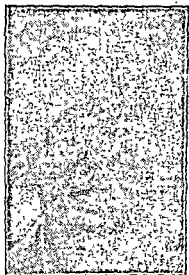
એ આખી જે પ્રક્રિયા તીચે મુજબ છે :
પહેલાં તેા દહીંની ગરદનને દવા વડે સંવેદ
બનાવી દેવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછી
ખોપરીના બરાબર છેડાના ભાગ આમજ
પોલાદની એક પાતળી અને પોલી સોય લોંટીને
તેમાંનું દ્રવ્ય એ કરોડરજ્જુ તથા મગજને
આદ્ર રાખતા પીળા પ્રવાહીમાં ઉતારવામાં
આવે છે. ઇન્જેક્શનનું દ્રવ્ય આ પીળા પ્રવાહીમાં
બળીને સીધું મગજસુધી પહોંચી જઈ જાય છે.

વિજ્ઞાનવિષયક પ્રસિદ્ધ પત્ર 'નેચર' ના
જાણાવ્યા પ્રમાણે ઉપર કહેલી સ્ટર્ન-પદ્ધતિ
નીચેના રોગોમાં ફાયદાકારક જણાઈ છે :

ધનુર્વા ને મન્યતંત્ર પરના બહુ જખરા
આક્રમણના પરિણામરૂપ હોય ત્યારે; મગજ પર
આવેલા સોજાને કારણે લાગુ પડતો પક્ષાધાન;
જહેરાશ-જડ થઇ ગયેલા જ્ઞાનતંતુઓને પોટ-
સ્થમ ફોરફેટનાં ઇન્જેક્શનો વડે સુધારી શકાય.
આધાત-મગજને લાગેલા આધાતની ચિકિ-
ત્સા બહુ મુશ્કેલ હોય છે. અને એનાં ચોક્કસ
કારણો પણ હજી શોધી નથી શકાયાં. પ્રો. સ્ટર્નનું
મતંત્ર્ય આ બાબતમાં એવું છે કે, મગજને લગતા
આધાતનું કારણ તેમાં રહેલા પોટાશ દ્રવ્યની
કમીને આભારી હોય; એટલે જો પોટાશિયમ
ફોસ્ફેટનાં ઇન્જેક્શનો મગજને આપવામાં આવે
તો આ રિશતિ સુધારી શકાય. અહીં એ યાદ
રાખવાનું છે કે ઉપયુક્ત પોટાશ દ્રવ્યનું
નસોમાં ઇન્જેક્શન આપતાં કશી જ અસર નથી
થતી, જ્યારે મગજમાં ઇન્જેક્શન આપતાં તાત્કા-
લિક અસર થાય છે.

આયુર્વેદમાં વિશ્વનાં બાવિનાં ચક્રો ઉઘટાં
સુલટાં કરી નાખ્યા છે. તેની શોધમાં તરંગોની
રમ્યતા છે, તેમ બયંકરતાયે છે. અનેક
વૈજ્ઞાનિકોએ એની પાછળ પોતાનાં ઉત્તમોત્તમ
વરસો આપ્યાં છે અને આખી વાતો જાણે શ્રમની
એક અંજોડ સહકાર કયા જેવી વર્ણાઈ ગઈ
છે. આ વૈજ્ઞાનિકોમાં ફ્રાંસિસ્ટ દેશોમાં જન્મેલા

છતાં ત્યાંથી નીકળ્યા આવેલાં મહાન વૈજ્ઞાનિકોનો
ફળો છે, તે તેમાં સૌથી આમજ તરી આવતો
દાખલો સડસઢ વરસનાં ઓરિયન સન્નારી
ડો. લિસે મિટનેરનો છે.

૧૯૩૮માં ડો. મિટનેર બર્લિનના ક્યસર
વિલહેમ ઇન્સ્ટીટ્યુટના ભૌતિક વિજ્ઞાન વિભા-
ગનાં વડા હતાં. એમણે અણુ શક્તિના સંશો-
ધનની ગણિત વિષયક ફ્રેંચી શોધી કાઢી
આમ તો ડો. મિટનેર યહૂદી હતાં. હિટલર
યહૂદીઓનો કાળ હતો. એટલે તે ડો. મિટનેરને
જર્મનીમાં રહેવા કેમ દે? છતાં, અણુ શક્તિની
આ મહાન શોધને લીધે હિટલરે ડો. મિટનેરને
બર્લિનમાં રહેવા દીધાં-ત્યાં જ રહેવા આમ્રહ
કયો. કેણુ જાણે, આ નાઝીઓ અવળી રીતે
ઉપરોગમાં લેશે એ બીકને લીધે હશે. કે
ગમે તેમ, ડો. મિટનેર તો બર્લિન છોડીને
નાસો જ ગયાં. નાઝીઓની બળજબરી નિષ્ફળ
ગઈ, અને ડો. મિટનેર તેધરલેન્ડની સરહદમાં
ડેન્માર્ક પહોંચી ગયાં. ત્યાં કોપનહેગન વિદ્યા-
પીઠમાં તેમણે અણુ વિષયક સંશોધન આગળ
અધાંવ્યું. અહીં એમને વિદ્યાપીઠના ડો. નીલ
બોલ્ડરે ભારે સહાય આપી. બંનેએ સાથે રહી
છેક ૧૯૪૦ સુધી સંશોધન આગળ ચલાવ્યું.

સ્ત્રીજીવન દરવર્ષે અરબાઅંક વ્યાપે છે. અયા અંકનું (આસોનો) સંપાદન શ્રી. કમળાબહેન રતનચંદ સુતરીઆ (એમ. એ) એ કર્યું છે. આજ સુધીના અરબા અંકમાં ખાત પાડે તેવો આ અંક એમની અમાધ મહેનતનું અને અભ્યાસનું પરિણામ છે. એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે યુનિ. એ નક્કી કર્યા મુજબ રાસ, હમચી, કાગ વગેરેનાં સ્વરોપો સાંથે તે ઉપરના વિવેચનાત્મક નિબંધો એ અંકમાં રજુ થયાં છે; એમની સહાનુભૂતિ અને સહાયથી સ્ત્રીજીવનનો આ અંક તૈયાર થયો છે તે માટે ગ્રાહકોવતી હું એમનો આભાર માનું છું.

—સંપાદક

તેવામાં જર્મનોએ ડેનમાર્ક પર કબજો મેળવ્યો અને આ બંને વૈજ્ઞાનિકો સ્વીડન નાસી ગયા. ડો. મિટ્તેર અત્યારે રોકહોમમાં છે. આ બંને નાસી ગયાં છે એવું જર્મનોએ જાણ્યું, ત્યારે તેમણે ડો. બોહરની પ્રયોગશાળાની ઝડતી લીધી, પણ તેમાં તેમને કશું મળ્યું નહિ! ડો. બોહરે ૧૯૪૨માં સ્વીડન છોડ્યું અને પછી ઇંગ્લેંડ થઈ તે અમેરિકા ગયા. ડો. મિટ્તેરના આગલા મથિ અમેરિકામાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. અને ડો. બોહરે કોલમ્બિયા તેમજ

ન્યુયોર્ક વિદ્યાપીઠમાં મુરેનિયનમમાંથી આજુની શક્તિના સંશોધન ઉપર આગળ પ્રયોગો ચલાવ્યા. એ બંધાનું આખરી પરીણામ તે આજનો અણુ બોમ્બ.

“મારા પતિ બીજી યુવતી સાથે લગ્ન-મંથીથી જોડાવાની હિલચાલ ચલાવી રહ્યા છે તેવી ખાતમી મારા કાને આવતાં અને તે મારા મારે અસહ્ય બનતાં મેં કાચ ખાઈ આપઘાત કરવાની કોશિષ કરી છે.” ઉપર્યુકત મતલબના શબ્દો ડાઇમ ઉકેલેરેશન આપતાં એક ક્રીષ્ણા નામની યુવતીએ ઉચ્ચાર્યાનું કહેવાય છે.

હકીકત એવી છે કે ઉદ્દેપુરની વતની ક્રીષ્ણા નામની એક રમણીય યુવતીએ પોતાના અમાલિના પતિથી છુટાછેડા બંધ અમદાવાદ શાહીયાગ હોડવાટસમાં નોકરી કરતા આખકારી પોલીસ કોન્સ્ટેબલ ગુમાનસીંઝ હિંમતસીંઝ સાથે ‘સીવીલ મેરેજ કાનુન પ્રમાણે’ લગ્ન કરેલાં. કેટલાક વખત પછી આ ક્રીષ્ણાને ગંધ આવી કે તેના પતિ ગુમાનસીંઝ સીવીલ મેરેજ કન્ટ્રી હોવા છતાં બીજી કોઈ યુવતી સાથે લગ્ન કરવા તબવીજ કરી રહ્યો છે; આથી તે તેના મારે અસહ્ય બનતાં આજે ધરમાં પડેલા તેજના શીશાને ફોડી તેના કાચ ખાઈ આપઘાત કરવાનો પ્રયાસ કરી દેતા.

સ્વીકાર

શ્રી. નવચેતન સાહિત્ય મંદિર વરધી નિશિગંધા (લેખક શ્રી. સત્યમ્ બી. એ. હિંમત ર. ૨-૮-૦) શ્રી. ગુર્જર અંધરલ કાર્યાલય વરધી નવલિકાઓ (લેખક: શ્રી. ભૈયાલાલ મુનશી. ચોથી આવૃત્તિ હિં. ર. ૩-૮-૦), શ્રી. ધ્રુમકેતુવ તણખા લાગ બીજો (ત્રીજી આવૃત્તિ હિં. ૩-૦-૦) જળાભિંદુ (ત્રીજી આવૃત્તિ ૩-૦-૦) વાચિનીદેવી (બીજી આવૃત્તિ ૪-૮-૦) સિદ્ધરાજ જયસિંહ (રાજકન્યાના અનુસંધાનની નવી નવલકથા ૪-૮-૦); રોબીનસન કુઓ (ત્રીજી આવૃત્તિ ૨-૦-૦) મુખની સર્વ સામાન્ય થાપી (ભાષાંતરકાર શ્રી. બપ્તરાય મહેતા ૦-૧૨-૦) નવજીવન કાર્યાલય વરધી ટામોદોગ પ્રવૃત્તિ (એ. સી. ડુમારેયા ૨-૦-૦). મહાવીર સ્વામીનો સંદર્ભ ધર્મ (સંપાદક શ્રી. ચોપાલદાસ પટેલ. બીજી આવૃત્તિ ૧-૮-૦); રતિલાલ શ. અધ્વરુ વરધી લેખન પ્રવેશપોથી ભા. ૧-૨ (દરેકના સાહાચર્ય આના) સર્જક દેશી વિસાખ (ત્રણ આના) ગણિત પ્રવેશપોથી (૦-૩-૬) આદર્શ વાચન-માળા પ્રવેશપોથી (૦-૪-૬); સ્ત્રીઓનો વેદ (વેદ અમૃતલાલ પટેલ ૧-૦-૦), દરદીની સારવાર (વેદ જ્ઞાથંર ત્રિવેદી ૧-૦-૦) અને શેઠ પ્રકાશન ગ્રંથ મુજબ વરધી મેઘધનુષ (અનુ: શ્રી. રમણલાલ સોની ૪-૦-૦)

મારી એક બહેનપણીના માયામાં

ખોડો ખુબ જ થાય છે. કોઈએ નારંગીના છોડાવાળા પાણીથી ઘોવા કહ્યું. બીજા એક જણે લીંધુ ધસવા કહ્યું, પછી તેથી થોડો વખત ફાયરો જણાવો. હવે પાછો પૂછજી ખોડો થાય છે. આ માટે આપ કોઈ ઉપાય સૂચવશો? — રસિકાદેવી

ખોડા માટે સ્ત્રીજીવનના અંગમાં અનેક વખેત જવાબ આપવામાં આવેલ છે. છતાં તમારા પ્રશ્નનો જવાબ આપું છું કે, માયામાં ખોડો થતો હોય તો સાણ, સોડા કે ખારાથી નહાવાનું બંધ કરવું અને પંચામૃત (દુધ, દહીં, મધ, ખાંડ કે સાકર અને ચી) એ પાંચ વસ્તુઓ સમભાગે એકત્ર કરી દરરોજ જ એનાથી સાથે નહાવું, અથવા દહીં અને ગેાળ સમભાગે મેળવી એનાથી નિત્ય માથું ઘોવું. ધણીવાર ખરાબ તેલ માયામાં નાખવાને કારણે પછી ખોડો થાય છે, તો એવા અનિષ્ટકારી તેલો વાપરવાનું બંધ કરવું, તેને બદલે સ્વસ્તીકૃપ્ત કે તાતાનું સુગંધી ફેસ્ટર ઓઇલ એમાં થોડું કપુર નાખી, ઓગળતા સુધી ગરમ કરી, પછી એ તેલ માયામાં નાખવાનું રાખવાથી ખોડો થશે નહિ. સ્પર્શનાં કિરણો માયા ઉપર લેવાથી પછી ખોડો દૂર થવાનું કહેવાય છે. હાથવડે માથું ઘોવાથી ખોડો નીકળી જાય છે. ખોડો કાઢવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મારી એક ઓળખાણવાળા બાઈને કમરથી નીચેના ભાગમાં મેં બહુ બધી ગયો છે. દર સુવાવડ પછી થોડો થોડો વધતો જાય છે. આ પાંચમી સુવાવડ પછી તો ખૂબ વધી ગયો છે. છેલ્લા સ્ત્રીજીવનના અંગમાં લખ્યા મુજબ રોજ, માલીસ કરાવે છે. એક મહિના થયા છતાં મેં ઓછો થવાને બદલે વધતો જાય છે. માલીસ માટે તલનું તેલ વાપરે છે. આપના વૈદરાજ મેં ઓછો થાય તેવું તેલ સૂચવશે તો

પૂછપરછ

આભાર માનીશ. ધરે બનાવી રાકાય તેવું હશે તો વધારે ફાવશે: — રસિકા

દરેક સુવાવડ પછી સુશિક્ષિત અને સિંદહસ્ત દાયણ પાસે દસ દિવસ. સુધી પેટ ઉપર બેન્ડેજ કરાવવું. વધેલો કે વધતો જતો મેં કેવળ તેલ માલીસ કરવાથી મટતો નથી. એને માટે તો આહાર વિહારમાં ધરમૂળને ફેરફાર કરી દવાઓનું સેવન કરવું જોઈએ. કોળ, ફરસાણ, તળેલા ખાવ પકાઈ, મિષ્ટાન્ન ટાઢો ખોરાક ખાવાની આદત વગેરે ત્યજ દેવું. તે ઉપરાંત કસરત કરવી પડે. દરરોજ બેચાર માઈલ પગે ચાલીને ફરવું, ગૃહકાર્ય કરવું. ધંદી, વસોણું, પાણી બરવું, કપડાં ધોવાં વગેરે શ્રમ પડે એનાં કામો કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ભાત બેઠા રાધેલા ઓસાબ્યા વમરના ખાવા અને બનતે પ્રયત્ને ચોખ્ખા કે ખીચડીનો ખોરાક ઘટાડી નાખવો. બાનરો પછી પ્રતિકૂળ છે. કોડો સાફ રાખવા માટે વારંવાર દીવેલ અઢી તોલાને આશરે ગરમ દુધમાં મેળવીને પીવું અથવા એરંડીયાના મોણીની રોટલી ભાખરી ખાવી. જરીકે વાસ નહીં આવે; ખબર પછી નહીં પડે. ઉપરાંત-સવારમાં ઝંડુ ફાર્મસીના સુવર્ણ યુક્ત મહાયોગરાજ યુગળની ગોળાઓ ૨ સવારે દુધ સાથે લેવી.

બપોરે-ઝંડુ ફાર્મસીની લોહ ૧ સિંવાજીત તથા ચંદ્રપ્રભા ગોળા ૨ દુધ સાથે લેવી.

સાંજે પછી ઝંડુ ફાર્મસીનો-આરોગ્યવર્ધનની રસ ૨ વાલ દુધ સાથે લેવા.

આ પ્રમાણે આ કોર્સ લગભગ ત્રણથી ૭ મહિના સુધી કરવો, તો મેં ઘટી જશે અને પેટ વધેલું ઓછું થઈ ઘાટીલું બનશે. વળી મેં ઘટાડવા માટે એકટાણું જમવું એ સરસમાં સરસ ઉપાય છે. સાંજનું ભોજન બંધ કરવું.

કુદ પાને ચલાવી લેવું. ઉપરોક્ત દવાઓ તો બહારની છે. એ વધુ ઉપયોગી છે, છતાં ધરમ્યુ ઉપાયમાં નીચે પ્રમાણે કરશો.

સવારમાં—૦૧૧ તોલો બેસો. ગુમળ, નવતંક ગૌમુત્રમાં આગાળા, ખૂબ ચોળા લૂમડે ગાળા એ પ્રવાહી પી જવું અને એરં-લીયાતું સેવન કરવું. એનાથી પણ મેદ અને પેટ વૃદ્ધિ બેજો મટી જશે.

*

મારી ઉંમર ૨૦ વર્ષની છે. મારા વાળ વાંકડીઆ તેમ જ બધી દષ્ટિએ સારા છે, પણ તે વધતા નથી. હું ખૂબ પ્રયત્ન કરું છું છતાં વધતા નથી. તો એ માટે શો પ્રયત્ન કરવો તે જણાવશો.

— સુરેખા

વાળ વધારવા માટે પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવાની જરૂર હોય છે. કુદ, માખણ, ઘી, પાકાં કેળાં, પાકી કેરી, આંખળાનો મુરખ્ખો, પાકાં ટમેટાં. લીંણુ વગેરે માફકસર ખાવું. મરચાં અથાણાં વગેરે આછાં કરવાં કે સદંતર છોડી દેવાં.

આંખળાં કે ચીકખાઈ અથવા એ બેજોના પાણીથી માથે નહાવાની ટેવ રાખવી. ખારો, સોડા, કે સાબુથી ન નહાવું અને વાળ વધારવા માટે એરંડીયું-દીવેલ સૌથી સરળ ઉપાય છે, એટલે સ્વસ્તિકનું મુગંધિત કેરટર આઈલ અને મદા ભંગરાજ તેલ, (સાધના

કે સક્રિય ઔષધાલાય ઠાકાની શાખા અમદાવાદમાં રીચીરોડ ઉપર છે ત્યાં મળે છે) એ બંને સમભાજે મેળવી રોજ માથામાં ખૂબ ધસીને રોમકૃપમાં ઉતરે એવી રીતે નાંખવું. તેમ જ વાજેવાળે ઠેક મૂળથી તે પૂંછડાં સુધી સારી પેઠે તૃપતૃપતું નાંખવું. આવી રીતે નિત્ય સાર સંભાળ રાખવાથી વાળ લાંબા વધશે ઘાટા પણ થશે. પરંતુ હવેથી સ્વસ્તિકના કેરટર આઈલ અને મદા ભંગરાજ તેલ વિના ખીન્તું એકપણ તેલ નાંખશો નહીં અને આંખળા અથવા ચીકખાઈના પાણીથી દર ચાર ચાર

દિવસે માથું ધોવાની ચીપટ રાખશો.

*

મને માસીક ધર્મ સમયસર આવતું નથી. મોડું થયે જાય છે એ માટે કોઈ હોમીઓપેથી દવા હોય તો સૂચવશો.

—કમળાબેન

માસિક રજોદર્શન નિયમિત; આવવા માટે ખાચોકેમીકર્મા નીચે પ્રમાણે દવાઓનો ઉપયોગ કરી શકાય.

કાલી ફેસ ૧૨૫૧૦ ગ્રેઇન

નેટ્રમ ફેસ ૧૨૫૧૦ ગ્રેઇન

કાલી મ્યુર ૧૨૫૧૦ ગ્રેઇન

સાધારણ ગરમ પાણી ૩ ઓંસ

એક બાટલીમાં મેળવીને દિવસમાં ત્રણવાર પીવું. આ પ્રયોગ એ મહિના સુધી કરવાથી રજોદર્શન નિયમિત અને સાદું આવશે.

*

મારી એક બહેનપણીના મોં ઉપર નાના કાળા ડાઘ પડી ગયા છે અને મારા નાક ઉપર વચ્ચે એક કાળો ડાઘ પડ્યો છે. તે દૂર થાય તેવા કોઈ ઉપાય લખશો.

—હસુમતી

ચહેરા ઉપરના કાળા ડાઘા કોઈ ચામડીના દર્દ કે લોહી વિકારના દર્દ રૂપે નહિ હોય, પરંતુ ખીલ કે ગુમડાના સ્કાર રૂપે હશે, તો નીચેનો પ્રયોગ કરવાથી દૂર થશે.

ઝંડુ કાર્મરેસીનો દશાંશલેપ, કંસારના લોટને દેવાય તેટલું ઘીનું મોણુ દધ, મુલાખખળમાં કાલવી, રતિ રતિ ડાઘા ઉપર ચોપડું. લાંબો વખત ધીરજ પૂર્વક આ પ્રયોગ કરવાથી ધીમે ધીમે ડાઘા ચાલ્યા જશે. બહાર ખુલ્લી હવામાં ફરવા જવાથી પણ ચામડીને પ્રાણુવાયુ ચોકબો મળવાથી આવા ડાઘા જતા રહે છે. ગાયનું ઘી ધીમે ધીમે માલીશ કરવાથી પણ ડાઘ જશે. સાબુથી નાવાનું બંધ કરવું. દશાંશ લેપથી તો કાયદો ન થાય તો ઝંડુનો પારદાદિ મલમ ચોપડવો. એનાથી કાયદો થશે. —જડુસાઈ

શ્રી-જગત સમાચાર

અમદાવાદમાં મહારાષ્ટ્ર મહિલા સહકારી ગૃહોદ્યોગ મંડળ લી.ની. હિંદુદાટન ક્રિયા શ્રી. વત્સલાબાઈ ધટેના દાયે ચર્ચ.

*

શ્રી. સુભાષ બોઝની સાથે જાંસીની રાણીના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ કુ. લક્ષ્મી રંગૂનમાં સરકારને શરણે થયાં છે.

*

હિંદી લશ્કરી સ્ત્રી સેવા ડુગની ખાસી પડતી જગ્યાઓમાં સરકારે ગોરી સ્ત્રીઓની ભરતી કરવા માંડી છે.

*

અમદાવાદ સા જર મતી આશ્રમ પાસે એક વિમાન તડી પડતાં નીચે કામ કરતી મળુરં સ્ત્રીઓ દાખી ગઇ. અને થોડી સ્ત્રીઓ મરણ પામી.

*

અમદાવાદ મ્યુનિ. ગર્લ્સ સ્કુલના પરીક્ષક ડો. મીસીસ એ. બી. આલ્ફ્રેડનું અવસાન થયું. તેમને માટે એ. એ. શ્રી. દેસાઈના પ્રમુખપદે શોકસભા મળી હતી.

*

મોઘાસામાં નીશાયેથી ઘેર જતી ઇન્દીરા નામની છોકરી મોટરબસ નીચે કચરાઈ મરી.

વડવાણમાં સમસ્ત યુગ્મરાજ સામાજિક સંસ્થા મધ્ય રથ મંડળની વાર્ષિક સભા શ્રી. સરલાબેન સારાભાઈના પ્રમુખપદે મળી હતી.

*

લોટન પા ગામમાં શ્રીમતી ક્રાન્સીસ રોડ્રીક્સે પોતાના ૧૬મા સંતાનને જન્મ આપ્યો તે બાળકની જન્મ વખતે ૧૮ રતલ હતી. જન્મતા બાળકના વજનનું આ બાળકી રેકર્ડ તોડે છે.

*

અમદાવાદમાં અસારવામાં રહેતા તેમજની પુત્રવધુ જોગી ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતી. તે માનવ ભવાનીની વાવે દર્શન કરવા જતાં 'જયજય' પોકારતી વાવમાં પડી મરી ગઈ. રાયપુરમાં રહેતા માણેકલાલ લક્ષ્મીચંદરની બાહ્યાણ પત્ની કુદરે ગૃહકલેશને કારણે કાંકડીઆમાં પડ્યું મુકતું તેને જયારી સેવાઈ છે. થીકાંટા રોડ પર રહેતા મોચી ભમવાન થેલાની પત્ની શાન્તાએ આંતરના દર્દથી કંટાળી જયારી આસપેટ છાંટી દોવાસળા ચાંપી, બળી મરી અને જમાલપુરમાં એક યુવાનની ૧૧-૧૨ વર્ષની સગીર સ્ત્રીને ગૃહ કલેશના કારણે તેની નજીકે ઝામ દીધા.

કરતુરમાં સમારક ફડમાંથી શાહેપુર (અમદાવાદ)માં મહાજન હોરપીટાલમાં પ્રસ્તુતિગૃહ શરૂ કરવામાં આવેલ છે.

*

સુરતમાં એક કાઠિયાવાડી છોકરીને ગેરકાયદે અટકાયકમાં રાખવા માટે નુરમદમદ ડાયાવાળા તથા બાઈ અંમરી સામે કેસ ચલે છે.

*

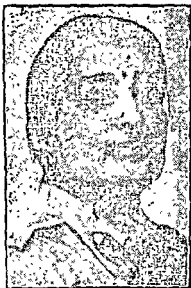
અમદાવાદમાં લાલ મીલના મેનેજર શ્રી. હીમતલાલ હીરાલાલ શાહનાં પુત્રી ડૉ. સુશીલા મહેતાએ (દલાશીમાળી જૈન) મુંબઈ મુનિવર્સિટીની ડોક્ટર ઓફ ચીલ્ડ્રનની પદવી મેળવી. આ પદવી મેળવનાર મુંબઈ હલાકામાં તેઓ પ્રથમ સ્ત્રી છે.

*

પ્રસિદ્ધ મરાઠી નવલકથાકાર પ્રો. એન. એમ. ફડેનાં પુત્રી લીલાએ (મહારાષ્ટ્રીય જુહાપુર) જાણીતા વિદ્યાર્થી કાર્યકર શ્રી આશુરાવ પાટીલ (જૈન) સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્ન કર્યાં.

*

સુરતમાં શ્રી. ચંદાગોરી મદિલા વિદ્યાલયમાં તેના આલે સ્થાપક શ્રી હમનલાલ મોદીનું તૈલચિત્ર પ્રસ્તુત મુકાયું.

કર્નલ શ્રીમતી રામ રાવે રંગમેદને કારણે
પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું.

*

સુરત મીરાન હાઈસ્કૂલનો
વાર્ષિક સમારંભ ટેરવાડાના
મદારાણી સાહેબના પ્રમુખપદે
ઉજવાયો.

*

દીક્ષીના મહાસભાવાદી
નેતા શ્રીમતી સત્યવતી દેવી
૩૫ વર્ષની ઉંમરે ક્ષયથી મરણ
પામ્યાં.

*

નૂતન બાળશિક્ષણ સંઘના
મંત્રી શ્રી તારાબેન મોડકને
દાયે અંગર પાસે નાગલપુર
(કચ્છ) માં બાળમંદિર પ્રદક્ષિ
સુકાઈ.

*

સુરતમાં મીસ મહેર્ષી ધન-
જીશાહ કુપરે સોલીસીટરની
છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરી. સુર-
તનાં તેઓ પ્રથમ સ્ત્રીસોલી-
સીટર છે.

રાજકુમારી શ્રી. અમૃતકુંવર મિત્ર
દેશાની કેળવણી પરિષદમાં હાજરી આપવા
હજીઝ બરી.

*

સુરતના કુ. મનીન્દ્રેશ માણેક
શાહ સીંગણપોરીઆએ મેટ્રીક-
માં આ વર્ષે ફારસી બાષામાં
૭૮ ટકા માર્ક્ મેળવ્યા.

*

દિંદી સરકારના ખચર અને
શોકકારટીંગ ખાતાના મહિલા
વિભાગના હોદ્દેદાર બે ગ મ
સાહનવાઝે રાજીનામું આપ્યું.

*

શ્રીમતી ક્રિશ્નાબાઈ પેએ
વડોદરા દવાખાના માટે પચાસ
હજારનું દાન કર્યું.

*

દાવરાની એન્ગેર શણ
મીસની એક કામદાર સ્ત્રીએ
કાપડનો એક ટુકડો મેળવવા
પોતાનું બાળક વેચ્યાની દુષ્ટીકત
શ્રી. શુદાએ કરેલ અવસોદનમાં
જણાવી હતી.

*

કરમસદના એક સુશિક્ષિત
પાટીદારે હયાત પત્ની છતાં
બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું છે.

*

ગેડમ ગેન્ડેસેરી આવતી
નાલાલમાં લાહોરમાં અખિલ
દિંદે પરિષદ ભરવાનાં છે.

*

અમદાવાદમાં શ્રી. મારગ્રેટ
બેનબાઈએ હિંદુધર્મ સ્વીકારી
જનપતી સરસ્વતીનાં જાલ સાથે
વેદક વિધિથી લગ્ન કર્યાં.

*

નવસારીમાં એક ખત્રી
સુવતીને એક સાથે બે છોકરી-
ને એક છોકરા એમ ત્રણ
બાળક અવતર્યાં ત્રણે બાળકો
તંદુરસ્ત છે.

પડોદરા સ્ત્રી-અખાપન
પાદશાળામાં ડૉ. મી રી સ
પાડીસે 'ખાંજસંભાળ' ઉપર
ભાષણ આપ્યાં.

*

કલકત્તા ફોરવર્ડ ખેડોદના
ત્રણ સ્ત્રી કાર્યકરો થી. લાવણ-
પ્રભા દાસથાપા, થી. દિલીપ દત્ત
અને થી. પ્રભા મજસુદારને
નજરદેખાંધી મુક્ત કર્યાં છે.

*

ખારડોલી કોંગ્રેસ તરફથી
આલના દવાખાનામાં કામ કરનાર
ડૉ. થી. મંજુલા મહાશ્વર્ણા
અને સ્ત્રી. ખુશામનખેન બદ
ખંજલા ફરતાં પાણી ફરી
વજવાથી ઘેરાઈ ગયેલાં તેમને
દેહલાઈ બાઈઓએ મુશીબતે
ખચાવી લીધાં હતાં.

*

સુરત જીલા રફસખોડે
વહીવટ કમીટીમાં થીવતી વન-
લીલા સુમંત બદને સરકારે
સમાંસદ તરીકે નીમ્યાં છે.

*

દક્ષીણ અમેરિકામાં શ્રીમ-
તી વિજયાલક્ષ્મી પડિતે બે
આઠવાડીયા મુશીનો પોતાના
બાળપણનો કાર્યક્રમ યોજ્યો છે.
તે પછી હિંદ તરફ આવશે.

*

રાજકોટના હિંદુ કાર્યકર્તા
પં. કૃષ્ણરામની પુત્રી કુ.
સ્વામહેવીનાં લગ્ન થી. નિલકંઠ
તીવારી એમ. એ. સાથે થયાં.

આશુદ પાસે વીરાકુવાના
પટેલ સંકરભાઈ ખુશાલભાઈએ
પાડીદારશુ કહી, રા. પંદર-
સોમાં પરણેલી બાઈ બાવા
કામતી નીકળતાં, લોહીનો વેપાર
કરતી ટોળા પકડાઈ.

*

વડવાણુના કંદુરા ગામની
સીમમાં જાણી વીણવા જનાર
બાદાણુ યુવતી ઉપર બળાત્કાર
કરનાર ખુશાનસિંહ ગરાસીયાને
સાત વર્ષની સજા અને ત્રણસો
રૂપિયા દંડ થયો.

*

પૂનાના ડોક્ટર એ. ડી.
બદનાં પુત્રી કુ. હિંદબાળા
જુનિયર કેમીજમાં સારા માર્કે
પાસ થઈ. ઓલિમ્પ ઝાતિમાં
એ પરીક્ષા પાસ કરનાર આ
બદને પ્રથમ છે.

*

મુંબઈના નાણીના સોબી-
સીઠર સી. મંગળદાસ મહેતાના
પુત્રી કુ. પ્રવીણાએ નાણીના
નૃત્યકાર શ્રી. વશી સાથે લગ્ન
કર્યાં.

*

સુરતમાં યુમાસ્તા લાયબ્રે-
રીની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા શ્રી.
જ્યોત્સ્નાબેનશુક્લના દાયે થઈ.

*

રાષ્ટ્રપતિ મોલાના આગ્રાદે
સફરના દાંસીએ ચડેલા
વિદ્યાર્થી હેમુ દાલાણીની માતાને
રૂપાનો ચાંદ આપ્યો.

ચીતાગોમ ધાડકેસમાં પક-
ડાઈ સગ બાઈ છૂટેમાં સ્ત્રી.
કલ્પના દત્ત પોતાના જીવન-
સંભારણાં આસેબે છે.

*

હિંદી કામદાર મહામંડળની
મધ્ય કચેરીએ બહેર કચી
મુજબ ક. મધુબેન કાસ
પારિસમાં મળનારી વિષ ફેડ
યુનીયનની બેઠકમાં પ્રતિનિધિ
તરીકે જશે.

*

જમખંડી રાજ્યની ધારા-
સભાએ બાળલગ્ન અટકાવનો
ધારો પાસ કર્યો.

*

સુરતના વતની અને મુજ-
રાતના પહેલા લેડી ડોક્ટર
જ્યાબેન ખાંડવાળા, મુંબઈ
કોરપોરેશન સ્કુલ કમીટીના
સેક્રેટરી મીસ કપોલા ખાંડ-
વાળા અને મીસીસ તારાબેન
મનસુખલાલ મારતરના પિતા
ડૉ. તુલજરામનું અમદાવાદમાં
અવસાન થયું.

ખુશનામાં 'અમને કાપડ આપો' એવો પોકાર કરતું સ્ત્રી પુરુષોનું ટોળું ગામમાં ફર્યું.

*

શ્રીમતી બિમલ પ્રતિભાદેવી કલકત્તા નેલમ્બાથી મુક્ત થયાં.

*

પંડિત જ્વાહરલાલ નહેરુના બહેન શ્રીમતી કૃષ્ણા હમીસી- અને બાપણો આપવા માટે અમેરિકાથી આમંત્રણ મળ્યું છે.

*

સુરત મહિલા પરિષદ શાખાની મીટીંગ ડૉ. શાન્તા-બેન હોરાને ત્યાં મળી હતી.

*

પદ્માસહ્યી સ્ટેટના યુવરાણી સાહેબે બાળ યુવરાજને જન્મ આપ્યો.

*

વડોદરા સ્ત્રીમંડળ તરફથી રેલસંકટમાં સપડાયેલાને રાહત આપવા સૌ. સરલાબેન મહેતાના પ્રમુખપદે રાહત સમિતિ નીમોઢ છે.

*

નડીયાદ સ્ટેશન પાછળ રહેતા ઝવેરભાઈ પટેલના ઘરમાં થયેલી ચોરી માટે એક ગૃહસ્થ કુટુંબના વિધવા થી. વિમળા બહેનની પાસેથી મુદામાલ મળી આવતાં તેમની ધરપકડ થઈ.

*

અખીસ દિંદ લેખક પરિષદ શ્રીમતી સરોજની નાયડુના પ્રમુખપદે જયપુરમાં મળ્યું.

નામ મહિલા રાણી ગીદા-લોને આસામ સરકારની પરવાનગી વિના ગામની હદ નહિ છોડવાની શરતે તેમને છોડવામાં આવ્યાં છે.

*

નવસારીની પૂણી નદીમાં કંચન નામની અઢાર વર્ષની પ્રીરતી બાળા આપઘાત કરી મરણ પામી. તેનું શબ ચાર દિવસે મહાડ મામે મળ્યું.

*

ડો. ઇ. ઇ. એ. કે. સોની જીવાન દંપતીએ તેમજ પી જીવનનો અંત આણુવા અત્યંત કરેલો તે નિષ્ફળ જતાં તેમનો રૂ. ૫૦ હંડ થયો.

*

નવસારી કોર્ટમાં એક અનાવીસબાઈ પુષ્પા ઉપર તેનો પતિ લલ્લુભાઈ અંબાલાલ દેસાઈ જીલમ ગુજરતો હોવાની ફરી-આદ થતાં, તેની માતા મણી-બેન દયાળજીને પુષ્પા દવાસે કરવામાં આવેલ છે.

આ પુષ્પાએ પોતાની દુઃખદ કદાચી રજૂ કરતાં કહ્યું કે, તેના પતિએ તેના માથાના વાળ કાપી નાખ્યા હતા. તેમણે એક હયાત પત્નીને કાઠી મુકી પુષ્પા સાથે બીજવાર લગ્ન કર્યું હતું. બાઈ પુષ્પાને ચાર સંતાન છે. તેમાં સાત માસનો નાનો બાળક છે તે તેના પિતાને દવાસે કર્યો છે.

*

સ્વ. કમળા નહેરુ જીવન ચરિત્ર પ્રગટ કરવાનું કાર્ય શ્રીમતી સ્વામિની દુસારેલાસે ઉપાડી લીધું છે.

*

અમદાવાદ કાંકરી આ તળાવમાં રાગ મહેતાની પોળતી એક બાપઝે અંપલાયું. પાછળ તેની દસ વર્ષની પુત્રી મધુકાંતાએ પણ પડતું મૂક્યું. બાઈને બેશુદ્ધ દશામાં બંધાર કાઢી, પણ મધુકાંતાનું શબ છેક મોડી રાતે મળી આવ્યું.

*

સુખમતા મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને પોતાની વીધા શ્રીમાળા જૈન પોળકી આ-ગાતિનો એક ફી વિદ્યાર્થી રાખવા માટે બાવનગરના શ્રી. મણીબાઈ નાનાલાલ હરીચંદે રૂ. બાર હજારનું દાન કર્યું.

*

સુખમતા શ્રી. શંકુતલા જૈન હામરકુલના મેળાવડામાં શ્રી. તારાબેન માણેકલાલ પ્રેમચંદે બાપણ કર્યું.

*

એલીસાધીજી આ રોગ સમીતી તરફથી શરદ પૂર્ણિમાએ યોગ્યથેલ રંગોળી હરીકાષ્ઠમાં શ્રી. સુખનબહેન દવાનજીને 'વિજય કળરા' અને શ્રી. ઇન્દુમતી અમ્બેનને પ્રથમ ઇનામ મળ્યાં.

*

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની છટાની યાદ આપતી ઇતિહાસનાં અમી છલકાવતી

બે મહાન ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

બલકલક

બંકા દેવડા

“પહેલી સલામ રાવમાનકો
દૂસરી ધરતી માતા!”

જે જમતમલને ઇપરનાં વાંઝોથી યાદ કરી નટ લોકો પોતાના કામનો પ્રારંભ કરે છે, એ મહાન દેવડાઓની પ્રેમ-ન્યાય ભરી, કુરમાનીઓથી કંપતી નવલકથા.

‘દેવડાઓની બંકો કટારી’ જેમ ભલભલાને ધાવણ કરતી, એમ આ કુશળ લેખકની બંકો કલમ તમારાં હૈયાને તણ કરી જશે. વાંચ્યો, વાંચ્યો; દેવડો ન ક્યો તે ન ક્યો. સત્તરમી સદીની આ રાજપૂત યુગની નવલકથા અવસ્થ પામ્યા.

ભાગ ૧-૨ મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૬-૮-૦

“પૃથ્વી પરમારાં તણી”

આ નાદ મળવતા અશુદ્ધિતિ પરમારોની પ્રેમ, ક્રોધ ને ત્યાગભરી નવલકથા

રાજયોગી

[યાને પરમાર ધારાવર્ષા દેવ]

વીર વિમળશાહે સરજેલુંસંજેમરમરની અલકા-પુરી સમી ચંદ્રાવતી નજરીના સિદ્ધાસને બેસનાર મહાન રાજવી ધારાવર્ષાદેવની રોમાંચ વીરત્વ ને અદ્ભુત રસભરી નવલ.

અગ્નિકુંડમાં જન્મેલા પરમારો, અને અગ્નિ જેવું તેજસ્વી જીવન જીવનાર-ધર્મ, નીતિ, ન્યાય, પ્રજાપાલન માટે મૂંઝરી ફિતનાર રાજકુળની આ કથા અનેક રસથી જીવંત પડી છે.

એવું એક એક પ્રકરણ-અનેક રસમાં તર-ભોળ કરતું આગળ વધે છે.

પ્રત્યેક લાખરેરીમાં હોવી બે.

બે ભાગ કીમત : રૂ. ૬૫૫૫

તમારી પ્રેરણા

તમારા ધરની શોધ

તમારાં બાળકોનો વારસો

હિંદી રાષ્ટ્રીય

મહાસલાનો ઇતિહાસ

તણ તણ મોટા પાકા બાઈડિઅવાળા અયોમાં સમાયેલા ભારતવર્ષની સર્વશ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્રીય સરથાનો જન્મત ઇતિહાસ. એની યાદગાર બેઠો, રાષ્ટ્રમોરચ પ્રમુખો, પ્રમુખોની જીવનાવલિઓ, પ્રમુખોનાં ભાવણો ને ખીજ અનેક વેગવંત પ્રવાહોને તણ ભાગમાં સમાવવામાં આવ્યા છે.

તમારી નકલ તરત નોંધાવી લો!

કીમત : ત્રણ અંચના ૧૧) રૂપિયા

નવો રસ-યાજ્ઞ

શ્રી મુનશી દંપતી

ગુણવંતરાય આચાર્ય

અક્ષયચંદ્રશ્રમ : એક અનોખા પ્રકારનું હાસ્યરસથી ભરપૂર નાટક : જેમાં લેખકે હળવા હાથે હાસ્યના કુવારા છિડાવ્યા છે. દિરંગી જેકેટ : નવું ગેટ અપ કી. ૧-૪-૦ કુમારદેવી : શ્રી. લીલાવતી મુનશી કૃત જ્વલંત નારીજીવનની ઈતિહાસકથા. ભગ્વતી શકાય તેવી નાટિકા : કી. ૧-૪-૦

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

રાજા-રાણી : શ્રી. ટાગોર રચિત સમર્પણની વેદના રજૂ કરતું આર્થ-વર્તની ભવ્ય ભાવનાઓની જનન ફેસાની દાખવતું નાટક. શ્રી. મેઘાણીના અદ્ભુત અનુવાદ : દિરંગી જેકેટ નવું ગેટ અપ : કી. ૨-૦-૦

શાહજહાં : સિદ્ધહસ્ત નાટ્યકાર દ્વિજેન્દ્રનો મુંદર અનુવાદ. જેના વાક્યે વાક્યે રસ ઝરે છે : શબ્દે શબ્દે સંવેદના છે. ભગવ-નારને માર્ગદર્શન મળે તેવાં ચિત્રો સાથે કી. ૨-૦-૦

કંકાવટી : ૧-૨ પ્રતકથાઓની નવી આવૃત્તિ : કી. ૩-૦-૦

ચૂંદડી : ૧-૨ લખગીતોનું નવું ચંદ્રકરણ. કી. ૨-૪-૦

રઢિયાણી રાત : ભા. ૧ થી ૪ જીવનની રાતોને અજવાળનાર ગીતો. કી. ૫-૧૨-૦

ધરતીનું ધાવણ : કંઠરથ પ્રતસાહિત્ય. શાસ્ત્રપ્રતો, લોકપ્રતો, બહારવટિયાની મીમાંસા, રાસમીમાંસા વગેરે લોક-સાહિત્યની ચર્ચાનો મુંદર વિવેચના ગ્રંથ : કી. ૬-૦-૦

દેશદીવાન : સૌરાષ્ટ્રની મુતસદીવટની એક પ્રાણપ્રેરક કથા :

દરિયાલાલ : ચાંચિયાગીરીનો અદ્ભુત ઇતિહાસ : કી. ૪-૮-૦ હરએક ગૂજરાતનાં શિર ગવેન્નત બની જોડે એવી આફ્રિકાની ભૂમિ પરની અનુપમ સાહસકથા-ગૂજરાતની ગૌરવકથા : કી. ૪-૦-૦

શ્રી. ધનમુખલાલ

આથમતે અજવાળે : મશહૂર હાસ્ય-રસના લેખક પોતાની આત્મકથા પોતાની દૃષ્ટિ ને સંવેદનાભરી જ્ઞાનથી રજૂ કરે છે. અનેક સાહિત્યકારો, લોક-સેવકો સાથેના જીવનની ઝાંખી : અનેક ચિત્રો : કી. ૫-૮-૦

શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી

કેટલાંક વિવેચનો : ગૂજરાતના આ જાણીતા વિવેચકે જેને છેલ્લું સંસ્કાર્યું : એ વિવેચનાનું મુંદર સાહિત્ય : ગુજરાતી સાહિત્યનું તલસ્પર્શી વિવેચન આમાં દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. ૩-૮-૦

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

પૂર્વ ને પશ્ચિમ : શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના યુરોપ ને આર્થવર્તની સંસ્કૃતિની નીંદર આલોચના કરતા લેખોનો મુંદર અનુવાદ : કી. ૩-૮-૦

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ.

નવો ગ્રંથ-ફાલ

શ્રી. ધૂમકેતુ

ગુજરાતના ધરધરનું રસમયું વાંચન થઈ પડેલી: ગુજર મહારથીઓના વિજય-શૌર્યની કથા રજૂ કરતી: ચોક્કસ નવલ અંશાવલિનાં પાંચ પુખ્તો

વાચિનીદેવી	૪-૮-૦
ચીલાદેવી	૪-૮-૦
રાજસંન્યાસી	૪-૮-૦
કર્ણાવતી	૪-૮-૦
રાજકન્યા	૪-૮-૦
સિદ્ધરાજ જયસિંહ	૪-૮-૦

શ્રી. જયભિષ્ણુ

વિક્રમાદિત્ય હેમુ: શહેનશાહ બાબર, હુમાયુ, શેરશાહ ને સમ્રાટ અકબરનો સમકાલીન ને સમક્ષા હિન્દુ રાજવી, હિન્દુપત્ત પાંદશાહીનો અનોખો સ્વપ્નદ્રષ્ટા, દિગ્ગંજી બેટ્ટ: કી. ૫-૦-૦

ઉપવન: નવલિકાઓનો નવીન સંગ્રહ ઇતિહાસના અંધારા ખૂણાની પ્રાણુવાન કથાઓ: એક એક વાર્તા કંઈ નવીન પ્રેરણા પામે, કી. ૨-૮-૦

બેઠા બળવા: ઓ સ્વાતંત્ર્યની નિખાલસ તરફદારી કરતી નાની નવલકથા. ઓનાં બંધનો, ઓઠિલકર્ષ ને પતનની ચર્ચા પાને ભરી પડી છે. બીજી આવૃત્તિ. કી. ૨-૦-૦

શ્રી. મનુભાઈ જોધાણી

સોરઠી જવાહીર: મામને જોદરે જોદરે ખાંભીઓ, પાળાંઓ ને ખડેરા નીચે દટાયેલી ગ્રેમ-શૌર્યભરી સાહસ-વાતાંઓનો સુંદર સંગ્રહ: એક એક વાર્તા જાણે તત્કાલીન વાતાવરણમાં જેમી જાય છે. કી. ૩-૦-૦

સોરઠી શૂરવીરો: સોરાષ્ટ્રની જવાં-મદાને જબાન આપતું વિસરાયેલા વીરયુગનું અવલોકન: કી. ૦-૧૨-૦

શૌર્યનાં તેજ: ઇતિહાસના પાનાને અજવાળા રહેલ કેટલીક સ્વાર્પણ ને થ હી હી ની શૌર્ય કથાઓ નો સંગ્રહ (નવી આવૃત્તિ) કી. ૨-૮-૦

સર્વધર્મ સમન્વય

એશિયાના ધર્મદીપકો: હિંદુ-બુદ્ધીમન, પારસી કે ખ્રિસ્તી સદુના ધરની શોભારૂપ ગ્રંથ. કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ઈસુખ્રિસ્ત, દ્વારત મહમ્મદ પ., અશો જરથુસ્તનાં જીવન ને કવનની મીમાંસા કી. ૩-૦-૦

સમાજવાદની નવલ

આપણાં પાપે: સમાજના ઉજળા વર્ગના હાથે રચાતાં દુ:ખો ને દોંની નીડર ચર્ચા કરતી નવા લંગની નવલકથા કી. ૩-૮-૦

ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય: ગાંધી રસ્તા: અમદાવાદ.

સયાજી-સાહિત્યમાળા

ફેળવણી તેના પાયા ને સિદ્ધાંતોઃ ફેળવણી કેવી હોવી જોઈએઃ એમાં રમતોને, વ્યક્તિત્વના વિકાસને, તેમાં કેટલો હિસ્સોઃ વગેરેની ચર્ચા આંતરરાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ કરવામાં આવી છે.

પૃ. ૩૨૪

કિં. ૧-૮-૦

સુરોપના શિક્ષણ-સુધારકોઃ-સુરોપના સાત જન્મપ્રસિદ્ધ શિક્ષણ સુધારકોનું જીવન, તેમનાં મંતવ્યો, તેમની યોજનાઓ અને અખ-તરાઓ સાથે સુપ્રસિદ્ધ કોમેડીનીસ, જોન લોક, ફ્રાંસો, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, ફ્રેબેલ, ડૉ. મરાયા મોન્ટેસરી વગેરે નિષ્ણાતોનાં સુવિખ્યાત મંત-વ્યો આમાં આપ્યાં છે. શિક્ષકે અવસ્ય વસાવવું જોઈએ. પૃ. ૩૦૦

કિં. ૧-૧૨-૦

કળા વિષે પ્રવચનઃ અંગ્રેજ ચિત્ર-કાર રેનોલ્ડઝનાં ભાષણોઃ-ઈંગ્લેન્ડની ચિત્ર-કળાનો આદ્ય પ્રચારક અને રાયલ એકેડેમીનો પિતા જેલો પોતાના દેશનું ગૌરવ કરવા જીવનના અંત સુધી પોંજી ચલાવી એલો ચિત્રકળા વિષે આપેલાં ભાષણો એ કળાના અભ્યાસીએ મનન કરવા યોગ્ય છે. મૂળરાતના મથાહર ચિત્રકાર શ્રી. ર. મ. રાવળે એની પ્રસ્તાવના લખી છે. પૃ. ૨૭૦

કિં. ૧-૭-૦

મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો આત્માઃમોન્ટેસરી પદ્ધતિ વિષે સમજવા ક્ષમજનાર માન્યાપો તથા મોન્ટેસરી પદ્ધતિ મુજબ ચાલતી શાળાઓ માટે સંમંદ કરવા લાયક ગ્રંથ. આમાં ડૉ. મોન્ટે-સરીના શાળામાં ગાખેલા દિવસોથી લઈને, મોન્ટેસરી શાળામાં વપરાતાં રમકડાં, તે પદ્ધતિથી વાચન-લેખન, ધરમાં મોન્ટેસરી, શિક્ષણ પદ્ધતિનું તત્ત્વજ્ઞાન, મોન્ટેસરીમાં નિયંત્રણો ને

આગાપાલન, આ પદ્ધતિનાં વિધો, મોન્ટેસરી ને કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં ફેર, વગેરે અનેક વિષયોનો રસભરી માહિતીપૂર્ણ ગ્રંથઃ

કિં. ૧-૨-૦

સરળ રાજ્યશાસ્ત્રઃ લેખકઃ ડૉ. જ્યો-તીન્દ્ર માર્કેન્ડ મહેતા. M. A., PH. D., બાર એટલે. આ વિદ્વાન લેખકે આમાં રાજ્ય, રાજકીય જીવનની ઉત્પત્તિથી લઈની સર્વોપરિ સત્તા, અધિકાર, કાયદા, સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુત્વ, મતાધિકાર વગેરે પર સુંદર ચર્ચા કરી છે.

કિં. ૧-૬-૬

અર્થશાસ્ત્રઃગ્રો. કામદારે પોતાની બહુશ્રુત ને અનુભવી મેધાશક્તિથી આપેલો આ ગ્રંથ મૂળરાતી અર્થશાસ્ત્રના વિભાગમાં અત્યુત્તમ છે. અર્થનું ઉત્પાદન, ઉત્પાદનના ઉલ્લેખો, ખરીદી ને વેચાણ, ચલણી નાણું, બેંક ને ચલણી નોટો, શરારો ને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર, હુડિયામણ વગેરે અનેક વિષયો પર સુંદર છણાવટ કરી છે. પૃ. ૫૦૨

કિં. ૨-૧૨-૦

ધર્મોની વ્યાખ્યાવસ્થાઃ જગતના ધર્મોની પ્રારંભિક દશાઓ, એનું તત્ત્વજ્ઞાન, એનાં દેવ-દેવીઓ, એનાં શાસ્ત્રગ્રંથો, પૃથ્વી, સ્વર્ગને પાતાળ વિષેની પ્રત્યેક ધર્મકંતોઓની કલ્પનાઓ વગેરે વિષયો પર વિદ્વાતપૂર્ણ વિવેચન કર્યું છે. દરેક ધર્મોના મૂળગ્રંથોના આધારે આ ગ્રંથ રચાયો હોવાથી અત્યંત ઉપયોગી છે.

કિં. ૧-૮-૦

હિંદુધર્મજ્ઞેની ઉત્ક્રાન્તિઃ વનરપતિઓના જૂતકાળને લગતું આ પુસ્તક છે. આમાં વન-રપતિશાસ્ત્ર પર ખૂબ ઉપયોગી છણાવટ કર-વામાં આવી છે.

૧-૪-૦

પૂર્વ પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયોઃ નીતિ-
શાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રના અદ્વિતીય મિશ્રણસભો
આ મંથ નામદાર મહારાજ સપાછરાવ ગાય-
કવાડે ખાસ પોતાના શોખથી તબ્બુ વિદ્યાન
પાસે તૈયાર કરાવેલો છે. આશ્ચર્ય, ચીન,
એશિયા ને ગ્રીક આ ચાર મહાપ્રજાના ધર્મ-
શાસ્ત્રો પર મંબીર ચર્ચા છે. પૃષ્ઠ ૫૦૦

કિં. ૨-૩-૦૦

સહકાર મીમાંસા: મામજીવનના ઉત્કર્ષ
માટે, જેડૂતોની આગાદી માટે શાહકારી બ્યાનને
જેડૂતોનાં દેવાનાં નિયમન માટે સહકાર્યના સિદ્ધાં-
તોની ચર્ચા કરતું પુસ્તક આનાં તેત્રીસ જુદાં
જુદાં અંગોને ચર્ચતા પ્રકરણોમાં જેડૂતભેન્ડ,
સર્વોપરિભેન્ડ, ઉત્પાદક મંડળીઓ, સહકારી
માલ વેચનાર મંડળી, દોરછેર મંડળી વગેરે
વિષયોનું સાચું નિર્દેશન આપ્યું છે.

કિં. ૦-૧૩-૦૦

પ્રાચીન પૂર્વ: ઇ. સ. પૂર્વનો ઇતિહાસ,
એ કાળનાં રાજ્યો, ચડતી પડતી, તેઓનો
વિસ્તાર ને ઇતિહાસ: પ્રજાઓની, રાજાઓની
અદ્વિતીય તવારીખ આપતું સુંદર પુસ્તક.

કીંમત ૦-૧૨-૦૦

ઇતિહાસના સમયનું હિંદ: અમર
પ્રવાસી ઇતિહાસ- નાસંદા વિદ્યાપીઠમાં રહી
અભ્યાસ કરી હિંદનો પ્રવાસ જેડનાર ચીની
પ્રવાસી ઇતિહાસનું વર્ણન નિર્જેન મનાય છે.
ઇમ્પ્રી ચોથી શતાબ્દિમાં આવનાર શાહિયાન
ને જાતમી શતાબ્દિમાં આવનાર હુએનસાંગ
નેટ્યો જ આ પ્રવાસી વિદ્યાન, શોધક ને
ઇતિહાસકાર છે.

કીં. ૧-૧૨-૦૦

સૂર્ય: નવા વિદ્યાને જગતને જીવન આપ
નાર 'સૂર્ય' વિશે ધણાં ધણાં લેખો તરવો
વિચારો છે. આ સમસ્ત પુસ્તકમાં એ વિશે
ખૂબ લખાણથી વિવેચન થયું છે. કીં. ૦-૧૨-૦૦

હિંદની સફર નીકળેલા વહાણવટીઓ:
આર્ય યોદ્ધાઓનું વહાણવટું, ચંદ્રગુપ્ત ને અશોકના
કાળથી ચાલી આવતો નૌકાવ્યવહાર, માઝી-
પોલોથી લઈ વારકોડિ મામા વગેરેનો સુંદર
શામંચક ઇતિહાસ. કીં. ૦-૧૨-૦૦

નૌકાવ્યવહાર: 'હરિયો શક્તિ અને સ્વાતં-
ત્ર્યનું ચિહ્ન છે.' આ અદ્વિતીય સિદ્ધાંતમાં માનનાર
દેશીની નૌકાયુદ્ધોની સુંદર તવારીખ, ખુશ્કી
અને તરી સૈનિકોમાં તરી સૈનિકોના અદ્વિતીય
સામર્થ્યનો ઇતિહાસ, જે જળથી આર્થભેદ,
આર્થનું પાંચમો, રખેનનો દિલીપ, કાન્સનો હુમ
૧૪મો ને નેપોલિયનનો હરાબો એનો ઇતિહાસ
કીં. ૦-૧૧-૦૦

મહાસાગર: આપણી માતા ધરતી ૨૯
૮૬૧ જમીન ને ૭૧ ૮૬૧ પાણીથી બનેલી છે:
અર્થાત્ જગતને જમીન ૫ કરોડ ૭૦ લાખ માઇલ
છે, ત્યારે પાણી ૧૪ કરોડ માઇલ પર છે.
આ જળસાગરો વિશે અદ્વિતીય માહિતીઓ
આ મંથમાં છે. અભ્યાસી માટે ખૂબ જ
હિપયોગી છે. ૦-૧૪-૦૦

વિદ્યુત: વીજળીની શોધે જગતની ચક્ર
પલટી નાખી છે. એ વીજળી વિશેનું વૈજ્ઞાનિક
પૃથક્કરણ ધર્મજીવન ને સંયોજનનું વિદ્યુત,
વિદ્યુત પ્રવાહ, વિદ્યુતનું વર્ગીકરણ વગેરે અનેક
વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. કીં. ૧-૦-૦૦

વિદ્યુતસારતી: ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આ
પુસ્તકમાં આપણા શિક્ષણ વિશાસકમનું અવલું
નિરૂપણ કર્યું છે, ને અભ્યાસક્રમ, શિક્ષકો,
વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠો દોવાં જોઇએ તેનું
જગતના ઇતિહાસ સાથે રૂપરેખા દોરતાં
મમીગી ભાષામાં રંગરણી વિશે પણ ધણાં
વિધાન કર્યાં છે. કિં. ૧-૦-૦૦

વિજયમંત્રા: [ક્રિતેહનીયાની] ક્રિતેહની
યાની એટલે એકાદ સંકારિયાની ક્રિતેહ નહીં.
બૌદ્ધિક ક્રિતેહ તો ઘણીવાર પરજન્ય કરતાં પણ
બૂઝી હોય છે. ક્રિતેહ અથવા વિજય એટલે મન
અને આત્માનો પરિપૂર્ણ વિકાસ, સર્વોચ્ચ
સુંદર જીવનની પ્રાપ્તિ. એક અનોખી વિજય
વરવાની રીતની આ પુસ્તકમાં છણાવટ છે.
૫. ૪૨૫ ૨-૪-૦

પરિવર્તનવાદ: પાશ્ચાત્ય દિલ્લોસેદર
ક્રેટે ભુદિનાં પૂર્ણ. પ્રામાણ્ય: પર પહેલો ઘા
કર્યો. એણે બૌદ્ધિક જ્ઞાનને સાપેક્ષ: ઠરાવ્યું.
પણ એના પછીનો તત્ત્વચિંતક મિ. બર્ગસન
ક્રેટે આપેલા હીનત્વમાંથી ભુદિનો ઉદ્ધાર કર-
છે. બૌદ્ધિક જ્ઞાન અપૂર્ણ પણ સત્ય વસ્તુનું
જ્ઞાન જ નહીં. આ મિ. બર્ગસનનું તત્ત્વચિંતન
આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યું છે. ૧-૧૦-૦

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ:
વિષય ખૂબ જાણીતો છે. આ પુસ્તકમાં બહુ
સાદી ભાષામાં એ વિષયને સ્પર્શવામાં આવ્યો
છે. ગ્રામ પંચાયત, મહાલ પંચાયત, ગ્રાંત
પંચાયત વગેરે ધણા વિષયોની ચર્ચા આમાં
કરવામાં આવી છે. ૪૧. ૦-૬-૦

કેમિલો કુંવર: ઇટલીના રામદાસ. "વ્ય-
ક્તિદિત લોપાય તો જ દેશદિત સધાય." આ
સિદ્ધાંતનો પાલક, પ્રચારક અને ઇટલીના
દેશમજ્જી. મેઝીની અને ગેરીઓલ્લીની ઉદ્દાત
ભાવનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપનાર ઇટલીના
રામદાસ. સ્વામીની આ કથા: પ્રત્યેક આગ્રહ
દિશ્વેષાયવા: યોગ્ય છે. ૫. ૨૦૦ કિ: ૧-૮-૦

જીવાનીની ચાપી: આપણા દેશના
જીવનધન સમા જીવાનો અગ્રણે ૫૬ થયેલા
દેખાય છે. અગ્રેજ કહેવત છે કે મનુષ્ય તો
દેવની પ્રતિમા છે. એ દેવની આજે દુર્દશા કેમ
થઈ? એ કેમ સુધરે? સુધારવાના ઉપાયો શા?

વગેરે વિષે પણ સુંદર વિવેચન છે. યોગ્ય કસરત,
શુદ્ધ દવા, પ્રાણાયામ, યોગ્ય આહાર, અનુકૂલ
વસ્ત્રો, મનની અખંડ પ્રસન્નતા વગેરે અનેક
વિષયો પર પ્રમાણુભૂત આલેખન કર્યું છે.
કીંમત ૧-૮-૦

સામાજિક સુખરૂપતા: જાતીય રોગો
ચાંદી-ઉપદેશ-ગ્રંથે: દેશની જીવનશક્તિના આ
કુશળતા સામે કામ ચલાવવા નિમ્નાયેલ શાહી
પંચનો આમાં વિસ્તૃત હેતુલ છે. આ પુસ્તકમાં
એના ઉપાય, નિયમો તે સુધારણા માટેના
નિજ્ઞાત શાહી દાકતરોના અભિપ્રાયો છે.
કીંમત ૦-૧૧-૦

રાગ હમીદારામ બહાદુર: અદારમાં
સરીના મહાન નામર કામના એક નરવીરની
શૈયમરી જીવનકથા. જેમાં કુટુંબીઓ અનેક
યુદ્ધમાં લીલાં માયાનાં તોરણ બાંધ્યાં, જેમણે
બાદશાહોની પાસેથી, જાનિયાવેરા, ઉદાવરાવી
લીધા: એ ઇતિહાસના પાનેથી, સરી ગયેલ:
એક વીરવંશની આ કથા છે. ૫. ૩૫૦. ૧-૧૪-૦

મહીધતરામ: ગૂજરાતનો એક પ્રખર
સમાજ સુધારક ને પહેલો વિદ્યાવતગમન કરનાર
નરવીર શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠના પ્રતાપી
પિતાનું આ જીવન સોળમી સદીના મૂર્તર
સમાજજીવનના ઇતિહાસસમું છે. કી: ૧-૧-૦

વિષતંત્ર: સંસારમાં માનવ જીવન ઉપર
અસર કરનારા દાહક, ક્ષોભક, પ્રાણી, જન્મ,
દેહલી, પ્રકારનાં વિષ છે, તેનાં કેવાં પ્રકાર છે,
કેવી રીતે માનવજીવન પર અસર કરે છે, તેને
પરખવાની શી શી ક્રિયાઓને તેને નિવારવાના
ઉપાયો વગેરેથી આ ગ્રંથ બરપૂર છે. ચરક,
સુશ્રુત, અષ્ટાંગ હૃદય, નિષેઢ, તથા પાશ્ચાત્ય
ગ્રંથોના આધાર લેવાયો છે.
૫. ૨૫૦ કી: ૧-૬-૦

ગર્ભ વિદ્યા: ગર્ભ વિકાસ ક્રમ ને આયુર્વેદ તથા હિંદુ વિવાદમાં ગર્ભ વિષેની વિવેચનાનું પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ વિષય પર આ એક જ સ્વતંત્ર પુસ્તક છે.

ક્રી. ૦-૧૨-૦૦

તકકદ૫-છાશ-સેવન વિધિ.

આપણે ત્યાં કહેવત છે કે 'તક' થાસ્ય દુર્લભમ્' છાશ તો ઇંદને પણ દુર્લભ છે. એ છાશ-સંસારીઓનું જીવન છે તેના અણુદોષ પ્રકારો વગેરે પર મુંઝવે વિવેચન છે.

ક્રી. ૦-૧૩-૦૦

જગતના વિદ્યમાન ધર્મો: પૃથ્વીના મંદાન અગિયાર ધર્મો: હિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ, શીખ; કોન્ફુસિયસ, તાઓ, શિન્તો, યહૂદી; ઇસ્લામ વગેરે ધર્મોનું માનક વિકલેષણ આ અંગ્રેજી અર્થની અનેક આજ્ઞાઓનાં સુરોપમાં થવા પામી છે. ૧૪મી આજ્ઞાઓના આ અનુવાદ છે. સુરોપના વિચારકો આપણા ધર્મોને કેમ જુએ છે, તે માટે આ અર્થ આરસી સમાન છે.

ક્રી. ૨-૩-૦૦

આર્યોનું આદિનિવાસ સ્થાન: ખૂબ ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્નને ઘણા ઘણા મતમતાંતરો ને પં. મેક્સમુલર, લોકમાન્ય ટિળક, સર આઇઝેક ટેલર, ને નામીયા ભૂતરાશીઓનાં વિવેચનો આપવામાં આવ્યા છે. સંક્ષેપમાં આ ચર્ચાને મુંઝવે રીતે ચર્ચા છે.

ક્રી. ૦-૬-૦૦

કેનેડાનું જવાબદાર રાજતંત્ર: નાણીતા અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોના અર્થોનું સારશૂત આ પુસ્તક અભ્યાસીઓ માટે અતિ ઉપયોગી છે. આજે જવાબદાર રાજતંત્રમાં વિવિધ ખનનાર કોમી પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાર આ દેશનો ઇતિહાસ હિંદુ માટે રસપ્રદ છે.

ક્રી. ૧-૮-૦૦

મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસનાં મુખ્ય વલણ: છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે હિંદુ પદ: પ્રાદશાહીની કલ્પેલી ભૂતિ, મરાઠા સત્તાનો વિકાસ, એના આદર્શો, એનો પ્રચાર, સાધુસંતો વગેરે જણાવેલા ઇતિહાસનવેશ રા. બ. ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈની કથને ચિતરાયાં છે. સરકારી દસ્તરોના પુરાવા સાથે રજૂ થયાં છે.

ક્રી. ૧-૫-૦૦

વીરશૈવ સંસ્કૃતિ: વીરશૈવ સંસ્કૃતિ વિષે વિગતથી ચર્ચા કરતું આ પુસ્તક લાયન ને મનન કરવા યોગ્ય છે.

ક્રી. ૦-૧૩-૦૦

અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો: સ્વતંત્રતાની ભૂમિસત્ર અને આજે પૃથ્વીની એક મહાસત્તા સમાન અમેરિકા દેશ વિષેનો આ અદ્ભુત ઇતિહાસ છે. પંજબ કેસરી લાલા લખપતરાય, ડૉ. સુધીન્દ્ર જોષના અર્થોના આધારે રચાયેલું હોવાથી અનેક માહિતીઓથી ભરપૂર છે. હાલની ગુજાઓનું સ્વતંત્રતા રંગ બેસેલ મહાત્તા. ખનાવ, ત્યાંના વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકાલયો, ધર્મ, સેવાસંસ્થાઓ ને રાજ્યધારણા વિષે ખૂબ નિખાલસ ચર્ચા છે.

ક્રી. ૧-૮-૦૦

હિંદુસ્થાનમાંના જુદા જુદા શક: વડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન નાયક ન્યાયમંત્રીએ રચેલ આ પુસ્તકમાં શક અને સર્વત્ર વિષે પ્રમાણભૂત અનેક ખાખતો રજૂ કરી છે. આર્યોનું કાળમાત્ર, વેદ સમયનું કાળમાત્ર, કલિયુગ સંવત, સત્યયુગ સંવત, વીર સંવત બોદ, શક શંકરાચાર્ય શકથી લઈને ઇસ્વીસન અને ગાંધી-ચક્ર સુધીના જતીલ શોનો શાસ્ત્રીય વિવેચના ભરી ઇતિહાસ રજૂ કર્યો છે.

ક્રી. ૦-૧૨-૦૦

હિંદુસ્તાનના લોકો: એક અંગ્રેજી અભ્યાસીએ અવલોકન ને અભ્યાસ દ્વારા રજૂ કરેલી હિંદુસ્તાન વિષેની સુંદર માહિતી. એની ગતિઓ તથા શરીર રચના, વિવિધ ભાષા અધારણ, આર્ય અને અનાર્ય ધર્મો, તેમ જ રીત રિવાજો વિષે માહિતી: કી. ૦-૧૧-૦

ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદુસ્તાન: પ્રખર સ્વદેશ સેવક શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્તે બ્રિટીશ પ્રજા સામે રજૂ કરેલી તેમના રાજ્યવહીવટની ગંભીર કેદી-યત ને આંકડાના આધારે રજૂ કરેલું તહોમત-નામું જે પુસ્તકે હિંદમાં ને ઇંગ્લેન્ડમાં ખૂબ સનસનાટી ફેલાવી હતી તે અદ્ભુત ગ્રંથ. કિં. ૦-૧૫-૦

આપણું પ્રાચીન રાજતંત્ર: વેદકાલીન આયોની રાષ્ટ્રભાવના ને રાજતંત્ર વિષે એક નવો પ્રકાશ પાડતો ગ્રંથ. અધિવર્ગના રાજ-ઓથી લઈને રાજસત્તાક રાજ્યો સુધીનો ઇતિ-હાસ સંહિતાઓ, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓને જૂના અર્થ યાત્રોમાંથી તરવીને અત્રે વિવેચનાત્મક રીતે રજૂ થયો છે. ૧-૪-૦

રાસચંદ્રિકા: ભાગ પહેલો: કવિવર ખખ-રદાર, આજનો ગૂર્જર ગુણસુંદરીઓનો યુગ 'રાસયુગ' છે. રાસ પ્રત્યે દરેક શાળામાં, ઉત્સવોમાં, પ્રદર્શનોમાં ખાસ ઉત્સવ રાખવામાં આવે છે. એવાં રાસત્રિપ સમાજને કવિશ્રી ખખરદારનાં આ મનોભાવને દુલસાચનાર ને તંદુરસ્ત બાવવાહી રાસ ખૂબ લાભદાયી નીવડશે. કી. ૦-૮-૦

પોશ્તરી: આંતર પ્રાંતીય ૧૬ વાર્તાનો સંગ્રહ: હિંદુસ્તાનના લખ્યપ્રતિષ્ઠિત લેખકો—શ્રી. પ્રેમચંદ્ર, કવિવર ટાગોર, શ્રી સુદર્શન, મામા વરેરકર, શ્રી શિવરાણી દેવી, શ્રી પિયુષ વજેરેની પોતપોતાની વિશિષ્ટ શૈલીની રસભરી વાર્તાઓ પૃ. ૨૦૦ કિં. ૧-૦-૦

લક્ષ્મીની સાહી: શ્રી હિપયોગી સુંદર, અનેક ચિત્રાથી ભરપૂર વાર્તાસંગ્રહ. આપણા સમાજ છવનની અનેક શોક, કારુણ્ય ને હાસ્યથી ભરી તસ્વીશ આમાં ખેંચાઈ છે. પૃ. ૧૨૦ કિં. ૦-૧૨-૦

જીખી સ્ત્રીઓની સાચી હકીકત સ્વમુખે કહે છે.

સુંબઈની વારાંગના સીતાદેવી

વીસમી સદીની વસંતસેના

મે ભાગમાં
પાકું પૂરું

કિંમત રૂ. સાત
પોસ્ટેજ માફ

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

સ્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું સ્રીઓનું માસિક

વર્ષ સાતમું : પોષ ૨૦૦૨ : જાન્યુઆરી ૧૯૪૬ : અંક ત્રીજો

નવલિકાનું નવું કથાનક 'સ્વરૂપ'

દુર્મકેલુ

સામાન્ય રીતે નવલિકાનું રંજનાત્મક વાચન થઈ શકે એટલું ઘટક તત્ત્વ તો એનામાં હોય છે, પરંતુ હવે પછીના 'રેડિયો'ના જમાનામાં એ તત્ત્વનો વિશેષ વિકાસ સાધીને એને કથાનકસ્વરૂપ આપવાની જરૂરિયાત ભૂલી ચકાવી છે. આ જરૂરિયાતને સમજીને નવલિકાની એક વિશિષ્ટ શૈલીનો ઉદ્ગમ થાય એ જરૂરી છે. સ્ત્રીધી, સાદી, સચોટ અને ઘટ્ટ કથનાત્મક તત્ત્વવાળી આ શૈલીના ઉદ્ગમ માટે આપણે રામાયણ, મહાભારત, ભત્રકકથાઓ, પંચતંત્ર, રામળની વાત્તાઓ, એ નમૂના યાદ રાખવા પડશે. એનો અર્થ એમ નથી કે, આપણે નવલિકાના જે સ્વરૂપનો વિકાસ સાધ્યો છે તેને હવે છોડીને નવે જ પંથે પળીએ છીએ. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે, પંચતંત્ર જેવી વાત્તાઓ આપણે ફરીને સરજવા માગીએ છીએ. સામાજિક ક્રાન્તિના નિયમને સાહિત્ય પણ માન આપે છે: અને જેવી રીતે સાહિત્ય સામાજિક ક્રાન્તિ ઘડે છે, તેવી રીતે સામાજિક ક્રાન્તિ સાહિત્યને ઘડે છે, એવી પરસ્પર અવલંબી રહેલી પરિસ્થિતિ વિષેનો એમાં એકરાર રહ્યો છે.

આને 'રેડિયો' પોતાના કાર્યક્રમમાં નાટકને સ્થાન આપે છે. એવું જ

સ્થાન નવલિકાને માટે પણ હોઈ શકે. એક ભાઈએ મને કહ્યું પણ ખરું કે મરાઠી કાર્યક્રમમાં તો ટૂંકી વાતોએ આવે જ છે. એટલે જ્યારે એ કાર્યક્રમ આવી પડે ત્યારે આ આપણી નવલિકાએ એમાં ફિસ્સી પડશે. એ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને નવલિકાના એક વિશિષ્ટ તત્ત્વની ઉપાસના માટે તૈયારી બતાવવી પડશે. એ ઉપાસના અલબત્ત, લગભગ સર્વમાન્ય થયેલી એવી જીવનસાધના તો માગી લેશે જ; એ સાધના, લોકસંપર્ક, જીવનદર્શન, સંવેદનશીલ હૃદય અને સર્જનાત્મકશક્તિ એ ચાર મહાન સત્યો ઉપર ટકી શકે. એમાંથી પોતાનામાં કંઈ તત્ત્વ કેટલું એણે છે એ જાતનિરીક્ષણનો વિષય છે. અને એમાંનું કોઈક તત્ત્વ મેળવી ન શકાય, પણ મળેલું હોયું જોઈએ, એ સૂત્રનો સ્વીકાર કરવો કે ન કરવો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય થઈ જાય: પણ સામાન્ય રીતે એટલું સ્વીકારવામાં તો કોઈને જ વાંધો ન હોય, કે, માત્ર નવલિકા માટે જ નહિ, સાહિત્ય કે કલાની કોઈ પણ કૃતિને માટે એના સર્જક પાસે આટલું ભાથું હોયું આવશ્યક તો છે જ.

આ સામાન્ય જણાતા સિદ્ધાંત વિષે આપણે જો એકવાકચતા સ્થાપી શકીએ તો ઘણાખરા વાદ આથમી જાય અને અરસપરસના મિલન દ્વારા જીવનપ્રવાહને વધારે વિશદતાથી સમજવાનો આપણો પ્રયત્ન આપણને જ સમર્થ બતાવે. તાત્કાલિક પ્રસંગ માટે તો આપણી સમક્ષ આ પ્રશ્ન છે: નવલિકાનું જે સ્વરૂપ આપણે હવે પછી માગીએ છીએ, એમાં કથનના અંશો શી રીતે વધારે આવે અને એ કથનને 'રેડિયો' દ્વારા ગુજરાતીઓને ઘેર ઘેર પહોંચાડવા માટે, આપણી ઉપાસનામાં કયા અંશો વધારે જોઈએ. આ સ્વરૂપદ્વારા પોતાની કૃતિને પ્રજામાં લઈ જનારો લેખક એ કેવળ લેખક રહેતો નથી, પરંતુ કથક પણ બને છે. એટલે એણે જેટલી પોતાના લખાણની માવજત કરવી પડશે, એટલી જ એ લખાણને ખોલતાં, એની શી અસર થવાની છે એ સમજણ મેળવવાની તાલીમ પણ લેવી પડશે. એ માત્ર શબ્દનો જ સ્વામી થઈને બેસી રહે એ પરિસ્થિતિ પક્ષે માગશે. એણે થોડીઘણી સ્વરની પણ ઉપાસના કરવી પડશે. એના શબ્દો જે કહેવા માગે છે, એ ભાવને પ્રકટ કરવા માટે, એણે પોતાના કંઠનો પણ ઉપયોગ શીખવો પડશે.

આ રીતે બધિધનો નવલિકાનો વિકાસક્રમ, લેખક પાસે થોડી વધારે મૂડી હોય એમ માગે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ દ્વારા, અલબત્ત, લેખકને એક નવા અને વિશાળ ક્ષેત્રનો પરિચય સાધવાની તક મળે છે એ ખરું, પણ સામેથી એની જવાબદારી પણ એટલી જ વધે છે. અભ્યાસ, અવલોકન અને શૈલી ઉપરાંત એણે વક્તવ્ય, વસ્તુના આરોહ, અવરોહ, ભાર, ઉચ્ચારણ, શબ્દશુદ્ધિ અને યંત્રની શક્તિમયતાનો વૈજ્ઞાનિક પરિચય, એ સઘળાં નવાં તત્ત્વો પણ એના કાર્યક્રમમાં લેવાં પડશે.

પરંતુ આ ઉપરથી એવી ગેરસમજૂતી થવી ન જોઈએ કે, નવલિકાએ હવે કહેવાની છે—ને લખવાની નથી. નવલિકાના એક નવા સ્વરૂપના ભાવિ ઉદ્ગમ વિષે, એની વિશાળ શક્યતા વિષે, એનામાં રહેલી પ્રતીક્રીય કલ્યાણની શક્તિ વિષે, અને લેખકની એથી વધતી જવાબદારી વિષે માત્ર અંશુલિ નિદેશ કરવો અને આપણી નજર સમક્ષથી આ વસ્તુ પણ જતી ન રહે, એટલી સૂચના કરવી, એ જ આ કથનનો હેતુ છે.

નવલિકાના આ 'કથાનક' સ્વરૂપમાં, આ લખાણના કેટલા અંશે વિષે આપણે નવેસરથી આયોજન કરવું પડશે એ વસ્તુ વિવેચન કરતાં વધારે વ્યવહારની અપેક્ષા રાખે છે. ઘટનાત્મક, મમ્ભરપૂર, હળવી, રસનિર્ઝરતી લેખન-શૈલીને કથન કહેનારો શી રીતે વધારે સુંદર બનાવી શકે છે, એના ઉપર કથાનકસ્વરૂપના વિજયપરાજયનો બહુ મોટો આધાર રહેશે. સિનેમામાં જેવી રીતે ગાઈ ન શકનારને ઉછીનો કંઠ આપવામાં આવે છે તેવી રીતે કદાચ નવલિકાને લખી શકનાર—ને સુંદર રીતે કહી શકાય તેવી રીતે લખી શકનાર—માટે નવા કંઠની જરૂરિયાત ઊભી થાય તો પણ ના ન કહેવાય. પરંતુ આપણે આજે જ્યારે મૂંગા મૂંગા વાચન કરવામાં અતિશય રાચી રહ્યા છીએ ત્યારે આ કેવળ મૂંગા બનતા જતા લખાણના ભયસ્થાન તરફ તમારું સૌનું લક્ષ્ય જોઈએ—ને આપણે પાંચ વાક્યો પણ અસરકારક રીતે બોલવાની શક્તિ ગુમાવી બેઠા છીએ એ નિર્બળતા તરફ ધ્યાન જોઈએ—એ જ આ વક્તવ્યનો હેતુ છે. ધ્યાન જોઈતી વખતે આપણે એક વસ્તુ ઉપર વધારે ભાર દઈએ માટે એ વસ્તુ જ સર્વસ્વ છે, એવો અનર્થકારી અર્થ તો આમાંથી માત્ર અણધારે હોય તે જ તારવે.

કથાનકસ્વરૂપની નવલિકાને પણ બગાડનારા નહિ બગાડે એવું માનવાને કોઈ જ કારણ નથી. સિનેમાએ જેવી રીતે હલકી રસવૃત્તિને પોપણ આપ્યું અને એના અત્યંત કલ્યાણકારી એવા વાર્તાસ્વરૂપને ત્રાસી નાખ્યું, તેમ આ કથાનકસ્વરૂપમાં પણ, થવાનો ભય તો છે જ. પણ એટલી સામાજિક વિચિત્રતાનો તો સામનો કર્યો જ છૂટકો છે. પોતાના જીવનધ્યેયમાં પ્રતિષ્ઠિત અને અચળ એવી શક્તિવાળા માણસો જેમ જેમ આગળ આવતા જશે, તેમ તેમ એવા સ્વરૂપનો વિકાસ થતો જશે. લખાણ કરતાં કથાનકમાં સાધારણ રીતે ઉપદેશાત્મક તત્ત્વ વધી જવાનો ભય પણ છે, પરંતુ ઓગસ્ટાઈન ખીરલના આ શબ્દો જો યાદ રાખવામાં આવશે તો લેખક એ ભયસ્થાનમાંથી ઊગરી જશે. એણે કહ્યું છે કે—As for moral if he tell his story well, it will need none; if he tell it ill, it will deserve none."

દેવનાં દીધેલાં

લેખક

શ્રી. મધુસુદન ચીમનલાલ મોદી

*

રેવાશંકરે જ્યારે પોતાનું ગામ છોડવાનો વિચાર કરેલો ત્યારે તેણે મોટા મનોરથ ધોડેલા. અને પોતાના જીવતાં તો એ મનોરથ એણે સિદ્ધ થતાં જરા જોયેલા પશુ ખરાં. રેવાશંકર નાના ગામમાં વાણીયાનું ગોરપદુ કરતો હતો. ચકરી પાષડી, બંડી, મડું કધોણું ધોતીયું અને હંમેશ હસતું, હાજરજવાબી મીઠાં બોલું મોં અને કોઈને ય કડવું ન કહેવાની વૃત્તિ— એ રેવાશંકરની રીત. ગામડામાં તે રેવાશંકર ગોર એટલે ડાહ્યું માણસ. જનમાનવૃત્તિ કરીને નાનકડું ખોરડું ઉભું કરેલું. ઘેર ગાય અને એ ચાર વીધાં ભાગે ખેડવા આપેલાં ખેતર એ એની સંપત્તિ હતી. વળી વારપર્વે સીધાં આવે, ગરુડપુરાણ કે સત્યનારાયણની કથા વાંચે, સરવ-ણીની સન્મઓ મળે, એટલે અધી ચરીતે ખાવે તથા પહેરવેઆકરવે બધુંય રીત પ્રમાણે મળ્યે જતું. રાધા ગોરાણી એ એમનાં પત્ની. પ્રૌઢ વયનાં, જરા ગોરે વાને અને ધારીલા હસતા મોંવાળાં; એટલે તો કોઈને લાગે કે આ ગોરને કેમ પરખ્યાં હશે? પણ પરણવાનું તો લેખમાં લખ્યું હોય તેમ થાય. આપણા સમાજમાં કોણ જાતે પરણતું હતું? હસતાં, સદુને દીલને આકર્ષતાં—જતાં ય બંને ધર્મિષ્ઠ અને મરગદી હતાં. દરેકજ બાલકૃષ્ણને મંદિર જતાં અને જાણે ગીન તો એવી મીઠાશ અને હસકથી ગાય કે જાણે હીજરાયલાં રાધા કૃષ્ણને મનાવતાં હોય! મોટી ઉંમર મુધી કાંઈ સંતાન પ્રાપ્તી ન થવાથી ગોરગોરાણીએ બાધા આખડી, ત્રત ઉપવાસ અને પૂજાઓ—જાત્રાઓ કરવામાં બાધા રાખી નહતી. છેવટે તેમના નસીબે કે પ્રભુએ

મોટી નજરે જોયું ને મોટી ઉંમરે એક પુત્રને તે પછી સવા વર્ષે બીજી એક દીકરી આવ્યાં. એટલે આમ તો સતોષે રહે તો ગોરનું ઘર સુખી હતું.

એ સવાસોરીયાં છોકરાં થયાં, ત્યાર પછી કાંઈ પેટ થયું ન હતું. અત્યારે તો રાધા ગોરાણી ચાળીસ વર્ષનાં અને રેવાશંકર લગભગ અડતાળીશક વર્ષના થયા હશે. રેવાશંકર ગોર કાંઈ બહુ રૂપાળો ન હતા, જરા વધારે પાકા રંગના અને બાંધી દડીના હતા. અને આમ મીઠાબોલા, છતાં કાંઈ રાધા જેવા ચકોર ન હતા. રેવાશંકર ગોરે પોતાનો વારસો પોતાના પુત્રમાં દાલ્યો અને ગોરાણીએ પોતાનું રૂપ પોતાની દીકરીને આપ્યું. પણ દીકરીમાં અને ગોરાણીમાં એક તફાવત હતો: દીકરીમાં ગોરાણી કરતાં શાણપણ વધારે—કદાચ રિથરમનોવૃત્તિવાળો અને જરા ઠંડા એવા પોતાના પિતા પાસેથી એ વારસો પામી હશે. દીકરાએ પિતાના કડંગા રૂપનો અને ગોરાણીના જરા માદક અને સહેલાણી સ્વભાવનો વારસો લીધો હતો અને ગોરની સહજ જડતા વધીને તેનામાં જિતરી હતી. છોકરીનું નામ કમળા અને છોકરાનું નામ છેલશંકર હતું. છોકરીની ઉંમર ચૌદક વર્ષની અને છોકરાની ઉંમર પંદરેક વર્ષની હતી. કમળા એની માને મદદ કરતી અને બપોળે ખેડે પાણી ભરતી. ઘડામાં દોરડું ફાંસી જ્યારે પાણી ખેંચે ત્યારે તો તેની મોહકનાની હદ જ થઈ જતી—જાણે ત્રિભંગ કરીને કોઈ નર્તિકા મનોદારી નૃત્ય કરતા હોય. ગરગડીનો ચીયરક સીયરક અવાજ વાલ્ક્યનિસમો લાગતો. વખત મળતો ત્યારે વાસણ ઉડકવામાં, ગાયને ધાસ નીરવામાં અને બીજાં ઘરકામમાં તેની માને તે મદદ કરતી. અને દન્યાશાળામાં પણ સારી બજુનારી છોકરી તરીકે તેની ખ્યાતિ હતી. રેવાશંકર ગોર આમ તો એમનું ગામ ન છોડત. પણ છેલશંકરે આ સવાત્ર જીવો કર્યો.

હેલશંકર મૂળથી જ ભણવામાં પાછળ-બાજી વર્ષે માંડ ચાર ચોપડી પૂરી કરી પંદરમે વર્ષે લાગવગથી અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધી ચડ્યો હતો. ગામના ઉતાર જેવા છોકરાઓ સાથે ભટકતો, ખીડીઓ કુંકતો અને ઢાંધવાર શહેરના રંગમાં પડવા પાસેના શહેરમાં સપાટા પણ મારી આવતો. ગોરનેય ગાંઠતો નહિ અને એકનો એક મોથે ચડાવેલ છોકરો—ક્યાંથી ગોરાણીને ય બદે? એકનું એક જોડનું છોડું અને કહેવાય પણ શું? એના ઉપર તો ઘડપણની આશા, એટલે ચાળડીયા રાખતા. લોક તો એની કેટલીય વાતો કરતું. છોકરીને માટે સારો વર જોઈએ અને છોકરો આમને આમ ચેરાઈ જાય તો એને કન્યા ન મળે. દરરોજ ગોરના ઘરમાં આમ ઉચાટે ઘર માંડયું હતું. ગોરના ઘરમાં બધી વાતો સુખ, પણ આટલો ઉચાટ ધરને ઠારી રહ્યા હતા. ઢાંધને કહેવાય પણ નહિ અને સહેવાય પણ નહિ.

એટલામાં બન્યું એવું કે, શહેરમાં રહેતા, એક જરા પેસેટકે ફીક એવા યજમાન ગામમાં આવ્યા હતા અને એમને ત્યાં સત્યનારાયણની કથા વાંચવા રેવાશંકરને જવાનું થયું. કથા થઈ રહ્યા પછી થોડીવારે રેવાશંકર જવા ઉઠ્યા.

“જય જય, રમણભાઈ હું જાઉં છું. ભોજન વખતે કલાકેકમાં આવી જાઉં છું.” રેવાશંકરે રજા માગી. અને બહાભોજન હતું એટલે કલાકેકમાં પાછા આવવાનું વચન આપ્યું.

“જો કામ ન હોય તો એસોને, રેવાશંકરભાઈ! ગામની ખજાર અંતર તો કહો! અમે દૂર શહેરમાં રહ્યા; એટલે અમને ઝાઝી નાતજાતની ખજાર પણ ના પડે.”

રમણભાઈના આગ્રહથી રેવાશંકર બેઠા. એક તો રમણભાઈને સોજાતની ય જરૂર હતી અને એના મનમાં કે ગોરને બધાંયતા ધરની ખજાર, એટલે નાતજાતની ખજાર અંતર પણ મળશે.

વિદાય

ચંદ્રમાને વિનવે પૂર્ણિમાની રાતડી,
શાને મચાવ્યો દિલ-શોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
માયા રચાવી મારું મનકું મુંઝવવા,
રેડ્યો આ ચાંદનીનો દોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
માયા ને છાયા તારી રૂડી રૂપેરીમાં,
પ્રીધો બહુ જ કલશોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
રમી રચાડી હવે જાત તું જાંખતો,
ઢેવો વિચાર છે એ ધોર !;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
મનકું મુંઝાય મારું દિલકું ડંખાય છે,
કેમ સહેવાશે વિયોગ ?
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
પિશુની રાહ આર્ષ નયને જોઈશ હું,
જહેલો પધાર આણીઠોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
સવિતાબહેન જા. અમીન

“તમારે ઘેર તો બધાં હેમજેમ છે ને ?” ગામની કેટલીક ખજાર રેવાશંકરને પૂછ્યા પછી રમણભાઈએ એમના ઘરની વાત કાઢી.
“અમારે તો તમારા જેવા યજમાનો હોય, એટલે ધરની મહેર છે. બધું ય સુખ છે—પણ એક કીડો મન કોતરી ખાય છે; મારા હેલશંકરનું અને દીકરી કમળાનું શું કરવું? કમળા તો ખીચારી બહુ ભલી છે—

પણ હેલશંકર... ? " રેવાશંકરે દીલની વરાળ દાલવીને હેલશંકરની બધીયે કરમકચની રમણુ-બાધને જણાવી.

" તો એમ કરોને ? એમને શહેરમાં લઇ આવો; અને બજામાં નવૃત્તિનાં ઘર તમારા કાકાના હાથે રાત્રે સોંપો. શહેરમાં બધુંય મળી રહેશે." રમણુબાધએ ગોરને શહેર તરફ આકબ્યા.

* માણસો વિધિનાં રમકડાં છે—અને ક્યે સમયે ક્યાં કામ ક્યા હેતુથી કરે છે તેની સમજ જ પડતી મુશ્કેલ છે. ધણાંય માણસો ગામડાં છોડી શહેરમાં વસ્યાં છે, એટલે રમણુ-બાધને ટેક શહેરમાં દીક પડશે એ વિચાર રેવાશંકરના મનમાં પણ ધર કરી ગયો. રાધા ગોરાણી સાથે વિચારની ખૂબ ચોરાચૂંથ પછી શહેરમાં જવું એમ થયું. રમણુબાધ પંદર વીસેક દિવસ પછી જવાના હતા, એટલે તેમની સાથે જ જવું એમ નક્કી થયું. આ વિચારતું પ્રતિકાર હેલશંકર અને કમળાના મનમાં તો શુંનું શુંય થયું હશે—એમણેય એમના મનોરથના મિનારા રમ્યા જ હશે તો ? પછી રેવાશંકર શહેરમાં ગયા અને રમણુબાધના ટેકાથી તેમને જીવન ભેગું મળવા લાગ્યું. ગામની યજ્ઞમાનવૃત્તિમાંથી થોડો ભાગ અને ગામડાની થોડી મિદ્ધતમાંથી કાંઈક મળતું. આમ શહેરની ધૂંધવાતી પ્રવૃત્તિમાં રેવાશંકરનું મન કામમાં એતપ્રેત થઇ ગયું. કાંઈકવાર રેવાશંકર-ગામમાં આવતા ત્યારે લોક કહેતું: 'જુઓને, રેવો ગોર શહેરમાં ગયો તે સુખી થયો.'

હેલશંકર અને કમળાને પણ રેવાશંકરે નિશાળે મૂક્યાં. હેલશંકરની હલકી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર દંભનું સોનેરી પડ ચડ્યું. અને અંગ્રેજી નિશળને અજ્ઞાસ માત્ર તેણે દેખાવ ખાતર કરવા માંડ્યો.

રેવાશંકર ચાક્યો પાક્યો ધેર આવતો. હેલશંકરની પ્રવૃત્તિની કાંઈક વાર તેને ગંધ આવતી ત્યારે ચોદાકને હેલશંકરને બે બોલ

કહેતો, પંથુ પાણું એનું એ. એક વાત રાધા ગોરાણી અને રેવાશંકરનું મન ઠોરી રહી હતી. હેલશંકરને પરણાવવા કેવી રીતે ? રેવાશંકરે બે પૈસાનો દામ શહેરમાંથી ભેગો કર્યો હતો અને ગામડાનું ખોરડું વેચી નાખી તેણે શહેરમાં નાનકડું ઘર ખરીદ કર્યું હતું. ગામડામાં તો એમ થયું કે રેવાશંકરે તો કેટલીય કમાઈ શહેરમાં કરી હશે. હેલશંકરની પ્રવૃત્તિઓની વાત ગામડામાં પહોંચતી નહતી અને હેલશંકર કાંઈવાર ગામમાં આવતો—ત્યારે બની હતી આવતો. મીઠાસ અને છટાથી બેલી કામગીરીને આંજી દેવાનો દંભ તેને આવડતો હતો. ગામમાં મુરતિયા તરીકે તેનું નામ પૂજાવા માંડ્યું. આ તક જતી ન કરવી એમ વિચારી રેવાશંકરે હેલશંકરનાં લગ્ન ગામની એક છોકરી સાથે કરી દીધાં. રેવાશંકરના મનને થયું કે, વડુ ધેર આવશે તો હેલશંકર કાંઈક રિથર થશે. ઘરસંસારમાં પડશે અને છે તેથી સુખે સંસાર ચલાવશે. ચિંતાની કચલીઓએ એ રાધાના એક વખતના રૂપાળા, કસાદાર, ગોરવવાળા મોંને શિથિલ બનાવી દીધું હતું. તેની ગોરવભરી છટા અગોચર બની ગઈ હતી. અને જેમ જેમ તેમની ઐહિક બાજતો ઉપરની પૌતાની મનધારી પકડ ચાલી ગઈ, તેમ તેનામાં માનસિક શિથિલતા અને બકિતનું વેવલાપણું વધવા લાગ્યું. હેલશંકરનું લગ્ન થયું તેથી એમાં કાંઈક ચમક આવી—પણ કદાચ તે છેછી ચમક હતી.

* લોહો કહે છે કે, માણસના જીવનમાં કાંઈ વાર વસમી પનોતી બેસે છે. એ પનોતી ગ્રહ-દશાનું પરિણામ છે એમ પણ કેટલાક કહે છે; અને કેટલાક કહે છે કે, માણસની પોતાની ભૂલોના પરિપાક રૂપે એ પનોતી આવે છે. માણસને પોતાના માથા ઉપર અનિષ્ટ ઓઢતું ગમતું નથી, એટલે ગ્રહોને માથે તે ઓઢાડે છે. દુષ્ટાન્ત-Tragedy—એ રેવો લાવે છે કે

માણસ પોતાની જૂથોથી લાવે છે એ વિષય ભણે વિવેચકો. ચર્ચે—માનસંશાસ્ત્રીઓ અને શીલસૂત્રો ચર્ચે—પણ આપણને તો થયું તેની સાથે લેવા દેવા છે.

રેવાશંકરની આવક અમુક હદથી આગળ વધી નહિ અને ખર્ચ ઘટ્યો નહિ; અને છેલ્લશંકરની વહુ આવતાં ખર્ચ ઉઘટો વધ્યો. વળી છેલ્લશંકર તો દિન પ્રતિદિન નફા ખનતો ચાલ્યો, વ્યસનોમાં પડવા લાગ્યો અને વ્યસનોનાં ખર્ચ પૂરાં કરવા ચોરી અને હુમ્યાઈ પર ચઢવા લાગ્યો. અનેક વખત રેવાશંકર ધરની આજર સાચવવા એનાં દેવાં પતાવવા પૈસા આપતા. એક દિવસ તો એટલે દરજ્જે વાત ગઈ કે, એક યજ્ઞમાનની સોનાની કંઠી છેલ્લશંકરે તફડાવી લાવી વેચી નાખી, અને પૈસા ખર્યાક ક્યાં. વાત પકડાઈ અને છેલ્લશંકરને પોલીસને સ્વાધીન કરવા મુઠી વાત આવી. રેવાશંકરે કરગરી, પૈસાની સગવડ કરી, જજ-માનને સમજાવી, મહામુશ્કેલીએ આ એજ ઠાંકી.

રાત્રે રેવાશંકરે છેલ્લશંકરને બોલાવીને કહ્યું: “આ રીતે વર્તીશ તો આપણું ધર કેમ ચાલશે? તારી વહુ અહીં આવી છે—જરાક તો સીધી રીતે ચાલ? તને ઉંમરલાયકને શું કહીએ?” રેવાશંકરે જરા નરમાશથી કહેવા માંડ્યું: છેલ્લશંકર જજમાનની કંઠીની વાત સમજી ગયો, અને ગરમ બની કહેવા લાગ્યો:

“શું શમ તમે વચમાં પડ્યા? માઈ ને થવાનું હોત તે યાત—તમને આજર વહાલી હતી તે વચમાં પડ્યા. મારે તો આ ધરમાં રહેવું નથી. ગમે તે બાજત આવે કે આ બેરી અને આ ધર! મારે તો અહીં રહેવું જ નથી. તમે બધાને સાચવજો.” છેલ્લશંકરે તો છેલ્લે પાટલે બેસીને વાત કરવા માંડી. તેની આંખોનાં તેજ હણાઈ ગયાં હતાં. બીડી-ઓના સતત વ્યસનથી હોઠ કાળા પડી ગયા હતા. મદિરા અને રાત્રિનાં જગરણોએ તેની

આંખો ડેરી અને બીલામણી બનાવી દીધી હતી.

રેવાશંકર તો ત્યાંથી જ અટકી ગયા. રાધા ગોરાણીથી પણ કાંઈ કહેવાયું નહિ. ધરમાં વહુ આવેલી—આવડા મોટા છેલ્લશંકરને શું કહેવાય? અને હજુર અઢારેક વર્ષની કમળા ધરમાં કુંવારી હતી. છેલ્લશંકરની નાલે-શીના છાંટા આખા કુટુંબને ઊડવા લાગ્યા હતા. રેવાશંકરનું હૃદય આથી ઠોરાઈ જતું હતું. મુંગા માર એને સહન કરવાનો હતો. છેલ્લશંકરની વહુ રોષ રોષને દિવસ વીતાવતી. સુસ્ત બાહ્યણની છોકરી—આ કુટુંબારીને પનારે પડી. શું કરે? એક દિવસ તો રોષે ધરમાં ખુબ ખળખળાટ મચ્યો. છેલ્લશંકર પીધેલી હાલતમાં રાતના એક વાગે ઘેર આવ્યો અને સાથે બે હલકા સોજતીઓને લેતો આવ્યો.

“બારણું ઉધાડે છે કે?” છેલ્લશંકરે પોતાની મેડીનું બારણું ખખડાવી હાક મારી. તેની બેરીએ બારણું ઉધાડ્યું. તે તેના સોજતીઓ સાથે અંદર આવ્યો. બીચારી ગમર અઢાર વર્ષની છોકરી ખુબ જ ગમરાઈ ગઈ.

“તારી કુંચીઓ ક્યાં છે? જલદી આપ મારે બહાર જવું છે.” છેલ્લશંકરે હુકમ છોડ્યો.

“બા પાસે છે.” ગમરાએલી બેરીએ જવાબ આપ્યો.

“તો તોડી નાખ તાણું, છેલા! હું કાંઈ મારા હકના પૈસા લીધા વગર તને છોડવાનો નથી.” સાગરીતે જણાવ્યું. છેલ્લશંકરે તાણું તોડી નાખ્યું. જુગારમાં હારેલી રકમ પોટે પોતાની સ્ત્રીનાં થોડાંક ધરણાં આપ્યાં અને બાકી ને રજીસરું હાંચમાં આપ્યું તે લખને એ અને એના સાગરીતો નીકળી ગયા. યુવાન પત્નીનાં દૂસકાંથી ધરનાં બધાં જાગી ગયાં. થોડાક પાડોશીઓ પણ જાગી ગયા. છેલ્લશંકર તો ક્યારનોય ધર છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો. ત્યારપછી તો મહિનાઓ સુધી છેલ્લશંકરે ધર સાથે બેસું નહિ.

રેવાશંકરને હૃદયનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો, તે વધુ તીવ્ર બનતો ગયો. રાધા ગોરા-ણીનું મુખ કરમાવા લાગ્યું. પહેલાંની તેની ક્રુશળતા અને ગૌરવ અદૃશ્ય થઇ ગયાં. કમળા—સુશીલ, દુઃખમાંથી હસમુખી, વંદાસોષ કમળા એકંદ્રી જ આ બંનેની હાથલાકડી રહી. હવે રેવાશંકરને પોતાના દેહની ખીક લાગવા માંડી. ક્યારે વ્યાધિનો હુમલો આવશે અને ક્યારે પોતાનો દેહ પડી જશે એની અંચોછસતાએ તેના જીવનમાં એક પ્રકારનો યરથરાટ ઉત્પન્ન કર્યો. કમળાનું વેવિશાળ સાદી-સીધી રીતે થઇ જાય એટલી જ તેમના મનમાં અભિલાષ રહી હતી. છેલ્લેશંકરે આખર પર પાણી ફેરવ્યું હતું અને એના છાંટા કમળાના વેવિશાળના પ્રશ્નને પણ ઉડયા હતા. જેમ તેમ કરીને એક મૂર્તિએ શોધ્યો અને કમળાનાં લગ્ન કર્યાં. પણ કમળા તો ધરની સરસ્વતી જેવી—એને તો લગ્ન થયાં પણ કુમારિકા રહેવાનું સરખયું હશે, એટલે હુંદેવે તેના પતિ લગ્ન પછી બે માસમાં દેવલોક પામ્યો. કમળા ઘેરની ઘેર રહી-આખા ઘર ઉપર શોકનો અંધાર છવાઇ ગયો.

છેલ્લેશંકરનું તો કાંઈ સંભળાતું ન હતું. કાંઈ કહેતા કે મરી ગયો હશે. કાંઈ એમ કહેતું કે તે લગ્નમાં દૂર દેશાવર ગયો છે. ગમે તેવી વાતો આવતી. તેની વધુ નો એના બાપને ઘેર રહેતી હતી અને સામરા સાથેનો તેનો વડેવાર ખીત્રકુલ બંધ થઇ ગયો હતો. ગામમાં પણ છેલ્લેશંકરને લીધે રેવાશંકરને મોં બનાવવા જેવું પણ રહ્યું ન હતું અને રેવાશંકરની તળીયત પણ જગડતી ચાલી હતી. રાધા અને કમળા—બે તરફની હુંદેવી જીવન કાઢતો હતો. આવક-ઘટી ગઇ હતી, પણ ધરનો મેડો ભાડે આપ્યો હતો એટલે વડેવાર નમતો હતો.

એટલામાં રેવાશંકરને હૃદયવ્યાધિનો હુમલો

આવ્યો. રાધા અને કમળાને મૂકી એકાએક જ રેવાશંકર દેવલોક પામ્યો. રેવાશંકર દેવલોક પામ્યા પછી દેવલોક મંદિરે જાણે રાધા અને કમળાનો, જગતમાં પણ જગતા જન્મદૂત હોય તેમ છેલ્લેશંકરે એક રાત્રે દેખા દીધા. પહેલાં તો રાધા એને જોઇ ગભરાઇ ગઇ.

“તું ક્યાંથી આવ્યો? રાધાએ પૂછ્યું.”

“બા, મને આવવા દે. મારી પાછળ તો પોલીસનું વોરન્ટ છે. જો ખબર પડશે તો હું પકડાઇ જઇશ. મને આવવા દે.”

“તારી ઉપર વોરન્ટ શું?” માએ પૂછ્યું.

“હું લગ્નમાં ગયો તો. મને ત્યાં ન ફાવ્યું તેથી છૂપી રીતે નારી છૂટ્યો. મા, હવે બોલીશ નહિ. મને અંદર આવવા દે.” ગભરાયેલા અવાજે છેલ્લેશંકરે કહ્યું.

માનો જીવ એટલે છોકરાને આશરો મળ્યો. પોતાના બાપના મરણના સમાચાર જાણ્યા. જવાબદારી, મિલકત, સંકટ, તરતનો શોક—આ બધીય જન્મજીતી થોડાક વખત તો છેલ્લેશંકરનો જીવ ટેકાણે રહ્યો. ધીમે ધીમે પાછા પૂર્વના કુસંસ્કારો જાગ્રત થવા લાગ્યા. પૂર્વના મિત્રો પાછા મળવા લાગ્યા. છૂપી મહેફેસો અને મદિરાપાન શરૂ થઇ ગયાં. અને ન્યારે એની વડુને ઘેર બોલાવવા ગામડે વેવાઈને રાધાએ લખાવ્યું અને ન્યારે પોતાની વડુને મોકલવાની મહેણા સાથે ચોકખી ના આવી, એટલે વળી એનામાં કોઈનો આવેશ આવ્યો. અને એ આવેશનો છૂટકારો મદિરા, વધારે જૂગાર અને વધારે કુસંગમાં પરિણમ્યો. તેનો બાપ રેવાશંકર જીવતો હતો ત્યાં સુધી તો એના મૂળ જન્મમાનીના ગામમાં કાંઈકેય લોકને લાજશરમ અડકતાં, પણ હવે તો ત્યાં પણ એ સાચવે એવું કાંઈ ન હતું. જન્મમાનવિત્તી આવકનો ભાગ કાઢના છોકરાઓ મોકલતા હતા, તેય બંધ થઇ ગયા. અહીં તો છેલ્લેશંકરનો ખરો વધતો આશ્વો ને દેવાં પણ વધી ગયાં.

"તું તારા આપનો વારસ અને મિલકતનો વહિવટદાર છે: ઘર ઉપર પૈસા ઉભા કરી દેને." તેના એક સાથીદારે ધ્રુવા જ સૂચવ્યો.

હેલશંકરને તો દેવામાંથી છૂટવા કોઈ રસ્તો જોઈતો જ હતો અને બીક તો હતી કે, જો દેવાં માટે પોલીસ ટેસ થાય તો કદાચ એના ઉપર ફરતા વોરંટની વાત કરાઈથી છતી થઈ જાય. આ બીક તેના મનમાં જ હતી. એના મિત્રે જ એને ઘર ઉપર પૈસા ધીરે એવા ધીરધાર કરનાર કાંધિયાને શોધી આપ્યો.

એની સાથે પોતાને ઘેર તો વાંટાવાટ થઈ શકે તેમ હવું નહિ. એટલે પેસા કાંધિયા એનું ઘર જોઈ ગયો અને તેણે ઘર ઉપર પૈસા ધીરવાનો ઉપકાર કરવા તત્પરતા બતાવી. બીજો દિવસે હેલશંકર તેને ત્યાં ગયો.

"એ તો હું તમને ધીરું છું-પણ મારે પૈસાનું તો જોખમ જ ને? વ્યાજ શું આપશે? અને પંદરસો રૂપિયા ઘર ઉપર મળ્યાનો દસ્તાવેજ કરી આપવો પડશે." પેસા વાણી-આએ જરા દમથી કહ્યું. એ તો સમજી જ ગયો હતો કે, હેલશંકરને એના વિના ચાલવાનું નથી; અને જેમ શિકારીના કાથમાં પડેલા પંખીને ફરતાથી વીખી નાખે એમ એ વાણીઓ હેલશંકરને ચીરવા જ બેઠો હતો. હેલશંકરના મોં ઉપર નિર્જન વિચારતા હતી.

"ભરે, તમે કહેશો તે વ્યાજ આપીશ" હેલશંકરે જણાવ્યું, "અને આજે જ દસ્તાવેજ કરી રજીસ્ટર કરાવી દઈએ."

"જુઓ વ્યાજનો દર રૂપિયાની તેરી-ખનો. જુએને તમારા વ્યાજની શી ખાતરી? એ પોટે પડેલેથી રૂપિયા પાંચસો વ્યાજના અને બીજા ખર્ચ પોટે રૂપિયા સો ખાત કરી રૂપિયા નવસો મળશે. દસ્તાવેજ પંદરસોનો કરશું અને ઘર મારે ત્યાં ગીરે. મૂકવાનું કશું છે?"

પહેલાં તો હેલશંકર હેચ્છતાયો, પણ હવે તો પાછા ફરવા જેવું રહ્યું ન હતું.

અંતરની વાત

કોને કહું સખિ, કોને કહું?

અંતરની વાતડી કોને કહું?

સોણામાં કપ્પડી જાગી જઈ!

સખિ! હિરની આ વાતડી કોને કહું?

પેલાં રે બાગમાં મહેકે છે ફુલડાં,

ફેરે છે ફેરબે ને રંગે એ ઘેલડાં;

હીંચે સમીર સાથે સૌ એ અલખેલડાં:

જીવનનો બામ તોયે સુકાયે શું?

અંતરની વાત આ કોને કહું?

ટહુકે ડાયલડી આંખોની ડળીયે,

ગહેકે છે મોરલા વાડી ને જાડીયે,

ધરતી સજે અંગ રંગીલી સાડીયે;

ઉરે હું આગથી સળગી રહું!

અંતરની વાત આ કોને કહું?

પેલી નદી વડે સાગરને ભેટવા,

ઘેલું પતંગ મહેકે દીશમાં ભેટવા!

એવું તે શું બધા ચાહે કંના થવા?

જીવન એવારવા ક્યાં રે જવું?

અંતરની વાત આ કોને કહું?

કોને કહું, સખિ કોને કહું?

અંતરની વાતડી કોને કહું?

રમણલાલ વ્યાસ.

“ સારું એમ કરીશું. ”

દસ્તાવેજ લખનારો તૈયાર જ હતો. બધું લખાયું. દસ્તાવેજ રજીસ્ટર્ડ થઈ ગયો. અને છેલ્લેશ્વરના હાથમાં પૈસા આવ્યા. ધરમાં ધણી ખૂટતી વસ્તુઓ પોતે લાગ્યો—અને એથી કાંઈક રાધાને અને કમળાને મનમાં ચાંતી થઈ કે બાઈ છેલ્લેશ્વર કમાઈ લાવે છે. પણ પૈસા કેવી રીતે આવ્યા એની તે બોળાં સ્ત્રીઓને થી રીતે ખબર પડે ?

એક દેરો, આ રીતે પૈસા મેળવવાનો ચસકો પડ્યો કે વારંવાર આ રીતે પૈસા ઉભા કરવા છેલ્લેશ્વરે ધરને ખીન્ને બે ઠેકાણે ગીરો મૂક્યું. ધર ઉપર પુણ્ડળ દેવું વધી ગયું અને તેના ઉપર તકોદો આવે એટલે સુધી વાત પહોંચી ગઈ. આ ઉપરાંત પરચુરણ દેવું પણ છેલ્લેશ્વરે ધણું કર્યું હતું; લેણદારો ધરના ઉમરા ધસી નાખવા લાગ્યા હતા.

ખીચારી રાધા, વગર હિંમરે ધરડી બની મધ હતી. જાણે ધરની ભક્તિમાં જગતની યથાર્થતાને બૂલવા માંગતી હોય તેમ એનું જીવન એણે ભજન, ભક્તિ, વ્રત ઉપવાસમાં ફોજી કરી નાખ્યું હતું. કમળા ધરની વ્યવસ્થા કરતી અને મેડીના બાડામાંથી તથા પોતે થોડુંક કામકાજ કરી ધરનો વહેવાર ચલાવતી. સુશીલ કમળા ન હોત તો ધરનો વહેવાર ચલાવવાનું રાધા માટે અશક્ય હતું. છેલ્લેશ્વર જરા કોઈથી દુઃખાતો તો તે કમળાથી જ. એની નિર્મળતા, સુશીલતા, અને વિપતે પણ અમૃત બનાવે એવી તેની પ્રકૃતિસાધી આ પારાવાર દુઃખમાં પણ તે ધરને ઊજળું રાખી શકતી હતી. રાધાનું મન તો નજીવું બની ગયું હતું. દુઃખના આધાતો તે સહન કરી શકતું ન હતું.

એક રાત્રે છેલ્લેશ્વરે દેવાં સંબંધી વાત છેડી. છૂટકો જ ન હતો; નહિ તો દાવો મંડાવતો ભય હતો. અને લશ્કરમાંથી નારી છટ્યાનું વોરન્ટ તો તેની પાછળ હતું જ. આ

બધામાંથીય બચવાનો એક જ આરો હતો. અને તે ધરને કોઈ પણ હિસાબે વેચી નાખવાનો. પરંતુ તે દસ્તાવેજમાં ખરનાર રેવાશંકરની વિધવા તરીકે ધરમાં રહેવાનો હક્ક હોવાથી તે હકક જતો કરવામાં આવે તો જ વેચાણ પાકુ થાય અને તેથી માની સહીની જરૂર પડે તેમ હતું.

રાત્રે રાધાનું શરીર ઠીક ન હતું. તે આડી પડી હતી અને કમળા તેના પગ દબાવતી હતી. તે વખતે છેલ્લેશ્વર ત્યાં આવ્યો. તેણે વાત છેડી. આ વખતે તો તેની દંભની પ્રકૃતિ વધારે તેજમાં હતી.

“ બા, મારો સ્વાભાવ હવે બદલાતો ભય છે. મેં મારા સ્વભાવથી તમને બધાને દુઃખી કર્યો છે, પણ હવે તો મારે બધાથી છૂટી બરોબર જીવતર ગાળવું છે. ” જાણે સાચો પશ્ચાત્તાંપ થયો હોય તેમ છેલ્લેશ્વરે નમ્રતાથી રજુઆત કરી.

કમળાનું મન માન્યું નહિ અને રિમતભરી વેધક દષ્ટિ એણે છેલ્લેશ્વર તરફ નાખી: છેલ્લેશ્વરે પોતાની દષ્ટિ નમાવી દીધી—પેલી આંખોના સસળનું તેજ જીવવું તેને માટે વસતું હતું. છતાં કોઈ પણ હિસાબે આજે કામમાં પાર ન ઉતરાય તો લેણદારો અને છોડે એમ ન હતો. એનો જાન પણ આંચકાઈ જવાનો ભય હતો. તે કરગરી પડ્યો:

“ બા, આ ધર આપણે વેચી દઈએ તો ? મેં દેવું બહુ કરી દીધું છે—અને ધર ઉપર પૈસા પણ લીધા છે. હવે ધર કોઈ રીતે બચાવી શકાય એમ નથી ” છેલ્લેશ્વરે આતંરરે કહ્યું. આતંરતા કાંઈ રાધા પ્રત્યેના બદલાઈ કે કમળા પ્રત્યેના અનુરાગથી નહોતી આવી—આરી હતી લેણદારોના ભયથી અને શુંડાઓનાં અર્પાથી.

“ પણ પછી રહીશું ક્યાં ? ” રાધાએ પૂછ્યું.

“ કેમ, બાડાનું મકાન રાખીશું—અને વેચાણ પછી એમાંથી પૈસા વધશે તે કોઈ સારી જગાએ બાંને મૂકીશું. બા, મને થાય

છે કે મેં તમને બહુ દુઃખ આપ્યું, હેલશંદરે કહ્યું હતું કેરવા મન કર્યો.

"આ જીવે છે ત્યાં સુધી મહાન નહિ વેચાય, બાપાએ મહાન ખરીદ્યું હતું બધાંના મુખ માટે" કમળાએ વચ્ચે સાચે સાચ વાત સુણાવી દીધી.

"કમળા, તું શું કામ વચ્ચે પડે છે ? ખાતે કહેવા દેને ? ધર વેચાણુ થશે તો જ આપણે સુખી થઈશું—મેં બધીય રીતે વિચારી બેઠું છે." હેલશંદરે કમળાને સમજાવવા મન કરવા માંડ્યો.

"પણ ધર ન વેચીએ તો ન ચાલે ?"

રાધાએ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

"તારે માથે લોહીલુણાણુ મદકું જેવું હોય તો ધર વેચવાની પરવાનગી ન આપતી. અને હવે ધર રહે એમ તો છે જ નહિ. એના ઉપર દસ્તાવેજ કરીને મેં પૈસા તો લીધા જ છે."

રાધાનું નખળું હૃદય ડકાઈ ગયું. એને થયું કે, નહિ રહે પુત્ર કે નહિ રહે ધર. કમળાની ધીરજ અને દૃઢતાથી માનું પોતું હૃદય મનપૂત બતાવી શકાય એમ હતું નહિ.

"પણ પછી વધે તે પૈસા મને આપી દેવા પડશે—અને મારા નામે વ્યાજે મૂકવા પડશે. એમ હોય તો વેચાણુ દસ્તાવેજ ઉપર હું સહી કરું. બરોબર છે ને કમળા ?" રાધાએ છેલ્લે જવાબ વાળ્યો.

કમળાનું મન પણ આ આવનારી બચકર આપતિથી ઢીલું પડવા લાગ્યું. હિમતથી મેં ઉપર રિમત સાચવું, પણ રિમતમાંથી દુઃખનાં બચકર તોફાનો તેના મુખ ઉપર આવી જતાં. કિશિજ ઉપર ઘેરાયલાં ઠાળાં તોફાની વાદળાંમાં મધરાતે ચંદ્ર દુઝડાં ખાતો હોય; આગળ પાછળ વાવઝોડાંનાં સૂચવતા વાયરા વાતા હોય; વાદળાંના બચકર ગડગડાટ સંભળાતા હોય; અને પીગળીઓ જાણે પ્રયત્ન પર્વતો ઉપર વળજાત કરતી દેવી ચાણુકોની માફક ચમકતી હોય, આ સમયે સુમસામ બચકર અંધકારમાં ચંદ્ર ચમકી

બચ પણ તેનો ચમકાટ ઉઘટો બચ પેલા કરે, તે પ્રમાણે કમળાના મુખ ઉપરનું રિમત બરેબર બચ પમાડે તેવું લાગતું હતું. રાધાનું વ્યક્તિત્વ તો થણું જ ધટી ગયું હતું. એણે તો એના બાલકૃષ્ણને કાકાકુતી કરવા માંડી હતી—પણ એ તો બળની બક્તિ નહતી, નિર્જનતા વસોવાત હતો.

ખીજું સવાર થયું. બધી તૈયારીઓ હેલશંદરે તો નહિ, પણ તેના લેણદારોએ—ખાસ કરીને જેણે પૈસા ધીપી હતો તેમણે કરી રાખી હતી. એક સવારમાં મહાનને વેચાણુ રાખનાર પણ ઉભો થયો હતો. વિસ્તાર જમતમાં નરી નિર્મૂલ્યતા હોય છે—દયાનો છંદો જાણે જ હોય છે. દસ્તાવેજ લખનાર પણ તૈયાર હશે. પેલા જોતાંય ચિતરી ચઢે એવા સપસમા કાંધીઆઓ પણ ત્યાં ખડા હતા. આ મૈસ-પિંડમાંથી સર્વેને લાભ મળવાનો હતો. શું કામ ત્યાં ન ઉભા રહે ?

બધું નક્કી થઈ ગયું. આખી રાતના સંકલ્પ વિઠ્ઠલોએ રાધા વધારે નખળી થઈ ગઈ હતી. એના મન ઉપર કાણુ ન રહ્યો. અને ન્યાં આ કસાઈઓની ટોળી જોઈ, ત્યાં તો એનો આત્મા કંકળી ઉઠ્યો. પણ કસાઈઓને ઢોરનાં દાડયાંમ જીવતાં ઉતારી લેતાં ઝોઢી દયા નીપજે છે ? ધીરધારના ધંધામાં એનાથીયે દૂર કસાઈઓ હોય છે. એનો ખ્યાલ તો એના સંકલ્પમાંથી છૂટેલા મનુષ્યોને જ આવી શકે.

આ સંકટમાં એકલી કમળા જ રાધાની હાથ-લાકડી હતી. હેલશંદરને તો છેલ્લે સુધી—રહસ્યદ્વાર આગળ પોતાની માની સહી થાય ત્યાં સુધી એને સમજાવી રાખવાની હતી. તે એની પાસેને પાસે જ રહેતો.

રહસ્યદ્વારની કચેરીમાં આખો ય વરધોડો આવ્યો. બધાંયના સહી સીકા લેવાની તૈયારીઓ થવા લાગી.

હું તો સહી નથી કરવાંની. મૂઆ કસા-

ધમ્મોએ મારા દીકરાને પૂરા પૈસા ય નથી આપ્યા અને ઘર લખાવી લેવું છે ?”

રાધાની આંખો આંસુથી નીતરી રહી હતી. છેલ્લશંકરે સમજાવવા માંડી.

“હવે તે સહી કર્યો વગર ચાલે ?” દસ્તાવેજ લખનારાએ કહેવા માંડ્યું, “નહોતું વેચવું તો આટલો વિધિ શું કામ કર્યો ! હવે સહી કર્યો વગર ન ચાલે, છોડો.”

આ ભવાડાથી કમળાને શરમ આવવા લાગી. છેલ્લશંકરે તો નફર દતો.

“છોડો-આ; સહી કરી દે; આમ શું કરે છે ?” કમળાએ માને ગ્રેસ્વા માંડી.

રડતે મને, ચથરતે હાથે, અમાન દશામાં તેણે સહી કરી. દસ્તાવેજ કાપદસર થઈ ગયો. રાધાની રિયતિ તો ત્યાંથી જ બગાડવા લાગી. તેનું મન તો નાચતું જ પડી ગયું હતું.

“છેલ્લશંકર, હું બાને ઘેર લઈ જઈ છું. પછી તું પૈસા વગેરે લઈને ઘેર આવશે” કમળાએ છેલ્લશંકરને કહ્યું. બીચારી કમળાને તેની ખાની પડી હતી. એને દરકાર ન હતી છેલ્લશંકરની, પૈસાની કે ધરની-અરે આખા વિશ્વનો. એનામાં મનમાં એની મા જ હતી.

છેલ્લશંકર રાત્રે પણ ઘેર ન આવ્યો.

“બાઈ ઘેર આવ્યો ?” રાધાએ બાળ પૂછી.

“ના, નથી આવ્યો, આવશે તું તારે સહ રહેને ?” રાધાએ એને શાંતિ રાખવા કહ્યું.

છેલ્લશંકર બીજા દિવસે ય ન આવ્યો. એને ‘વેચ્યા પૈસા ?’ એવું છેલ્લશંકરે સંકેત આપ્યો. મથો. ચારેક દિવસ પછી તો ઘર જેને વેચાણ થયું હતું તેના નામ ઉપર ચઢી ગયું અને એ કમળાને લેવા માટે આવ્યો.

“કેમ, છેલ્લશંકર છે કે ?” પેલા માણસે પૂછ્યું.

“ના” કમળાએ જવાબ આપ્યો.

“ઘરનો કમળાને સોંપી દેવાનો છે. છેલ્લશંકરને તો ખોલાવો !”

“ના રે, એનું શું કામ છે ? તમારે તો

કમળાને જ જોઈએ ને ? કાલે આપી દઈશું તો ચાલશે ?” એને ઘર ખાલી કરી દઈશું.”

કમળાએ અંતરના દાવાનળને દેખાવા દીધા વિના શાંતિથી જવાબ આપ્યો. એના મોં ઉપરની ઉમ્મડ શાંતિ તો દેખાઈ જ આવતી હતી. પરંતુ એની સરળ અને તેજસ્વી મુખ-મુદ્રા વિશ્વાસ પેદા કરે તેવી હતી. પેલા કંઈ હેતુના વાણીઆના દિલમાંય વિશ્વાસની જડ બેઠી. બીજા દિવસે એને ઘરનો કમળાને મળ્યો. બધું-બાધું ઘર વેરાન થઈ ગયું.

રાધાની રિયતિ અસહાય હતી. કમળા તેને લઈને ચાલી નીકળી. બરેલાં નગરો પણ વેરાન વનવગડા જેવાં હોય છે. નહોતાં ઘરઆંરે, નહોતું આશ્રયસ્થાન, નહોતું ગામ, કોઈ ન હતું, એવા એકલતા બરેલા જગતની કેડીએ આ ઉમ્મડ બનેલાં દીકરી ને મા ચાલી નીકળ્યાં.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૬ થી ચાલુ]

આ ગોળીઓની બનાવટ ઋષિવનના બીજા વર્ષના અંકમાં સ્વેતપ્રદરના લેખમાં પણ આપેલી છે. એમાંથી આવા બીજા ઉપયોગી પ્રયોગો જોવા માટે વાંચકોએ એ લેખ વાંચી જવો જોઈએ.

સુવા, મેથી, લસણનાં દોતરાં, લીમડાનાં પાન તથા ગધેડાની લાદ વગેરેની ધુમાડી સુવાવડ પછી લેવાય છે. આ ધુપ જાંત્રિક છે, મેલી સંકેતપત્ર કરે છે, વાસુ દસ્તાવે છે, એટલે યોનિદલ મટાડે છે; તેમજ યોનિરોગમાં ફાયદો કરે છે. આ ધુમાડી લેવાથી કશું નુકસાન નથી. એથી પ્રદર મટે છે અને ગુપ્ત ભાગમાં યતા આવળે પણ મટે છે.

પણ મારી સમજ પ્રમાણે ઉપરોક્ત અરણીના રસવાળી ગોળીઓ કે આ ધુમાડો ગેર ઘટાડવામાં ખાસ મદદરૂપ નથી. છતાં આ બે પ્રયોગોથી યોનિમાર્ગના કેટલાક રોગો નવર મટે છે.

—જડલાઈ

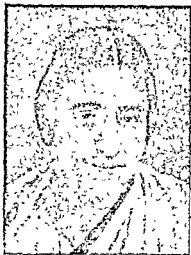
સ્ત્રી-પુરુષના સમાન અધિકારના પ્રખર હિમાયતી : આઝાદ હિંદ

મદ્રાસ શહેરને લગતા મતદાર વિસ્તાર-
માંથી દિલ્હીની મધ્યસ્થ ધારાસભામાં છેલ્લા બે
દાયકાથી કેંગ્રેસના જ પ્રતિનિધિને મોકલવાની
પ્રણાલી બંધાઈ ગઈ છે. શ્રી. શ્રીનિવાસ આય-
નર, 'સત્યમૂર્તિ', જી. આર નાયડુ તથા શ્રીમતી
અમ્મુ સ્વામિનાથન એ લોકપ્રિયતાને પાત્ર
બનીને ધારાસભ્યો તરીકે ચૂંટાઈ આવનારાં
ફેટલાંક જવલંત નામો છે. આ સમયની
ચૂંટણીમાં પણ શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામિનાથનની
થએલી ચૂંટણી કેંગ્રેસને રહેલા અગ્રતા પીઠ-
બળનો પુરાવો પૂરો પાડે છે.

પચાસેક વર્ષની વયનાં શ્રીમતી સ્વામિ-
નાથન છેલ્લાં ૧૫ વર્ષ થયાં કેંગ્રેસનાં સક્રિય
કાર્યકર રહ્યાં છે. અમલે મદ્રાસ વિભાગમાં સ્વ-
દેશીની ભાવના ફેલાવવામાં અગ્રભાગ બજાવ્યો
છે અને સ્વદેશીની છેલ્લાં ફેટલાંય વર્ષથી
હિમાયત કરતાં રહ્યાં છે. એ પોતે મદ્રાસ
શહેરમાં એક સ્વદેશી સ્ટોર કુશળતાપૂર્વક
ચલાવે છે. ખાદીની તરાહતરાહની જાતો એ
એમના સ્ટોરની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

એ પોતે એક સારા વક્તા છે, પરંતુ
એથી યે વધુ સમર્થ વ્યવસ્થાપક છે. કસ્તુરબા
ફંડ સમયે ઘેર ઘેર ફરીને એમણે ઉઘરાણું
કરેલું. ઇ. સ. ૧૦૪૨ની લડત દરમ્યાન વેલોર
જેલમાં મળેલા કારાવાસમાંથી છૂટતાં વેત
તેમણે આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધેલી. એ કારા-
વાસની યાતનાએ એમની તબિયત બાંધી નાખી,
એમનું યુવાસૌન્દર્ય કરમાઈ ગયું અને ચહેરા
પર કરચલીઓ ફરી વળી. એક વાર ભોહીથી
શટશટ થતા, પરંતુ હવે કરમાઈ ગયેલા
એમના ચહેરા પરની બે આંખોમાંથી પહેલાંની
પ્રકૃષ્ટતાને બદલે હવે ચાક અને કંટાળો જાણે
નીતરે છે. આમ છતાં સ્વાતંત્ર્યની કૂચમાં એ
સેંટેજ પણ થાંભે કે કદમ પાછા હલાવે તેમ નથી.

સેનાનાં કેપ્ટન ડૉ. લક્ષ્મીનાં માતા

શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામિનાથન

મલખારના એક બહુ જ વયદાર અને
તવંજર નાયર કુટુંબમાંથી એ જિનારી આવ્યા
છે. નાનપણમાંથી ચાર દાયકા પર છોકરીઓને
મળતી તેટલીજ જાણવણી તેમને મળેલી. અને
પૈસા કમાવામાં જિંદગીનો જેટલો ભાગ
જાળ્યો હતો એટલો જ કાયદાના અભ્યાસ પાછળ
ગાળનાર થી એસ. સ્વામિનાથન નામના
વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ધારાશાસ્ત્રી સાથે એમને ૧૭
વર્ષની વયે પરણાવવામાં આવેલાં. એથી એમના
જીવનમાં મોટો પલટો આવ્યો. શ્રી. સ્વામિનાથન
પરિશ્રમયુક્ત છતાં સાદું જીવન ગાળનારા અને
ઉચ્ચ કર્તવ્યનિષ્ઠા ધરાવતા હતા. પૈસે
ટકે સુખી અને સુધારક વિચારના હોવાથી
તેમણે અમ્મુને પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિકસા-
વવાની તમામ તકો આપી અને અમ્મુએ તે
તકને ઝડપી લીધી હતી. અમ્મુ સાથે
ફેટલાંક વર્ષોના સુખી દાંપત્ય બાદ ચારેક
સંતાનો પોતાની પાછળ મૂકીને, આજથી

પંદરેક વર્ષ પર એ અવસાન પામ્યા. એમાંના સૌથી મોટા પુત્ર ગોવિંદ ધારાશાસ્ત્રી બન્યા છે. બીજા પુત્ર શાન્તિ કલકત્તામાં પૂરવકા-ખાતાના એક અધિકારી છે. મોટી પુત્રી લક્ષ્મી તો આઝાદ હિંદ ફોજમાં 'ઝાંસીની રાણી' પદભરતના કપ્તાનપદે રહીને સુવિખ્યાત બન્યાં છે, બ્યારે નાનાં પુત્રો સૌ, મૃણાલિની સારાભાઈએ નૃત્યકલામાં સારી ખ્યાતિ સંપાદિત કરેલી છે.

સ્વ. સ્વામિનાથન પોતે શહેરની એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ હોઇને એમની આસપાસ સાફ એવું શિષ્ટજન મંડળ રચાએલું. અમુને એ મંડળમાં પ્રવેશ થતાં ધીમે ધીમે તેમણે મલખારી શ્લિયુસ્તતાનો ત્યાગ કરવા માંડ્યો. થોડા જ સમયમાં અંગ્રેજ ભાષા પર એમણે પ્રભુત્વ મેળવી લીધું અને પોતાની વાકુળટાથી અનેકોને મુગ્ધ કરવા માંડ્યા. પોતાની સાત સીટર આરિસ્ટ મોટર ગાડી એ જાતે હાંકતાં શીખી ગયાં અને ઈંગ્લેંડના કોઈ ઉમરાવ ધરાણા નેટલા જ ઠાંટા-અમથાથી ટેવાઈ ગયાં. પણ તેમના પતિના અવસાન પછી તેમણે પોતાનું જીવન દેશને ચરણે ધરી દીધું.

સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાનાં એ મહત્ત્વ હિમાયતી છે અને માત્ર લિંગભેદને કારણે જ પુરુષ કરતાં સ્ત્રી ઊતરતી હોવાની વાત એમને અમાન્ય છે. સ્વ. સ્વામિનાથને પોતે ઈંગ્લેંડમાં કેટલાંક વર્ષો ગાળેલાં હોઇને નવો જમાનો એ ઓળખી શક્યા હતા, અને એને લઇને નેટલી હદે સામાન્ય રીતે આ દેશમાં એક પુરુષ પોતાની પત્નીને સામાજિક છૂટછાટ આપી શકે એટલી હદે એમણે એ અમુને આપેલી. મદ્રાસના શ્લિયુસ્તો શી. અમુ પ્રત્યે ચક્રિત નગરે જોઈ રહેતા, પરંતુ નિરર્થક શ્લિયુસ્તો હાસલ માન્ય રાખે એ માટીની એ સ્ત્રી નહોતી.

પતિના મૃત્યુ પછી અમુએ જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ

હાથ ધરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૯૨૦ એ એમના જાહેર જીવનનું પ્રવેશવર્ષ. ૧૯૨૬માં મીડા સત્યાગ્રહ વખતે એમણે તેમાં ભાગ નહિ લીધેલો, પરંતુ ડૉ. એન્ડ્રી બેસન્ટના એક સમયના મંત્રી શ્રી. બી. શિવરાવે શરૂ કરેલી 'બાય ઇન્ડિઅન લીગ'માં એ જોડાએલાં અને સ્વદેશી અચારમાં 'સ્વદેશી ખરીદો સંધ'ના એક કાર્યકર તરીકે એમણે મદ્રાસમાં પ્રતિષ્ઠા જમાવી. એમણે બગવવા માંડેલી કામગીરી એમને જાહેર જીવનમાં વધુ ને વધુ આગળ ધપાવતી ગઇ અને ધીમે ધીમે એ ઇંગ્લેસના પ્રભાવ નીચે આવતાં ગયાં. એમની જાહેર કામગીરી કોઈ પણ પ્રકારનો નાટકીય તત્વથી વીરહિન છે. ઉચ્ચ આદર્શ નગર સમક્ષ રાખીને શાંત અને મહત્ત્વ તેમજ ગૌરવપૂર્ણ રીતે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે જનારાં એ કાર્યકર્તા છે.

દેશદેશાવરનો સારો એવો પ્રવાસ એ બેઠી ચૂક્યાં છે. અનેક વાર ઇંગ્લેંડ જઈ આવ્યાં છે, અને એમના પતિ હયાત હતા ત્યારે ઉનાળાનો સમય લગભગ દરેક વર્ષે એ યુરોપમાં જ ગાળતાં. જાપાન સાથેનું યુદ્ધ શરૂ થયા પહેલાં એ દૂર પૂર્વના મુશ્કોની તેમજ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સફર કરી આવેલાં. એ વખતે પોતાની પુત્રી મૃણાલિનીને પોતાની સાથે હોલીવુડ ભેતાં ગએલાં, કારણ કે એને પશ્ચિમની નૃત્યકલા શીખવાની અભિલાષા હતી. એ પ્રવાસ દરમિયાન હિંદની પરિસ્થિતિ અંગે એમણે કેટલેક રચને વ્યાખ્યાનો પણ આપેલાં.

આ પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા બાદ બી થએલી ઇ. સ. ૧૯૪૨ની લડતમાં એમણે અંપલાવી દીધું. સત્તર એમની ધરપકડ કરીને એમને વેસ્ટર જોલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં, ત્યાં બરાબર અઢી વર્ષનો કારાવાસ વેઠ્યા પછી એ છૂટવા પામ્યાં છે. આવાં નારીરત્ન માટે ભારત મગર છે.

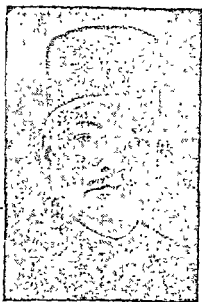
શા. સ્કો હો છે કે વર્ણમાત્રનો ગુરુ છે
 બ્રાહ્મણ, વસિષ્ઠ, અગસ્ય, કપિલ, દ્રોણાચાર્ય,
 સંદીપનિ; સોક્રેટિસ, પ્લેટો, અરિસ્ટોટલ; સેન્ટ
 પીટર, સેન્ટ બર્નાર્ડ, એસીસીના સેન્ટ ક્રાન્સિસ;
 ફિરોક્ષી ને રૂમી; કેન્ટ, હેગલ ને માર્ટિનો;
 અને એમનાથી ચે અતિમહાન જગતબ્રાહ્મણો
 મરથૂજ મૂસા નબી ને ઇશ ખ્રીસ્ત; રામકૃષ્ણ
 ને શુદ્ધ : ને પચક્ષત્રાશ્વે માનવવંશને ધર્મ-
 માર્ગ દાખવ્યા. વિશ્વામિત્રે ત્રિષ્ટુભ દીધો,
 વાલ્મીકિએ અનુષ્ટુપ દીધો; પતંજલિએ યોગ-
 શાસ્ત્ર આપ્યું, પાણીનિએ બાપાશાસ્ત્ર આપ્યું;
 ત્યાસે મહાભારતનો રાષ્ટ્રસાગર આપ્યો. કાલિ-
 દાસ, માધ ને બાણ થયા મહાકાવ્યોના પ્રણેતા.
 વિજયનગરના રાજમન્ત્રી બન્યુઓ—સાયણ ને
 માધવ—એકે વેદાર્થ કીધા, બીજાએ શંકર-
 દિગ્વિજય કીધો. અને આપણા ન્દાનકડા
 શુંજાતે એમની ન્દાનકડી આશ્ચિઓ થઇ
 સુદામાજી, નરસિંહ ને પ્રેમાનન્દ, સામળ
 ને દયારામ, દલપત ને ગોવર્ધન; અમરજી
 દિવાન ને ગોકુળજી ઝાલા, ગંગા જોગા ને
 ઝંડુભટ્ટ. નડિયાદના દિવેદીઓ, પાટણ
 જામનગરના ત્રિવેદીઓ, સરખેલ-કપડવણુજના
 ચતુર્વેદીઓ થયા. અમદાવાદના એક બ્રાહ્મણ
 વૈશ્યધર્મે જળ્યા; અમદાવાદના આબમાં ૬૦
 ભૂંગળાં પ્રગટી નીકળ્યાં. બ્રાહ્મણ પગલાં માંડે,
 પાછળ ત્હાં ત્હાં ફૂલવાડીઓ ઉગે.

*

હોબ્સ નામના ઇંગ્લેન્ડ ફિલસૂફે સમગ્ર
 જનતાની મહામૂર્તિ દેખી; અને એને Living-
 thon કહી. હોબ્સથી દશક હજાર વર્ષ પૂર્વે
 પુરુષસૂક્ત રચાયું છે, ભારતીય સાહિત્યમાં
 માનવતાની વિરાટમૂર્તિ કલ્યાણ છે. શ્રુતિ-
 બાવનાનો માનવવંશની મહાકાવ્ય મૂર્તિનો
 મન્ત્રેત્યાર છે કે

બ્રાહ્મણ મુખ છે એનું, બાહુ ક્ષત્રિયને કહે;

ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણત્વ

મહાકવિ શ્રી. ન્દાનાસાલ દ. કવિ.

જેરુ છે એહના વૈશ્યો, પાયેથી શરૂ જન્મિયા.

બ્રાહ્મણ ગુણાવળ હોય તો આજનો નવ-
 બ્રાહ્મણ છે પ્રોફેસર ને સાહિત્યકાર. અને
 આજે જેમ સાહિત્યકાર ને પ્રોફેસર માનવતાનું
 મુખ છે, તેમ ત્હારે પણ મન્ત્રદ્રષ્ટા મહાકવિ
 મન્ત્રકાર મહર્ષિ બ્રહ્મર્ષિ—બ્રાહ્મણો માનવ-
 મૂર્તિનું મુખ હતા અને ગુણાઃ પૂજાસ્થાનમ્ની
 શીલપૂજા હતી; એટલે મધ કાસનો વાલિયો
 બીજ એ આજના વાદબીકિ ક્ષપિ થતા; જેમ
 ઇંગ્લાંડમાં મોઝીપુત લોર્ડ થાય છે એમ.
 ક્રીમિયામરો ત્રાંવાનું સોનું કરતા; પણ જનતા
 તો સોનાનો ગુણ પારખી સોનું કહેતી. આજે
 ચે ૭ નહિ; નવરામાયણનો એક જ કાંડ રચે,
 બ્રાહ્મણત્વના ગુણ દાખવે, તો શ્રી. આગેડકરને
 આગેડકર ક્ષપિ રોષે પૂજવા હું તત્પર છું.

ગાન, સાધુતા, તપ, વેદધર્મમાં શ્રદ્ધા આદિ
બ્રાહ્મણગુણો વિના કે અબ્રાહ્મણ્યથી બ્રાહ્મત્વ ન
પમાય. બપભૂતિનો પ્રભુપ્રેરિત કાવ્યમન્ત્ર
ત્રિકાળ સાચો છે કે

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિણુઃ ન ચ
લિંગં, ન ચ ઘયઃ ।

*

૧૯૩૦માં સ્વ. મહારાજ જન્મ રજુજિતે
બીજી વારકો બોલાવ્યો કે ‘આવ, તો યોગ્ય
નોકરી આપું.’ ઉત્તર વાળ્યો કે : ‘રાજીનામું
આપ્યા પછી સવા કરોડે ગુજરાતીઓ મહારા
શેઠ. સૌને પૂછવાનો અધિકાર, કે ત્હારો વખત
તું કેમ ગાળ છ. જનમનગરના પાંચેક લાખ
એ સવા કરોડની બહાર નથી. બેચાર માસનું
કામ હોય ને બોલાવશે ત્હારે આવીશ.
મૃત્યુથી બ્હીએ એ ક્ષત્રિય નહિ; ગરીબીથી
બ્હીએ એ બ્રાહ્મણ નહિ.’

સો ટચના બે પરમ બ્રાહ્મણોએ મ્હને
ઘડ્યો છે : કવીશ્વર દલપતરામે ને ગુરુસ્વર્ણ
કાશીરામે. એમણે મહારા બ્રાહ્મણત્વને ઘડ્યું;
મહારા બ્રાહ્મણત્વે મ્હને ઘડ્યો. છેલ્લી પાંચેક
સદીથી Literary Recluse—સાહિત્ય
સંન્યાસીના ધર્મ પાળું છું ને બ્રાહ્મણત્વને
સેવું છું.

બે ત્રણેક વર્ષો કસોડીનાં વીત્યાં. એટલું
યે ન પરીક્ષે હરિ ? પછી બ્રાહ્મણને પ્રેરણા
પ્રગટી; પદ્માસન વાળ્યું; સરસ્વતીજિવાસના
આદરી. બાવીસ કલાક ધરમાં; ને બે કલાક
રહાંજે દરવાના; એમ સાહિત્યસંન્યાસ આદર્યો.
માનવું હોય તો માનજો; પૂર્વાશ્રમના પગારથી
સરસ્વતીએ બમણું દીધું. શ્રદ્ધા હોય તે
આચરજો; અક્ષરશઃ સાચો છે શ્રી હરિનો
કોલ કે

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।
સેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં
વદામ્યહમ્ ॥

અહં વહામિ એ છે શ્રી હરિનો ત્રિકાળનો કોલ.

*

મતુરમૃતિ કહે છે કે સન્માનને બ્રાહ્મણે
વિપત્તી પેરે વર્જ્યું, અપમાનને બ્રાહ્મણે અ-
મૃતની પેરે આદર્યું.

સન્માનાત્ દ્રાહ્મણો નિત્યં

ઉદ્વિજેત વિપારિવ ।

અમૃતસ્યૈવ ચાકાંક્ષેત્

અવમાનસ્ય સર્વદા ॥

એક રાજવી છે; શુરુભાવ રાખે છે.
અમારા દાકતરપુત્રને ત્હાં, બે માસ હવારે
મોટે એમે ગિરનારી પવનલહરોમાં ત્હાં ગયાં
હતાં. દાકતરને કહે : ત્હમારું માતૃશ્રીને સુખેથી
ત્હમારે ત્હાં લક્ષ જાણ્યો; અમારા ગુરુ અમારા
મહેમાન થશે. બે માસમાં બે જ વાર મ્હને
મહારા પુત્રને ત્હાં જન્મવા જવા દીધો હતો; એક
અમારી સામવેદી, બળેવતી તિથિએ, એક
અમારા દલપત દાદાની શ્રાદ્ધતિથિએ.

એકદા દરબાર સાહેબે સ્તુતિવેળું બાખવા
માંડ્યાં : ‘ત્હમારા જેવો નિરપૂઠી બીજો દીઠો
નથી.’ વિ. તરત મ્હેં મ્હારો અવગુણ ઉચ્ચાર્યોઃ
‘જન્મનો જ સ્વમાનનો છે. ને ડગલે ને પગલે
સ્વમાન ઉપદેશાય છે. એ યુગપ્રવાહને તર્યો
હોત, માનાપમાનને જાણ્યો હોત, તો સધા
પેરે પૂજતો હોત.’

શ્રીમન્ સ્વામિનારાયણે નિજ વચનામૃતમાં
બાખ્યું છે કે ‘કનકકામિનીને જીતવાં અધરાં છે,
ત્હોયે રહેલાં છે. રસનાના સ્વાદોને જીતવા અધરાં
છે, ત્હોયે રહેલા છે. પરમ અધરાં તો છે જીતવા
માનાપમાનને. ઘર ત્યાગે, કુટુંબકળીતો ત્યાગે,
સંસાર ત્યાગે, સાધુ થાય; ત્હોયે પંછી માદી
ને તકિયો ને મદન્તાઇનાં માનાપમાન રહે.’

ત્યાગીનાં યે મહાશત્રુઓ છે માનાપમાન.

બ્રાહ્મણની બ્રાહ્મણભાવના પાંખરે, તો તો
ત્હોની સુવાસના દેશ બરીને પમરે. બ્રાહ્મણ
બ્રાહ્મણ નથી, ને અબ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણવૈ

વિચરે છે; એટલે દેશ મધ્યમધતો નથી. રાજ-
ચંપાતી કે ચન્દનમલિયાગરની વાડીઓ અપ-
રિમલિત રહે ખરી ?

પુષ્પને સુગન્ધથી પરખાય; સોનાને
કસોટીથી પરખાય; હીરાને એના પાણીથી
પરખાય. આઠાણ કેમ પરખાય ?

ગાન કરતાં યે આઠાણ ગુણથી પરખાય;
ને ગુણોમાં યે આઠાણ ત્યાગ ને સાધુતાથી.
પણ સર્વઅધિકા આઠાણ પરખાય એના
અજ્ઞાનનથી. અજ્ઞાનનથી નથી, તે આઠાણ નથી.

આપણા અમદાવાદના ભૂષણરૂપ બાપા
શાસ્ત્રીને એક ઉદારદિલ રાજવીએ એક લક્ષ
રૂપેયા ધર્યો કે ‘—બાપાની મુદ્દિ કરો, ને
અમને યત્ન કરાવો.’ આવતા એક લાખને
ઠેલીને બાપા શાસ્ત્રીએ આઠાણત્વનો ઉત્તર
વાળ્યો કે ‘શાસ્ત્રવિરુદ્ધ મ્હારાથી નહિ વર્તાય.’
મહારાજને કહ્યું : ‘ત્હમારા બાળકનો તો વિચાર
કરો.’ શાસ્ત્રીજી કહે : ‘બાળકનો વિચાર
ભગવાન કરશે.’

છે; કલિકાળમાં યે સત્સુગના આઠાણો
છે. ન હોય તો પૃથ્વી રસાનળ જાય.

પેલા દરબારમાંના રામશાસ્ત્રીનો ઇતિહાસ
ભણી ભૂલ્યા હશે તો રૂપેરી પડદાએ રમ-
રાવ્યો છે. આઠાણ એમ પરખાય.

એવાં મ્હોટાં પ્રસોભનો તો ભગવાને
દાખવ્યાં નથી; પણ અમદાવાદની હસ હનગરની ને
સોરાષ્ટ્રની પન્દર હનગરની થેલીએને નકારી છે.

આઠાણ દીઠા છોટું મહારાજને; જેમને
મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ સન્માનતા.
આઠાણ દીઠા શીઘ્રકવિ શંકરલાલજીને; જેમને
વાઘ મહારાજ સન્માનતા. આઠાણ હતા ઝંકુ
મદ્દજી; જેમની અમૃતોપધિઓ નેટલી જ
ઉદારતાની દેરમો દેરતી.

આઠાણ દીઠા છે સાધુપુરુષ પદ્ધિયારજીને ને
આઠાણ સાંભળ્યા છે મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીને.
મહર્ષિ દયાનંદ કરતા કરતા ઉદેપુર પધાયો;

નાર આર્યભોમની

ગુલામકી

ગુલામની ગુલામ હતું નાર આર્યભોમની
પિંજરે પુરુષનાં દેવકી સમી શકું;
ઉરે છે મૂક વેદના, સદું અનેક માતના,
હાર્દમાં જીઠેલ મુક્તિગીત ગાઇ ના શકું.
અનંત બોમમાં વિહાર હતું નહિ કરી શકું ?
પુરુષ હેમ પિંજરે હવે સહી શકું નહી વધુ.
અધનો પ્રચુર તોડીને જીડી જઈશ મુક્ત બોમમાં
મુક્તિગીત ગાઇ ગાઇ સ્વતંત્ર માતભોમને કરીશ
ત્રી વિના નહીં કદી ય મુક્તિગીત યુગતા !

ભૂષેન્દ્ર ઠા. વડીલ

હિન્દના સુરજ મહારાણીજીને ઉપદેશ્યા. મહારાણીજી રીઝ્યા, ને બોલ્યા : ‘રહો. ને એક-
લિંગીજીની જમગાનાં જતન કરો. સવા
લાખેકની જગીર છે.’ નૈમિષિક અલ્પચારીતું અલ-
ચર્યું બોલી ઉઠ્યું : ‘મહારાણીજી ! બાવ છે તે
નિભાવશે. પણ પરાધર્મી આત્માને લાખમાં
ન વેચાય.’

નરસિંહવિખ્યાત ગોપનાથજીની જમગા
એકદા ખાલી પડી. ગોપનાથજીના મદનત સંન્યાસી
ન હોય, અલ્પચારી હોય. પદિયારજી અલ-
ચારી હતા. અન્તને ને મ્હને યયું : પદિયારજી
જમગામાં ગિરાળે, તો જમગા ખાલી છે.
પદિયારજીને વાન કરી કે, હા બલો તો બાવ-
સિંહજી મહારાજ કે વાત અમે ચૂકિયે. આઠાણ
શંખનાદે ગાજી ઉઠ્યો : ‘કયા ? સોને ? પિંજ-
રમે ? હમમે ? પૂરને મંગતે હો ?’ કહ્યું : ‘ના.

પણ ત્હમે ત્હાં દુશે તો જાણનાં સદુપયોગ થશે; યાત્રિક એ સાધુવેણુ સાંભળાને જશે.’

‘નહિ, નહિ. હમ સ્વતંત્ર; હમ નિરંજન; હમ આનન્દરૂપ; ઓંકારગાનન્તા ઇક-મેવાદિતીયમ્. આપ હોનું હમકો સોનેકે પીંજરમે’ પૂરને મંગત હો. કબી નહિ હોગા.’

રંકે બ્રાહ્મણે ત્રીશેક હજારની જાગીરને અરવીકરી.

બાવનગરમાં એકદા પઢિયારજી, કાન્ત ને હું રવ. વિદુલભાઈ દિવાનને મળવાને ગયા. મણિભાઈને ઓળખતા; આવકાર્યા. ‘હને પિતાશ્રીને નામે ઓળખ્યો; નમસ્કાર કીધા. પણ પઢિયારજીને? પઢિયારજી’ નામ સાંભળતાં જ વચોવૃદ્ધ દિવાને બ્રાહ્મણને પ્રીત્યો, ઉભા થઈ ગયા, બોલ્યા: ‘અમે તો ત્હમારા અક્ષર-દેહનાં દર્શન નિત્ય-નિત્યે કરિયે છીએ.’ પઢિયાર પૂછ્યું, ‘એ કેવી રીતે?’ વિદુલભાઈ સાહેબે વાત કહી કે ‘બાવનગર જામનગર દ્રાંગધાના નિષ્ઠ દિવાનોનું અમ મંડળ છે. રાજ તથેક વાગતાં અહીં મળિયે છીએ. એક શાસ્ત્રીજી આવે છે, મવણુ કરાવે છે. કોઈક કારણે શાસ્ત્રીજી ન આવી શકે તે તિથિએ અમે આપનાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકમાંથી વાંચિયે છીએ. જૂવો પેલા બાજુ ઉપર; આપનો સ્વર્ગનો ગ્રન્થ બિરાને છે.’

મણિભાઈને ને મ્હને પેલા સુભાષિતની પ્રતીતિ થઈ કે સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે ।

રંકનો કે રાખતો, દિવાનનો કે નમસ્કારનો, સક્ષ જનતાનો, આને અને સદાસર્વદા, ગુણ-વિધાને પૂજ્ય છે બ્રાહ્મણ.

શંકરાચાર્યનું બિરદ છે જગતગુરુ. બ્રાહ્મણ ત્હારે જગતગુરુ હતો. બ્રાહ્મણ! પાછો બ્રાહ્મણ થા, પાછો જગતગુરુ થા.

દયાનન્દોને, વિવેકાનન્દોને, રામતીર્થોને— ભારતના નવગણિવરોને પૃથ્વીમાં પાહો; પૃથ્વી

બ્રાહ્મણત્વભૂખી છે. Plain Living ને High Thinking જગત-જનતા ભૂલી છે. અત્હારે પૃથ્વીપ્રવર્તતા અબ્રહ્મણ્યનું અબ્રહ્મ બ્રાહ્મણ વિના કો કરશે? વિપ્લુ જગવાન જગતને પોખે છે. વૈષ્ણવ વિષ્ણુનો ને બ્રાહ્મણ બ્રહ્માનો નિમિત્ત થશે.

સિકન્દરને ઘડ્યો હતો એરિસ્ટોટલે; કૌરવ-પાંડવોને ઘડ્યા હતા દ્રોણાચાર્ય, શ્રી કૃષ્ણને ઘડ્યા હતા સાંદીપનિએ; શ્રી રામને ઘડ્યા હતા વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રે.

આપણી ચોર્યાસી ન્યાતો નિરનિરાળા ચોર્યાસી પાકે યે જમે છે, એક પાકે યે જમે છે. વર્ણુ શાસ્ત્રીય છે; યાત્રિકો ઐતિહાસિક છે, ભૌગોલિક છે. બ્રાહ્મણ સદુ બ્રાહ્મણ થાવ. જગત બ્રાહ્મણભૂખું છે; પૃથ્વી નવબ્રાહ્મણને પોકારે છે. ગુણિજનો ગુણને પૂછે. જનોઈ તો લવાણાને, સૂચારને છે, ગરોડાને છે. ભમે ભમે, પણ પણ ભમરો નહિ; કંઈ જનોઈ, પણ બ્રાહ્મણ નહિ; એને તો વરત કહે છે રૂઢિટિયો. જગત નવયુગનો નવબ્રાહ્મણ માગે છે. બ્રાહ્મણના હિંદાર વિના, નવબ્રાહ્મણના અવતાર વિના જગતના અબ્રહ્મણપતો હિંદાર નથી. નવવાળ્મીકિ, નવમ્હશ, નવશુદ્ધ, નવકૃષ્ણની જગત વાટ જૂવે છે. નવશ્રુતિ નવસ્મૃતિ, નવગાયત્રી, નવગૃહો, નવક્રપનિષદો નવબ્રાહ્મણ વિના કોણ લખશે? નવસહજનન્દ, નવદયાનન્દ, નવવિવેકાનન્દ, નવરામતીર્થ; ભારતના નવબ્રહ્મર્ષિઓને પૃથ્વીના ચોખૂટમાં પાહો, ભારત જગતનો બ્રાહ્મણદેશ છે.

સંસારદેશે બ્રાહ્મણગુણે બ્રાહ્મણ અગ્રપદે છે. સદુ વર્ણુમાં, તેમ બ્રાહ્મણવર્ણુમાં, આજ વર્ણુધર્મસિદ્ધિ ઓછી છે. આજનો વૈશ્ય બ્રામાશાહ નથી, ને આજનો ક્ષત્રિય પ્રતાપ નથી; તેમ આજનો બ્રાહ્મણ અબ્રહ્મર્ષિ નથી. એ શબ્દોત્તાર આજે આપણી વાસ્તવતા નથી, આદર્શભાવના છે. બ્રાહ્મણ છે પરબ્રહ્મનો પુત્ર ને વારસદાર.

નામદાર આગાખાનનું આદર્શજીવન ધડનાર

‘માતા સલામત’

હિંદના વોયસરોય તરીકે ‘શેડ’ વિહોંગડન
જ્યારે લેડી વિહોંગડન સાથે મુખ્યત્વે આવી
પહોંચ્યા ત્યારે સાગર-કિનારેથી સીધા જ
મલબાર હીલ પરના ‘લેન્ડઝ એન્ડ’ નામના
વિશાળ જીવનમાં, ઇમારત અને પ્રાર્થનામાં
પોતાની સંસ્કૃતિને જરાયે વિસર્જી વિના જીવન
ભોગવતાં, જગતના સૌથી મહાન પુત્રની
વાત્સલ્યમયી જનની, નવાખા આલીયા શમ્સુલ
મુદકને મલકા ઉપડી ગયા હતા, ત્યારે ઇતિ-
હાસમાં આ સૌથી પ્રથમ જ આવો બનાવ
હોવાથી, રાજદારી મંડળો અને રાજદારી
વ્યક્તિઓમાં ખળભળાટ વ્યાપી ગયેલો અને
લોકો અનેક પ્રકારની અટકલો કરવા લાગ્યા
હતા.

આંખોની જ્યોત જેવા પુત્રની નાનીવયમાં,
પિતાનું અવસાન થતાં, સ્વભાવિક મુશ્કેલીના
વાદળો વચ્ચે જોણે એકલા હાથે-વિશ્વના મહાન
અને આદર્શ નર ધડીને, માતૃભૂમિ હિંદની
સેવા અર્થે અર્પણ કર્યો તે નવાખા આલીયા
શમ્સુલ મુદકઆદર્શ અને રનેહાળ માતા ધરાનના
શાહી ખાનદાન કુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલાં
રાજકુમારી હતાં. તેમના પિતાશ્રી નિઝામુદ્દવલા
કાચારી, ધરાનના શહેનશાહ શાહ ક્ષેત્રઅલીની
પુત્રી ખુરશીદ કાખાદને પરણ્યા હતા. નવાખા
આલીયા શમ્સુલ મુદક સાહેબા તેમનાં પુત્રો
યાય. આ સૌંદર્યવાન અને વીર પુરુષોની જન્મે-
તાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૦માં ધરાનમાં થયેો
હતો. નવાખા સાહેબાના પિતાશ્રી મીરજાં
અલીમદમદખાન નિઝામુદ્દવલા ધરાનના શહેન-
શાહના વડા પ્રધાન હતા. તેઓ માતૃપિતાના
એકના એક લાડીલાં પુત્રી હોવા છતાં ઉત્તમ
પ્રકારની ફેલવણી અને સદ્ગુણો વડે આદર્શ
અને સંસ્કાર મેળવવા બાગ્યશાળી થયાં હતાં.
નામદાર આગાખાનના પિતાશ્રી શાહ

લેડી અલીશાહ

પરિચય કરાવનાર

શ્રી. સત્યકામ જનક

*

અલીશાહ આગાખાન (ખીજ) સાથે તેમનાં
લગ્ન એલીસ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૮૬૭
માં થયાં હતાં. તે સમયે ઝવેરાત વગેરેના મોટા
દાયગ્ગ સાથે હિમ્મત, સ્વાર્થઅર્પણ મારેનું
ખળ, સત્ય મારેની તમન્નાનો કિમ્મતી ખજાનો
સાથે લાવ્યાં હતાં. વિશ્વના આ બે માનનીય
ખાનદાનોના આ શુભ જોગણથી ઇ. સ.
૧૮૭૭માં એન નામદાર આગાખાનનો કરા-
ચીમાં જન્મ થયો.

ના. આગાખાનની ઉંમર આઠ વર્ષથી
પણ એટલી હતી તે દરમિયાન ના. અલીશાહ
આગાખાન (ખીજ) જગતનો ત્યાગ કરી ગયા
હતા. આ સંજોગોમાં સ્વભાવિક રીતે નવાખા
સાહેબા પર દુઃખનાં વાદળો ઘેરાયાં હતાં.
જ્યારે તેમના બરબારનો ઇમામતનો જન્મો

તેમના પુત્ર (વિદ્યમાન આગાખાન)ના ખબરે આંખો ત્યારે રહાની પ્રદેશ માટેનાં, પોતાના અમુક સનદાધિકારી અને અવિશ્રાંત બોમિયાં તેઓ બન્યાં. સદ્વર્તનની અનંત મહતાનો પરિચય તેમણે પુત્રને દરાવ્યો અને સદ્ગુણો તથા જ્ઞાન વડે તેમનું હૃદય છલકાવી દીધું. આ રીતે કુશળ અને રાજનીતિજ્ઞ માતાની ઘણી જ સાવચેતીભરી સંભાળ હેઠળ, અને માતાની સુસંસ્કારિતા, મહાનતા અને દિવ્યતાના ફળે ના. આગાખાન સાહેબ મુત્સદ્દી અને રાજદારી પુરુષ બનવા ભાગ્યશાળી બન્યા. ઇ. સ. ૧૯૧૮ની બિમારી દરમ્યાન ના. આગાખાન સાહેબ લંડનના શાહીમહાલય બકિંગહામ પેલેસમાં વિશ્રાંતિ લઇ રહ્યા હતા ત્યારે, રાજકારણીય પ્રશ્નો ચર્ચાતું પુસ્તક ‘ઇન્ડિયા-ઇન-ટ્રાંઝીક્શન’ તેમણે લખેલું, તે તેમણે પોતાની માતાને અર્પણ કર્યું છે. તેમાં તેમણે લખ્યું છે કે: ‘મને એક બુદ્ધિશાળી અને દુરઅંદેશી માતાના લાલનપાલન અને સંભાળ હેઠળ ઉછરવાનો અમુક લાભ મળ્યો છે.’

લેડી અલીશાહ રાજદારી અને સહકારી કાર્યમાં મરુચ્છ રહેતાં હોવા છતાં, આમ વર્ગ પ્રત્યેનો તેમનો ચાહ અવર્ણનિય હતો. ગરીબો અને બિમારોને તેઓ કિંમતી સલાહ અને મદદ આપતાં હતાં. ગરીબો માટે તેઓ “દાતાર” હતાં. એમના દારે આવેલ કાંઈ માણસ ખાલી હાથે પાછો ફરતો નહિ. તેમણે જેમ ધનનો ઝરો વહેતો મૂક્યો હતો તેમ ગંભીર બિમારી-પ્રસંગે, કિંમતી અને અપ્રાપ્ય ઔષધી વડે પણ સહાય કરતાં હતાં. સ્વચ્છ “મખમલ” અને “વાધની ચરખી”—જે સામાન્ય રીતે નાનકડા અપ્રાપ્ય અને અલબ્ધ છે, તેનો તેઓ મોટો જથ્થો રાખતાં હતાં; અને ગંભીર બિમારીઓથી પિડાતા બિમારો અને બદરીયાતવાળા મોઝોને તેઓ કાંઈપણ સુધ

લીધા સિંધાય આપતાં હતાં. એથી જનતા તેમને “માતા-સલામત”ના બાવબમાં નામે ઓળખતી હતી.

લેડી અલીશાહ જેટલાં ગરીબ પરવર હતાં તેટલા જ પ્રજ્ઞના બર્લા માટે ખંતીલાં અને હિમ્મતવાન હતાં. ઇ. સ. ૧૮૯૬માં હિંદુસ્તાનમાં પ્લેગનો જીવલેણ રોગ ફાટી નિકળ્યો હતો, અને દરેક ઠેકાણે લોકો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા હતા ત્યારે ડૉ. હાફીને પ્લેગની કહેવાતી ઝેરી રસી શોધી કાઢી હતી. તેના પ્રથમ અખતરા તરીકે એ રસી મૂકાવવાની ના. આગાખાન સાહેબે તૈયારી કરી ત્યારે આ બલા રનેહાળ માતાએ લોકહિતને ખાતર તેમના એકના એક ફરજંદને સંપૂર્ણ ખુશીથી સંમતિ આપી હતી.

નાના બાળકો પ્રત્યે તેઓ અત્યંત માયાળુ હતાં. સુંદર છુટાદાર ધરાની કલા-કસબથી બરપુર જાજમોથી અને પ્રાચીનકાલના કલામય બહુમુલ્ય મળ્ય ફરનીચરોથી શણગારેલા ઝોરડામાં માદી-તકીએ બેસીને પોતાના કુટુંબીજનો અને મિત્રોનાં બાળકો અને રતનાકર સાગરના મોગ્ગાઓથી ભીંજાતી તેમના જુવનની રેતી પર રમતા નાના મોટા કિશોરોને રનેહપૂર્વક મેવા-મિહાષ આપતાં હતાં અને તેમના તરફ ઉડું વાત્સલ્ય દાખવતાં હતાં.

દેશના હાકોમો, રાજદારી નરો, પરદેશના મુત્સદ્દીઓ અને વિખ્યાત પુરુષો તેમની મુલાકાતનું માન મેળવવમાં ગર્વ માનતા હતા. અને લેડી અલીશાહ, મજનાર પ્રત્યે, ચિરપરીચિત હોય એવી માયાળુ રીતે વર્તતાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૯૩૨માં યુરોપીય પ્રજ્ઞની વિનતી માન્ય કરીને યુરોપની મુલાકાતે તેઓ ગયાં હતાં. તેઓ લંડનમાં જેટલો વખત રહ્યાં તેટલો સમય તેમણે પોતાના ઘરે હોય એવી જ સાદી રીતે ગાળ્યો હતો. અને જાણે મુંબઈથી લંડન એક તમ્બ જેટલું જ દૂર ન હોય તેવી રીતે પોતાની

ધાર્મિક દરજ્જા બળવતાં હતાં. એ મુલાકાત દરમ્યાન પરસોડવાસી શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમા અને શહેનશાહ બાનું કવીન મેરીએ તેમને બહાંગદામ પેલેસમાં મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું. અને એ જ વર્ષમાં શાહી દરબાર બરીને, શાહી બાનુએને અપાતો ઉચ્ચ અને માનવત ખેતાબ 'કાઉન ઓફ ઇન્ડિયા' નો ચંદ્રક અપાતો હતો. મી. એફ. જી. પ્રિન્સ વ્હાઇટે ઇંગ્લાંડના પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્ર 'ટેલેગ્રાફ' માં લખ્યું હતું કે, 'તેમનો પ્રતાપ શાહી હતો અને વશદારીનું એ દ્રવ્ય ભવ્ય હતું.' ના. શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ પોતાના રજત મહોત્સવ (સીલ્વર જ્યુબિલી) સમયે ફરી તેમને યાદ કરી માનપૂર્વક જ્યુબિલી ચંદ્રક અપાતો હતો.

લેડી અલીશાહ દિવસનો મહોટો બામ ઇખાદત અને પ્રભુ-પ્રાર્થનામાં ગાળતાં હતાં. જીંદગીના અંત સુધી એમણે પોતાના અત્યંત સાદા અને સફેદ પહેરવેશમાં જરાયે ફેરફાર થયા વગર, બાનુએને છાજતી અત્યંત મર્યાદા સાથે, પોતાની જીની સંસ્કૃતિને જરાયે વિસયો-વિના, એક આદર્શ નારી તરીકે જીવન ગાળ્યું હતું. તેઓ વારંવાર કહેતાં કે: 'હું આજની દુનિયા સાથે હળવીમળતી નથી, પરંતુ તેનાથી અભણુ તો નથી જ.' તેમના મનોબળ પ્રમાણે તેમનું શારીરિક બળ પણ એટલું જ અદ્ભૂત હતું. બિન-ખર્ચોળ ભોજન અને માત્ર પાણી જ તેઓ પીતાં. અને વારંવાર અપનાસ અને ઇખાદત-જંદગી કરતાં હતાં. આયમતા સુધી બહોળા બ્યારે તેઓ નગર કરતાં હતાં ત્યારે તેમની ઢાળા હિડી આંખોમાં તકલીનતા તરવરી રહેતી અને તેમનો આત્મા અનંતતામાં એકતાન યષ્ઠ જતો હતો.

દરબારી તકલીફના કારણે તેઓ જર્મન તખીબોની સારવાર હેઠળ હતાં. અને વાયુ-પરિવર્તન અર્થે પોતાના ખ્યારા વતન હરાન

સંતોષ

મારી નિંદરને આકાશ રમે ગાંડી વીજલડી,
મારી બણી અબણી ને આરા જતી
અંજવાળી થડી !

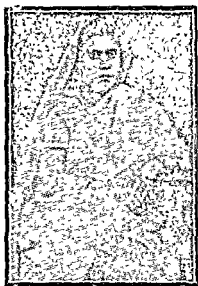
જૂની બાળપણની એ વાત હતી,
થેલી સારસ જોડની વાત હતી,
મને યાદ ન'તી એવી વાત હતી !—મારી નિંદર
હું તો સાસરવાસમાં સુખી હતી,
મારાં ઘરને-ઘોલકે સુખી હતી,
મને યાદ ન'તી: હેત જૂખી હતી.—મારી નિંદર
કોઈ નેજાએ નેજાથી ઝંખ્યું નથી,
મને મળિયું એથી વધુ માગ્યું નથી,
તોયે જીવન આનું સૂનું ? લાગ્યું નથી !—મારી નિંદર
સ્વપ્નસ્થ

તરફ ગયાં હતાં. ત્યાં બગદાદમાં પછી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ની સાંજે ૬૫ વર્ષના પરમાર્થા અને પરગળુ જીવન પછી હંમેશના માટે વિશ્વ પરથી તેઓ અદશ્ય થયાં, ત્યારે તેમના પુત્ર ના. આગાખાન સાહેબના બોળામાં તેમનું પવિત્ર મસ્તક હતું અને ના. આગાખાન સાહેબના શાહઝાદા પ્રિન્સ અલીખાન અને તેમનાં અંગ્રેજ મહેરદાર આ વૃદ્ધ 'દાદીમા'ના ચરણો ચાપતાં હતાં. આવા સુખદ અને પરમ આનંદ વચ્ચે તેઓ અનંતતામાં વિલીન થયાં હતાં.

જીર્જ વયનો તેમને બોગર હોવા છતાં, ૨૫૪ અવસોકનકાર, ૨૫૯૪કતા, સત્તાશાળી, જૂનકાલનાં કડક રક્ષક અને વર્તમાન કાળમાં થોડુંજ યોગ્ય કે ક્ષમ્ય યોગ્ય જોનાર હિંદમાના એક સમર્થ વ્યક્તિ તેઓ હતાં.

તે પૂજ્ય બાનુની 'માના' તરીકેની કાળજી અને ફિકર તેમના પરિચયમાં આવનાર બધાં યાદ કરતા રહેશે. તેમણે હિંદના દરિદ્ર વર્ગ માટે જે ક્યું છે, તે તો કદીયે વિસરાશે નહિ.

બંગાળના વિદ્યાર્થી—આલમના રાહબર

સ્વ. કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી

*

બંગાળના નવજુવાનોનાં એ રાહબર હતાં. જુવાનો વચ્ચે, જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીનું નામ પ્રેરણા આપતી યાદ સમુજીત હતું. જુવાનો એના કાર્યમાંથી પ્રેરણા મેળા હતા. એ જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીનું, રાસબીહારી એવન્યુમાં મીલટરી હોરી સાથે તેમની મોટર અચડાઇ પડવાથી, અકસ્માતના ભોગ બનતાં રચાસ વર્ષની ઉંમરે અવસાન નીપજ્યું છે.

કલકત્તા નગરી પર તે દિવસોમાં દિરંગરાટનું એક પ્રચંડ મોઝું ફરી વળ્યું હતું. આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોનાં છૂટકારાની માંગણી કરતાં વિદ્યાર્થીઓના એક નંગી જુલુસને, કલકત્તાની પોલીસે, ડેડહાઉસી તરફ આગળ વધતાં અટકાવ્યું હતું અને વિદ્યાર્થીઓએ એની સામે મહમપણે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓ મહમ હતા; તે સામે પોલીસ પણ હઠે ચડી હતી. ગોળીબાર ચલા, ખૂવારી, ચઢ, પણ મામલો શાન્ત પડતો નહતો.

વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાને, શરતબાણુનો સદેશો નિષ્ફળ નિવડ્યો. ફિરલુશંકર રાયનાં પ્રેરક વચનો પણ નિષ્ફળ નિવડ્યાં; ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાને, અને ધરમતલ્લ સ્ટ્રીટમાં પોલીસ ગોળીબારથી મૃત્યુ પામેલ રામેશ્વર બેનરજીની સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લેવા કોરાતલા સ્મશાન ઘાટ તરફ કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી જઈ રહ્યાં હતાં. એમને હિસ્કેરણી ફેલાઈ હતી, ત્યારે, કદાચ જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીની દોરવણી સફળ નિવડી હોત અને નિર્દોષ જનોની વ્યર્થ ખૂવારી પણ અટકી હોત. કારણ કે, જ્યોતિર્મયીનો શબ્દ બંગાળના વિદ્યાર્થીઓ અને નવજુવાનોને માટે હુકમ બરાબર હતો; પણ કમનસીબે તેઓ બ્યારે પોતાની મોટરમાં ત્યાં જઈ રહ્યાં, હતાં ત્યારે, એક મીલટરી હોરી સાથે તેમની મોટર અચડાઇ. અકસ્માત થયો અને તેમનો જીવન-દીપ છુટાઈ ગયો.

બંગાળના રાજકારણમાં મહાસબાબાઓ વચ્ચે પક્ષાપક્ષીનું જ્યારે જોર હતું ત્યારે કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી મહાસબાબાના નિર્ભળ સેવક હતાં. પક્ષાપક્ષેથી પર રહીને તેમણે જુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે મહાસબાબાનો સદેશો પહોંચાડવાનું કાર્ય ક્યું હતું, એટલું જ નહિ, પણ જ્યારે જ્યારે મહાસબાબા સંમત-ખરી હાજર પાડી, ત્યારે ત્યારે સદાપ સંમત મમાં તેમણે બૂકાવ્યું હતું.

૧૯૨૧ના ઐતિહાસિક નંગની શરૂઆતથી જ તેમનું નામ બંગાળમાં ચમકતું થયું અને ત્યારથી જીવનના અંત સુધી મહાસબાબાને પોતાની સેવાઓ તેઓ અર્પતાં રહ્યાં હતાં.

તેઓ માત્ર રાજદ્વારી ક્ષેત્રોમાં જ લોકપ્રિય હતાં એમ નહિ, પણ આજીવન કેળવણીકાર તરીકેનું માનવંતુ રચાન પણ વિદ્યાર્થીઓમાં પામ્યા હતાં. મોટી બહેન જેવા એમ અને માન

તેમણે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મેળવ્યા હતાં. વિદ્યાર્થીઓ તને 'દીદી'—મોટી જાહેન માનતા અને તેમના હપતામ 'અમી દીદી' કહીને તેમને સંબોધતા. સીમોન અને જંગાળની અનેક ડેળવણી સંસ્થાઓના ગાઢ સંપર્કમાં તેઓ હતાં અને એમ. એ. થનાર તેઓ પહેલાં હિંદી સી હતાં. એમના અનુપમ ચારિત્ર અને વિજયી પ્રતિભાને કારણે જે લોકો તેમના સંપર્કમાં આવતા તે તેમના જીવનભરના મિત્ર બની જતા. અકસ્માત પહેલાં થોડા વખતથી જ તેઓ ડંગેઇલની સ્ત્રીઓ મારેની કોલેજના પ્રિન્સીપાલ તરીકેનું રાજીનામું આપીને કલકત્તામાં આવ્યા હતાં.

તેઓ કલકત્તાના એક પ્રખ્યાત બહો-સમાજ કુટુંબના હતાં. તેમના પિતા થી. ફારકાનાથ ગાંધુલી પ્રખ્યાત ડેળવણીકાર અને સમાજસુધારક હતા. તેમના માતૃથી સી. ડોક્ટર કદંબિની એમ. બી.ની પરીક્ષા આપનાર અને જાહેર પ્રેક્ટીસ કરનાર પ્રથમ હિંદી સ્ત્રી ડોક્ટર હતાં. જ્યોતિર્મયીના ભાઈ પ્રભાતકુમાર જાણીતા કોંગ્રેસ કાર્યકર્તા છે. તેઓ અત્યારે બંધ પડેલા 'ભારત' પત્રના સંપાદનાર હતા. આ પત્ર ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટની ચળવળ દરમ્યાન બંધ થઈ ગયું છે. ક. જ્યોતિર્મયી કલકત્તાની સિવીક ગાર્ડ ચળવળમાં આગેવાની બધે ભાગ લેતાં અને કલકત્તા મ્યુનિ. કોરપોરેશનના કાઉન્સિલર તરીકે થોડા વખત તેમણે કામ પણ કર્યું છે.

તેમના મૃત્યુથી વિદ્યાર્થી આશ્ચર્યમાં મોટી યોડ પડી છે. તેમની જરૂરી વખતે તેઓ હંમેશાં વિદ્યાર્થીઓને રાહજાર થતાં; ને જીવનની છેલ્લી પળ સુધી તેમણે વિદ્યાર્થીઓની સેવા કરી છે.

એમનું જીવન પણ ધન્ય હતું અને કૌશલ્ય અધિક ધન્ય તો એમનું મૃત્યું થયું.

રાતરાણી

ચુપકે ચુપકે રાતની રાણી,
જીવનગીત ગાવાને આવી.
ઝોરડે મારે એતન જગમું,
શુદ્ધ પડેલું હૈયું હાથ્યું:
આવો આવો આને મારી—ચુપકે ચુપકે

રમતી અડધી વિતી ગઈ છે
ચાંદો વાદળમાં છુપ્યો છે.
શાને કાજે વાર કરે તું—ચુપકે ચુપકે

સૂર્યમુખી ભાતુથી ખીલે,
વારિ વિના એ વેલડી વીલે.
નિત નિત રમતી દિલડે મારે—ચુપકે ચુપકે

અંધારે તું સ્વર્ગ પ્રગટતી,
જીવનને પરિમલથી ભરતી.
ધડીભર દૂર ખસેના એવી—ચુપકે ચુપકે

રડતી હસતી યાદ તું આવે,
કપોલ રમતી લટ બે લાવે.
એકાંતે રમતી જગવે તારી—ચુપકે ચુપકે

દિનકર બી. ત્રિવેદી.

‘આકાશપરી’ ગણતી ઇંગ્લેંડની અબ્બેડ-સ્ટ્રી-વિમાની એમી મોલીસન

લેખક :

શ્રી. લક્ષ્મીદાસ દાણી

*

(ગતાંકથી ચાલુ)

ચુરલ પહોંચીને આ ઉત્તુંગ હારમાળાએ આવી જવાંમઠં ઓરતને આજમુખી આકાશમાં ઉડતી જોઈ નહોતી. બગદાદ નજીક આવતાં રેતીના એક બચકર ઝંઝાવાતમાં એમી સપાટાઈ ગઈ. સુસવાટા મારતા પવનના સપાટાને એ શિકાર બની અને વિમાન આપ મેળે બે દગ્ગર ફીટ નીચે ધસી ગયું. લાંબા સમય સુધી રણની ધગધગતી રેતીના ઝપાટાઓની સામે એમીએ બાથ બીડી અને છેવટે આકાશ સ્વચ્છ થતાં એમી નીચે ઉતરવા માંડી. બે કલાકની અવિરત મથામણ પછી વાવાઝોડું શાંત થયું અને થાકીને લોથલોથ થયેલી એમી બગદાદ ઉતરી. બીજે દહાડે સવારે એમીએ વિમાનને ઉચે હંકાર્યું. વરસતી લૂમાં એણે ૮૫૦ માઈલ કાપ્યા.

અરબસ્તાનની બાંસી નાખે એવી ગરમીમાં એમી અત્યંત શ્રમિત થઈ ગઈ હતી. ૧૧૦ ફીટ વધારે ગરમીનો પારો ચડ્યો હતો. એ જ રાત્રે એમી અબ્બાસ પહોંચી. આ પ્રદેશના આરબ લોકો આ નવજુવાન મૌરાંગનાને એકી ટશે જોઈ રહ્યા. કરાંચીમાં એમીને સરકાર તરફથી માન મળ્યું. ૭ દહાડામાં પાંચ દગ્ગર માઈલ કાપીને એમીએ બટ્ લીરલેરનો રેકર્ડ તોડ્યો.

માથા ઉપરથી બરછી નેવો પવન પસાર થતો હતો, છતાં બે જ દહાડામાં પુરાણા બરત-ખંડને પાર ક્યો, અને આકાશ દહાડે એમી

દલકતા પહોંચી. નવમે દિવસે વળા એમીનો માર્ગ બીધણુ ઝંઝાવાત, વરસાદની ઝડીઓ, અને ધુમ્મસના ગોટાથી વિકટ બન્યો. આંધળુ-કોયા કરીને એમીએ ઉડવા માંડ્યું. પાસેના હિંચા મકાનો જોઈને, રંગુન નજીક છે એમ માનીને, એમીનું હૃદય પુલ્કિત થયું. પણ પવનની સાથે મુકામલો કરતું ‘જેસન’ ખાડામાં પડ્યું. પ્રોપ્રિયર તૂટી ગયું. જેસનની જમણી પાંખને નુકશાન થયું. એ રંગુનનું હવાઈ મથક નહોતું, પરંતુ ઇન્ડોનેસિયન કુટમોલનું મેદાન હતું. એમીની જગ્યાએ બીજા કોઈપણ સ્ત્રી હોત તો એણે કંટાળા જઈને લંડનની આગબોટ પકડી હોત, પરંતુ એમીને હજુ ધણું સાહસો ખેડવાનાં હતાં. એનાં અવયવો થાકેલાં હતાં, ગાત્રો શિથિલ હતાં, છતાં એમીએ વિમાનનું સમારકામ શરૂ કર્યું. બે દહાડા સુધી એમી એની પાછળ લાગી. આખા ગામના લોકોએ એને શક્ય મદદ કરી અને છેવટે જીતું હતું એવું ‘જેસન’ ખડું થઈ ગયું. ટેટલોક અગવડને લીધે રંગુન સુધી ‘જેસન’ને ખેંચી જવું પડ્યું. રંગુનથી બેન્કોકના ૩૫૦ માઈલના દૂર માર્ગે એમીએ પ્રયાણ કર્યું.

બરચોમાસું ખેસી ગયું હતું. મુશળધાર વરસાદ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ફરીથી એમીને વાવાઝોડાને સામનો શરૂ કરવો પડ્યો. થોમાની હિંચી પર્વતમાળા ઉપરથી એમીને ઉડવાનું હતું. ગીચ અરણ્યોને વટાવવાનાં હતાં. અધકારને લીધે એને દિશા સૂઝતી નહોતી, છતાં તેરમે દિવસે એમી સિંગાપુર પહોંચી. વળતે દિવસે પહેલાંના કરતાંય વધારે જોરથી વાવાઝોડું કુંકાવા લાગ્યું. બપોરના ત્રણવાગે ‘જેસન’ સિંગારા ઉતર્યું. સિયામના લોકોએ એમીનું દર્બદાખર્ચું સ્વાગત કર્યું. સિંગાપુરમાં પણ એમીને દગ્ગરો લોકોએ ગગનમેદી હર્ષનાદોથી વધારી હતી. ખરાબ હવામાનને કારણે મુશ-બાયા બીજે દહાડે એ ન પહોંચી શકી. અને

લંડનથી મેલબોર્નનો હવાઈમાર્ગ

નેયલ નામના ગામની બીની ધરતી ઉપર 'નેસન' પહોંચ્યો. 'નેસન'ની એક ખાંખમાં ઠાણું પડી ગયાં હતાં. એ ધરત ધન્ડીક ઉપરથી પસાર થતાં એમીને ભારે સંકેતો વેઠવા પડ્યાં. શાક નામની માછલીઓથી ભરેલો સપોરનો સાગર પાર કરીને એમીને હજુ જવાનું હતું. ક્લાકો વીત્યા છતાં એમીને ધરતી દેખાઈ નહીં. ઉપર આજ પથરાયું હતું, નીચે સાગર ગર્જના કરતો હતો. છેવટે નિરાશાની થોડીક પળો પછી એમીએ લીલી ધરતી નેહ અને એની આંખોમાં અનજન નૂર આવ્યું. એની નસોમાં થીંછ ગયેલું લોહી ખમણા વેગથી ફરવા લાગ્યું.

સાંજે ઘાટા ધુમ્મસના ડુંગરાઓ આવતાં 'નેસન'ને નીચે ઉતરવું પડ્યું. જમીન ઉપર એમી ઉતરતાં જંગલી લોકોનાં ઠોળાં બાહા લપને ઉભા હતા. આજ સાથે વાતો કરતી ડુંગરમાળ સેંકડો વર્ષોથી જાણે ઉભી હતી. સૂર્ય પશ્ચિમના સાગરમાં ડૂબતો હતો. અંધારપટ ધોમે ધોમે ધરતી પર છવાતો હતો. અનુભવા મુલકમાં અશિક્ષિત અને અસંસ્કારી લોકોથી વીરળાયેલી એમી લેબી હતી. ધડીબર જવાનો અતકાળ એમીને નજીક લાગ્યો. જંગલી લોકોથી એમીનું શરીર વીંધાઈ જવાને બદલે એમી ઉપર જંગલી લોકોની ન્યાતના પડાનું વાતસ્વપૂર જાણે વહેવા માંડ્યું. પહોડો, ઢોડો અને પમદંડી ઉપર ઘડને માછલી

સુધી જંગલી લોકો સાથે એમી ચાલી, એ પાદરીના અધ્યક્ષપદે ચાલતા એક દેવળ નજીક બધા આવી પહોંચ્યા. એ વૃદ્ધ પાદરીએ દૂરથી આવેલી આ જુવાન ઓરતને સાદી પથારી અને ખાણું આપ્યું. પહોડોની ધારમાં આવેલા દેવળની છાયામાં પથારીમાં પડતાં જ એમી ધસધસાટ ઉંઘવા માંડી. આવતી દાલતી ટીઓરપરતી એની ભવંકર સફર હજુ બાકી હતી. પૃથ્વીના દેવતાઓએ એક કસોટી હજુ બાકી રાખી હતી.

પ્રજાતના મુરખ વાતાવરણમાં 'નેસન' ઉડવા માંડ્યું. થોડા જ સમયમાં એમીએ ઓરટ્રેલીયાનાં ઝાડવાં જોયાં. 'ઓરટ્રેલીયા'નો કિનારો જોઇને મેં રોમાંચ અનુભવ્યો. મહાઈ હૃદય કોષ અનેરા આનંદથી નાયવા માંડ્યું. આનંદની ભરતીમાં માઈ 'ઓરીકુ' સાગરમાં નીચે તરતા એક એમ ટેન્કર ઉપર ફેંક્યું, અને એની પીઠ પર થેડેલા ખલાસીઓ મદારા તરફ જોઈ રહ્યા, અને મહેને અભિનંદવા લાગ્યા. એમીની એક રોગનીશીમાં ઉપરના ચખ્ખો ઓરટ્રેલીયાની ધરતી ઉપર પગ માંડ્યા પછી લખાવેલા નગરે પડે છે. ડાર્વીનના હવાઇમયક ઉપર એક જખ્ખર માનવ સમુદાય ફેલાયેલો જોયો. જાણે એમી નામની માછલી લોકસાગરમાં તરી રહી હતી. શહેરોનો એકેએક આદમી, ઓરત અને બાળક એમીનો સાથે હાથ મિલાવવા આગુર હતાં. બધા જ એમીનું હારથ

સ્ત્રીજીવન અધીરા બન્યા હતા. અભિનંદનના સંકેતે તારા એમીના હાથમાં પડ્યે જતા હતા. ઓરટ્ટેલીયાના ગવર્નર પર આવેલા તાર છેવટે એના હાથમાં મૂકાયો “ઈન્ડેન્ડની બહા- દુર કુમારી એમી ઓરટ્ટેલીયાના કિનારે સલા- મત પહોંચી તેના દીકરે અભિનંદન. એની ચમત્કારિક સિદ્ધિ માટે અમારાં દાર્દ્રિક અભિ- નંદન” શબ્દેનશાહનો આ તાર વાંચતાં એમીની આંખો હાંસીથી છલકાઇ ગઇ. લોકપ્રિયતાનો નશો એટલે શું, એનો આજો, ખ્યાલ એમીને આવ્યો હતો. લાખો ઓરટ્ટેલીયાનોના સ્વાગતથી એમી ચગદાઇ જતી હતી. ડેરડેર ચોખ્ખતા સન્માન સમારંભોથી એમીને હવે શાક લાગ્યો હતો. એમીને માટે આ કસોટીનો કાળ હતો.

ડાવીનથી એમી કવીન્સલેન્ડના પાટનગર સ્પીરવેઇન તરફ પૂરપાટ ઉડતી હતી, પરંતુ હવાઇમયકને ખુણે જ ‘જેસન’ અથડાયું. ‘જેસન’ પહેલી જ વાર આવા મોટા અકસ્મા- તનો ભોગ બન્યું. એની ઉડવાની બધી શક્તિ જળે અતોષ થઇ ગઇ. મરામત માટે નીચે મૂકીને એમી એક ખીજા વિમાનમાં બેસાડી તરીકે બેઠી. એક સુંદર, આત્મક, અને શક્તિ- શાળી જુવાન વિમાની આ વિમાન હંકારતો હતો. હવામાં વિમાન ઉડતું જતું હતું. જોખ- નના અને જુવાનીના મનોરથોના પ્રતીક જેવાં આ બે નવજુવાન અને નવયૌવના જળે કોઇ અવનજી સ્ત્રીઓથી રક્ષા મળતાં હતાં. રક્તની મીઠી લક્ષ્મીઓ આ બેઉ વિમાનીઓને એક સાથે રૂપશીને દૂર ચાલી જતી હતી. એ જુવાન વિમાનીની નજર દૂરથી એન્ટી પરીની માફક ઉડીને આવેલી એમીના ઉપર પોડાઇ ગઇ. ચાર આંખો મળી અને યુગયુગની મૈત્રીના અંધાણે બેઠને દેખાયાં. મૈત્રીનો આવો સુભગ આરંભ કોઇકના જ તકદીરમાં હોય છે. આનું નામ જીમ મોલીસન, જેની સાથે થોડા જ સમય પછી એમીના લગ્ન થવાનાં હતાં.

ઈન્ડેન્ડ ઓરટ્ટેલીયાની પહેલી હવાઇ સફર પછી પેકીંગ જવાનો એમીએ સંકલ્પ કર્યો. તેના આ સંકલ્પને એના મિત્રોએ પાગલ કહ્યો, છતાં કરેલા નિર્ધારને પહોંચી વળવા એમીમાં પ્રયત્ન ધ્વજાશક્તિ હતો. શિયાળાની શરૂઆત થઇ ચૂકી હતી. આખું રશિયા અને સાઇબીરીયા આ ઋતુમાં બરફથી ઢંકાઇ ગયાં હતાં. રશિયાની આ હાડકાંને ગાળા નાખે એવી ઠંડી એને જરાય ડાખી ન શકી. જન્યુઆરીની ૧લીએ એમી ફરી આસમાનના પ્રદેશમાં ઉપડી. હવા અત્યંત ખરાબ હતી. બધીં જ પહોંચતાં એને ત્રણ દહાડા થયા. વોર્સો જવા માટે એણે બધીં નને વહેલી સવારે સલામ કરી. થોડા જ સમયમાં એમી ક્યા પ્રદેશમાં હતી એની એને સુઝ ન પડી, અને પોલેન્ડના એક જંગલી પ્રદેશમાં એનું વિમાન પછડાયું. એમી બચી ગઇ હતી, પરંતુ ‘જેસન’ને ધ્વજ થઇ હતી. ત્યાંના એક માણસે એમી ઉપર હુમલો કર્યો. એને લૂંટવાનો પ્રયાસ પણ થયો, પણ એમી છટકી મઇ અને પાસેના શહેરમાં પહોંચી ગઇ. ત્યાંથી એમીને મોરો સુધી ગાડીમાં મુસાફરી કરવી પડી. એ દરમ્યાન વિમાનનું સમારકામ થઈ ગયું હતું. જુલાઈના ઉનાળામાં ફરી પાછા આવવાનું નક્કી કરીને એમી પાછી ઈન્ડેન્ડ ગઈ. આ વખતે એમી ટોકીઓ જવા સજ્જ થઈ. જાપાનમાં એમીનો ભારે સ્ત્રાવ થયો. સહિતાઓ પણ એમીના લગ્ન જીમ મોલીસન—જેણે ઓરટ્ટેલીયામાં ખાનગી વિમાનમાં બેસાડીને એમીને સીડની ઉતારી હતી—એની સાથે થયાં. એમી એની જીવનસાથી બની. આરમાન વીરતાં જાહેરી મૈત્રી જીવનભરની દોસ્તી બની ગઇ.

૧૯૩૨ના જુલાઇ માસમાં એમીનાં લગ્ન થયાં. મધુવાસને સમય હતો પુરો થયો નથી ત્યાં જ ઓગસ્ટની ૧૮મીએ જીમ મોલિ- સન એના વિમાનમાં એકલો આટલાંટિ-

હિંદની બહાદુર નારી : શ્રીમતી ધિલાં

લાલ દિશ્વામાં લશ્કરી અદાલત સમક્ષ જેમની સામે કેસ ચાલી રહ્યો છે તે લેફ. ધિલાંનાં પત્ની શ્રીમતી ધિલાંએ દિશ્વામાં બરાયલી એક સભા સમક્ષ બાપણ કરતાં લોકોને માતૃભૂમિની આઝાદી માટે તન, મન, ધન કુરબાન કરી દેવાનો આગ્રહ કરતાં કહ્યું કે, હિંદની આઝાદી માટે હું જરા પણ અંચકાયા વિના મારા પતિનું બલિદાન દેવા તૈયાર છું. હિંદની બધી માતાઓ અને પત્નીઓને, તેમના પુત્રો તથા પતિઓને. હું માતની આઝાદી માટે લડવા મોકલવા માટેની હાકલ કરું છું. હિંદીઓ એક કાયર પ્રજા નથી. તેમનો વીરતા તેમણે પૂરવાર કરી આપી છે. દુનિયાનાં વિવિધ રજુકેત્રો ઉપર તેમણે જે તાકાત દર્શાવી છે, તેણે તો આખી દુનિયાના મોંમાં આગળાં નખાવી દીધાં છે. આજે બ્રિટીશ સરકાર આઝાદ હિંદ રાજના અંદસરો સામે કેસ ચલાવી રહી છે. આ માટે તો મારે બ્રિટીશ સરકારનો આભાર જ માનવો રહ્યો, કારણ કે

આ કેસને પરિણામે આઝાદ હિંદ રાજની શીર્ષગાથા દુનિયાને સંબળાવવાનો મોક્ષ મળે છે. નિઃશસ્ત્ર પ્રજા ઉપર લશ્કરની સહાય વડે મનસ્વી રીતે ગ્રાણ્યો ચલાવવાનું અને બોંબ ફેંકવાનું પમણુ હવે વધુવાર ચાલે એમ નથી. પ્રજા આ અગ્નિપરીક્ષાને પરિણામે વધુ મજબૂત બનવાની છે.

સામરનો પૂર્વથી પશ્ચિમની જોખમભરી હવાઈ સફર ખેડવા ઉપડયો.

એમી જગતની અજોડ ઓરિમિયાની હતી, પરંતુ આજે એ પત્ની બની હતી. મોલીસનના ઉડ્યા પછી ખીજ દિવસ સુધી જીમના ખજાર ન આવતાં એમી સ્વાભાવિકરીતે ચિંતાતુર બની. બપોરનો ખાણુનો સમય પસાર થઈ ગયો, છતાં એના કશા જ ખજાર ન હતા; છેવટે એક છોકરો દોડતો દોડતો આવ્યો અને 'સલામત'નાં ખજાર અપયાં. એમીના હૈયાના ધ્વજધારા ચાંત પડ્યા. મોલીસનના માર્ગમાં ધુમ્મસના ડુંગરા આડા થઈને પડ્યા હતા. છ કલાકના માત્ર ૧૫૦ માઇલ જ

એ કાપી રાક્યો હતો. સાઝાતણ દિવસમાં આવવાજવાની સફર પુરી કરવાની એની યોજના ઉધી વળી ગઈ હતી, છતાં વિમાની રિમયર્ડ રેકર્ડ તોડવાને એ સમર્થ થયો હતો.

મોલીસન અટલકાંટિકની એક સફર પુરી કરીને સ્વદેશ પાછો આવ્યો અને એમીની સાથે સદજીવનનો થોડો મધુરો કાળ પસાર કર્યો. થોડા જ દિવસના સડવાસમાં એમની પ્યારની લાગણી વધારે સુઝામળ બની ગઈ હતી, છતાં પોતાના પતિનો કેપટાઉન પહોંચવાનો રેકર્ડ તોડવા એમી કટિબદ્ધ બની અને ૧૯૩૨ ના નવેમ્બરની એક પ્રભાતે 'જેસન' ઉપર સવાર થઈને પોતાના પતિને દર્શાવવા એ

નીકળી પડી. પાંખ ફફડાવીને 'જેસન' ઉડવા માંડ્યું, પણ પ્રારંભમાં જ અંતરાયો આવવા લાગ્યા. ટાંકી ચૂંચી માંડી, એથી સહરાની દક્ષિણમાં એમી ઉતરી પડી.

ધોમધખતો એ સીદીઓના મુલકમાં એમી પેટ્રોલની ટાંકી ભરીને ઉપર ચડવા માંડી ત્યારે ૪૦ ગેલન પેટ્રોલ હતું પણ એક જ ક્લાકમાં ૫ ગેલન પેટ્રોલ રોકમાં રહ્યું હતું. આ બધી મુસીબતો છતાં ૪ દિવસ ૬ ક્લાક અને ૫૪ મિનિટમાં એમી કેપ્ટાઉન આવી પહોંચી. ઉત્તરના કારણે એમી આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં પહોંચતા ખેમાન જેવી બનો ગઈ હતી. ઇંગ્લેન્ડ છોડ્યા પછી એમી માત્ર પાંચ જ ક્લાક ઉઘી હતી. પાછા ફરતાં સહરાના રણમાં એ નંખાઈ ગઈ હતી. એટલાસ પર્વતના હિમાચ્છાદિત શૃંગોએ એમાં ઉમેરો કર્યો. એમીએ સાત દિવસે ઇંગ્લેન્ડનો કિનારો બાળ્યો.

હવે પછી એમી અને જીમે સાથે લંડનથી ન્યુયોર્ક અને ત્યાંની બગદાદ વલુથબ્યા ઉડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૨૦૦૦ માઇલનો પંથ ખેડવા બેઉ સાથે ઉપડ્યાં. દુનિયાના વિમાની ઇતિહાસમાં આ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો. થોડા જ સમયમાં બીની જમીન ઉપર વિમાન પડ્યું. એકલવિહારમાં એમી ક્યાંય જખમી થઈ નહોતી, એ જ એમી પોતાના પતિ સાથે જખમી બની. એ મહાન અને ઐતિહાસિક સહપ્રવાસની યોજના મોકુફ રાખવી પડી.

એમી હમરો માઇલનો જોખમી પ્રવાસ કરી ચૂકી હતી. કેન્સરોડો નદીના ધાન્ડકેન્ચન જેની લંબાઈ ૨૫૦, પહોળાઈ ૧૨ અને ઉંડાણ ૧ માઈલ હતા એ જોવાની એમીની ઉત્કટ

ધ્રુષ્ઠા હતી. ૧૯૩૫માં એમીને એ તક મળી અને એમીએ એ ઝડપી લીધી. એક ક્લાકમાં ૮૦ માઇલની ઝડપે ત્યાં વાવાઝોડું ટોડે છે એવા ખતરનાક પ્રદેશમાં એમી ઉડી રહી હતી. અનેક આરતોમાંથી ઉગરી હતી, પરંતુ જીંદગીની એક નિષ્ફળતામાંથી એને હળુ પસાર થવાનું હતું.

૧૯૩૯ની લંડનથી મેલબોર્નની શરતમાં મળેલી નિષ્ફળતા એ એમી તથા જીમ મોલીસનના જીવનમાં કમનસીબમાં કમનસીબ પ્રસંગ હતો. છતાં એમી અને મોલીસને હિંદનો રેકડો તોડ્યો.

રવિવારના એક ખુશનુમા અને સોદામણી પ્રભાતે બન્નેએ ભારતની પવિત્ર ભૂમિનાં દર્શન બીગ હરીદોની પહેલા કથો અને કરાંચી પહેાંચ્યાં. તરત જ દુનિયાના આ બે અજોડ વિમાનીઓએ વિમાન ઉપાડ્યું, પણ ખરે વખતે વિમાને દગો દીધો. વિમાનની મરામતમાં આખો દિવસ ચાલ્યો ગયો. તેઓ અસ્વાહ્યાદ તરફ ઉપડ્યાં. રસ્તામાં પેટ્રોલ ખૂટતાં જખલપુર એમને ઉતરવું પડ્યું.

મેલબોર્નની શરત પૂરતેસમાં ચાલી રહી હતી. અસ્વાહ્યાદ પહોંચનાં એ-જીન બગડ્યું. તેલની નળી તૂટી ગઈ હતી અને પરિણામે એક બે પીસ્ટન ઝડાઈ ગયા હતા. સીડીન્ડર બળાને ખાખ થઇ ગયું હતું. વિમાનને જખ્ખર નુકશાન થયું હતું. સફળતાની ક્ષણે પસાર થઇ ગઈ હતી. એકલે હાથે મેળવેલા મહાન વિજયો પછી પતિની સાન્નિધ્યમાં કેવડો મેટો અને ફરજી પરાજય? આ પરાજયમાં બેઉ હાથમાં હાથ અને પગમાં પગ મીલાવીને ઉભાં હતાં; એટલે સંતોષ આ વિમાની દંપતીને અત્યારે હતો.

તમે સ્ત્રીજીવનના ગ્રાહક નથી? આજે જ ગ્રાહક થવા લખો.

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ : પરદેશ માટે દશ સિલિંગ (૧-૧૦-૦)

સ્ત્રીજીવન કાર્યાલય : અવેરીવાડ; અમદાવાદ.

જા. પાનના હુમલા સામે પોતાના દેશના
ખ્યાલ માટે જાગૃત થઈને, ચીનની સ્ત્રીઓએ
જે જામ ભજવ્યો, તેનો ચિતાર રચી કર-
વામાં ન આવે, સાંસુથી ચીનના પુનરુત્થાનનો
ખરડો અધૂરો જ રહેશે.

યુદ્ધપૂર્વે અહીંની સ્ત્રીઓએ પોતાના દેશની
સાવધતા માટે સામાજિક અને આર્થિક કાર્ય
શરૂ કરી દીધાં હતાં. તેવામાં મુખ્ય બે કાર-
ણોથી જાગૃતિ આવી હતી:

(૧) ચીનમાં નવા વિચારોનો ફેલાવો-
રાજ્યમાં હિયલપાથલ કરવી. મુખ્યત્વે આ જ
વિચાર પશ્ચિમના દેશો કરતાં પણ વધુ પ્રચ-
લિત હતો. જ્યાં જ્યાં તક મળે ત્યાં ત્યાં આ
વિચારને સરળતાથી અને અસરકારક રીતે
વ્યવહારમાં મૂકવામાં આવતો, આમ છતાં પણ
ચીનાઓનું માનસ વધુ સંકુચિત હતું.

(૨) ચીની મહિલાઓ ફેળવણી પામી
હતી, પણ તેઓ બંધનથી મુક્ત નહોતી.
ત્યાંનું વાતાવરણ અને રીતભાત, તેમની મહત્વ-
શક્તિ અને હંમેશની પલટાતી નાજુક સામા-
જિક રિયલિટી પર પણ અસર કરતી.

મને તે કારણ હોય, પરંતુ આ યુદ્ધે જ
તેમને જાગૃતિ અને સ્વતંત્રતા બક્ષી, એ
નિઃસંકે છે. આથી તેમનું સ્વદેશાભિમાન જાગ્યું.
તેમને માટે કાર્યપ્રદેશ પણ ખૂલ્યો. યુદ્ધ પહેલાં
તો આવા કાર્યપ્રદેશના તો તેમને સ્વમાં જ
સેવવાનાં હતાં. આ રીતે પુરુષની સાથે બરા-
બરી કરીને, સમાજની જ એક મુખ્ય વ્યક્તિ
તરીકે કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ તેમને આવી
મળ્યો. લાંબા અનુભવથી પુરુષોએ અધૂરી
મૂકેલી જવાબદારી પર પણ સત્તા ભોગવવાની
શક્તિ આ યુદ્ધે જ તેમને આપી. ટૂંકમાં,
પોતાની માનુષ્યમિત્ર સાથે લડનારાઓ સામે
મદદ કરવા માટે સ્પષ્ટવક્તા બનીને તે પોતાના
વિચારો વ્યક્ત કરવા લાગી.

સમર્થ સરકારી તંત્રો સ્ત્રીકાર્યકર્તા-

ચીનની સ્ત્રીઓ

મૂળ સેબિકા : મેડમ ચાંગ કાંક રોક

અનુવાદક :

શ્રી. પ્રિયબાળા શાહ એમ. એ.

એની મદદથી જ ચાલવા લાગ્યાં. જાહેર કાર્ય
માટે હેરાત પમાડે તેવી શક્તિ તેમણે બતાવી
છે. લોકોની રાજકીય સંરચામાં દસ સ્ત્રીઓ
સળય છે. તેઓ રાજકીય અભિપ્રાય સારી
રીતે દર્શાવી શકે છે. આ રીતે તેઓ નેતા
બની ચૂકી છે. ૨૧ પરમણુઓમાંથી ૩૧૭
સ્ત્રીઓ યુદ્ધકાર્ય માટે પ્રચાર કરે છે. આવી
જ વસ્તુરિયલિટી દરનાં પરમણુઓ. જેવાં કે
સિકોંગ, શાહર, શેંગાઇ, મુયાન વગેરેમાં પણ
છે. 'સ્ત્રીઓનું યુદ્ધસાદત મંડળ' તેની પણ ૩૫
શાખાઓ ચીનમાં જ છે અને તે અંતરદેશો
સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દુનિયાના બીજા
ભાગોમાં આવી નવ શાખાઓ છે. આથી
ચીની મહિલાઓને ત્યાં પણ અમિનંદન અપાય
છે. દુનિયાનાં વર્તમાનપત્રોમાં પણ સ્ત્રીઓની

મનુષ્યોને જોઈને તેવી છે. સ્ત્રીઓથી સ્ત્રીઓ માટે ચાલતા સમાચારપત્રો ત્રણ વર્ષ પહેલાં ફક્ત બે જ હતા (Woman's Life અને Woman's Voice). ન્યારે હાલમાં ૫૦ ઉપરાંત અઠવાડિક, પખવાડિક અને માસિક સ્ત્રીઓ માટે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

ચીનનું સમગ્ર નારીજગત જનમત ચલુ છે એમ કહેવું કદાચ અતિશયોક્તિથી ભરપૂર લાગશે. આમ કહેવા માટે હજુ થોડો સમય જોઈશે. બહુ જ થોડી અનુકૂળતા અને સમાજનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન હોવા છતાં પણ પ્રાપ્ત કરી શકાયું છે.

યુદ્ધની શરૂઆતમાં બહુ જ ઓછી સ્ત્રીઓનું પોતાના દેશમાં પ્રચારકાર્ય હતું, પરંતુ ત્યારબાદ વાંસ ફૂટે તેણી ઝડપથી તેમનું કાર્ય દેશના એકેએક ભાગમાં વધવા માંડ્યું.

ખેડો નક્કી પ્રચાર અટકાવવા માટે સ્ત્રીઓની એક પરિષદ કુસિંમ ખાતે ઇ. સ. ૧૯૩૮ના મે માસમાં ભરાઈ. આ પરિષદમાં દરેક કાર્યમાં નિષ્ણાત એવી ૫૦ સ્ત્રીઓ દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી આવી હતી, અને તેમણે યુદ્ધકાળમાં સ્ત્રીઓના જ મુખ્ય દિશા માટે Women's Advisory Council of the New Life Movementનો જ ઉપયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ સંસ્થા હજુ પણ સ્ત્રીઓના યુદ્ધના સીધા કાર્યપ્રદેશ સાથે સંપર્ક સાધી રહી છે. આ સંસ્થાનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓમાંથી સ્ત્રીઓને દોરવણી મળી રહી છે. તેઓ મજૂરી કરે છે અને કાંતે છે. તેઓ નકામી—પડતર, જમીનને સહકારથી સુધારે છે, વળી સૈનિકોને પ્રાચીન અને અધીન શૈલ્યની વાતો સંભળાવી ઉત્તેજિત કરે છે, ગાયનો ગામ તેમને આનંદ આપે છે, તેમની સગવડ જુએ છે. અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ પણ તેમની જાતે બેગી ચાલે તેઓનાં લૂગડાં ધોવા તેમજ સીરવા, અને હોરિપટલોમાં ધવાયેલા સૈનિકોને લઈ જવાનું કાર્ય કરે છે.

ચીનની સ્ત્રીઓને પણ તેના નિશ્ચય-માર્થી ઠાઠ ડગાવી શકે તેમ નથી. જાપાનીઓએ પોતાના હુલાદરમાં ચીનની સ્ત્રીઓનો મજબૂત સામનો જોયો અને તેમને પોતાનો દોષ સાહ્યો. અમુક પ્રદેશમાં તો જાપાનના સૈનિકોએ સ્ત્રીઓને સતાવવી શરૂ કરી. આથી ગામડાની ઘરડી સ્ત્રીઓએ—માતાઓ અને સાસુઓએ—તો કુહાડીઓ લઈને જ તેમને સીધા કરી નાખ્યા અને આ રીતે કેટલાયે દુશ્મનોનાં માથા બોંય બેગાં કરી નાખ્યાં.

જાપાને સર કરેલા પ્રદેશની પાસેના ધણા ભાગમાં યુવાન તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ તેમની જાતે જ આખાલવૃદ્ધને સરસ રોતે કેળવ્યાં. આથી તેઓ હંમેશા જમસૂસો અને દેશદ્રોહીઓનું જ ધ્યાન રાખતા (યુરોપમાં જોઈ પાંચમી કતાર કહે છે). બાળકોને પણ આવી જ કેળવણી આપેલી છે. આથી કોઈ પણ વ્યક્તિ શંકાશીલ દેખાય કે તરત જ તેઓ ખબર આપે. આ પ્રમાણે દેશની સ્ત્રીઓની જનગૃતિથી ધણા દેશદ્રોહીઓ અને દગાખોરો ફસાઈ પડ્યા છે.

એક વખત ત્રણ સ્ત્રીઓ નદીકીનારે લૂગડાં ધોતી હતી, અઘણા ત્રણ ચીનનાઓ તેમની પાસે આવીને જાપાને સર કરેલા ગામડાને રસ્તો પૂછવા લાગ્યા. એક સ્ત્રીએ ગૂંચવાડા બરેલી સૂચનાઓ આપતાં તેમને રોક્યા. બીજી સ્ત્રીએ તેમને મદદ આપવાનો ઢોંગ કરતાં કહ્યું: “અરે, આ બહેનના આપેલા વર્ણનથી તમે તે નદિ શોધી શો. ચાલો, મારું ઘર એ જ બાજુ છે. હું તમને રસ્તો બતાવીશ.” પછી તે ધીરે ધીરે તેમની સાથે જવા લાગી. ન્યારે ત્રીજી સ્ત્રીએ રથાનિક સત્તાવાળાઓને ખબર આપીને તેમને પકડાવી દીધા.

અહીં અનિયમિત યુદ્ધ કરનાર સ્ત્રીઓની એક ટોળકી છે. તેમના પતિ ન્યારે યુદ્ધમાં જાય છે ત્યારે તેઓ દેશનું રક્ષણ કરે છે. જાપાનીઓને આગળ વધના અટકાવવા તેઓ

રસ્તાઓ કાપી નાંખીને વ્યવહારમાં અસેધ પડેઆડતા. હોપાઈ, ચંદુંગ, કવાંગસી, શાંધાઈ, કાંસુ વગેરે પ્રદેશોમાં સ્ત્રીઓ જિંઆ રસ્તાઓ અધિવામાં મદદ કરે છે. આ રીતે ૨૪૦ માઈલનો રસ્તો ત્યાંની સ્ત્રીઓના અમર દ્વાર્તિસ્તંભ તરીકે જીઓ રહેશે. પાંવડા, કોદાળા, કુહાડા, અને દાતરડાંથી હળરો સ્ત્રીઓ રસ્તો બનાવવામાં મદદ કરે છે.

ખીજ બાજુ નગર ફેરવતાં આપણે જોઈ શકીશું કે સ્ત્રીઓએ રાજકીય અને અધારણીય કાર્યમાં ગામના વડા તરીકે ચૂંટાઈને પોતાની કેવી કાર્યશક્તિ બતાવી છે. કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાના સ્વદેશાભિમાનને વશ થઈને જપાનના રમકડા જેવા બનેલા પોતાના પતિ સાથે છૂટાછેડ લીધા છે, અને તેવા રમકડા જેવા પિતાની દીકરીઓએ તો બહેનમાં ખુશી રીતે, જપાનની સાથે કાર્ય કરતા જેવા પોતાના પિતાને, પિતા તરીકે નાકબૂંધ્યા છે અને વળી વધુમાં ફિટકાર વરસાવ્યો છે.

કુમારી સુંગ પી-સેન સૈનિકોને વિકટ પર્વતોમાંથી કૂચ કરવાની દોરવણી આપતી હતી. તેણે એક દિવસ જળધું કે તેની ગેરહાજરીમાં જપાનના સૈનિકોનું એક ટોળું પોતાના ઘરમાં આશ્રય લઈ રહ્યું છે. આથી ગામને હોડે પોતાના તમામ કુટુંબીજનોને એકએક ભેગા કર્યો અને અનિયમિત યુદ્ધ કરનારાઓની મદદથી પોતાના બાપદાદાનું ઘર બાળા નાંખ્યું અને આ રીતે એક પણ જપાની બચ્યો જીવતો નારી ના છૂટ્યો.

સ્વતંત્ર ચીનમાં જ ફક્ત આવી હિંમત અને નિશ્ચય દેખાય છે એમ નથી, પરંતુ જપાને કબજે કરેલા દેશોમાં પણ દેખાય છે. શાંગાઈમાં ચીનાઓના એક કારખાના પર રમકડા જેવા તેના માલિકે ઉગતા સૂર્યનો વાવટો (પોતાના દુશ્મનેનો) ફરકાવ્યો. અહીં કામ કરનાર સ્ત્રીઓ જ હતી. તેઓએ આ ખતરને ધિક્કાર્યો. તે પર કાદવ ફેંક્યો, પથરા નાંખ્યા અને તેને જેથી નાંખવા માંડ્યો.

જપાનના સૈનિકોએ તેમને વશ કર્યો, છતાં પણ તેમણે દુશ્મનનો વાવટો લઈ ના લેવાય ત્યાં સુધી કામ કરવાનું બંધ રાખ્યું—હડતાળ પાડી. જપાનીસ સૈનિકો ખીજ કારખાનામાં પણ છૂટથી ટપલ કરવા લાગ્યા. ત્યાંની સ્ત્રીઓને સતાવવા લાગ્યા. આ વખતે પણ ત્યાંના કાર્યકરો ભોળપણથી વશ થવાને બદલે હડતાળ પર ગયા. આ પ્રમાણે ત્યાંના સત્તાવાળાઓને પોતાના સૈનિકોને અંદર દાખલ થતા અટકાવવાની ફરજ પાડી.

શાંધાઈ બેન્કર મંડળના પ્રમુખની ૧૭ વર્ષની દીકરી કુમારી નૈ ચિન્ગ-યો દેશનું કામ કરવા માટે ઘરમાંથી ચાલી મઠ. અને કરણાથી બરપૂર એવો પત્ર તેણે તેની માતા પર લખ્યો છે. તેમાં તેણે સ્વદેશનાં પ્રેમને વશ થઈને અપાયેલાં બાંધદાનો તરફ પોતાની લાગણી દાલવી છે. આ એક જ સ્ત્રીનો ચીનના અજ્ઞાત સ્ત્રીતનો નમુનો છે. હળરો સ્ત્રીઓ—જેમાંની ઘણી હાલ પણ ઉત્તમ કાર્યક્ષેત્રોમાં છે તે પોતાના સુખી ઘરોમાંથી દોડી જઈને, સતત પરિશ્રમ વડીને પોતાની સેવા દેશને આપી રહી છે.

મેગિલિયાની રાજકુમારીઓ—ચી-ચુન-ફેન્ગ (મેગિલના ઇતિહાસની પ્રથમ સ્ત્રી) અને પાહ યુન-ચોંગ-આ બે તો સખ્ત ધાતુની માદક ધ્યાત જેણે તેવા નમૂનાઓ છે, આ બંનેથી સમગ્ર ચીનનું સ્ત્રીત્વ ઘડાયું છે. બંને ઘોડેસ્વારીમાં નિપુણ હતી. તદુપરાંત નિશાન-બાજ પણ હતી. તે બંનેએ સ્વતંત્ર ચીનમાં પહોંચવા માટે જપાની દોગળી કતાર ભેદી આ છેવટના અંતરાયમાંથી પસાર થતા પહેલાં તેમણે અનિયમિત યુદ્ધ કરનારી સેંકડો ટુકડીઓ ઉભી કરી હતી. આ તમામ ટુકડીઓ દુશ્મન સામે લડવા વશદાર રહી હતી. રાજકુમારી ચી પોતાની વૃદ્ધ માતા અને પોતાના ત્રણ વર્ષના નાના બાળકને પણ બહાર લાવી શકી હતી. રાજકુમારી પાહ પોતાના અગિયાર વર્ષના દીકરાને સાથે રાખીને મંડી કરતી

હતી, આ જાને યુવતીઓ ખૂબ જ નાજુક અને ઠોમળ હતી. છતાં પણ ખૂબ વફાદાર હતી. તે જાનેના પતિ પણ તેવી જ વફાદારીમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ રીતે ચીનની સ્ત્રીઓની એકતા અને તેમના કડક સ્વભાવે મને ખૂબ અસર કરી છે.

આ પ્રમાણે ચીનની સ્ત્રીઓનું સ્વદેશ-ભિમાન, તેમનું બલિદાન અને યુદ્ધપ્રચારનાં કાર્યો અહીંની દરેક સંસ્થામાંથી મળી આવે; પરંતુ રચનાના અભાવે હું તે નહિ આપું, પણ તેની આછી રૂપરેખા વર્ણવીશ. “સ્ત્રી-ઓની સલાહકાર સમિતિ”ના આશ્રય હેઠળ સ્ત્રીઓએ સમગ્ર દેશમાં યુદ્ધ પ્રચાર માટે કરેલાં કાર્યોનો આછો ખ્યાલ હું નીચે આપું છું. આ સમિતિ પણ ક્ષત અગ્રગણ્ય સ્ત્રી-ઓની જ બનેલી છે. જેમાં એચ. એચ. કુંમ, હો યોંગ-ચીન, ચેન ચેન્ગ, ફેન્ગ યુ-સીઆંગ, મા ચો-ચુન, ચેંગ ચો-ચુંગ, ડો. વુ વી-ફેન્ગ ડો. સેન્ગ પાઓસેન્ગ અને હું (મેડમ ચાંગ દાંધ શેક) અને તેના મંત્રી મિસીસ વિલિ-અમ સી. વેન્ગ છે. આ સમિતી નીચેનાં ખાતાઓ મારફત કામ કરે છે:

(૧) એકતા સાધવી, (૨) તાલીમ કેન્દ્ર, (૩) યુદ્ધસેવા, (૪) પ્રામોલોગ, (૫) ભરણ-પોષણ, (૬) સંસ્કૃતિને લગતું કાર્ય, (૭) યુદ્ધ રાહત, (૮) બાળકોને આશ્રય, અને (૯) ઉત્પાદનકેન્દ્ર.

દેશના પુનરુત્થાન માટે સમગ્ર શક્તિ અને ધ્યાન પ્રથમ એ સુઆન પ્રદેશમાં કેન્દ્રિત કરવાનું મુખ્ય કાર્ય—આ કામ બે જ વર્ષમાં પૂરું કરવાની અમારી ઉમેદ છે. જર્મન કરતાં પણ અમારો પ્રદેશ ધણે મોટો છે. અહીંની વસ્તી ૫૨,૦૦૦,૦૦૦ છે. એ સુઆનમાં તો અનેક પ્રાંતો છે. (૧૩૪ પ્રાંતો) ક્ષત ૩૪ પ્રાંતોમાં તો અમારું કાર્ય કેટલાયે વખત પહેલાં થઈ ચૂકું છે. અને બીજા બે વર્ષમાં જ સુદનો

સાંમનો કરવા અમે સ્ત્રીઓને તૈયાર કરી રાખીશું.

બીજા આઠ પ્રદેશોમાં કામચલાઉ સમિતીની સૂચના પ્રમાણે કામ કરવાનું છે, દરેક પ્રદેશના મંત્રીની પત્ની જ પોતાના પ્રદેશની સ્ત્રીઓના કાર્ય માટે આ સમિતિમાં જવાબદાર છે. ક્વીચો પ્રદેશના મંત્રીની સ્ત્રી મેડમ વુ ટીંગશાન છે, તે તદ્દન જૂના જમાનાની અને શ્દિયુસ્ત છે. તેના પ્રદેશમાં કરેલાં કાર્ય માટે ખૂબ ધ્યાન બેંચે તેવી એ બાધ છે.

ચીનમાં ક્વીચો ખૂબ જ ગરીબ પ્રદેશ છે. અક્ષીચુના ધંધાને લીધે તે દાંધક આગળ પડતો હતો, પણ આ તો યુદ્ધ પહેલાંની વાત. હાલમાં તો ત્યાં અક્ષીચુ તૈયાર થતું જ નથી. મેડમ વુ બતે ત્યાંના કામમાં દેખરેખ રાખે છે. જેને તે સુસ્ત જીએ તેની તે દુસ્તન બને છે. ગરુડના જેવી કરડી નજરથી તેણે ક્વીચોનો ખૂબ પાક વધાર્યો છે.

તદુપરાંત કાંસુની મેડમ ચુ શો-લોંગ અને શાંબાઇની મેડમ મા વુ-ફેન્ગ બંને ખૂબ જ શ્દિયુસ્ત છતાં પણ ધ્યાન બેંચે તેવી સ્ત્રીઓ છે. અવિરત દેશકાર્ય કરીને બીજા દેશોની સ્ત્રીઓને પણ યુદ્ધકાર્ય માટે તેમણે બનગત કરી છે. મેડમ ચુએ થોડા જ સમય પહેલાં સલાહકાર સમિતિને શિ. ૧૫૦,૦૦૦ રાહતના કાર્ય માટે મોકલ્યા છે.

દરેક ઠેકાણે તે તે પ્રદેશના મંત્રીઓની સ્ત્રીઓ-આગળ કે પાછળ, યુવાન શ્રેણીએ કે શ્દિયુસ્ત-કાર્યની ગંભીરતા સમજીને રસ-પૂર્વક પોતાની ફરજ અદા કરી રહી છે. તેઓ સારી રીતે સમજે છે કે, હવે પોતાના અસ્તિત્વનો આધાર પોતાના પતિ પર રાખવાનો રહ્યો નથી, પણ પોતાના દેશના ઉન્નતવળ બાવી માટે બકિતગત રીતે કાર્ય કરવાનું, અને સારી રીતે વિચારવાનું પ્રજાત જિગ્મુ છે. આથી બધાના સારા માટે મારા મનમાં પણ હું જિગ્મુ બલિધ્ય છું છું.

શ્રીકેળવણીની પુનર્ઘટના

મુજશેખર :

શ્રી. એસ. એન. મુકરજી

અનુવાદક :

શ્રી. રમણીકલાલ જે. દલાલ

[જગત એક બચકર અંઝાવાતમાંથી પસાર થયું છે. માનવતાના ઇતિહાસમાં અગ્રેષ્ઠ એવા વિનાશની ઝડી વરસાવવામાં વિજ્ઞાનની તમામ શક્તિઓ ખચોંધ ચૂકી છે. નવી સૃષ્ટિ સરખાવવી હશે તો આપણે આધ્યાત્મિક મુદ્દાકેન્દ્ર કરતાં શીખવું પડશે, એટલું જ નહિ, પણ શ્રીકેળવણીની પણ નવીનતર યોજના ધડવી પડશે. આપણી પૌરાણિક સંસ્કૃતિમાં જે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ હોય અને પાશ્ચાત્ય પ્રગતિશીલ સંસ્કૃતિમાં જે ઉત્તમ હોય તેવું સમીકરણ કરી શ્રી-કેળવણીની પુનર્ઘટના સાધવાનાં આ લેખમાં મુંદર સુચનો છે. —ત્રી.]

અર્વાચીન હિંદુ સૌથી મહત્ત્વનું તત્ત્વ શ્રોતમુતિ છે. હેલા એક સૈકામાં તો સ્ત્રીની પદ્ધતિમાં બારે ક્રાંતિ થવા પામી છે. તે વખતે શ્રીકેળવણીના ખુલા વિરોધીઓ જોરમાં હતા. અત્યારે શ્રીકેળવણી હિંદના સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય વિકાસનું અંગ બની રહેલ છે. એ પરિણામ લાવવા માટે અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ મોકળો કરવો પડ્યો છે. પડદો, બાળલક્ષ, દીકરીઓની કેળવણી પ્રત્યે માઆપની બેદરકારી, છોકરીઓને અપાતી પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રત્યે અવિશ્વાસ, મધ્યમવર્ગની આર્થિક દરોહટી, છોકરીઓ માટે યોગ્ય અભ્યાસક્રમની વિણપ, શિક્ષિકાઓનો ને કન્યાવિદ્યાલયોનો અભાવ વગેરે અનેક વિદ્યો નંદતાં રહ્યાં છે.

પરંતુ હેલાં પચીસ વર્ષમાં શ્રીકેળવણી પ્રત્યેની બેદરકારી ને તુચ્છકાર આતૂર પ્રદર્શિતમાં પલટાઈ ગયાં છે. હિંદની માતાઓને દેશને માટે પ્રાણપાંચુ કરવા મહાત્મા ગાંધીજીએ હાકલ કરી, તેના પરિણામે તેમનો રાષ્ટ્ર ભક્તિ જગત યથ છે. હિંદની સ્ત્રીઓ હવે પ્રકૃતિમાં સાવકાં સંતાન રહી નથી, તેમ કિરમતની 'સિન્દૂલા' નથી. રાષ્ટ્રજીવનમાં હવે એ યોતાને એક શક્તિશાળી તત્ત્વ લેખે છે. હેલાં થોડાં વર્ષોમાં તો જવાબદાર નોકરીઓ

માટે નેટલી પ્રખર હુદિરાળી સ્ત્રીઓ હિંદમાં પસંદગી પામી છે એટલી જગતના કેષ દેશમાં જડી આવી નથી.

અર્વાચીન પરિસ્થિતિ

આવી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ નજરે પડતી હોવા છતાં ઇસ્વીસન ૧૯૪૧ના સેન્સસ રીપોર્ટની હકીકત વાંચી નિરાશા થવા વિના નહિ રહે. હિંદની સ્ત્રીઓમાંથી હજી ફક્ત જે ટકા સ્ત્રીઓ જ કેળવાયલી છે. હજી કન્યાકેળવણી માટે જોગ્યે તેવી સમવડો નથી. વિદ્યાર્થી-કેળવણી માટે નેટલા પગલાં લેવામાં છે તેટલાં પણ કન્યા-કેળવણી માટે લેવામાં આવ્યાં નથી. ઇસ્વીસન ૧૯૩૭માં આખા પંજીટીશ હિંદના ૨૧૪૮ ઇન્સ્પેક્ટરોમાં ફક્ત ૧૪૧ સ્ત્રી-ઇન્સ્પેક્ટરો હતી. પંજીય સિવાય એક પણ પ્રાંતમાં સ્ત્રી-કેમ્પુટી ડીરેક્ટર નથી. કન્યાકેળવણી માટે વખરાતી રકમ પણ ઘણી જ ક્ષુદ્રક છે. વિદ્યાર્થીકેળવણી પાછળ જે રકમ વખરાય છે તેના ૧૬મ ટકો જ કન્યાકેળવણી પાછળ વખરાય છે. ઘણીવાર કન્યાકેળવણીને વિદ્યાર્થી કેળવણીની સમાનકક્ષાએ લેખવામાં આવતી જ નથી. 'ફાંજલ પડેલાં નાણાં પણ કન્યાકેળવણી ને વિદ્યાર્થીકેળવણીમાં સરખે હિસ્સે વહેંચામાં નથી' પ્રાંતિક સરકારોએ 'પણ શ્રીકેળવણી

પ્રત્યે દક્ષત મૌખિક સદ્દાનુભૂતિ જ દાખવી છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓએ તો સ્ત્રીકેળવણીની પરવા જ નથી કરી. સ્ત્રીકેળવણી મારે સ્થાનિક સંસ્થાઓને દરેક વાતમાં નાણુંબીડ નડતી રહી છે. વિદ્યાર્થીકેળવણી કરતાં એને પસંદગી આપવાની વાત તો ક્યાં રહી, પણ પ્રમાણમાં એને ટેકા આપવામાં આવ્યો નથી.

કેળવણીનું સમગ્ર તંત્ર પ્રાથમિક કેળવણી પર અવલંબે છે. છતાં તેની ઓછામાં ઓછી દરકાર લેવાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં નેપાસતી લાખ છોકરાઓ છે ત્યારે છોકરીઓની સંખ્યા દક્ષત એકત્રીસ લાખ છે. દર સો વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૨૭.૭ છોકરાઓ એવા ધોરણુ સુધી પહોંચે છે ત્યારે ૧૪.૩ ટકા વિદ્યાર્થીનીઓ એટલે સુધી જાય છે. વિદ્યાર્થીઓની શાળાઓ કરતાં કન્યાશાળાઓ ઓછી આકર્ષક હોય છે. એક શિક્ષકવાળી કન્યાશાળાઓ ૬૪.૩ ટકા છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓની એક શિક્ષકવાળી શાળાઓ ૪૫.૮ ટકા છે. બ્રિટીશ હિંદના ૨૩ વિભાગો સિવાય બીજાં ફરજિયાત કન્યાકેળવણીનો અભાવ જ છે.

જેમ જેમ કન્યાકેળવણીની નીસરણીનાં પગથિયાં ચઢવામાં આવે છે તેમ તેમ આ બેદરબાવ ઘટવાને બદલે વધતો જ જાય છે. ધરતીસન ૧૯૩૬માં બ્રિટીશ હિંદમાં ૬૫૦૦૦ છોકરાઓ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પસાર થયા ત્યારે દક્ષત ૪૫૦૦ છોકરીઓ પાસ થઈ. બાર હજાર પુરુષ-સ્નાતકો થયા, ત્યારે દક્ષત ૫૦૯ સ્ત્રીસ્નાતકો બહાર પડ્યાં. સ્ત્રીઓમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનો તો મોટે ભાગે અભાવ જ છે; છતાં સર્વત્ર આશાની ઝાંખી થવા લાગી છે. હવે કન્યાઓ શાળાઓ ને વિદ્યાલયોમાં ટકતી જણાય છે. ઉચ્ચતર પરીક્ષામાં સફલ થતી વિદ્યાર્થીનીઓની વધતી જતી સંખ્યા આ વાતની સાખ પૂરશે. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં ૬૧૫ વિદ્યાર્થીનીઓ મેટ્રિકમાં પસાર થઈ હતી અને ધરતી-

સન ૧૯૨૭માં એ સંખ્યા ૫૦૮૩ સુધી પહોંચી હતી. સ્નાતકોની સંખ્યા ૫૬ થી ૯૮૨ થવા પામી હતી.

અર્વાચીન કન્યાકેળવણીની પદ્ધતિ પ્રત્યે પણ અસંતોષ વધતો જાય છે. કન્યાશાળાઓ વિદ્યાર્થીઓની શાળાઓનું જ આંધળું અનુકરણ કરે છે એ વાત હવે ખૂબે છે. સ્ત્રીઓની જરૂરીઆતો પર ખીલકલ ખ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી એ હકીકત કણુલ ક્યાં વિના હવે છૂટકો નથી. કન્યાકેળવણી પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવાથી વિદ્યાર્થીકેળવણીનો પણ હાસ થયો છે એ વાત હવે લોકો સમજી શક્યા છે. અજણ માતા સંતાનોની કેળવણીમાં ગંભીર આડખીલી થઈ પડે છે એ હવે અનુભવની વાત બની ગઈ છે.

ફેટલાક કાયદાઓ

કન્યાકેળવણી વધી છે, પરંતુ એના ઉદ્ધાર મારેનાં પગલાં પ્રોત્સાહક નથી. સંભાળપૂર્વક યોજનાઓ કરવાની જરૂર છે. સ્ત્રીકેળવણીનો વહીવટ એકલા પુરુષોને જ સોંપી દેવો બ્યાજખી નથી. પુરુષો પર પણ અત્યારે ઓછો ભાર લાદવામાં આવ્યો નથી. કન્યાકેળવણીના ફેટ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાની પણ તેમને કુરસદ નથી. ઘણી વાર ઉતાવળી ને અવિચારી યોજનાઓ રજુ કરવામાં આવે છે અને પરિણામે કન્યાકેળવણીનું કાર્ય કથળે છે. દરેક પ્રાંતમાં એક સ્ત્રી-ડેપુટી ડાયરેક્ટરની નિમણૂક કરવી જોઈએ. તે જ આખા પ્રાંત માટે કન્યાકેળવણીની યોજના ઘડી કાઢે. એના હાથ નીચે સ્ત્રી-ઇન્સ્પેક્ટરોની પણ પૂરતી સંખ્યા જોઈએ. વધારામાં કન્યાકેળવણી માટે પૂરતાં નાણાં ખર્ચવાની પણ જોગવાઈ કરવી જોઈએ. હિંદી કેળવણીની સર્વદેશીય પ્રગતિ માટે હવે દરેક વિદ્યાસંસ્થા યોજનામાં કન્યાકેળવણીને પ્રથમ પસંદગી મળવી જોઈએ.

સ્ત્રીકેળવણીની ધીમી પ્રગતિનું ખીજું કારણ તે મરજિઆત રાખવામાં આવી છે તે

છે. આમજનતાની અમલુ દશા નાશુદ્ધ કરવી હોય તો છોકરા છોકરીઓની પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કર્યો જ છૂટકો. હજી ઘણાં માળાપો પોતાની છોકરીઓને શાળામાં મોકલતાં સંકેય અનુભવે છે, માટે કન્યાકેળવણી ફરજિયાત કરવી જોઈએ. કન્યાઓનું શાળાજીવન વિદ્યાર્થીઓના શાળાજીવન કરતાં ટુંકુ હોય છે, કારણ કે છોકરીઓ છોકરાઓ કરતાં ઘરકામમાં વધારે ઉપયોગી હોય છે, એટલે ફરજિયાત કેળવણી જ સાચો ઉપાય છે. ઔશિક્ષિકાઓની પૂરતી સંખ્યા એક ખીજે હોયડો છે. યુદ્ધોત્તર કેળવણીની પુનર્વટના માટેની યોજના પ્રમાણે ૧૦૮ કરોડ શિક્ષકોની જરૂર પડશે. અત્યારે તો કન્યાશાળા માટે જ પુરતી શિક્ષિકાઓ નથી. એનાં કારણો પણ દેખીતાં છે. ઘણી ખરી કેળવાયલી છોકરીઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાય નથી. પુરપશિક્ષકો પેડે ઔશિક્ષિકાઓ સંસ્તી નથી. ઘર છોડી દૂર જવા શિક્ષિકાઓ તૈયાર હોતી નથી, તેમજ એકાંત સ્થળોએ નિમણુંક કરવી પણ વ્યાજબી નથી. શિક્ષિકાઓની કેળવણી માટે પણ જોઈતી સમવડો નથી. સારી કેળવણી પામેલી છોકરીઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાય તે માટે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે. શિક્ષિકાઓને વધારે સમવડો આપવાની પણ અગત્ય છે.

વળી દેશની માગણીને પહોંચી વળવા માટે સંસ્થાઓની સંખ્યા પણ ઘણી જ નજીવી છે. કન્યાશાળાઓની પૂરતી સંખ્યા ના હોવાથી ઘણી છોકરીઓને શિક્ષણ મળી શકતું નથી. સહશિક્ષણને ઉપાય તરીકે સૂચવવામાં આવ્યું છે ને હિંદમાં તે લોકમાન્ય પણ થયું છે. ધરવીસન ૧૯૩૭માં વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળતી કન્યાઓ ૪૩૪૪૮૬ હતા. પ્રાથમિકશાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાં સહશિક્ષણ વધારે છે-લગભગ ૬૦ ટકા હશે; પરંતુ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે સહશિક્ષણ આવકારવામાં આવ્યું નથી. એ

વધે છોકરીઓને સહશિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં મોકલતાં હજી હિંદી માળાપો સંકેય ધરાવે છે. પુખ્તવયનાં ચિહ્નો જણાતાં જ જુદા શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એવી મહત્તમ માન્યતા છે. માધ્યમિક કન્યાશાળાઓની સંખ્યા વધે નહિ ત્યાં સુધી સહશિક્ષણ સિવાય ખીજે ઉપાય જ નથી.

વળી સહશિક્ષણ આપતી શાળામાં પણ કન્યાઓની જરૂરીઆતો પ્રત્યે વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. સહશિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં આરોગ્યની ને ક્વાલિટીની જુદી સમવડો હોતી જ નથી. ગૃહવિજ્ઞાન ને સંગીતને સ્થાન જ મળતું નથી. છોકરીઓ શાળાજીવનનું કદી અંગ ખતી રહેતી જ નથી. વળી આવી મિત્રશાળાઓ સસ્તી પણ હોતી નથી. જુદી શાળાઓ કરતાં તે હંમેશાં વધારે ખર્ચાળ નિવડવાની જ. સારી કેળવણી સંસ્થાએ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ-બન્નેની જરૂરીઆતો પ્રત્યે લક્ષ્ય આપવું જોઈએ અને પ્રથમ શ્રેણીના શિક્ષકો જ એ કાર્ય પાર પાડી શકે.

અત્યારે જે કન્યાકેળવણી અપાય છે તે પ્રગતીય સદાનુશ્રુતિ મેળવી શકી નથી. હિંદી સમાજની સંસ્કૃતિ ને વ્યવહારિક જરૂરીઆતોને સ્પર્શવામાં તે નિષ્ફળ મળે છે. જીવનના વ્યવહાર પાસાં માટે છોકરીઓને ખીલકુલ તૈયાર કરવામાં આવતી નથી. આખી યે પદ્ધતિ એક પેલું અનુકરણ છે ને કન્યાઓની ખાસ જરૂરીઆતો પ્રત્યે કદી લક્ષ્ય આપવું જ નથી. પરિણામે વિદ્યાર્થી કેળવણીમાં જે ખૂંચે એવાં તત્ત્વો છે તે કન્યાકેળવણીમાં પણ ડોકું કાઢતાં જણાય છે. ચોમેરથી ચેતવણીના સુરો કુંઠવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થી કેળવણીનો ઇતિહાસ તપાસી સાવધ થઈ જવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો કન્યાકેળવણી પણ એ જ ઉંડી ગતીમાં ધસી પડશે. અત્યારનાં ચિહ્નો ઘણાં જ સૂચક ને અંધાર છે અને ખૂબ જ તકેદારી રાખવાની

અગત્ય છે.

આટલા સાવધાનીના સૂર આપણે માટે બસ છે. પુરુષોની બેકારી હાથ આપણને સાથે છે અને સ્ત્રીઓની બેકારી એથી થે બચકર નીવડશે. વિદ્યાર્થી કેળવણીનું ધ્યેય જીવનમાર્ગ પસંદ કરવાનું હશે, પણ કન્યાકેળવણી તો ગૃહજીવન માટે સંસ્કૃતિ આપવાની છે. હિંદમાં છોકરીઓ લગ્નજીવન માટે જ નિર્મોજી થયેલી છે, તેથી આપણાં ગૃહજીવન સુંદર થાય એ હેતુથી કેળવણીતંત્રની યોજના થવી જોઈએ. ભાવિ માતાઓને એમના ધરથી દૂર લઈ જવાનો હરકેમ પ્રથન આપણે ન જ કરવો જોઈએ. એટલે વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓ માટે એક જ અભ્યાસક્રમ નહીં શકે જ નહિ. હિંદી વિદ્યાર્થીનીઓ માટે જુદો જ અભ્યાસક્રમ ઘડી કાઢવાની જરૂર છે. પ્રાથમિકશાળામાં બંને જુદો અભ્યાસક્રમ ન હોય, છતાં તેમાંની વિષયોમાં તો જરૂરી ફેરફાર કરવો જ જોઈએ. છોકરીઓ માટે ગૃહવિજ્ઞાન પ્રથમથી જ ફરજિયાત હોવું જોઈએ. માધ્યમિક શાળામાંથી ખાસ શિક્ષણની યોજના કરવી જોઈએ. ગૃહવિજ્ઞાન માધ્યમિક શાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાં ખાસ વિકાસ પામવું જોઈએ. દિલ્હીની લેડી ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ટેચર ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ સ્વધારે ચપાવી જોઈએ. આજુબાજુનું વાતાવરણ સમજી પોતાનો જીવન-માર્ગ મોકળો કરી શકે એટલી માનસિક કેળવણી દરેકને મળવી જ જોઈએ. આપણી બહેનો માટે ગૃહજીવનમાં પૂરાઈ રહેવાનું નથી જ સરખું. ઘર ને ઘરબહારની જવાબદારીઓ ઉપાડવા માટે તેમને સર્વોચ્ચ લાયક બનાવવાં જોઈએ. આપણી ભાવિ માતાઓ આગળ વિજ્ઞાન કાર્યક્ષેત્ર પડ્યું છે. એ બિવિબની પ્રજાની સંસ્કૃતિ સાચવનાર છે. હિંદુ ગૃહોની સુધારણા તેઓ જ સાધી શકશે. મનજૂત પાયા પર હિંદી જીવનનું સામાજિક ને આર્થિક તંત્ર હલું કરી શકશે.

ઉપસંહાર

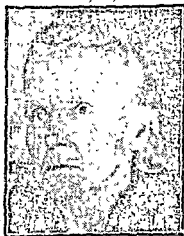
હિંદી સ્ત્રીઓની જાગૃતિ હવે પરાક્રાંત્યે પહોંચી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોમાં પણ હવે તેઓ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. દેશમાં સમાન સત્તાઓની માગણી થવા માંડી છે, માટે સ્ત્રીપુરુષ એક બીજાનાં અન્યોઅન્ય અર્ધોંગો છે એ વાત દરેક સમજી લેવી ઘટે. બન્નેની પ્રજ્ઞતિનાં ક્ષેત્ર પણ એકબીજાથી બીલકુલ ભિન્ન છે. દરેક પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ છે. પાશ્ચાત્ય આદર્શો હવે પૂર્વાત્ય આદર્શો પર પ્રભાવ પાડવા લાગ્યા છે. શાળા ને વિદ્યાલયોની વિદ્યાર્થીનીઓ હવે પુરુષોના આદર્શો ને સંસ્કૃતિને વધાવવા દોડે છે. પશ્ચિમને પણ પોતાની પદ્ધતિની ઉણપો હવે સાથે છે. આ પ્રકારની કેળવણીથી અતિશય શક્તિપ્રચાર થયો છે. પરંતુ નવું બળ પ્રાપ્ત થતાં જૂની કુમારબરી સુંદરતા નષ્ટ થઈ છે. જાતીય સમાનતાની કડક વેદી પર સ્ત્રીત્વના વ્યક્તિત્વનું બલિદાન દેવાયું છે.

સમાનતાની ભાવનાથી વ્યક્તિત્વનો વિનાશ થવો ન જોઈએ. દરેક પોતપોતાની લાક્ષણિક શક્તિઓને જ ખીલવવી જોઈએ. હિંદી સ્ત્રીઓએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જ. વિકસાવવું ઘટે. એમણે પોતાની પૌર્વાત્ય સુંદરતા ને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ-જાળવી રાખવી જોઈએ. ધણીવાર પાશ્ચાત્ય કેળવણીને નાહક વગોવવામાં આવે છે. એણે 'સામાજિક પતંગિયા' પેદા કર્યાં છે એવું કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવામાં ધણી જ ઉતાવળ થાય છે. અંગ્રેજી શિક્ષણ લેતી દરેક વિદ્યાર્થીની અર્ધચીન વિદ્યાર્થીની બની જતી નથી. ધણી એ વિદ્યાર્થીનીઓ એવી છે કે જમને અર્ધચીનતાનો આપ પણ ચઢ્યો નથી. અપવાદ બધે જ હોય છે તેમ આપણા શિક્ષણમાં નજર ચડે તેથી આખીએ શિક્ષણપ્રણાલીને ઉવેચવામાં સાર નથી જ.

૧૮૮૫નો ડીસેમ્બર : માન્યાને એક પૈસા-
દાર વકીલના ઘરમાં ગવર્નેસ તરીકે નોકરી
મળી. થોડા વખતમાં તો તેની સ્થિતિ ત્યાં
અસહ્ય થઈ પડી. માન્યાએ પોતાના ઘરમાં
એકપણ અપશબ્દ સાંભળ્યો નહતો. સ્કોલોડો-
વસ્કીના સંસ્કારી ઘરમાં કલેશ-કંકાસ માન્યાએ
કદી જોયા ન હતા. પણ આ નવા વાતાવરણમાં
બધું ઉલટું ચાલતું હતું. પોતાની ભત્રીજાના
એક પત્રમાં માન્યાએ હૃદય દાલગ્યું કે 'મારી
સ્થિતિ એક કદી જોવી થઈ પડી છે.' પૈસા
વડે અનીતિએ ચડેલા લોકોનો પ્રથમ અનુ-
ભવ માન્યાને મળ્યો. તેને વિચાર કરતાં લાગ્યું
કે જોનારને સમજાવેલ થોડાના ખૂબ પુત-
વિચારણા માગી લે છે.

શહેરમાં નોકરી લેવામાં માન્યાનો ધરાદો
એવો હતો કે, કુટુંબથી દૂર પડ્યા વિના અને
મિત્ર-સ્નેહીઓનો વિયોગ સહન કરી વિના
ખૂબ પૈસા કમાઈ લેવા. પણ શહેરમાં તો
ખર્ચ ખૂબ આવડતું : મહીનાની આખરે બચત
કંઈ ન રહેતી. જોનારને મોકલવા કંઈ તૈયારી
ન થઈ શકી : અને થોડા વખતમાં પિતા પણ
નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના છે. હવે શું કરવું ?
માન્યાએ વિચાર કરવામાં લાંબો સમય
ન શુમાવ્યો; શહેર છોડી નાના ગામમાં સારી
નોકરી મળે તો લેવાનું નક્કી કર્યું, અને વકીલ
સાહેબના ઘરના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાંથી મુક્તિ
મેળવી.

૧૮૮૬ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે
માન્યાએ નવી નોકરી પર જોડાવા પોતાના
પિતા પાસેથી વિદાય લીધી, અને રેલ્વેના
ડબ્બામાં ચડી ગઈ. ગાડી ઉપડી. જીંદગીમાં
પહેલીવાર તેને એકલતા સાલી. અઢાર વર્ષની
માન્યાને એકદમ ગભરાટ છૂટેલો. નવા કુટું-
બમાં તેની શી સ્થિતિ થશે ? ઉલમાંથી ચૂલમાં
તો નહીં પડાય ને ? વિચારમાં ને વિચારમાં

મેડમ ક્યુરી

લેખક

ડૉ. નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ

*

માન્યાએ ત્રણ કલાક ટ્રેનમાં પૂરા કર્યા. સ્ટેશન
આવી પહોંચ્યું. હવે થોડાગાડીમાં મુસાફરી
કરવાની હતી. શિયાળાની રાતની કંકડગતી
ઠંડીમાં બીજા ચાર કલાક કાઢ્યા. વોરસોની
ઉત્તરે એક સો કીલોમીટર દૂર સ્કંઝુકીમાં, મુસા-
ફરીથી કંટાળેલી માન્યા પોતાના નવા શોના
ઘરે પહોંચી. ટ્યાકનો પાર નહોતો; ઠંડીમાં
શરીર આખું હુંફવાઈ ગયું હતું. ગરમ ચા-
પાણી અને સહભાવન્યા શબ્દોવડે માન્યાનો
સંકાર થયો. પછી, શેઠાણીએ નવી ગવર્નેસને
તેની જોરડી ખોલી આપી.

માન્યાના શેઠ મોન્સીયર એડ...એક
બણીતા કૃષિકાર હતા : ખેતીની નવી રીતોથી
વાઠેક હતા; અને ખસે એકર બીટરૂટ (Beet
root)ની ખેતી પર દેખરેખ રાખતા. પૈસો
હીક હતો; સાકરના કારખાનામાં તેમનો મોટો
હિસ્સો હતો. ઘરે તેમજ બહાર હંમેશાં તેમની
વાતચીત પોતાના કારખાનાને લગતી જ રહેતી.

એક મહિના પછી માન્યાએ પોતાની બત્રીજના એક કાગળમાં લખ્યું કે, 'નવી નોકરીમાં હવે હું ફરીકામ થઈ છું. અત્યાર- સુધી તો બધું બરાબર છે. મારા નવા શેઠ અને તેમના પત્ની સારાં માણસો છે. તેમની મોટી દીકરી સાથે મારે મિત્રાચારી થઈ છે એટલે જીવને આનંદ રહે છે. મારી શિષ્યા દશ વર્ષની છે, આગાંકિત છે પણ ખૂબ જ અવ્યવસ્થિત છે અને મોઢે ચડાવેલી છે.'

એક દિવસ માન્યા ફરીને પાછી આવતી હતી. રસ્તામાં તેને આસપાસ રહેતા ખેડુઓનાં કેટલાક નાનાં છોકરાંઓનો મોટો યથો. છોકરાં-ઓનાં શરીરપર સાફ કપડું નહોતું; પણ તેઓનો ચહેરો બહાર લાગતો હતો. માન્યાને વિચાર રુચ્યો: ગયે વર્ષે ગરીબને બણાવતી હતી. આ બધાં પણ નિરક્ષર છે, તો હવે એ કામ શામાટે અઢીઆ પણ ન આદરવું? સુંદર તક સાંપડી છે. શેઠાણીને પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો. ઉત્સાહપૂર્ણ ઉત્તેજન મળ્યું. શેઠની મંજૂરી મળ્યે કામ શરૂ થયું.

માન્યાનું રોજનું કામ થાળે પડી ગયું હતું. એ થયા બાદ માન્યા પોતાની ઓરડીમાં નવા વિદ્યાર્થીઓની રાહ જોતી. ગંદા ગંધાતા ખેડુ-બાળકો આવીને ટેબલ ફરતાં બેસી જતા. નવા વર્ગ શરૂ થતો. પોતાની બચતમાંથી થોડી ડોપીખૂક અને બીજો જરૂર સામાન માન્યાએ લીધો હતો. શેઠાણી પણ તેમાં મદદ કરતાં. પણ અજ્ઞાનતા આ અગાધ દરિયામાં માન્યા લાચાર થઈ જતી, તેની શક્તિ ખૂટી જતી.

નાના બાળકોને ક્યાં બબર હતી કે શિક્ષક પોતે શિષ્ય થવાનાં સ્વપ્નાં સેવતાં હતાં?

પોતાની ઓરડીની બારીએ બેઠી બેઠી માન્યા કારખાનામાં જતાં આવતાં ગાડાંઓની અણતરી કરતી. તે વખતે અલ્ગિન, વિયેના, પિટ્સબર્ગ અને લંડનમાં હમરો યુવક યુવતીઓ પ્રયોગશાળા, સંમહરયાન અને

ધરપીતાશોમાં કામ કરી રહ્યા હતાં! ક્રાંસમાં સોરબેનમાં ગણિત, રસાયન અને જીવવિજ્ઞાનમાં શિક્ષણ ચાલી રહ્યું હતું! એવા બહુકારા માન્યાને થતા.

બીજા કોષ દેશ કરતાં ક્રાંસમાં અભ્યાસ કરવાની તાલાવેલી માન્યાને ખૂબ હતી. ક્રાંસની ખીતિ એ તેને આંજ દીધી હતી. અલ્ગિન અને પિટ્સબર્ગમાં પોલાંડને પ્રીડનારાઓ સત્તામાં હતા. પણ ક્રાંસ સ્વતંત્રતાપ્રિય હતું. લાંબાં મતસંપ્રદાયો સંઘરાતા અને ગમે તે દેશમાંથી આવનારને માટે ત્યાં બારણાં ઉઘાડાં હતાં. એક દિવસ પોતે પારીસની ગાડીમાં બેસશે એ સંભવિત છે? આ સંભાવના સત્ય થશે? આવું મોટું સુખ તેને મળશે? માન્યાની બધી આશાઓ ઉડી ગઈ હતી. દેશમાં એક વર્ષ રહેવાના ગુંગળાવતા અનુભવે તેની બધી જૂલ-જૂલ-જૂલ-જૂલ ઉઘાડી દીધી હતી. વોરસોમાં પિતાને પોતાની જરૂર પડશે; પારીસમાં બ્રોનીવાને મદદ મોકલવી પડશે. પૈસા ભેગા કરવાની યોજના! તેને પોતાના પ્રત્યે હસવું આવ્યું. આ બધું બાલિય યોજના જેવું લાગ્યું! રક્તક્રીમાંથી છૂટવું કેવી રીતે?

માન્યા નિરાશાના જમણામાં અટવાણી હતી. પણ રોજ રાતે વખત મળતાં કારખાનામાંથી માગીને લાવેલા ઐતિકશાસ્ત્ર અને સમાજ-શાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચતી; પિતા સાથે પત્ર વ્યવહારકારા પોતાનું ગણિતનું જ્ઞાન આગળ વધારતી; એ ખરેખર પ્રજાળ પ્રેરણા હતી. તેને કોષ સલાહ કે સૂચના ન હતી. જેમ ખેડુતનાં છોકરાં લખતાં વાંચતાં શીખવાની આશા મૂકી દબને થોડું શીખેલું પણ જૂલો જાપ તેની સ્થિતિ માન્યાની હતી, પણ ખેડુતની હડીલાધ-પૂર્વક તે પોતાનું સ્વપ્ન પૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નો બરી રાખતી.

(૬)

રક્તક્રીમાં માન્યાનું જીવન એકધાઈ ચાલતું.

હતું. ૧૮૮૬ના ડીસેમ્બરમાં માન્યા એક પત્રમાં લખે છે :

“અવિધ્યની મારી યોજના ? મારે કાંઈ યોજના નથી, યાતો એમ કહું કે, એ યોજના એવી સામાન્ય છે કે, તે માટે વિશેષ બોલવાની જરૂર નથી. જેમ અને તેમ સારી રીતે ચલાવવું, અને એમ ન થાય તો અહીંઆથી નાસી છુટવું—અત્યારે આ મારી યોજનાઓ છે.

પણ કેટલાક એમ ધારે છે કે પ્રેમ નામના એક જાતના તાવમાં હું સપડાઈ છું. આ વસ્તુને મારી યોજનામાં સુદૃઢ રચાતું નથી. અને ખીજ કાંઈ યોજનાઓ હોય તો તે બધાનો મેં ધૂમાડો કરી નાખ્યો છે અને દારૂ દીધી છે. કારણ, એ સુવિકિત છે કે માણસ કરતાં પરિસ્થિતિ બળવત્તર છે.”

આ પ્રેમની વાતની ઉત્પત્તિ આમ છે : એક વાર શેઠનો પુત્ર કાશીભીર રાજાઓમાં ઘરે આપ્યો. માન્યા જેવી હોશિયાર ગવર્નેસની સોબત મળી—તેની ઝોળખાણુવાળા બધી છોકરીઓ કરતાં સાવ જૂદી. માન્યાના સંસ્કાર, આવડત, કળા વગેરે બધું કાશીભીરને ગમી ગયું. તેની સાથે પ્રેમમાં પડ્યો. અને માન્યાને પણ દેખાવડો, મળતાવડો સુવક ગમી ગયો. આ લગ્ન સામે કાંઈ વાંધા જેવું નહોતું. પણ આવી નિર્ધન, ખીજના ઘરમાં રોટલા માટે નોકરી કરતી છોકરી સાથે પોતાનો વહાલો દીકરો પરણે એ પૈસાદાર માખાપને કેમ ગમે ? છોકરાનું કાંઈ ચસકાઈ ગયું છે ? કાલે સવારે પૈસાદાર છોકરી તેને માટે લાવશું ! સામાજિક બંધનો આડાં આવી ઉભાં.

છોકરી સારા કુટુંબની હતી, બહેલીગણેલી હતી, સંસ્કારી હતી, તેના પિતા મોરશમાં આજ-રહાર ગણાતા, એ બધું ‘ગવર્નેસને ન પરજુલ્ય’ એમાં હિડી ગયું. માખાપની સમજવટ આગળ કાશીભીરનો નિશ્ચય ગળી ગયો. માન્યાને ખૂબ-લાગ્યું. તેણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને ફરીને

આ વાતનો વિચાર સરખો પણ કર્યો નહીં. પણ પ્રેમ તૃષ્ણા જેવો છે. જેમ જેમ તેને મારી નાખવા મથે તેમ તેમ તે જીવતો રહે છે.

આવી નાનુક પરિસ્થિતિ યાદ અવા પછી પણ માન્યા રકમુકી છોડવાનું પગલું ભરી શકી નહીં; આવી સારી જગ્યા મૂકી દેવાની તેની દિ’મત ચાલી નહીં. ફરીને પિતાને બારરૂપ તે થવા માગતી નહોતી. દર મહીને પ્રોન્યાને ૧૫-૨૦ રૂબા મોકલતી. પોતાનો ખર્ચ ગળી જઈને પણ તે નોકરીમાં ટકી રહી. બાણે કે કાંઈ બન્યું નથી એમ સામા પક્ષ તરફથી પણ કાંઈ દિવસ એક રાખ્દ ઉચ્ચારાતો નહોતો.

પાછી એકધારી છાંદગી શરૂ થઈ.

પ્રેમમાં નિરાશ થયેલી, પોતાના અવ્યાસના સ્વપ્નામાં નિષ્ફળ થયેલી, પૈસે ટકે મુશ્કેલીમાં રહેતી માન્યા પોતાનું નશીબ જૂલી જવા પ્રયત્ન કરતી. ધરેથી પણ મદદ માગવાની બંધ કરી; હાલતું કાગળમાં પોતાની સહાય આપવાની દરખાસ્ત મૂકવા લાગી. બધાને તે સુંખી કરવા માગતી હતી. ગવર્નેસની નોકરીમાં ત્રણ વર્ષ વહી અર્ધાં, ત્રણ કંટાળા ભરેલા વર્ષ ! કામ ધણું : પૈસા ઝોછા; અનર્દ ઝોછા; દુઃખ એકસરખું.

(૭)

માન્યાના જીવનની દુઃખદાયી અચળતા હવે ધીમે ધીમે ખસવા લાગી. પારીસ, વોરસો અને રકમુકીમાં એવા બનાવો બન્યા કે માન્યાના નસીબની અગમ્ય સાલમાં ફેર પડવા માંડ્યો. આ બનાવો નાના હતા. છતાં માન્યાને જીવનમાં ઉત્સાહપૂર્ણ હતા.

ગ્રાફેસર રકમોડોબકી, નિવૃત્ત થયા. તેમણે સારી જગ્યા શોધવા માંડી—પોતાની દીકરીએતે મદદ કરવી હતી. તેમને મોટા પત્રારની નોકરી મળી. પણ કામ ધણું મદેનતનું હતું; વાતાવરણ પણ ખરાબ હતું, છતાં મોટો પત્રાર એ

સંતોષની વાત હતી. બોન્યાને દરમહીને મદદ મોકલવી તેમણે શરૂ કરી. બોન્યાએ માન્યાને હવે પૈસા નહીં મોકલવા, અને પિતાને પોતાને મોકલવાના ૪૦ રૂબલમાંથી ૮ રૂબલ આછા મોકલવા લખ્યું : આ આઠ રૂબલ માન્યાએ પોતાને મોકલેલ મદદ પેટે માન્યાના નામે જાહેરાતવા સૂચવ્યું. માન્યાની મૂઠી અત્યાર સુધી મીઠું હતું તે વધવા લાગી.

પારીસમાંથી બોન્યાનો કાગળ આવ્યો કે, પોતે પરીક્ષામાં પાસ થતી જાય છે; પોતાના સહાધ્યાયી કાશીમીર દુલુરજી નામના પોલાંડના વતની વિદ્યાર્થી સાથે તે પ્રેમમાં પડી હતી. પણ તેને રશિયન પોલાંડમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી. અને પ્રવેશ કરે તો દેશનિકાલની સજા લટકતી હતી, એવી કડંગી પરિસ્થિતિ હતી.

રકજુકીમાં માન્યાને ૧૮૮૯ ના એપ્રિલ પંચી છૂટી કરવાની હતી. નવી જગ્યા માટે તેનો અપલ આવતો હતો અને વોરસોના એક પૈસાદાર ઉદ્યોગપતિને ત્યાં લગભગ નક્કી હતું. ખૂબ આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈને મળતો આ ફેરફાર હતો ! વિદાયનો દિવસ આવ્યો : સૌની પ્રેમપૂર્વક રજા લીધી, અને રકજુકી અને તેના બીટરટના ખેતરોને માન્યાએ છેવટની સલામ બરી અને નવી નોકરી પર ચઢતાં પહેલાં પોતાના વહાલા વતન વોરસોની હવા ખાવા ઉપડી.

થોડા દિવસ આઠ નોકરીમાં જોડાવા માન્યાએ ફરી મુશ્કારી આઠરી. બાઈટિક સમુદ્રનો કાંઠે એક ગામમાં તેના શેઠ રહેતા હતા. પાંચ કેકાણે ગાડી બદલાતી હતી. મીસ્ટર અને મીસીસ એક માન્યાને લેવા રોજને આવ્યા હતા.

“તેઓ સારા માણસો છે અને તેમના છોકરાઓ મને ગમે છે. બધું બરાબર થઈ જશે એમ લાગે છે.” માન્યાએ કાઝીઆને લખ્યું.

થોડા વખત ત્યાં રહ્યા આઠ આખું કુટુંબ વોરસો જ્યાં ઉપડ્યું : માન્યા પણ વોરસો

આવી. શિયાળો બેસી ગયો હતો. મથેલા વર્ગોના હિસાબે આ વર્ષ માન્યાને મુખદારી નીવડ્યું. મીસીસ એક ખૂબ ખુબસૂરત, શોભાવ-માન અને પૈસાદાર હતા તેમની પાસે ઝવેરાત હતું. તેમનો પોપાકસંગ્રહ ખૂબ કિમતી હતો. પૈસા વડે “બગરેલી” સ્ત્રી નજીવી વસ્તુઓ ભેગી કરે તેનો માન્યાને અનુભવ થયો. આ અનુભવ પહેલો તેમજ છેલ્લો હતો ! માન્યાએ છંદગીમાં આવી મોજમંજલ કરી નંધી. મીસીસ એક માન્યાના ખૂબ વખાણ કર્યા કરતી અને ચાપારી અને નાચના જલસાઓમાં તેને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક મોકલાવતી.

આમ અવર્તેસ તરીકે માન્યા ધરેડમાં પડી ગઈ હતી. એક દિવસ ટપાલ આવ્યો. પારીસથી બોન્યાના કાગળ હતા; ઉતાવળે લખેલો હતો. માન્યાને આવતે વર્ષે પેરીસ પોતાના ધરમાં રહેવા બોલાવી હતી. “જે બધું બરાબર પાર ઉતરે તો, રજાઓમાં હું પરણીશ. મારો વર દાકતર થઈ ગયો હશે અને મારે છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરવાની રહેશે. મારી વહાલી માન્યા ! તારે હવે તારી છંદગીનો વિચાર કરવો જોઈએ. જે તારી પાસે બચત હોય તો આવતે વર્ષે આવી જ. ખાવા રહેવાની સગવડ અમારી સાથે; પણ શીના પૈસા તારી પાસે હોવાં જોઈએ. પહેલે વર્ષે અમે હોમરું. પછી પિતા પણ મદદ કરશે. અત્યારે હુંડિયામણનો ભાવ સારો છે, માટે રૂબાના કાંક લઈ લેજો.”

માન્યા ઉત્સાહના આવેશમાં : ‘હા’ ન બોલી ! છેલ્લા વર્ગોના અનુભવે તેને વધારે પડતી કાળજીવાળી બનતી હતી. તેણે જવાબ આપ્યો : “હું મૂખી છું, મૂખી હતી અને છંદગીભર મૂખ રહેવાની. સારો ભાષામાં લખું તો હું કાંઈ દિવસ બાગ્યશાળી નહોતી, અત્યારે પણ નથી અને થઈશ પણ નહીં.” અને કાગળમાં લેલા, જોસેફ અને પિનાની અનેક વાતો લખી.

પણુ ધોન્યાનો આગ્રહ ચાલુ રહ્યો. દુર્ભાગ્યે બ્રાહ્મણ નિર્ણયપ્રાપ્તક જવાબ ન આપી શકી. નાની બહેનનું ગાડીમાડનું ખર્ચ પોતે આપી શકે એવી તેની સ્થિતિ નહોતી. આખરે એમ નક્કી થયું કે મોસ્તર અને મીસીસ એક સાથે નોકરીનો કરાર પૂરો થાય એટલે એક વર્ષ વોરસોમાં પિતા સાથે રહેવું, ટ્યુશન આપી પૈસા ખર્ચાવવા અને પારીસ આવવું.

દરમીયાન એકની નોકરી પૂરી થઈ. માન્યા પિતાના ધરના અત્યુદ્ધ વાતાવરણમાં આવી. 'તરેતી સુનિવર્તી'માં ફરી દાખલ થઈ.

પણુ...એક બનાવ ! મહત્ત્વનો બનાવ. માન્યા છ'ંદગીમાં પહેલીવાર પ્રયોગશાળામાં દાખલ થઈ.

માન્યાનો એક સગો 'હિલોગ અને બેલી-વાડીનું સંપ્રદર્શન' એવા ભપકાદાર નામથી એક સંસ્થા ચલાવતો હતો. રશિયન સત્તાવાળાઓ સંપ્રદર્શન પ્રત્યે શંકા ન દર્શાવે એટલે આનું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું, પણ અંદરખાને તો વિજ્ઞાનના પાઠ શીખવતા,

માન્યા સાંને આ 'સંપ્રદર્શન'માં પ્રયોગો કરવા લાગી. એકલી કામ કરતી. મદદ કોઈની નહોતી. ચોપડીમાં વાંચી કામ ચલાવતી. આથી પ્રયોગિક સંશોધનનો શોખ કેળવાયો. રાત્રિએ પથારીમાં પડી પડી માન્યા પ્રયોગોના વિચાર કરતી. હિંધ ન આવતી. નાનપણમાં જેવેલા પિતાના 'ભૌતિક વિજ્ઞાનના સાધનો' યાદ આવતા. છ'ંદગીનો અત્યારસુધી અનિશ્ચિત રહેલો ધંધો સાંપડ્યો હતો.

આમ રાતના અનેક વિચારો મુંઝવતા : દિવસો શાંતિમાં જતા. માન્યા પોતાની અધીરાઈ સંતાડી રાખતી. તેને પિતાને સુખી કરવા હતા. બાછના લગ્નની જોડવણમાં પડી : હેલા માટે નોકરી ગાતવા લાગી, અને અંગન સ્વાર્થ તેને

પારીસ જતાં રોકી રાખતો હતો. તે હજી કાશીમીર એડનો ગ્રેમ જૂસી નહોતો. પિતા પણ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છતા હતા કે માન્યા પારીસ ન જાય તો સાફ કાશીમીરની સાથે લગ્નથી જોડાઈ પોલંડમાં રહી જાય એમ તેમની અંતરની ઇચ્છા હતી !

૧૮૯૧નો સપ્ટેમ્બર. માન્યા કાર્પેથીયનમાં રમઝો ગાળવા મઠ હતી. કાશીમીર પણ આવેલો હતો. બંને વચ્ચે વાતચિત થઈ. બીકણુ યુવક નિર્ણયપર ન આવી શક્યો. જે થોડી ઘણી નજાળા કડી બંનેને હજી બાંધી રહી હતી તે હંમેશને માટે છૂટી ગઈ.

માન્યાએ પારીસમાં બ્રાહ્મણને મદદ માટે હાકલ કરી. જવાબ તૈયાર હતો. પણ માન્યા પહેલી ટ્રેનમાં ચડી ન શકી ! આ તો મદદ બિનિષ્ફળ હતું. કાળજીપૂર્વક જોઈતા સામાન એકઠો કર્યો. પૈસાની તંગી તો હતી, એટલે થોડા ખર્ચમાં પતાવ્યું. સામાન ટ્રેનમાં ચડ્યો. માડી ઉપડવાનો સમય આવ્યો.

"હું લાંબો વખત બહાર નહીં રહુંઃ બે કે વધારેમાં વધારે ત્રણ વર્ષ. પરોક્ષ પાસ કરોને પાછી આવીશ. પછી આપણે સાથે રહીશું." માન્યાએ પિતાને સુગંન કર્યું.

"મારી વહાલી માન્યા, પહેલી આવજો. કામ બરાબર કરજો. તારી ફોટો ઇચ્છું છું." પિતાએ ખરડાયેલા અવાજે લાગણીપૂર્ણ શબ્દો ધીમેથી કાઢ્યા અને દોડરીને બાથ ભરી બેટ્યા.

માડી દૂર દૂર દોડતી હતી અને માન્યા બિવિખના વિચારોમાં પડી હતી. બહુને પાછી આવી પોતે શિક્ષક થશે એમ મન વિચારે ચડ્યું હતું. પણ તે જૂસી હતી કે અજાતતા અને કીર્તિપૂર્ણ છ'ંદગી-એ બેમાંથી તેણે બીજી છ'ંદગીને રસ્તે-પસંદ કર્યો હતો.

હડાપણુ અને જ્ઞાનના બંડારસમી

અનુપમાની ઓળખ

લેખિકા :

શ્રી. અનિલા શ્રોફ

*

(મર્તાકથી ચાલુ)

ખાળકનું રડવું એનાથી ખમાવું નહીં. અને એ બદલ તો એણે ઘરમાં બંડ જગાડવું હતું. બહોળા કુટુંબના કરબારમાં વ્યસ્ત વહુઆઈનાં ફૂલ જેવાં બાળક ઘોડીઆમાં ચીસાચીસ કરી પોષારતાં હોય અને સાસુનાં દરમાનની રાહ જોતી વહુ કામમાં પ્રવૃત્ત હોવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય ત્યારે પોતે ગમે તે કામમાં હોય તોય દોડી જતી અને માતા તથા ધાવણુને પૂજારતા બાળકને હુલાવવા ને છાના રાખવા મંડી પડતી. બાળકની આ દશા માટેનું દુઃખ અને તેનાં વડિલની આવી વર્તણૂક માટેનો રોષ એનાં નાના જીવનમાં સમાતો નહિ અને ધણીવાર એ બાલકને તેની માતાના બોળામાં મૂકતાં કંઈ ભોલે તે પહેલાં જ રડી પડતી; ત્યારે ઘરમાં સહુ-વ્યવહારની ધરડમાં ધડાઈને પાવરધો થયેલ સ્ત્રીવર્ગ-તેને દસી કાઢતો અને આવા દીકરા પોયા ન થવાનો વ્યવહાર ઉપદેશ દેવા મંડી જતો. તે નાની હતી તોય અંતરમાં સમજતી હતી કે, તેનું આ પોયાપણું જીવનમાં ગમેતેટલા ધા પડે તોય ધસાય એવું નથી. એ એના અંતરનો સ્વભાવ હતો. માત્ર રતેદ

કે લાગણી જ હોત તો જરૂર વય, અનુભવ, અને દૃષ્ય દેખાવની અસરથી તેમાં કંઈ ફર પડત. આણું પોયાપણું જો દોષ હોય તો તે અનુપમાના જીવનમાં ચારેકોરે વ્યાપ થઈ ગયો હતો.

સ્ત્રીજાતિને પ્રિય મનાતા ધરણુનો તેને નાનપણથી જ મોહ ન હતો. એને તે શરીર-શોભા કે સૌન્દર્યનાં કારણ સમજતી નહીં. શરીરને પ્રાપ્ત રૂપરંગ જેવા ને તેવા રાખવામાં તે માત્ર સમજતી. પદ-પાવડર અને ઝીકઝરી-યાનથી તે હંમેશા દૂર રહેતી. મોઢા હિપર રંગ લગાડવો એનાં જેવું અચારમ અપમાન એણે બીજાં કંઈ હોઈ શકે? સ્ત્રી-શૃંગાર માટે વાળ જેવું કુદરતી સાધન છે એ જ સાઈ ને પૂરવું છે એમ તે માનતી અને મનઝમતી વેણી શું થવામાં એનો શણગાર આવી જતો. પોતાના હિપર અનર્ગળ લાગણી વહાવનાર ધણીય એની સહીયરો. સાથે એને વિચારોમાં ધણી મતભેદ થતો, તેમાં હિપરનો એક ખાસ હતો. નિઃસ્વાર્થ ને હાર્દિક લાગણીના સંબંધોમાં મતભેદ ન હોય એમ તે માનતી નહિ. હિપરોત વિચારભેદથી એવા સંબંધોમાં કાંઈ બાધા નડે છે એમ પણ તે નહોતી માનતી. વિચારભેદની ચક્રમક જ્યારે લાગણી અને સદ્ભાવની સુરક્ષીત કીલ્લામાં ઝરતી ત્યારે પરસ્પરનાં વ્યક્તિત્વનાં વિશીષ્ટતા અને ક્ષી-ષ્ટતાનો સારો પરિચય સદાજ મળે અને એમ મનુજ માનસનો અભ્યાસ જરાય ડોળહાપણ કે ડંકાસ વગર થઈ શકે એમ તે અનુભવતી. એની આ એક માન્યતા એને બહુવામાં ગોખેલા નીતિવાક્યની વિરૂદ્ધ હતી. "સમાનરીક વ્યસનેયુ સખ્યમ્" ન્યાં અસમાનતા છે ત્યાં સંબંધ છે-યોગ છે-ન્યાં અધૂરાપણું છે ત્યાં જ અપેક્ષા છે, એટલે પોતા જેવા જ શુભદોષ-ભાગી પાત્ર સાથે જ ભેત્રી હોઈ શકે કે થઈ શકે એમ વાંચેલું એને ખોટું લાગતું. એના

ઉપર મમત્વ રાખનાર સદુ ધણીયે વાતમાં તેના કરતા ધણાં યદીયાતા ને ઉતરતા હતા, પણ મિત્રતા તો પૂરી હતી. હૃદય એક એવી વસ્તુ છે કે ત્યાં કશું સારું નરમું ઉંચું નીચું કે યોગ્ય અયોગ્ય નબતું નથી. અને એવું હૃદય એ જ માનવતાની મુખ્ય નિશાની છે. ઠોઠપણ સદુશુણની પ્રીતિ એ તે ઠોઠપણ માણસ પ્રત્યે તીવ્રરકાર પ્રેરતી હોય તો તેની નીતિમતા કે સદુશુણ પ્રીતિ નથી પણ હૃદય-શૂન્ય અમાનવતાના સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે એમ તે માનતી. જમતમાં હુંદારાને અને સમાજની વેશ્યાને પણ હૃદય હોઈ શકે છે અને ત્યાં તે સહુની હારમાં ઉભરા આવી શકે છે. જગતમાં આદિથી મનાએલ વાતને એક પોતાના માં જ ભરી દેવાનો બગીરચરિત્તિ ત્યારે તેનામાં અજાણી ઉડતી ત્યારે તે પોતાનું ગચ્છુ-સ્થાન-ક્રીમતું ભૂલી જઈ, ઠોઠ વિરાટ આસને આ-કે ચવા તત્પર થઈ જતી. અંચો જ પ્રેમની ઉત્પાદક, પાલક અને પોષક છે અને તે પ્રેમ કેવો? ઠોઠ એક વ્યક્તિ પ્રત્યેનો એકાંગી કે બેચારથી વધુ જ્ઞાતા સ્વજન પાછળ આવારી જનારે કર્તવ્યશીલ આધીનતા નહીં, પણ સમ-સ્તને બધામાં લઈ બચાવનાર વિશ્વમૈયાનાં વરદ હાય જેવા આંખોનાં અમીથી આખાય જગતને નવગાવી દે એવો વિપુલ વિરલ ને અનુ-પમેય. પોતે જાણે એવા જૂહત પ્રેમનું પારાવાર ઇશકતું સરોવર બની જાય અને અમાનવતાની જુલુપ્સા બહેને અગ્નિ સ્વરૂપે એમાં આવી આવીને હોમાય પણ પોતે તો શીળા ને થાતા-કારક ને વળી પાછી એ એગિનની તો દારક જ! આવી વાત ત્યારે ત્યારે એના માનસમાં પ્રવેશતી ત્યારે તે જાણે તો તેવી જ હોય તેમ પોતાને માટે મૂક આવેશ અને આત્મસંતોષ અનુભવતી. મનમાં હિતા અનેકાનેક તરંગોનેય તે સકારણ સમજી તેની ક્રીમત દરાવતી અને મોહનતાનાં વેશપદ્ધતિમાં આવી ક્રીમત તેને ધણી ઉપયોગી થતી. તેના હૃષ્ટી તે પોતાના

સ્વભાવનો પણ ઠોઠ શાન્ત-આરામની પહે અભ્યાસ પરિચય કરી લેતી.

કેવળ સંગ્રેમ અને સ્વભાવને આશિન એવી મોટાભાગની માનવ જનતાનો સહજનનો મેળો તે આ વિશ્વ-પ્રેમ-શહેર-સમાજ અને ધર. માનવ સ્વભાવની શાળા એટલે માનવ મેદનીનો મેળો. એમાં શું ન હોય? વાંચવાને સહેલા પણ આદરવાને અધરા એવાં શાસ્ત્રો ને પૂરાણોનાં ઉત્પાદક ને વારસ વેરાળીઓ અને લખવાને સહેલા પણ આદરવાને અધરા એવા સેવા-સમર્પણને વરેલા શહીદો અને જગતની હજીવી ને નીચી મનાતી ખાગુ ઉપર જ જીવનારા અગણિત માનવજીવો-એ બધાય લાં હોય. આવી વસ્તીનો પ્રદેશ પણ કેવો હોય? ત્યાં પણ વસ્તીને અનુકૂળ કુદરત અને વાતા-વરણ હોય. એવા વિશ્વ અને વસાહતમાં વસીને એ મારમમાં થઈ જીવતરનું ગાડું દલાવવાને અને જીવનમાં કરવા યોગ્ય ક્યો વગર કે અધુર રહેવા દહને પણ ન કરવા યોગ્ય કશુંય ન ક્યો વગર જ વહી જવાનો અગ્રત પ્રયત્ન એ જ હાંદગી. અને એવો પ્રયત્નશીલ જીવ તે જ માનવ. આવા ગહન ઘેરા ચીંતનમાં પડેલી અનુપમા આગળ વીચારતી, કે જ્યાં એક તરફથી આકર્ષણનાં પૂર આવે છે ત્યાં પ્રેમ છે-તે બાગ્ય છે. જ્યાં એકથી વધુ, પણ મર્યાદીત તરફથી, આદેશ આવે છે ત્યાં દુરજ છે-તે સૌભાગ્ય છે. જ્યાં બધાય અને ઠોઠ આડી નહો-ત્યાંથી દાકક આવે છે ત્યાં માનવતા છે-તે અડબાગ્ય છે. અને એ માનવતાની વિશદ સૃષ્ટિનાં આજુ જેવા પોતાના જીવનને આદરણીય માની-તેના જ માર્ગને સદૈવ અનુસરવાનું અડ-બાગ્ય જીવનમાં ત્યારે આવે ત્યારે સદૈવ વધારી લેવાને તત્પર રહેવા તે પોતાની જાતને મનાવતી.

એવા એક હિચિત્ માર્ગનાં અર્થો હોવાનો કાર એ જ એનાં જૂનકાળની ચાન્તિ, વર્તમાન કાળનું સુખ અને ભાવિની નીરાંત હતી.

શ્રી. હંસાબહેન મહેતાનું ભાષણ

[૧૮મું અધિવેસન : (સિંધ) હૈદરાબાદ]

ભયંકર વિનાશ અને દુઃખના વર્ષો પછી, આખરે યુદ્ધ પૂરું થયું છે. આખી દુનિયા નિરાંતનો શ્વાસ લેતું થયું છે, પણ ને શાન્તી અને સુલેહની આશાઓ રાખ્યા કરતા હતા તે હજુ આ જગત ઉપર ઉતર્યો નથી. આ યુદ્ધ દુષ્ટતાના બયંકર બળો છૂટા મૂક્યા છે અને સાચી શાન્તી ક્યારેક પણ આવશે કે કેમ તે વિષે ગમે તેને આશ્ચર્ય થશે. માણસની પાસવી વૃત્તિઓએ અકલ્પીત આહ અને વેદના આણ્યાં છે અને એનું છેવટનું પરિણામ અણુભોજમાં પ્રગટ્યું છે. પોતાના દેહવિલય પહેલાં થોડા મહિના અગાઉ ૮૦મી વર્ષગાંઠને દિવસે મદદપીંડે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું હતું કે:

‘પશુતાના રાક્ષસે પોતાના બધા ટોંગ-પછેડાઓ ફેંટી દીધા છે અને જગતનો વિનાશ આણુવાને બયંકર ન્હોર લઈને તે બહાર પ્રગટ્યો છે. એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ધિક્કારની આંખો વાતાવરણને બ્રષ્ટ કરી રહી છે. જીવમનો આ મરડી-ને આજ સુધી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં શુભપણે રહી હતી તે-અત્યારે પૂરેપૂરી માનવના આત્માને બ્રષ્ટ કરવાને અને કલેઆમ ચલાવવાને બમડી ઉડી છે.’

લગન બંધ થઈ છે, પણ હજુ સુધી હવા સાદું થઈ નથી. માનવજાતની સેવાનો જેને આદેશ હોવો જોઈએ એવા જ્ઞાનને જે માનવના વિનાશને માટે જ કામે લગાડવામાં આવે તો પછી આ પૃથ્વીમાં કશું જ રહેશે નહિ. જે દુનિયાને અને જે સંસ્કૃતિને બાંધવા માટે હજારો વર્ષો થયાં છે તેને સમુગળી ધોવાઈ જતી અટકાવવાનો ઉપાય કરવાની, અત્યારે

ખાસ જરૂર છે. સ્ત્રીઓને જ આ લડાઈની મોટામાં મોટી યાતનાઓ વેઠવી પડી છે. સ્ત્રીઓ જ શાન્તી અને સામાજિક રિચરતા-એટલે કે સંસ્કૃતિની સંરક્ષક છે. એથી દુનિયાની સલામતીને અને એના અસ્તીત્વને જોખમમાં મુકતા આ કાયમી સંકટ સામે સ્ત્રીઓએ જ આગળ પડીને સંગઠન કરવું જોઈશે. આપણી પરિષદ હમેશાં શાન્તી અને અને અહિંસાને માટે ખડી છે. આપણે જગત-ભરના નારીસમુદાયને ખાત્રી આપી શકીએ કે, આ આદર્શોને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નોમાં અમે તમારી સાથે જ હોઈશું. આપણે—જગતભરની નારીઓ સાચી શાન્તી સ્થાપવાના આ મહાન કાર્યમાં એક થઈએ. એ શાન્તીનો પાયો હશે—સર્વ માટે સ્વતંત્રતા, સમભાવ, ન્યાય, અને સમાનતા.

પશ્ચિમથી અહીં જે મહેમાનો આવ્યાં છે તેમને મારે પૂર્વ અને દૂરપૂર્વ વિષે થોડુંક કહેવાનું છે. સ્વતંત્રતાને માટે ઝુઝતા ઇન્ડો-નેશીયનો સામે અમારાં લશ્કર વપરાય તે અમને પસંદ નથી, અને અમે સત્તાના બ્રષ્ટ ઉપયોગનો સખત વિરોધ કરીએ છીએ. આઝાદ સેનાના અફસરો સામે દેશદ્રોહના આરોપસર કેસ ચાલે એ અમને પસંદ નથી.

પોતાના દેશને મુક્ત કરવાની અભિલાષા રાખવી એ જ જે દેશદ્રોહ હોય તો પછી હિંદુ-સ્તાનની એકેએક વ્યક્તિ દેશદ્રોહી છે. ઝાંઝ પણ જાતની તપાસ વિના હજીએ અસંખ્ય દેશ બાંધેલાં જ્યાં સડી રહ્યાં છે, એ બીનાથી અમને અસુખ થાય છે. કુટુમ્બના બી વાવીને તમે શુભેચ્છાના મોઝ ઉતારી શકો નહિ. હ

આશા રાખું છું કે તમે તમારા રાજપુરુષો ઉપર આ હકીકતની સાચી છાપ પાડશો.

સાથી રાષ્ટ્રોએ પુનરોદ્ધાર અને રાહતનું એક મંડળ રચાયું છે અને તે લડાઈના ભોગ થઈ પડેલ દેશોમાં ભૂખ્યા અને માંદાને રાહત આપવાની યોજના કરે છે. પોતાના ઘેર ગરીબાઈ છતાં, ભૂખમરો છતાં, હિંદુસ્તાને એ ફંડમાં આઈ કરોડ રૂપીઆ રોકડા આપ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ પોતાના મર્યાદીત સાધનોમાંથી પણ લગભગ પચાસ લાખ રૂપીઆનો માત્ર આપ્યો છે. હિંદુસ્તાન પોતે પણ લડાઈની યાતનાઓમાં સપડાયેલું છે અને આ મંડળ પાસેથી મદદ મળવાનો એને હક્ક છે. છતાં આજસુધી હિંદને એક પાઈ સરખી પણ મદદ મળી નથી. કારણકે અમને કહેવામાં આવે છે કે, હિંદી સરકારે મામણી જ કરી નથી. આવા સમયે અમને દુઃખપૂર્વક યાદ આવે કે, અમારી પાસે અમારી કહીએ એવી સરકાર નથી.

લડાઈને અંગે હમા યએલા અનેક પ્રશ્નોમાં એક પ્રશ્ન એ પણ છે કે, રચાનિક, પ્રાંતિક અને મધ્યસ્થ સરકારે પોતપોતાના ખાતાઓમાં અનેક સ્ત્રીઓને નોકરી આપી હતી. હવે એ ખાતાઓ બંધ થશે, એટલે આ સ્ત્રીઓને છૂટી કરવામાં આવશે, ત્યારે એમનું શું થશે? એમને કોઈ ખીંછ જગ્યાઓ આપવામાં આવશે કે કેમ?

પણ એથીએ વિશેષ મહત્વનો પ્રશ્ન તો IV. A. C. (I). S. ને નામે ઓળખાતી સડાયક ઓછળનો છે. જેઓ નર્સ તરીકે તાલીમ પામી છે તેમને તો જગ્યા મળી રહેશે, પણ જેઓ દફતર ખાતાઓમાં છે અથવા કારકુનો છે તેમનું શું થશે? કેટલી સ્ત્રીઓ આવા ખાતામાં જોડાઈ હતી, એનો ચોક્કસ આંકડો અમે જાણતા નથી. એમની પાસે શાશ્વ કામ કરાવવામાં આવતાં હતાં તે વિષેની જે વાતો બહાર આવી છે તે કાંઈ ધીરજ આપનારી નથી.

પ્રમુખ

શ્રી. હંસાબહેન મહેતા

વળી હિંદી સરકાર આ સ્ત્રીઓને હજી એક વર્ષ કામગીરીમાં રાખવા માગે છે. એથી તો અમે એમને વિશે જાણવા વધુ ઉત્સુક છીએ. અમે એવું સંભળ્યું છે કે, આમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓને અનોરસ બાળકો થયાં છે ને દર પાંચે એક સ્ત્રી ચેપી રોગનો ભોગ થઈ પડી છે. આ વાતો અતિશયોક્તિ ભરેલી હોય તો પે મને લાગે છે કે, એમાં સત્યાંશ તો છે જ. ને આવું જ છે, તો લડાઈના આવા કમનશીન ભોગ થઈ પડનારી સ્ત્રીઓને સડાય આપવાના શા પગલાં ભરવામાં આવ્યાં છે તે જાણવાની અમને ખાસ ઇચ્છા છે. આપણી પરિવર્તે આ બાબતમાં તપાસ કરવા માટે એક ખાસ સમિતિ નીમવી જોઈએ અને આમાંની જે સ્ત્રીઓને મદદ જોઈતી હોય તેમને મદદ અને માનદરજન દરવું જોઈએ. ને આ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ અને સમાજ-સેવાના કામોમાં આપણે

યોજ શકીએ તો દેશને એ એક મુડીશ્વર થઈ પડશે. પણ ખર્ચાળ જીવનની એમને ટેવ પડેલી હોવાથી તેઓ ગામડાંમાં વસી શકશે કે કેમ તે શંકા બરેલું છે.

આઝાદ હિંદી ફોજની સ્ત્રીસંખ્યાની સેવાઓ આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે. ‘જાંસીની રાણી’ ની દુકડીની હું વાત કરું છું. હું ડા. લક્ષ્મીને અને તેમની જોડીદારને તેમણે ખરેખરા સંકટમાં જે મહાન હિંમત બતાવી છે તે બદલ અભિનંદન આપું છું. હું આશા રાખું છું કે તેઓ વહેલી તકે હિંદમાં આવી રહેશે. ડા. લક્ષ્મીની તાજેતરમાં જ જે ધરપકડ થઈ છે તે સમજી શકાતી નથી અને તે સામે સખત વિરોધ દર્શાવું છું. તેમને વિના વિલંબે હિંદમાં આવવા દેવાં જોઈએ. આ સ્ત્રીઓની તાલીમ અને તેમની દેશદાઝ હિંદના યુદ્ધોત્તર વિકાસ અને પુનરોદ્ધારમાં ખૂબ મદદરૂપ થઈ પડશે.

યુદ્ધોત્તર પુનર્ચનાની વાત આવી તો આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે પુનર્ચના આપણા સમસ્ત રાષ્ટ્રજીવનની હશે. એથી સ્ત્રીઓના દરજ્જા વિશેની આપણી માગણીઓ સ્ત્રીઓના હક્કનામાના રૂપે ધડી કાઢવી જોઈએ.

પહેલાં તો આપણે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા માટે અને પુરૂષો સાથેની એની સમાનતા માટે ઉભાં રહ્યાં છીએ. એ સમાનતા એટલે અનુકૂળતાની સમાનતા. જેવી પુરૂષ વ્યક્તિ છે એવી સ્ત્રી પણ છે. જે સ્વતંત્રતા અને સમાનતા એ માનવવિકાસના પાયા છે તો સ્ત્રીને પણ પુરૂષની પેઠે એ બોગવવાનો હક્ક છે. પોતાના જાતીબંદને લીધે એના પર કોઈ જાતની અટકાયત ન હોય. સ્ત્રી અને પુરૂષ એ તો એક રથનાં બે ચક્ર જેવાં છે. બેઉની સરખા જ ઉપયોગીતા છે. એથી એકની ખીજ ઉપર સરસાઈ ન હોવી જોઈએ, તેમજ એક ખીજનું શોષણ કરી ન શકે. સંતોષની વાત છે કે સાનકાંસીરો પરિપક્વમાં જે હક્કનામુ ધડવામાં

આવ્યું છે તેની પ્રસ્તાવનામાં આ વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ તો છેક ૧૯૩૧માં મૂળભૂત હક્કો વિષે ઠરાવ પાસ કર્યો છે. તે કહે છે: ‘કાયદા આગળ સર્વ નાગરીકો સમાન છે. ધર્મ, જાત, માન્યતા કે લોંગનો એમાં કોઈ ભેદભાવ નથી. ધર્મ, જાતી, માન્યતા અથવા લોંગ એ કોઈ કારણને લઈ સ્ત્રી કે પુરૂષને જાહેર નોકરી, સત્તા, માન અને વ્યાપાર વગેરેમાં કોઈ જાતનો અંતરાય રહેશે નહિ. ૩૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૦ ના રોજ રાષ્ટ્રીય આયોજન સમિતિએ પણ ઠરાવ કર્યો હતો કે: ‘આયોજિત સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરૂષનું સમાવડીલું હશે. સ્ત્રીઓના દરજ્જાનું નિયમન સમાન દરજ્જા, સમાન અનુકૂળતા અને સમાન જવાબદારીએ એ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોથી નિયમિત કરાશે. સ્ત્રીને સ્ત્રી ગણીને કોઈ સ્થાન માટે બકાત રખાશે નહિ. પૂર્ણ અને સમાન નાગરીક દરજ્જા અને આર્થિક અધિકારોના ઉપભોગ માટે લગ્ન એક આવશ્યક ઘરત ગણાશે નહિ.’

સ્ત્રી પુરૂષની સમાનતાના પાયા ઉપર જ આ હક્કનામુ ધડવામાં આવશે અને તેમાં એક વ્યક્તિ તરીકે, તેમજ સમાજના એક સભ્ય તરીકે સ્ત્રીઓના અધિકાર અને જવાબદારીની વ્યવસ્થા આપવામાં આવશે. વ્યક્તિ તરીકે સ્ત્રીઓને નાગરીક તરીકેના સર્વ હક્કો બોગવવાના મળશે અને એ અંગેની દરજ્જા તેને અદા કરવાની રહેશે: પછી તે હક્કો રાજદારી હોય, નામરીક હોય કે આર્થિક હોય. રાજ્ય વ્યક્તિને સમાનતા એકમ તરીકે સ્વીકારશે; નહિ કે કુટુંબને. આ રીતે સ્ત્રીઓને પોતાની સ્વતંત્ર રીતે-મતાધિકાર રહેશે; નહિ કે પુરૂષ સાથેના એના સંબંધ તરીકે. અત્યારનું મતાધિકારનું ધોરણ અમુકની પત્ની તરીકે મત આપે છે, તે સિદ્ધાંત સ્ત્રીઓ માટેની ઉપયોગી છે તથા તેનો

સ્વીકાર કરી, શકાય નહિ. આપણે તો ગ્રીહ વયની હરકાઈ વ્યક્તિને માટે મતાધિકાર માગીએ છીએ.

સ્ત્રીઓએ પોતાની યોગ્યતા હોય તો રાજ-કારોબારમાં પણ વધારે ને વધારે સામેલગીરી કરવી જોઈએ. હું આગ્રહપૂર્વક બંધામણ કરું છું કે, આવતી ચુંટણીઓમાં સ્ત્રીઓને ખાસ બેઠક ઉપરાંત ખીજ બેઠક માટે સ્ત્રીઓને પસંદ કરવામાં આવે.

શિક્ષણ વિના પુરુષ કે સ્ત્રી પોતાની જવાબદારી સમજી શકે નહિ. આથી દરેક સ્ત્રી શિક્ષિત થવાને અધિકારી છે, એ વસ્તુ ઉપર આપણે ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ. આથી એમાં વિદ્યન કરનારા બાળકઓ, બાળમજુરી, અને પરદા જેવા અંતરાયો દૂર કરવા જોઈએ. શિક્ષણ કેવું આપવું જોઈએ એ પ્રશ્ન પણ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક તપાસવો જોઈએ. અત્યારની શિક્ષણ પદ્ધતિ આપણને ઝાઝી મદદ કરી શકે તેમ નથી, સાજીટ યોજનાએ આખી શિક્ષણ યોજના ધરમૂળથી પલટવાની જરૂરીઆત સ્વીકારી છે, ને આપણે તે વસ્તુને અનુમોદન આપવું જ જોઈએ; પણ સ્ત્રીશિક્ષણની બાબતમાં આપણે બે વાત સાદ કહી દેવી જોઈએ, કે સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનો પૂર્ણતમ વિકાસ થાય અને તે સમાજનું ઉપયોગી અંગ અને એ પ્રકારનું શિક્ષણ એને મળવું જોઈએ.

નાગરિક તરીકેની ફરજ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને એક સરખી છે, તેથી તેમના શિક્ષણમાં પણ પાયાના ફેર નહિ હોય. ફેર ત્યારે ઉભા થશે કે જ્યારે અમુક ખાસ ધંધાને માટે તાલીમ લેવાનો પ્રશ્ન આવશે અને ત્યારે તો એ ધંધો તો પુરુષ પુરુષ વચ્ચે, સ્ત્રી સ્ત્રી વચ્ચે, અને પુરુષ સ્ત્રી વચ્ચે-એમ જુદો જુદો પ્રશ્ન હશે.

સ્ત્રીને જે કોઈ ધંધો પસંદ પડે તેમાં તાલીમ લેવાની એને અનુકુળતાઓ હશે. અત્યારે એવી અનુકુળતાઓ નથી. દાખલા તરીકે—ગૃહ-વિજ્ઞાનની તાલીમ લઈએ. એક લેડી ધરવીન

મહેજથી આપણે સંતોષ ન લઈ શકીએ. દરેક બાબતવાર પ્રાંતમાં અને દરેક પ્રાંતીક ભાષામાં આવી સંસ્થા અને આવું શિક્ષણ હોવું જોઈએ એમ હું ઇચ્છું છું.

સંહશિક્ષણને વિષે આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણો દેશ ગરીબ છે, માટે જો એક જ સંસ્થાથી કામ સરતું હોય તો બે જુદી જુદી રાખવાનું આપણને પોસાય તેમ નથી.

આપણા દેશનું શારીરિક આયુષ્ય ૨૭ વર્ષનું છે ને હજારો સ્ત્રી પુરુષો જાતજાતના રોગોથી પીડાઈ મરી જાય છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રજાકીય, આરોગ્ય સુધારવાની ખાસ જરૂર છે. સ્ત્રીઓના સંબંધમાં તો વળી એક વધારાનો બાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પ્રસુતીની ધાતોનો આંકડો આંખ કાઢી નાખે એવો છે. શીતળા, કાગળાણું, અને મરકીમાં માણસો મરે છે તેના કરતાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ પ્રસુતીમાં મરે છે. આના કારણોમાં-એકે તો પૂરતી ઉપચારની સગવડોનો અભાવ છે, બીજું શિક્ષણની ખામી અને બાળ-લગ્નો તથા પરદાના અનિષ્ટો અને અનારોગ્યથી મરેલાં ધરો છે. સ્ત્રીઓને સારાં ધરો અને ઉપચાર સંસ્થાઓ માગવાના હક્ક છે. ધસડ બોળત, દુઃખ અને અકાળ મૃત્યુમાંથી સ્ત્રીઓને બચાવવી હોય તો તેમને માટે સારાં ધરો ને ઉપચાર સાધનોની સગવડોનો અધિકાર હોવો જોઈએ.

પૈસાને પ્રભુ માનનારા આ જગતમાં માણસની કિંમત સ્ત્રી કે પુરુષની આર્થિક પદ્ધતિ ઉપર આંકવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓએ પોતાનો દરજ્જો સ્થાપીત કરવા માટે આર્થિક વર્તુળમાં ખૂબ ઝુઝવું પડશે. કામ કરવાનો દરેક સ્ત્રીને હક્ક છે, એવી આપણે માગણી કરવી પડશે. જાહેર સેવાઓમાં, સત્તાના સ્થાનોમાં અથવા ધંધામાં સ્ત્રીને માત્ર સ્ત્રી હોવાને કારણે અટકાયત ન હોઈ શકે; અને ન હોવી જોઈએ.

આને તો પરણેલી સ્ત્રીઓને માટે અમુક નોકરીઓ બંધ છે. જે પરણેલી સ્ત્રીઓ જે તે નોકરીઓની શરતોને પાળી શકતી હોય તો પછી તેમને શા માટે બંધાત રાખવામાં આવે છે તેનું કોઈ કારણ સમજાતું નથી. હા, આ નિયમને અમુક અપવાદો હોઈ શકે છે. સ્ત્રીઓને-ખાસ કરીને સગર્ભા સ્ત્રીઓને બારેખમ હોશોમાં અને જમીન નીચેની ખાણોમાં કામે ન લગાડવી જોઈએ. હિંદી સરકારે આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂનને ભંગ કરીને ખીહારની કોલસાની ખાણોમાં સ્ત્રીઓને કામ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, તે સામે આપણી પરિષદે વિરોધ કર્યો હતો; ને સંતોષની વાત છે કે એ હુકમ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો છે.

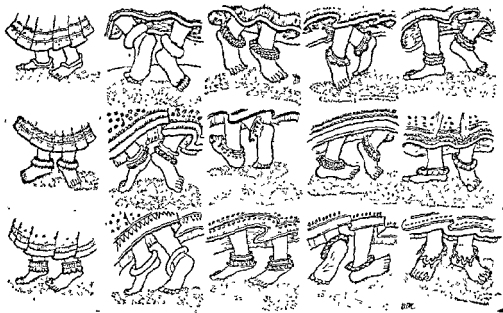
આપણે માનીએ છીએ કે, સ્ત્રીઓને કોઈ ધંધામાં જોડાતાં અટકાવવાનો અંતરાય ન હોવો જોઈએ, છતાં પરિષદે સ્ત્રીઓએ તેમની પસંગીમાં મદદરૂપ થવાનું કામ કરવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય આયોજનનું કાર્ય સ્ત્રી અને પુરૂષો માટે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કાર્યો થોડા આપવાનું છે. સ્ત્રીઓએ એવાં કામો કરવાનાં રહેશે કે જે કામો દેશને મદદરૂપ થશે. સાઈન્ટિ યોજનામાં અનેક શિક્ષકાઓની જરૂર રહેશે. અને ડા. મીસ લેઝરસ કહે છે કે, આપણી આરોગ્યતાના કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા હોય તો દેશમાં ત્રીશ વર્ષમાં દશ લાખ નર્સોની જરૂર રહેશે. જે સ્ત્રીઓ આ કામો પોતાને મેળે સ્વીકારવા તૈયાર નહિ થાય તો આપણે ફરજિયાત બરતોની સામે આવીને ઉભા રહીયું. સ્ત્રીઓને જ કામ કરવાનો હક્ક રહેશે, એટલું જ નહિ, પણ સાચી પરિસ્થિતિ હોજી કામ કરવાનું રહેશે, એટલે કે કામની જગ્યા, કામના કલાક, પગાર, રત્ન, માંદગીનું બંધનું, સુવાવડનું બંધનું વગેરે પરિસ્થિતિઓ પણ જોવાની રહેશે.

વિશાળ પાવા ઉપર સામાજિક વિમાની યોજના ધરી કાઢવાનો સમય આવી પડેગ્યો છે. એ વિમાની યોજનામાં પ્રસૂતિ સમયના અધ્યયનો સમાવેશ થઈ જાય છે, અને આ

યોજના એકલો કારખાનામાં કામ કરતી સ્ત્રીઓને જ લાગુ નહિ પડે, પણ શિક્ષિકાઓ અને નર્સો જેવી બીજી કાર્યકરોને પણ લાગુ પડશે.

એક કામ એવું છે કે, જે અત્યાર સુધી માન્યતા પામ્યું નથી અને એ વિષે હું તમારું ધ્યાન દોરું છું—એ ગૃહિણીનું કામ છે. વહેલી પરાક્રમી મધરાત સુધી એ ધસડખોરો કરે છે. તેને આરામ નથી, તેમ રત્ન પણ નથી. વળી આ કામની કિંમત પણ કોઈ લેખતુ નથી, કારણ કે એ ખજુખજુતા રૂપીયા લાવતું નથી. આથી જ તો ભણેલી અને જાગેલી સ્ત્રીઓને ઘરકામ સામે કંટાળો વધતો જાય છે અને તેઓ ઘરબહાર કામ ધંધો શોધે છે. કામની અગત્યતા સ્વીકારાય અને કામની પરિસ્થિતિઓમાં સુધારો થાય એ ખાસ અગત્યનું છે. ઇંગ્લાંડમાં ખીવરજ રીપોર્ટમાં છે તેમ ગૃહિણીના કાર્યનો તાજેતરમાં સ્વીકાર થયો છે અને તેને સામજિક વિમાની યોજનામાં રથાન આપવામાં આવ્યું છે. જે એવી કોઈ યોજના આપણા દેશમાં સરકાર માથે લે, તો આપણે જોઈએ જોઈએ કે, ગૃહિણીના કાર્યને માન્યતા અપાઈ છે કે કેમ ? આ ઉર્જાંત ધરધણીઆણીને તેના પતિની આવકમાં હક્ક હોવો જોઈએ. તેને ફરી જવું જ જોઈએ કે, પુરુષની પોતે પરાધીન નથી; અને એ પોતે પણ પતિની આવકમાંથી હક્કપૂર્વક ભાગ માગી શકે છે. આમ પોતાની તમામ આવક પોતાની પત્નીની સંમતી વિના ખર્ચી નાખવાનો પતિનો કોઈ જાતનો હક્ક રહેશે નહિ.

સ્ત્રી માત્રને આરામનો અધિકાર રહેશે. ઉપલા ચરની ગણીમાંડી સ્ત્રીઓ સિવાય બીજી હિંદી સ્ત્રીઓ આરામનું નામ પણ જાણતી નથી. એનું જીવન તો લાંબો ધસડખોરો છે. રાંધવું, ધોવું, દળવું, પાણી ભરવું અને બાળકોની માવજત કરવી એ બધાંમાંથી એને બીજાં કામો માટે કુરસદ મળતી નથી. આ વસ્તુ-સ્થિતિ એના આરોગ્ય માટે સારી નથી, તેમજ તેના માનસિક વિકાસ માટે પણ

પગનાં ધરેણું

અનુકૂળ નથી. કાંઈ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ માટે એને અવકાશ જ નથી, એટલે પછી એનું જીવન એક ગુલામ જેવું થઈ પડે છે અને એનું ઘર આનંદ વિહોળું હોય છે. માણસને આરામ ન હોય તો એ ગુલામ જ છે. આપણે હિંદી સ્ત્રીઓને આ ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવાના ઉપાયો યોજવા જોઈશે. તે માટે ગૃહજીવનનું નિયમન કરવું જોઈશે. જીવનની સુખ સગવડો આપવી જોઈશે. અને સમય વ્યવસ્થાનો યોજનાઓ કરવી પડશે. તેથી આ પ્રશ્ન ધણે અંશે ઉકેલાશે. શીશુવિદારો અને બાળગૃહો કરીને બાળકોની સંભાળ લઈ, આપણે સ્ત્રીઓને મંદસ્થિત થઈ શકીએ. સ્ત્રીઓના ઉપર આજે જે બીંસી નાખનારો ભરડો પડ્યો છે તે દૂર કરવાના ઉપાયો યોજાશે તો કસ્તુરબા રમારક કાળો રાષ્ટ્રની એક મોટામાં મોટી સેવા બનવશે.

હવે આપણે સ્ત્રીઓના સામાજિક અધિકારોનો વિચાર કરીએ. તે ત્રણ અંગોને સ્પર્શે છે. (૧) મીલકત, (૨) લગ્ન અને (૩) કુટુંબ. મીલકત સંબંધમાં આપણે કાંઈ કરવો જોઈશે કે મીલકત મેળવવી, સામ્યવતી, વારસામાં લેવી

અને એને ખર્ચવી એ સઘળામાં સ્ત્રીઓને પુરોના નેવા જ અધિકારો હોવા જોઈએ. આ સંબંધમાં હિંદુકાયદો અત્યંત અસંતોષકારક છે. હિંદુ લો કમીટીએ હિંદુકાયદોનો જે મુસદ્દો તૈયાર કર્યો છે તે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં મોટી ક્ષણ ભરનારો છે. તે મુસદ્દો સ્ત્રીઓને પોતાની મીલકત ઉપર પૂરો અધિકાર આપે છે, તેમજ બાપની મીલકતમાં પણ ભાગ આપે છે. આમ છતાં એ મુસદ્દો દીકરાઓ ને દીકરીઓ વચ્ચે જે ભેદભાવ રાખે છે તેથી આદર્શની ઉણપ રહી ગય છે. વળી આ મુસદ્દો સંયુક્ત કુટુંબની મીલકતને વ્યાપ્ત કરતો નથી. એ મીલકતમાં તો સ્ત્રીને દીકરી તરીકે કંઈ જ અધિકાર નથી, અને વધુ તરીકે માત્ર મર્યાદિત હક્ક મળે છે. મુસદ્દા સામે સનાતનીઓએ ઉદ્ધાવેલો વિરોધ પણ મને અસ્થાને લાગે છે, મને લાગે છે કે, આવા કારસાઓમાં—એટલે કુટુંબનો ધંધો ટુટી પડવાના સંભોગમાં—એવું કરી શકાય કે, કંઈ તો દીકરીનો ભાગ વેચાણ લઈ સેવામાં આવે અથવા એના ભાગ ઉપર એને નફો આપવામાં આવે.

જાહેર લગ્ન કરવામાં પાપ અને ગુન્હો માનનાર સમાજના

પડદા પાછળનાં દરયો

ગેરરીતનો સંબંધ એ સમાજ ચલાવી લે છે. એ જ વ્યક્તિઓ લગ્ન કરે તો સમાજ રોષ પ્રગટ કરે છે. આના સેંકડો દાખલા જાણવામાં છે, જેમાં ગેરરીતનું વર્તન તે ખોટી રીતે માની લીધેલું નથી અને એ વ્યક્તિઓની શુદ્ધ શુદ્ધિનું presumption કરવાની કોઈ પણ ખારી નથી. એટલે કે આવી ગેરરીતિ બસે ચાલે; એમ માની સમાજ તે રવીકારે છે.

૧. બહુ જૂના વખતની વાત છે, એક બાઈનાં પત્ની ગુજરી ગયાં. પછી ઉત્તર હિંદની કોઈ વિધવા બાઈ રસોઈ કરવા ઘરમાં રહી. તેને તે જ બાઈથી છોકરો થયો. બાઈ સાધારણ અમલની નોકરી પર હતા. કોઈને કાંઈ લાગ્યું નહીં. બાઈ એ જાળખીતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જવાબ આપે. સુધારાવાળાને કહે છે 'મેં પુનર્લગ્ન કર્યું છે.' બીજાને કહે; 'બધું જોઈ છે.' લગ્ન નહિ જ કરેલું એ સાચી વાત, છતાં એમણે ચલાવેલું પોલ પણ ચાલ્યું.

૨. સારા ધંધાદારી એક ગૃહસ્થને લાંબા કાલ વિધવા બાઈ આવીને રહી તે ગૃહસ્થ કુટુંબી હતા. આ બીજી બાઈ સાથે છૂટથી આડો વ્યવહાર ચાલ્યો; તેનું એક parallel કુટુંબ થયું અને મુલુ સાથે રહે. પોતે જોયી માંતિ કહેવાય અને નવી બાઈ નીચી. લગ્ન ન કર્યું, તેથી સહુએ અભિનંદન આપ્યાં અને બંને સ્ત્રીઓનાં સંતાનો સારે ઠેકાણે પરપયાં.

૩. સામાન્ય રીતિના એક બાઈ એક વિધવા સાથે નાનગતના નૃત્યા વચ્ચે રહે છે. વિધવા આગ્રહ કરે છે કે, લગ્ન કરો. બાઈ કહે છે કે, 'લગ્ન કરું તો નાનગતમાં આગ્રહ જાય, માટે જાતીયાની ખેતી રહે.' બાઈને માથે ભૂણકત્યાનાં પાપ ચડે જાય છે.

૪. ગરીબ રીતિની વિધવાને બત્રીજાએ

વીસ પચીસ રૂપિયા ખોરાકીના આપે છે. જાણ કોઈ માણસ સાથે થયેલું વર્તે છે. બાઈ લગ્ન કરવા તૈયારી કરે છે તો બત્રીજાએ કહે છે: 'કુટુંબની આગ્રહ જાય છે માટે જેમ છે તેમ ચાલવા દે.' બત્રીજાએ બેગી એક જ ઘરના ભાગમાં રહે છે. અને તેના ગેરવર્તન સંબંધે સહુને પૂરી ખાતરી છે.

૫. મોટા પ્રતિષ્ઠિત ને ધંધાદારીઓ-કુટુંબીઓ રખાતો સાથે ખુશીથી હરે ફરે છે. શ્રીમંતો છે એટલે તેવી બાઈઓને ખંગલાઓ, ગાડીધોડા, નોકરો આપે છે. ગરમીમાં હવા ખાવા જાય. ત્યારે જૂના કુટુંબને ઘેર રહેવા દે અને અપરિણીત બાઈઓ અને તેમના પરવારને સાથે લઈ જાય. ત્યાં ખુદશી રીતે મોજશોખ કરે છે. શ્રીમંતોની આવી રખાતોની સંખ્યા તો ઘણી મોટી છે, પરંતુ પ્રજા શાપ અને અતિતિ સંબંધે કાંઈ જ શંકા રહે નહિ.

૬. સહકાર્યકર્તા બાઈઓ તથા સ્ત્રીઓની ગેરવર્તનના અને આ નવા જમાનાનાં દર્શાવે છે. બાઈઓ પરણેલા ને કુટુંબી બહેનો કુવારી-એવાં કેટલાંક દર્શાવે જણાવે છે. બીજાં સંખ્યાબંધ હશે, પરંતુ જેમાં સંબંધની બાબતમાં ચોક્કસ માહિતી ન હોય તેવાને ગણવાં ન જોઈએ. ઉપર કહેલામાંથી કોઈ બહેનોને ઇસ્તિલાલના આશ્રય લેવા પડ્યા છે, કોઈનો તબિયતનો ધાણ નીકળ્યો છે, જ્યાં જગતમાં જોયાં મોંઢાં લઈ ફરે છે. ઉપરથી કરે છે, બીજાંનાં હિંદ્રો શોધે છે, સમાજનાં ખુશાલ હરે છે ફરે છે, કેમકે લગ્નો કરવાનાં ગુનામાં તેઓ પડતાં નથી.

૭. બે બહેનપણીઓ મુરોપ ગઈ. લાંબે દિવસો સાથે પરિચય પડતાં લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હિંદ પાછા ફરી એક બહેને તે અમલમાં મૂક્યો. બંને પુરુષો વિવાહી હતા. આ બહેનનો સર્ગાવહાલાંએ બહિષ્કાર કર્યો. બીજી બહેનને સર્ગાવહાલાંએ શિખામણ

આપી કે 'લગ્નની લપમાં ન પડવું. પ્રેમપાત્ર
બાંધને પોતાને ઘેર રાખવો, અમર તેને ઘેર
જઈ ગમે તો રહેવું, પરંતુ લગ્ન કરવાથી
આંખ જશે.' તે બાંધને સ્ત્રીછોડકરાં છે.
આ સ્ત્રીખામણ માની બહેને લગ્ન કરવાની
બૂલ ન કરી, જેથી તે માતાપાન પામી, હોદા
અને અમલ, ગમે તે મેળવી શકે છે.

૮. એક ગર્ભશ્રીમંત હતા. તેમના કુટું-
બમાં વડીલોથી ચાલતી આવેલી રીત મુજબ
તેમને એક રખાત હતી. તેમના દાદા મુજબ,
ત્યારે તેમની રખાતે કોટિ લઈ પોતાને તેમજ
પોતાનાં બાળકો માટે મિલકત મેળવેલી. આમ
રખાત સહુને માન્ય અને મંજુર હતી. કેાંઈ
અમાગી ચોંધડીએ આ બાંધની રખાતે આમક
ક્યો કે, તેની સાથે લગ્ન કરવાં. બાંધની તો
આખર કાયમ હતી, પણ બાંધ કહે 'મારી
આખર હલકી પડે છે.' આ આજીજમાં કસાઈ
તેઓએ લગ્ન ક્યો. બાંધ વિધવા હતી, એટલે
માખાપ, બાંધબહેન મિત્રોએ દુપટાનો વરસાદ
વરસાવ્યો. બાપ કહે: 'મારી સાત પેઢીનું નામ
બોળ્યું ને કુટુંબનું નાક કાપ્યું.' એમ કહી
વારસામાંથી ખાતલ કરી બહાર કાઢી મૂક્યાં.
બાંધ રજાગી રખડો મૃત્યુ પામ્યા. બાંધનું શું
શું તે બાળુવામાં નથી.

૯. એક દારખાંનાના માલિકે એક બહેનને
પાંગા પોષી બાળુવાગણુવાની બધી રીતે હોશિઆર
બતાવી. આ સમય દરમિયાન તેઓ તેના પર
મોહિત થયાં. પુખ્ત ઉમરનો છતાં આ બાળતમાં
તેમનું મન ચલિત થયું. ઘેર સ્ત્રીસંતાનોનું મોહું
કુટુંબ એટલે શું થાય? પેલી બહેન તો ઉપકાર
તણે દબાવેલી. તે કાંઈ જ વિરોધ કરી શકી
નહિ. આ બધી યુગવલ્લુમાંથી છૂટવા તેમણે તે
બહેનને ઓશીસમાં ટાઇપીસ્ટ તરીકે રાખી અને
યથેચ્છ બચ્ચદાર ચક્રાવવાનો માંગ દાવ્યો.
બહેનનું શરીરસ્વરૂપ ધૂળધાણી થયું અને અંતે
મરણશય થયાં. [ન્યોતિધર] વિકૃત માનસ

સૌ ર ભ

મિસરના પાટનગર હો. મુખ્યે તાજે-
તરમાં મળી ગયેલી એક સ્ત્રી-પરિવર્તમાં સોએક
જોટલી અરબ સ્ત્રીઓએ સમાનાધિકારનો દાવો
રજૂ ક્યો હતો. એ સમાનાધિકારમાં સ્ત્રીઓનાં
મતાધિકાર અને પદાધિકાર ઉપરાંત બંધુપત્ની-
ત્વને પણ સ્ત્રીઓનો એક અધિકાર ગણાવવામાં
આવ્યો હતો.

હાં ૧૩૦૦ વર્ષ થયાં અરબ સંમીન
ઈસ્લામ પર નિર્ભર રહ્યો છે અને કુરાન એ
એમના ધર્મનું તેમજ સમાજનિયમનું મૂળ
પુસ્તક રહ્યું છે. બંધુપત્નીત્વના સંબંધમાં કુરાનનો
આદેશ છે, '.....તમને ગમે તેવી બે, ત્રણ
કે ચાર સ્ત્રીઓને તમે પરણો, પણ એથી વધુ
સંખ્યાને નહિ. પરંતુ એ સંખ્યા તરફ સમતો
પૂરક ન વર્તી શકવાનો બંધ રહેતો હોય તો
પછી માત્ર એકને જ પરણો.'

કુરાનનો આ આદેશ અક્ષરશઃ પળાતો
હોવાનો લીધે અતીતનો, ઉદ્ભવ અરબ
સમાજમાં નડોતો થયો. અને એક કરતાં વધુ
પત્ની કરનારાઓ પછું તે સૌને સારી રીતે
રાખવાની કાળજી રાખતા, સ્ત્રીનું સ્થાન ગૃહમાં
નિમિત્ત હતું. અંક કિતાબ પર એના લગ્નનો
કાર નિર્મિત હતો; ને કારની રૂએ આર્થિક
ઉપરાંત બીજી પણ અનેક જોગવાઈ એને મળી
રહેતી. આ રીતે કુરાન તથા લગ્નનાં કારણથી
વ્યક્તિ એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓને અરખર
સારી રીતે નંભાવી શકે તેવી રિયંતિ ન હોય
તો મોટે ભાગે એક જ પત્નીથી ચલાવી લેતાં.

પરંતુ હિસમાનિયા શબ્દનાશબ્દના પતન પછી પાશ્ચાત્ય સુધારો ધીમેધીમે મુસ્લિમ મુલ્કોમાં પ્રવેશના લાગ્યો. આધુનિક વિચારોની આયાતે બહુ વિચિત્ર અસર નીપજાવી. મુસ્લિમ ગૃહજીવન અને ધર્મજીવનક્રમશઃ ખંડિત બનવા લાગ્યાં. મધ્યપૂર્વના એકે એક અંદર પર ધંધાદારી વૈશ્યાવૃત્તિનો ઉદય થયો અને લક્ષ્મણદાની બંદાર રહીને આ રીતે લાગણીનો સંતોષ સુલભ બનતાં કેટલાક મુસ્લિમોએ કુરાનના નિયમોની અવગણના કરવા માંડી.

આનું પરિણામ મુસ્લિમ પ્રજાની નૈતિક અને શારીરિક પતિતાવસ્થામાં આવવા લાગ્યું, એટલું જ નહિ, પણ અનેક મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ અવિવાહિત રહેવા લાગી. એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ કરીને પ્રજાવૃદ્ધિમાં ફાળો આપી શકે તેવા પુરુષોએ પણ પરણેલી એક જ સ્ત્રી રાખીને પોતાની કામવૃત્તિ લક્ષ્મણદા બંદાર સંતોષવા માંડી.

ખીજી બાજુ મુસ્લિમ પ્રદેશોના અંદરના ભાગના કેટલાક જુવાનો પર 'આધુનિક' વિચારપ્રવાહોની અસર થતાં 'રોમાન્સ'ના ખ્યાલમાં ચક્રચૂર બનીને એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ, (એ સ્ત્રીઓથી થતી સંતતિના બાવિષ્યનો કશો ખ્યાલ રાખ્યા વિના) પરણવા લાગ્યા. આના પરિણામે બાળ-મરણોની સંખ્યા વધતી ગઈ અને ગરીબાઈ અને સંતાપ પણ વધતાં ગયાં. પાશ્ચાત્ય કેળવણીએ પણ લક્ષ સંખ્યા ઘટાડવામાં પોતાનો ભાગ ભજવ્યો છે. પહેલાં તો ૨૦ વર્ષની વયનો કોઈ પણ મુસ્લિમ પરણેલો અને કદાચ એકાદ બે બાળકનો પિતા હોય, પરંતુ આજે ૨૦ની વય વીતી ગયા સુધી તો એ કોલેજમાં ભજતો હોય છે અને ત્યાર પછી બહુધા 'આધુનિક' સ્વૈરવિદ્યારમાં રાત રહીને બહુ મોટી ઉંમરે એ લગ્ન કરે છે, અથવા તો એ અંધન સમૂહનું જન્મ કરે છે.

પેરા મુકામે અરબ સ્ત્રીઓએ કરેલી માગણી આ વસ્તુસ્થિતિના નિવારણ માટે જ કરાએલી

છે. એમણે માત્ર બહુપત્નીત્વની જ દિમાખત નથી કરી, પરંતુ એ સાથે અપરિણીત રહેનારાંઓ પર કર નાખવાની પણ સૂચના કરી છે. બહુપત્નીત્વની સંરચા પડી, ભાંગવાને લખને તથા મુસ્લિમોમાં અનૈતિકતા પેસવાને લખને કેટલાંક મુસ્લિમ રાજ્યોની વસતી ઘટી છે.

કેરા પરિપક્વ સ્ત્રીઓ પોતાની માગણીમાં કેટલી સફળ થાય છે તે જોવાનું રહે છે.

[ધી અરબ વર્ડ] ડા. જી. આર્થ ખેરહાહ

*

સુરત ખાતે એક જાહેર મેળાવડા દ્વારા હિન્દુ અખળાં રક્ષાગૃહ સ્થાપવાની વિધિ થઈ ત્યારે પંડિત આનંદપ્રિયજીએ બાપણ આપતા જણાવ્યું હતું કે 'એકવાર શ્રી લીલાવતી મુન્શીએ મુંબઈ કોર્ટની ધર્મપલટાની એશીડેવીટા એકડી કરી હતી આવી ૬૦૦ એશીડેવીટા એક જ વરસમાં થઈ હતી. એ એશીડેવીટ કરનારો ૬૦૦ હિન્દુ બહેનો, જેઓ ૧૬ થી ૪૦ વરસના અંદર હતી. આ પ્રશ્ન બતાવે છે કે, આવી સ્ત્રીઓને રક્ષવા અખળાગૃહની જરૂર છે.'

*

પેરોસમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીપરિષદમાં મળેલી જગતની સ્ત્રીઓને પ્રજાશાસનવાદ અને શાંતિને માટે એકત્ર થવાનું મેડમ કોટને ૧૫૦૦ સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશી જણાવ્યું હતું. આ પરિષદમાં ૪૧ દેશોની સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો. સોવીએટ પ્રતિનિધિ મંડળના ૨૧ સભાસદો છે. ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિ મંડળની સંખ્યા સહુથી વધારે છે. વિમરને લીધે જે દેશોને સંડોવ કરતું પડ્યું છે તે દેશોની સ્ત્રીઓમાં એક પ્રકારનું સંગઠન અને પરિપક્વતા આવી ગઈ છે.

ઐરોપ્પીયાની એક સ્ત્રી મીસીઝ રફોર્ડે ઐરોપ્પીયામાં હિંદ અને હિંદની લડત પ્રત્યે સંકાતમૂર્તિ અને સમજુતી છે એમ જણાવ્યું. અ. હિં. મહિલા પરિષદ તરફથી શ્રી. ધર્મા સેન અને અ. હિં. વિદ્યાર્થી સંઘનાં એક-એક બે પ્રતિનિધિઓ હાજર હતાં.

રખાતને પણ પત્ની જેટલો જ

બરણપોષણ મેળવવાનો હકક છે.

પ્રહલાદ કુલણીક નામના એક બાહણે

ધનમર માતિની અકુ નામની એક રખાત રાખી હતી. અકુ નરસુની પરણેતર પત્ની હતી ને નરસુ જીવતો હતો. પરંતુ અકુ નરસુને છોડી પ્રહલાદને ત્યાં જ રહેતી. એમ એ લગભગ સત્તર વર્ષ રહી હશે. ઇસ્વી સન ૧૯૨૭ના જૂન મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રહલાદે પોતાની વડિયોપાછાંત મીલકતમાંથી ટેલોક જમીનો, અકુના નામનું બક્ષીસપત્ર કરી, તેને નામે ચકાવી આપી. ઇસ્વી સન ૧૯૩૩માં પ્રહલાદનું અવસાન થયું. ઇસ્વી સન ૧૯૩૬ના જૂન મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રહલાદના પુત્ર ગણેશે અકુ ઉપર દાવો માંડ્યો. બક્ષિસ પત્રથી અકુને અપાયેલી જમીનો વડિયોપાછાંત મીલકત પૈકીની હતી. ગણેશ ને પ્રહલાદે હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબના સભ્યો હતા એટલે વડિયોપાછાંત મીલકતનું પ્રહલાદે કરેલું બક્ષીસપત્ર રદખાલસ હતું. વળી પ્રહલાદ ને અકુને વચ્ચે બરકમનો સંબંધ હતો. અનીતિ બરેલા એ કૃત્યને પોષવા કરાયેલું બક્ષીસપત્ર ગણેશને બંધનકારક નહોતું. પ્રતિવાદીયણ બાઈ અકુએ જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે, તે પ્રહલાદની કાયમી રખાત હતી ને તેથી પ્રહલાદે બક્ષીસ આપેલી જમીન પર તેનો સંપૂર્ણ હક હતો. અકુ પ્રહલાદની કાયમી રખાત હોવાથી પ્રહલાદની મીલકતમાંથી તેની ખોરાકી પોષાકી મેળવવાનો સંપૂર્ણ હકક હતો, તેથી ગણેશ જે તેના બરણ પોષણ માટે સંપૂર્ણ સગવડ કરી આપે તો બક્ષીસથી અપાયેલી જમીનો પાછી મેળવવાનો તેને આધકાર હતો; એવું પ્રાયશ્ચિત્ત કોર્ટે દરાવ્યું. તેના ઉપર અપીલ ચર્તાં જિલ્લા જજને પ્રહલાદ ને અકુને સંબંધ અનીતિમય હોવાથી પ્રહલાદની મીલકત ઉપર તેનો ખોરાકી પોષાકીનો ખીલ્લ અધિકાર નહોતો એવું દરાવી, બરણ

કાયદાની કલમે

રજુ કરનાર

શ્રી. રમણીકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ.

પોષણની કોઈપણ પ્રકારની વ્યવસ્થા કયાં સિવાય ગણેશને સદરજુ જમીનો કમળે લેવા હકદાર દરાવ્યો. તેના પર બાઈ અકુએ મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરી. ન્યાયમૂર્તિ એન. જે વાડિયા. લોકુર અને રામબક્ષ એમ ત્રણ હાઈકોર્ટ જજની એન્ય સમક્ષ તેની સુનાવણી થઈ.

એપેલન્ટ બાઈ અકુના એડવોકેટ મો. પી. બી. ગન્નેન્દ્રગડકર હતા. તેમણે દલીલ કરતાં જણાવ્યું કે, હિંદુ કાયદા નીચે અવરૂદા સ્ત્રી પોતાના અવસાન પામેલા સ્ત્રીની મીલકતમાંથી, તેમનો સંબંધ અનીતિમય હોય તો પણ, નિર્વાહ મેળવી શકે કે નહિ, એ જ આ અપીલનો મુખ્ય મુદ્દો હતો. આવા પ્રકારનો સૌથી પહેલો કેસ જેમકાર વિરૂદ્ધ ઉમીયા-શંકરનો હતો. એમાં એક સ્ત્રીએ પોતાનો પરણેતર પતિ દયાત હોવા છતાં બીજો પતિ કર્યો હતો અને બીજા પતિની રખાત તરીકે મીલકતમાંથી ખોરાકી પોષાકી મેળવવાનો તેનો અધિકાર માન્ય રાખવામાં આવ્યો હતો. એ સંબંધ અનીતિમયો હતો કે નહિ તે તપાસવાની તેમણે જરૂર લેખી નહોતી. પછીના વૃન્દા-

• (૧૮૯૩) ૧૦ બોમ્બે હાઈકોર્ટ રીપોર્ટ પ. ૩૮૧.

૧ (૧૮૭૫) ૧૨ બોમ્બે હાઈકોર્ટ રીપોર્ટ પાનું ૨૬૬.

વનદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઇના કિરસામાં પણ એ જ ફેસલો માન્ય રાખવામાં આવ્યો. એ ફેસલામાં બક્ષીસ રદખાતલ ગણવામાં આવી હતી; પરંતુ અનીતિમય સંબંધ હોવા છતાં ખોરાકી પોરાકી આપવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ત્યાર પછીના નીગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મીબાવાના કીરસાની હકીકત પણ આ ફેસના જેવી જ હતી. એ કીરસામાં પ્રતિવાદીપણુ પરણેતરે ઓરત હતી. એણે પોતાના પતિને ત્યજી દીધો હતો. તે પોતાના સ્નેહી સાથે રહેતી હતી. એમનો સંબંધ સામાજિક દૃષ્ટિએ અનીતિમય લેખાય, પણ જો એ કાયમી સ્વરૂપનો હોય તો રખાતને બરણુપોષણનો સંપૂર્ણ હક મળે છે એમ કહ્યું હતું. બાઇ મોંઘીબાઈ વિરૂદ્ધ બાઇ નાગુબાઈમાં નામદાર કોર્ટે અવરૂદ્દા સ્ત્રીની વ્યાખ્યા કરી હતી. કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રીમાન શાહે એ વિષય પરત્વે શાસ્ત્રોક્ત ચર્ચા કરી હતી ને અગાઉના નિર્ણયો ટાંક્યા હતા. એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે અગાઉના બંધા ફેસલામાં સ્ત્રી એના સ્નેહીની અવરૂદ્દા સ્ત્રી જ હતી. કેટલાકમાં સંબંધ અનીતિમય લાગતો, પરંતુ તે કાયમી, સ્વતંત્ર અને સ્નેહીના અવસાન સુધી ચાલુ હોવાથી, સ્ત્રીને નિર્વાહ મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત થયો હતો. ફક્ત એ સંબંધ સ્વતંત્ર ને ચાલુ હોવો જોઈએ, એટલી જ હકીકત સાબીત કરવાની રહેતી હતી. તે સ્ત્રી પોતાના સ્નેહી સાથે ઉધાડે હોગે વસવાટ કરતી કે નહિ એ પ્રશ્નને ઝાઝો મદતનો લેખવામાં આવ્યો નહોતો. પરંતુ કામચલાઉ વડા-ન્યાયમૂર્તિ શાહે, અવરૂદ્દા સ્ત્રીએ પોતાના સ્નેહીના ઘરમાં તેની સાથે ઉધાડે-

હોગે વસવાટ કરવો જોઈએ એ વાતને મદતની ગણી હતી. અને અગાઉના ફેસલા કરતાં એ ખાતરમાં જ જુદા પડ્યા હતા. પરંતુ કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શાહે અને ન્યાયમૂર્તિ કમ્પના ફેસલાઓ તપાસતાં ખાતરી થાય છે કે સંબંધની અનીતિમય તવારીખથી કશો જ મૂલ્ય તકાવત પડતો નહોતો.

બાઇ યનાગુબાઈ વિરૂદ્ધ બાઇ મોંઘી બાઇમાં તો છેક ત્રિવી કાઉન્સિલમાં અખીલ કરવામાં આવી હતી. ત્યાં ન્યાયમૂર્તિઓએ ટીકા કરી હતી, 'કે હવે એક જ વાસની કાંઈ જ જરૂર નથી. અત્યારે રખાત પતિની શુદ્ધામ નથી.' માત્ર એ સંબંધ સ્વતંત્ર ને ચાલુ હોવો જોઈએ, એટલી જ વાત ઉપર તેમણે બાર મૂક્યો હતો. તેમણે નીગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મીબાવાનો ફેસલો ટાંક્યો હતો. એમનો સંબંધ અનીતિમય હોવા છતાં જો સ્ત્રી ચાલુ સ્વતંત્ર સડચાર ભોગવતી હતી એવો પૂરાવો પડે તો ખોરાકી પોરાકીનો અધિકાર તેને પ્રાપ્ત થાય છે એ દૃષ્ટિબિંદુ તેમને સ્વીકાર્યો હતું. નીગારેડીના ફેસલા વિરૂદ્ધ કાંઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો નથી. તેમની પાસેના કીરસામાં તો સંબંધ અનીતિમય નહોતો એટલે કેસ વધારે મજબૂત હતો. અવરૂદ્દા સ્ત્રીનો સંબંધ અનીતિમય ન હોવો જોઈએ એવી કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી શાહની માન્યતા તેમને સ્વીકાર્યો નહોતી.

આનંદીલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઈમાં ખોરો ફેસલો આપવામાં આવ્યો હતો. કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. શાહે એમકોરના કિરસાથી જુદા પડ્યા હતા, પણ એ દલીલો સંતોષકારક નહોતી. પતિની હયાતીથી પરિણામમાં કશો

૧ (૧૯૦૧) ઈડિયન લો. રીપોર્ટ્સ ૨૬ બ્રાન્ચ પાનું ૧૬૩

૩ (૧૯૨૨) ઈડિયન લો. રીપોર્ટ્સ ૪૭ બ્રાન્ચ પાનું ૪૦૧; શોર્ટ કોઝ બ્રાન્ચ લો. રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૪૭; કોઝ એ બ્રાન્ચ; લો. રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૦૦૬

૪ (૧૯૨૬) લો. રીપોર્ટ્સ ૫૩ ઈડિયન અપીલ પાનું ૧૫૩ શોર્ટ કોઝ ૨૮ બ્રાન્ચ લો. રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૪૪

૫ (૧૯૨૩) ૨૬ બ્રાન્ચ લો. રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૩; શોર્ટ કોઝ ઈડિયન લો. રીપોર્ટ્સ ૪૮ બ્રાન્ચ પાનું ૨૦૩

જ ફેરફાર પડે નહિ એવો હિંદુ શાસ્ત્રોમાં ઉક્તેષ છે, એ હકીકતમાં ગેરસમજ થવા પામી હતી. ખેમકારના કેસની એ વિગત રાહી વિરૂદ્ધ ગોવિંદ વલાદ તેજડના કેસમાં વડા ન્યાયમૂર્તિ વેટ્ટેપાપનાં વિધાન સાથે બંધબેસતી નહોતી. સ્નેહીતા અવસાન સમયે પ્રતિ હયાત ન હોય એવા કિસ્સામાં જ એ દેંસસો લાયુ પડે એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો, પરંતુ એ પુરાવર નથી.

યશવંતરાય વિરૂદ્ધ કાશીબાઈમાં^૭ રખાતે ખોરાકી પોશાકી મેળવવી હોય તો ચાલુ સંબંધ પ્રથમ પૂરવાર કરવો જોઈએ, એમ હુકું હતું: પછી બન્ને એ સંબંધ શરૂઆતમાં અ-નીતિમય હોય, સ્ત્રીનું અયોગ્ય વર્તન સિદ્ધ થાય તો ખોરાકી પોશાકીનો હક નાશુદ થાય. અવરૂદ્ધ સ્ત્રીનો સંબંધ ચાલુ ને એકબોગી જ હોવો જોઈએ. અને સ્ત્રીએ નીતિમય જીવન ગુમારવું ધટે.

પંચાપગેશા એલાયર વિરૂદ્ધ કનક અમ્મલજી; રામ રામ યાવર વિરૂદ્ધ પપામ્મલજી: તુકારામ વિરૂદ્ધ દિનકર^{૧૦} અને હાન્તાબાઈ વિરૂદ્ધ^{૧૧} ઉમાબાઈના દેંસસા આ જ હકીકત સિદ્ધ કરે છે. તે ઉપરાંત વેસ્ટ અને યુવર પાતુ ૪૧૫, ૫૬૩ : ગોલ્ડપર્યક સરકાર (૧૯૩૩ આદિતિ) પાતુ ૬૯૯ પ્રકરણ ૨ પેટા કલમ ૩ મીતા-ક્ષર સર્ગ ૨ શ્લોક ૧/૨૭-૨૮ : સર્ગ ૧ શ્લોક ૪/૨૨ માં કરેલા ઉલ્લેખો પર આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો.

મહામહોપાધ્યાય પી. વી. કાણે, એમ.

૧ (૧૮૭૫) હાઈયન હો રિપોર્ટ'સ ૧ બોમ્બે ૯૩
૭ (૧૮૮૭) હાઈયન હો રિપોર્ટ'સ ૧૨ બોમ્બે ૧૬૨૨
૮ (૧૯૧૦) ૩૩ મદ્રાસ હો નર્નબ પાતું ૪૪૫
૯ (૧૯૨૫) હાઈયન હો રિપોર્ટ'સ ૪૬ મદ્રાસ ૮૦૫
૧૦ (૧૯૩૦) ૩૩ બોમ્બે હો રિપોર્ટ'સ પાતું ૨૮૬
૧૧ (૧૯૨૬) ચોલ ક્રાઈલા રિપોર્ટ'સ નાબપુર પાતું ૨૪

છ. ચિતલે અને પી. જી. ખેર, ગણેશ પ્રહલાદ કુલકર્ણીના એડવોકેટ હતા. તેમણે દલીલ કરી કે, શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણે પત્ની ન હોય તેવી સ્ત્રીઓના ખોરાકી પોશાકીના હકો કાત્યાયન અને યાતુવદક્ય ૨/૧૩૫ પર મિતાક્ષરાએ નોંધેલ નારદમાં દર્શાવેલા છે. કાત્યાયન કહે છે કે, યોગિત, નોકરો ને મરનારનું ક્રિયાખર્ચ જતાં જે બાકી રહે તેવી ખીનવારસી મીલકત ખાલસા થાય છે. મીતાક્ષર આ ઉપરથી કહે છે કે, રાગએ મરનારની સ્ત્રીની ખોરાકી પોશાકી પૂરી કરવી. નારદ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ સિવાય જે વ્યક્તિ ખીનવારસી અવસાન પામે તેની સ્ત્રીને રાગએ ખોરાકી પોશાકી આપવી. મીતાક્ષર પ્રમાણે ચોવીત અને છો બન્ને શબ્દો અવરૂદ્ધ સ્ત્રી માટે જ વપરાયલા છે. પરંતુતર પત્ની માટે એ શબ્દો વપરાયલા નથી. એટલે મિતાક્ષર પ્રમાણે ફક્ત અવરૂદ્ધ સ્ત્રીને જ ખોરાકી પોશાકી મળે : જુટબ્યા, સ્વૈરિણી વગેરેને ન મળે. યાતુવદક્ય ૨ શ્લોક ૨૯૦માં અવરૂદ્ધ સ્ત્રીની બ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. 'જુટબ્યા' કરતાં 'અવરૂદ્ધ સ્ત્રી' નો પ્રકાર જ જુદો છે. ૨૯૦માં શ્લોકમાં અવરૂદ્ધ, જુટબ્યા અને સ્વૈરિણી એવી ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓ સાથે નારકર્મ કરવા બદલ દંડની શિક્ષા કરાવેલી છે, પરંતુ એ પ્રકારની સ્ત્રીઓની ખોરાકી પોશાકીના પ્રશ્ન વિષે કશો જ ઉલ્લેખ નથી. આંત્રિભાન્ય વસ્તુઓ માટે યાતુવદક્ય ૨ શ્લોક ૧૧૬માં મીતાક્ષર મતુ ૯ શ્લોક ૨૧૯ લોકે છે કે, વસો, વાહનો, અલંકારો, રાંધેલું અનાજ, પાણી, સ્ત્રીઓ વગેરે અવિભાન્ય છે. 'સ્ત્રીઓ' એટલે 'દારીઓ' એમ મીતાક્ષરનું કહેવું છે, સ્ત્રીઓની એકી સંખ્યા હોય તો સ્ત્રીની કીમત ગણી વિભાગ પાડવા નહિ, પણ એવી સ્ત્રી પાસે વારા ફરતી બન્ને પક્ષનું હામ કરાવવાનું કરાવેલું છે. પરંતુ પિતાની સ્વૈરિણી એવી

અવરૂઢા હોય તો તે ગમે તે સંખ્યામાં હોય છતાં પુત્રોએ વહેંચી લેવાની નથી. તેના ટેકામાં મીતાક્ષર ગૌતમ ૨૮ શ્લોક ૪૭ ટાંકે છે. એમાં પણ ખેરાડી પોષાડી માટે કશો જ ઉલ્લેખ નથી. વહેંચણી કરતી વખતે દાસીઓ વહેંચી લેવાય કે નહિ, એટલે જ પ્રશ્ન ચર્ચાએ છે; ને મીતાક્ષર કહે છે કે, દાસીઓ ને અવરૂઢા સ્ત્રી જેવી હોય તો તેમની વહેંચણી કરવાની નથી, અને તેમની પાસે કામ પણ લેવાનું નથી. યાગવલ્ક્ય ૨ શ્લોક ૨૯૦ પ્રમાણે મીતાક્ષર અવરૂઢા, ભુજાધ્યા અને સ્વૈરિણી સ્ત્રીમાં સ્પષ્ટ રીતે ભિન્નતા છે એમ જણાવે છે, જ્યારે યાગવલ્ક્ય ૨ શ્લોક ૧૧૯ માં અવરૂઢાસુ વિદ્યા સ્વૈરિણ્યાચાઃ વગેરે કશો જ ભેદભાવ દાખવતા નથી. એટલે પિતાની અવરૂઢા કે સ્વૈરિણી સ્ત્રી હોય તેની વહેંચણી થઈ શકે નહિ. સ્વૈરિણ્યાચાઃ પછી જ અધ્યાદાર છે એમ ગણી લેવાનું છે. પરંતુ મીતાક્ષર અવરૂઢામાં સ્વૈરિણીનો સમાવેશ કરે છે એમ માનવાનું નથી.

શ્લોક ૨૯૦ પ્રમાણે 'અવરૂઢા' અને 'ભુજાધ્યા' શબ્દો 'દાસી' સાથે જાય છે. યદા દાસ્ય અવરૂઢા મુજિષ્યા-વા મહેહુત્તવા । મીતાક્ષર પ્રમાણે-ને દાસીઓને અન્ય જોડે સહચાર કરવાની મનાઈ હોય તે અવરૂઢા ગણાય. તેથી જ તેમને ઘરમાં જ રહેવાનું ફરમાન છે. જ્યારે ભુજાધ્યાને કેટલીક ચોક્કસ વ્યક્તિઓ સાથે સહચાર કરવાની જ મનાઈ છે. એટલે ભુજાધ્યાને સ્વામીના ઘરમાં જ રહેવું એવો આદેશ નથી. અવરૂઢાને સ્વામી સિવાય અન્ય સાથે સહચાર સાધવાની મનાઈ છે જ્યારે ભુજાધ્યાને તેવી મનાઈ નથી, પરંતુ કદાચ કુટુંબની અમુક વ્યક્તિઓ સાથે જ, સહચાર સાધવાની મનાઈ હશે. એકલા સ્વામી સાથે જ

સહચાર રાખવો એવું ભુજાધ્યાને બંધન નથી. હવે હિંદમાંથી સૈકા પહેલાં-ગુજરાતી નાણુઃ થઈ છે એટલે દાસીનો અર્થ 'રખાત'—'ગુલામ સ્ત્રી' નહિ. બાઈ નાણુબાઈ વિરૂદ્ધ બાઈ મોંઘીબાઈના ડ્રીવી કાઉન્સીલના દેસલા મુજબ અવરૂઢા સ્ત્રી સ્વામીના મકાનમાં જ વસવાટ કરવા બંધાયેલી નથી, પરંતુ સહચાર તો એકલા સ્વામી સાથે જ રાખવાનો છે. ભુજાધ્યાને એવું બંધન નથી. ૨૯૦માં શ્લોકમાં જાર કર્મ માટે દંડનો ઉલ્લેખ કરતાં ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓને સાથે વર્ણવી છે, તેથી એ ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓને ખેરાડી પોષાડીના સરખા હકો છે એમ માની લેવાનું નથી. આ મુદ્દામાં ખેરાડી પોષાડી માગનાર સ્ત્રી વિદ્યાનેશ્વરે આપેલી મનુની વ્યાખ્યા મુજબ 'સ્વૈરિણી' છે, ને 'સ્વૈરિણી' 'અવરૂઢા' સ્ત્રી નથી; ને મીતાક્ષર પ્રમાણે એકલી અવરૂઢા ઓને જ ખેરાડી પોષાડી માગવાનો જ હક રહે છે.

યાગવલ્ક્ય ૨ શ્લોક ૨૯૦ માં મીતાક્ષર અવરૂઢા અને ભુજાધ્યા સ્ત્રીની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે માટે બાલમઘદી વળી જુદું જ કહે છે. અવરૂઢા સ્ત્રીએ અન્ય સાથે સહચાર સાધવાનો નથી, એટલું જ નહિ, પણ સ્વામી સાથે પણ સહચાર કરવાનો નથી. આથી તો આજસુધી સમજાયેલો અવરૂઢા સ્ત્રીનો અર્થ જ પલટાઈ જાય. બાલમઘદી પ્રમાણે ભુજાધ્યા સ્વામિમિત્રા છે એટલે સ્વામી સિવાય બીજા સાથે જ સહચાર કરી શકે. એટલે ભુજાધ્યા અવરૂઢા સ્ત્રી કહી શકાય જ નહિ, ને સ્વૈરિણી તો અવરૂઢા સ્ત્રી હોઈ જ શકે નહિ. મીતાક્ષર અવરૂઢા ને ભુજાધ્યા માટે જુદી જુદી વ્યાખ્યા આપે છે: ખરી રીતે બન્ને સ્ત્રીઓના પ્રકાર જુદા જ છે. (ચાલુ)

‘સ્ત્રી-જીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

પ્રશ્ન:—હજી હજીને ચાકું તોય ધ તો
 બીતો ચીતરવાનાં જ. ધરમાં દેર નેહનાં અને
 મારાં-એમ તેવેતવડાં ચાર છ બાળકોનો એ
 ધંધો અટકતો જ નથી. દીવાનખાનાની મુદર
 બીતોનેય ચીતરીને બગાડે છે. ધરમાં એકે બીંત
 એવી નથી રહી કે જેને બાળકોએ બિલાડાં
 ચીતયો વગરની બાકી રાખી હોય ! શાળામાં
 જતાં યયાં તે પહેલાંય પણ કોલસા કે ઠીંકરાના
 છકડા વતી લીંટા કાઢી બીંતો બગાડતાં. અને
 હવે ટાંટાટયેડાં અક્ષરે લખીને બીંતો શોભાવે
 છે. ધણુંય વારીએ છીએ, પણ માને જ
 ઠાણ ? મેટિરાં સો કોષ ચીતરતાં દેખે કે કપડો
 દે. તો કહેશે: ‘ હવે નૂંહિ કરીએ ’ પણ બીજા જ
 દિવસે કોષને કોષ જગાએ નવું ચીતરામણ ચણું
 જ છે ! બાળકોની આ બાળવીંતરાખને કેમ
 ટાળવી ?

भाषापोने
मुंळवता प्रश्नो

જો તેને યોગ્ય એવા સાધનો તેના હાથમાં
વાપરવા સારુ મળે તો તેની ક્રિયા સ્વાભાવિક
રીતે આગળ વધે અને તેને હાથની ક્રિયા
શક્તિને ખીલવવાની તક પણ મળે જ. આલ-
મંદિરની રમતોમાં તેને આવી તાલીમ અને
ક્રિયાશક્તિને વ્યવહારમાં લાવવાની તક મળી
જાય છે, પણ આપણાં ઘરોમાં એ માટે કંઈ
વિચાર સરખો પણ આપણે કરતાં નથી. એથી
બાળક ને કંઈ હાથે ચડે છે તે વડે બીંત
પર પોતાના સજવળતા હાથ અજમાવે છે.
એ સિવાય તેની પાસે ખીજે માર્ગ પણ શો છે ?
લીંટી કાઢવા, ચીતરવું-અને શાળામાં પ્રવેશ
કરી ચૂકેલું બાળક લખતું ચાપ ત્યારે-અને
બિલાડાં તાણવાં, એ બધું કમિક યોજના સરખું
એક રીતે તો ઘરોઘરમાં બનતું હોય છે.

ચલાવવાના સાધનો આપીએ તો બીંત ચીત-
રવાનો પ્રશ્ન ઉઠી જશે.

પ્રશ્ન:—મારો દીકરો માર વર્ષનો થવા
આવ્યો તો પણ રમતાં રમતાં ધૂળ કે માટી
ખાવાનું ચૂકતો નથી. આઠ દશ મહિનાનો
થયો ત્યારથી તેને બોધે જીભ અડકાડીને
ચાટવાની આદત પડેલી. પછી ચાલવા શીખ્યો
એટલે ફરતો ફરતો હીવાલ પણ ચાટવા લાગ્યો.
અને કોલસા, માટી કે ચાક જેવું હાય ચડી
જાય તો કરડ કરડ સ્વાદેભર્યો ખાઈ જાય છે!
અને કોઈ દેખી જઈએ તો યૂ યૂ કરતો યૂંકી
કે ખરો, પણ કોઈ ન દેખે તેવો લામ મળ્યે
આવું આવું શોધી પણ લાવે અને ખાય.
આમ આ ટેવથી તેનું પેટ ઠીક રહેતું
નથી અને અવારનવાર ઝાડા પણ થઈ
આવે છે. ઝાડામાં માટી, ધૂળ, કોલસા જેવા
પદાર્થો જોઈએ ત્યારે બાઈએ ધણું બધું ખાઈ
લીધું છે તેની ખબર પડે છે! આ માટે
કરવું શું?

જવાબ:—બાળકનાં વર્ષતાં શરીરને જરૂરી
એવા ચેતન દારો (Organic salts)ની
ખામી તેના ખોરાકમાં રહે છે ત્યારે એ દારો
મેળવવાની સ્વાભાવિક એવી પ્રેરણામાંથી તેને
માટી, કોલસા, ચાક, રેતી વગેરેમાં રહેલા
નિર્જીવ દારો (Inorganic Salts) તરફનું
આકર્ષણ થાય છે. માતાના ધાવણમાં ચૂનો,
લોહ, પોટેશિયમ વગેરે દારોની ઉણપ તેનામાં
આ જૂખ જળવે છે. એ ખામી આવા અ-
ચેતન દારો વડે પૂરી તો ક્યાંથી શકાય?
જદે એથી તો બાળકના પેટમાં નિર્જીવ અને
નુકસાન કરે એવા પદાર્થો જાય છે અને તેની
તગ્નિયતને હાનિ કરે છે. અને આથી તેના
શરીરના વિકાસમાં ખામી રહે છે.

એટલે પ્રથમ તો બાળકના પોષણનો
વિચાર, આ ટેવ ટાળવા માટે, કરવો જોઈએ.
ધાવણમાં પૂરતાં તરવો જળવાઈ તેવો ખોરાક

માતાએ લેવો જોઈએ; અને બાળક ખાતું થયા
પછી પણ તેના ખોરાકની ચોજના એવી હોવી
જોઈએ કે જેથી તેના પોષણ અને શરીર-
વિકાસમાં રહેલી ખામી સમારી શકાય. ચૂનો,
લોહ, સોડિયમ વગેરે દારો તેને પૂરતા પ્રમાણમાં
મળી રહે તેમ કરવું જોઈએ. પછી તેને પડેલી
ટેવ માટે જાગ્રત રહીને તેને જે મોજેથી
વાળવો રહેશે. પૂરતા પ્રમાણમાં શરીરને જોઈતા
દારો તેને મળવા લાગ્યા હશે એટલે એને
વરતાતી એક-પ્રકારની જૂખ (crawling) તો
તરત જવા લાગશે. પછી તો પડેલી આદત
ટાળવાનો સવાલ માત્ર રહેશે. તમારા બાળકની
ઉંમર જેવડાં બાળકોને તો તેની આ ટેવ વિશે
વાતચીતદારા—તે વિષેના ગુણદોષ કહીને—તે
તરફનો અણગમો દર્શાવીને, તેનું ધ્યાન ખેંચી
શકાય અને તેને તેના નુકસાન માટે જાગ્રત
બનાવવાના પ્રયત્નો કરી શકાય. પણ તેમાં
એટલું ધ્યાનમાં રહેવું ઘટે, કે તેની આ ટેવ
માટે ઘરમાં કોઈ મોટાં તેના પર ચીડાઈને કે
તેને ઠપકો આપીને તે ટાળવાનો પ્રયત્ન ન કરે.
આમ તેના મનને આજીવન બંધાવીને તેની આ
ટેવ છોડાવી નહિ શકાય.

આપણે ત્યાં ઘણી સગર્ભા સ્ત્રીઓને પંજી
સગર્ભાવરયામાં થતા અબાધમાં માટી ખાવાનો
'ભાવ' થાય છે! આ ટેવ ઉપર કહ્યું તેમ
સગર્ભાને બાળકના ધાવણ અને પોષણ માટે
તેણે લેવાં જોઈતાં મુયોગ્ય આદારનાં તરવોનાં
અભાવે પડેલી હોય છે. અર્જાન સ્ત્રીઓ આ
તલપને સ્વાભાવિક સમજે છે!

નવાં પુસ્તકો : સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો આ માસમાં મળ્યાં છે
જ્ઞાનશોધન : (લેખક : શ્રી. દિશારક્ષા
ધ. મશરૂલાળા. પ્રકાશક : નવજ્ઞાન કાર્યાલય,
અમદાવાદ. (ચોથી આવૃત્તિ) અડી રૂપિયા.

મારાં સાસુ, મને રાજ મારા બાળકને અદીશુવાળી બાળાગોળીઓ આપવા માટે આગ્રહ કરે છે. મારા પતિ એનાથી વિરુદ્ધ છે, છતાં છાનીરીતે બાળાગોળી બાળાને કરાવા માટે જીકર ક્યો વગર મારાં સાસુ રડેતાં નથી. એમનો પ્રમાણીક મત એવો છે કે, અદીશુ બાળકને નડતું નથી. તેમણે તેમનાં દરેક બાળકોને અદીશુ આપીને જ ઉછેર્યા છે. અમારો મત અદીશુ વમરની કડવાશની સોગડી આપવાનો છે. તો એ બાળકમાં તમારો મત શું છે એ જણાવશો અને બાળાગોળી તથા બાળરક્તક સોગડીનો નુકડો પણ જણાવજો.

—હરસુતામહેન

પહેલાંનો જીનો જમાનો એક વખત એવો હતો અને એમ મનાવું કે, બાળકને પોતું બનાવા માટે અને ખૂબ બાળપણે અને નિરાંતે જીવે એ માટે અદીશુવાળી બાળાગોળીઓ કરાવવી જ જોઈએ. જમાનાનાં ધરડાં-માછળો તો અદીશુવાળી બાળાગોળીઓ દેવા માટે બાળકને દુરાગ્રહ કરવાનાં જ; પરંતુ ખરી હકીકત એ છે કે, હવે દરેક બાળકને અદીશુ કે અદીશુ-મિશિત બનાવરો અનુકૂળ આવતી નથી. માટે વિચાર ક્યો વગર, કે તબીબ નિષ્ણાતના અભિપ્રાય વગર, આંખો વીંચીને અદીશુવાળી બાળાગોળીઓ દેવી એ યોગ્ય નથી.

પૂર્વે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓનો મધુરતા જન્ય ખોરાક મુખ્યત્વે હતો. મધુર રસપ્રધાન ખોરાકથી ધાવણ પુષ્કળ આવે. એમાં પોષક અને માદકત્વો પણ ભરપૂર હોય, છતાં મહેનતુ સ્ત્રીઓનું ધાવણ નિરોગી પણ હોય ઉપરાંત જનમથી જ બાળક પ્રબળ અને પ્રદીપ્ત જ્ઞરાગ્નિ મેળવીને આવેલ હોય, એટલે માતાના પૌષ્ટિક ધાવણ ઉપરાંત બહારનું દુધ પણ માતા પાસે અને બાળક પી શકે. ખૂબ દુધ પીનાર બાળકને અને ખુશાસાનધ ઝાડો સહેલાઈથી આવી જનાર બાળકને અદીશુ કે અદીશુવાળી બાળાગોળી અને એની બનાવટો માફક આવી જતી.

પૂછપરછ

હિલડું અનાથી ખૂબ દુધ પીવાતું પચતું અને છતાં પેટ સાફ અને નિયમિત બાળકતું રહેતું અને બાળક ઉધ્યાકરે. બાળપણે. એટલે વહેનો અનુભવ પણ સાચો છે, ખોટો નથી. પણ અત્યારે આપણા આહાર-વિહારના પરિણામે આપણી પદ્ધતિ અને આપણી પ્રગતી પ્રવૃત્તિમાં પ્રાયઃ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. એને પ્રરીણામે આંધળાયાં કરીને જીના જમાના પેઠે અદીશુ બાળકને આપવું યોગ્ય નથી. છતાં અત્યારે પણ કોઈ કોઈ બાળકો એવા પણ જોવામાં આવ્યાં છે કે, જેમને અદીશુ માફક આવે, કાયદો કરે અને કશું નુકશાન ન થાય. હવા તરીકે સમજીને નિદાન કરીને અદીશુવાળી બાળાગોળી હોવાથી નુકશાન ન જ થાય એવો એકોતવાદ કે સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવો વાજબી નથી.

ખૂબ પૌષ્ટિક ધાવણ આવતું હોય એવી માતાનાં સ્તુલ અને પેટ સાફ રહેતું હોય એવા ખૂબ દુધ પી જનારાં બાળકોનાં બાળકોને બાળાગોળી અદીશુવાળી બરાબર સડી જાય છે.

એટલે અત્યારે પણ આવી પરિસ્થિતિ અને શારીરિક સ્થિતિમાં ઉઝરનાર બાળકને અદીશુવાળી બાળાગોળી, માફક આવી જાય છે અને કાયદો કરે છે. માટે અદીશુ કે બાળાગોળી આપવામાં હરકત નથી. એક જ માથાપનાં ઘણાં બાળકો પેટા કેટલાંકને અદીશુ ફાવી જાય છે અને કેટલાંકને નથી ફાવતું. એવું અત્યારે જોવામાં આવે છે. પણ હવે તો એથી હિલડી હકીકત છે. માતાનું ધાવણ અલ્પ, પોષણ તત્વોથી રહિત અને રૂક્ષ તેમજ કબજાત્મક કરનાર હોય છે. બાળક પણ જનમથી મંદાગ્નિ અને પેટનો રોમ વારસામાં સંપન્ન આવે છે અને પુષ્ટ હોવાને બદલે રૂક્ષ હોય છે અને કબજાત્મકતાનું હોય છે. આવી પ્રકૃતિમાં અદીશુ દાનિશરક છે. મારા

પરિચિત મિત્રોમાં ધણા એવા છે કે, જેમના બાળકો પૈકી કેટલાંકને અરીણુ માફક આવે છે અને કેટલાંકને નુકશાન કરે છે. કૃશ, ભરાઈજવાની આદતવાળાં અને કબજાઆતવાળાં બાળકોને અરીણુ પ્રતિકુળ પડે છે. આવાં બાળકોને કદી પણ અરીણુ કે અરીણુવાળી બનાવટ ન આપવી. ધણીવાર તો કબજાઆત-ને લીધે ચુંક આવતી હોય, એને લીધે રડયા કરતું હોય એને ઘેનમાં પાડવા કે ઉઘાડવા અરીણુનો પ્રયોગ થાય છે. એથી બાળક ઊંઘતું જ નથી, પણ ઉલટું વધારે ખીમાર પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અરીણુ કે બાળગોળી ન દેતાં બાળરક્ષક સોગડી અથવા કડવાણી વાળી દવા પાવી દિનકારક છે.

છતાં ઉપર વર્ણવેલી પ્રકૃતિવાળાં બાળકોને અરીણુવાળી બાળગોળી અપાય છે. તમારા બાળાને તો અરીણુ નહીં જ માફક આવે, માટે આપવાની જરૂર નથી. એટલે બાળસોગડીનો પાઠ પહેલાં લખી, અન્ય બાળકોને ઉપયોગી થાય એટલા માટે શાસ્ત્રીય બાળગોળીએનો પાઠ કે બીજાં ઔષધો સાથે અરીણુ મેળવવાથી નુકશાન કરે નહીં એવો પાઠ લખ્યું છું.

બાળરક્ષક સોગડી બનાવવાનો નુપસો. વાવ-ડીંગ, વાપુખાં, સંચળ, ઇદ્રજવ, કરીઆતાની પાંદડી, સુંઠ, હરડેની છાલ, કેકામારી, બાળવજ, જ્યક્ષળ, જવંત્રી, પિત્તપાપડો, કડુ, કાળીજીરી, કાચકાનાં ખીજ, કઠંબો, અત્તવખની કળી, એળાચો, રે-વંચીનો શીરો, મરડાશીંગો, મંદૂરભરમ, ગોદંતી ભરમદરેક સરખે વજને લઈ, ખાંડી, જીણા લૂગડે, ચાળી નાંખી, શુલાખજળમાં ત્રણ દિવસ ઘુટી, સોપારી જેવડા પ્રમાણથી સોગડીની આકૃતિ જેમ બનાવી, છાંયે સુકવી, ડખી ભરી રાખવી. એમાંથી સવાર સાંજ પાણીમાં ધસી એનો ધસારો પાવો. એનાથી પેટ સાફ રહે છે. બાળક ચુંકાતું નથી અને ધાવણ તથા દુધ પચે છે. શાસ્ત્રીય બાળગોળી અરીણુવાળી—જ્યક્ષળ, શુદ્ધ હીંબળો, કેસર, ગોરોચંદન સાચું, જવંત્રી,

જીરું, ઇદ્રજવ, કેરીની ગોટલી, સુંઠ, લવીંગ, તીખાં, ખીલીનો ગરબ, ચણકબાવા, કડા-છાલ, અંતિવિપની કળી, મોડી અજમોદ, સાકર વગેરે દરેક બા તેલો અને અરીણુ ના ભાર લેવું. પ્રથમ ઓસડીયાં ખારણીમાં ખાંડી, જીણા લૂગડે ચાળી લેવાં અને કેસર, શુદ્ધ હીંબળો, ગોરોચંદન તથા અરીણુ ગુદાં કાઢી લેવાં. પ્રથમ અરીણુ ને ખરલમાં પાણી નાંખી કચ્છો કરવો. એ તૈયાર થયા પછી કેસર, હીંબળો શુદ્ધ, તથા ગોરોચંદન નાંખી એકત્ર કરી, બાફીનાં ઓષડીયાં નાંખી, એક દિવસ ઘુટીને મગ જેવડી ગોળીઓ બનાવી છાંયે સુકવી દેવી. એમાંથી તંદન નાના બાળકને એક ગોળી ધાવણમાં ઘુટીને આપવી. બાળકની ઉંમર મોટી થાય એમ પછી જરૂર લાગે તો બખ્ખે આપવી. વધુમાં વધુ ચાર સુધી અપાય. પણ જો એકથી ચાલે તો વધુ દેવાની જરૂર નથી, એ ખાસ યાદ રાખવું. વળી એક મહીનાથી નાના બાળકને આપવી જ નહિ. બાળક મહીના દોઢમહીનાતું થાય પછી જ શરૂ કરવી.

આ બાળગોળીએથી નુકશાન થતું નથી, તેમજ બાળકને માફક પણ આવી જાય છે. ચરદી પણ લાગતી નથી. પણ આ બાળગોળી દેતાં પહેલાં અરીણુ માફક આવનારી પ્રકૃતિ છે કે નહીં, એનો નિશ્ચય કરી લેવાની ખાસ જરૂર હોય છે.

ધણાં બાળકોને સવારે સોગડી ધસીને પાવાથી અને સાંજે બાળગોળી આપવાથી પણ તંદુરસ્તી સારી રહે છે. જેવે પ્રયોગો એક સાથે પણ આપી શકાય છે.

વુળી નખળાં બાળકોને આ અંકમાં જ આપેલી કુમાર કંથાણુ રસ બંદુ જ કંથા-કારક નીવડે છે, એ બાળકોનું અમૃત છે એમ કહી શકાય. બાલશોષમાં પણ આ કુમાર કંથાણુરસની ગોળીઓ વાપરવાથી બંદુ લાભ થાય છે. અતઃકમાં શરતચૂકથી બાલશોષના લેખમાં આ કુમાર કંથાણુરસ સૂચવવાતું રહ્યું એવી એ અહીં આપેલ છે. *

આપના કારતક મોહનાના અંકમાં જે બહેને પૂછ્યું તેવો જ પ્રશ્ન મારો પણ છે. મને કમરના નીચેના ભાગમાં મેદ બહુ વધી ગયો છે. મારે એક નાનું બાળક ચાર મહિનાનું છે. તે આવ્યા પછી મેં લગભગ દોઢ મહિનો પેટે પાટા બાંધ્યા હતા, છતાં પેટ વગેરે પર મેદ વધી ગયો છે. તો તેના ઉપાય આપે બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે શરૂ કર્યો છે. વળી 'બાળશોષ'માં આપ માત્ર મહાયોગરાજ ગુગળની ગોળાઓ બતાવેલા છે અને પુછપરછમાં સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ ગુગળની ગોળાઓ બતાવેલા છે. તો તેમાં વધારે ફાવદાકારક કંઈ ગોળાઓ છે તે મહેરબાની 'કરીને બતાવશો અને આ સિવાય બીજા કોઈ ખાવાપિવાના ઉપાયો હોય તો ખાસ જતાવશો.

બીજો પ્રશ્ન એ છે કે—

મારું બાળક ધાવણું છે. પણ મને પુરતું ધાવણુ આવતું નથી. અને એને ઉપરનું દુધ આવતું પડે છે. બાળક જરા નબળું છે. એને ઉપરનાં દુધમાં જે તરવો જોઈએ તે મળતા નથી. આપ જે ધાવણુ વધારવાના ઉપાયો બતાવશો તો મહેરબાની થશે.

મેં એવું સાંભળ્યું છે કે, બાળકને કેડવાટની સાથે જરા સોનું ધસીને આપવાથી બાળકની તંદુરસ્તી વધે છે; તો એ વાત સાચી છે? અને જે સાચી હોય તો કેટલા સોનાના ધસારા બાળકને આપવા જોઈએ અને કેટલી ઉંમર સુધી વગેરે લખી જણાવશો. —અનુસયાબહેન.

મેદ માટે સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ ગુગળ વધારે ઉપયોગી છે. એ વધારે ખરચાળ છે અને મહાયોગરાજ ગુગળની કીંમત ઓછી છે. બેજો મેદ મટાડવા માટે વાપરી શકાય છે. પણ વધુ ગુણકારક સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ ગુગળ છે. એ સિવાય બીજા ઉપાયો કારતક મારના અંકમાં પુછપરછ વિભાગમાં જણાવ્યા છે. તે અને એમાં મૂલ્યવેલ પંથવિધાન એવું

અવશ્યન કરવાથી જરૂર વધેલ પેદુ અને મેદ વૃદ્ધિ દૂર થઈ જશે.

ધાવણુ ઓછું આવવાના કારણોમાં શારીરિક નબળો બાંધો, મરચાં, ખટાસ, કઢી, ફરસાણુ વગેરે પોષણુ વગરના પદાર્થોનું અતિસેવન, સગભાવરચા અને બાળક ધાવતું હોય ત્યારે પણ પુરુષ સહવાસ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. માટે બાહી-નાશક અને પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો. ધાવણુ વૃદ્ધિ માટે એ ખાસ જરૂરી છે અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની પહેલી ફરજ છે. ઉપરાંત દુધ-ધી-માખણુ અને મધુર ફળો ખાસ વધારે પ્રમાણમાં ખોરાક સાથે લેવાં જોઈએ. માખણુ વાળી છાશ પણ ધાવણુને વધારે છે. મરચાં વગર વધારેલું લસણુ ઘીમાં કે તેલમાં તબેલું ખાવાથી પણ વધુ ધાવણુ આવે છે. ઓખા પણ બેઠા રાધેલા (ઓઠાવ્યા વિનાના) ખાવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ઉપરાંત નીચેના ઉપાયો કરવા. રાતાવળ અને આસંધ બેઠે સમભાગે લઈ ખાંડી. વચ્ચગાળ ચૂણું કરી, તેની એક ડબ્બી ભરી રાખવી. એમાંથી સવારમાં જા ભારને આશરે એ ચૂણું જા શેર કે ૦૧ શેર દુધમાં ઉકાળી સાકર નાંખીને પીવું. સિવાય બાલશોપના લેખમાં મતાંકમાં બતાવેલ રતાન્ય સોધક કવાથ પીવો, કે નેનાયી ધાવણુ સુધરે. આ ઉકાળો અને રાતાવળ આસંધના સેવનથી ધાવણુ સુધરશે, પોષકતરવો વધશે અને નિરોગી ધાવણુ આવશે. આ પ્રયોગો સ્તન્ય વર્ધક અને શોધક ગુણવાળા છે.

ઉપરના ઔષધોપચાર અને આહાર-વિહારથી જરૂર ધાવણુ વધુ આવશે; છતાં દુધ આપવાની જરૂર જણાય તો બકરીનું તાજું દોહેલું દુધ આપવાથી બાળકને પચશે અને તંદુરસ્તી બચવાને સંભવ રહેશે નહીં બાળક એક વર્ષનું થયા પહેલાં ગાય કે બેંસનું દુધ માફક નથી આવતું એવો અનુભવ થયો છે. મેથીના પ્રયોગ વાણે હરનાર છે. દાપન અને પાચન છે. સ્ત્રીઓના દર્દોમાં મેથી

ગુણકારક છે. વળી મેથીમાં લોટના ગુણો રહ્યા છે. એટલે પાંડુરોગને લાભકારક છે. જઠર અને આંતરડાંને સુધારે છે. આયુર્વેદમાં પણ મેદ ટાળવા માટે લોહભખના ઘણાં પ્રયોગો છે. એટલે મેદ ઘટાડવામાં મેથીની થોડી ઘણી અસર છે. પણ મેદ દૂર કરવા માટે કારતક માસના અંકમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે આહારવિહાર વગેરેમાં ધરમૂળતું પરિવર્તન કયાં વગર ખીજા ઔષ્ધોપચાર નકામા નીવડે છે. સગર્ભાવસ્થામાં આઠમો માસ અધુરે ત્યારે સ્ત્રીઓને મેથીના ઘાડુ તો ખાસ ખવરાવવામાં આવે છે એમાં રહેલ લોહના ગુણો એ વખતે ગર્ભરથ બાળકને અને માતાને જરૂરી હોય છે. વળી સુવાવડ પછી પણ મેથીનો પ્રયોગ સ્ત્રીઓને બહુ જ ઉપયોગી છે. સુંવા અને મેથી તો આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને સુવાવડમાં આશીર્વાદ સમાન છે. સુવર્ણ અઘ્રપ્રસૂત બાળકથી માંડીને આબાળજીવને બહુ જ ગુણકારક છે. આયુર્વેદ તો ગળથુથીમાંથી સુવર્ણનો પ્રયોગ કરવાનું બાળકને ફરમાવે છે. બાળકને સોનું ધસીને પાવા કરતાં સુવર્ણની ભખમ કે વરખ ઠાઈ દવાઓની સાથે મેળવીને આપવામાં આવે તો સાઈ એમ માઈ માનવું છે. છતાં મધમાં કે ધાવ-જીમાં અગર દુધમાં ધસીને અપાય ખંડે. કસોટીના પરચરની ખરલમાં ઉપર કહ્યું તેમ પાંચેક ધસરકા ધસીને પાયા હોય તો કાંઈ ખોટું નથી.

અથવા સોનાના વરખનું એક પાનું અષાઠ મધમાં વાડી ખૂબ મેળવી એક શીશીમાં ભરી લેવું. એમાંથી થોડું થોડું મધ ચટાડવું અથવા ચમચી ચમચી દુધમાં મધ નાંખીને પાનું. એક સોનાના વરખના પાનાંવાળું મધ એક મહીનો પહોંચાડવું. મધ સાથે સોનાના વરખ ખરાબર મિશ્રણ થઈ જશે. બાળકને સોનું વરાવાની આ સડેલામાં સડેલી રીત છે.

પણ સૌથી સરસ તો આયુર્વેદમાં કુમાર-કદવાચરસની બનાવટ છે. એ બાળકને માટે બહુ ફાયદાકારક છે. પ્રતિષ્ઠિત શર્મસ્ત્રીઓમાં

મળી શકે છે; એનો પાઠ નીચે મુજબ છે—
 રસસિંદુર, સાચાં મોતીની પિષ્ટ, સુવર્ણ ભખમ, અલકભખમ, લોહભખમ, અને સુવર્ણ માક્ષિકભખમ દરેક ૦૧ ૦૧ તોલો ખરલમાં મેળવી કુંવારના રસમાં એક દિવસ ધુંટી મગ જેવડી ગોળાઓ બનાવી છાંયે સુકવી, શીશીમાં ભરી રાખવી. એમાંથી રોજ એક ગોળા ધાવજીમાં કે મધમાં ધુંટીને આપવાથી બાળકના દરેક રોગો મટે છે અને બાંધો મુજબ થાય છે.

સ્રીજીવનના ગયા અંકમાં મેદ ઘટાડવાના ઉપાય બતાવ્યા છે. તેમાં અરણીના રસ ની ગોળાઓ કેવી રીતે બનાવવી તે જણાવ્યું નથી. તો તેની વિગત બતાવવા વિનંતી છે. વળી પેશાબની તકલીફ નથી, તો ધૂપ લેવાથી જેર-ફાયદો તો નહિ થાયને ? —રસીકાદેવી

ગુપ્ત ભાગમાં મૂકવાની સ્ત્રીઓ માટે અરણીનાં રસમાં બનતી ગોળાઓના નુરખો નીચે પ્રમાણે છે.

ગંધીલો વજ, આંબા હળદર, મરડાસીંગી, વાપુંમાં, ચીમેડ, મેથી, અને સુવા તથા ઘીમાં તળેલાં કાંટાળાંમાં.

ઉપર બતાવેલ આઠે ઓસડીયાં સરખે વજને લઈ, ખાંડી, ઝીણા લુગડેથી ચાળા, એક ખરલમાં નાંખી, અરણીના પાનમાં એક બે દિવસ ધુંટી, પછી એમાં ફરીથી પાણીમાં અરણીનો રસ મેળવી રાખ જેવું દીકું કરી, કલાઈ દીધેલ વાટકામાં નાખી, સુલે મુખી, મરમ કરી ફરી ખદખદાવવું. ગોળા વાળવા જેવું થાય ત્યારે ઉતારી પાણું ખરલમાં નાખી, થોડીવાર વાડી, એની સોપારી જેવડી કે મોટાં ખોર જેવડી ગોળાઓ બનાવવી અને ઉપર થોડું પાતળા રતું એક પડ વીંટળા છાંયે સુકવી. એમાંથી રોજ રાત્રે સૂતી વખતે યોનિમાર્ગમાં એક ગોળા મૂકી સૂઈ જવું અને સવારે કાઢી લેવી. આં ગોળાઓ વાપરવાથી યોનિધ્વજ, પ્રદર વગેરે મટે છે અને—યોનિ સંકોચન થાય છે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ. ૧૪૪ નીચે)

સ્ત્રી-જગત સમાચાર

મુંબઈ પ્રાંતની ધારાસભા માટે થાણા જીલ્લા દક્ષિણ વિભાગમાંથી શ્રીમતી ગોદાવરી પદ્મવેંકટ કોમ્પ્યુનિસ્ટ પક્ષ તરફથી હિમા રહેવાનાં છે.

સુરત જીલ્લાના એરથાણુના એક કંડવા કણ્ણી પોતાની ૪૫ વર્ષની ઉંમરે પત્ની અને ત્રણ સંતાન હોય છતાં મધ્યાહન પુરની પંદર વર્ષની બાળા સાથે પરણવા તૈયાર થયા છે.

હાલની કન્યાશાળાના પ્રિન્સીપાલે આઝાદ હિંદ દેશ દિનના સરકસમાં ભાગ લેનાર બાળાઓની રોકાવરણોપોચિત્ત કરાવી છે ને હોસ્ટેલમાં રહેતી બાળાઓને ટેસ્ટ પરીક્ષા પછી હોસ્ટેલ છોડી જવા કહ્યું છે.

પાટણના એક હિંદુ શૃંગેરચની પંદર વર્ષની પુત્રી તેના મામાને ઘેર સુરતમાં રહેતી હતી ત્યાંથી તેને ફોસલાવી તેની સાથે નીકાડ કરવા છુપાવી રાખવા માટે ત્રણ મુસ્લીમોને સજા થઈ.

સામરમાં ધરતીકંપને કારણે બારે બરતી આવતાં મુંબઈ અને પરાંઓના સાગર કંઠિથી ચાર ઓઝો તણાઈ ગઈ.

હિંદમાં એક લાકરી નાયમાં હિંદી સેનાના મહિલા-જના સભ્યો હાજર હોવાથી ગોરાંગ ત્યાંગનાઓએ ત્યાં કરવાની ના કહી હતી. અને તેમને વિદાય કરવામાં આવ્યાં હતાં. આવા રંગભેદના કારણે હોહા થઈ છે.

સોનમદમાં સૌ. કુસુદેવી મહેન્દ્રનાથ વેદાલંકાર અને સુરતમાં સૌ. કિરણજીવન યાગ વસ્ત્ર્ય અગ્નિહોત્રીનાં યુવાન વયે અવસાન થયાં.

માહુગામાં, યુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના આશ્રયે કુમારીકા સંધની સભ્ય બહેનોની 'સ્ત્રી પુરુષના સમાન હોય' ઉપર વક્તૃત્વ હરીશાઈ થઈ હતી.

કરમસદમાં રાત્રે દુધ પાઇને મુવાડેલ ત્રણ બાળકો (એક છોકરાને બે છોકરી સવારમાં) મરી ગયેલાં માલુમ પડ્યાં. દૂધમાં ઝેરી તત્ત્વો હોવાનું મનાય છે.

મુંબઈ ધંધાકા વીમેન્સ કાઉન્સિલના સભાસદોનો એટ-હોમનો મેળાવડો વીલ્સન કોલેજમાં ચોપાટી પર યોજાયો હતો.

થોડા દિવસ પર લખ્ખનો રેડીઓ ઉપર બે છોકરીઓ નાનકડો પોગ્રામ 'માધક' ઉપર ચલાવતી હતી ત્યારે એક દાડીબા ઓફીસરે ઇશારા કરવા માંડ્યા હતા અને એથી એક છોકરીએ ગભરાઈ ગઈ ત્યારે પાડવા માંડી. ઓફીસર એથી ચીડાય ગયો અને છોકરીને બહાર નીકળવા કહ્યું. છોકરી એટલી બંધી બધી ગઈ કે બેભાન થઈ ગઈ.

રેશન ડાયરેક્ટરને ખબર આપતાં તે આવી પહોંચ્યા અને છોકરીઓને પોગ્રામ પૂરો કરવા કહ્યું. પણ છોકરીઓ એટલી બંધી ગભરાઈ ગઈ હતી કે પોતાનું કામ પૂરું કરવાની ના કહીને ચાલી ગઈ હતી.

કલકત્તાની સ્ત્રીઓની એક સભામાં થી, સરોજની નાયડુએ કહ્યું હતું કે, કોઇને પણ પોતાના પુત્ર પસંદ કરવાના હોય તો હું પોતે તો કેપ્ટન શાહનવાઝ, સહગલ અને લેફ. ધીલનને જ પુત્રો તરીકે પસંદ કરું.

સુરતના પારસી પ્રગતી મંડળ તરફથી બાળકોની તંદુરસ્તી હરીશાઈ અને બહેનોની વક્તૃત્વ હરીશાઈ રાખવામાં આવી છે.

સુરત સાર્વજનિક મંદિર
હાઇસ્કૂલની શિક્ષિકાઓ રાજ્ય-
નામાં આપે છે. કદાચ પાર્ટ-
ટાઇમ શિક્ષિકાઓને વધારે
પગાર આપવા સામે, વિરોધ
તરોડે ૧૫ થી ૧૭ શિક્ષિકાઓ
સમુદ્ધ રૂપે એકી સાથે રાજ્યનામું
આપે એવો સંભવ છે.

*

સિંધ હૈદરાબાદમાં મળના-
રી અદારમી અખિલ હિંદ
મહિલા પરિષદની ચુંટણીમાં
મતભેદ પડતાં શ્રીમતી વિદ્યા
સુભણે કુ. દેવી ચીલારામનું
ઉમેદવારી પત્રક ખોટું કરા-
વવા કોટનો આ શ્ર ય લીધી
હતો પણ સમાધાન થઇ
જવાથી ચુંટણી થઇ શકી.

*

સાવંતવાડીના, ના. મહા-
રાણી સાહેબને હાથે મુખ્ય
યુનિવર્સિટી કોન્વોકેશન હોલમાં
પ્રદર્શન પ્રદુ મુદાયું હતું.

*

ચીલેપારથે ગોકલીબાઈ
હાઇસ્કૂલનો વાર્ષિક ઉત્સવ લેડી
હાઇસ્કૂલના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

*

શી. ઇન્દીરાબેન ત્રીવેદી
આંકડાશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે
વડોદરા રાજ્યના ખર્ચે વિલાયત-
જનાર છે.

*

આવનગર મહિલા વિદ્યા-
લયના મકાનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા
આવનગરના મદારાગજ સાહે-
બના દાયે થઇ.

વડોદરા ભગીની સમાજનો
રોપ્ય મહોત્સવ મહારાણી
શી. શાન્તાદેવી ગાયકવાડના
પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

*

કલકત્તામાં ચીતરંજન
સેવાસદનમાં પ્રમુતિગૃહ માટે
એક વોર્ડ ખીરલા કુટુંબ તર-
ફથી અને ખીજે વોર્ડ જાએ-
ન્ડા કુટુંબ તરફથી બંધાવી
આપ્યા તેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા
પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના
હાથે થઇ.

*

મદ્રાસમાં મધ્યસ્થ ધારા-
સભા માટે શ્રીમતી અમ્મુ
સ્વામીનાથન ચુંટાયાં.

*

કરાંચીમાં સગીર છોકરી
ઉપર અત્યાચાર કરવાના ગુન્હા
માટે એક કરોડપતિ વેપારી
ગુલામહુસેન પ્રધાનને આલવર્ષની
સખત કેદની સજા થઇ.

*

કલકત્તાના શ્રીમતી લક્ષ્મી-
દેવી જગપાળ તરફથી જનરલ
હોસ્પિટાલ અને વૈદકિય કોલેજ
કરવા માટે જમીન અને રોકડ
મળી આઠ લાખ અને માસિક
એક હજારની ગ્રાંટ ત્યાંની સુધ-
રાઇને આપવાનું જાહેર કયું છે.

*

વડોદરા રાજ્યના જાણીતા
ટેન્નિસ કાર્યકર શ્રીમતી બાનુ-
મતીજીબેન આઝાદનું યુવાન વયે
અવસાન થયું.

*

કચ્છ પરિષદ અંગે સી-
ઓની એક સભા રાખવામાં
આવી હતી તેમાં શ્રી. મુદુલાબેન
સારાભાઈ એ બહેનોને જાહેર
પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા વિનંતી
કરી હતી.

*

સીંધ ધારાસભાની બેઠક
માટે કુમારી જીદીબેન સીપાહી
મલાની ખીનહરીદ ચુંટાયાં.

*

કાઠિયાવાડની બહેનો માટે
આંખલા (સોનમઠ)માં બહેનો
માટે એક તાલીમ વર્ષ ખોલ-
વામાં આવશે.

*

વડોદરા નરેશના જન્મ
દિવસ પ્રસંગે રાજ્યમાં જનતા
વસ્તુઓનું પ્રદર્શન બરાશે. તેની
વ્યવસ્થા માટે લેડી ચીતરંજી
પ્રમુખપદે એક સમીતી નીમાઇ છે.

*

અમદાવાદની એક દાનવીર
હરિજન બહેને પાવાગઢમાં
હરિજનો માટે ધર્મશાળા બંધા-
વવી શરૂ કરી છે. તેનું ખાત-
મુહૂર્ત થઇ ગયું.

*

અમદાવાદમાં પંડિતજીની
ચાલીમાં રહેતી મુસ્લીમ યુવતી
અમીનાનું નાક કાપીને તેનો
ધણી તે લઇને નારી ગયો.

*

સીંધ હૈદરાબાદમાં અખિલ
હિંદ મહિલા પરિષદનું આઠ-
રમું અધિવેશન શ્રી. હંસાબહેન
મહેતાના પ્રમુખપદે બરાયું.

શ્રી. શરતબાણુની પુત્રી
કે. ગીતા બેઝનું લગ્ન શ્રી.
શ્રી. અવનેન્દ્ર વિશ્વાસ સાથે થયું.

*
બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ
રેલ્વેમાં સ્ટ્રીક્ટોરની ટીકીટ
તપાસવા સ્ટ્રી-કલેક્ટરો રોક-
વામાં આવી છે.

*
પૂજ્ય ધારાસભા માટે
બેગમ શાહનવાઝની સાથે લાહો-
રની એક વેશ્યા ઉભી રહેનાર
છે. શમશાહ બેગમના પ્રમુખ-
પદે લાહોરની વેશ્યાઓની એક
સભા મળી હતી ને તેમાં 'લીગે
અમારી પાસે પૈસા લીધા હતા,
એને અમારા હોટોની રક્ષા માટે
ખાતરી આપી હતી, પરંતુ એમ
થયું નથી એટલે અમે બેગમ
શાહનવાઝનો મુકાબલો કરીશું.'
એમ કહેવાયું હતું.

*
શકમંદ હાલતમાં ચોરીના
મુદ્દામાં - સાથે પકડાયેલી
બેધપુરની ચાર સ્ત્રીઓને એક
અદવાદીઓની સજા થઈ છે.

*
ગંપાનના વડાપ્રધાન બેટન
કાચુરો શીદિદારાએ પોતાની
નીમણુંક થતાંની સાથે જ
સ્ત્રીઓને પહેલી વાર મતા-
વિધાર આપવા જાહેરાત કરી.

*
અંકલેશ્વરના પ્રસુતિશુદ્ધમાં
એક મુસ્લીમ બાઈએ એકી સાથે
ત્રણ બાળકોને જન્મ આપ્યો.
તથે તંદુરસ્ત છે.

મામડામાં વસતી સ્ત્રીઓ
અને બાળકોની સેવા કરી શકે
તે માટે જરૂરી તાલીમ વર્ગ
અમદાવાદમાં આ મહિને શરૂ
થયો છે. તેમાં બાળકો ન સ્વીકાર-
નાર બહેનો પોતાના બર્થ
દાખલ થઈ શકે છે.

*
મુનિપાલીટીએ
મુંબઈના ગવર્નરને માનપત્ર
આપ્યું તે સભામાં સુધરાઈના
એક સભ્ય કે. હેમલતાએ જાહેર
વિરોધ દર્શાવ્યો. તેમની હિંમત
માટે તેમને સર્વેએ બંધવાદ
આપ્યો.

*
મુંબઈમાં સર કાવસજી
જહાંગીર હોલમાં હિંદી વિમા-
નીઓના રંજન માટે નૃત્ય અને
નાટ્ય પ્રયોગોનો કાર્યક્રમ
રખાયો હતો.

*
જળગાંવ ગુજરાતી મહિલા
સમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રી.
શુભાબમાઈ રઘુનાથજી દેસાઈના
પ્રમુખપદે ઉજવાયો. તેમાં
સાથીઓની હરીશાહ અને
ગુણજી પ્રદર્શન પણ રાખ્યાં હતાં.

*
ખનારસ હિંદુ યુનિવર્સિ-
ટીએ કે. કલ્યાણીદેવી નામની
એક અધ્યાપિકા કન્યાને વેદનો
અભ્યાસ કરાવવાની ના કહી.

*
માહી મ માં લક્ષ્મીબાઈ
નામની યુવતી પ્રાયમસ ઉપર
રક્ષિતા દાગીને બળી મરી.

વડોદરામાં ચંચળ નામની
બારેયા યુવતીની લાસ ગોદામાં
બાંધેલી પોલીસને મળી આવી.

*
મેડમ મોન્ટેસોરી હવેથી
હિંદમાં જ સ્થાપિત રહેવાનાં છે.

*
પારડીની અંગ્રેજી શાળાના
અનાવીલ શિક્ષક શ્રી. મગનલાલ
શુભાબમાઈ દેસાઈએ તેમની પાસે
બહુતી પારસી બાળા કે. કોલાં
સાથે આંતરરાષ્ટ્રિય લગ્ન કર્યાં.

*
દોહોમાં છેલ્લી સુટબ્લી
પ્રસંગે કોંગ્રેસને મત આપવા
પરદેશીન બાનુઓ ઉપરાંત
૭૨ વર્ષનાં બેવડાં વળી ગયેલ
એક દાદીમા પુત્રી અને પૌત્રી-
ઓનો ટોકા લઈને મત આપવા
ગયાં હતાં.

*
લંડનમાં મળેલી ૧૪ દેશના
પ્રતિનિધિઓવાળી વિશ્વ યુવક
પરિષદમાં મુંબઈની પારસી
યુવતી ડીટી બૂમલાએ જાહેર
બાણ આપ્યું.

*
કલકત્તામાં શ્રીમતી બ્યો-
તિમર્થી ગાંધીવીનું મોટર અક-
સ્માતને કારણે હોસ્પિટલમાં
અવસાન થયું. તેઓ રાષ્ટ્રીય-
સેવિકા ઉપરાંત બંગાળની
મહિલા આત્મરક્ષા સમિતિના
સંચાલક હતાં. તેમણે લંકાની
બોધિષ્ઠ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના
આચાર્ય તરીકે કામ કર્યું હતું
અને લંકા તથા બંગાળની સ્ત્રી-
પ્રજ્ઞામાં મોખરે હતાં.

કારવાડમાં આઝાદ ફોજ-
દિન સરઘસનો આગેવાની લેવા
માટે ત્યાંના કલેક્ટરની ઓફી-
સના હીસાબી ખાતામાં કામ
કરનાર ઓ-કારકુનને નોકરી-
માંથી ફટી કરવામાં આવી.

*

જળપુર હેડ પો ૨૮
ઓ ફી સ ના શોટરને ઓઓ
ઉપર લખાયેલા કાગળો ઉઘાડત.
કરવા માટે નંચ માસની સગ થઇ

*

મોરખીના નામદાર જીનીયર
મહારાણી સાહેબ શ્રી. સુરજ
કુંવરબા સાહેબ (રાજ-
પીપળાવાળો)નું અવસાન થયું

*

નવસારીમાં માયકવાડ
મહારાણીશ્રી સીતાદેવીએ
ચીમનાખાઇ મહિલા વિશ્રામની
મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે
પ્રમુખ શ્રી. રાજરત્ન સુનામાય
દેસાઈ અને મંત્રીઓ શ્રી.
કાંતાબેન, તહેમીના બહેન અને
કુસુમબહેને તેમને સત્કાર્યા હતાં.

*

પારીસમાં મ્યુનિ. કાઉ-
ન્સિલર શ્રીમતી માથો રીચાર્ડના
હરાવ ઉપરથી પોલીસ વડાએ
શહેર અને પરાંઓના ૬૦૦૦
વેશ્યાગૃહો બંધ કરાવ્યાં.

*

મુંબઈના જૈન આગેવાન
શ્રી. પરમાનંદ કાપડીઆની
પુત્રીશ્રી. મેનાબહેને શ્રી. અજીત
દેસાઈ નામના અનાવીલ પુત્રાન
સાથે લગ્ન કર્યાં.

નીળપુરમાં એક મુસ્લિમનું
મકાન તૂટી પડતાં બે ઓઓ
હવાઇ મરી ગઈ.

*

વડોદરામાં શ્રીમતી તારા
મતી ગુપ્તે ખી.ટી. કોલેજમાં
અભ્યાસ કરતા હતાં. તેમની
પોલીટીકલ ઓફીસમાં નીમ-
ણુંક થઈ.

*

વડોદરા રાજ્ય ધારા-
સભામાં લેડી મિત્રના પ્રયાસથી
એક ઓસભ્ય લેવાશે.

*

સુરત મહિલા કલબને
વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રીમતી ઉષાદેવી
રણુજીતરામ મુન્સફના પ્રમુખ-
પદે ઉજવાયો.

*

કાસીમખજારના મહા-
રાજા સાહેબના માણેકનું
અવસાન થયું.

*

મુંબઈ ધારાસભાની મુ-
રલીમાં વિભાગની ચાર બેઠકો
માટે ૨૪ અરજ થઈ છે તેમાં
શ્રીમતી સુરી તૈયબજી, અતિયા
બેગમ અને શ્રીમતી સીકંદર
દહેલવીએ પણ ઉમેદવારી
કરી છે.

*

શ્રી. વિજયલાક્ષ્મી પંડિત
તેમની પુત્રી રીતાંની તખીયતને
કારણે રોકાઈ જવાથી જન્યુ-
આરીની અધવચમાં હિંદ
પાઠાં દરરો.

હિંદની મુલાકાતે આવતા
પાલામેન્ટના પ્રતિનિધિ મંડ-
ળમાં શ્રીમતી વોલહેડ નીકોલ
પણ આવે છે.

*

ખેડા ઓ મંડળ તરફથી
તેના એક સભ્ય શ્રીમતી
પ્રમીલાદેવી બાટેને વિદાય માન
અપાયું હતું. તેમણે સીવવાનો
હાથ સંચો અને પુસ્તકો બેટ
આપ્યાં.

*

છગલાંડના ડેન્ટ પરમણુમાં
એક રસ્તે વર્ષનાં ડોશીમાએ ૩૮
વર્ષનાં વરરાજી સાથે લગ્ન કર્યાં.

*

મુંબઈમાં વિદ્યાર્થીઓની
પરિવંદ શ્રીમતી સુચિતા કુપ-
લાનીના પ્રમુખપદે મળી હતી.

*

લંડનમાં ઇ. સ. ૧૯૩૬થી
લડાઈ દરમ્યાન ખીજ સાચી
દેશનાં સિનિકોની સાથે પરણેલી
૧૩૪૭૮૪ છોકરીઓનાં લગ્નમાં
આવી પડનાર બંગાળીને
કટોકટીના પહેલા તબક્કા-
માંથી બચાવવા પ્રયાસો થાય છે.

*

વાંદરા મ્યુનિ રકુલબેડમાં
ચુંટાયેલ શ્રીમતી ગુણસુંદરી
આર. જી. નાયકની ચુંટણી
ગેરકાયદેસર હરાવવાથી. મુમુક્ષ
પીરભાઈએ કચેલ દાવા ઉપરથી,
શ્રી. ગુણસુંદરી ચુંટાવા માટેની
લાયકાત ધરાવના ન હોવાથી,
ચુંટણી ગેરકાયદે હરાવવામાં
આવી છે.

સ્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું સ્રીઆતું માસિક

વર્ષ સાતમું : મહા ૨૦૦૨ : કૃષ્ણઆરી ૧૯૪૬ : અંક ચોથો

ગ્રામ પુનરચના

દુર્ગમ

અજુઓએ આપણને સૌને જાણતું હતું છે. મહાન વિનાશક શક્તિ તરીકે, વિજ્ઞાનની વસ્તુ છે, એ વાત સમજાઈ ગઈ છે. પરંતુ જે એને સજે છે એના કરતાં એ વધુ મહાન નથી. એટલે કે વ્યક્તિ કરતાં વિજ્ઞાન વધારે મહાન નથી. એટલા માટે આપણે સામાજિક રચનામાં એવા ફેરફાર કરવા જોઈએ કે જેથી દરેક વ્યક્તિમાં રહેલું સુંદર અંશનો વધુ ને વધુ વિકાસ થાય. તો જ અજુઓએ છતાં—આપણે એક સુખી સ્વસ્થ શાંત દુનિયા જોઈ શકીએ. આ વસ્તુસ્થિતિ શક્ય બનાવવા માટે ગ્રામજીવનની પુનરચના એ અત્યારની દુનિયાનો મહાન પ્રશ્ન છે.

ઔદ્યોગિક શહેરના વિકાસની પાછળ દુનિયા આંધળિયાં કરી રહી હતી. વધુ ઉદ્યોગ, વધુ ઉત્પાદન, વધુ વ્યાપાર, વધુ પ્રવૃત્તિ—અને એ સઘળાંના પરિણામ રૂપે વધુ સુદૃઢ—એ એક વખતનો દુનિયાનો કાર્યક્રમ હતો. આજે એમાં પલટો આવ્યો છે—ને પલટો આવેલો ન દેખાતો હોય તો એને આવ્યા વિના છૂટકો નથી. ઔદ્યોગિક શહેરને બદલે—શહેરનાં તમામ સાધન

ને સાધના ધરાવનારાં, પાસેપાસેનાં નાનકડાં ગ્રામજૂથો રચાય ને એ ગ્રામજૂથો શહેરની સગવડ ધરાવતા છતાં શહેરી જીવનનાં કલુષિત અંગો ન ધરાવે, એ હવે પછીની ગ્રામરચનાનું પ્રધાન લક્ષ્ય રહેલું જોઈએ. અત્યારે શહેરો—સોજા ચડેલા શરીર જેવાં અપંગ ને શક્તિહીન છે. ગામડાં—માંદા પડેલા કૃશ શરીર જેવાં અશક્ત ને અધ છે. શહેરો પોતાની મેળે ચાલી શકતાં નથી. ગામડાં પોતાની મેળે જોઈ શકતાં નથી. શહેરોમાં ધમાલ નજરે ચડે છે. ગામડાંમાં કૂચલી મળે છે. શહેરોમાં ભભકો ને વિલાસ છે. ગામડાંમાં ધૂળ, અપંગતા, તૃષ્ણા, અને ઈર્ષા છે. ગ્રામજીવનની પુનર્રચના કરનારો, એની ખેતી—અને ખેતીને લગતા સામાન્ય ઉદ્યોગો—અને એ તમામ ઉદ્યોગોનું વિજ્ઞાનીકરણ, એના ઉપર જેટલું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે, તેટલું જ એ ગ્રામને નવીન બનાવી શકશે. ગામડાંઓમાં તમે કોઈ પણ વાતનો અપાટણધ પ્રચાર કરી શકો. કેવળ એટલા પ્રચાર માત્રથી ગામડાં સરજી શકાતાં નથી. એને માટે તો આપણી પ્રાચીન પરંપરાના તલરંપશીં અભ્યાસની ને એ પરંપરાના સદંશને તો સમજીને રાખી લેવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. એ શક્તિને લગત કરવા માટે અત્યારનાં તમામ સાધનો પણ યોગ્યાં પડશે. કારણ કે શક્તિ ત્યાં છે પણ એના ઉપર જે થર બાઝ્યા છે તે ઉખેડવા જાતાં—મૂળતરવો પણ, અણુઘડ ગ્રામસેવકને હાથે કે અણુઘડ રાજકીય પ્રચારકને હાથે, ઊખડી જવાનો ને એ રીતે સર્જનાત્મક રચના કરતાં તો વંધારે વિનાશ થવાનો સંભવ છે. એવું પણ બને કે અત્યારે આ વસ્તુ ન જ સમજાય—છતાં સમય જતાં એનું કટુ પરિણામ તો ત્યાં દેખાય. એટલા માટે ખરી અગત્ય તો એ છે કે એ આખા કાર્યક્રમને અત્યંત કુશળતાથી, વૈજ્ઞાનિક રીતે, આર્થિક રીતે, સામાજિક રીતે ને ધાર્મિક રીતે પણ, અભ્યાસના વિષય તરીકે ને કૂરમાં કૂર ટીકાઓ સામેથી માગીને પણ, દિવસોના દિવસો સુધી સતત પરિશ્રમ કરીને—ઘડવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ગામડાંમાં કોઈ પણ દિવસ આધુનિક શિક્ષણ લીધેલા કારકુનો ‘એન્ડ્રીંગ’નો પ્રશ્ન ઉઠેલી નહિ શકે. એને માટે તો દરેક ગામડાંમાં પરંપરાથી જે વ્યાજ ખાનારો માણસ મેળો છે—ને જે માણસે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ગામડાંને ઉજાડ કર્યાં છે—એ જ માણસને અથવા એવા માણસને ધીરજ અને શાંતિથી, પ્રેમથી, બને તો ધાર્મિક વાતાવરણ સરજાવીને ને શક્ય તેટલાં રાજકીય બંધનો ધડીને પણ—એના કાર્યક્રમમાં નવું રૂપ અપનાવી લેવા સમજાવવો પડશે. જે પ્રશ્નો ગામડાંમાં હતા જ નહિ—એવા નવા પ્રશ્નો પણ આવશે. આ સધળા પ્રશ્નોને છલવા માટે, સાહિત્ય, રાજકારણ, સિનેમા, રેડિયો, પ્રદર્શન, મેળાવાડાં, શિક્ષણ, પુસ્તકપ્રવૃત્તિ ને બીજા અનેક વસ્તુઓ કરવી પડશે. એ આખા કાર્યક્રમને

અમુક વર્ષોમાં ને અમુક મંદિરામાં વહેંચી લેવો પડશે. અને તે છતાં અસંખ્ય માણસો આ આખા કાર્યક્રમને સમજવાનો ને એ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા માટે પોતાની તમામ શક્તિનો વ્યય કરવાનો સંકલ્પ ન કરે, ત્યાં સુધી એ સફળ ન જ થાય. એવું પણ બને કે ઢેટલાક કાર્યક્રમો તો કેવળ સેવાભાવી વ્યક્તિઓ જ કરી શકે. એમાં રાજસત્તા—પછી તે ગમે તેના હાથમાં હોય—ડબલ કરે એ અસહ્ય ગણાવી લેઈએ. પ્રાદશિક્ષણનો કાર્યક્રમ એવો છે. અંગ્રેજોએ શિક્ષણને રાજસત્તાનું ગુલામીપદ આપ્યું. પણ સાચી રાજસત્તાએ, જેમ ન્યાયમાં તેમ શિક્ષણમાં, માથું મારવું યોગ્ય નથી. કોઈ પણ ‘રામરાજ’ પ્રાદશિક્ષણનો પ્રયોગ કરતાં, પોતાના ગામડામાં સાચું રામરાજ શી રીતે આવી શકે એ સમજાવવાનું જોખમ નહિ વહોરે. એ તો એટલું જ ધ્રુષ્ટ કે અત્યાર સુધી એની પ્રજા અભણ હતી ને અણુધડ રીતે એને નમતી; હવે એ અંક્ષરજ્ઞાન ભલે મેળવે—પણ એ સત્તાને નમતી બજતી તો રહે જ. એ પ્રાદશિક્ષણમાં કોઈ દિવસ એમ કહી ન શકે કે “રાજ ખરાબ હોય તો એને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાનો પ્રયત્ન હજી છે.” આ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાદશિક્ષણના વર્ગો ચલાવનારી રાજસત્તા એ નવીન રચનાના કાર્યક્રમમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે એમ જ કહેવાય. એનો હેતુ ભલે ગમે તેટલો સારો હોય તો પણ એ સારો રહેવા વિષેની કુશંકા અસ્થાને નથી. પ્રાદશિક્ષણ એ લોક-સેવકોનો જ પ્રશ્ન રહેવો જોઈએ.

ગ્રામપુનરચનામાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, ઉલોગીકરણ અને વસ્તુઓની વૈજ્ઞાનિક સમજ—એ મુખ્ય અંગો થઈ શકે. એનું રચનાત્મક અંગ આપણા સમાજને અનુરૂપ એવું જ રહેવું જોઈએ. અને જે સામાજિક દોષોને લીધે પ્રગતિ અટકે છે તે તમામ દોષોને, કુશળ વેદ કરે છે તેમ, નિદાન કરીને, કકડે કકડે કાઢી નાખવા માટે, વાતાવરણની સજ્જવટ ઉપર ઘણો આધાર રાખવો ઘટે. આને માટે તો નિત્ય ને નૈમિત્તિક એવી વ્યવહાર અનેક રચનાઓ કરવી પડે.

આપણે વિશેષ કાંઈ નહિ તો આટલું તો કરીએ. ગ્રામપુનરચનાનો પ્રશ્ન આવે તે પહેલાં ગામડાના તમામે તમામ પ્રશ્નોનો એક સંગ્રહ તો કરીએ. એ પ્રશ્નોનો સંગ્રહ જ બતાવી આપશે કે આપણી જિંયામાં જિંચી શક્તિઓ પણ—હજી તો ગામડાના પ્રશ્નો સમજવામાં જ—અણુધડ ને અવ્યવહાર જણાયે. એ વખતે જ ખખર પડશે કે આપણા અત્યારના શિક્ષણે એક એવો તો મહાન સંમુદ્ર—આપણી પ્રાદેશિક એકતામાં પણ સરળયો છે કે આપણે સૌ પોતપોતાના બેટમાં જ રહી શકીએ એવા આળા ને કઠંગા બની ગયા છીએ. જનતાજનાદાનને સમજવા માટે આપણો પહેલો પ્રયત્ન.

નહિ હોય તો આવા રાજકીય વાતાવરણમાં જે અનિવાર્ય પરિણામ આવે તે એ જ આવવાનું કે જનતાને સમજવાનો પ્રયત્ન ન કરતા, સૌ એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશે. અને એના જેવી ગ્રામ પુનરંચનાની ખીજ કોઈ પણ અણુઘડ શરૂઆત નહિ હોય.

આપણે આપણી નવી સંસ્કૃતિનો ધ્વજ ગ્રામ-પુનરંચનામાં મોખરે રાખવા માગીએ છીએ એ કુદરતી જ છે, પણ આપણી પોતાની સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો આપણે સિદ્ધ કરવો હોય તો આપણે એ કેવળ નિષ્ક્રિયતાને આધારે સિદ્ધ ન કરી જ શકીએ. આપણે પણ વિજ્ઞાનને અપનાવીએ છીએ—માત્ર એ વિજ્ઞાનને જંગલી જરૂરિયાતોનું દાસ બનાવવામાં આવ્યું, એવું દાસત્વ એને ન મળે એ જોવાનું કામ આપણે કરવાનું છે. આપણી સંસ્કૃતિનો આટલો જ દાવો હોઈ શકે. જુનવાણી તમામ સાધનોનો ઉપયોગ—એટલે ગ્રામ-પુનરંચના, એવી અણુઘડ ને એકપક્ષી સમજ આપણને યુગબળની સામે ટકવાનું પણ સામર્થ્ય નહિ આપે. આપણે—આપણા નાનાંમાં નાના ગામડે પણ નવી દીપ્તિ તાલીમ લેવી જ રહી. એ પોતાનાં બાપદાદાનાં હજી જેવી રીતે તેવી જ રીતે હજી વાપર્યાં કરે અને તમામ વૈજ્ઞાનિક મદદનો ઇનકાર કરીને પોતાનું સ્વત્વ બળવી શકે, એવી મોહક જણાતી સાદી રીતથી, ગામડું પુનરંચના પામશે એ ખ્યાલ અવૈજ્ઞાનિક ને અણુઘડ છે. ગ્રામપુનરંચના માટે—તમામ આધુનિક સાધનો વાપરવાં જ પડશે. એ આધુનિક સાધનો સરજવા માટેની વૈજ્ઞાનિક મનોવૃત્તિ પણ ગામડાએ કેળવવી પડશે. અને વિજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરવાથી જ ગ્રામ રચી શકાશે એ મનોદશા છોડી દેવી પડશે. બુના ખ્યાલો ઉપર નહિ, તેમ જ નવા ખ્યાલોના પોપટિયા અનુકરણમાં નહિ—એવી એક સમન્વયી પૂર્વભૂમિકા રચવાનો સમય હવે આવ્યો છે. તો જ ગ્રામ-પુનરંચના શક્ય બનશે.

(અતુસંધાન પૃ. ૨૦૮થી ચાલુ)

“વાદી-પ્રતિવાદીના વિદ્વાન વકીલોની દલીલો મેં સાંભળી છે. આખી રાત બગીને ચુકાદો મેં તૈયાર કર્યો છે. પણ એ ચુકાદો આપતાં પહેલાં બંને પક્ષને—માદીકરને એકાતમાં મળવાની મારી ધ્વજ છે.”

બંને પક્ષના વકીલોએ સામસામે જોયું. ન્યાયાધીશે ફરી વિનંતી કરી. માદીકરો—વાદીપ્રતિવાદી ન્યાયાધીશને મળવાં કબૂલ થયાં. ‘એમર’માંથી થોડી વારમાં જ ન્યાયાધીશે

પાછા ફરી પોતાનું આસન લીધું. વાદી-પુત્રે પિંજરમાં આવી બહેર ક્યું “નામાદાર ! અમારે માદીકરા વચ્ચે પરસ્પર સમજૂતી થઈ ગઈ હોવાથી હું મારો કેસ પાકો ખેંચું છું”

અનેક અટકો વચ્ચે કોઈને સાચી હકીકતની જલદી ખબર ન પડી—માત્ર માતાની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ ચમકતાં હતાં. આંસુ પગ ન કરે, તે માટે તેનો સાંજનો છેડો ચોરીફપીથી મોં પર ફરી જતો હતો.

આજ ત્રિશોચન ન્યાયાધીશને કોર્ટમાંથી
ધર પાછા ફરતાં ઠીક ઠીક મોકુફ થયું હતું.

એક પુત્રે પોતાની સગી મા સામે
કોર્ટમાં ફરિયાદ માંડી હતી. માનું કહેવું એમ
હતું કે, મિલકત પોતાના પતિએ જીતમહેનતે
ઉપાર્જન કરી હતી; દીકરાની દલીલ એવી હતી
કે, મિલકત વડિલોપાર્જિત હતી. અને પહે
વિદ્વાન અને ભુદ્ધિશાળી વકીલો હતા. પહેલાં
દાવામાં પુત્રની જિત થઈ હતી. 'કેસ' ઉપ-
રની કોર્ટે પહેલો જીતો હતો. શહેરના પ્રતિષ્ઠિત અને
નિષ્પક્ષ અણૂતા ન્યાયાધીશ ત્રિશોચન સમક્ષ
તેની સુનાવણી ચાલતી હતી.

વાદી-પ્રતિવાદીઓના વકીલોએ દલીલદારા
પોતપોતાની ભુદ્ધિના ચમત્કાર દર્શાવ્યા હતા.
સુકાદો કોની તરફેણમાં આવશે તે કહેવું મુશ્કેલ
હતું. મા અને દીકરા-અને પોતે જ જીતશે
એમ દલીલોને અંતે માનતા હતાં; વકીલો એમ
મનાવતા પથ હતા. અને પક્ષના વકીલોની
દલીલોને અંતે ન્યાયાધીશ ત્રિશોચને બીજા
દિવસ પર સુકાદો સુલતવી રાખ્યો, ત્યારે અને
પક્ષમાં કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ રમણે ચડી.

ત્રિશોચને એખરમાં જઈ, ધીનોય વિલંબ
કયો વગર, કામનાં કાગળિયાં મોટરમાં સુકાવ-
રાનો, ધર તરફ પ્રયાણ કર્યું. એના મગજમાં
એક જ વિચાર ઘોળાતો હતો—મિલકત વડિલો-
પાર્જિત હોય કે જીતમહેનતે સંપાદન કરેલી
હોય; પુત્રથી મા સામે ફરિયાદ શી રીતે થઈ
શકે? મા'માં ગાંડપણ નથી; ઘેલછા નથી;
મિલકત હિંગવી દેશે એવી દલીલ નથી થઈ. પછી
જેણે નવ નવ માસ સુધી પોતાના પેટમાં
રાખ્યો છે, એવી મા સામે પુત્ર 'કોર્ટે' શી
રીતે ચડી શકે?

વિચારોની પરંપર હતી તૂટી નહોતી
ને તેણે ધરમાં પગ મૂક્યો. સારું વાતાવરણ
તેને અંબીર લાગ્યું. હમેશાં રાહ જોઈ જિભા
રહેતા નોકરો આડાઅવળા હતા. ધરમાં નીરવ

બા

લેખક

મી. ધીરજલાલ મેનજીભાઈ શાહ

શાંતિ હતી. કદાચ અકવાડિયાથી ધડપડને લીધે
ખિમાર રહેતા 'બા'ની તળિયત વધુ નરમ
હશે એમ સમજી કપડાં બદલ્યા વગર તે
સીધો બા પાસે પહોંચ્યો. ત્રિશોચનનાં વૃદ્ધ
મા—સાથ સુધી પહોંચી ગયેલ વૃદ્ધ બા હાથમાં
માળા રાખી પથારીમાં જોડાં હતાં. ત્રિશોચનને
આવતો જોષ પૂછ્યું:

'આવ્યો ભાઈ!' એકીટશે સામે જોષ ઉમેર્યું
'હમણાં જ આવ્યો લાગે છે? આટલું બધું
મોકુફ થયું હશે? તારે માટે રાટલી ચોપડાવી
રાખી છે, તે ખાઈ લેજે.' અને માળા ફેરવવી શરૂ
કરી.

'બા'ની તળિયત સારી જોષ, ખખર-
અંતર પૂછી, કપડાં બદલી, ત્રિશોચન રસોડા
તરફ વળ્યો. હમેશાં બધું બધું લામતુ રસોડું
આજે ખાલીખમ લાગ્યું. પાટલાખાતે ચોક્કમાં
દાળેલા હતા; ચાંદીનો ચાળાવાટો બાજેક પર
વાનીઓની રાહ જોતાં હતાં. બાજુમાં પાણી
બર્ડો વમરના ચક્રચક્તિ લોટાખાલો પડ્યા
હતા. પત્નીનો સ્વભાવ પોતે જાણતો હોઈ,
બોદ્યાચાલ્યા વગર તેણે બેઠક લીધી અને
સદન બાવે પૂછ્યું:

“ કેમ પદ્મા ! આજે તારી તબિયત કીકે નથી કે શું ? બાબો ક્યાં ગયો ? ”

હંડા શાકની તપેલી સંમગી પર ખૂંકવા લાંબાએલા હાથ એકદમ પાછા ફર્યા. તપેલી નીચે મુકાઈ ગઈ અને સાડલાના એક છેડાથી પોતાનું મોં અધું ઢાંકી દીધું, પદ્માએ હૃદયના આવેગને છૂટો વહેવા દીધો.

“ કેમ શું છે પદ્મા ! ” પરિસ્થિતિ પામી જવા છતાં, પેદાને શાંત કરવા ત્રિશોચને પૂછ્યું. ‘વાત તો કરૂં.’

“ હોય શું—મારું કપાળ ? કેટલા દિવસથી તમને કરૂં છું, પણ તમે મારું માનતા જ નથી. હવે તો પગે લાગીને કરૂં છું કે બાબાને લઈ મને પિયર જવા દો. મા—દીકરો ત્યાં થોડા દિવસ રહીશું; ને તમેય મા—દીકરો આંહી નિરાતે રહેજો.” આંસુથી વાદળાં અમર ભરી, પદ્માએ વીજળી અમકાવી.

સાસુ—વહુને થયેલી તકરારની ગંધ ક્યારનીય ત્રિશોચને આવી ગઈ હતી. ‘તકરાર’ની પ્રથા સામાન્ય થઈ ગઈ હતી; કેટલીક વખત ઉંમર ૩૫ પહોંતી, ત્યારે કાંઈ બહારની વાત થઈ જતી; છતાં ‘તકરાર’ને ટાળવા માટે ત્રિશોચને પોતાની વૃદ્ધ માની લાગણી ન દુભાવ એ માટે પોતાના બેસવાના ચોરસ પાસે, ચોરસે આપ્યો હતો. એટલે જમવા સિવાય કદી તે રસોડામાં જતાં પણ નહિ—સિવાય અડીઓપડી કે કોઈ પ્રસંગ હોય ! માત્ર ‘બાબો’ કે નાની ‘બેબી’ વૃદ્ધ ‘મા’ પાસે રહેતાં.

નિયમિત રીતે, પોતાનું કામ શરૂ કરે તે પહેલાં, ત્રિશોચને ‘બા’ની સંભાળ લે; વાન-નીત કરે; નિરાંતે બેસે, અને ફરિયાદ સાંભળે. છતાં સાસુ—વહુ વચ્ચે ભારેશો અગ્નિ ક્યારે પ્રજ્વલિત થશે તેની ખાતરી નહોતી.

પત્ની બીભરો કાલથી શરૂ એમ વિચારી ત્રિશોચને પૂછ્યું. ‘આ સાથે કાંઈ બોલવું પડ્યું છે શું ?’

“ ના ! ”

“ ત્યારે ? ”

“ બા મારી સાથે બોલ્યાં છે. ”

ત્રિશોચને ન્યાયાધીશ હતો; તેની પત્નીમાં પણ વાક્યાતુરી થોડીબધી આવી ગઈ હતી.

“ બા બોલે કે તું બોલે—વાત એકની એક થઈ. તને મેં કેટલી વાર ના કહી છે કે, બા સાથે તારે બોલવું નહિ—કામકાજ સિવાય તો કદી નહિ; અને કામ હોય ત્યારેય ન છૂટો. ’ ત્રિશોચને તકરારને શાંત કરવા અવાજને સૌમ્ય કર્યો.

“ હું ક્યાં બોલી હતી ? પૂછી જુઓ નોકરને ! બા કેટલું બોલ્યાં હતાં એ સાંભળવું છે ! કેટલાં માણસો ભેગાં કર્યાંતાં ? એમાં મારી ને તમારી આખર શી ? ” પદ્માએ ફરિયાદ શરૂ કરી.

“ બાને અઠવાડિયાથી તાવ આવે છે ને ઉભાં તો થઈ શકતાં નથી; પછી ક્યાંથી માણસો એકઠાં કર્યાં ? ” ત્રિશોચને વાતને મેળ ન મળ્યો.

“ તમે કહો છો ને, બા માંદાં છે ! તમારા સિવાય કોણ એમને માંદાં કહે ? ખારસાં દરેકોજ મંદિર જાય છે. આજે કેટલું જોર કરી કરી લડ્યાં—સાંભળવા આવ્યા હોત તો ખજાર પડત. ” પતિ ધીમા પડ્યા છે, એમ વિચારી, પદ્માએ ફરીવાર આંખમાં આંસુ લાવી ફરિયાદને આગળ વધારી.

“ તારે કહેવું હોય તે શાંતિથી કહે, તો સમજ પડે. ” ત્રિશોચને વાતને ટૂંકમાં પતાવવા પ્રયત્ન.

“ હું બોલું એ તમને અશાંતિ બધું લાગે છે ! તમારે મારું સાંભળવું ન હોય તો મારે કહેવું જ નથી. હું એમ સમજતી હતી કે તમે મારાં છો, પણ હવે ખતર પડી કે કોઈ કાઈ નું નથી. સગામાં જીવે આમ અને નીચે ધરતી. ” પદ્માની આંખમાંથી હજુ આંસુ સુકાતાં નહોતાં; દિલની વાત પૂરી કહી ચકાઈ પણ નહોતી.

"તમે કહો છો—બા અઠવાડિયાથી માંદાં છે. મેં તો તેમને હું પરણી ત્યારથી માંદાં જોયાં છે. એટલે તો અઠોઅઠો વાનાં કરતીંતી. મને શી ખબર કે સાડે બુદ્ધિ નાસતી હશે. તમે દવા કરાવ્યા કરો; ખબર અંતર પૂછો; સેવાયાકરી કરો, માણસ રાખો, પણ એ તો એમની ટેવ નહિ જુલવાનાં, તે નહિ જ જુલવાનાં. દરરોજ મંદિરે જાય; ચોરી કરે..." પત્નીએ વાક્યને અધૂરું રહેવા દધ, અંખોને સાદવાના છેડાથી લૂછી.

"ચોરી?" ત્રિશોચનને આશ્ચર્ય થયું.

"હા, ચોરી! દરરોજ સવારે છેલ્લાં એક અઠવાડિયાથી બા મંદિરે જાય છે. ત્યાં કાઠો-રજના ઘીના દીવામાંથી ઘી ચોરી લાવે છે. સાદવાના છેડામાં વાકાડી સંતાડે છે. પાછળથી ફેટફેટલી વાનો થાય છે? તમારે કાટ' બલી ને કલજ બલી. અમે બેરાં શી રીતે દિવસ વીતાવતા હ'શું એની છે તમારે ચિંતા? પડોસણો મને ફેલી ખાય છે ફેલી!" વાતની અસર પામવા પકાએ ત્યાસ હોડો મૂક્યો. ચાકની તપેલીને સમડી પર મૂકી.

"બાને ના કહેલી હતી, નહિ તો મને કહેવું હતું."

"ના' કહી એમાંથી મારાં નામની આ કાણ જાગી છે. ફેટફેટલી માણો દીધી? મારે પિયર પિપજો ઉગાડ્યો; બાપને ભાંડ્યાં; મરે-લનિય ન જૂથ્યાં. મનેય આ વાતની ક્યાંથી ખબર પડત? એ દિવસ પર પૂનર્જી આવીને કહી ગયો કે 'બા' મંદિરમાંથી 'ઘી' ચોરી જાય છે. તમે રજા મોટા માણસ એટલે કોઇએ 'બા'ને કાંઈ કહ્યું નહિ. વળી 'ઘી' ચોરી લાવે, પણ રસોડામાં આવી એનાથી રોટલી ચોપડે ને પછી મને કહે કે, આ રોટલી બાપને પીરસજો. ખરી વાતની ખબર પડી, એટલે 'બા'ને કહ્યું. એમાં ફેટફેટલું સાંભળ્યું?"

પકાની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં ત્રિશો-

ચનની નજર સામે સારાય જૂનકાળ ખડો થઈ ગયો. સાડા ત્રણ હાંપકા પહેલાંની વાત તેને યાદ આવી ગઈ.

ત્યારે પોતે નાનો હતો. પિતાજી ગૂનરી અયા હતા. સગાંવહાલાંમાં કોઈ ખબરઅંતર પૂછે તેમ નહોતું. મા ઇળણાં ઇળાને પુડું કરતી. પાણી ભરતી. પોતાને દરરોજ ખંતથી 'વેસન' કરાવતી. એવામાં કારખી મોંઘવારી આવી: અનાજની પણ તળી ઊભી થઈ, અને ઘી દૂધ તો મળતાં મુશ્કેલ થયાં. ઘી લાવવું ક્યાંથી? દીકરાને 'ઘી' ન મળે તો ભંજુનર ન ચડે. પુત્ર ઉપરના અતિ રનેહને લઈ 'મા'એ ઘી મેળવવાનું રચન શોધી કાઢ્યું. કાઠોરજના મંદિરનાં દીવામાંથી અવારનવાર 'ઘી' ઓહું ચવા લાગ્યું. ત્રિશોચનના ભાણમાં ખૂબ આછી રીતે ચોપડાયેલી રોટલી પિરસાવી દઈ થઈ. માને સંતોષ પણ થયો.

'મા'ની આવી લાડોડવાળી સારસંભાળ નીચે ભણુવામાં ત્રિશોચન આગળ વધ્યો. એ પેસા રળતો થયો. 'મા'ની આદત આપોઆપ છૂટી ગઈ. ત્રિશોચન વજીલ થયો; સારા પગારે ન્યાયાધીશની પદવી પર પહોંચ્યો. એ પ્રતાપ હતો 'ઘી' ચોરી ભણુ-તાર ચકાવવાની અભિલાષા સેવતી 'મા'ની—'મા'ના રનેહને.

ત્રિશોચનને આખી ઘટનાતી ગેડ બેસી ગઈ.

આ વાત—પોતાની દુઃખકથા ફેટલીપવાર ત્રિશોચને પકાને કહી હતી. 'બા'ને જરાય અગવડ ન પડે તે માટે આ વાત ઉપર વાર-વાર બાર પણ મૂક્યો હતો. પકાએ કદી એ વાત સરેવા કાનરાખી સાંભળી નહોતી; સાંભળવાની દરકાર પણ કરી નહોતી પતિ ન્યાયાધિશ; પોતે ન્યાયાધિશની પત્ની; એમાં 'મા' ને શું? એમણે એમની દરજ બજારી લીધી હતી; હવે પોતાને પોતાની દરજ બજારવાની હતી. તેમાં વચ્ચે અંતરાય નાખવાનો કોઈને—માને પણ

અધિકાર નહોતો.

ત્રિશોચને ફરી વખત પત્નીના દિલને સ્પર્શવા યત્ન કર્યો : પદ્માએ તરત છલુકો કર્યો : “તમે મને એકસો ને એક વખત આ વાત કહી. એટલે જ હું કહું છું કે, મને જુદી રાખો. તમે મા-દીકરો સુખે રહો. તમને પોસાય તો ખાધાખોરાકી આપજો; નહિ તો અમારોય ભગવાન છે. હાથ પગ છે, તો ખાવાનુંય મળી રહેશે.” પદ્માએ ઉમ્મતા દર્શાવી.

“પદ્મા ! તું બહેલીમહેલી છે. બા સાઠ વર્ષનાં છે. તું નહિ સમજે તો સમજશે કાણુ ? બા કાઠી કાઠીને હવે કેટલાં વર્ષ કાઢશે ?”

“અરે, હું એમનાં પહેલાં જવાની. બાવીસ વર્ષ તો મને પરણે ચર્ચાકાર્થ દિ દેખી છે નિરાત ? તમારા કાન ભરે, કાં આડોશીપાડોશીમાં પેટ ભરીને ગાળો દધ આવે. ‘ઘી’ એમણે ચોધું : ‘રાટલી’ તમારે માટે ચોપડાધ, ને ગાળો મેં ‘ખાધી.’” પદ્માનું દિલ હજુ પર દલવાયું નહોતું :

“તારી સમજ કે ચાય છે. બા માર્દા છે. ‘માદગી’માં તેમને ‘ઘી’ ચોરવાનું વેન બિપડયું લાગે છે. તાવની ગરમી રહેશે ત્યાંસુધી એ ટેવ રહેવાની. તે વાત સાંભળી ત્યારે જ તારે મને કહેવું હતું. તને ખબર ? પદ્મા ! હું બાબા જેવડો હતો ત્યારે મને ભરતર ચડે એ આશાએ ‘બા’ મંદિરમાંથી ઘી ચોરી લાવતાં. તાવની ગરમીમાં ‘ખાત્રીસ વર્ષ’ ખાત્રી દેલાઈ અર્પા છે. હું તેમને મન ‘બાબો’, જ ક્યાં છે એમની ચોપડેલી રાટલી ? લાવ; મને પીરસ.” ત્રિશોચનનો સ્વર બીજાનું ગયો તો.

“હાકોરજના મંદિરના ઘીએ ચોપડેલી રાટલી ?” પદ્મા બેડી હતી તો જ ડહાણ મઠ.

“હા. એ જ રાટલી.” ત્રિશોચને બાણીની ઠીક કર્યું. “કાલથી ‘બા’ માટે એક માથુસ રાખી લાધએ. દરરોજ ‘બા’ સાથે ગાડીમાં મંદિરે જાય; ‘બા’ને ઘી ચોરવા દે અને આંદી,

આવે એટલે તું એમને રાટલી ચોપડવા દે. પૂજારી સાથે વાત કરી લાઇશ. મહિનાને અંતે ધીના પૈસા હું ચૂકવી દઇશ. ‘બા’નો આ ઉંમરે એ રીતે અજાણો જતો હોય તો તેમને એ રીતે સુખી થાવા દે.”

“તમારે ઠીક છે, પણ અમારી નાત-જાતમાં શી વલે ?” પદ્માએ વિરોધ દર્શાવ્યો.

“નાતજાત તારે જ છે ને મારે નથી ?” ત્રિશોચનથી પદ્માની દલીલ ન સહી શકાર્થ.

“એમાં આટલા બધા તપી કાં જાવ છો ?” પદ્માએ પણ થોડી ગરમી આણી. “એટલે જ હું કહું છું કે તમે મા-દીકરો સુખી ચાઓ : હું તો બેળી સાથે કાંતે મારે પિયર જતી રહીશ. ‘બાબા’ને આંદી’ રાખવો હોય તો આંદી’ રાખજો, નહિ તો મારી સાંથે મોઢલજો.”

અચાનક ત્રિશોચનનાં બા લાકડીના ટેકે રસોડામાં પ્રવેશ્યા—પોતે ચોપડેલી રાટલી પુત્રને પીરસવા. વહુને ઉમ્મ સાદે મોલનાં સાંભળી. તેમનું મગજ ભમી ગયું હતું : વહુનાં વાકયો-સાંભળી વહુ-ભમ્યું. તાવની ઉમ્મતામાં બપોરનો દબાયેલો જુસ્સો વધુ બિછળી આવ્યો.

“બાધ ! તું શું કામ દુઃખી ચાય છે ? વહુ પણ શું કામ દુઃખી ચાય ? તમને સુખી કરવા હું જ જઇશ—પછી રાજીને ! વહુ બેટા ! પેલી રાટલી પીરસી બાધને !” બોલતાં બોલતાં માણ બિનાં હતાં ત્યાં જ કસડાઈ પડ્યાં.

*

બીજે દિવસે વાદી-પ્રતિવાદીના વંકીલો ‘કોર્ટ’માં વખનસર હાજર થઇ ગયા હતા. વાદી-પ્રતિવાદીનાં સર્ગાવહાલાં ચુકાદાની રાહ આતુરતાથી જોનાં હતાં. મા-દીકરો આજન્મ ચત્રુ હોય એમ દૂર દૂર બેઠાં હતાં. ન્યાયાધીશ ત્રિશોચને સમયસર આવી ન્યાયાસન પર બેઠે લીધો. ‘કેસ’ હાથમાં લઇ જણાવ્યું :

(અનુસંધાન ૫. ૨૦૪ ઉપર)

મેંદી તે વાતી માળવે, તેનો રંગ ગયો
ગુજરાત' એ કાવ્યપંક્તિ શ્રી. મોતીલાલ નહે-
રુના મોટાં પુત્રી શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી પંડિતની
પેઠે તેમના નાનાં પુત્રી શ્રી. કૃષ્ણા હડીસીંગને
પણ લાગુ પડે છે.

શ્રી. મોતીલાલ નહેરુના સૌથી નાનાં પુત્રી
કૃષ્ણા હડીસીંગ પણ ગુજરાતી પતિને-અમદા-
વાદના જન એશવાજ વણિકને પરણી મુંબઈમાં
આવી વસ્યા છે.

શ્રી. કૃષ્ણાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૯૦૭ના
નવેમ્બર માસમાં થયેલો. શ્રી. મોતીલાલ નહેરુ
જેવા દેશભિમોની પિતાનાં એ સૌથી નાનાં
પુત્રી છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ અને શ્રી.
વિજયાલક્ષ્મી પંડિતનાં એ નાનાં બહેન છે.

કૃષ્ણાજેનનું બાળપણ સામાન્યરીતે એકલ-
તામાં વિત્યું છે. તેમના જન્મ સમયે શ્રી.
જવાહરલાલ પરદેશમાં અભ્યાસ માટે ગયેલા;
તે પાછા આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણા પાંચ વર્ષનાં
હતાં. વળી કૃષ્ણાના જન્મ પછી તેમના માતા
સ્વ. સ્વરૂપરાણી મોટે ભાગે માંદાં રહેતાં અને
નહેરુકુટુંબની આતિથ્યપ્રિયતાના કારણે ઘરમાં
મહેમાનોની ખૂબ જીડ રહેતી હોવાથી ઘરના
બધાંનો વખત મહેમાનોની આગતા-સ્વાગતામાં
જ જતો. એટલે કૃષ્ણાજેન ત્રણ વર્ષના થયાં
ત્યારથી જ તેમને મીસ કુપરની દેખરેખ નીચે
મુકવામાં આવ્યાં હતાં. મીસ કુપર આ કુટુંબના
ઘણા જૂના નોકર હતાં ને શ્રી. સ્વરૂપરાણીના
ગર્વનેસ તરીકે એમણે સહુનો પ્રેમ મેળવેલો.
પણ કૃષ્ણા અને મીસ કુપરના સ્વભાવમાં ફેર
હતો. કૃષ્ણા પ્રમાણિક હતાં ને કુપર શિક્ષણ-
પ્રેમી, એટલે ઘડીઆળના ટોકોરા પેઠે કામ
લેવાનું મીસ કુપરને ગમતું. પરંતુ કૃષ્ણાને
એ વાતનો ખૂબ કંટાળો, એટલે કૃષ્ણાને ઘણી
વખત બૂખ્યા ઓરડીમાં પૂરાવું પડતું. છતાં
બન્ને વચ્ચે પારાવાર પ્રેમ હતો. એટલામાં

શ્રી. કૃષ્ણા હડીસીંગ

મીસ-કુપરે લગ્ન કરવાનું મછી ક્યું ને તેમણે
નહેરુ કુટુંબની નોકરી છાડી.

શ્રી. નહેરુ કુટુંબમાં ઘોડેસ્વારીનો શોખ
લગભગ બધાને હતો અને એ રીતે શ્રી. કૃષ્ણાને
પણ ઘોડેસ્વારી ગમતી. મોતીલાલજીનો ઘોડે-
સ્વારીનો શોખ તો જગત્તર છે. તેમણે ૧૯૨૦
માં સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં પોતાની ગ્રેડીસ
છાડી ત્યારે ખર્ચની કાપકાપ કરતી પડેલી
તે વખતે તેમને મોટામાં મોટું કુખ થયું
હોય તો તે પોતાની માનીતી ઘોડી વેચી
દેવાનું. શ્રી. જવાહરલાલ અને વિજયાલક્ષ્મીનો
અભ્યાસ મોટેભાગે ઘરઆંગણે જ શિક્ષકો
રાકીને કરાવવામાં આવેલો. મીસ કુપર ગયાં
પછી કૃષ્ણાનાં અભ્યાસનો પ્રયત્ન ઉભો થતાં
કૃષ્ણાને બીજા બાળકો સાથે સામાન્ય રકમમાં
જવાનું મન થયું, એટલે તેને મોટેભાગે અંગ્રેજ

બાળો અભ્યાસ કરતાં એવી એક શાળામાં મોકલવામાં આવ્યાં. પણ ૧૯૨૦ ની ચળવળ વખતે તેમને એ શાળામાંથી હટાડી લેવામાં આવ્યાં. આ દિવસે આખા કુટુંબને ઓછું આવ્યું. કેમકે આખા કુટુંબે તે દિવસે ક્રાંતિમાં પણ મૂક્યો હતો.

પંડિત મોતીલાલ નહેરુએ આ વખતે પ્રેક્ટીસ છોડી, તે પહેલાં લાખો કમાયેલા ને લાખોનાં દાન કરેલાં, લાખો ભેળવેલા ને લાખો ખર્ચેલા; પણ આજથી તેમણે ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા શરૂઆત કરી. વધારાનો સામાન વેચ્યો, ગાડીધોડાં ઓછા કર્યાં, કપડાલગ્તામાં કરકસર આવી. રસોઇઆ છ સાતને બદલે બે જ રખાયા. ને આજસુધી રાજસાહી ઠાઠમાં રહી દોમદોમ સાથેની ભોગવનાર નહેરુ કુટુંબ અગવડો વેઠવા તૈયાર થઈ હતાં. જવાહરલાલ દેશભરમાં જાણીતા થયા હતા અને તેમને સરકાર પકડે તો પુત્રના કારવાસની કપના મોતીલાલજીને અસહ્ય હતી. શ્રી. કૃષ્ણ તેમના જીવન પરિચયમાં લખે છે કે 'આ દિવસે અમે કેમ વિતાવ્યા તે અમારું યત હતું છે. હું 'નાની હતી ને

ઈ. સ. ૧૯૨૬ના માર્ચમાં મોતીલાલજીએ પોતાની સ્વરાજપાર્ટી સાથે એસેમ્બલીમાંથી 'વોડઆઉટ' કર્યો. આ વખતે કૃષ્ણાની ઉંમર ઓગણીસ વર્ષની હતી. એમને ધારાસભાના બાવણેા સાંભળવાની ખૂબ મગ્ન પડતી. માતાની માંદગીને કારણે મહેમાનોની સરભરા પણ કૃષ્ણા ઉત્સાહથી કરતાં.

કૃષ્ણા પોતાના જીવન પરિચયમાં કહે છે કે 'મારા પતિ રાજા કહે છે કે, તેમણે મને અહિં આ વખતે જોયેલી: પણ વિચાર કરતાં મને એ યાદ આવતું નથી. 'એમ કહું છું ત્યારે એ ખૂબ ચીડાય છે.'

૧૯૨૬માં શ્રી. કમળાની ગંબીર માંદગીને કારણે શ્રી. જવાહરલાલ તેમને તથા નાનીપુત્રી ઇન્દીરાને લઈને યુરોપ ગયા. અને શ્રી. વિજયા લક્ષ્મી પણ પોતાના પતિ શ્રી. રણજીત પંડિત સાથે આ અરસામાં યુરોપ ગયેલાં, એટલે શ્રી. કૃષ્ણાને પણ પરદેશ જવાના કોડ, ઉપડયા.

તેથી તે જ વર્ષના જૂન માસમાં મોતીલાલજીએ કૃષ્ણાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, 'આપણે પણ બહેન. યુરોપ જઈશ' હોં.' પરંતુ

શક્યા નહિ, આખરે નેપથ્યમાં કૃષ્ણા અને જવાહરલાલનો મેળાપ થયો.

હનિવામાં એક નાનકડાં મકાનમાં જવાહરલાલ રહેતા હતા. આનંદભવન જેવા બગ્ય રાજમહેલમાં રહેવાની ટેવવાળાં. કૃષ્ણાને શરૂઆતમાં તે જગ્યાએ રહેતાં કાંઈ કાંઈ થઈ ગયું. થોડા જ દિવસમાં જવાહરલાલે કૃષ્ણાને હનિવાનો નકશો, એક ઈંગ્લીશ ફ્રેન્ચ ડિક્શનરી અને બસ તથા ટ્રામની ટેટલીક કુપનો આપી અને એ સાધનો પડે તે હનિવામાં કોઈ પણ સ્થળે જઈ શકશે એવી ખાતરી આપી. કમલા નહેરૂ તે વખતે ખીમાર હોવાથી ઘરની સર્વ વ્યવસ્થા કૃષ્ણાખડેનને જ સંભાળવી પડતી. પણ એમને કામનો ખીલકુલ અનુભવ ન હતો, છતાં થોડા જ વખતમાં એક અંગ્રેજ સ્ત્રીની મદદથી કૃષ્ણા ઘરનું બધું કામકાજ ઠરવા લાગ્યાં.

અદલાબાદની રાજામાં એમણે ફ્રેન્ચ શીખવા માંડ્યું હતું પણ તેટલા ફ્રેન્ચ જ્ઞાન પર હનિવામાં ટૂંક ચાલે એમ ન હતું. આથી હનિવામાં આવ્યા પછી પ્રથમ એક સ્વિસ સહાયરીની મદદથી કૃષ્ણાએ ફ્રેન્ચ શીખવા માંડ્યું. તે જ વખતે હનિવામાં ઇન્ટર નેશનલ સમર સ્કૂલ નામે એક સંસ્થા થોડા જ વખતથી નીકળી હતી. ત્યાં હનિયાના સર્વ દેશના વિદ્યાર્થીઓ આવતા. રાષ્ટ્ર સંઘ (લીગ ઓફ નેશન્સ)માં ભાગ લેતા મુસહીઓ, કેમ્પ્સીજ અને ઓક્સફર્ડના પ્રોફેસરો, કેટલાક નામાંકિત શેખરો વગેરે મોટા મોટા માણસોનાં બાપણોનો કાર્યક્રમ હતો. જવાહરલાલ અને કૃષ્ણા એ બધા કાર્યક્રમમાં ભારે હિસાબથી હાજર રહેતાં. દર રાત્રીવારે આ સંસ્થા તરફથી મોટી મોટી ટ્રિપો નીકળતી.

કમલાની તખીયત હીક હોય ત્યારે જવાહરલાલ અને કૃષ્ણા એ પ્રવાસોમાં બધું ભાગ લેતાં. કોઈ કોઈ વાર બાપખડેનની ભેટી બેસી

શ્રી. કૃષ્ણાના મોટાં બહેન :

શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી ખડિત

અમ, જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોની પણ સફરે જઈ આવતી.

કેટલીક વાર કૃષ્ણા જવાહરલાલના સેક્રેટરી તરીકે પણ કામ કરતાં. તે વખતનો અનુભવ કહેતાં તેઓ જણાવે છે કે:-

‘જવાહરના સેક્રેટરી થવું એ કાંઈ હાંશી-ખેલ નથી, કારણકે એમને સફર, પણ બેર-કારી અસલ લાગે છે અને અકળાય છે. છતાં ખીલું કાંઈ કામ ન હતું, એટલે મેં એમનો સેક્રેટરી થવાનું કબજા કર્યું. દરેક વખતે મને ડર રહેતો કે રખેને મારી કોઈ જુલ તો નથી થઈ? નહિ તો જવાહર ક્યાંક ચીડાઈ જશે! એ મને કદિ રમ્મ આપતા નહિ, કોઈ કોઈ વાર તો મને એમના પર એવી ચીડ ચડતી કે ન પૂછો વાત. વચમાં વચમાં એમે કેટલાંક પ્રેક્ષણીય સ્થળો જોવાં જતાં. તે વખતે હું કોઈ વાર કહું કે “બાઈ, તમે જરા હમણું એક ટેક્સી ન કરી લાવો? મારા પગ દુઃખવા આવ્યા છે.” ત્યારે જવાહરલાલ કહે: “જો એક શરતે હું તારી વાત કબજા કરું—આજ રાત્રે સિનેમામાં જવાનું આપણે ઠરાવ્યું હતું તે મોકલે રાખવું પડે” કારણ કે જવાહરના મત પ્રમાણે આ મોજાણીની

ખાખત હતી અને તેથી હું લલચાઈશ એમ એ ધારતા હતા. પણ તે વખતે મને એમનું કહેવું 'સમજવું' ન હતું, પણ હવે તેની યજે-પજે મને ખાતી થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૭માં ઇસેસ્સમાં એન્ટી ઇમ્પીરિયાલીઝમ લીગનું અધિવેશન બરાયું હતું; તેમાં ચીન, જાપા, સીરિયા, પેલેસ્ટાઇન વગેરે દેશોના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, હિંદુસ્થાન તરફથી પંડિત જવાહરલાલને પણ આમંત્રણ હતું. અને એ તથા કૃષ્ણાનંદેન ખને આ અધિવેશનમાં હાજર રહ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૭ના ઉનાળામાં પંડિત મોતીલાલજી યુરોપ આવ્યા અને તે વખતે એમને એવા આરામની જરૂર પડી હતી. ખંધું મંડળ લંડનની એક હોટલમાં મુકામ કરી રહ્યું હતું. પં. મોતીલાલજી જવાહરલાલને હેરામાં અખ્યાસ માટે મૂકવા આવ્યા હતા, ત્યારે આ હોટલમાં જ ઉતર્યાં હતા, એમ કહેવાય છે.

એક દિવસ કૃષ્ણાનંદેન પોતાની ટપાલ સંબંધી પૂછપરછ કરતાં હતાં ત્યારે ત્યાંના નોકરે નામ પૂછ્યું.

“શું કહ્યું? નેહરૂ?”

“હા, નેહરૂ.”

“નેહરૂ કે?” નોકર બોલ્યો. “બહેન-સાહેબ, એ વાતને બહુ વર્ષ થઈ ગયાં. એ જ નામનાં એક મોટા શ્રીમંત ગૃહસ્થ આજ હોટલમાં ઉતર્યા હતા. એમના પત્ની પણ એમને શોભે એવા સુંદર હતાં. મને લાગે છે કે, એમનો એક ખુશમુરત પુત્ર પણ સાથે હતો. તે નેહરૂસાહેબ સાથે આપને ઈર્ષ સંબંધ થાય?”

દરેજા હમરો લોકો આવતા જતા હોવા છતાં પિતાની આટલી ચોકસ યાદદારત રાખતા નોકર સામે જ્ઞેનાં કૃષ્ણાનંદેન બહુ અશ્વર્યચકિત થઈ ગયાં.

એકવાર કૃષ્ણાનંદેન, જવાહરલાલ વગેરે ખંધું મંડળ પારીસમાં રહેતું હતું ત્યારે પંડિત

મોતીલાલજી એકલા જ જવા નીકળ્યા. કૃષ્ણાનંદેનને એક લેધરકોટની જરૂર હતી. પણ જવાહરલાલને તે મોજશોખ જ લાગતો હતો, તેથી તેની હાજરીમાં કૃષ્ણાનંદેન-એ વાત જ કાઢી નહિ. અને મોતીલાલજી ગરબમાં કૃષ્ણાનંદેનનાં શરીરનું માપ લેવાનું બૂલી ગયાં, પરંતુ કૃષ્ણાનંદેનની લાડકી પુત્રી હતી, ને કોઈ પણ કારણસર કોટ ન લઈ જવાય એ પંડિતજીને પસંદ ન હતું. આખરે કૃષ્ણાનંદેનની કાઠીની એક અંગ્રેજ બાળાને સાથે લઈ પંડિતજી દુકાને ગયા અને ત્યાંથી એમણે કૃષ્ણાનંદેન માટે લેધરકોટ ખરીદી.

ઈ. સ. ૧૯૨૭ ના નવેમ્બરમાં મોરકો ખાતે રશિયન રાજકાન્તિની દશમી વરસચોંઠ ઉજવવાનું હતું હતું. નેહરૂ પિતાપુત્રને ત્યાં ખાસ આમંત્રણ હતું. કૃષ્ણાનંદેન પણ એ સમારંભમાં મોરકો ગયાં, ત્યાંના અનુભવનું, એક સંસ્મરણ કૃષ્ણાનંદેન આજે પણ કોઈ કોઈ વાર ગમ્મતમાં કહે છે.

એવી જ એક સભામાં શ્રી. કૃષ્ણાનંદેન હાકાની સાડી પહેરીને ગયેલાં; અને એમના પોશાક તરફ કોઈનું પણ ધ્યાન એવાંથી એવો એમને ખ્યાલ ન હતો. એટલામાં એક રશિયન બાળા વહેલી વહેલી કૃષ્ણાનંદેન પાસે આવી. એણે કૃષ્ણાનો પાલક ફેટલીકવાર હાથમાં પકડી રાખ્યો. એ અરસામાં એનું ધ્યાન કૃષ્ણાના ચાંદ્રા તરફ ગયું. તે સામે ટીકીને જોઈ રહેતાં એ રશિયન બાળાએ પૂછ્યું, ‘હા, આ કાંઈ તમારા ધર્મનું ચિન્હ હશે, ખરું? અમને રશિયનોને તો એવો ધર્મનો આડંબર નથી ગમતો.’

કૃષ્ણાએ કહ્યું: ‘ધર્મનું જ ખાસ કાંઈ નહિ, પણ ચાંદ્રો કરવો એ અમારાં રાજ્યના પોશાકની માફક હંમેશની ટરેલી જ બાજબી છે.’

આ સાંભળી રશિયન બાળા ચકિત થઈ ગઈ. એણે પૂછ્યું, ‘હા, એટલે તમે તમારું સૌંદર્ય વધારવાને જ ચાંદ્રો-કરો છો, એમ ને?’

અમને કમ્બુનિરોધને આવા કૃત્રિમ અલોકારોથી કુદરતી સૌન્દર્ય વધારવાની બાબત જરાયે પસંદ નથી.

મોરોના અધિવેશન પછી થોડાક દિવસે નેહર કુટુંબ હિંદુસ્થાન આવવા નીકળ્યું. અલ્પ-હાથાદ પાછા ફર્યા પછી દરેકે જણ પાણું પોતપોતાનાં હંમેશના કામકાંજમાં પરોવાઈ ગયું. એટલાં કૃષ્ણાબહેનને જ ખાસ કાંઈ કામ નહતું ! તે જ વખતે અલ્પહાથાદમાં મોન્ટીસેરી શિક્ષણ પદ્ધતિ પર એક શાળા ચલાવવામાં આવતી હતી અને એ શિક્ષણ પદ્ધતિના કૃષ્ણાબહેને ધણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલે આ શાળામાં એમને નોકરી કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ પંડિતજીને આ વાત કહિ પસંદ નાહ આવે તે પણ એ જાણતાં હતાં.

આથી એક દિવસ પં. મોતીલાલજી યુથમિત્રજીમાં હતા ત્યારે કૃષ્ણાબહેને એ સંબંધી વાત કાઢી. ધાર્યા મુજબ જ પંડિતજી ચીડાયા. પોતાની પુત્રી અલ્પહાથાદમાં શિક્ષિકા તરીકે કામ કરે એ ખ્યાલ જ એમને વિચિત્ર લાગ્યો. વળી નોકરી કરવી જ હોય તો તે ખીન પગાર-ઓનરરી કરવી, એવો પંડિતજીનો આગ્રહ હતો. પણ જવાહરલાલ વયમાં પડયા, કેમકે એમને કૃષ્ણાબહેન સાંત મેસી રહે એ ગમતું નહોતું, અને કરેલા કામનો બદલો લેવામાં કાંઈ જ હરકત નથી એમ પણ એમનું ધારતું હતું. એમના મનનો સ્વીકાર થતાં કૃષ્ણાબહેન શિક્ષિકા બન્યાં. ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળ ચાલુ થતાં સુધી કૃષ્ણાબહેન આ શાળામાં નોકરી કરતાં હતાં.

તે વખતે ઠેકાણે ઠેકાણે વિવાદીઓની સંસ્થાઓ રચવાની હતી. આ વખતે અલ્પહાથાદના યુવક સંઘ [યુથ લીગના]ના કૃષ્ણાબહેન મંત્રી બન્યાં. જવાહરલાલ તેના પ્રમુખ હતા.

છ. સ. ૧૯૩૦ ના માર્ચની ૧૨ મીએ ગાંધીજીનો પ્રસિદ્ધ દાંડીનો સત્યાગ્રહ શરૂ થયો.

નેહર પિતાપુત્રને ધારવા મુજબ પકડવામાં આવ્યા. કૃષ્ણાબહેનને પણ પોતાની શાળા છોડી દેવાની જરૂર પડી અને સ્વયંસેવિકા તરીકે એ ભારે ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગ્યાં.

કૃષ્ણાબહેન અને કેમળા નેહર-નણુંદ ભોજાબહેને બંદોબસ્ત માટે આખો દિવસ તાપમાં ઉભા રહેવું પડતું.

પં. મોતીલાલજીએ ગ્રેકડીસ છોડ્યા પછી થોડા જ દિવસની વાત. અમાડિના ધણા પક્ષ-કારો હજી પણ પંડિતજીની સલાહ લેવા આવતા. પણ પંડિતજીને ફરીવાર ગ્રેકડીસ ચાલુ કરવાનો મોહ કદિ થયો નહિ. એક વાર એવા જ કોષ્ટક મુકરથ મોતીલાલજીને એક લાખ રૂપીઆ આપવા આવ્યા. કૃષ્ણા જે વખતે પિતાની પાસે જ ઉભાં હતાં; પિતાએ પુત્રીને ઉદેશીને કહ્યું, “બહેન, તને લાગે છે કે મારે આ લાખ રૂપીઆનો સ્વીકાર કરવો !”

કૃષ્ણાને ખચર હતી કે ધરમાં પૈસાની બારે દાંચ હતી. એટલે એ લાખ રૂપીઆ ધણા ઉપયોગી થઈ શકશે, પણ પિતાને એ વાત કદિ પસંદ પસંદ નહિ પડે એની એમને ખાતરી હતી, તેથી એમણે તત્કાળ કહ્યું: ‘આપ એ પૈસા લો એ મને તો વાગ્યો નથી લાગતું.’ અને પછી કેટલાક દિવસ સુધી પંડિતજી પોતાના પ્રથમ કૃષ્ણાના એ જર્વાબ માટે ધણા આશ્ચર્યચકિત બની જતા.

છ. સ. ૧૯૩૨ માં ચળવળ એક વાર ફરીથી ઉછળી આવી. કૃષ્ણાબહેને પણ આ ચળવળમાં અગ્રમુખ ભાગ લીધો. ૨૬મી જાન્યુઆરીના સવાતંચ દિનને દિવસે અલ્પહાથાદમાં એક મોટી સભા ધરવામાં આવી. સમાના પ્રમુખપદેથી પંડિત મોતીલાલજીનાં પત્નીએ ખૂબ જોરદાર ભાષણ કર્યું. ૨૭મી જાન્યુઆરીને રોજ સવારે સાડાનવ વાગે આનંદભવનના યોગાનમાં પોલિસોની લોરી આવીને ખડી થઈ, અને કૃષ્ણા તથા વિજયા-

લક્ષ્મી એ બંને બહેનોને ગિરફતાર કરવામાં આવી. બંનેને એક વરસ સખ્ત મજૂરીની સજા થઈ.

આ એક વરસનો અનુભવ જણાવતાં કૃષ્ણાની આંખો ક્વચિત્ ગર્વથી ચમકી ઉઠે છે, તો ક્વચિત્ ત્યાંની સ્ત્રી :શુનેગારોની યાદ આવતાં એમની આંખો આંસુથી ઉમરામ્ જાય છે. તેઓ કહે છે, 'એમાંના એકમે પ્રસંગો તો હું કદિ નહિ ભૂલું.'

સખ્ત થતાં પહેલાં કૃષ્ણા અને એમની સહચરીઓને ત્રણ અઠવાડિયાં 'અંડર ટ્રાયલ' તરીકે પૂરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. દરરોજ સવારમાં એક અંગ્રેજ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સામે આવી તેમને ઉભા રહેવું પડતું.

એક દિવસ સવારમાં કૃષ્ણાની એક સહચરીને આવતાં જરા વાર વધ તેથી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ખૂબ જ ચીડાઈ જઈ બોલ્યો: 'વખતસર દાખર રહેવાનું તમને કેટલી વાર કહેવું પડે? મારી ટેનિસની મેચ મારી જાય છે.'

આ સાંભળી પોતે ફેડીં હતાં એ ખચર હોવા છતાં કૃષ્ણાએ સાત્વિક ક્રીધથી ઉછળી પડતાં કહ્યું: 'સાહેબ, ટેનિસની મેચ એક દિવસ ચૂકી જવાય તે માટે તમે આટલા ફૂફડી જાઓ છો, પણ અમારી મેચ અમે દરરોજ ચૂકીએ છીએ તેનો તમે કદિ વિચાર કર્યો છે ખરો?'

દરેક જણને હ જ સાડીઓ આપવામાં આવતી. તે વખતે ખાદીની સાડીઓ અલાર કરતાં ખૂબ જ જાડી અને ખડખડી આવતી. અને કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મીને અલગત તે પોતાને હાથે જ ધોતી પડતી. એવાક તો તદ્દન ખરાબ જ આવતો. આખરે કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મી પોતાની રસોઇ બાંધે જ રી શેવા લાગ્યાં. સાંજે પાંચ વાગે બધાંને ડાઈ- ડીમાં પૂરી દેવામાં આવતાં. એક સહચરીએ કૃષ્ણાને ઉદાસી કહ્યું, 'બધાર કાંઈ ખજભળાટ

સંભળાય છે? કૃષ્ણા, મને લાગે છે, અમારે કોઈક નાયતારી અહીં મરી ગઈ હશે તેનું ભૂત તો નહિ નાયતું હોય?'

કૃષ્ણાને લાગ્યું કે એની સહચરી હાથમાં જ કાંઈ ખજડતી હશે. તેથી એણે તેને નજીવ કરવા માંડી. એટલામાં વચમાં થતો ખજભળાટ વધારે રૂપિય સંભળાવા લાગ્યો. કૃષ્ણાએ એ રાત બહુ ત્રાસમાં વીતારી. બીજા અને ત્રીજા દિવસની રાત્રે પણ બરાબર તે જ અવાજ સંભળાયો.

આખરે ઘણા દિવસે કૃષ્ણાને માલુમ પડ્યું કે રાત્રે રાહિન્ડ લેતી પહેરેગીર સ્ત્રીઓની ચાવીઓનો તે અવાજ હતો.

કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મી છૂટીને પાછાં ઘેર આવતાં જ એમણે આનંદભવનને મોઢું ખંભાતી તાણું લાગેલું જોયું. કારણ કે એમનાં છૂટવાની, કોઈને જ ખબર ન હતી. બંનેને તેમની સારી વર્તણૂક માટે પંદર દિવસ વહેલાં છોડ્યાં હતાં. કમલા નહેરુ કલકત્તામાં ખીમાર હોવાથી કૃષ્ણાનાં માથુથી કલકત્તા જ હતાં. આખરે ખચર પડતાં જ કમળા અને સ્વરૂપરાણી અલાહાબાદ આવ્યાં. વિજયાલક્ષ્મીની ત્રણ પુત્રીઓ તે વખતે પૂનામાં બસતી હતી. તેથી વિજયાલક્ષ્મી સાથે જ કૃષ્ણા પણ પૂના આવ્યાં. પાછાં ફરતાં રસ્તામાં કૃષ્ણા કેટલાક દિવસ મુંબાઈ રહ્યાં અને ત્યાં જ એમનો ને શ્રી. હકીસિંગનો પ્રથમ મેળાપ થયો.

"પ્રથમ મેં રામને એક પાર્ટીમાં જોયા. તેઓ એક ખૂણામાં બેસી કેટલી શાંતિથી ચિરંત પીત હતા! બધા લોકોમાં એ કાંઈ જુદા જ જણાતાં" એમ તે સમયનું વર્ણન કરતાં કૃષ્ણાજીવે કહે છે.

પછી મુંબાઈમાં કૃષ્ણા ફરીથી એક વાર આવ્યાં ત્યારે એ બંનેનો પરિચય ઘણો જ વધ્યો. પોતાનાં રનેહકમની વાત નીકળતાં

કૃષ્ણાબહેન ખાસ કહે છે કે: ‘અમારું લગ્ન થશે જ એમ અમને પણ લાગતું ન હતું કારણ કે રામ અને હું ખૂબ જ સાથે ફરતાં, સિનેમામાં જતાં, પ્રવાસ કરતાં, છતાં એ બધી જ વખતે રામને બૂલ્યેય કહે પણ કદિ મારી સામે વાજતી કરતાં વધારા પડતું ધ્યાન આપ્યું નહતું. આખરે હું પાછા ફરવા ઉપડી ત્યારે રામને એક દિવસ મને કહ્યું, ‘કૃષ્ણા, આપણે હવે ક્યારે લગ્ન કરવું છે?’

મને આ પ્રશ્નથી એટલું તો આશ્ચર્ય લાગ્યું કે ન પૂછો વાત. પણ મને ગમ્ય બહુ જ ગમતા હતા.

હું અટલાબાદ ગયે તો પણ તેમની યાદ આવતાં હું એવેન બની જતી. તેથી મેં રામને હકારમાં જવાગ આપ્યો.

આ પ્રમાણે સંમતિ આપી કૃષ્ણા અટલાબાદ ગયાં તે વખતે એમની બા બીમાર હતાં તેથી તેમને લખનો ફા કરાવવા લાવવામાં આવ્યાં હતાં. જવાહરલાલ તે વખતે જેલમાં જ હતાં, તેથી વિજયાલક્ષ્મીને આ શુભ સંદેશની કૃષ્ણા મારફત જ ખબર પડી.

માને સાધારણ રીતે લાગતું જોષ વિજયાલક્ષ્મી મારફતે ઉપરની લખતી વાત કાને નાખી.

આ સંબંધમાં શ્રી. કૃષ્ણાબહેન પોતાના ઘંટોમાં કહે છે:—

“મેં ઘરમાં ઠાકને પણ પૂછ્યા વિના લગ્નનું નક્કી કયું હતું, પણ તેથી જવાહર અને બા ચીકારી એમ મને લાગતું ન હતું. કારણ કે મારા પર સૌને વિશ્વાસ હતો. અને હું થોડું બાબત જ કરીશ એવી સૌને ખાતરી હતી. મા મને એક જ વાતનો વારંવાર ડર બતાવતી હતી; અને એ કે, મારે અને રામને ઘણા દિવસનો પરિચય ન હતો. અને એવા માધુલી પરિચય પર હું જીવનસાથી પસંદ કરું તે કદાચ જવાહરલાલને નહિ ગમે. આખરે

શ્રી. કૃષ્ણાના પતિ :

શ્રી. જોતમ હરીસિંઘ (રામ)

*

મારી ધારણા મુજબ જ બન્યું. જવાહરે મને એક વાર એમના ખંડમાં બેસાવી પૂછ્યું: “કૃષ્ણા, તારા ભાવિ પતિ સંબંધી કંઈક ખ્યાલ તો આપ !”

મેં કહ્યું “રામ બેરિસ્ટર છે અને થોડાક વખતથી એમણે પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી છે.”

જવાહરે પોતાની પ્રશ્નમાળા આશુ જ રાખી: “રામને ત્યાં કોણ કોણ માણસો છે? એમને ભાઈ કેટલા છે? એકસાઈની કંઈ કોનેજમાં એમણે અગ્રાસ કર્યો છે?—વગેરે વગેરે—” પણ એમાંના એક પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું મારાંથી બની શકે એમ ન હતું, કારણ કે એમાંની ઠાકજ બાબતની મને ખબર ન હતી! આખરે જવાહરે ચીકારી પૂછ્યું: “તું એમને રામ કેમ કહે છે તેની પણ તને ખબર છે કે? તેમના નામના હું કાફર તો જી. પી. છે. છતાં રામ શા મારે કહે છે?”

આ વખતે તો હું ખરેખરી ડહાપ જ ગઈ. કારણ કે રાજ્ય એ મને એ સંબંધમાં કંઈક કહ્યું હતું ખરું, પણ તે હું સાવ જૂલી ગઈ હતી તેથી મેં ખૂબીતાં ખૂબીતાં કંઈક ગોળ ગોળ જવાબ આપ્યો.

જવાબરે ખૂબ જ ચીડાઈ જઈ કહ્યું, 'પૂરી પામલતા કરી છે હોં, કૃષ્ણા !'

'અને એ ખંડમાંથી તું જ ચાલ્યા ગયા, પણ ત્યાર પછી જે કેટલીક વાર સુધી મારી છાતી ધડક્યા કરી.'

પરંતુ કૃષ્ણાએ પોતાની એ જૂલ તત્કાળ સુધારી લીધી. એમણે શ્રી. ગૌતમ હડીસિંગને પત્ર લખી તેમની સર્વ હકીકત મંગારી અને શ્રી. હડીસિંગે જે ઉત્તર મોકલ્યો તે યાદ કરતાં કૃષ્ણા હજી પણ હસી હસીને યાદી જાય છે.

મિ. હડીસિંગે બધી માહિતી લખી મોકલી હતી. આખરે જવાહરલાલ મિ. હડીસિંગને મળવા ખાસ મુંગાઈ ગયા અને એમણે આ વાત ગાંધીજીને કાને નાંખી. શ્રી. હડીસિંગના કુટુંબ સાથે ગાંધીજીને સારો પરિચય હતો તેથી એમણે મિ. હડીસિંગને એક વાર બોલે તેવાની છજી દર્શાવી. મિ. હડીસિંગ ગાંધીજીને મળવા ગયા અને ગાંધીજીએ તેમને એટલા અવગણ-સવળા સવાલ પૂછ્યા કે તેથી તે કંઈક ચીડાયા પણ ખરા. આખરે ૨૦મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૩માં કૃષ્ણાખડેનું મિ. હડીસિંગ સાથે લગ્ન થયું. ખુદ ગાંધીજી સમારંભમાં આવી ન શકવાથી એમણે પોતાના તરફથી શુભ આશીર્વાદ મોકલ્યો હતો.

આખરે કૃષ્ણાએ અદલાબાદ છોડ્યું. અમદાવાદમાં સાસરે આવતાં પ્રથમ કેટલાક દિવસ એમને બહુ બેચેની લાગી. બધા જ કારમીરી લોકોની જેમ કૃષ્ણાને પણ માંસ અને મચ્છીનો ખોરાક પ્રિય હતો; પણ શ્રી. હડીસિંગના ઘરનાં બધાં માણસો શાકાહારી હતાં. તેથી કૃષ્ણાને શરૂઆતમાં બહુ વસતું લાગ્યું. શ્રી. મહાદેવભાઈ

દેસાઈના આમદને લઈ કૃષ્ણાખડેને નાનપણમાં માંસ ખાવું છોડી દીધું હતું. પણ તે બેત્રણ વરસ પૂરતું જ. પરંતુ હવે સી. કૃષ્ણા હડીસિંગને પૂછીએ તો કહેશે: "માંસ કે ? અને અગાડિના જેટલું જ પ્રિય છે, પણ હવે તેના વિના મને અટકી પડતું નથી."

થોડા વખતમાં હડીસિંગ કંપનીએ મુંગ-ઈમાં એક નાનકડા ખેડાકમાં પોતાનો ઘરસંસાર માંડ્યો. શરૂઆતમાં કોઈનો ખાસ પરિચય ન હતો, પણ પોતાની આગળનાગુ સ્ત્રીપુરોષોનું મિત્રમંડળ જમાવવાની કૃષ્ણાખડેનની સહાયતા વખાણવા લાયક છે.

અત્યારે કૃષ્ણાખડેન ૩૯ વર્ષનાં છે. પણ એ થોડી ઉંમરમાં પણ એમણે દુનિયાનો વિવિધ અનુભવ લીધો છે. થોડાં વર્ષ પર થયેલા રણજિત પડિતના અવસાનથી તો નહેરૂ કુટુંબ પર સંખત આપવાત થયો છે જ, વળી ૧૯૪૨માં એમરટમાં શ્રી. હડીસિંગ પણ જેલમાં ગયા હતાં. આ સર્વ પ્રસંગો યાદ આવતાં શ્રી. કૃષ્ણાખડેન આંખો મીંચી શાંત પડી રહે પણ તે એક ક્ષણ વાર જ. તત્કાળ એ કહે કે, "મારો હર્ષ અને અગિત મોટા હોત તો હું પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં નહીં જુકાવત. ગાંધીજીનાં માર્ગમાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. જવાહર માટે મને બારે ગર્વ થાય છે. રાજના વિયોગથી મને કદિ કદિ ગમગીની થતી તો પણ તે ક્ષણિકજ, કારણ કે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવતી હોય તો આવા કેટલાં ય બલિદાન આપવાંજ પડે. તો પછી તે સ્વાતંત્ર્ય માટે મારાં પ્રિયજનો જેલમાં જાય તો શું ? બહુ ખુદ તેમના પ્રાણનું બલિદાન આપવું પડે તો પણ તેનું મને દુઃખ ન થાય.'

શ્રી. કૃષ્ણાખડેનની કલમમાં પણ જલ્દી છે અને તેની સાદી તેમજ પોતે પોતાનો જીવન પરિચય લખ્યો છે તે પુસ્તક With No Regret પૂરી પાડે છે.

હેલ્લીની શેરી મૂળમાં જ સાંકડી હતી. સવારના પહોરમાં મંગળાના દર્શન માટે મુમુક્ષો ત્યારે દોડતાં દોડતાં હવેલી તરફ જતા, અને અપોરે ત્યારે હવેલીની ગાયો શેરીમાં રજળતી ત્યારે એ સાંકડી શેરી વધારે સાંકડી બનતી.

ચોપાસ વેરાયેલાં અને ઇંટાયેલાં પાણી, કચરો અને લમબગ એકએક પ્રકારની ગંદકી-વાળા કાદવમાંથી એક માનવી ચાલી શકે એવી પગથી પડી હતી, એટલે જ ભાગ રાહદારી-ઓને ચાલવા માટે, ભક્તોને દોડવા માટે અને ગાયોને રજળવા માટે નક્કર હતો. બાકી બધે બીની ને ભેગવાળા પોલાણ નેનું જ હતું. એવી એ શેરી સાંકડી હતી.

પરંતુ આજ આ સાંકડી શેરી વધારે સાંકડી બની હતી. મંગલા-દર્શનની આતુર દોડધામને પણ મંદ કરી નાખે, ભક્તિના કેકને હળવો કરી તાપે એવી એક વાત આજે બની હતી. એ વાત બહુ રસિક હતી એમ સહુના એ વાતના તાર ઉપર મંડાવેલા સરવા કાનો ઉપરથી દેખાંધ આવતું હતું.

‘કેમ સાંભળ્યું કે ?’

‘શું ?’

‘પેલી રમાની જ વાત તો. તમને ખબર નથી કાંઈ ?’

‘ના, શું છે ? કહો તો ખરાં ! રમા તો પેલી માસ્તરાણી કે નહિ ?’

‘હા, હરખા હરિરામની છોકરી. નાનાલાલ નાગરવેલિયા સાથે એને પરણાવેલી. બાળરાંડ હતી. વિધવા થયા પછી સાસરામાં આઠ દસ વર્ષ રહી ને પછી સાસરામાંથી નાસી ગયેલી. અને પછી કન્યાશાળામાં માસ્તરાણી થઇને રહેલી.’

‘હા. હા. એ રમાને તો અમે ઓળખીએ છીએ. પણ એનું છેલ્લું ?’

‘ભાગી મઘ.’

‘ભાગી મઘ ?’

તીડનાં ટોળાં

લેખક :

શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય

ખરે, આ વાત રસિક હતી: રમા ગામમાં એક જાણીતી વ્યક્તિ હતી. સસરાના ઘરમાં એ આઠ વર્ષ સુધી રહેલી. બાળકમાંથી જીવાન ત્યાં થયેલી. સસરા ગામનો એક ‘સારો’ માણસ હતો. એવા સારાં સાસરામાંથી એ એક રાતે પહેરેલે કપડે નાંહેલી. સસરાએ લોકપ્રતિષ્ઠા, સંયુક્ત કુટુંબ, પોતાની કૌટુંબિક આખર વગેરેને આગળ કરી, એને મેળવવા નાતના પંચમાં ને હરખારી અદાલતમાં ખૂબ મથામણ કરેલી, પરંતુ એ કાવેશે નહિ. અને રમા સસરાની છાતી ઉપર ગામની કન્યાશાળામાં મહેતીજીની નોકરી કરતી હતી. આવી રમાને ગામમાં કેમ કાંઈ ના જાણે ? પીઠ પાછળ ઘણા એને ‘માયાં ફરેલી’ કહેતા. એવી એ રમા હતી. એના નાસી જવાની વાત રસિક કેમ ન હોય ?

બકતોની બક્ષિત જાણે કે આ વાતના રસપુરમાં તણાતી હતી.

‘પણ સાંભળ્યું, ‘એ નાસીને ગધ કર્યા? એણે તો મેમણુ શકુરનું ધર માંડ્યું. આઠાણી વહે ત્યારે તરકવાડે જાય.’

‘હે!’

આશ્ચર્યના આ એક ઉદ્દગારમાં વાત સાંભળનારના માનસનો પરિચય થતો હતો. ઘણાને તો એમાં સ્ત્રી-ચરિત્રનો ભાસ થતો. ઘણાને એમાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો આખરી અંગમ દેખાતો. ઠાઠકને એમાં ગલીપચી દેખાતી.

પરંતુ માનવરંભાવની નિર્જાતાએ છતાં પણ સમાજના ઉત્કર્ષની આશા નાણુદ નથી થતી, કેમકે હજાર માનવીઓનાં સંઘર્ષો ઠાઠ એકાદ તો પારખુ હોય છે.

સહુ ઠાઠના આશ્ચર્યના ઉદ્દગારનો પ્રધાન સૂર હતો: ‘એ તો અમેએ વળતે જ ધાયું હતું. એના કરતાં આટલું મોટું કે પહેલું થયું એની જ અમને નવાઈ લાગે છે.’ ત્યારે આવા એકાદ એ પારખુઓના આશ્ચર્યના ઉદ્દગારનો ધ્વનિ વેદનાભયો હતો: ‘આવું અમે નહોતું ધાયું. આ વાતે આવું અજીધાયું’ સ્વરૂપ કેમ લીધું હશે?’

*

આ અને આવી લોકચર્યાઓ જોટલી ઝડપથી જાગે છે એટલો ઝડપથી નથી શમતી. પવનમાં સુકકાં પાંદડાંઓ પણ ઉડે એમ, આ વાતોવૃક્ષના પાંદડાંઓ પણ લોકોની ચર્યાઓની પાંખ-ચર્યાઓની પાંખ ઉપર ભેસીને ચોપાસ ઉડવા લાગ્યાં. ઠાઠએ રમાને ઊછાંછળી કહી. ઠાઠએ રમાને તોફાની કહી. ઠાઠએ રમાને વેટેલી કહી. ઠાઠએ રમાને ‘ઉરતાંદ’ પણ કહી. ઠાઠએ એને ‘કુટુંબખોણું’ કહી. ઠાઠએ નાતને તો ઠાઠએ સસરાને નમાયો ગણાવ્યો. ઠાઠએ આવું આવું બનતું અટકાવવાની જવાબદારી રાત્રી ઉપર નાંખી. લોકચર્યા સદાકાળ

હકીકત કરતાં અભિપ્રાયને વધારે વળુદ આપે છે. એટલે સમાજ અનાયાર કરતાં અનાયારનાં આભાસને વધારે નિન્દે છે. એટલે જ સમાજની દ્રષ્ટિએ મેમણુ શકુર કરતાં રમા વધારે દોષપાત્ર હતી.

આ લોકચર્યાની નાચિકા રમા બાર વર્ષની વયે વિધવા બનેલી. એ વંખતે શારદા કાયદો અમલમાં નહતો. અમલમાં હોત તો એના માતાપિતા પાડોશના ઠાઠ દરબારી ગામમાં જઈને પરણાવત. આઠ વર્ષે એ પરણેલી. બાર વર્ષે વિધવા બનેલી. ત્યાર પછી રમા સાસરે રહેતી.

આઠ વર્ષ એ સાસરે રહી ને એક રાત્રે એ નાહી. પહેરેલે લુગડે ને ઉઘાડે માથે એક અંધારી રાત્રે એણે સાસરાનું ઘર છોડ્યું. પણ એણે જવું કર્યાં? પિતા ઘરમાં સંઘરશે? નાત એને પિતાના ઘરમાં સંઘરાવા દેશે? ઠાઠ ધોર આંધી એના મગજમાં નાડતી હતી. ધોર નિરાશા તેના હૃદયમાં હતી. આંધળો વેગ એના પગમાં હતો. પોતે કર્યાં જાય છે એની એને સૂઝ પડે એ પહેલાં તો એ ગામના પાદરના કૂવાને કાંઠે આવી ઊભી. ‘હિંદુ વિધવાના હૃદયમાં કૂવા, વાવ કે સરોવરના જળનો અનંદદ સાદ સદીઓથી જાગે છે. કૂવા એ એમની છુદિનો વિષય નથી—પ્રેરણાની નિષ્પત્તિ છે.

કૂવાને કાંઠે એક ગૃહસ્થ નહાતા હતા. ગામની ધર્મશાળામાં એ ઉતર્યો હતા. આખા દિવસની ગરમીને ઉકળાટ એક નોકરે એચેલા કૂવાના જળ વતી એ શમાવવા માગતા હતા. એ હતા કેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર. એણે રમાને વારી, આશ્વાસન આપ્યું. રમાને લખતાં વાંચતાં શીવતાં ગૃયતાં ને રાધતાં આવડે છે એમ જાણી રથાનિક કન્યાશાળામાં નોકરી પણ આપી.

વળતે દિવસે રમા ગામમાં નામચીન બની. ને પછી એકાદ વર્ષ સુધી એનું નામ ઠાઠ ને

કોઇ પ્રસંગે ગામની જીભ ઉપર રમતું રાખ્યું. પિતાએ રમાને આપેલા હાથે ને પોતાના ઘરમાંથી એને ફરમાવેલી કાચમી હલપારી, રમાનો કબજો પાછો મેળવવાના સસરાએ નાત ને ણવણી ખાતાથી માંડીને અદાલત સુધી કરેલા પછાડાઓ લોકના કાનોમાંથી ને કાન દારા જીભમાંથી રમાને નહોતા ખસવા દેતા.

ને પછી તો એ વાતને ચાર વર્ષ થઇ ગયાં. વળી ફરીને એક વાર પાછી રમા નાહી. અથે વખતે નાસીને એ કન્યાશાળામાં રહી હતી. આ વખતે નાસીને મેમણ શકુરને ત્યાં રહી. લોકચર્ચાને આવા સંસિક વિષય ખીજે કયો મજે એમ હતું ?

*

નદીને સામે કંઠે મેમણ શકુરનો બંગલો હતો. મેમણ શકુરની આખર જુદા જુદા લોક-વર્ગમાં જુદી જુદી હતી. ગામમાં એની કટ-લરીની દુકાન હતી. વેપારીઓમાં એનો વહેવાર સારો અણુતો. ગામમાં રેલસંકટ હોય, દુષ્કાળનું કામ હોય, સંધિની ગાયો આવી હોય કે એવું બીજું કોઇપણ કામ કોઈ કરતું હોય તો મેમણ શકુરના સહકારની એને ખાતરી રહે. ગાંઠનું ગોળીચંદન ધસવામાં, પગ ધસવામાં કે પાંચ પૈસા જાતના ખર્ચી નાખવામાં પણ એ મિયાં પાછો પગ ન ભરે એમ ગામના લોક અનુભવથી જાણતા હતા. નાટક કંપની આવે તો 'મિયાં શકુરભાઈ'. એના ઉતારા, સાધનો. વગેરેની સગવડ કરી આપે. ગામમાં કોઈક ધાંધલ કરવું હોય તો પણ 'મિયાં' આગળ યાય. માતવસ્વભાવના ચોક્કસ ખંડો પાડીને માનવીઓનું વર્ગીકરણ કરનારાએને શકુરને 'સારો' માણસ ગણવો કે 'નહારો' અણુવો એની સુઝ નહોતી પડતી. એટલે લોકોએ શકુર અને શકુર ન્યાઓ માટે એક અકાઉંદો વાડો રાખ્યો છે. જેને પછો એ શકુરના સ્વભાવનું વર્ણન એક જ શબ્દમાં કરે: 'એ તો

મિયાંભાઈ છે.' એવો એ શકુર, મેમણ હતો. અને એવા મેમણના ઘરમાં બાહ્ય વિધવા રમા આજ ભેડી હતી.

*

બંગલાની ઉંચી અટારી નદી ઉપર પડતી. એ અટારીમાં એક દિવસ રમા ભેડી હતી. નદીના જળમાં પોતાના જીવનની જાણે કે એ ઝાંખી કરતી હતી.

એણે નદીનાં પાણીમાંથી પોતાના જીવનના પરપોટાઓને ઉઠતા, કુટતા, નવેસરથી બંધાતા જોયા. નદીનાં પાણી જાણે વર્ષો સુધી હતાં.

એણે જોયું ચાર—પાંચ વર્ષની છોકરી. ઉજળતી, નાચતી, હસતી, ને રમતી. માતાના વહાલ એના ઉપર ઢોળાતાં હતાં.

ને એણે જોઈ દીક કંઈક વર્ષની એક છોકરી. કોઇ કાબેલ ચિત્રકાર પોતાના તૈયાર ચિત્રમાં નવેસરથી રંગોની મિલાવટ ને જમાવટ કરતો હોય એમ આવતી જોખનપુર રમણીયતાના રંગોની તંદુરસ્તી એના અંગે અંગમાં પૂરતી હતી. માતાના વહાલમાં કાંઈક વેદના હતી. ભાવિની પુરાગત પીડાએ એ કંઈને જાણે કાંઈક કઠોર કર્યો હતો. 'હવે નથી કરવું' લેસન. ક્યો લેસન બહુ. આ શાક વધારી નાંખ. સાસરે જઈને સંધર્તા નહિ આવડે તો સાસરિયાં કહેશે કે આવડી જડવા જેવી માએ છોકરીને કાંઈ શીખવ્યું છે કે નહિ ?' સાસરિયાં આમ કહેશે ને સાસરિયાં તેમ કહેશે. એ માતાનું સતત ચિંતન કાણે કાણે સંભળાતું. માતા જનતા ટળાને સાસરાની સહિના ચોક્કસ જેની બની હતી.

વાચમાર્ગીઓનો નવરાત્રીનો શક્તિ-ઉત્સવ તમે જોયા છે ? ત્યાં દેવીનું સાનિધ્ય કવપાય છે. નગરનારીઓ રાસ ગીતે છે. અખંડ જોતે ધૂપદીપ જલે છે. આરોપાલવના તોરણે મંડપ શણગારાય છે. ને આ તમામ સામગ્રી ખડકાય છે એક અખોલ પટના વધ માટે. એણે

જોયા ચાર ઘટસ્થંભો, આસોપાલવના તોરણે
મહેલો મંડપ એની, આંખની કીકીમાં રમવા
લાગ્યો. નગરની તો નહિ, પણ ત્રાતિની નારીઓ
ગીતો ગાતી હતી. અખંડ દીવે અગ્નિ જલતો
હતો. વિષ્ણુ દેવનું સાનિધ્ય કદપ્રાયું હતું ને આ
તમામ સામગ્રી ખડકાષ હતી એક અગોચર
ખાલ દિન્દવાણીના વધ માટે, ને એ વધસ્થંભોને
વીંટળાઈને સિકાર નાસી ન જાય એની ચોક્કસ
જાણ કરતો હોય એમ પ્રસ્થસમાજ બેઠો હતો.

ખસ, સ્મૃતિચિત્ર આંધી ખતમ થયું. ને
પછી ઓથારની દુનિયા જાણે સજવળી. કોઈ
મેટા પથરને ઉપાડીએ ને નીચેથી વીંછીના
ખચલાં બહાર નીકળી આવે એમ ભારે દખાવેલા
હૃદયનો ભાર હળવો થતાં અંદરથી જાણે કે
વીંછીના ખચલાં બહાર નીકળ્યાં ને એને
ડંખવા લાગ્યાં.

એનો પતિ ક્યારે મરી ગયો એની એને
ખબર નહોતી. એનો ચુડો ક્યારે ભાંગ્યો એની
માહિતી નહોતી. એ સમજણી થઈ ત્યારથી
વિધવા જ હતી.

જલજિન્દુઓમાંથી લોહીની ધારે એણે
સસરાનું ઘર નરચાતું જોયું ને એ કસાઈખાનાના
દેખાવને જોઈ એ કમકમી. ચાર-પાંચ વર્ષ
એણે મજૂરીનાં કાઠયાં ને પછી એણે જીવાન
દિયરની આંખો ફરેલી દીડી. પાડોશીની આંખ
ફરેલી દીડી. આઠ વર્ષ પસાર થયાં. એ પડી
હતી ? કોણ જાણે ? એ બચી હતી ? કોણ
જાણે !

ને એક દિવસે પાડોશમાં રહેતા એમણુ
શકુરે એને ટાઢે ઘરથરતી સવારના પહોરમાં
પાણી સારતી જોઈને એ સાંભળે એમ ઉદ્દગાર
કાઠ્યા; 'આટલું આટલું દુઃખ ભોગવે છે એના
કરતાં મારા ઘરમાં બેસી જ ને ? પેટને માટે
મજૂરી તો નહિ કરવી પડે ને ?'

એ શબ્દો એણે સાંભળ્યા. એને અંગે
અગ્નિ લાગી. પેટને માટે મજૂરી ? શું સમજે

છે આ મિંચા ? એક બ્રાહ્મણી સામે નગર
નાંખવાની એની કિંમત ? શા માટે એને
ચળાએ ન ચડાવે ? પણ સાચો ડંખ તો એ
હતો કે એની વાત સાચી હતી. મજૂરી તો મજૂરી
કરીને પેટનો ખાડો માત્ર પૂરે છે. એ વિધવા
હતી એ માટે કામ તો સરખયું હતું, પણ એની
મજૂરીની પણ ચોરી ? એ પાણી સારતી હતી
એ બીજા ઢાળતા. એ રાંધતી હતી એ બીજા
ખાતાં. એ વાસણ માંજતી ને બીજા એ
ખમાડતા. એ કામ કરતી ને બીજા એ કામનો
લાભ લેતા. ને આ બધાના બદલામાં એને શું
મળતું હતું ? કોળિયો ધાન ને છલિયું-છોચ !
રમાને વૈષ્ણવનું રહસ્ય તે રાત્રે સમજાયું.
વિધવા એટલે જીવનદાસત્વની મૂર્તિ, દિન્દુ-
હખસી—ગુલામ.

તે જ રાત્રે એના અંતરમાં સામાજિક
પ્રખંધ સામે બંડની વૃત્તિ જાગી. પહેરેલા
કપડે ગુલામગીરીના એ કારાગારમાંથી એ
નાડી. કન્યાશાળામાં એ પછી મહેતીજ થઈ.
સ્વતંત્ર કમાણીએ એનામાં સ્વમાન જગાવ્યું.
સ્વતંત્ર જીવને એનાં અંતરમાં તાલાવેલી
જગાવી. એ દિવસે એ જાણે ફરીને જન્મી.

ને—ને—ને એક રાત્રે સાહેબનો પટાવાળો
એને કાનસ લઈને તેડવા આવ્યો. એનું માથું
બમી ગયું. પટાવાળાનું કાનસ એણે ઝુટવીને
ફેડી નાંખ્યું. પટાવાળાને એણે તમાચો માર્યો.
મહેતીજના અંડી સ્વરૂપને જોઈને છળા મરેલો
પટાવાળો ખાલ પંપાળતો 'સાહેબ' પાસે
જવાને અંધારી રાતે અંધારે રસ્તે એક બાજુ
દોડ્યો. અને રમા પહેરવાનાં લુગડાંનું એક નાનું
પોટલું બાંધીને પોતાનું ઘર ઉધાડું મૂકીને
બીજા રસ્તે ચાલી નીકળી.

જો શરીર એ વિધવાનું એકમાત્ર નાણું
હોય તો શા માટે એની વાનગી કિંમત ન
લેવી ? મારે રીજાઈ રીજાઈને હુંદાવાનું જ
સરજત હોય તો આપમેળે જ શા માટે એ

સરજત ન સ્વીકારવું ?

તે દિવસે મધરાતે એણે મેમણુ શકુરના નદીપરાના અંગલાનો દરવાજો ખડખડાવ્યો.
પાંચ વર્ષ એ વાતને યદ્ ગયાં હતાં.

*

દરિયામાં હુખડી મારીને કોષક એકાદ મરજીવો મોતી લાવે છે ને કોષક કાદવ પણ લાવે છે. રમાએ પણ તળાયામાં હુખડી મારીને કવળ કાદવ ડહોળ્યો હતો. મેમણુ શકુર રંગીસો માણસ હતો ને એને અંગલે મહેરીલ જમતી.
પાંચ વર્ષમાં વાસનાનાં વહેણ સુકાઈ ગયાં હતાં. શરીર ઉપરથી જોખનની ખાલ ઉતરી અઈ હતી. શરીર નીચેવાઈ ગયું હતું.

રમા મનમાં ને મનમાં ધૂંધવાતી હતી. એનું માથું ક્યારનું. ચે બમી ગયું હતું ને એના અંતરમાં આતશ શેનો હતો એની રમાને ખબર નહોતી, પરંતુ એ એના શરીરને બરખી ખાતો હતો. એનું અંતર પછાડા મારતું હતું ને એ પછાડા શેના હતા તે એ કહી શકે એમ નહોતું. ધણીવાર રાતોની રાતો પરસેવાથી રેખજેખ થતા અંદરે દંતોની કરાલ અનેલી બીડમાં પોતાના સુકાયેલા હોઠને પીસીને એ પથારીમાં પ્રેત જેવી ખેરી રહેતી. ત્યારે શકુર કે એના સામ્રીતો એને જીવે તો એનાથી હજાર હજાર જોખન દૂર નાસે એવું એનું સ્વરૂપ બનતું. અંગેઅંગમાંથી જાણે કે કંઈક બહાર નીકળવા માગતું. કોષક બોલવા માગતું, કોષ બમણી ઉડવા વાંછતું.

ને આ વણપારખ્યો તનમનાટ પાંચ વર્ષથી વાસનાને રૂપે કાંઈક પોષાતો. ને રમા મન મનાવતી કે એનું દયાયેહું જોખન આજ ઘોડાપુર માણી રહ્યું છે.

ને એ અંગલામાં રમાની એવી એક રાત પહોની રાતોની રાત સુધી વાસનાઓની બરતી સભર રહેતી. પ્રત્યેક દિવસ એના અંતરના આતશમાં જાણે કે એક નવું ઉપન સોંચાતું.

કોયલને !

સંગીતના સૂર તું સુણાવ,
કોયલડી, દુનિયાને સંગે ડાલાવ !

અધારી કેવી એ રાત હતી મેઘલી !
દરથી તું કેંક ગીત ગાતી'તી એકલી !
તારો એ આંખો ખતાવ ! કોયલડી...

ઉંચા આવાસ હશે, મધુરા મુખવાસ હશે,
સંગીતના શાઆત્સર શીખ્યા પણ ત્યાં હશે,
તારો એ દેશ ખતાવ ! કોયલડી...

ક્રોમળ એ કેવો હશે ! લીસો પણ બહુ હશે !
ધીરો, મધુર, છતાં સંગીતે વિશાળે હશે !
તારો એ કંઠ બનાવ ! કોયલડી...

નાની શી કાળી છે કાયા તો ઉપરે !
આવાં આનંદ ગાન તો ય કેમ ઝરઝરે !
તાંડે એ હૈયું બનાવ ! કોયલડી...

જગમાં જુમિ માતનાં દુઃખડાં જીસાવવા,
પ્રેમ શીર્ષ આનંદનાં કાવ્યો સૌ પ્રેરવા,
મારાં ઉદ્વાનો ગમવ ! કોયલડી...
દુનિયાને સંગે ડાલાવ !

સંગીતના સૂર તું સુણાવ,
કોયલડી, દુનિયાને સંગે ડાલાવ !
કે. ઉપા ધોળકીયા.

પાંચ વર્ષ એમ ને એમ વહી ગયાં. પાંચ વર્ષ પછી એક રાતે રમા નદીકાંઠે બેઠી હતી. માથે શીતળ ચાંદની રમતી હતી. હેયામાં હતાશન ધમતો હતો.

મેમણુ શકુર થોડીવાર પછી આવ્યો અને ખેડો. 'સાંભળ્યું કે?' એણે કહ્યું.

'શું?'

'પેલા મૂળજી હરજીવનની દોકરીએ કૂવો પૂર્યો.'

'હેં! રમાને જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો. શકુર એની નણુંદની જ વાત કરતો હતો! નણુંદ વિધવા હતી!

'ગર્ભ રહી ગયો હતો. ગર્ભપાત કરવાની ખાંતગી મહેનત તો કરી જ હશે ને, પણ કાલી નહિ હોય. લાશને દવાખાનામાં ચીરી તો અંદરથી છોકરું નીકળ્યું.'

રમા ચૂપ બેસી રહી. ક્યાંય મુઠી એ એમ ને એમ બેઠી રહી. એકાએક જાણે કે એના મગજમાં વીજળીની આગધારે પ્રેરણા આવી. એકાએક હૃદયનો આતશ બહાર બહુડી નીકળ્યો ને એના લાલધેરા પ્રકાશમાં નહિ સમજાયેલી વાતો સમજવા માંડી. રમાના પછડાટા વાસનાના નહેતા—મુક્તિની ભૂખના હતા; જગતે સંરજેલા આ ધોર કારાગારમાંથી કેમ નીકળવું એની વિચાર વેદનાના હતા.

શકુર સાથેનો પોતાનો સંબંધ પણ એને હવે ખરો સમજાવ્યો. શકુર એની વાસનાની મૂર્તિ ન હતો, પરંતુ આર્થિક મુક્તિની આશા હતો. અસમાન વિચારો ધરાવનારાઓનો અમંગ સમાગમ જીવનમાં પરિણમે છે. જીવન એ અસમાન વિચારોના ક્ષેત્રનું સંધિરચાન માત્ર છે એ એને સમજાયું.

ને રમાના અરપરટ વિચારોએ તણખાની લાલાશ અને તિખાશ પકડી. હોહ પીસી એ ઉભી થઈ: 'હું-હું એ કરવાની કરવાની ને કરવાની જ.' ને એના અવાજમાં સિંહજીની

બેપરવાબરી મગરૂરી આવી.

'હું જાઉં છું.' એણે શકુરને કહ્યું.

'ક્યાં?'

'હું જાઉં છું' હોહ પીસીને એણે કહ્યું.

'હું હવે એક પણ પથ નહિ રહી શકું. મારે એક કાર્ય કરવું છે, એ કરવાને હું જાઉં છું.'

'નાસી જવું છે કે?' શકુરે કાંધક તિરસ્કાર ને કાંધક રોપથી કહ્યું. 'હવે બેસ નીચે.'

રમાના રોમેરોમ કંપતા હતાં. એણે શકુરને તમાચો માર્યો. 'તું રોકાશ? અને મને?'

શકુર ઉભો થઈ ગયો. સદા તલસતી રમામાં એને આજે કાંધક નવું દેખાયું. તમાચો એ જીરવી ગયો.

રમાએ કહ્યું: 'શકુર, મને માફ કરજો. મારે તને તમાચો નહોતો મારવો જોઈતો, પણ અત્યારે માફ હૃદય મારા મગજના કખખમાં નથી. મારા અંતરમાં ભૂખ જાગી છે, કરાલ કાલી ખનવાની; આ આખાથે સમાજને મારી મુકીમાં બીંસી નાખવાની, પુરણને માથે પગ મૂકીને ઉભવાની. મને હેરે હામ જાગી છે હવામાં ઝડો ફરકાવવાની ને મારો રોમેરોમ 'બળવો, બળવો,' પોકારી રહ્યું છે.

શકુરને આવાન સમગ્ર. એની જીદિને આ વાત અગમ્ય હતી. એ એની સામે જોઈ રહ્યો.

'શકુર, હું તારે ત્યાં કેમ આવી? પેલી વિધવાએ આપણા કેમ કંઈ? હમરો વિધવાઓ કેમ નાસે છે? અને નસાડીને એનો વેપાર કરનારાઓ એ વિધવાઓને કેમ બોળવી જઈ શકે છે? એ તમામની પાછળ વાસના નથી. જોખમ નથી. જીવાની નથી.'

'ત્યારે શું છે? નાસેકુ વિધવાને છુટ કેટલી બધી?'

'અરે આ મૂર્ખ!' રમા તિરસ્કારથી હસી. શકુરે એને પડેલી જ વાર મુક્ત હાથ કરતાં જોઈ. અને એની જીદિ થઈ ગયેલી

લિપ્ત નવેસરથી જાગી. કંઠે વળગી પડતી ખામણી કરતાં આમ ચાલતી તિરસ્કાર કરતી રમણી એને રમણીય લાગી; 'એની, પાછળ ફેરવે વાસના જ હોય તો સમાજની દંથી લોકસાગના પડદા નીચે એને ઓછી તક મળે છે? શું એને ઓછી સગવડ મળે છે?' 'એવકક, વિધવા એટલે સાધારણતઃ નાતની વડુ ને ઘણીવાર કુટુંબની વડુ. પણ નાસતી વિધવાએને એ સ્વતંત્રતા નથી મેળવતી. એને મેળવે છે લોખંડી. યોગકામાંથી મુક્તિ. આર્થિક પરાધીનતામાંથી મુક્તિ. એ નાસે છે એ કાઠનો હાથ ઝાલીને પોતાનું સ્વતંત્ર ઝુંપડું ખાંધવાની એકમાત્ર નેમથી. ને—ને—ફેટલાક સોદાગરોએ એ ભાવનામાંથી પેટની રોજગારી રોકી!'

રમાની આંખોને આતશ શકુરને જાણે કામી રહ્યો. એના અંગેઅંગમાંથી વિરાટ સ્વરૂપની જાણે કે પાંખો પ્રગટતી હતી. એ પાંખો ઉપર જેસોને જૂની રમા હવામાં ઝાંખળતી હતી ને એવું સ્થાન લેતી સાચેસાચ 'માયાં ફરેલી' બનેલી જાળરમાનને વિદરેલા સિંદણ સમી આ નારી.

'શકુર, તેં તીડનાં ટોળાં જોયાં છે?'

'હા કેમ?'. આ એકરતને આપે શું થયું હતું એને શા માટે એક વિચાર ઉપરથી ખીજ વિચાર ઉપર ફેલાઈ કરતી હતી એની શકુરને દિશામુદ્ર પડતી નહોતી.

'રજુના ખારાપાટમાંથી તીડનાં ટોળાં ઉપડે છે. એ ટોળાંની ઉપર સમજા, કામ-કામો, શકરાઓ વગેરે ઉડતા ફરે છે ને અપ-રંધાર તીડને હવામાં ખામ જાય છે. એ તીડનાં ટોળાં જમીન ઉપર જેસે છે ને એકૂતો એને મારી નાંખે છે. એ ઉપરથી મરે છે. નીચેથી મરે છે. ને આખરે કોઈ વિશાળ ખારા નીલા સાગરમાં ડૂબી મરે છે. છતાં શકુર, એ તીડો શા માટે પોતાનું રજુ છાડીને સાગર તરફ હો છે?'

પૂર્ણિમા

અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરી શી વાદળી અમી વરસે.

નિતરતો દિવ્ય ચાંદ રજનીની પ્રીતમાં,
ઘેરીશી વાદળી શરમાતી હોયે,
અમી વરસે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

રજનીની પ્રીત ચાંદ ચાંદાને લાવતી
છાની લપાતી રજની રાગ ઝીલે;

અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

આંખ મીંચેલી; ખેલે ચાંદાની સંગમાં
પૂર્ણિમાની રાત રંગ રંગે ખીલે;

અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

અખીલ ગુલાલ ભરી કુમકુમ થાળસળ
પૂર્ણિમાનું પ્રીતે પૂજન કરીયે;

અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

નરવરલાલ પંચાલ

‘કાની, ઘોડાતીડની વાત કરે છે? એનું તો એમ જ થાય ને? અમે તો કાંઈ બીજું ચર્તા નથી જોયું.’

શકુરને એ સવાસો પૂછતી હતી. છતાં એની અંતરતમ અભિલાષા એ હતી કે, શકુર ચૂપ રહે. શકુરનો પ્રત્યેક શબ્દ એની સુદ્ધિની મર્યાદા વધારે ને વધારે ટૂંકાવતો હતો. શકુરે એને આશ્રય આપ્યો હતો. પોતે એનો આશ્રય શોધ્યો હતો. શકુરનું વધારે કીધું ન બને એ જોવાની એની આખરી ઇચ્છા હતી.

રણુના ખારી એકરાગી ઉન્નતતામાંથી મુક્ત થવા, નવી સૃષ્ટિ સર્જવા નવા આવાસ શોધવા અને નવા આવાસમાં સ્વતંત્રતાથી જીવન વિતાવવું એ પ્રત્યેક તીડના અંતરની આશા છે. આ આશા એને આવા મૃત્યુ પંથે ધકેલે છે. આરમાનમાં એ સમડીઓ ને શકરાઓ જીએ છે, ધરતી ઉપર એ ખેડતને જીએ છે તે છતાં કોઈ ઉચ્ચ તમન્ના તીડને આગળ ધકેલે છે. ને હિન્દુ વિધવાઓ પણ તીડો જોવી જ છે. એ લોખંડના પીંજરામાં પૂરાયેલી છે. એ કારાગારના ખારણા પાસે એના શિકારી-ઓનું ટોળું પછી જીએ છે. એના વેપારીઓના ટોળાં એ જીએ છે. એ જાણે છે, સમજે છે કે પુરૂષને એના આચારવિચારોથી પર એનું શરીર જોઈએ છે. એને હડધૂત કરનારાઓ એને કોઈ નવે ચીતે ચડતાં જ અટકાવવા માગે છે. આટલું છતાં એ કારાગારોને દરવાજો જરાક જેટલો પણ ખુલ્લો રહી જાય તો નાસે છે. એ શા માટે નાસે છે? બંધિયાર હવા

એને ગુંગળાવે છે. એને તાજગીભરી હવા જોઈએ છે અને એ માટે બધા જાખમો વહેરે છે.

શકુરને મન આ બધી વાતો, પર હતી. પણ આ જાજરમાન બનેલી સ્ત્રી પોતાના દુઃખની કથની કહી રહી છે. એવો એને ખ્યાલ આવ્યો.

‘માફ માની જ ને તું આંહી રહે. તને અહીં કોઈ નાહ પળવે.’ એણે કહ્યું.

‘જે દિવસે સ્ત્રીએ કાચના ઘરમાં રહીને સલામત રહેવાનું મંજૂર કર્યું તે દિવસથી એ પરાધીન બની છે. હું તો જન્મજ. વિધવાના શરીર ઉપર બેઠેલી જીજ્ઞાસુ નાણુદ કરીશ. મારી જિંદગી તો એજે ગઈ, બસે મધ, મને એની પરવા નથી, પરંતુ મારી હજારો બહેનોની જિંદગીને એજે જતાં ઊભી રહીશ. મારી શ્રેષ્ઠ જિંદગાની હવે એમાં જ ખતમ થશે. મારા આત્માની હું વેદી રચીશ. ને એમાંથી જે ધૂપ નીકળશે એ મારી બહેનોનાં મઝાં ચુંચવા બેગા થયેલા મોંધિને ગુંગળાવશે. શકુર, અસ્લાહ માલેક, સલામ આલેક.’

ને શકુરને વિસ્મિત આંખે દીક્રો મુશીને રમા નાડી. આરમાનનો ચાંદ વાળીએ જવાયો. ઉપર અંધકારનો ઘેરો પટ છવાઈ રહ્યો ને એ અંધકારમાં શકુરે રમાના ઝોગળતા દેહને આછો ને આંછો હવામાં પીગળતા પ્રેત જેવો જોયો. એના હોડતાં પગલાંનાં પડધા આછા અને વધારે આછા ચતા હવામાં તરતા રહ્યા.

‘જીવજીવ ઊડી ગયું.’ શકુરે મનમાં કહ્યું: ‘બસે ગઈ. કોઈ બીજી મળી રહેશે.’

તમે ‘સ્ત્રીજીવન’ના ગ્રાહક નથી? આજે જ ગ્રાહક બનો.

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ. પરદેશ: દસ શીર્ડિંગ (૬-૧૦-૦)

‘સ્ત્રી-જીવન’ કાર્યાલય, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.

યુદ્ધોત્તર જગતનો સામનો કરવા માટે જ્યારે અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ મળે છે, ત્યારે યુદ્ધ અને શાંતિ બંને એક જ સિદ્ધાંતની બે બાજુઓ હોય અને એક બાજુ બંને નિષ્કુર-પણે અને અનિવાર્યપણે બીજી બાજુમાં ધસી જતી હોય, એવું માત્ર જ્ઞાન મેળવવા માટે જ મળી રહી હોય એમ લાગે છે. પરંતુ વિશ્વયુદ્ધ, ત્યાર પછીનો વચગાળાનો સમય, બીજું વિશ્વયુદ્ધ અને સદાયે ઝડપી રહેલું ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ; આ બંને એક જ તાંતણાના બાગો છે! આમ આપણે આજે પહેલાં દત્તી તેવી ન વ્યથિત અને ત્રાસિત દુનિયા સામે ઉભા રહ્યા છીએ. જો કંઈ પણ ફેરફાર થયો હોય તો તે માત્ર એટલો જ કે, આજના પ્રશ્નો પહેલાનાં કરતાં વધુ યુગ્મવલ્લભતા અને જટિલ બની ગયા છે.

જો કે હિંદ કદીયે રીતસરનું યુદ્ધક્ષેત્ર બન્યું નથી, છતાં એના મોટા ભાગના અનિષ્ટો એને કાળે આવ્યા છે. દેશે અન વસ્ત્ર નેવી જરૂરીઆતોની અશૂભપૂર્વ અછત અનુભવી છે. કાષ્ટએ કદી સ્વપ્નમાં પણ ન વિચાર્યું હોય એવું કશુંક નજરો-નજર જોયું. હિંદની કંઠાળ પ્રજા વધુ ને વધુ કંઠાળ બનતી ગઈ. શુદ્ધ જીવન અને કૌટુંબિક જીવન વિનાશકપણે ટુટીને પાપમાસ બન્યાં છે. વહીવટી તંત્રમાં ફરવત-ખોરી વધી, અને કોઈ તો એટલો બેકાશુ બન્યો કે આખું તંત્ર લગભગ જડ બની મર્યું. રસ્તાના સામાન્ય માનવીને પણ સતત નિર્દય ફેરાનગતિનો સામનો કરવો પડતો, અને આ બધા ઉપરાંત કાષ્ટો અને વ્યવસ્થાના નામે સરકારે ચલાવેલા જુલમે કડવાશનો ધગધગતો સળિઓ જતંતાના હૃદયમાં ઘોંચવા જ મથતા હતા-આપણે-એક અને સર્વ-આ સર-કારથી માત્ર કંટાળી જ નથી મર્યા; એને હવે જરા પણ વધુ વાર નભાવી લેવી આપણને અશક્ય લાગે છે. પોતાની જવાબદારી સમજી જતા હોય એવી કાંઈ સ્ત્રી આજે એમ નહિ કહી શકે કે એને રાજકારણ સાથે દૂરી લેવા

સ્ત્રી-જગતની આંકડાઓ

શ્રીમતી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય

નથી. કાં તો તાત્કાલિક આઝાદી, કાં તો જળ-પ્રલય જ હવે તો હોઈ શકે. આવી જ પરિ-સ્થિતિ દેશ આપણે બીજું યુદ્ધ સફરું પડે એ અકસ્માતનીય છે. આ પછે આપણે ભગી-રથ પ્રયાસ તો આઝાદી હાંસલ કરવા માટેનો હોય. જગતના બનાવો એટલી ઝડપી ગતિએ પલટાતા જાય છે કે અત્યારના જગતમાં નિર્જ-ળતા ભાટે રથાન જ નથી. દિવાલ પરનું લખાણ એટલું રપટ છે કે એની સામે આપણે આંખમિચામણ કરી શકીએ એમ નથી. સગવડ ભરી રીતે આંખ મીંચી શકીએ એમ નથી. અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદે દેશમાં પોતાનું નામ સ્થાપ્યું છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય બના-વોમાં એનું ધ્યાન આજે એક પ્રશ્ન સાથે સમું છે. હવે એણે શું પાઠ ભજવવાનો છે તેનો

પોતાની મેળે જ નિર્ણય કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આ પરિપદ માત્ર સ્ત્રીઓના જ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણતી એક બીનપક્ષી સંસ્થા રહી છે. પરંતુ દીનપ્રતિદીન એવું વધુ ને વધુ બાન થતું જાય છે કે, આ પ્રશ્નોને, હિંદની આઝાદીના મુખ્ય પ્રશ્નથી અલગ રાખી શકાય નહિ. પ્રત્યેક સ્ત્રીનો પ્રશ્ન અનિવાર્યપણે આ મૂળભૂત મુદ્દા સાથે સંકળાઈ ગયેલો છે. આથી આપણે બંધાને જ્ઞાન થયું છે તે મુજબ આ એક માત્ર પ્રશ્નને, આપણા બધા પ્રશ્નો વટાવીને, આપણા ખોય તરીકે દુહાવવાનો છે. બનાવોની સાથે કદમ ન મીલાવી શકે એવી કોષ્ટકો સંસ્થા માટે બિવિધ્યમાં રચાત નહિ હોય.

આ પરિપદ પોતાનો પાક કેવી રીતે થોડા રીતે બજવી શકે અને છતાં પોતાનું બીનપક્ષી લક્ષણ ટકાવી રાખે-કારણ કે એ જ એક માત્ર તેનું અત્યાર સુધી બળ રહ્યું-એ સવાલ આજે આ સંસ્થા સામે આવી ઉભો છે:

આજે આ સંસ્થા ને રૂપમાં છે તે પ્રમાણે તેની કેટલીક મર્યાદાઓ છે. એક બાજુ બ્યારે મોટા પ્રશ્નો ઉપર હિંદી સ્ત્રીઓની 'ભાગણી' એણે રજૂ કરવા માંડી છે, ત્યારે બીજી બાજુ વાસ્તવિક રીતે જેમની વતી એ બોલવાનો હાથ છે, તેમના સંપર્કથી અલગ રહી છે. સૌથી પહેલાં કેટલાક અનુભવી કાર્યકરોના કેન્દ્રની આસપાસ એક નાનકડી સંસ્થા ઉભી થઈ. આજે તે વિકાસ પામીને એક વિશાળ સંસ્થા બની. પરંતુ જેમના હાથમાં એની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ અને માર્ગદર્શન છે એ અર્થમાં વધતી જતી માંદગીઓ સાથે સદા કદમ મિલાવ્યા નથી. પરિણામે એના કદના પ્રમાણમાં એનો સંપર્ક સંકુચિત બનતો ગયો છે. તેનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર અસીમ બનતું ગયું છે, એનું બંધારણ મર્યાદિત બની ગયું છે.

જો કે દેખાવમાં એ વિશાળ પાયા પર રચાયેલી લાગે છે, છતાં વાસ્તવમાં તે સંકુચિત

છે-આજે હિંદી આમજનતા ઝડપથી સફાળા ઉઠતી બનતી જાય છે. કોઈ જમાનામાં કોષ્ટકો દેશમાં આવો પ્રચંડ ઉત્સાહ-આવો ઉપર આવતો અને લાગણીને અવિષ્કાર આપવા મથતો-નહિ નીરખ્યો હોય. હિંદી જનતા બહુ જ કાર્ય-પ્રવૃત્તિ, અતિ આવેશમય અને દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિને અપનાવી લેનાર બની છે, કામદારો અપૂર્વ રીતે સક્રિય અને રચનાત્મક યોજનાઓ તરફ વળી રહ્યા છે. આ નવું જીવન સમગ્ર મહિલી પરિપદ પરથી પણ પસાર થઈ રહ્યું છે. સ્ત્રીઓ સભ્યો તરીકે નોંધાવવા માટે અને નવા એકમે રચાવવા માટે વધુ આતુરતા દાખવી રહી છે. પરંતુ પરિપદ આ પરિસ્થિતિને પિછાની શકી નથી. એની આસપાસ બંધાઈ ગયેલું અને વિકસેલું જીવન કંઈક પડ હજી બાંગી ગયું નથી. એક અખિલ હિંદની સંસ્થા તરીકે, એ આ સોનેરી તક ઝડપવાને, આ પ્રવાહને પકડવાને, એને ધરવા અને એના પ્રવાહને વાળવા માટે નિષ્ફળ નીવડેલી લાગે છે. આજે બધે જ શું દેખાય છે? આખા દેશમાં અસંખ્ય નાની નાની સંસ્થાઓ ઊભી નીકળતી જણાય છે, ખાસ કરીને દૂર દૂરના પ્રદેશમાં-અને કંઈક કરવાની, કંઈક પ્રવૃત્તિ આદરવાની, ખાતર આવેગને માર્ગ આપવા પોતાની લાગણીઓને માર્ગ આપવા માટે નાની ફેડીઓ રચાઈ રહી છે. આમ, બ્યારે પરિપદની કેટલીયે શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ નિશ્ચેષ્ટ રહે છે, અને નવી હવાના સડેજ ઝપાટાથી કંપી ઉઠે છે ત્યારે આ નવી અને નાની સંસ્થાઓ પોતાની ગોદમાં નવી બરતી લઇને ધુટી નીકળે છે.

આ લક્ષણ માટે કેટલાંક મુખ્ય કારણો તપાસી શકાય. એક તો શિક્ષિત સ્ત્રીમાં પોતાની લાગણીના અવિષ્કાર માટે કામ કરવાની ધમશ છે. એક વર્ગ તરીકે તેઓ નિષ્ફળ નીવડી છે. કેટલાંક માંત્રો સમય થયા આ નવી નેતાગીરી

સાધારણ શિક્ષિત સ્ત્રી પાસેથી અને કોઈક વાર તો બિલકુલ અભણ સ્ત્રી પાસેથી આવી છે. રાષ્ટ્રીય આમ આદિભનથી ને સ્ત્રીઓ આકાંક્ષાને ખેંચાઈ આવી છે તે આ વર્ગ-માંથી છે અને નહિ કે વધારે શિક્ષિત વર્ગમાંથી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં કે રચનાત્મક કાર્યક્રમના ક્ષેત્રમાં આ અશિક્ષિત અને થોડું બહેલી સ્ત્રીઓએ જ ઉમદા ભાગ ભજવ્યો છે અને ક્ષેત્ર-કાર્યકર તરીકે નવલંત કાળો આપી રહી છે. ઉચ્ચ શિક્ષિત સ્ત્રીની હાજરી એ નિયમ કરનારે વધુ અપવાદરૂપ છે. કારણ કે આ વર્ગ માટે પ્રવૃત્તિ એ ફૂરસદના સમયનું કાર્ય છે. અને જેને માટે કોઈ પણ સાગ કે મોટી કિંમત વધુ ન હોઈ શકે એવું જીવન ધ્યેય નથી. તેમની સહૃદયતા અને ગુણનિષ્ઠા બધે જ મે તેટલી હોય પરંતુ આગળના જેવા જમાનામાં કે જ્યારે વિચારો, આકાંક્ષાઓ અને પ્રવૃત્તિની ભાવનાઓ સર્વતોમુખી વિકસી રહી છે, જ્યારે તે બર-તીના પ્રચંડ મોજાની માફક ફેલાઈ રહી છે, અને જ્યારે જતા વરસાદની ધારાની માફક જમીનમાં ઊંડે સુધી ધસતાં રહ્યાં છે ત્યારે તેમનો ભાગ અનિવાર્યપણે મર્યાદિત બની જાય છે. જે એક સંસ્થાએ જનતાની કલ્પનાને ઝડપી લેવી હોય, તેના વિશ્વાસ જીતી લેવો હોય તો પરલક્ષી પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન એ સંસ્થાના અધારણ અને કાર્યક્રમમાં પણ પરિવર્તન માગી લે છે. લોકોને એ સંસ્થામાં અગણ્ય ન લાગવું જોઈએ અને માનસિક જીવનના ન સાક્ષરી જોઈએ. તેમને એમ જ લાગવું જોઈએ કે એ સંસ્થા એમની પોતાની છે. એમના પોતાનાં સ્વપ્નો અને આશાઓને આલિંગ્ય આપવાનું એક કુદરતી અને યોગ્ય સાધન છે. આ પરિ-પદને આવી એક સંસ્થામાં પહોંચાવવી એ આ બેઠક સમક્ષનું બગીરથ કાર્ય છે. પરંતુ એ તો, સક્રિય કાર્યકરો જ કરી શકે. જ્યારે નેતાગીરી માત્ર દૂરથી દોરીસંચાર કરતી બંધ

પડે, પોતાને જ હાથે દિનપ્રતિદિનની વિગતો અને વાતોને ઉચ્ચલાવતી રહે અને ધરતીમાંથી આવતા ધનકારાને, હવાના સંદેશ ઓકાને પણ પારખી શકે એવી ગચ્છત બને, ત્યારે જ એ પુરાણા અંતરાયો તોડી નાખી શકાય.

આ સિદ્ધ કરવા માટે આ પરિપદે, પોતાના કાર્યની પુરાણી દૃષ્ટિમાં ક્રાંતિકારી પદ્ધતિ આણવો જોઈએ. અત્યાર સુધી એની પ્રચાર બાજુ જ એનું બળ રહી છે! મહોલો અને ગામડાની સ્ત્રીઓની સમીપ પહોંચી જઈને તેમના પ્રશ્નોને વધુ માનવીની દૃષ્ટિએ સમજાવે; તેમને માટે માત્ર રચાવી હક્કા જ ન મામતાં, તેમની દૈનિક ઘસડપટ્ટીમાંથી તેમને તાત્કાલિક રાહત મળે તેવાં પગલાં લઈને આ વસ્તુત, પ્રચારને વધુ મજબુત બનાવવી જોઈએ. દિન-પ્રતિદિન, વધુ અને વધુ મુશ્કેલીઓને કારણે, પોતાની આજીવિકા મેળવવા માટે બહાર જવાની ફરજ પડે છે. સમગ્ર નીચલા ઘરનો મધ્યમવર્ગ, યુદ્ધ પહેલા કામદાર વર્ગ હતો તેવીજ સ્થિતિમાં સત્તરી રહ્યો છે. ધીમે ધીમે મધ્યમવર્ગને પણ એની અસર પહોંચતી જાય છે. આનું પરિ-ણામ કુટુંબ પ્રત્યેની બેદરકારીમાં આવે છે.

રાજ્યતંત્ર અને સમાજ, આની હવે વધુ લાંબો સમય અવગણના કરી શકે નહિ. જ્યાં સુધી કામદાર માતાઓને કુટુંબ બંધન આપ-વાની સગવડ ન થાય, તેમને પોતાની નોકરી ધંધા છોડીને, પોતાનાં બાળકોની સંભાળ અને દેખરેખ સંભાળી શકે એવી વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા પુરતાં દરેક રથે બાગમંદિરો, બાળકોળવણીગૃહો અને બાળઆરોગ્યધામો, એક સર્વ સામાન્ય પ્રવૃત્તિ બની જવી જોઈએ. જેમ જેમ વખત પસાર થતો જાય છે અને ઔદ્યોગિકરણ વિકસતું જાય છે, તેમ તેમ કુટુંબિક પરિસ્થિતિ આગળની સ્ત્રી-ઓને વધુ અને વધુ મુશ્કેલીમાં ભીસતી જાય છે. આગળની સ્ત્રીઓ, જુની પેઢીની માફક

સંયુક્ત કુટુંબમાં ન રહેતાં, સ્વતંત્ર રીતે રહે છે, અને ગૃહકાર્યોનો તથા બાળકોની સંભાળ, દેખરેખ અને ડેંગવણીનો બધો ભાર એને ઉઠાવવો પડે છે. અને એમાંથી બીજી કોઈ વસ્તુ શીખવા માટે એની પાસે બહુ જ થોડી શક્તિ અને બહુ જ થોડો સમય રહે છે. આવી સ્ત્રીઓને સંયુક્ત રસોડાં, સંયુક્ત બાળ-ગૃહો, શ્રમ બચાવે એવાં સાધનો અને આવી વસ્તુઓની જરૂર છે. જે સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં નથી આવ્યું, યોગ્ય ડેંગવણી નથી આપવામાં આવી, અને જે શારીરિક શ્રમ માટે અયોગ્ય છે એવી સ્ત્રીઓને ડેંગવણી જોખમી અને તેમના આર્થિક ભારને હળવો બનાવવા માટે ગૃહઉદ્યોગ પૂર્ણ પાડવા જોઈએ. આવા કાર્યની યોજના પડવી જોઈએ, તેનો પદ્ધતિસર અમલ થવો જોઈએ; અને ગૃહના અન્ન ઉપર તો ખાસ ધ્યાન આપવું પડે. અત્યાર ની ગૃહવ્યવસ્થા વધુ ઘડતી સંખ્યા, એકાંતનો અભાવ, ગંદુ અને આરોગ્યને હાનિકર્તા વાતાવરણ, વગેરે તત્વોથી કુટુંબજીવનને અંદરખાનેથી સેડવી નાખે છે. આ મહિલા પરિપક્વે, ગમે વર્ષે જેમ એણે 'દૂધને મોરચે' સફળ પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી તેમ આ વર્ષે આ બધા મોરચે બયંકર આક્રમણ દોરી જવું જોઈએ. અખિલ હિંદના ધોરણ પર આદરભેલી આવી પ્રવૃત્તિના શુભ પરિણામ આવવા જ જોઈએ, પરંતુ આજની કાર્યપ્રવૃત્તિ પેઢે દુનિયામાં માત્ર પ્રચાર જ બસ નથી, દરેક વર્ગની સ્ત્રીઓને તેમની રોજની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા અને તેમનો ભાર હળવો કરવા માટે પદ્ધતિસરનું કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ. પરંતુ આ માત્ર પમારદાર કાર્યકર્તાઓ જ કરી શકે અને તેમને સ્વતંત્રતા માટે બદલો આપવો જ જોઈએ. જાહેર જનતા, આનો જવાબ આપશે જ કારણ કે પરિપક્વે આવા કાર્ય માટે પૂરતી પ્રતિભા પ્રાપ્ત કરી છે.

રોજ બે રોજના આમજનતાની વચ્ચે આવા રચનાત્મક કાર્યદ્વારા જ તેમના જીવનને સ્પર્શતા કાર્યદ્વારા જ, આ સંસ્થા, દેશની સ્ત્રીઓની સંસ્થા બની શકે. સ્ત્રીસમાજના ઘણા મોટા ભાગને આજે આર્થિક સલામતી અને શિક્ષણ જેવા સાદા અને પ્રાથમિક અધિકારો આપવાનો પણ ઇન્કાર કરવામાં આવે છે. જે આ સંસ્થાએ દેશના ભવિષ્યના નકશામાં પોતાનું સ્થાન ટકવી રાખવાનું હોય તો તેણે આ બધે લક્ષમાં રાખી ભાવિ કાર્યક્રમ ઘડવો જ રહ્યો. યોગ્ય સંખ્યાના પમારદાર કાર્યકરોના કેન્દ્રની રાહજારી નીચે ચાલતી સામાજિક સેવાસંસ્થાઓની એકસુંદર ગૂંચણી દ્વારા જ આવું કાર્ય પાર પાડી શકાય. પરંતુ સુરણ વસતિવાળા શહેરમાં એકાદ દૂધકેન્દ્ર ચલાવીને કે એકાદ ઔદ્યોગિક વર્ગ ચલાવીને પોતાની પ્રવૃત્તિને વ્યાજખી દરાવવાની પ્રતિષ્ઠા રાખતી આજની વલણ જમાનાના તાલથી વિસંવાદી છે. એક સંસ્થા, સમાજનું એક અંગ ત્યારે જ બની શકે, જ્યારે એની પ્રવૃત્તિઓ સમાજની નસો સાથે વણાઈ જાય.

આજે સામાજિક કાર્યનો ભાર, રોજ મટાડવા કરતાં તેને અટકાવવા ઉપર વધારે છે અને તેથી તે પુરાણા ધાર્મિક કાર્ય કરતાં વધુ શિક્ષણ આપતો બને છે. આવી પ્રવૃત્તિ માટે તાલીમ પામેલા કુશળ કાર્યકરો અવૈતનિક કરતાં ધંધાદારી કાર્યકરો કે જેઓ પાયાથી માંડી શિખર સુધી, ચોક્કસ ઉત્કર્ષ સાધતી કુરસદની મજેલી થોડી પળોમાં નહિ, પરંતુ ચોક્કસ સમય અને બધે સાથે, શીખા ઉપણે ગમે તેમ અર્થિ તહો ગોઠવેલા છંટાનો ને પરથરના દુકાડોથી નહિ, પણ શાનદાર સુંદર ધમારત બાંધી શકે એવા કાર્યકરોની જરૂર છે. આવતા વર્ષો માટે ત્રણ કે પાંચ વર્ષની નિયત મુદતમાં આ દોરેલો કાર્યક્રમ પાર પડે તે માટે, એક સંપૂર્ણ પુનઃસર્જન માટેની તૈનાતિક યોજનાની અનિવાર્ય જરૂર છે.

ચી તાજોગથી છ માસ દર કસાઈપરા ગામ છે. મોટે ભાગે મુસ્લિમોની જ અહીં વસતી છે. બાળુમાં જ લરકરી છાવણી છે. એ છાવણીને લીધે લગાઈના દિવસો દરમિયાન ગામનો રોજગાર હીકીક થીકતો રહ્યો છે. ગામના વેપાર રોજગાર ને મજૂરી કરનાર માણસોએ થોડો ધણો પૈસો ભેગોય કર્યો હતો. પરંતુ નાણાં બેંકમાં મૂકવા મુધીનો સુધારો હજી એમના મુધી પહોંચ્યો નથી. ને એને કોરણે ધરનાં પેટી પટારા, ને દાણા દુણીનાં માટલામાં કે પછી જમીનમાં ખાડા ખોદીને એમણે પોતાની કમાણી સંઘરી સાચવી હતી.

ગામની વસતીથી બેએક ખેતરવા દર લરકરી છાવણી પડેલી હતી. એ છાવણીના સિપાઈઓ અવારનવાર ગામની એકબે ખરાબ યર્ષ ગયેલ સ્ત્રીઓની મુલાકાતે આવતા. જુવાનિયાઓએ ગામમાં પેલા પડેલ આ સિપાઈઓની ખો જુલાલી દેવાનો નિર્ણય કર્યો.

તે દિવસે અન્યું એવું કે, બે મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ તળાવે પાણી ભરવા ગયેલી. એમને જોઈને તળાવની સામી પાળે સામાન્ય પોવાકમાં બેઠેલા બે ત્રણ સિપાઈઓએ એ સ્ત્રીઓની સામે ગંદા ચેનચાળા કરવા માંડ્યા. જાને જાણી તે વખતે તો પાણી ભરી ચુપચાપ પાછી ફરી ગઈ. ગામમાં આવીને ઘરના પુરુષોને વાત કરી એટલે એ લોકો ઉપડ્યા તળાવ પર. જઈને પેલાઓને ખૂબ ગેયીપાક ચખાડ્યો.

માર ખાઈને દાકે ભરાયેલ એ સિપાઈઓ વેર લેવાના વિચારે પોતાના ખીંગ દસઘાર ગોઠિયાઓને સાથે લઈ પાછા ગામમાં આવ્યા. આ વખતે પણ ગામ લોકોએ ભેગા મળી એ જાણને ખૂડી નાખ્યા. તે જ દિવસે બાળુના બે ગામડે હાટ ભરાયો હતો, એટલે ગામના પુરુષો ત્યાં ગયેલા. એ દરમિયાન છાવણીના ખસો નેટલા સિપાઈ એમના કેપ્ટનને લઈને ગામ પર તૂટી પડ્યા. આખા ગામને ઘેરી

ખંગાળની ગ્રામ-સ્ત્રીઓ ઉપર થયેલો

અત્યાચાર

લેખિકા :

શ્રી. કલ્પના દત્ત

*

લીધું. ધર ને ઝૂંપડાંમાં પેટ્રોલ છાંટી આમ ચાંપી. લંટકાટ, અત્યાચાર ને જુલમથી વેરની આગને સંતોષી. ૧૬મી ગંજામ રેજીમેન્ટના સિપાઈઓનો આ ફેર હતો.

આસપાસના ગામડાંનું લોક પણ આ બધો વિનાશ જોવા અહીં રોજે મળ્યું હતું. ધરખાર વિનાનાં ઘઉં ગયેલ કુટુંબો એમનાં ધરસંસારની આ ચિંતાઓ ભણી ફાટી આંખે. તાકતા આસપાસ ફરી રહ્યાં હતાં. હિંદુ સ્ત્રીઓને તો પડેલ નથી, પણ પડદામાં રહેનાર સ્ત્રીઓના પડદાપ ઊંચકાઈ ગયા હતા. જાડની ઓચનો પડેલ કરી તેઓ પોતાની લજ્જાને રાખી રહી હતી.

મને જોઈ એમણે અંદર અંદર વાત કરવા માંડી: 'લોક મેમ સા'જ છે!' મેં પાસે જઈ કહ્યું: 'ના, હું મેમ સા'જ નથી. હું તો તમારા જેવી જ એક અંગાળી છોકરી છું.'

મારે મોંએ પોતાની જ બોલી સાંભળી એમના મનની સંકેત ને પરાયાપણાની ભીતી એકદમ ટૂટી પડી. સમદુખિયું ને સ્વચ્છન મળી જતાં એમની આંખોનાં આંસુ બંધ તોડી પડેલા લાગ્યાં. રાખના ઢગલાઓ ભણી એ આંસુભરી આંખોએ ટગી રહેતાં એમણે કહેવા માંડ્યું: 'આ પણે અમારા કૂખા હતા. ગઈ કાલે સેંકડો કાળા સિપાઈઓનાં ધાડા અહીં ઉતરી પડ્યાં ને અમારૂં સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું. અમારા ઘરવાળા તો ગુજરીમાં હાટે ગયા હતા. અહીં અમારી પાસે તે વખતે કંઈ ન મળે...

'એક એક કરતાં એમણે અમારા બધાં ઘરોને આગ ચાંપી. ધરમાંથી જીવ લઈને અમે નાહ્યાં, તો ફેટલીય સ્ત્રીઓને પકડીને એમણે માર માર્યો, ફેટલીયની લાજ લૂંટી. જે એમને વચ ન થયું એને તેમણે પકડીપકડીને બળતાં ઘરોમાં પાછા ફેંક્યાં. ફેટલા બધા સિપાઈ! અમે તો ડહાઈ જ ગયાં...અમારાથી કશું જ ન બન્યું. અમે લાજ ખચાવવા ગમે તેમ નાસી છૂટ્યાં. તો એમણે અમારાં ઘરખાર લૂંટી બધું સાફ કરી નાંખ્યું.'

હું તો દાંત તળે હોઠ દબાવી બધું સાંભળી જ રહી. મારી પાસે શબ્દો નહોતા, હું એમને શું આશ્વાસન આપું? જુ'પડીએ જુ'પડીએ ફરી એમણે મને બધું ખતાવવા માંડ્યું. ત્યાં એક આંધળી ડોસ્ટ્રી, એના પોતરાયી દોરાતી અમને સામી મળી. કહે: 'મા ! મજ સરખી બિખારણું જુ'પડું' એમણે ન હોડ્યું. બધું વેરાન કરી ગયા...' એની આંખોના આંસુ વિહોણા હુખખા ખાડા મારા દિલ પર ભયંકર લાચારી ને માઠ હતાશાનો ઉતરડો પાડી ગયા.

પડોશની જ એક ડોસ્ટ્રી સિપાઈઓએ મરણનોલ માર મારી બાગુના પુકરમાં(તળાવમાં) નાખી દીધેલી. મને જોતાં જ એ ધૂસકે ધૂસકે રડી પડી. 'મને અપંગ છુટીને પણ એમણે ન છોડી.'

બાગુમાં મારીનાં ભીંતડાંવાળું એક ઘર હતું. એક મા દોકરી. માથે હાથ ધરી ટીનના પતરાની ઉધાડી પેટી સામે ટગર ટગર જોતાં બેઠાં હતાં. મને જોતાં મોંએ રડી દીધું. મને કહે 'હજી ગઈ કાલે જ મારી દોકરી એને સાસરેથી અહીં આવી છે. એનાં ઘરેણાં ગાંઠાં વગેરે આસોની મતા આ પેટીમાં રાખ્યા હતાં. ૪૦૦નું ઘરેણું ને ૪૦૦ રોકડા. હાથ ! 'મારા રાયા બધું સાફ કરી ગયા—અમને લૂંટી લીધાં.'

પચાસેક ગાંઠાં આગળ ગયાં, ત્યાં રાખનાં ઢગલા વચ્ચે અડધી બજેલી ગાય ને બકરાં કુકડાંની ગંધથી દુવા ભારે ચઢ ગઈ હતી. પાંચ છ જુવાન ને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ શોકભર્યા ચહેરે ભેગી ચઢને બેઠી હતી.

મારી પાસે રડી દેતાં એક કહ્યું: 'અમે બધાં ખાવા બેઠાં હતાં. હજી તો કોળિયો ચ મોંમાં નહોતો મૂક્યો, ત્યાંએ દુશ્મન કોણુ બજે ક્યાંથીય ઉતરી પડ્યા, ને આ અમારાં રાંધ્યાં ધાન...' કહી એણે ભાંગેલ હાંધાંમાંના બળી ગયેલ ભાત ને ભાજીનું હામ ખતાવ્યું.

એમાંની કંચન નામથી એક વિધવાએ કહ્યું: 'આ ધરતી પર મારે કોઈનો આધાર નથી, એટલે મારે તો ડિપો પર કામ કરવા જવું પડતું; પણ આ મારી બાણેજ ચંકેતલા -૧૪-૧૫ વર્ષની એક છોકરી ભણી આંગળી ચીંધતાં એણે કહ્યું. 'કોઈ સિપાઈની નજર એના પર ન પડે એટલા ખાતર કોઈ દહાડો હું એને બહાર કાઢતી નહિ. જુવોન છોકરી છે. એનો ધણિ એને રાખતો નથી, એટલે મેં મારી પાસે રાખી હતી. પણ એ લોકો એને ઢસડી ગયા; છેક તેમની છાવણી— માંથી અમને એની ચીસો સંભળાતી હતી. અમે ખૂબ મથ્યાં, પણ એને છોડાવી શક્યાં નહિ. આખી રાત એ છોકરી પર ત્રોમણે અત્યાચાર ગુમયો ને છેક સવારે એને છોડી. હાથ

રામ, આ તે શાં નસીબ ! કોણ જાણે હવે શું થશે ? ”

ખીજીએ કહ્યું : “ અમારા કુપડાથી તેમણે આગ આપવાની શરૂઆત કરેલી : મગાદા ખાતુન ૨૨, ૨૩ વર્ષની જુવાન છોકરી છે એને પકડીને ચાર પાંચ જણાએ અમારી આંખો આગળ એના પર અત્યાચાર ગુજાવ્યો. અમે એને છોડાવવા ધણું ક્યું, એટલે તો એ લોકો અમારા પર ઝપટ્યા. અમે જીવ લઈને નાહાં-મારા હાથમાં બાળક હતું એટલે જ કદાચ હું બચી ગઈ. ૫૦ વર્ષની છુટ્ટી રાજાખીને પણ એ લોકોએ છોડી નથી તો ! એમના હાથમાંથી માંડ છટકીને બાગલી મગેદાને એમણે પાછી પકડી લીધી ને પાછો એ જ અત્યાચાર કર્યો. રાજાખી પર અત્યાચાર કરી લીધા પછી કટકા મારી એમણે એનું માથું ફેડી નાખ્યું છે. અત્યારે એ ડેસી ઇસ્પતાલમાં પડી છે. ”

• અમે થોડે દૂર ગયાં ત્યાં લોહી ખરડ્યાં કપડાં પડેલાં હત્યાએ ત્યાં ધવાયેલા માણસોનાં હતાં. એક સ્ત્રીએ રડતા રડતાં કહ્યું : “ મારા પતિ ઘેર હતા. સિપાહીઓએ ઉંચાણે એમને સળગતા કુપડામાં નાખી દીધા. અત્યારે એ દવાખાનામાં પડ્યા છે. ” આખું ગામ સ્મશાન બની ગયું છે. પોતાનું સર્વસ્વ દારી બેઠેલ ગામ સ્મશાન બની ગયું છે. પોતાનું સર્વસ્વ દારી બેઠેલા ગામની સ્ત્રીઓ પ્રેતની જેમ એની આસપાસ ધૂમી રહ્યાં છે !

*

આ લૂંટ-મારામાં એમણે લાખોનું તુકશાન કર્યું છે. ૫૬ જેટલાં ઘર ને કુપડાને રાખીને હાથે કરી મૂક્યાં છે. એમના હુમલાનો ભોગ બનેલાઓમાં ચાર જણેની હાલત ધણી ગંભીર છે. એમાં બે પુરુષ ને બે સ્ત્રીઓ છે. આમ આખું ગામ લૂંટી બાળીને સેંકડો માણસોને એમણે નિરાધાર ને ઘરબાર વિના રસ્તે રખડતાં કરી મૂક્યાં છે. (જનકુળ)

આજે વસંત

આજે વસંત, સખિ ! આજે વસંત !
છાતું છાતું એથી કેવું મલકે દિગંત !
આજે વસંત !

જાગે છે નવજીવન,
કમલો શાં ઉઘડે મન,
અવનિ-ગગન સકલ નયન રમતી વસંત !
આજે વસંત !

ઉપર આસ્માની ગગન,
નીચે પીળેરાં કરણ,
નમણા રમતાં સુરંગ, સમીરણની સંગ !
આજે વસંત !
નિર્મળ નદી નીર જાય,
ભુખરી શિલાઓ ન્હાય,
તીરે પ્રશાંત પડ્યાં કેવાં પ્રતિબિમ્બ !
આજે વસંત !

નયન જુવે, હૃદય જૂલે,
પરિમલ પર જીવત જૂલે !
આંખોમાં ઉડતાં ને તરતાં પતંગ !
આજે વસંત !

દિશ દિશાનાં મૌનમાંહિ
કેંક વાત સંભળાય,
વાતી અમૃતસ્વરોની વેણુ વસંત !
આજે વસંત !

‘સ્વપ્નસ્થ’

જાપાનની નુતન નારીપ્રવૃત્તિની પ્રણેતા શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો

જાપાનની સંતતિનિયમનની સ્ત્રી-ચળવળનાં પ્રણેતા અને અગ્રણી શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો દશ વર્ષના લાંબા મૌન પછી બહાર પડ્યાં છે. તેઓ ૧૯૩૬થી અટકાયત હેઠળ હતાં અને લડાઈ દરમિયાન પણ તેમની પ્રવૃત્તિ ઉપર સખત પ્રતિબંધો હતા, તેઓ શાહી કુટુંબનાં સભ્ય છે, છતાં પણ જાપાનદારી જાપાની સમાજમાં સંતતિનિયમન અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની માગણીઓની કુશળ ઉઠાવનાર તેઓ જ છે. કીરકી ઇશીમોટોની સાથે છુટાછેડા લીધા પછી તેમણે જાપાનના વિનિત મજૂર આગેવાન કાંચુ કાટો સાથે લગ્ન કર્યો છે. કાંચુ-કાટોના સંસર્ગને લીધે હવે તો તેઓ મજૂર ચળવળમાં ખૂબ રસ લેતા યૃદ્ધ ગયાં છે.

હવે લડાઈ પૂરી થવાની સાથે યુદ્ધનિયમનો પણ દૂર થાય છે. તેથી શ્રીમતી ઇડઝુ ઇશીમોટો નારી-સમાજના હિતની સંતતિનિયમન અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની લડત ફરીથી શરૂ કરવાનાં છે. વળી બહુ નજીક આવતી ચૂંટણીઓમાં તેઓ તેમના પતિની સાથે જાપાનભરની મજૂર ચળવળને નવલંકા વિજય અપાવવા માટે કુકાવશે. આને માટે તેઓ રેડીયો પ્રવચનો દ્વારા ચૂંટણી જંગને વેગ આપવાનાં છે. ખરેખર તે ઉપર જાપાનના રાષ્ટ્રજીવનમાં ત્યાંની નારીશક્તિ પૂરો દિરસો આપે તે જ તેમનાં સતત પ્રયાસો છે.

દેશની એક મધ્યસ્થ નારીસંસ્થા બનાવવા કરતાં ઠેરઠેર નાની નાની સ્ત્રી-સંસ્થાઓ દ્વારા સ્ત્રી-ઉન્નતિની તેઓ હિમાયત કરે છે.

અત્યારનાં જાપાનદારી પદ્ધતિ અને રીતરિવાજોથી રંગાયેલ નારીસમાજને રથાને રાષ્ટ્રજીવનમાં પુરૂષો સાથે સમાન દેખાએ કદમં મિલાવતા સ્ત્રીસમાજની તેઓ કલ્પના કરે છે. સંતતિનિયમન દ્વારા તેઓ બંને મર્યાદિત હોય, પણ ભાવિની પેઢાદી જાપાની પ્રજાનો અંખના કરે છે. આ માટે તેમણે અમેરિકાનો પ્રવાસ કરીને જાપાની સ્ત્રી-ચળવળ માટે પુષ્કળ માહિતીઓ પ્રાપ્ત કરી છે.

તેઓ સંતતિનિયમનનું એક દવાખાનું ચલાવતા હતાં. સમાજના સ્થાપિત હિતો તેમની વિરૂદ્ધ હોવા છતાં પણ અંગ રીતે તેમણે પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. લડાઈ દરમિયાન દેશભરમાં બંધે રથજે પુરૂષો સાથે કામ કરવાથી હવે સ્ત્રીઓમાં ધણી જાગૃતિ આવી છે. યુવાન સ્ત્રીઓમાં પોતાના હક્કને માટે લડી મરવાની તમન્ના પેદા થઈ છે. છુટી સ્ત્રીઓ પણ એમ માનતી થઈ ગઈ છે કે, તેઓ પણ રાષ્ટ્રજીવનમાં યોગ્ય દિરસો ધરાવી શકે છે. આમ શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો માટે વાનાવરણ આશાસ્પદ બન્યું છે.

હમણાં તેઓ એક નાની પુત્રીની માતા બન્યાં હોવાથી તેમના વિરોધીઓને અચ્ચારનું બહાનું મળ્યું છે, પણ શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો પ્રજોત્પત્તિની વિરૂદ્ધમાં નથી. તે પ્રજોત્પત્તિનું નિયમન માંગી રહી છે. જેથી જાપાની રાષ્ટ્ર મજબૂત શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર તરીકે દુનિયામાં રહી શકે.

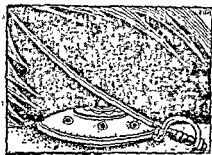
‘સ્ત્રી-જીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

નામદની ચોરત થવા કરતાં વૈધવ્યને ઉત્તમ ગણનાર સ્વમાની સ્ત્રી

ન્યાય તે તોમાં આંધર જેવા બળિયા સાથે દરબારે બગાડ્યું ત્યારથી જ ગામને બીક તો હતી કે, જરૂર કાંઈ વખતે તે દેરડી ઉપર ત્રાટકશે અને દરબારનું વેર તેની રાંકડી રૈયતને રંગડીને લેશે. તખુબા તો હતો ગામધણી, અનેકનો પાલનદાર, એટલે તેને તો હાથ ન અડાડી શકાય, એવો તે દેવી માનવી ગણાય, તેથી પખાલીને વાંકે પાડાને ડામ 'ની જેમ રાંકડી રૈયત સિવાય વેર લેવું જોના ઉપર ? સતયુગથી આમ ચાલતું આવ્યું છે, અને આ તો કળિયુગ હતો.

કામદાથી પગારદાર માણસો દ્વારા ન્યારથી પ્રજનનું રક્ષણ થવા માંડ્યું છે ત્યારથી ધીમે ધીમે બધા અને તેના પ્રતિકારનું 'બાન' હુપ્ત થતાં તેનું લડાયક ખમીર અને સૌચ' ઝોસ-રું જાય છે, તેને જીવનું વધુ ને વધુ વહાલું બનતું જાય છે અને નિર્માત્યતાભર્યો વિલાસ અને એકલપેટાપણું તેનામાં પ્રવેશતું જાય છે. ક્ષણે વર્ષો થયાં ગામનું રક્ષણ સરકારી પસા-યતંઓ કરે છે, તેથી અનેક મદીના પાણિયાથી શોભતા પાદરવાળાં દેરડી ગામમાં સરકારી પોલીસ-પટેલ મૂળજી સિવાય બીજું કાંઈ ત્યાં પડકાર કરે તેવું નહોતું. મૂળજી કંઈક છાતી-કટો હતો અને તેને થોડીક હથિયારની અને થોડીક સરકારી હોદ્દાની દૃષ્ટિ હતી, એટલે તેણે સરકારી માણસને પ્રજાના જરૂરક મનમાં ધા ખાઈ જતો. પણ ન્યારે તેણે જાણ્યું કે તે રંગ લાધને પોતાને ગામ ગયો છે, એટલે રેલા પડમાં દેરડી ઉપર આવવુંએ તો 'આકડે મધુ, જેવું લાગતાં તેણે એક એક સાથે તખુબા દરબારને કહેરાવ્યું કે, 'હવે માટી યાજે. મારા ચોરને જોય આપી રહ્યો છો તો તેનો દિસાળ સરખર કરવા દેરડી ધમરોળવા આ દિવસમાં આવું છું. આજથી એક બાંધતો હો તો બે બાંધને !'

રાણી

લેખક :

શ્રી. વ્રજલાલ ધ. મેઘાણી

તખુબાએ એકને બદલે બે તો ન બાંધી, પણ તોમાતા તાપે સીમ હી-જતાં ઉત્તર યર્ષ જતી, અને ગામનો ઝાંપો દીવાટાણે દેવાઈ જતો. રાત્રે ગામની ઉત્તર એકા કાટવાળ આલમ ગામેતીને દરબારે સોંપી. લોકોએ પોતાનું જોખમ સજેવો કરવાં માંડ્યું. પણ એક રાત્રે ન્યારે છોકરાં લીખડિયો તારો જીવ્યો અને ગામમાં ધમ્મર ધંટી શરૂ થઈ ત્યારે આલમની ધરવાળી રાણી પણ ઉઠી પડ કરતાં પણ કયાંય નાની ખાટલીમાં દુરિયા વાંળીને સુતેલા પોતાના ધણી ઉપર આસ્તેથી એક ગોઠું નાખી ન્યાં ધંટીએ બેસવા જતી હતી ત્યાં તેણે લોકોના રીડિયા સાંભળ્યા. તુરત તે કળી અધ કે જરૂર તોગો ગામમાં આવ્યો છે. તેને એકદમ યાદ આવ્યું કે, ગામમાં કંઈક ગણાય તેવો મૂળજી રંગ ઉપર હતો અને બીજો કાંઈ એવો કાંડાળગિયો નહોતો કે તોગાને પડકારે અને મોકો આવ્યે તેની ઝીંક ઝીંકે. પણ રાણીને આલમ માટે ભારે પોરસ હતો એટલે તેને લાગ્યું કે, બસ ને 'તોગો આવો લાગ સાધીને આવ્યો હોય, પણ એનો ધણી આલમ ગામેતી

તેનાથી ક્યાં કમ છે ? એવ છે તે સંધીનો દીકરો. જુવાન છે, વળી ગામનો કોટવાળ છે; પણ વધુ તો તે તમાચી જમાદારની બેટી રાણીનો મરદ છે. એટલે જો એના બેઠાં તોગો દેરડી મારી જાય તો તે સંધીની જનેતા લાગે. રાણીનો નેહભર્યો સંસાર લાગે. ગામનું રક્ષણ ધણીધણીયાણીએ કરવું ધટે. મૂળજી નથી તો શું થઈ ગયું, કામ કરે ઈ મૂળજી. આમાં ભય હતો, જીવ-સંટોસટનું કામ હતું, બળિયા સાથે ખાચ ભીડવાનું હતું, છતાં કોણ જાણે કેમ રાણી અજબ ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ અને ખીજું બધું બૂલી ગઈ.

રાણી તમાચી જમાદારની દીકરી. આ તમાચીએ જુવાનીમાં એકલે હાથે બહારવટિયાઓને તંગેડી મૂક્યા હતા અને ઝપાઝપીમાં એક આંખ ખોઈ હતી. આઘેડ અવરથામાં પોતાની જમીન માટે એક હાથમાં તસખી અને ખીજીમાં તરવાર લઈ રાત્રી સામે બહારવટું ખેડતાં તે કામ આવી ગયો હતો. પછી ન્યારે ધરમાં રાણી એકલી થઈ ગઈ ત્યારે તેના હાથ માટે સર્ગાસંધીઓએ ઘણાં ઠેકાણાં બતાવેલાં, ઘણા જુવાનિયાઓએ જાવાં નાખેલાં, પણ પોતાના સ્વભાવને મળતો મરદ વધુ ફાવે એમ સહજ લાગતાં સા ઠેકાણાં પાછાં ઠેલી, બધાની મરજી ઉપરવટ, તેણે સેપદની દીકરી ચણને સંધી આલમ ગામેતીનું ધર માંડ્યું હતું. તેને ગામ આખામાં ખીજી બધા કરતાં આલમ કોષ જુદી માટીનો લાગ્યો હતો. આને એ પાણી બતાવવાનું ટાણું આપ્યું છે એ ખ્યાલે તે ભય બૂલી ગઈ. ધરમાં જઈ તેણે આલમને ઢંઢોલ્યો. આલમ અર્ધનિદ્રામાં કચવાતો કચવાતો પડખું ફરી ગયો. રાણીએ ફરી વખત તેને હડખડાવ્યો, 'જમાદાર! ગામને પાદર દુશ્મન આવ્યો છે અને તને ઈંધ કેમ આવે છે ?' આલમ મીચેડી આંખે જ બોલ્યો, 'જીવ શેનો ખાઈ, ઈંધવા

દે ને! અત્યારમાં શું ફાટ્યું છે કે જગી છે ?' એમ કહીને ગોઠું ખાધે બોલી ગયો. ગામમાં બોકાસો વધતો જતો હતો અને નજદીક ને નજદીક સંભળાતો હતો. રાણીની અધીરાઈ વધી. આલમનું આઠવાનું ખેંચી લઈ તેણે જરા તીખાશથી ખૂમ પાડી, 'ગામમાં બકાર વટિયાઓએ રંબડ માંડી છે ને તને, સંધી, ક્યાં સુણે નીંદર આવે છે ? જીઠ જિભો યા !'

બહારવટિયાનું નામ સાંભળી આલમ ઉઠ્યો: 'ક્યાં છે ? કેટલા જણ છે ? ક્યારના આવ્યા છે ?'

'જાંખે, માતાના મંદિર પાસેથી અવાજ આવે છે. જીઠ, જિભો યા. આંખે ગામમાં કોઈ હોંકારો દે એવું નથી. નથી મૂળજી કે નથી પસાયતો. તણુમાએ તો ડેલી બંધ કરાવી દઈ પોતાના માણસોને અંદર ગઢ સાચવવા બેસારી દીધા હશે. આજે તો, મારા કોટવાળ, મારા સંધી, ગામ આપણે બરાસે છે. આવો મોઢો ક્યારેક જ આવે છે કે આપણે ગામને પડખે જિભાં રહીએ. બલે ગામ પણ જાણે કે ગામમાં એક મરદ હતો—કે નેણે એકલ હાથે બહારવટિયાને તંગેડી મૂક્યા હતા.' આમ કહીને રાણીએ ઉમળકાબેર આલમના કપડાં, તકવાર અને લાકડી લઈ તેની પાસે મૂક્યાં. 'લે સાજો યા.'

'જરા સચરી યા. આંખ તો પૂરી જિખાડવા દે. એટલી વારમાં જટપટ એક રાટલો ધડી નાખ. બૂખ્યે પેટ થોડું પિંગાણું ખેલાશે ? ઉતાવળે શું છે ? આવ્યો છે તે કાંઈ થોડો એમ ને એમ ભાગી જવાનો છે ? ક્યાં અજાણ્યો છે ? હાથવેંતનો મામસો છે.'

'અરે, ચુલો સળગાવું, રાટલો ધડું અને તું ખા ત્યાં તો તોગો ગામમાં હાહાકાર વર્તાવી દે અને એક-એનાં બોડાં રાડવી દે. અત્યારે ખાવાનું હોય કે રૈયતની વાર કરવાનું હોય ? જીઠ, જિભો યા. અત્યારે ખાવાનું નામ શેતાં લાન્ય ! આ કાળી ચીસો-નથી સંભળાતી કે તને ખાવાનું નામ સાંભરે છે ? જરા તો ધરમા !

એણી ને કાતરા લાગે. છે ! તારી ફાટકોટ
ચતી જુવાની લાગે છે ! નજરા જાત સામું જો, !
એક વાતની સો વાત. ખાધા વિના
કેમકુંય નહિ સંચરણ; ખાવાનું સાંભરું એટલે
ખાધા વિતા જવામાં સાર નહિ નીકળે. જટ
ટીપી નાખને એક રોટલો, એમાં થું વાર લાગી
જવાની છે ! નાહકનો ખોટીપો તો તું કર છ !

શીક જમદાર ! તારા દિલમાં ખુટામણનું
કુટું પાપ જગ્યું લાગે છે નીકર આમ કાંઈ
હોય ! પૂછલેલની પેઠે પાણીમાં થોડા બેસી
જા ! હવે તું નિરાંતે ખાજે. હું નહિ રોટલો.
જાહે છું, તમારી જમાદારની દીકરી અને
આલમ ગામેલીની ધરવાળી થોડું ચિરામણના
આનકા સેકવા આવે ટાણે રોકાવાયે ? એલા
પેટભરા, તે તો ગામની સલામું લગતી !
ખજાના ગરીબ ખેડૂના દીધેલા ટાણા ખજડયા !
લોટની સુંડલી છૂટી આલમના માથામાં મારી
તેની કુદાંડી લપ્પને તે બહાર નીકળી ગઈ. જતાં
કહેતી ગઈ કે, 'જમાદાર, અલ્યામેલી ! હવે
રામરામ છે-આ પહેલા ને છેલ્લા મેળા !'

આલમ ફાટી આંખે ચંડિકા જેવી રાણીને
જતી જોઈ રહ્યો ! ગમે તેમ હોય પણ આજે
આલમ તે આલમ નહોતો. કાંતો અમલદારોની
ખુશામત બરી નોકરી કર્યા પછી તેનું પાણી
મરી ગયું હોય, કે બીજાની દેખાદેખીથી કાંતો
નિઃશ્વિયાની ભૂખ જાગી હોય, કે કાંતો પછી
તોગાએ તેને સાધી લીધો હોય ! ગમે તે હોય,
પણ આજે રાણીનો જવાંમદ મરદ આલમ
મરી ચૂક્યો હતો. ગામની મોઢોખત, લોઢાની
લાગણી, તેનાં પેટમાં પડેલું ગામનું ધાન-અધું
તે ભૂલી ગયો ! પોતે રાણીનો ગૌરવવંતો-પોર-
સવંતો મરદ હતો તેય ભૂલ્યો. તેની જુવાનીનું
ખમીર અને રાણીની આશા એક સાથે ભંગીને
ભૂકો. થઈ ગયાં. એ ક્યાંય સુધી રાણીને જતી
જોઈ રહ્યો. પછી ધીમે રહીને ઉઠ્યો. 'કાંઈ
ખતરનાક ચોરસ છે ને ! સાલી બેઝમજત !

નિમંત્રણ

ઉપાની નવરંગ ચુંદડીએ,
સૂરજની કુંમકુંમ પગલીએ,
જીવનની અધારી ગલીએ;
મળજે લેડું તું !

પુલકિત અંતરના ઉલ્લાસે,
પ્રકૃતિના છલકતાં હાસે.
સામ્ય સમીરના શ્વાસે શ્વાસે;
મળજે લેડું તું !

સંધ્યાના આશા આવારે,
જ્યારે દિનકર અશ્રુ સારે,
છેલ્લા કિરણ કણની ધારે;
મળજે લેડું તું !

નિઃશબ્દ, રજનીના કિનારે,
તારક-કુલકાં, કેરા ક્યારે,
શહ જોઈ જ્યાં નયન મિચાચે !
મળજે લેડું તું ! !

‘ચિરાટ’

મરવા દે ! બાપેય આમ જ મર્યો આમ ગણ-
ગણતાં તે ડેલીની બહાર નીકળી ગયો.

માતાના મંદિરે પડેલી રાણીએ જોયું તો
અમરામ ખોળ, કપૂર પારેખ અને લખમણ

પટેલને તોગો ડરાવવા માટે તરવારના ધોધા મારતો હતો. એટલે તેણે પડકાર કર્યો કે : 'તોગા, બાપ, આ તને નથી શોભતું ! દેરડી તો તારા બાપનું ગામ, એની એટલી આખર તો રાખ અને ખમૈયા કરી પાછો વળી જા. બાપ મારા ! વતન માથે વેરી જા મા ! મલકતો મલક થા મા !'

'બાપનું' ગામ છે ધ તો જાણ્યું, એની કોણ ના પાડે છે ? ત્યારે બાપ એ ભાગ હોય ને ? આને ભાગ લેવા આવ્યો છું. ધોળે દિવે ભરખખરે મારો બાપડીની આખર ઉપર ગઢવાળાએ હાથ નાખ્યો ત્યારે ગામવાળા બધા મારા બાપ કર્યા ગયા હતા ? જામે મારી શું આખર રાખી છે કે મારે આને તેની રાખવાની હોય ? બિચારી દેવુ તો આ ગામની વચમાંથી ભાંભરડી ભાંભરડીને ગઈ, પણ આખા ગામમાંથી કોઈ મૂકી ધાનના ખાતલે તે ગમરની આખર બચાવવાની ધા સાંભળી ? સાલા સૌ નમાલા ! બાપ થવા આવ્યા છે ! એવા ધાન-બગાડનારને ન માફ તો શું પૂજા કરું ? એ તો દીક, પણ આને ગામમાં શું કોઈ મરદ નથી મૂક્યો કે તને બાપ-માણસને આગળ કરી છે ? કર્યાં ગયો પૂંછ જેવી મોટીમોટી મૂંછવાળો ગામનો દરબાર ? કર્યાં ગયો અમલદારની આડશમાં ખરીબોને દબાવનાર તારો બડકમદાર કટો મેંધી ? કર્યાં ગયા મોટા આડિયા, તસતસતી ઉરેજ અને સુરમેલ આંખવાળા પારડી બેયરના ચનારા રંગીલા માટી ? શું બધા બાપડીની સોડમાં બરણા છે કે તારે આને મારા જેવા મોં-બધા બહારવટિયા પાસે આવવું પડ્યું ? અમને મળીને છેતરવા માટે તો નથી મોકલી ને ! પણ રાણી બેન, એ દી ગયા. બ્યારથી દેવુએ દરબારને જ્યારે પુરાણને આખર માટે પ્રાણ કાઢી આપ્યો અને મારે નસીબે આ રખડપાટ આવ્યો ત્યારથી તો માવડી, દુનિયાના બધા રંગ, બધી મમતા આપ્યો છું. માટે હાલી જા, મારી બેન ! હાલી

જા, પાછી હેમખેમ ! નાહકનો જો કોઈ અવ-અવચડનું વેણ બોલશે તો મને કપાળમાં કાળી ટીલી લાગશે ! જા માવડી, આજ્યા તારા ધણીને મોકલને એટલે અમે હિસાબ પતાવી લઈશું ! બાપડાની રમતમાં બાપડીનું કામ નહિ. જા, મારી બેન જા. તારો સંધી આવશે ત્યાં સુધી નહિ ખસું. સાબદો કરીને મારા બનવીને મોકલને એટલે કાપડું દઈ મેલીશ, હમણાં જા.'

'સમજ, બાપડાને શિરામણ સાંભરે, દરબાર ડેલીએ ભરાય અને જીવાનિષાઓને જીવું પા'લું થઈ પડે એટલે જ બધેયાંવાળીને આમ કટાણે નીકળવું પડે ને ! ગમરા મા ! દરબારના વેરની બટ્ટીમાં રાંકડી રેયતેને રોટી નાખતાં તને અરેરાટી નથી થતી તો પછી બાપડીની જાતની દયા ખાવાની શી જરૂર ? મારાં બેઠાં ગામમાં તારાથી જીલમ નહિ થાય. આ બાનને છોડી દે, નાહકના બિચારા કાટી મરશે !'

'રાણી, ધર-ભેગી થઈ જા. અમને અમારું કામ કરવા દે. તને બેન કાંધી છે તો તારા ધણીનું નામ નહિ લઉં. આટલું માફ વેણ છે. રેયત તો રાખનું નાક કહેવાય, એટલે નાક દબાવીએ તો જ મોઢું ઊઘડે !'

'તોગા, તને દરબાર સાથે વેર, એને બદલે રાંકડી રેયત ઉપર સુરસાંઠ થઈ આવ્યો છે એમાં કાંઈ તારી મરદાઈ નથી. તોગા જેવા તોગો થઈ દેડકાં શું ડાંબ છા ! બળ હોય તો ત્રાટકને દરબારની ડેલી ઉપર ! ત્યારે હું આડી નહિ આવું ; ઉલટી બાંધને પડખે દેવુબેનનું વેર લેવા જામી રહીશ. પણ આ અપારે કાળો કાળો મુકી દે. આમાં સાર નહિ કાઢ !'

'એટલી બધી વાત છે ? બાપડીજાતની મરગદ રાખી, એટલે તો તે' હદ વટાવી. બાણ, જરા આ લખને વળાવી દે ! અમથી લવારો નહિ મૂકે !'

'બાણ રાણીનું કાંઈ પડકાર ગયો ત્યાં રાણી-એ તેના પત્નના નગામાં કુદાડી મારી, એટલે તે

ચકરી ખાઇને પડ્યો. એને પડતો જોઈ કપૂર
પારેખ ને અમરામે તોંગાને પકડી પછાડ્યો. રાણી
એ કુંઠાડીનો ધા કરી તેના જમણા હાથ જોખમી
નાખ્યો. લખમણે બીજાના માથામાં લાકડીનો ધા
ફટકાર્યો. નખજાણ કે બહાદુરીનો ચેપ કોઈ વખતે
તો એવો લાગે છે કે કલ્પેલી બાજુ તદ્દન
પક્ષટી જાય. ત્યારે કોઈ મરદ માથાની પરવા
પરવા વિના ઝુકે છે ત્યારે આજુબાજુના માણસો
પણ મરણિયા બને છે. ત્યારે કોઈ બીજા પાંદ
ખતાંવી બાગે છે ત્યારે તેનો ચેપ પણ તેવો
જ લાગે છે. મોખરાનો આદમી શું કરે છે
તેની ઉપર બધો આધાર હોય છે. રાણી અને
બીજાને મરદ ખનતાં જોઈ બીજા ગામવાળાઓ
પણ બહારવટિયાની ઉપર તૂટી પડ્યા. તોજો
તેના લાયક થયેલા સાથીઓને પડતા મૂકી
જાય સાથીઓ સાથે નાસી છૂટ્યો. રાણી
ગ્રપચુપ ધરે જઈ ડેલીની સાંકળ બંધ કરીને
બેસી અંધ. થોડી વારે આંધળે આવીને ડેલી
ખખડાવી. રાણીએ જવાબ આપ્યો : 'ડેલી
નહિ ખૂલે, જમાદાર ! હવે આ ધરમાં તારું
બેસણું ન હોય ! વાણિયા-ભામણની કે કોળી
વાધરીની કોઈ નમાલી છોકરી ગોતી લે ! ખાઈ
પાને પરવાયો એટલે બાયડી સાંભરી ! હવે
રાણીના લાળા છોડ ! ગામને માથે ત્યારે
આક્રમ આવે ત્યારે જ શિરામણ સાંભરે એવો
પેટભરો રાણીનો મરદ ન હોય ! પાછો વળી
જા. તું ધર બૂલ્યો. વતન માથે આક્રમ આવી
ત્યારે તને ધાન સાંભર્યું ? ગરીબોએ કંકળતી ધા
નાખી ત્યારે પેટનો ખાડો ભરવો સૂચ્યો ? જ
બેલીડા, પાછો વળી જા ! આપણા સંબંધનાં
આયેખાં પૂરાં થયાં. આટલી જ લેણદેણી ! હું
તો તારી મૂંઝાના આંકડા અને ઓડિયાંથી
છેતરાણી હતી કે તું માથાની રમત રમનારો
કોઈ માણીગર હઈશ ; ગામની બીડ બાંગનારો
ખરો કોટવાળ હઈશ, શુદ્ધ સંધીની એલાદ
હઈશ, અને એમ જણીને તો મેં તારું ધર

પૂનમની રાત !

મીડી લાગે છે મને પૂનમની રાતડી !
રસીલી ચાંદની રેલાય રે,
મનોહર લાગે રાતલડી !

સાગર સાગર ત્હારા બલુકારા વાગતાં,
ભરતી જીએ ત્હારી વાટરે, ... મનોહર.
ફૂલડે ફૂલડે ત્હારાં જાગે સંભારણાં,
રટતાં મુધારસ કાગ રે, ... મનોહર.
ઉરે ઉરે રે ત્હારી ઉજળતી ભૂમિઓ,
તલપે વિયોગીની માટરે, ... મનોહર.

અંધારી રાતડી અમને ગમતી નહિ,
ગમતી અનંતની જ્યોત રે, ... મનોહર.

ચાહે માનવ તને, ચાહે દાનવ તને,
ચાહે સદા ય દેવલોક રે, ... મનોહર.

પુનિત પૂજારીઓ પૂનમને પૂજતાં,
જીએ શું પૂનમની વાટ રે ?
મનોહર લાગે રાતલડી !

નૈયધકુમાર દેસાઈ

માંડયું; અંગની એમ દેખાડી. ઓળખીતામાં
અળખામણી યથા. તારે મને આવી બોંદામણ
આપવી'તી ? આવું ખુટામણ કરવું 'તું' ! હું
હવે મોહું કોને ખતાવીશ ? જ સંધી, જા. મારાં
ગાતર ગળે તે પહેલાં સમજણ આવી એય ઠીક
થયું, નીકર બિતરતી આવરદાએ કોને કેવા
જાત ! સંધી, તારાથી રાણી નહિ મણાય !
મોટા પેટવાળા અમલદારની પીળી પચકેલ બાય-
ડીયુંનાં કામ કર, તેનાં શેઠાળવાં છોકરાં રમાડ,
ડેલીએ કૂતરાં તખડ અને સાહેબોનાં પધારી-

નણ કોયલ

વાગે વસન્તની વાંસળી ને
 જોલે કોયલ ત્રિકાલના જોલ;
 ભાવની ભરતી ચઢે રે.
 કાળી કોયલડી વસન્તની
 પ્રાથે મંજરી ફૂલે કાલા જોલ;
 ભાવની ભરતી ચઢે રે.
 ગોરી કોયલ ગૃહકુંજની
 કરે ઘેર, ગૃહ સ્વર્ગ, રસ જોલ;
 ભાવની ભરતી ચઢે રે.
 અરંગ, અનંગ એક આતમ કોયલડી
 જોલે સદાય ગૃહજોલ;
 ભાવની ભરતી ચઢે રે.
 વાગે વસન્તની વાંસળી ને
 જોલે કોયલ ત્રણે દિવ્યજોલ;
 ભાવની ભરતી ચઢે રે.
 અનામી

પાગરણુ બેગાં કરી સલામું બર, એટલે સુખની
 સાકરી અને મનમાન્યું શિરામણુ બેય આપશે.
 પછી નિરતે બેઠો બેઠો મૂઝ આમળને, એટલે
 કાષ્ટ દેવાકૃતિ મળી નહેશે. હવે અહીં તાર
 કામ નહિ ! રાણી તો કંટાળી બિચાલ છે !
 'રાણી ! એ રાણી !'
 'નરની પોટે' રાણી રાણી' કરીને અંગર
 મા ! તારે ને રાણીને હવે શું ? તારી રાણી તો

સ્થિતિની મરી ગઈ. મારો સંધીયે મારે મન
 આતથી મરી ગયો.

હવે રે સંધી, મહાબલેની પહેલી રાત્રિ
 દીધેલાં તારાં બસોયાં પણ પાછાં લેતા. બ. કાષ્ટ
 દેવાકૃતિને રમાડી-નીકરવા તને કામ આપશે.
 આપણી તો લેણાદેવી છૂટી. હવે મરદ કરીય
 બે કાષ્ટ મરણવો માણીગર મળશે તો, નીકર
 અસ્થાબેલી ! નમાલા પેટભરાની સોડ નહિ
 સેવું. ખૂટલું જોડણું નહિ જોડું કે જાપલાની
 બસોયાં હવે આ કાંડે નહિ પેડે !

'રાણી, મારી એક વાત તો સાંભળ ! કેલી
 તો ઉધાડ !'

'બ, બ. હવે તારી રાણીને મૂલી જા.
 રાણી તારી ન હોય ! મારગ મૂલી બેમાં
 થયાં હતાં; હવે મારગ મળ્યાં ગયો અને છૂટા
 થયાં-આપણા મારગ જુદા; તારો છવવાનો,
 મારો મરવાનો !'

રાણીનો આ લગન-વિચ્છેદ કાઈ સુધારક
 દહિતો નહોતો. રાણીએ પ્રાપ્ત મેરજ કે
 પ્રાથેમિક લગન કરેલ નહોતાં કે તેમાં ન કાળું
 એટલે માર્ગ જુદા કરી નાખ્યા. જેમ લગન-
 સંબંધ સદંત હોતો તેમ આ લગન-વિચ્છેદ
 પણ એટલો જ સદંત હતો. તેને કાળું કે
 છવવનો બે મેળ ન મળે તો તેને ખેંચવામાં
 શું સાર ? એમાં તો બનેને જોડ જ આવતી
 હોય !

આલમ શરમનો મારો નીચું જોઈને આશી
 ગયો, કરી કરી તે દેરડી ગામમાં રોકાયો નહિ.
 દરવારે આલમની જગ્યા ઉપર રાણીને કોઠવાળ
 બનાવી.

'નમાલાની સોડ નહિ સેવું. મરદ કરીય
 બે કાષ્ટ મરણવો માણીગર મળશે તો, નીકર
 અસ્થાબેલી !'

આ વેણુ પાછળ કાષ્ટ મરણવાની પ્રતીક્ષા
 કરતાં રાણીનાં ચાળાસ અર્ધ-તેમ કદાપિ બલે-
 બલ જન્ય તોપ શું !

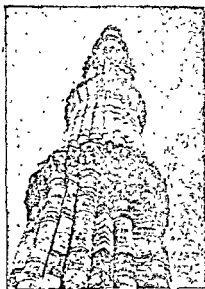
જે પોતાની ઉપર કયેલા અનેક આક-
મણી સદા છે તે વિજેતાઓએ એના બરમ-
માંથી નવાં સ્વરૂપો સંજ્યા છે એવા દિલ્હી
સહેરે દેશવિદેશના માનધાતાઓને પોતાની
ગાદમાં સમાવ્યા છે. એની ધનસંપત્તિએ અનેક
પરદેશી આક્રમણકારોને આવવા લલચાવ્યા છે,
ને પરદેશીઓ એની ખ્યાતિથી આકર્ષાઈ એના
ઉપર તૂટી પડ્યા છે. એને લૂંટી, બાળા,
ખેદાનગેદાન કરી નાખ્યા છતાં ગૌરવવંતું
પાટનગર દિલ્હી આજે પણ અશુનમ ઉભું છે.

દબરે વર્ષો પરેલાં દસ્તિનાપુરની ગાદી
ઉપર અધરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર હતા. એમના નાના-
બાઈ પાંડુએ રાજ્યનું સામ્રાજ્ય સંભાળ્યું. પાંડવ
કૌરવે યુદ્ધ ખેલાં અને પાંડવોએ ઇન્દ્રપ્રસ્થ
વસાવ્યું. આજના દિલ્હીની એ સ્થાપના. એ
ઇન્દ્રપ્રસ્થ આજે પુરાણ ક્ષિપ્રને નામે ઓળ-
ખાતું સ્થાન પાંડવોની રાજધાનીનું સ્મરણ માત્ર
આપે છે. દિલ્હીના આ દિલ્હીમાં એ પહેલું
દિલ્હી.

તે પછી પછા વર્ષો સુધી અધાર પડેડા ઓડી
ગાદ નિદ્રા લેતા દિલ્હીને અગીઆરમી સદીમાં
તુલાર રાજ અનંગપાળ દંડોળને જગાડે છે.
ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપે છે. એની પછી
પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેસે છે તે વૈર દ્વેષથી વરેલા
જયચંદ્રના આમંત્રણે શાહજુદિન દિલ્હી ઉપર
ઉતરી પડે છે. દિલ્હી એના હાથમાં જઈ
પડે છે.

સેવાય તેટલું લૂંટી લઈ શાહજુદિન પોતાના
મુખા કુતુબુદિને દિલ્હીની ગાદી સોંપી પાછો
જાય છે. દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેસનાર એ પ્રથમ
મુસલમાન ખાલજાહ. એણે અશ્વત્થ ગજાતા
રાજપૂત રાજ્યો ઉપર જીતો મેળવી, એની
યાદમાં ૧૨૦૫માં એક મિનારો બંધાવ્યો. એ
મિનારો તે કુતુબમિનાર.

દિલ્હીથી નવ દય માઈલ દૂર આવેલો આ

દિલ્હી પાટનગર

દિલ્હી

લેખક

શ્રી. ધણુભાઈ દેસાઈ

કુતુબમિનારો પૂરો થાય તે પહેલાં તે કુતુબુદિન
મુલ્ય પામ્યો એટલે ૧૨૧૦માં એની પછી
ગાદીએ આવનાર અલતમશે તે પૂરો કરાવ્યો.

અમે તેના ઇઝનેરી જ્ઞાન ધરાવનારને પણ
મ્હોમાં આંખોની નંખાવે એવી કારીગરીવાળો
આ મિનાર ૩૭૭ પગથીયાં ચડીએ એટલે
૨૩૮ શીટ ઉંચાઈના માળ ઉપર પહોંચાડે છે.
ઉપર જઈએ એટલે દૂરદૂર સુધી પથરાયેલાં
દિલ્હીના ખંડેરા નજર સામે દેખાય છે.
દિલ્હીની પેઠે આ મિનારો પણ દિલ્હીની
જાહેરજાણી ને ચડતી પડતીનાં સંસ્મરણો
સંધરીને ઓડાવે ઉભો છે. ૧૩૬૮માં તેના
ઉપર વિજળી પડેલી, એટલે શીરોજાહ તથા-
લખે એ સમરાવ્યો. ૧૮૦૩ના ધરતીકંપમાં

હુમાયુનો શેરો

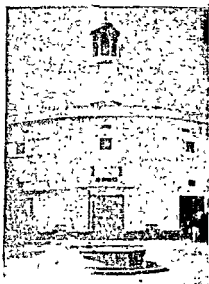
એનેા ઉપરનો ધુમટ તૂટી પડેલો તે કેપ્ટન સમીધે નવો બનાવરાવીને એના ઉપર મૂકાવ્યો. પણ જૂના દેહે નવી પાધડી બંધબેસતી ન લાગવાથી લોડ ઢાઢિંજે એને ઉતરાવીને જુદો મૂકાવ્યો છે.

પાંચ માળવાળા કુતુબમિનારને આજે તો વિજળીના આક્રમણથી બચાવવા થોડા ઉપાયો લેવાયા છે. નાના નાના પંખથીયાં મોળગોળ ચડતાં જમ્બે તેમ તેમ દરેક ચકાવે હવા ને અજવાળા માટે નાની બારી ને દરેક માળે બારી ને ફરતો ઝરખો, એમ છેલ્લ પાંચમે માળે ચડતાં એક માણસ માંડ ચડી શકે એટલી સાંકડાશ થાય છે, છતાં જરાય ગુંગળાટ ચતો નથી.

આ મિનારાની આજુબાજુ બાદશાહો-જલાલુદ્દીન, અલાઉદ્દીન ને અલ્તમશની કબરો પ્રાચીન કારીગરીનો ખ્યાલ આપે છે. ઉપર ધુમટ નથી, છતાં એ કબર ઉપર કોઈ ઋતુમાં તાપ તડકો ન આવે એવી એની ફરતી દીવાલોની બાંધણી છે.

કુતુબમિનારની પાસે ૨૩ ફૂટ ને આઠ ઇંચનો લોહસ્થંભ ચોથા સૂકામાં ચંદ્રરાજએ ઉભો કરાવ્યો છે. નથી એના ઉપર વિજળી પડી કે નથી એને કાંડ વળ્યો.

શેરેટેરીએટની લાયબ્રેરી

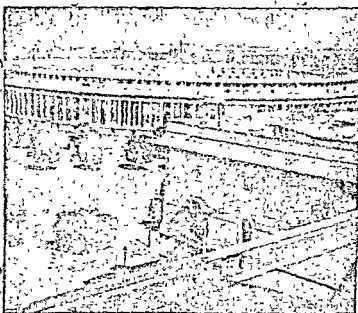
ત્યાંથી થોડે દૂર પૃથ્વીરાજના સમયનું માતાનું દેવળ છે. આટલો વિસ્તાર એ બીજું દિલ્હી.

આ પછી અલાઉદ્દીન ખીલજીએ દક્ષિણમાં વિજયો મેળવ્યા એની યાદમાં નવું દોલ્હી વસાવ્યું. એનું નામ સીરી. આ ત્રીજું દિલ્હી. ને આગળ જતાં જૂલખૂંવાંની સામે ખડેરનો વિસ્તાર દેખાય છે તે ગ્યાસુદ્દીન તખલખે બંધાવેલ ચાર માઇલના વિસ્તારનું શહેર તખલખાબાદ તે ચોથું દિલ્હી.

એની પછી મહમદશાહે કુતુબમિનાર અને સીરી વચ્ચે દિલ્હી વસાવી જહાંપનાહ-કુની-આનો વિસામો નામ આપ્યું. આ પાંચમું દિલ્હી.

મહમદ માંડાની અજબ આકાંક્ષાએ દિલ્હીની પ્રગ્લને દેહ દોસનાબાદમાં લઇ જવા પ્રયત્ન કરેલો ને પ્રગ્લ ત્રાસી ઉડેલી એ ફરી પાછી દિલ્હીમાં આવી વસી ને ફરીજાનશાહ તખલખે 'કાટલા શીરોજશાહ'—ફરીજાનબાદ ૧૩૫૪માં વસાવ્યું એ છઠું દિલ્હી.

આજે તો ત્યાં જમી મરજદનાં ખડેરો ને અશોકનો સ્થંભ સાક્ષીરૂપ બેની રજાં છે.

હિંદી રાજધાની

સેક્ટેરીએટ.

આ મસ્જિદની બાંધણી ને કળા કારીગરી એટલા સુંદર છે કે તેમને લાગે દિલ્હી લૂંટ્યું, બાળ્યું ત્યારે આ મસ્જિદ એને મોહ લગાડ્યો ને એવી મસ્જિદ સમરકંદમાં બાંધવા એ હિંદી શીશી-ઓને કેદ કરીને ત્યાં લઈ ગયો. પણ અશોકનો શિલાલેખ દિરોગ્ગપાદમાં ક્યાંથી આવ્યો ? એ પણ બાદશાહના કળાપ્રેમની યાદ આપે છે. એ બેતાગીચ ફીટ ઉંચો સ્થંભ હતો તો અંબાલા જીલ્લામાં, પણ દિરોગ્ગપાદને શોભાવવા બાદશાહ ત્યાંથી અહીં ઉચકી લાવ્યો. એવડા મોટા સ્થંભને જ્યાં ન પહોંચે એટલા માટે એને ફરતું સીમળાનું કે બાંધાયું ને દરેક દોરડે બસો માણસો રાખી અનેક દોરડાં પકડીને આલતા ૪૨ પેડાવાળા ગાડાને ૯૦ માઈલ દૂર સુધી સલામત લઈ આવી ખડો કરાવનાર બાદશાહ દિરોગ્ગપાદના શોખ માટે માન યાય. આ પછી દિલ્હીને શણગારનાર મોગલો આવ્યા. ૧૫૩૦માં હુમાયુ બાદશાહ થયો. પ્રાચીન ઇસ્લામની જગ્યાએ ૧૫૧૩માં નહું દિલ્હી બંધાવવા માંડ્યું. ત્યાં શેરશાહે બંગાળા-માંથી આવી હુમાયુને તસાદ્યો ને એ બંધાતા દિલ્હીને પુરું કરી 'શેરગઢ' નામ આપ્યું.

૧૫૫૫માં ફરી હુમાયુએ દિલ્હી જીત્યું તે એ દિલ્હીને સમૃદ્ધ કર્યું એ દિલ્હી 'પુરાણા દિલા' નામે આજ ઓળખાય છે.

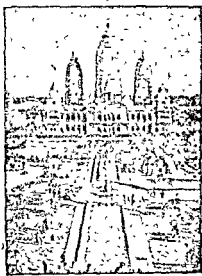
ત્યાંથી એકાદ માઈલ દૂર દક્ષિણમાં હુમાયુની કબર છે. ચારે દિશાએ દરવાજા વાળા આ રોજો આરસમાં કોતરેલી નાણુક ને નકશીદાર વેલ કમળ અને કબર પરનો ઉંટ શીટનો ધૂમટ તાજુબ બનાવે છે. આ કબર હુમાયુની બેગમ હમીદાબાનુએ બંધાવેલી. પંદર લાખના ખર્ચે તૈયાર થયેલી. આ કબરમાં બેસી ૧૮૫૭ના બળવા પછી હેલા મોગલ બાદશાહ બહાદુરશાહે રાજની તલવાર અંગ્રેજોને સોંપેલી.

હુમાયુ પછી એકબર બાદશાહ થયો. એણે ફતેહપુર સીક્રો ને આગ્રાને શણગાયો. જહાંગીર પણ આગ્રામાં વસ્યો. તે પછી જહાંગીરે દિલ્હીને સમૃદ્ધ બનાવવા 'શાહજહાનાબાદ' ૧૬૩૯થી ૧૬૪૮ની વચ્ચે નવ વર્ષે બંધાવ્યું. આ સારતું દિલ્હી.

અષ્ટ કોણાકારે લાંબ પત્થરનો બાંધેલ આ શાહજહાનાબાદ—લાંબ દિલ્લો આજે તો મચદુર બન્યો છે.

વજુ બાળુએથી જઈ રાકાય એવી પાંત્રીચ

લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર : પ્રવેશદ્વાર અને વાટિકા

પગથીયાંવાળી જુમ્મામસ્જિદ, ઓરંગઝેમે બંધાવેલી મોતી મસ્જિદ અને મોગલાઈની પડતી વખતે બહાદુરશાહે બંધાવેલ દોરામહેલ કળાના નમુના ત્રેવા મોગલ જહોજલાલીની ખાંભી પૂકારે છે.

આ પછી દિલ્હી ઉપર મરાઠાના ધાર્ડા આવ્યાં, ધરાનના નાદિરશાહે દિલ્હીને ૫૮ દિવસ સુધી હુટયું ને હિંદની અનેક જહોજલાલી લૂંટ ગયો. ૧૮૦૩માં લોડ વેશ્વરેલીએ સીંધીઆને હરાવી દિલ્હીનો કબજો લીધો. ૧૮૫૭માં દિલ્હીએ બળવો ભેગો ને મોગલવંશની સમાપ્તિ પણ સગી આંખે નિહાળી.

લોકચી સદીમાં અંગ્રેજોએ નવું દિલ્હી વસાવ્યું.

કોઈ જાતની કળા કામગીરી વિનાનું મોટા મોટા પર્કોના રસ્તા વાળું આ નવું દિલ્હી મોટા વિસ્તારમાં પથરાયું છે. 'નવું દિલ્હી' નામે જાણખાતું આ આખું દિલ્હી ધીટીય રાજ્યની રાજધાની છે. સક્રેટરીએટ, વાંઘસરોવરો મહેલ, અને કાઉન્સિલ હોલ તથા લડાઈનું રમારક વગેરે ધ્યાન ખેંચે એવાં રચાયો ગણાય.

પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું રચણ તો

ખીરલા લેઇન ઉપર લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. આ મંદિર શ્રીમંત વેપારી બળદેવદાસ ખીરલાએ ઇ. સ. ૧૬૩૮માં બંધાવ્યું.

આ બબ્બ મંદિરમાં જૈન શિવ, શુદ્ધ, શીખ વગેરે દરેક હિંદુધર્મનાં મંદિરો છે. વચ્ચે લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે ને ડાબી બાજુ શુદ્ધનું મંદિર ને જમણી બાજુ ગીતા મંદિર છે. ચીનમાંથી ભેટ મંગેલો પ્રાચીન ઘંટ પણ ત્યાં છે ને દક્ષિણ હિંદના મંદિરોની બાંધણી પણ છે. મંદિરની પાછળ વિશાળ વાટિકા છે.

મંદિરમાં બીંતો ઉપર મહાપુરોનાં અને ધર્મ સંસ્થાપના કરનાર પ્રભુ-પયગંબરોનાં વાક્યો, ગીતા, વેદ, ઉર્બાનપદમાંથી શ્લોકો કોતરાવ્યા છે. મહાપ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ દોરાવ્યા છે. કોઇપણ જાતનાં ભેદ જાવ વિના દરેકને પ્રવેશ માટે છટી વાળું આ મંદિર મહાત્મા ગાંધીજીના હાથે ખુલ્લું મુકાયું હતું.

આમ અનેક જહોજલાલી ભોમતી ચુકેલ, ચડતી પડતી અનુભવી આજે પણ ગૌરવમૂર્તિ સમું અડોલ ને અમોલ દિલ્હી જમનાજીને તીરે અનેક યાત્રીઓને આકર્ષી રહ્યું છે.

(ફોટોગ્રાફર : શ્રી. ભૂવેન્દ્ર લાલા)

(ગર્ભાશ્રી ચાલુ)

પારીસમાં

પારીસ આગ્રુ: માન્યાં કંટાળાભરેલી

મુસાફરીમાંથી છૂટી. જોન્યાં અને તેનો વર માન્યાને તેમના રહેઠાણે લઈ ગયાં. એ જ્યાંનામાં પારીસની બસે ઘોડાથી ચાલતી. જોન્યાના ઘેરથી સોરભોન યુનિવર્સિટી પહોંચવા એ ઠેકાણે બસ બદલવી પડતી. માન્યા માળવાળા બસમાં ઉપર ચડીને બેસતી. હાથમાં જતું હાથપાછીટ રાખી, કપડાં સંભરીને માન્યા લાંબી ડોક કરીને બધું જોયા કરતી; શિયાળાનો ઠંડો પવન ગાલને સ્પર્શી જતો. માન્યા જેવી પોલિશ છોકરીને પારીસ મુક્તિધામ લાગતું. સીન નદીનો પૂલ ઉતરીને બસ આગળ વધતી. માન્યાને આ વિસ્તાર આદ્વાદક લાગતો. નદીના બે કાંઠા, વચ્ચે નાના નાના સુંદર ટાપુઓ, પ્રતિભાઓ, ચોક અને તે બધાની ઉપર દૂર દેખાતા નોટ્ટામના મિનારા. આખરે ઉતરવાનું આગ્રુ. ઘોડા ધીમા પડ્યા. વિદ્યાર્થી માન્યાએ દક્ષતર લીધું, કપડાં કીક કર્યાં અને અધીરાઈમાં ઉતરતાં કોઈની સાથે બટકાઈ પડી: ખીતાર ખીતાર ફ્રેંચ બાપમાં મારી મારી લીધી.

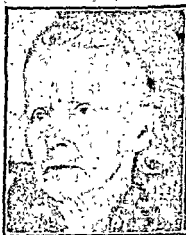
૧૮૯૧માં સોરભોનના વિવાધામનો દેખાવ અનેરો હતો. હેલ્લાં છ વર્ષથી તેની પુનરંચના થઈ રહી હતી. જલ્દી કોઈ મોટો અન્યાર પોતાની ચામડી બદલતો હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો—અધિકામની ધમાક ચાલી રહી હતી; વિદ્યાર્થી જીવનમાં એક પ્રકારની અવ્યવસ્થા અને લીધે આવી ગઈ હતી. બાપજો મોટો રોગ જગ્યા બદલાતી; પ્રયોગશાળાઓ કામચલાઉ ઉભી કરવામાં આવી હતી. પછુ એથી શું? દિવાળી પર મોટી બહેરાત ચોટાડેલી હતી.

ફ્રેંચ પ્રજાસત્તેક

વિજ્ઞાનની ફેકલ્ટી: પ્રથમ સત્ર

૧૮૯૧ના નવેમ્બરની ત્રીજી તારીખે સોરભોનમાં અભ્યાસનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. માન્યાને

મહાન સ્ત્રી-વૈજ્ઞાનિક

મેડમ ક્યુરી

લેખક:

ડૉ. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ

આ શબ્દો જાણુ જેવા લાગ્યા!

પેસો પેસો બચાવીને ભેગી કરેલી પોતાની નાની બચત વડે માન્યાએ આ બાપજો સાંભળવાનો હક્ક પ્રાપ્ત કર્યો હતો. માન્યા વિદ્યાનની વિદ્યાર્થીની તરીકે જોડાઈ. ઇટલો આનંદ!

પણ હવે માન્યા, માયો નામ બદલાઈ ગયું. ફ્રેંચ પદ્ધતિએ મેરી સ્કોવોડ્સ્કા તરીકે માન્યાએ પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. પણ સદાધ્યાયીઓને સ્કોવોડ્સ્કાનો ઉચ્ચાર બરાબર ન આવતો અને માન્યાને મેરી કહેવાવાનું ન ગમતું, એટલે તે કોઈની સાથે ન ભગતી. આ શરમાળ, દશમઠી સુંવાળા લીસા વાળવાળા છોકરી સામે વિદ્યાર્થીઓને કહેતા અને અંદર અંદર પૂછપરછ કરતા:

‘આ કોણ છે?’

‘કોઈ પરદેશી લાગે છે: નામ વિચિત્ર છે. બૌતિક વિજ્ઞાનના બાપજોમાં આખળા દરોગમાં બેસે છે; બહુ વાતો કરતી નથી, કોઈની સાથે

બળતી નથી' એમ અંદર અંદર વિદ્યાર્થીઓ સંદિગ્ધ જવાબ આપતા. માન્યાને-મેરીને આ યુવાનોમાં જરાય રસ નહોતો. તેનું ધ્યાન તો પ્રેફેસરોમાં હતું. તેમની પાસેથી તેને વિજ્ઞાનના રહસ્યો શીખવા હતા.

એ જમીનાની રહી અનુસાર આ પ્રેફેસરો ધોળી ટાઇ અને ધવનીંગ ટ્રેસ-સાંજના પોશાકમાં-જે હંમેશા ચાકથી ખરડાયો રહેતો-બાપણે આપતા. મેરીનો જીવ પ્રેફેસરોના ગંભીર પોશાક અને તેમની ભૂરી દાઢીઓની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ચોંટી રહેતો.

પ્રેફેસર લીપ્પમાનનું બાપણ સાંભળ્યું: એકદમ પ્રૌઢ ગંભીર અને દલીલપુરઃસર પ્રેફેસર બાઉલીનું બાપણ સાંભળીને મેરીને લાગ્યું કે તેમના મગજમાં વિજ્ઞાનનો બંડાર બરેલો છે. ત્રેવીસ પ્રેફેસરોની નામાવલિ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. મેરીને આ બધાને ઝાળખવા અને તેમના બાપણે સાંભળવા આતુરતા થઇ. તેને લાગ્યું કે માનવિષાસ ક્યારે સંતોષાયે !

પણ અણુધારી મુશ્કેલીઓ કુટી નીકળી. મેરી એમ માનતી કે પોતાને ફ્રેંચ બાપા સારી રીતે આવડે છે. તેની આ માન્યતા ખોટી નીવડી. બાપણેમાં કેટલાય વાક્યો વણ સમજવા રહી જતા. વળી ગણિત અને ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં તે ઘણી પછાત હતી એમ માણસ પડ્યું. હાથી મેળવવા કેટલી મહેનત કરવી પડશે ?

પોલ એપલનું બાપણ આવ્યું: કેટલી સરસ સમજાતી અને કેટલી રંજક છતાં ! એક એક શબ્દ સ્પષ્ટ. પ્રયોગો પણ કેટલા સુંદર ગોઠવેલા ! 'હું સૂપ લઉં છું અને તેને ફેકું છું.' માન્યા હર્ષાતિરેકમાં આવી ગઇ. તેનો આનંદ માતો ન હતો. તે સંપૂર્ણ સુખ માણી રહી હતી.

એક સાંજે મેરી પોતાની નાની ઝોરડીમાં અભ્યાસમાં મન પરોવી રહી હતી, ત્યાં તેના બનેલીએ હાક પાડી.

"જલદી, કોટ અને ટોપી પહેરીશો. મારી પાસે મફત ટીકાટી આવી છે. આપણે બધાં જલસામાં જઈએ." દાક્તર હુરુડીએ પોતાના સ્વાભાવિક આનંદમાં કહી નાખ્યું.

'પણ...'

'પણ બધું કાંઈ નહીં. પોલાંડથી એક પીઆનો વગાડનાર આવ્યો છે. ખૂબ જોશી ટીકાટી ખપી છે. આપણે જઈને થીયેટર ભરી દઈએ. દેશના માણસને મદદ કરવી જોઈએ. હું તો એક મોહું ટોળું એકઠું કરી લાવ્યો છું. ખૂબ તાળીઓ પાડ્યું. તેનો જલશો ફત્તેહમંદ કરી ખતાવશું.'

હુરુડીની સ્વદેશાભિમાનની દલીલ આગળ ટકવું મેરીને અશક્ય થઇ પડ્યું. ચોપડી, મૂઠી અને તણે જણુ ખસ પકડવા દોડ્યા: થીયેટરનો પોણો ભાગ ખાલી હતો. એક લાંબા પાતળા યુવકને વ્યાસપીઠ પર મેરીએ જોયો. તેના વાળ લાલ દેખતા હતા. પીયાના પાસે તે બેઠો હતો. તેની આંગળીઓ કળાપૂર્વક પીયાના પર ફરી રહી હતી. તે કોઇ એક સાધારણ કળાકાર નહોતો લાગતો. મેરી તો તેની કળા પર સુઘં થઇ ગઇ.

સંગીતજ્ઞ યુવક કોઇ વાર, સાંજે જોનાને ત્યાં આવતો. તેની સાથે એક સ્ત્રી આવતી-જેની સાથે તે પ્રેમમાં હતો. યુવક અધો ભૂખ્યો પણ સુંદર હતો. શુદ્ધિ કુશાલ હતી. તેનું નામ મુન્નેસ પાડેરોડી-ભવિષ્યના સ્વતંત્ર પોલડનો વડો પ્રધાન.

મેરી પોતાનો અભ્યાસ ઉત્સાહપૂર્વક કરતી. યુનિવર્સિટી જીવનમાં તેને આનંદ આવવા માંડ્યો હતો, પણ તેનો શરમાળ સ્વભાવ આડે આવતો. ફ્રેંચ વિદ્યાર્થી સાથે તે બહુ ન બળતી, છતાં પોતાના દેશથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સાથે હરતી કરતી. આ બધા વિદ્યાર્થીઓએ સ્વતંત્ર પોલાંડની એક નાનકડી વસાહત પાસેમાં ઉભી કરી. તેઓ અહીં પોલાંડની રીતે નાતાલ ઉજવતા, નાટક ભજવતા, નાચગાન ગોઠવતા અને ખાણ ખાતા. મેરીએ

નાટ્ય પ્રયોગોમાં ભાગ પાળી લીધો.

એક પત્રમાં પિતાને પોતાની પ્રવૃત્તિનો હેવાલ લખ્યો. પણ પ્રેક્ષકોને એ વાત ન રહી.

૧૮૬૨ના જાન્યુઆરીના પત્રમાં પિતાએ હેલ્થ દાલબું:

“ તારા છેલ્લા પત્રે મને દુઃખ ઉપજાવ્યું છે. આવી પ્રવૃત્તિમાં પડવા માટે હું મારી નાપસંદગી દર્શાવું છું. આ ખંડુ નિર્દોષ ભાવે ક્યું હોય, છતાં, પારીસમાં એવા જાસુસો છે કે જે હરેકે હિસાબ પર દેખરેખ રાખે છે. આથી ભવિષ્યમાં કંઈક માટે વાંધો ઉભો થાય. તારું નામ હવેથી આવી પ્રવૃત્તિમાં ન આવે એમ હું ઇચ્છું છું...” મેરી ત્યારપછી આવા જલસામાં ભાગ લેતી બંધ થઈ.

હવે એક નવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો. ધોન્યાને ત્યાં અભ્યાસમાં ખૂબ ડબલ થતી. દાક્તરનો આનંદી સ્વભાવ; તેના મિત્રો તેમજ દર્દીઓની આવ જા પણ ખૂબ, એટલે અભ્યાસમાં એક ધ્યાન ન થવાતું. ઉપરાંત ત્યાંથી સોરખોને જતાં ખાસો એક ઠલાક લાખતો. ખસના ભાડાનું ખર્ચ ખૂબ આવતું. આખરે નક્કી થયું કે મેરીએ યુનિવર્સિટી નજીક રહેવા જવું. ખડેનેને છોડતાં હેલ્થના તાર ઝળઝળી ઉઠ્યા.

મહિને ચાલીસ રૂબલમાં

ધોન્યાની સાથે પારીસમાં ટેવાતાં થોડા મહિના જતા રહ્યા હતા. હવે માન્યા એકલી પડી. જુના મિત્ર નહોતા. ત્રણ વર્ષ મુધી એક વિવાદિની જાંદગીમાં રહેવાનું હતું. મેરીના સ્વપ્નાનું આ જીવન હતું. — કોઈ એક લાગી સાધુનું જીવન હતું! નરી સાદાઈનું જીવન હતું.

ખડેનેના ઘેરથી નોકરબા પછી રહેવાનું રહેવા ખાવાનું ખર્ચ મેરીના માથે આવી પડ્યું. તેની આવક તો બધી મળાને માત્ર ચાળીસ રૂબલ જ હતી. બાકું, બોજન ખર્ચ, કપડાં, પુસ્તકો અને શી—અધું. ૪૦ રૂબલમાં

થી રીતે ચાલે? રોજની માત્ર ત્રણ ક્રાંક. થયા. આર્થિક પ્રશ્ન ખડો થયો. મેરીએ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ક્યું. તેના જેવા ખીજા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પણ આમ જ રહેતા. મોઠાંડના તેના મિત્રો પણ આવી જ ગરીબ અવસ્થામાં રહેતા હતા. કેટલાક એક ઓરડીમાં સાથે રહેતા; સાથે જમતા, રાંધવા શિવવાનું કામ કરી પેટનું પુરું કરતા. ધોન્યાએ પણ રસોડામણ તરીકે કામ ક્યું હતું. પણ માન્યાને આ રીત ન ગમી.

માન્યાએ એક તફાન સરતું બંધીયું શોધી કાઢ્યું. તેમાં કોઈ જ સગવડ નહોતી—નહીં ગરમીની સગવડ, નહીં વીજળીની ગોઠવણ કે નહીં પાણીના નળની વ્યવસ્થા. આવી ઓરડીમાં મેરીએ પોતાનું ‘ ફરતીચર ’ ગોઠવ્યું—એક ખાટલો, ચટાઈ, સ્ટવ, ટેબલ અને ખુરશી, એક ઘોવાનું વાસણ અને કુંભો; જેમાં નીચેથી પાણી ભરી લાવી મેરી રાખી મૂકતી. ખીજું ખર્ચ કમી ક્યું. અડવાડિયાઆ સુધી માખણ રોટી અને ચા પર ચલાવવા માંડ્યું. કોઈવાર જમણનું મન થાય ત્યારે ઇંડાં, એકલેટ કે કુટ કોઈ સરતા રેસ્ટોરાંમાં ખાઈ લેતી. પરિણામે મેરી ફોક્ષી પડવા લાગી: સ્વાસ્થ્ય લઈક્યું; અસક્ત વધવા લાગી; માથું ફરવા લાગ્યું— બૂખમરાનો રોગ મેરીને લાગ્ય પડ્યો. પણ કોઈને એ વાત ન કરે. ખડેને અનેવી પૂછપરછ કરે તો હા—ના—નો જવાબ આપે, અને વધારે પડતા કામનું ખડાનું આગળ કરે.

એક દિવસ મેરીને મૂર્છા આવી ગઈ. મિત્રોએ ધોન્યાને ખબર આપી. દાક્તર દલ-રહી આવી પહોંચ્યા તેમણે તખીયત તપાસી. ‘ આજે ખાધું છે ? ’ દાક્તરે સવાલ પૂછ્યો. ‘ આજે ! ખબર નથી. થોડા વખત પહેલાં જમી હતી. ’ મેરીએ કુંકાવ્યું. ‘ શું ખાધું હતું ? ’ ‘ કાંઈક. ’ પણ દાક્તર છોડે એમ નહોતું.

તેમણે હદીનું માપ દારી લીધું હતું. આખરે મેરીને કબૂલ કરવું પડ્યું. આખો દિવસ થોડા મૂળા ખાધને ચલાવ્યું હતું. દાકતરનો પિત્તો છલ્લ્યો. મેરીની કેદ પણ દલીલ સાંભળ્યા વિના એકદમ તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. ધોન્યાએ તેને ગરમ સુપ પાથો. એકાદ અઢવાડિયામાં મેરીની તબીબત સારી થવા લાગી. પણ પરીક્ષાનું બહાનું આગળ કરી થોડા દિવસ પછી મેરી પોતાના બંડકારીયામાં પાછી ફરી. દાકતરને વચન આપ્યું કે હવેથી આવું નહીં કરે. ખીજા જ દિવસથી તેણે હવા પર છવવાનું શરૂ કર્યું !

કામ, કામ, બસ કામ ! મેરીએ અબ્યાસમાં કંપલાવ્યું : માનવીએ જેટલી વિદ્યા અસ્તિત્વમાં આણી છે તેટલી બધી શીખી લેવા મેરીએ હામ ભીડી. ગણિત, રસાયણ ને ભૌતિક વિજ્ઞાનના ભાષણોમાં જવા માંડ્યું. પ્રયોગોની રીત રસમોથી વાકેફ થઇ—પ્રેફેસર લીખમાને તેને પોતાના મદદનીશ તરીકે સંશોધનમાં જોડી, પોતાની હોશિયારી અને વિચારશક્તિ દાખવવાનો તેને અવકાશ મળ્યો. આખો દિવસ પ્રયોગ કરવાના મેજ પાસે મેરી ઉભેપડે રહેતી. પ્રયોગશાળાના વાતાવરણને જ્ઞાન આપતી. અને શાંતિથી અને ધ્યાનપૂર્વક પોતાનું કામ કરતી.

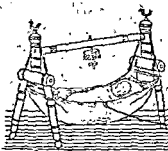
એક પક્ષી બસ નહોતી; તેણે બે લેવા નિશ્ચય કર્યો—એક ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં અને બીજી ગણિતમાં. તેની મહેન્ટાઓ વધતી લાગી. નવ્ર યોજના કરીને આવેલી મેરી મહત્વાકાંક્ષી થઇ ગઇ—એટલે સુધી કે પિતાને પણ આ બાબતના ખબર ન આપ્યા. એને ખબર હતી કે પિતા તેને જલદી પોલાંડ પાછી બોલાવી લેવા ઉત્સુક હતા.

સોરબોનમાં પરદેશી વિદ્યાર્થીનીઓ પ્રત્યે આદરમાન રાખવામાં આવતો. મેરીને લાગ્યું કે તેના સદાધ્યાયીઓ તેના પ્રત્યે માયાળુપણે વર્તતા—કેટલીકવાર આ માયાળુપણનો અતિરેક લાગતો. મેરી આ ઉંમરે ખૂબ સુંદર દેવી

નેહાય. એક વખત આવા વધારે પડતાં માયાળુ મિત્રો સામે મેરીની એક બહેનપણી ડીડીરકાંએ અંગરક્ષક તરીકે કામ કર્યું; એણે બધાને પોતાની છત્રી વડે ઠંબકાવો. મેરીને પ્રેમદેવને પૂજવાનો વખત નહોતો. તેનો પ્રેમ તો ગણિત અને ભૌતિક વિજ્ઞાનને વરેલા હતા. ૧૮૬૩માં પ્રથમ નંબરે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં અને ૧૮૬૪માં ગણિતમાં તેણે એમ. એ.ની પદવી મેળવી. ફ્રેંચ ભાષામાં પ્રવીણતા મેળવી. મહીને ચાલીસ રૂબલમાં તેણે વિદ્યાર્થી છવન ગાળ્યું.

રમઝો પડવાનો વખત આવ્યો : મેરીએ સ્વદેશ જવા તૈયારી કરવા માંડી. પોતાની બધી જગમ મીઠકત—ખાટસો, પથારી, રંટવ અને વાસણો—એક સ્ટેશનને ત્યાં રાખ્યા; મુસાફરી માટે થોડો સામાન લીધો. જે કાંઈ હવે બચત રહી તેમાંથી અત્યાર સુધી જે નહોતું કર્યું તે ખરીદ કરવા મેરી એક મોટી દુકાને ગઇ—એ રીંગ, ફુપટા ઇત્યાદિ ફેન્સી ચીજો લીધી. ખીરસામાં પૈસા બચાવીને સ્વદેશ જવું એ એક શરમતી વાત ગણાતી. કુટુંબીજનોને જોઈ આપવા વસ્તુઓ લઇ જવી એ રિવાજ સર્વત્ર છે.

કુટુંબીજનોના હેતાળ વાતાવરણમાં મેરીની તબીબત સુધરવા લાગી. જોસેફ અને હેલા તેને આગ્રહપૂર્વક જમાડતાં. મેરીનો આનંદી સ્વભાવ પાછો આવવા લાગ્યો. શરીર પણ જરા બહુ દેખાવા લાગ્યું. ત્રણ મહિના ચાલ્યા ગયા. પાછા જવાનો વખત આવ્યો. પૈસાની ચિંતા સામી આવીને ઉભી રહી. પારીસ કેવી રીતે જવું ? પૈસા ક્યાંથી કાઢવા ? મહિને ૪૦ રૂબલ—પણ બચત બલાસ થવા આવી હતી. અને પિતા પણ તેને મદદ કરવા કેટલું સહન કરતા હતા ? પરિસ્થિતિ એકદમ ગંભીર થઇ હતી, એને કાંઈ સંજોગ નહોતું. મેરી પારીસ જવાનું છોડી દેવાના નિર્ણયપર આવતી હતી, ત્યાં એક ચમત્કાર બન્યો. અંગરક્ષક ડીડીરકા

હાલરડાં

શ્રી. મૃત્યુંજય

બાળકોનું મન બહુ કૌતુકપ્રિય હોય છે. તેઓ સંમીતના પ્રેમી હોય છે. બાળક, નાગ અને મૃગ એ ત્રણે સંમીતના શોખીન છે. પશુપક્ષ આપણે સંમીતથી બાળકને શૂલાવામાં નાંખીને આપણું કામ કાઢી લઇએ છીએ, અને આપણું મનોનુકુળ કાર્ય કરાવી લઇએ છીએ. બાળકને નવરાવવું, ખવરાવવું અને સુવાડવું કેટલીકવાર કુશર યશ પડતું હોય છે ત્યારે હાલરડાં આપણી મદદ આવે છે. ને કે હાલરડાં પ્રત્યેક પ્રાન્ત, જાતી અને આખા દેશમાં પ્રચલિત હોવા છતાં એને સાદિત્યમાં બહુ સ્થાન મળ્યું નથી.

હાલરડાંનું નામ સંમીતનાં જ આપણે એવી કલ્પના કરીએ છીએ કે, એ બાળકને સુવરાવવા માટે ગવાય છે. અતિશયસુ, ચંચળ-સ્વભાવનું બાળક ક્યારેય એક સ્થળે સિંચર બેસી રહેતું નથી. સ્વાસ્થ્યની લાભ-હાની એ સમજતું નથી અને અહિં-તહીં, ગમે ત્યારે તડકામાં અને વરસાદમાં રમી રહે છે. એમને એમ કરતાં અટકાવવા માટે માતાઓ હાલરડાંનો આશ્રય લે છે.

હાલરડાંમાં બાવસમૃદ્ધિ કરતાં કાર્ય-સમૃદ્ધિ જ અધિક પરિણમિત હોય છે.

પુષ્કળ બાળકો એવાં હોય છે કે જે પાણી નેતાં જ પોતાનાં કુટુંબોથી ત્યાં પહોંચી જાય છે અને રમવા લાગે છે, ત્યારે કેટલાક પાણીથી ડરતાં હોય છે અને પાણી નેતાં જ રેવા લાગે છે. આવા બાળકોને નવરાવવા એ

બહુ કઠીન કાર્ય છે. પણ આ વખતે માતા કેવી બુદ્ધિથી કાર્ય (નવરાવવાનું) કાઢી લે છે તે જુઓ; જ્યાંબાળની એક સ્ત્રી હાલરડું ગાઇને એના બાળકને નવરાવી રહી છે.

‘શાક શાક આહારો શાક,
તારપર એવો ટેકો શાક,
ટેકો શાક લાગશે મન્દ;
તારપર એવો ભાંગાલી છન્દ
ભાંગાલી છન્દે માથાય બાડ,
તારપર એવો ખીરેર લાડ
ખીરેર લાડ લાગશે તીત,
તારપર એવો આરકે પીઠા,
આરકે પીઠાર શુકે ખુદ,
તારપર એવો પોડા દૂધ.
પોડા દૂધ લાગશે ભાભો,
નેડાર માથાય થોડા હાભો.

અને બાળકના માથા ઉપર પાણી નાંખવું શરૂ થાય છે. ગાયનની મીઠાશથી બાળક રોવું શૂલી થાય છે અને નવરાવવાનું કાર્ય સહેલું થઈ જાય છે.

બાળકને ખવરાવવું પણ એટલું જ અઘરું છે. નગરમાં આવતી પ્રત્યેક સ્ત્રીએ બાળક ખાતું હોઇને સમય ઉપર એને ભૂખ લાગતી નથી. એનું દૂધ એના સ્વાસ્થ્ય ઉપર-પડ્યા વગર રહે નહિ, પણ સિક્ષિત માતાઓ તો સમજે છે, કે, બાળક એનો સમય ચાપ ત્યારે ખાય-પીછે ભલે. એને ભૂખ ન પણ લાગી હોય-એ સાઈ છે. એવે વખતે પણ માતાઓ

અધિકતર હાલરડાનો આશ્રય લે છે.

બાળકને કુધ પીવરાવતું તો વળા એથી પણ અધિક કામ છે. એ માટે તો એક અંપૂર્ણ અભિનયનું આયોજન કરવું પડે છે.

મા બાળકને ગોદમાં લઇને દૂધ પીવરાવવા બેઠી છે. હાથમાં ગરમ દૂધની ટબુડી છે. બાળકની દૂધ પીવાની જરૂરી પણ ધમ્મજા નથી તો પણ હાલરડું ગાઇને મા એની ધમ્મજાને જાગર-જાગરીથી કેવી રીતે બોલાવી રહી છે:

ચન્દા મામા આરે આઓ

પારે આઓ, નદિયા કિનારે આઓ

સોનેકે કટારવામાં દૂધ-ભાત લે-લે-આઓ

આર બહુઆકે મુંહમે હુડક.

માતાના 'હુડક' રાખના અવાજની સાથે જ ટબુડીમાંનું દૂધ ખલાસ થઇ જાય છે!

સહિથી અધિક કડીન કામ છે રોતા બાળકને છાતું/રાખવાનું અને સુવરાવવાનું. એવે સમયે મા હાલરડાની સહાયતાથી જ એ કાર્ય કરે છે. એ ચાર આન્તરપ્રાન્તીય નમુના જુઓ: આન્ધ્ર પ્રાન્તની એક તન્વી રોતા બાળકને છાતું રાખી રહી છે:—

એડુકુ^૧ વિશંર, એડિરનૈ^૨ નિન્નેવરુ^૩

એતુ-કાણે-વારુ^૪

જુસી^૫ ખરતૂન્દી^૬ અથ્વા અહરિ^૭ એયકુ^૮

અહરિ ચરતે^૯ એતુકુ^{૧૦} પોતુંદિ બાખ્ખા^{૧૧}

મલાયલમની મુંદરી પોતાના બાળકને સુવરાવી રહી છે—

ઓ—ઓ—ઓ—

કુંછમેન^{૧૩} ઓરંગીકા^{૧૪}

બાબામન^{૧૫} ઓરંગીકા

કુંછમેન કરમે^{૧૬} ડા^{૧૭}

ઓ—ઓ—ઓ—

કુંછમેન^{૧૮} બાબામ ઓરંગીકા

૧. રો નદિ. ૨. બચ્ચુ. ૩. રોડરા તો ૪. તને. ૫. કાણુ ગોદમાં લેશે. ૬. હાથ. ૭. હાથ આવશે. ૮. બાણ. ૯. હાથ. (બહુ અવાજ) ૧૦. ન કર. ૧૧. કરીશ તો. ૧૨. લડાવી લઈ જશે. ૧૩. નાના. ૧૪. મુંદરી. ૧૫. બચ્ચુ ૧૬. રો નદી. ૧૭. નાના બહાલા બચ્ચુ.

અસિક્ષિત જન્મવીઓમાં પણ હાલરડાનો પુરો પ્રચાર છે. દિવસ રાત જન્મલેખોમાં ધૂમ-નારા એક સંચાલ જનંતીની યુવતીને ગોદમાં નાના બાળકને સુવરાવતી હાલરડું ગાતી સાંભળો:—

લલ બેટા લલ રે !

બેટા દોધ જપીદ તાલેયા

લલ લલ લલ રે !

બેટ બેટા કનાથ રે

બેટા દોધ જપીદ તાલેયા

લલ લલ લલ રે !

બાપુ દોએ જપીદ તાલેયા

લલ લલ લલ રે !

ખાતું પીવું અને સુવું એ સિવાય મનો-રંજન પણ બાળકોને ખાસ જરૂરી છે. બાળકને હસાવવા માટે ઘરના તેમજ પાડોશીઓ પ્રયત્નશીલ રહે છે. આઓ વખત બાળકને પોતાની ગોદમાં રાખીને એની ખા ફરી નથી શકતી. એટલે બાળકને સંભાળવાનું કામ ઘરના બીજાઓને પણ કરવું પડે છે.

એક વયસ્ક બાળક પોતાના નાનાભાઈ પોતાના ઘુંટણ હિપર ચઢાવીને એના બેઠે કામળ હાથને હલકે હાથે પકડીને એ હાલરડું ગાઇ રહ્યો છે, સાંભળો:—

ધુધુઆ ધુ ધુધુઆ ધુ

બહુઆ કે નાના ધુ

બહુઆ કે નાની ધુ

બહુઆ કે ચાચી ધુ

બાળકની મા ભોજન કરી રહી છે. ઘરની એક વૃદ્ધાશિશુને પોતાની પાસે બેસાડીને હાલરડું ગાઇગાઇને એની માનું ભોજન ખરબિ કરવા જતા કેવી રીતે અટકાવે છે એ જુઓ. એ એક મીઠીલાની વૃદ્ધા છે. સાંભળો:—

હમર જુધુઆ બંડ લટ ઝાર,

તોરા લો આનતો, માંતીકે હાર

હમર બહુઆ બંડ બદનામ,

તોરા લે આનતો પકલે લતામ.

આટલું જોયા પછી ચુનરતી હાલરડાં બાકી રાખીએ તો આ લેખ અધૂરો મચ્છાશે, એક બે નમુના જોના પશુ જુઓ—

માઘ મારો ડાહ્યો ને પાટલે બેસી નાહો પાટલો મયો ખસી, ને માઘ હાથો દરી. ઉડુકું હાથોવાથો, માઘને થોડીયો ધણો વાંથો હાલવાલ ને હેવેયો, લાડવો જમે સેવેયો. સેવ પડી શેરીમાં ને માઘરમે મહાદેવની દેરીમાં. દેરીએ દેરીએ હીવા કડું, માઘ ધેર આવે તો વીવાહ કડું.

આ એક કાઠીયાવાડી હાલરડું છે, ને ખાળકને સુવસવતી વખતે ઘણી વાર સાંભળવા મળે છે.

મેકમ કુચુરી (અનુસંધાન પૃ. ૨૪૬થી)

આ વખતે વહારે ધાઈ. મેરી બવિધ્યમાં અવસ્ય મહાન કામ કરવા સમર્થિની છે એવી ખાત્રી ડીડીરકાને હતી. તેણે વોરસેમાં પોતાની બધી લાગવમ વાપરીને એલેક્ષાંડ્રીવીચ શિષ્યવૃત્તિ મેરીને અપાવી. પરદેશ અભ્યાસ કરતા આશાસ્પદ વિદ્યાર્થીઓ માટે આ શિષ્યવૃત્તિ કાઠવામાં આવી હતી. છસો રૂબલ! પંદર મહીના સુધી ચાલશે. બીજાઓને માટે મદદ મામલાની પરીપકાર વૃત્તિવાળી મેરી પોતાને માટે પેસા મેળવવા કોઈ દિવસ આવી દિંમત ન કરત. આનંદના આવેશમાં મેરી ક્રાન્સ જવા હપડી.

શિષ્યવૃત્તિ અકસ્માત દેવયોગે મળા ગઈ. એ પેસામાંથી જેમ બને તેમ વધારે વખત ફ્રાન્સમાં રહેવાય એવી યોજના તેણે ધરી.

થોડા વર્ષ પછી એક દિવસ મેરી શિષ્યવૃત્તિ આપનાર સંસ્થાના મંત્રી પાસે ગઈ અને છસો રૂબલ પાછા આપ્યા. શિષ્યવૃત્તિના કૃતિ-હાસમાં આ અદ્વિતિય; હાખલો હતો. મંત્રી

સાગર-દેવને

ધીરે ધીરે...એ...ધીરે ધીરે.....

મારી નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે...

ચડે મોટા જુવાળ, ધીરે નાવને તે વાર,

ડોલે નાવ વાર વાર—ધીરે ધીરે...

મારી નાવડી હંકાર ધીરે ધીરે.....

લીલું ભમ્મર વિશાળ, જીકું તાડું પેટાળ

એ પર નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે,

માથે જીકું આકાશ, બધે જળજળ ચોપાસ

એમાં નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે,

અંદાની દૂધધાર, તારસિયા તેજધાર,

તેજે ટું નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે,

હોજો જળાની અપાર, ખેલે છે મજબબાળ,

એની સંધાય મારી નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે

મારે જહું પેલે પાર, એ છે મારો નિર્ધાર,

મારી નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે,

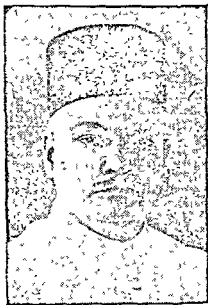
ધીરે ધીરે એ...ધીરે ધીરે

મારી નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે,

‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’

તો આમયમાં ગરકાવ થઈ ગયો. મેરીએ આ શિષ્યવૃત્તિ એક માનવતા દેવા તરીકે સ્વીકારી હતી. બીજી હોટરીએને હપયોગી થાય એ પેસા-પોતાની પાસે હોખ-છનાં પાછા ન આપવા એ મેરીને મન અપ્રમાણિતના હતો. [ચાહ]

ગરવી ગૂજરાતજોને સંસ્કારનાં અમૃત પાનાર

સ્વ. મહાકવિ ન્હાનાલાલ

હૈન્દ્રી બે સદીઓથી ગૂજરાતને કાવ્યરસ પાષ પાષને સંસ્કાર સીંચનાર કવિ દલપતરામ અને તેમના પુત્ર કવિ ન્હાનાલાલનું નામ દરેક ગૂજરાતી નર-નારીઓના હૃદયમાં ગુંજે છે.

મહાકવિ શ્રી. ન્હાનાલાલ એ કવિશ્રી દલપતરામના ચોથા પુત્ર. એમનો જન્મ અમદાવાદમાં સંવત ૧૯૩૩ના ચૈત્ર સુદી પડવાને દિવસે થયેલો. માતિએ તેઓ શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ હતા, અને બ્રાહ્મણત્વના સંસ્કાર એમનામાં ખૂબ ખીંચ્યા હતા.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ બાળપણમાં તોફાની અણ્ણતા. તેથી મોરબીમાં કાશીરામ દ્વે પાસે તેમને બજુરા મૂક્યા. ૧૮૬૩માં તેઓ મેટ્રીક થયા. પછી મુંબઈની એન્જીનિયરિંગ કોલેજમાં ભણ્યા. તે પછી ૧૮૬૬માં અમદાવાદની ગૂજરાત કોલેજમાં અને ૧૮૬૮માં પૂનાની ડર્જન

કોલેજમાં જોડાયા. ૧૮૬૯માં તેઓ તરવગાન અને તર્કશાસ્ત્ર લખને એન્જ્યુએટ થયા. ૧૯૦૧માં ઇતિહાસ, રાજકારણ અને રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર લખને તેઓ એમ. એ. થયા.

પાસ થયા પછી ૧૯૦૨માં તેઓ સાદરાની સ્ટોટ્સ કોલેજમાં એંસી રૂપીઆના પગારે હેડ માસ્ટર બન્યા. ૧૯૦૪માં દોહસોના પગારથી રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજના પ્રાધ્યાપક થયા અને તેમનાં સૌજન્ય, જ્ઞાન અને પ્રતિભાથી આકર્ષાઈ રાજકોટનરેશ સ્વ. લાખાજીરાવે તેમની નોકરી ઉછીતી લઈ તેમને સરન્યાયાધીશ બનાવ્યા. અને છેવટે ૧૯૧૬માં તેઓ કાઠિયાવાડ એજન્સીના એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર થયા.

૧૯૨૧માં રાષ્ટ્રીય આંદોલનથી એવાઈ એમણે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. તે પછી તેમણે કોઈની નોકરી સ્વીકારી નહિ અને ગૂજરાતને સંસ્કારધન જેવાં પુસ્તકો સંપાડ્યાં. આજસુધીમાં એમણે ગૂજરાતને ૮૦ પુસ્તકો સંપાડ્યાં છે.

ગુજરાતજોને કવિએ આદર્શ લક્ષ્મી મંત્ર ઘૂંટાવ્યો છે. એમના કંઈમાં ગુંજતાં ગીતાના રાસસંગ્રહો આપ્યાં છે. એમના સંસ્કારને સીંચે એવાં કાવ્યો સંપાડ્યાં છે અને ગૂજરાતજોને ઠેરઠેર ખીરદાની છે. ગૂજરાતજોના ગુણગાન, એમની કાર્યદક્ષતા અને કળાભાવના, પહેરવેશ અને આભૂષણો, એમના આત્મભ્રમ ને બલિદાનની કથાઓ પોતાના બાપજોમાં ઠેરઠેર મૂકીને કવિશ્રીએ ગૂજરાતજોમાં આશા, શ્રદ્ધા, ઉદ્ધાસ અને નવી જીવનદષ્ટિ મૂક્યાં છે.

એ ગૂજરાતના મહાકવિનું આ મહિને ૭૦ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું છે. ગૂજરાતને આ મહાન પુરુષની ખોટ પૂરાવાની નથી. એઓ પોતાની પાછળ યશઃધુંજ મૂકી ગયા છે.

આ છેલ્લા મહાપુરે જગતને બનાવી

આપું છે કે સ્ત્રીઓ શું શું કરી શકે છે. દરેક દરેક ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમની સ્ત્રીએ સફળતા પૂર્વક પ્રગતિ કરી છે. જ્યારે પુરુષો લગ્નમાં જોડાયા ત્યારે નાગરિક વ્યવસ્થાને ખાતર સ્ત્રીઓએ પુરુષો જેવાં કામો કરવાં માંડ્યાં. સ્ત્રીઓએ વાહન વ્યવહારના, વાહન મલાવનારનાં અને યોજીદારનાં સુધ્ધાં કાર્યો કર્યાં. કારખાનામાં માલના ઉત્પાદનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ઓછો ફાળો નથી આપ્યો. આમ પશ્ચિમમાં સ્ત્રીઓએ અજૂનપૂર્વ કાર્યો કર્યાં છે અને કરે છે અને જગતને પોતાની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

એ બધું જોઈને, અને ત્યારપછી આપણી દિલ્લીની સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ નીહાળીને અને એને પશ્ચિમની નારી સાથે સરખાવતાં કમકમા છૂટે છે. કદાચ શહેરની થોડીક યુવતીઓ રવતંત્ર હશે, બહાર ફરતી હશે, અને કદાચ પુરુષો જેટલી છૂટછાટ ભોગવવા સમર્થ હોય એ બનવા જોય છે; પરંતુ આખા દિલ્લીની સ્ત્રી સંખ્યાની સરખામણીમાં આ સંખ્યા કેટલી ? અલ્પ—અતિ અલ્પ.

મેટી સંખ્યાની નારીને તો ઘરની ચાર દિવાલો વચ્ચે જ જીવન વ્યતિત કરવાનું હોય છે. વાર તહેવારે દેવદર્શન માટે બહાર નીકળે એ ન; અને ત્યારે જ એ ખુલ્લી દવા જોઈ શકે. એમને નથીયે તો મોટે ભાગે હોય છે સાસુ સસરાની સતામણી, પતિ અજ્ઞાન હોય તો તેનીયે જોહકમી, તથુદ દીપરની ખેટપોટ અને જ્ઞાન બંબેરણીઓ. આ બધી નીચતા અને દલકી વૃત્તિઓ આને તો આપણી ઔશક્તિને ચૂસી લેતી જણાય છે. સ્ત્રી નિરતેજ, નિષ્ક્રીય, ગુલામ જેવી બની ગઈ છે. એનામાં જે ઝોજસ જોઈએ, જે જીવંતમાં પમરતી સુવાસ જોઈએ એ હુમ્મયયાં છે, અને કરમાઈ રહેલ પુષ્પ જેવી એની જીવંત બની

સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન

‘વિરાટ’

રહી છે. એમને જીવનમાં નથી હોતા આનંદ કે જીવનની ઉષ્મા. જીવન એટલે એમને ભાગે તો સંસારનો ઘસડભોજો, પતિના પડ્યા હુકમ ઝીંજવાના, એની વાસના સંતોષવા દરેક પળે તૈયાર રહેવાનું, સાસુ સસરાના ઉપદ્રા ઝીલવાના, દીપર નંચુંદના મસ્તી તોફાનોને દલસતાં દલસતાં સ્વીકારી અપનાવવાનાં. એ બધાંયે સામે વિરાધનો એક શબ્દ પણ ન કદાચ. અને આવી પરિસ્થિતિમાં એ તો સ્વાભાવિક જ છે કે સ્ત્રી બિચારીને જીવન એટલે એક બોજો જ બની રહે એમાં શી નવાઈ !

સ્ત્રીકેળવણીએ આધુનિક યુગમાં ખૂબ જ પ્રગતિ સાધી છે. ઠેરઠેર, કન્યાશાળાઓ ચાલે છે. હાઈસ્કૂલોમાં પણ કન્યાઓ સારી એવી સંખ્યામાં અભ્યાસ કરે છે. કોલેજોમાં પણ અગાઉ કરતાં ઘણીયે બહેનો શિક્ષણ લે છે. અને આ બધું નિહાળી કદાચ આપણે નિરાંતિ અનુભવીએ. એમ સંતોષ માનીએ કે હવે થોડા સમયમાં સ્ત્રીઓ ખૂબ જ પ્રગતિ સાધશે અને પુરુષોની હરોળમાં ઉભી રહેશે. સ્ત્રીઓ પોતાની પરિસ્થિતિ સુધારી લેશે.

પરંતુ આ માન્યતા જૂઠમરેલી છે એમ

મારે કહેવું પડે છે. આ કન્યાઓને અભ્યાસ કરાવતા માખાપોતે પૂછી જુઓ કે, શું તમે ખરેખર હૃદયથી આ શિક્ષણ ફક્ત એમના કલ્યાણ અર્થે અને ભવિષ્યમાં તમારી પુત્રી સ્વતંત્ર થાય એ માટે આપો છો ? અને મને ખાત્રી જ છે કે, જે સાચો સહૃદયતાભર્યો જવાબ હશે તો એ મોટા ભાગે 'તો ના' જ હશે. પુત્રીના શ્રેય કરતાં સમાજમાં એને માટે ટ્રાઈ સારો 'મુરતીઓ' મળી જાય એની વધુ પડી હોય છે. સાઈ ધર શોધવા માટે, આજનાં છાંછળા યુવાનો અશિક્ષિત કન્યા પસંદ નહિ કરે એ બધે, આ શ્રીશિક્ષણ આટલું ફાલ્ગુ ફાલ્ગુ છે. જે પોતાની પુત્રીએ સારો અભ્યાસ કર્યો હશે, તો અત્યારના યુવકોમાં ધડો થશે એમ સમજી લાભોલેભો કન્યાગેજવણી આ દેખીતી પ્રગતિ સાધી રહી છે. એક વખત પોતાની પુત્રીની સગાઈ થઈ ગઈ એટલે એનો અભ્યાસ છોડાવી દીધાનાં અનેક દૃષ્ટિ મળી રહેશે. આમ આખાયે શ્રીશિક્ષણમાં ગંભીર પોષણતા રહેલી છે. શ્રીગેજવણીએ શ્રીઓની ઉન્નતિ માટે બનવા કરતાં શ્રીઓના સેવા માટે બનવા પામી છે. આધુનિક શ્રીશિક્ષણ તો ફક્ત (Marriage qualification) લક્ષ્ય માટેની યોગ્યતા બની ગયું છે.

હવે આ સ્થિતિ સુધારવા માટે માત્ર બાપણો કરી બેસી રહેવાથી કે લેખો લખવાથી અને વાંચવાથી કંઈ જ નહીં વળે. એ માટે તો પ્રયત્ન આદરણ જવાવું જોઈએ. શહેરે શહેરની અને ગામડે ગામડાની શ્રીઓના સંગઠનકરો એમની અજ્ઞાનતા દૂર કરવી જોઈએ. ધરે ધરે ફરીને શ્રીઓએ જુગેશ ઉઠાવવી પડશે. આ માટે નક્કર રચનાત્મક કાર્યની રૂપરેખા નક્કી કરવી પડશે અને તો જ આ દિશામાં કંઈક ઝડપી પ્રગતિ થઈ શકશે. દરેકે દરેક યુવકે ખુલા દીલથી એ સમજવું જોઈએ કે પોતાના જેટલી જ પોતાની શ્રી પશું સ્વતંત્ર

હોવી જોઈએ. પોતે યથેચ્છ ઉપભોગ કરે અને શ્રીને ધરમાં ગોંધી રાખે એ તો નરો અન્યાય જ છે. સંપ, સુસેહ અને એકદિલી સિવાય શ્રીઓને ઉંચે રચાને બેસાડવાનાં પ્રયત્નો કદી સફળ થઈ શકે નહીં. દરેકે દરેક ધર, દરેકે દરેક કુટુંબ, દરેકે દરેક વ્યક્તિ જે શ્રીસ્વાતંત્ર્યની બાવના અપનાવે અને આયરે તો જ શ્રીઓમાં ફરીવાર એજન્સ દીપી નીકળશે. તેમની જીવન-નાડી મધ્યમથી ઉઠશે. વેગ અને પ્રેતસાહન મળતાં તેમની શક્તિઓ પ્રકાશી ઉઠશે અને હિંદુનું ઉત્તરણ ભાવિ વધુ નજીક લાવી શકશે એ નિશ્ચય છે.

આધુનિક સમાજની દશા આજે દુર્મય મારતા અંગ જેવી છે. શ્રીઓ તરફની પાસ-વતા આ જ છડેચોક ચાલી રહી છે; અને બધાયે વિનિત મુખે એ બધું જોતાં છતાં નીભાવી રહ્યા છે. બાળલભો, વિધવાઓ; એક પર બીજી, ખૂત, બળાત્કાર અને આત્મહત્યા કરેલાઓ રોજ-ખ-રોજ અનેક બની રહ્યા છે. શ્રી એટલે તો 'પગલું' ખાસકું એવી માન્યતા આજે ઠેર ઠેર જેવામાં આવે છે.

આવી સ્થિતિમાં દેશ કેવી રીતે પ્રગતિ કરવાનો ? હિંદુ ક્યારે સ્વતંત્ર થઈ શકશે ? ચાલોસ કરોડની વસ્તીમાં લગભગ અર્ધ જેટલી વસ્તી શ્રીઓની છે એ જૂલાયું ન જોઈએ. એમના સહકાર અને સાથ વિના, એમની અજ્ઞાનતા નિવારણ સિવાય આગળ ડગ પશુ કેમ ભરી શકાશે ? આ મુલામનીયે મુલામ બનાવાતી શ્રીઓ આપણા ઉત્તરણ ભાવિની આશાઓ છે એમ કેમ કોઈ સમજતું નથી ? ભવિષ્યની પ્રજા એમના હાથ નીચે જ તાલીમ લેશે અને આ નારીઓ જેવી જ ધડાશે એમ શું કોઈ જ જણતું નથી ? જણતા હોય તો આ દિશામાં સક્રિય પગલાં કેમ લેવાતાં નથી ? મુલામ હિંદુની અધિકતર મુલામડી શ્રીની કુળેથી તમે ભવિષ્યની સ્વતંત્ર

પ્રગ્ન નીપંગવત્રાની આશા રાખો છો ? જો રાખતા છો તો એ નરી મૂખીધ નદી તો બીજું શું છે ? એક બાજુનું આખું અંગ જ નાકા-યાય હોય, જો શ્રીઓ કૃપી અત્યંત આવશ્યક રાષ્ટ્રના અંગને મણુકારવામાં નહીં આવે—જો એને સુધારવામાં નહીં આવે તો—જેમ પક્ષધાત હોય તો માનવીની જેવી અવસ્થા થાય છે તેવી જ પરિસ્થિતિ સમસ્ત દેશની પણ થાય. સ્વતંત્રતામાં શ્રીઓની કંઈ જરૂર જ નથી એમ કોઈએ ન માનવું જોઈએ. આમ રાષ્ટ્રિય ઉત્થાનને માટે પણ સવેળાએ શ્રીઓએ જાગૃત થવાની જરૂર છે. એમના અગાધતા અધિકારને દૂર કરવાની ધણી જ આવશ્યકતા છે.

ત્યાં સુધી સમાજની કુરુદિઓના જડ પાલી ગયેલ જોડા મૂળને ઉખેડીને ફેંકી દેવામાં નહીં આવે, સમાજના ઝીલાઓમાંથી બહાર નીકળવામાં જો આપણે પાછા પડીશું અને પાપદાહઓ જે કરી ગયા તે બધું યોગ્ય જ છે—કંઈ પણ સુધારો કરવો એ મૂખીધ જ છે—એમ માનીને ચાલતા સડાઓ સામે આંખ-મીમાંમણા કરીશું તો તેના ગંભીર પરિણામો દેખીતાજ છે. છતી આંખે કૃપામાં પડવા જેવું એ થાય છે.

પૂર્વજોએ જે સંયોગો અનુસાર સમાજના ધારાધારણો ઘડ્યા હતા એ સંયોગો સાવ ખદકાલ ગયા છે. જગતમાં ધણીયે ઉચ્ચપાયેલ થઈ ગઈ અને દુનિયા કુદકે ને જૂસકે આગળ ધપી રહી છે તેમાં આપણે અમાહિતા—યુગો પહેલાના ધારાધારણો અલાયે રાખીએ તેથી કંઈ જ જયપારો નહીં વગે. સંયોગો અનુસાર સમાજ રચનામાં ફેરફાર કરવો જોઈએ અને શ્રીઓને તેમનું યોગ્ય સ્થાન અને મોભો મળતાં જોઈએ. એમના હક્કો તરફ અજાનના ન બનાવતાં એમને એ આપવા જોઈએ. શ્રી-ઓને હક્ક આપતા, એની પ્રતિષ્ઠાનું પુનઃ

હિંદી સરકારે ડૉ. સુરમા વિશ્વાસને લંડનની રાયલ કોલેજ ઓફ નર્સીંગમાં અભ્યાસ માટે મોકલ્યાં છે. સરકાર તરફથી આ રીતે અભ્યાસ માટે લંડન જતાર એ પ્રથમ બંગાળી બહેન છે. ડૉ. વિશ્વાસ શ્રી. અનુલમુખ્યના પુત્રી અને આસામ ઓબલ કંપનીના જૂનપૂર્વ સ્વાસ્થ્યનિરીક્ષક તથા રોડીઓ સંસ્થાન રોડીસ કલકત્તાના માલિક શ્રી.કિરણચંદ્ર ધોપન બાણેજ થાય છે. સિરદાર ટપ્પર ડોર્સ એમણે લીધો છે. ડૉ. સુરમાજીને પ્રાથમિક અભ્યાસ બહો ગર્વ સ્વરૂપ ને બૈયુન કોલેજ કલકત્તામાં લીધો છે. સેવાશ્રુષ્ટીપાની પ્રાથમિક તાલીમ એમણે લેડી ડીન વિક્ટોરીઆ ઇરિપતાલમાં લીધી છે.

સ્થાપન કરવું એ કંઈ સદાન દેવાનું હોય તેવું નથી, પરંતુ એ શ્રીઓનો બ્યાજબી હક્ક છે. શ્રીની પણ એ ફરજ છે કે ગમે તે ભોગે તે મેળબે જ તેનો છૂટકો છે.

આપણું માનસ જૂનજની બની ગયું છે. અમારા પૂર્વજોએ આવા પરાક્રમો કર્યા હતા, હિંદ પાસે લખલુટ સંપત્તિ હતી, સીતા જેવી સતીઓ હતી, સાવિત્રી જેવી પતિવ્રતા શ્રીઓ હતી એમ થુંક ઉરાડી ઉરાડી આપણે મૌરવ અનુભવી છીએ અને હોડા આત્મસંતોષ લઈએ છીએ; પરંતુ અત્યારની હીન દશા પ્રત્યે નિર-ખવાનો અવકાશ પણ મળતો નથી. ખેર જો આપણે જૂનકાળમાં જ મૌરવ માનતા હોઈએ અને રાયતા હોઈએ તો સાથે સાથે એ પણ સમજવું જરૂરનું છે કે, જૂનકાળમાં શ્રીઓનો દરજ્જો ધણો જ જીવો હતો. અત્યારના જેવી હલકી ઠાડીએ શ્રી ન હતી; અને એથી જ એ સમયની પ્રગ વીર અને સ્વાનંત્ર્યપૂર્વક પ્રગ હતી. એ સ્થાન પુનઃ મેળવવા માટે શ્રીને પોતાની શક્તિની ખીલવણી કરવા દેવી પડશે. શ્રીને તેનું યોગ્ય સ્થાન આપવું પડશે.

મારી સાસુને હાથે થયેલી

મારી સુવાવડ

(સ્નેહાળ સાસુની સુખી વહુવારીની આત્મકથા)

લેખક

શ્રી. જટુભાઈ વૈધ

*

શું પૂછ્યું તમે સૌએ મને? તમે મારી પાસેથી એ જાણવા માંગો છો કે પાંચ છ સુવાવડ જવા છતાં મારું શરીર આટલું બધું કેમ સરસ છે? તમારાં સૌનાં શરીર તો દરેક સુવાવડ પછી દિનપ્રતિદિન ઘસાતાં જાય છે. તમે નીચોવાઈ જાવ છો; પ્રદર જોર કરે છે; ત્યારે હું તો ઉઘટી સુવાવડો ખાધને જામતી જાઉં છું. દરેક સુવાવડમાંથી તાજમાજ થઈને જ ઉઠું છું. મને સુવાવડો સહે છે. તમને કેમ સહતી નથી? મારી તો એકેય સુવાવડ ધરપી-તાલમાં પણ કરાવી નથી. તમારી સુવાવડો તો ધરપીતાલમાં કરાવો છો, તોય તમારી કુદૃશ ધર્મ જાય છે એવું શું કારણ?

આથી તમને નવાઈ લાગે છે? તમને સાચી વાત કહું? જો કે તમે માનશો તો નહીં; પણ એ તો મારાં શાર્જાં સામુજના પ્રતાપ છે પ્રતાપ! મોઢું કેમ મચકોડો છો? શું કહ્યું તમે? વિશ્વાસ નથી આવતો એમ?

તમને સૌને સામુજનો કડવો અનુભવ છે, પણ મારાં સામુજ તો જુનાં જમાનાનાં વૃદ્ધ છે છતાં મને તેમનો મને આવો, મીઠો અનુભવ થયો છે.

સાંભળો, ત્યાર પછી તમને મારાં કથનની ખાત્રી થશે. મારાં સામુજ વૃદ્ધ અને જુન; વાણી છે ખરાં, પણ અર્ધદગ્ધ નથી. એટલે જ તેઓ સાચા હૃદયનાં હેતાળ અને હોંસીલાં છે. તેમનામાં જુના 'જમાનાનું' સાચું જ્ઞાન બરેલું છે.

શ્રી. જટુભાઈ વૈધ આવાં એક સાચેસાચાં સાસુની અનુભવ—કથા કોઈ વિરલ ભાગ્યવંત વહુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરીને આંહી ઉતારે છે. આં ત્રિત દોરવાનો હેતુ તો એ છે કે—પુત્રવધુની સગબાંવરયા, સુવાવડ વગેરે આખોય અવસર એના જીવન મૃત્યુનાં પ્રશ્નો અવસર છે અને એની કેટલી ખારીક તેપારી સાસુને હાથે થવી પટે છે. દીકરાની વહુનો દેહ દરેક જનેતાના અંતઃકરણમાં કેવો મહામૂલો સમજાવો જોઈએ એ બધા મુદ્દા ઉપર ભાર દેવાનો છે. લેખ વાંચનારાં પૈકી ઘણાંખરાં વરવહુઓને આથી ઉઘટી આપવીતી સંભારીને છાનાં આમુડાં જ પાડવાનું રહેશે.

આ લેખને અંતે ઉપસંહારમાં આપણી જુની સુવાવડની રીત તથા નવી જુની સુવાવડની તુલનાત્મક ચર્ચા આપવામાં આવશે.—સંપાદક

તેમના વિશેનો મારો અનુભવ સાંભળવા જેવો છે, કારણ કે આપણે એક દિવસ તો સાસુ થવું પડશે ને? મને તમને નવા જમાનાની સાસુ થવાના કોડ હોય, પણ મારી દ્રષ્ટિએ જુનો જમાનો સાત્ર ફેંકી દીધા જેવો તો નથી જ.

હું પરણીને સાસરે આવી ત્યારે માંડ તેર ચૌદ વરસની હોઈશ બધો વખત સાસુ મને પોતાની સાથે જ રાખે. રાતે સુવારે પણ પોતાની પાસે જ. એક દિવસ અમારા એક પાડોશણે તેમને ધીમે સ્વરે કાનમાં કેંક પૂછ્યું. ત્યારે મારાં સાસુએ કીધું હતું એ. હજ પણ હું લુલ્લી શકી નથી. 'એમાં શું? એ તો ધરમ પ્રમાણે વહેલા પરણીવીએ. વળા રિવાજ પ્રમાણે ન તેડીએ તો લોકો શંકા કરે; પણ એનાં શરીરનાં આપણે નાનપણથી જ રખવાળાં ન કરીએ તો બીજું કાણ કરે? એ તો હજ છોકરાં કહેવાય.' તે દિ તો મને કયી સમજણ નહોતી.

એ વખતની તમે મારા મનોદશા પુછો છો ને? એમાં શું, દ્યોને કહું, યૌવન વિકસ્યા પહેલાં પુરુષ સહવાસની વાસના જાગે જ ક્યાંથી? એ વખતે તો હું મારા પતિથી દાર-માતી અને કાંઈક ડરતી.

આપણા સાસરાસના સામાન્ય નિયમ ઉપરાંત પિયરથી તેડી લાવવાનો સામુએ કદિ પણ આમદ નહોતો રાખ્યો. તેઓ હંમેશાં એમજ કહેતાં કે, જ્યાં સુધી નાની છે ત્યાં સુધી પીયર રહેવા દો; પછી તો આપું છવન આપણે ઘેર જ ગાળવાનું છે ને? મારો મનુએ ક્યાં મોટો થઈ ગયો છે? હજી તો એ પણ બણે છે. અત્યારથી સંસારના બોળ શા? પછી તો ઉપાડવાના છે જ ને?

પછી તો હું વધારે સમજણી થઈ. યુવાન વયમાં આવવા લાગી. પરંતુ જ્યાં સુધી મને સોળ વરસ પુરાં ન થયાં અને ન્હાતી-ધોતી ન થઈ ત્યાં સુધી મેં પતિનું શયનગૃહ કદિ જોયું નહોતું. મારા સસરા સનાતન ધર્મી હતા, પણ શ્રુતિ સ્મૃતિની સાથે સામ વેદના ગાનને તથા જાત-અનુભવને પણ અમારા ઘરમાં પ્રધાન પદે રાખતા હતા.

જે કે એક વખતે તો અમને—અને ખાસ કરીને મારા પતિને—આ મારાં સાસુની ચોટી ખૂબ ખટકેલી. પોતાની માને તો મારા પતિ કહી શકતા નહોતા, પણ મને છાના છાના સંદેશાઓ મોકલતા. કોઈ વખત મારા ઉપર ખીજતા પંજુ ખરા, પરંતુ અમને આ ફરજ-આત સંયમનું મહત્વ તો પાછળથી સમજાએલું.

શું તમે એમ પૂછો છો કે ત્યારે તો અમારાથી પ્રજુથપત્રો પરસ્પર નહીં લખી શકાયા હોય? અદ્યતન છવનના એ હ્દાવાથી અમે વંચિત રહી ગયાં છીએ ખરાં, પણ એથી અમારા દાંપત્ય છવનમાં અમને અત્યારે કશી ઉજુપ નથી લાગતી, તેમજ પશ્ચાત્તાપ પણ નથી થતો.

મારાં સાસુની સમજણ અને હોંસની વાત કહેતાં તો હું ધરાતી જ નથી. દર શિયાળે મારા પતિની સાથે મારા માટે ખાવાનું તો કરે જ; કાં તો ખારેક આથે, કાં તો કાળા તથા ખજુર, શુંદર અથવા ચીમેડ શુંદરનું કચરીયું ખવરાવે, કાં તો મધીઓ શુંદર કરે, કાં તો મેથીના લાડવા ખનાવે. કહેશે, 'તમે તો અમારી મૂળગી મૂડી છો. તમારાં તો હજી અમારે ધણાં દિવસ વ્યાજ ખાવાં છે. તમને તો ખરાખર જાળવવાં જોઈએ. તમારું શરીર સારી રીતે ન બંધાય, તમારી કેડ ખૂબ મજબુત ન થાય તો તમારું શરીર ભવિષ્યમાં માંજી જાય ને! તમારે માથે તો હજી સુવાવડો અને બાળકોએનો બોળો પડવાનો છે.' મને કોઈ દિવસ ચાલ તો પીવા દીધી જ નથી. એમની માન્યતા એની હતી કે, ચાલ ખીજી રીતે તુકશાન કરતી ન હોય તોયે એનાથી ખોરાક તો ઘટે જ છે. ખવામ ઓછું ત્યારે શક્તિ તો ઘટે જ. મને કુધ તો પરાણે ખવરાવે. શરૂઆતમાં મને કુધ ન બાવે, પણ કુધ પીવાની ટેવ એમણે મને વડી વડીને પાડી. ઉપર ગણતી એ શિયાળુ પૌષ્ટિક ખાવ પણ મને સાડુડીને પહેલાં તો ન બાવતાં. પણ પછી તો ટેવ પડી અને સદવા લાગ્યાં. એને પરિણામે માંડે શરીર ખરાખર બંધાઈ ગયું.

સવારમાં ચાહને બદલે મને શું મળતું કહું? સવારમાં કો તો રોટલો, બાખરી કે દેશી ગોળ અથવા સાથે માખણ, ઘી, કુધ અગર દહીં દરરોજ ખાવાનું. આવું મને પછી ચાલ ચૂસવાની શી જરૂર?

દર ભેસતી ત્યારે કુધ ખાવાને ન દેતાં, પણ હું હાથ અથાણું માગતી તો કહેતાં કે એવું ખાધને જો શરીર બગાડશે તો છવનમર દુઃખી થશે. કોઈ દિવસ એવા અવસરે ટાંઠા પાણીએ તો નાહવા જ દીધી નથી કે મોટાં માંસડા બંધાવી લૂગડાં ધોવા પણ મોકલી નથી.

મારા સસરાને શાઓમાં બારે શ્રદ્ધા હતી. એટલે રજસ્વલાના બધા નિયમો મારી પાસે ખરાબર પળાવતા. રાતે રામાયણ કે ભાગવત અથવા મહાભારત ખાસ સંભળાવતા. સુસ્કંદાર વાયન શ્રવણથી પડે એટલે પ્રભુ સારી થાય છે એવો જ્ઞાન મત હતો. હમની પથારી અને ઉત્તરનાં વસ્ત્રોને અમારા ઘરમાં ધાર્મિક દષ્ટિએ પવિત્ર ગણવામાં આવતા, એટલે એવા સાધનોની ખૂબ વિપુલતા હતી. એટલે એનાથી આચારવિચાર પાળવામાં અનુકૂળતા પડતી. અને આવે વખતે હું કદી પાગરણ પથારીએ પણ દુઃખી થઈ નથી.

હવે મારી મુવાવડ મારા સાસુ જેવી રીતે કરતાં એ મુદ્દાની વાત ઉપર આવવાનું તમે કહો છો ને ? થોડીક ધીરજ રાખો. એ જ વાત આવે છે.

અઢારમે વર્ષે પ્રભુએ મને સારો દહાડો દેખાડ્યો. અને સીમંત આબું. મારાં સાસુને તો હિમંગનો પાર નહોતો. હું એમના ઘરની લક્ષ્મી હોઉં એવી રીતે મને સાચવે. ન્યારથી ખબર પડી ત્યારથી સવારમાં કુધ અને ઘી ભેળવીને પાય. એનાથી મને સાફ ઝાડો આવી જતો, કબજિયાત તો કદી જણાઈ જ નથી.

ત્રણ મહિના મુઠી જરાક હેળને લીધે મોળ, ખકારો, ઉલટીઓ કે અશ્વિ જણાય, છતાં સાદિક ખોરાક જ ખાવા આવે, અને અસ્વસ્થ શરીર હોવાથી કામકાજમાંથી પણ નિવૃત્ત રાખી આરામ લેવા દે.

સગર્ભાવસ્થામાં પ્રસવ થતાં મુઠી કાયમ કુધ—લી પીવાથી જણુતરમાં કટ થતું નથી, એવો એમનો ખાસ મત હતો. વળી એથી પ્રસવકાળે સ્ત્રી નખળી પડી જતી નથી. એમ તેઓ કહેતાં. બુદ્ધેયુકે પણ મને આવે વખતે માટી ખાવાની ટેવ ન પડે એની ખાસ કાળજી રાખે.

ત્રીજે મહિનેથી તો મને કાયમ પોતાની પાસે જ મુવાવડા અને પાડોશણ સાથે વાત

કરીને મને વ્યાડકતરું સ્વપ્ન કરી દેતાં કે સ્ત્રી ને અત્યારે એના ધણી સાથે શારીરિક સંબંધમાં આવે તો ગર્ભનો છવ બહુ જ દુખી થાય અને ને ગર્ભમાં દીકરી હોય તો ધણું પાય લાગે, એમ પણ તેઓનું માનવું હતું. જાણે અજાણે પણ બુધ ન કરી ખેસીએ એટલા માટે અમારી ઉપર હંમેશા કેડક તજર પણ રાખતા.

કેમ હસો છો ? તમને અમારી પરતંત્ર દેશાની દયા આવે છે ? પણ તમે મારી વાત ખરાબર સાંભળો. જુઓ, મને તો ગર્ભ રક્ષા પછી પતિ સાથેના શારીરિક સંબંધની બીલકુલ ઈચ્છા જ થઈ નથી. મને તેમની તો ખબર નથી, પણ મારા સસરા ગર્ભને મારા સંસ્કાર પડે માટે કાયમ મોડી રાત મુઠી અમને પુરાણો કે ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી સારી સારી વાર્તાઓ સંભળાવતા. એટલે એમને પણ જીંધ આવી જતી, એમ મને મારા પતિ-એ જ એક વાર કહેલું. વળી તેઓ મદાત્મા ગાંધી અને ટાલ્સ્ટોય જેવા વિચારકોના અનુયાયી હોવાથી આવે વખતે શી રીતે વર્તન રાખવું જોઈએ એ ખરાબર સમજતા હતા.

આવા પ્રસંગોમાં મારી સાસુએ કદીયે કામ કરાવ્યું નથી. હિમચકે પગે ન બેસવા માટે, વાંદા વળાને કાંઈ કામ ન કરવા માટે વારંવાર ટોક્યા કરે. ઉતાવળે પગલે ચાલવા પણ ન દે. જાગીવારથી બેઠી હોઉં તો કદેશે : 'એ ધડી આડી પડ, અંદરના છવને દુઃખી ન કરીએ. ને અત્યારે તમે મારા કહેવા પ્રમાણે નહિં વરતો તો પછી હમેશાં વેાવું પડશે.' દરેક વખતે ત્રીજે મહિનેથી પાણી ભરવાનું કામ તો છોડાવી જ દે.

આ વાત સાંભળીને તમને મારા સાસુ હવે સારા લાગે છે કેમ ? એમના સારપણી વાતો તો હજી હવે આવે છે. અપૂર્ણ.

[ગતિકથી ચાલુ]

આ માટે તો આનંદિલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાખાષ-
નો મુકદ્દમા બરાબર બંધબેસતો છે. ખીજા
કોષ કેસમાં સાચો મુદ્દા ઉઠાવી, તે પર ચર્ચા
કરવામાં આવી નથી. બાષ નાગુબાષ વિરૂદ્ધ
બાષ મેઘીબાષના કેસમાં પ્રીવી કાઉન્સિલ
મુખ્ય કોર્ટના દેસણનો એક જ મુદ્દો રદ
કરે છે ને કરાવે છે કે, જોરાકી પોપાકી
મેળવવા અવરૂદ્ધ સ્ત્રીએ સ્વામી સાથે એક જ
મકાનમાં રહેવું આવશ્યક નથી. પરગામી સ્ત્રી
અવરૂદ્ધ સ્ત્રી થઈ શકે અને જોરાકી પોપાકી
મેળવી શકે, એવો મુદ્દો એ મુકદ્દમામાં ઉઠા-
વવામાં આવ્યો જ નહોતો: નીંગારેડી વિરૂદ્ધ
લક્ષ્મણા પ્રમાણે એક જ ધરમાંના વસવાટનો
જ મુદ્દા ચર્ચાવામાં આવ્યો હતો. એટલે આ
મુદ્દા પર પ્રીવી કાઉન્સિલે દેસણો જ આપ્યો
નથી. એમ લેખાવું બેઠ્યો. ખરું પૂછે તો
જારકમની જોરાકી પોપાકીના અધિકાર પર
શી અસર થાય એ મુદ્દો જ ચર્ચાયો નથી.
એટલે રફ બોમ્બે લો રિપોર્ટ્સ પાનું ૬૩માં
નકકી થયેલો કાયદો જ ચાલુ છે ને તેની વિરૂદ્ધ
જવાનું કોષ જ કારણ નથી.

એમકાર વિરૂદ્ધ ઉમિયાશંકરમાં લગ્ન
રદખાતલ કરાવવામાં આવ્યું હતું, કારણકે
સ્ત્રીનો પહેલો પતિ હયાત હતો. ખીજા પતિની
મીલકતમાંથી સ્ત્રીને જોરાકી પોપાકી મળી
શકે કે નહિ, એટલે જ પ્રશ્ન હતો. લગ્ન વિધે
જ કોર્ટ નિર્ણય કરવાનો હતો. છોટરાની
માતા તરીકે જોરાકી પોપાકી આપવામાં આવી
હતી. હિંદુસાત્ર પ્રમાણે લગ્ન ગેરકાયદે કે
રદખાતલ હોય, છતાં સ્ત્રી માતા તરીકે જોરાકી
પોપાકી માટે અધિકારી છે. (ધર્મસાત્રનો
પતિદાસ પ્રંથ ૨ ભાગ ૨ પાનું ૪૯૭)

વૃંદાવનદાસ રામદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાષમાં
સ્ત્રી જારકમવાળી નહોતી. બક્ષોસપત્રનો જ
મુખ્ય મુદ્દો હતો. સ્ત્રી રખાત હોવાનો ડહોડો

કાયદાની કલમે

રજુ કરનાર

શ્રી. રમણીકલાલ જયચંદ્રભાઈ દલાલ.

નહોતો, એટલે એમકારના મુકદ્દમા પ્રમાણે
કોર્ટ જોરાકી પોપાકી બંધી આપી હતી.

નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મણામાં પણ બક્ષિસ-
પત્રનો સવાલ હતો. આ મુકદ્દમામાં વૃંદાવનદાસ
વિરૂદ્ધ યમૂનાબાષનો ઉલ્લેખ છે, પણ એમકાર
કેસનું નામ પણ લેવામાં આવ્યું નથી. ગોવિંદ
રેડી સાથે રહેવા સ્ત્રીએ પોતાના ઉઠકી પતિનો
ત્યાગ કર્યો હતો. એનો પતિ હયાત હતો એ
વાત પર બાર મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. એ
મુદ્દો ચર્ચાયો જ નહોતો.

વૃંદાવનદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાષમાં મેઘીબાષ
નાગુબાષમાં રજુ થયેલો કાયદો સ્વીકારવામાં
આવ્યો છે. ફક્ત એક જ ધરના વસવાટનો
પ્રશ્ન જ સ્વીકારાયો નથી. એટલે વસવાટ
સિવાય અવરૂદ્ધ સ્ત્રીની વ્યાખ્યામાં કશો જ
ફેર પડતો નથી.

અવરૂદ્ધ સ્ત્રીને અપાયેલો જોરાકી પોપાકીનો
અધિકાર તો તેનો ખાસ હક્ક છે. હિંદુ
સાત્રની કલમે પર તે રચાયેલો છે. એ બંધી
જ કલમે પ્રમાણે વર્તન હોવું જ બેઠ્યો.
વડીલોપાછાંત મીલકત ઉપર પુત્રોનો જન્મ-
સિદ્ધ હક્ક છે. એમનાં પર આવી આડતરી
જવાબદારી ન લાદવી બેઠ્યો. જાહેર કીત
ખાતર પણ આનંદિલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાખાષનો
દેસણો કાયમ રહેવો બેઠ્યો.

શ્રી અન્નેન્ડ ગડકરે જવાબ વાળતાં

આ અપીલમાં એક જ મુદ્દો છે, કે અકબુને મળેલા પાસેથી પ્રદલાદની મીલકતમાંથી ખોરાકી મળી શકે કે નહિ ?

આ મુદ્દામાં આ હાઇકોર્ટના નિષ્ણોમાં મતભેદ છે. તેથી ચાઓના આધારોની પૂરી ધ્યાનવટ કરી આખો ય કાયદો ફરી વિચારી જવાની જરૂર છે. અકબુએ ઘણાં વર્ષોથી પોતાના પરણેતર પતિનો ત્યાગ કર્યો હતો. પ્રદલાદના અવસાન સુધી—લગભગ સત્તર વર્ષ સુધી—તેની કાયમી રખાત તરીકે વફા-દારીથી રહી હતી. એટલે નાગુઆઇ વિરૂદ્ધ મોઢીનાંઈના ફેંસલા પ્રમાણે તેનું રથાન ફક્ત પરણેતર પત્નીથી જ ઉતરતું હતું.—લગભગ પત્ની. ફક્ત અનિયમીત રૂપે એટલે જ રખાત: અનીતિમય વેચ્યા નહિ.

રખાતને ખોરાકી પોચાકીનો હક આપતો રમૂતિનો સ્પષ્ટ આધાર નથી. એટલે રખાતના અધિકાર ને તેના મૃતરનેહીની મીલકતમાંથી પોચાકી મેળવવાના અધિકાર માટે મીતાક્ષરમાં વિગ્નાનેશ્વરે ટાંકેલા કાત્યાયાન અને નારદના ઉલ્લેખ મળ્યા આવે છે (જુઓ પ્રકરણ ૨ સર્ગ ૧ શ્લોક ૭, ૨૭ ને ૨૮) સાતમા શ્લોકમાં મૃતપતિની મીલકત પર પત્નીના વારસા હક જણાવેલા છે. સત્તાવીસમા શ્લોકમાં વિગ્નાનેશ્વર કહે છે: જિનવારસી મીલકત યાચ તે પહેલાં મૃત્યુ પામેલાની ધર્મક્રિયાનું ખર્ચ અને સ્ત્રી-વારસોની ખોરાકી પોચાકીની રકમ કાપી લેવી જોઈએ. અઠાસમા શ્લોકમાં આનું વધુ વિવરણ કરતાં વિગ્નાનેશ્વર કહે છે—

સ્ત્રીઓની ખોરાકી પોચાકી પૂરની અને ધર્મક્રિયાઓના ખર્ચ પૂરતી રકમે જુદી કાદી ને ખાકી રહે તે જ ખાલસા યર્ષ શકે. આમાં રખાતોનો પણ સમાવેશ યર્ષ જાય છે. કારણ કે યોગિવ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. નારદનું લખાણ પણ રખાતને લાગુ પડે છે. કારણ કે એમણે સી શબ્દ વાપર્યો છે. (હિંદુઓના વારસાનો કાયદો: કોલક્રુક પાનું ૩૩૫)

અસલ પ્રતમાં રખાત માટે જવલ ૧ છી શબ્દ વાપરેલો છે. એટલે સાતમાં શ્લોકમાં નારદ ટાંકી વિગ્નાનેશ્વર કહે છે:

એક બાઇ સંતાન વિના યુગ્ગરી જાય અગર તો સંસારત્યાગ કરે તો તેની પત્નીની વિભક્ત સિવાયની એની મીલકત ખાકીના બાઇઓ વહેંચી લે છે. પતિવ્રતા રહે તેવી પત્નીઓની ખોરાકી પોચાકીની જવાબદારી રહે છે, પરંતુ એ ચરિત્રહીન યાય તો તે જવાબદારી રહેતી નથી.

આ શ્લોકમાં પણ છી શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

વ્યવહાર મધુખ (સર્ગ ૪ શ્લોક પં. ૬, ૭, ૮ માંડલિક પાનું ૧૪૯)માં પણ એ જ મંતવ્ય રજુ કરવામાં આવ્યું છે. હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબના અવસાન પામેલા સબ્બોની પત્નીઓ માટે નિર્વાહની સામાન્ય જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ને તેના આધારે જ અવસાન પામેલા સબ્બોની વિધવાઓના નિર્વાહની પાછળના વારસો ઉપર જવાબદારી રહે છે. પરંતુ યશ-વંતરાત વિરૂદ્ધ કાશીઆઈમાં ન્યાયમૂર્તિ નાના-બાઈ દરિદ્રાસના અભિપ્રાય પ્રમાણે સી શબ્દમાં 'રખાત'નો સમાવેશ યર્ષ જતો હતો. એટલે અચરજના સ્ત્રીને ભરણપોષણનો અધિકાર છે એ વિશે તો કાંઈ શંકા જ નથી. માત્ર વિવિધ ફેંસલાઓએ એ અધિકાર માટે જુદાં જુદાં બંધનો ઠરાવ્યાં છે.

પહેલી ચરત એ ઠરાવી છે કે, પતિવ્રતા હોવી જોઈએ. અચરજનાનો અર્થ જ એક વ્યક્તિની જ રખાત યાય છે. પતિના અવસાન પહેલાં કેટલા વર્ષોથી એની રખાત હોવી જોઈએ તે માટે કાંઈ ખાસ ચોક્કસ નિયમ નથી. નિર્મારેહી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મણામાં ન્યાયમૂર્તિ

૧ (૧૮૮૭) હિંદિયન લો રિપોર્ટર ૧૨ મુંબાઈ ૨૧, ૨૮
૨ (૧૯૦૧) હિંદિયન લો રિપોર્ટર ૨૬ મુંબાઈ ૧૬૬
હોર્ડ કોર્ડ ૩ બોમ્બે હિંદિયા રિપોર્ટર ૬૪૭

રસોઈ ઘર

સંપાદિકા :

સો. મણીમહેન એચ. મહેતા

લખાવનાર :

સો. જશવંતીબહેન એમ. દેસાઈ

નાનખટાઈ:—(મીઠા બીસ્કટ)

સાધન:—મેદા ૦૧ શેર, ધઉનો રવો ૩૧૧૦ ૦૧૧ શેર, બેકીંગ પાઉડર ૧ ચપટી, છુર ખાંડ ૦૧૧ શેર, માખણ પાશેર, કાચુ આખા પાશેર.

બનાવવાની રીત:—પહેલાં એક કલાક-વાળા વાસણમાં માખણ અને છુરખાંડ ફીણીને એકરસ કરવાં. ફીણવાથી એકદમ સફેદ ખુલતાં રંગનો થશે. પછી તેમાં રવો મેદા અને બેકીંગ પાઉડર મેળવી રાખી મુકવો. બે કલાક બાદ તેમાંથી નાનાં લીણું નેવડા વગનનાં બીસ્કીટનાં આકાર બનાવી એક પીતળની કચરાટમાં બધે આંગળે છેટે ગોઠવી દેવા. પછી બીજી કચરાટ તેનાં પર ઉંધી વાળા એક કચરાટથી મોટી લોઢાની કડાઈ ચુલા પર મુકી તેમાં રેતી નાંખી, તે ગરમ થવા આવે. એટલે નાનખટાઈ મુકેલી કડાઈ તેનાં ઉપર મુકવી.

અને ઉપર ઉંધી વાળેલી કચરાટ ઉપર ગરમ કાલસા મુકવાં. હુંકામાં અને તરફથી ગરમી લાગે તેવી ગોઠવણ કરવી અને થોડોવાર રાખી પછી થાય એટલે ઉતારી લેવા. દરેક ધાણુવો દરપંદર મીનિટ સુધીમાં તૈયાર થશે. ઉપરની બનાવટમાં કડાઈનું સાધન ન હોય તો બાણુની કાષ બેકરીમાં ભુંગવી શકાય છે. બકીમાં ભુંગવવાથી ખર્ચ, મહેનત, અને ટાઇમ બચી જાય છે. દરેક નાનખટાઈ ઉપર આખું કાચું ચોડી દેવું. કડા હોયતો ઉપર ત્રણવાર મુકી પછી ભુંગવા મુકવા. આ ખટાઈ ઘણાં દહાડા સુધી બગડતી નથી.

ખારી માળી પુરીઆ

સાધન:—ધઉનો ૩૧૧૦ ૦૧૧ શેર, પાશેર મેદા પાશેર, ચણાનો લોટ શે.૦)૨ [પાંચ તોલા] ઘી તોલા વીશ, મીઠું વાટેટુ તો. ૧ હળદર ૧ તોલો ચપટી જીરૂ તોલો ૦૧ ચોખાનો ૩૧૧૦ ૦૧૧ શેર

ચંદાવરકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે એટલા લાંબા વખતથી રખાત હોવી બેધએ કે તેને કાયમી ગણી શકાય: તો જ એને મરનાર રનેહીની મીલકત પર ખોરાકી પોશાકીનો અધિકાર રહે. એની હયાતિ દમીઆન એવી અને ખોરાકી પોશાકીનો હક્ક રહેતો નથી, કારણ કે ગમે તે પળે એને હાંપી કાઢવાં એનો રનેહી ફક્ત મુખત્યાર હોય છે. રમણસુ વિરૂદ્ધ

જુ ચામ્મા,^૩ અને નાગુઆઈ વિરૂદ્ધ ગોંધીઆઈમાં પાંચ વર્ષ રખાત રહી હોય તો તે પૂરતું લેખવામાં આગ્યું છે. આ કેસમાં તો પ્રતિવાદીયજી નં. ૧ વાદીના બાપની સત્તર વર્ષથી રખાત હતી. એટલે એને કાયમી લેખી શકાય ને પહેલા અંધનનો બાપ એને બીલકુલ નહે નહિ [ચાલુ]

તોલા ૫, મરીનાં તાંદળા તોલા ૦૮.

કરવાની રીત:—બધા આટાઓ ચાળા સાફ કરવા, પછી ઘઉંનો રવો, મેદા, ચણાનો લોટ આ ત્રણે આટાને મેળવી મુઠીયા વાળતું મોણુ દેવું. તેમાં વજન સાર મીઠું હળદળ છૂં મરીનાં છુકા વીગેરે મેળવીને પોલે હળવે) હાથે પાટલા ઉપર પથરાય તેવી રીતે નરમ બાંધવો. પછી પાટલા પર પાયરી પાંચ તોલા ચોખાનો આટો જુદો રાખવો છે તેમાં ફીણવા માટે ઘી ટાડું નાંખી ફીણવો અને પાતળો રાખવો. તે સાટો કહેવાય. પેલા પાયરેલા લોટ ઉપર ચોખાનો સાટો પાયરવો અને એવી સફાઈથી તેનો વીંટલો કરવો કે સાટો બહાર નીકળી નય નહી. પછી એક છરીથી તે ગોળ વીંટ-લાનાં ગોળ દુકડા કરવા; પણ સાટો ન નીકળે તેની સંજાળ રાખવી. આવી રીતે દાખીને પુરીઓ બનાવીને પછી ચરવો રતલ ઘી ગરમ મુકવું હોય તેમાં તળવા મુકવી અને એક ઝારીથી બંને બાજુનાં પાસાં બદામ રંગનાં ચામ એટલે ઉતારીને પીરસવા. આ પુરીઓ લાંબી મુદત બગડતી નથી. મુસાફરીમાં ધણી જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. તેને ખારી મોળા પુરીઓ કહીએ છીએ.

પછી ગોળ શેર એકમાં એક વાટકો પાણી નાખી મીસરાવીને તૈયાર રાખવું. પછી દ્રાક્ષ વીગેરેને ગરમ પાણીથી ઘોષ સાફ કરવી. હવે પેલા ગોળના પાણીમાં રવો, ઘીનું મોણુ દધ રાખેલ છે તે મેળવી દેવું. તેમાં બદામનાં ચીરીયા તથા ચારાકી મેળવી દેવા. પછી તેમાં જળદળનું ચૂણું તથા સોડા મેળવી કણેક બાંધી તૈયાર કરવી. પાણી એણું ચામ તો જરા નાંખતા જવું અને પુરી-ઓના આટા જેવું બાંધવું અને તે સર્વેનો એક જ ગોટો કરી તે ગોટો સમાય તેવા કલાઈવાળા વાસણમાં મુકવો અને હવા ન જાય તેવું ઢાંકણ ઢાંકવું અને ઉપરનાં ઢાંકણ ઉપર દ્રાક્ષા મુક્તા રહેવું. બોજામાં બોજા અધી કલાક સુધી ચુસે રહેવા દેવું પડશે. પછી બદામી રંગનું ચામ એટલે ઉતારી તેને ટાડું પડવા દેવું. અને ૦૮ કલાક પછી તેનાં બંને ઘેર લાંબા દુકડા કરવા. અને ચામ, કારી, દુધ, ગમે તે ગરમ પ્રવાહીમાં ખાવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. એક વખત હાથ બેસી જશે એટલે બહેનોને તેમાં પડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની રહેલાઈથી સુઝ પડશે.

સી. મુશીલાબહેન કોઠારી

*

ઘઉંની મશાલા રોટલી

સાધન:—ઘઉંનો કરકરો લોટ શે. ૧
ઝીણો ઘઉંનો રવો શે. ૦૮ ગોળ શે. ૧
બદામના ખીજ શે. ૦૮ ઘોળા દ્રાક્ષ શે. ૦૮
સોડા (પાપડનાં) તોલો ૧ જળદળ નંગ ૧ ઘી
તોલા ૭૫ ચારાકી તોલો ૦૮.

કરવાની રીત:—ઘઉંના આટા અને રવાને સાફ કરી તેમાં ઘી તોલા ૭૫નું મોણુ દેવું. પછી ગરમ પાણી કરી તેમાં બદામનાં મીઠા નાંખી, ફાતરા ઉતારી, એકદમ ઝીણી ફાતરી કરી, તે તૈયાર રાખવી.

સુધારો

શીજવનના માગશરના અંકમાં 'ગાંધી-જના જીવન પ્રસંગો' છાપેલા છે તે શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લ સંપાદિત 'ગાંધીજીના સદ-વાસમાં' નામે પુસ્તકમાંથી લીધેલા હતા.

—સંપાદક

લેખકોને

શીજવનનો આવતો અંક 'સ્વ. ન્હાના-લાલ કાંવ' અંક તરીકે પ્રગટ થશે તે માટે પોતાના લેખો અને સંબંધીઓને પોતાના સંરમરણે લખી મોકલવા વિનંતી છે.

એ પદે રહીને સ્ત્રીએ પુરુષનાં ખૂંઠાં ખમ્યાં છે અને તોય માન્યું છે કે, એ જ એનો જીવના-ધાર, સૌભાગ્યનાય છે. એ પદેથી જ્યારે એને દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્વોભાવિક રીતે જ એનું જીવન અન્યવત્ અને છે. ત્યક્તાની દશામાં જે માનહાનિ રહેલી છે તેવી તો વીધવાનીય નથી હોતી વૈધવ્ય કરતાંય એ દશા જૂંદી છે કેમકે વિધવા જે રીતે મન વાળી શકે કે હિંમત હોય તો ઉપાય થોજી શકે, તે રીતે આજની સ્થિતિમાં દરેક હિંદુ ત્યક્તા મન વાળી શકે કે ઉપાય થોજી શકે તેમ નથી. એનું પોતાનું માનસ, સમાજ-રચનાને કાયદો, બધું એની આડે આવે છે. વળી ત્યક્તા પ્રત્યે - અનુકંપા થવી એ એક વસ્તુ છે, એનો હાથ ઝાલવો એ બીજી જ વસ્તુ છે. પુરુષની પત્ની વિશેની અપેક્ષાઓ પણ ત્યાં આડી આવે તેમ છે. એટલે ભિંમલા સરખી સ્થિતિમાં મુકાયેલી બહેનોને ભાગે રડવાનું કે કૂવે પૂરવાનું જ રહેતું હોય એમ અત્યારે તો મનાય છે.

જ્ઞાતિ આ સંબંધમાં કંઈ કરે એ આશા રાખવી જ ખોટી છે. જ્ઞાતિ એ મરવા પડેલી સંસ્થા છે. એને પોતાની અશક્તિનું સારી પેઢે ભાન થઈ ચૂક્યું છે, એટલે જૂની ટેવ છૂટી નહિ જવાને પરિણામે જેઓ એની સત્તા માન્ય કરે તેવા ગરીબોને જ એ દંડી શકે છે. પત્રવેખક યુવાનોએ, પોતાના પત્રમાં, આ હકીકતનું સમર્થન કરે તેવા એક દાખલો આપ્યો જ છે: ચંદ્રકાન્તની નવી પત્ની જે હુદાર જ્ઞાતિની છે, તે જ્ઞાતિના ઓગેવાનોએ, આજથી એક વર્ષની વાત પર એક બાઈએ દાડીઆ હુદાર જ્ઞાતિના એક ભાઈ સાથે લગ્ન કર્યું હતું એટલા જ કારણસર દંડ કરવાના ઉધમા કર્યો હતા. એ જ અગ્રેસરોએ થીમંતાઈની શેઠમાં દખાઈને આ વખતે મોઢે તાળાં દઈ દીધાં છે.

જ્ઞાતિ વિષે એક હકીકત પણ ધ્યાનમાં

રાખવાની છે. ન્યાય-અન્યાયનો વિવેક કરવાની રીતે નહિ, પણ રિવાજ જળવાયો છે કે નહિ, બીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ જળવાયું છે કે નહિ, એ રીતે જ જ્ઞાતિ તો વિચારે છે. એટલે ચંદ્રકાન્તની જ્ઞાતિને મન, એનો કંઈ પણ અપરાધ હોય તો તે—એક પર બીજી કયોતો નહિ, કિન્તુ વણિક હોવા છતાં હુદાર સાથે લગ્ન કર્યોતો જ અપરાધ વસી શકે. પણ આવી બાબતમાં પણ એ દંડ દેવા આગળ પડી શકતી નથી એટલી બધી એ શિયિલ બની છે.

આ છતાં ન્યાયની તેમજ નૂતન સમાજની પ્રાગતિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જન્મમતી અને ચંદ્રકાન્તે આંતરવર્ણીય લગ્ન કર્યો છે એ એમનો અપરાધ નથી, પણ બંનેએ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એક નિરપરાધ યુવતીનો ને બચકર દ્રોહ કર્યો છે તે જ તેમનો અપરાધ છે. કાયદો, સમાજસ્થિતિ અને સ્ત્રીનું અત્યારનું માનસ એ બધું જોતાં. પરજોતરને આ પ્રકારનો છેલ દેવો એનાથી વિશેષ હીચકાઈ કૃત્ય પુરુષને હાથે થતું હશે એમ કંઈપી શકાતું નથી. એથી સ્ત્રી સાવ અસદાય અથવા ઓશિયાળી સ્થિતિમાં ઉતરી પડે છે. એનું જીવન ધૂળ બની જાય છે. વળી પરિપક્વ વયે એક સાન-બાનવાળો, જુવાન લગ્ન કરે ને દશ જ મહિનામાં નિહુરતાથી પત્નીને તરછોડી બીજું લગ્ન કરે એનો કેઈ રીતે બચાવ થઈ શકે નહિ. 'પ્રેમ'ને નામે પણ નહિ. પ્રેમ શબ્દનો ઉપયોગ આ પ્રકરના લગ્નમાં ચાલ્યો એ તો એના અર્થને દૂષિત કરવા બરાબર છે. જન્મમતીના પિતાની સંમતિ મેળવનાર આ લગ્નમાં કેવળ શુદ્ધ વાસના કે પછી ધંધાદારી ગણતરી સિવાય બીજું કશું જ દેખાતું નથી.

જન્મમતી પણ શિક્ષિક હોવા છતાં એક બહેનના જીવનને ધૂળધાણી કરવામાં બાગીદારી રાખી તે જોઈને તો થોડાક દિવસ પર કાકા-સાડેબ કાલેકરે એક બાપણમાં કહેલાં વચનો

માફ આવે છે. મારે મન આપણાં દેશમાં દબાયલા વગેરી ત્રણ છે—ઔજન, હરિજન અને ભૂમિજન. ઔજન એ એવો વર્ગ છે જેને દત્તાવંતમાં પુરો કરતાં ઔજો ન સારો ભાગ ભજવતી હોય છે !” નસુમતીએ પોતાના કૃત્યથી આ વાક્યની બધાનક સાધકતા સિદ્ધ કરી આપી છે.

દ્રોહના અનેક પ્રકારોમાં લગ્નદ્રોહ એ ધોરતમ પ્રકાર છે, કેમકે, લગ્નપ્રાપ્ત સંબંધ એ માનવજીવનમાં નિકટતમ સંબંધ છે. છતાં આ પ્રકારના દ્રોહે આપણે ત્યાં ઘર ધાકવા માંડ્યું છે ત્યારે એનો સામાજિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ. કોઈ પણ કારણસર પરણનાર ઉપરની લાગણી ઉડી જતાં લગ્નનો દ્રોહ કરવાનું સૂઝી રહે છે. એના પ્રત્યેની કતબ્યશુદ્ધિ ઘટે એ સ્વભાવિક છે. એ ન્યાય છે કે નહિ એ બીજો સવાલ છે, પણ ન્યાયે સુદાં સ્વભાવિક થયું ન રહ્યું છે. આવા પ્રસંગોમાં એક જાણુ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા જતાં બીજાનું આખું જીવન નિષ્ફળ કરી મૂકે છે તે જ વસ્તુ આપણને ડાંખે છે. એટલે એક વ્યક્તિના આખા જીવનને નિષ્ફળ કરી શકે તેવા સંભાવના રૂપનો સદંતર અસ્વીકાર કરવો એ જ આ પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ છે. રૂઝવાઢી, બીજાનાં એશિયાળા થવાથી કે કૂવે પૂરવાથી એનો ઉકેલ ન જ આવે, અથવા આવે તોય ધણો મોડો આવે. જેમકે, ભિંઈલા પોતે કદી પરણી જ નથી એમ માનીને નિર્ભયપણે જીવનમાં વ્યવહાર કરે એ જ એના જીવનપ્રશ્નનો વાસ્તવિક ઉકેલ છે. એમ કરવાથી સમાજરચના, કાયદો કે બીજી અપેક્ષાઓ ઓળંગી જવાનું પ્રાપ્ત થાય, તે તે પણ ભેદક ઓળંગી જતી રહી. મહમ સવિનયમંગ સિવાય આ પ્રશ્નનો ઝટ ઉકેલ આવવાનો નથી, અલગત, જેને બાળકો હોય તેની બાબત જુદી રીતે વિચારવી પડે, પરંતુ

આંતુ પાડવાં એ તો આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી જ નથી. (પ્રગબધુ) સંસારશાસ્ત્રી

ગાંધીજીએ ઔજોને એવી શીખામણ આપી હતી, કે તેઓ ગૃહકાર્યની ફરજે બળવીને

પણ દેશની સેવા કરી શકે. તેઓ પુત્રીઓને લગ્નને લાયક અને પુત્રોને કમાવાને યોગ્ય કરી દેવા માટે વલખાં મારે છે. આવા કુટુંબો દેશની સેવા કરે છે એમ ન કહેવાય. પરિશિષ્ટ ભ્રીપુરો, પોતાનાં બાળકોની સંભાળ રાખીને અને ગૃહ-કાર્યની ફરજે બળવીને પણ દેશની સેવા માટે ધણો સમય આપી શકે. એને બદલે તેઓ જીવનની મોજ માણવામાં પોતાના દિવસો ગાળે છે અને છંદગી પૂરી કરે છે. કેટલાક તો મોજમઝામાં એટલાં લપટાયેલાં હોય છે કે તેઓ સંતતિનિયમનના સાધનો વાપરે છે !

જેમના પતિ જલમાં હોય એવી ઔજો કેવી રીતે દેશસેવા કરી શકે? એવા પ્રશ્ન પૂછતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું, કે, અલગત એ લોકોએ કાંતવું જોઈએ; પરંતુ એ કદાચ એમના જીવનનિર્વાહ માટે પુરતું ન પણ થાય. દ્રવ્યો-પાર્જન માટે એમણે કોઈ ઉપાયો યોજવા જોઈએ, અને છતાં તેઓ દેશને માટે કાર્ય કરી શકે. કોઈ પણ સંજોગોમાં ઔજોએ પોતાની પ્રમાણિકતા કે પવિત્રતાનો—શિયળનો ભોજ આપીને આજીવિકા મેળવવી જોઈએ નંદી. કસ્તુરબા નિધિના એક કહેાડે પચીસ લાખ રૂપિયામાંથી વાર્ષિક ખર્ચ કરવાનો પ્રથમ મારી

સામે છે. સક્ય એટલા એક માર્ગે એ નાણાંનો ઉપયોગ કરવા માટે હું સખત કોશિશ કરી રહ્યો છું; છતાં હજી પુરતાં સીકાયકરો અમને મળતાં નથી.

ગાંધીજીએ, હાલેમાં રહેલી સ્ત્રીઓને ગામડાંની સેવા કરવાની સલાહ આપી હતી. પોતે ખરેખર તૈયાર છે કે કેમ, એ પોતાના હૃદયને પૂછવાની અને ત્યારબાદ એમનાં હૃદયનો જો ટેકો મળે તો કામ શરૂ કરવાની ગાંધીજીએ એમને અપીલ કરી હતી.

એકઝડ શાયર ખાતે એક કેસ દરમ્યાન ન્યાયમૂર્તિ આર્સેં એવી દીકા કરી હતી કે, છોકરીઓ પોતાના મ્હેરા પર રંગ રોગાનના લપેટા શા માટે કરતી હશે તે સમજાતું નથી.

મલો અને મુંદર જળાતી છોકરીઓ આવા લપેટા કરીને વાંદરીઓ જેવી દેખાય છે અને એમનાં મોઢાં જુઓ તો ગળે ટપાલની પેટીઓની કાગળ-ખારી.

આ ન્યાયમૂર્તિ નામદાર પોતે ૭૪ વર્ષના વયોવૃદ્ધ છે અને 'મલ્લા કુંવારા ન્યાયમૂર્તિ' તરીકે પંકાયેલા છે.

એક વખત તેમણે જાહેર ક્યું હતું કે, હું સારું સ્થાન ધરાવતો હોવા છતાં મારી સાથે લગ્ન કરવા કદી કોઈ છોકરીએ તૈયારી બતાવી નથી. આ જાહેરાત પછી તરતજ તેમના પર ૧૬૭ લાક્ષી દરખાસ્તો આવી પડી હતી.

છોકરીઓના 'મેઇક-અપ'ને લગતી ઉપ-રોક્ત દીકાનો જવાબ આપતાં 'વેસ્ટ એન્ડ'ની એક મુંદરીએ જણાવ્યું હતું કે 'વિદ્વાન ન્યાય-મૂર્તિને 'શીવીંગ ક્લોમ' વાપરવાનો નેટલો હજી છે તેટલો જ છોકરીઓને 'મેઇક અપ' કરવાનો હજી છે. આ છુટ્ટા દીકાખોર સદ્ગૃહસ્થ જેઓ હજી પણ વિક્ટોરીઆના જમાનામાં જીવતાં લાગે છે તેમને ગમે કે ન ગમે, પણ પોતાનો દેખાવ મુંદર બનાવવા પોતાનાં નાણાં ખર્ચવાનો છોકરીઓને સંપૂર્ણ અધિકાર છે.'

'ન્યાયમૂર્તિ'ઓ પેલી અજખામણી વીગો માથે શા માટે મૂકે છે એ મને પણ સમજાતું નથી.'

ખીટીશ પાર્લામેન્ટનાં એક માત્ર સ્ત્રીસંબંધ શ્રીમતી નિકોલસે જણાવ્યું હતું કે ખીટીશ સરકારના એકેએક સંબંધને એમ લાગે છે કે હિંદને અંગે તો હવે તેમને માટે માત્ર એક જ માર્ગ બાકી રહ્યો છે અને તે બહેલામાં બહેલી તકે હિંદને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપી દેવાનો. હિંદને લોગે અમારે જલસા નથી કરવા. ખીટનના હાજરોના પ્રતિનિધી તરીકે હું આ બોલું છું. ખીજ કોષ્ટકની આગાહીને લોગે અમારે ખીટનોતે સુખ્યેત અને એશઆરામ હવે ખપતા નથી.

ખીટનમાં પોતાના હજી પ્રાપ્ત કરવા માટેની ખીટીશ સ્ત્રીઓની લડતનો ટુંકો ચિતાર આપીને શ્રીમતી નિકોલસે કહ્યું હતું કે, એ લડતના શરૂના દીવસોમાં સ્ત્રીઓની કામ-પદ્ધતિ ખૂબ જ લગાયક હતી.

અમે રેલ્વે સ્ટેશનો સજગાવ્યાં હતાં, અને છત્રીઓ વતી રાષ્ટ્રિય ચિત્રસંમહનાં ચિત્રો પણ તોડી પાડ્યાં હતાં.

આજે ખીટનની પાર્લામેન્ટમાં વીશ નેટલી સ્ત્રીઓ બેસે છે. પણ હું તો. બર્નાડ શોની સાથે સંમત થઇને ઇચ્છું છું કે પાર્લામેન્ટના છત્રોને પચાસ સભ્યોમાં ત્રણસોથી વધે એ સંખ્યા તો હોવા જ જોઈએ.

હાસ્ય વેરતી સ્ત્રી એ પ્રશ્નનું સર્વોત્તમ સર્જન છે. એ કાંઈને પણ આકર્ષે છે, કારણ કે એ પોતે જ નરી પ્રકૃતિ છે; વધારે વાસ્તવિક છે અને એની દેહજટામાં વધારે જીવંત લાગે છે. કદાચ એનું હાસ્ય કોઈને બંધાર કરતું હોય તોયે એના ગુલાખી હોઠ હૃદયને જકડી રાખે છે, જીવનતરંગને દિશોળે ચઢાવે છે અને ઉંડે ઉંડે આશાનો સંચાર કરે છે.

કલ્પનામાંથી નથી ઉતરતું કે જે હારય જીવને જીતી લે છે તે હારય એકાએક કોઈના સારાથે જીવનને ઉગાડી દે એવું કાલક-કારમુ કેમ નીવડે છે ? ત્યારે સ્ત્રી કોઈના પ્રેમને તરછોડે છે ત્યારે તે સ્મિત કરતી નથી, પણ એ પછી તે નિષ્ક્રિય ને એકાંકી બની જાય છે. આવી એકાંકી સ્ત્રી સ્ત્રીરૂપે રહેતી નથી ને સ્ત્રી તરીકેનું એનું અસ્તિત્વ નાશ પામે છે.

આવી સ્ત્રી પ્રથમ પુરુષના પ્રેમનો ઇન્કાર કરે છે, પછી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે, અને થોડા દિવસ બાદ એના તરફ એમને કંટાળો આવે, ઘૂણા ઉપજે એ ખાતર એમને મુશ્કેલી-ખતમાં મૂકે છે. અને આમ છતાંય ત્યારે એ એનો પીછો નથી છોડતા ત્યારે એ એમને સખત રીતે ઇપ્સારે છે.

આટલું કરવા છતાંયે એ સ્ત્રી પ્રમાણિક છે. જે એ પુરુષને સ્પષ્ટપણે 'મારે તમારું કામ નથી' એટલું કહેવા નેટલી કોર ચઢી શકતી નથી, તો તે એમને એના પ્રત્યેના પ્રેમની લત છોડી દેવાવવા માટે પોતાનું ડાચું ચઢાવેનું રાખે છે, એના હૃદયમાં ઇર્ષ્યાગ્નિ જાગૃત કરવા બીજા પુરુષ પ્રત્યે મુખ મલકાવે છે ને નયનો નચાવી એ પ્રેમનો દેખાવ કરે છે. એમ કરી એ પુરુષની એના પ્રત્યેના ચિત્કારની માત્રા વધારે છે. અને તોય એ દગો તો નથી જ દેતી એમ કહેવું પડશે. તમે એને તમારી હૃદયલાગણીઓ સાથે રમત રમવાને કારણે ધાતકી કહો, પણ એવા ચરિત્ર વખરની સ્ત્રી એ સ્ત્રી ન જ કહેવાય એ ખ્યાનમાં રાખજો. એ પોતાના હારયની કિંમત જાણે છે, સાથે સાથે ક્યાં ને ક્યારે સ્મિતનો ઉપયોગ કરે. એ પણ એ જાણે છે તમે એના પહાપણ માટે શંકાસ્પદ બની શકો, પણ એના શુદ્ધ-ચાતુર્યને પડકારી ન શકો.

*

ફિરોજે જે રંજનસામગ્રી પીરસે છે. તેનું

સરવૈયું કાઢીશું તો તરત સમજાશે કે 'એ ધંધાને પોતાની સફળતા માટે જાતીય આકર્ષણનો જ મુખ્યત્વે આધાર છે. માત્ર એ જાતીય આકર્ષણ સૌને એકસરખું સ્પર્શી રહે તે માટેની વિવિધ તરફબોમાં જ માલિકો અને ડાયરેક્ટરો રમ્યાપર્યા રહે છે. હવે કુદરતે તો જાતીય આવેશ માત્રા મૂકી ન બેસે ને કાળે એની સાથે સાથે લગ્ન-શરમાળપણું પણ રાખ્યું છે. જાતીયવૃત્તિ ઉત્તેજવા ને તેને કૃતાર્થ કરવા માટે અમર્યાદ એટલાં કે નિર્લગ્ન દેહદર્શનનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. એ તો પાંપણને એક પલકારે, મુખને એક મરક-લડે, કે લગ્નબંધી હાવભાવે કરીને વિશેષ સતેજ થાય છે. આ મુખ્ય હકીકત ભૂલીને અધકચરી અમર્યાદ એટલાં થવાને કારણે જ આપણાં ઘણાં ચલચિત્રો નિષ્ફળ નિવડે છે.

*

નૂતન યુગની નારીનું આ એક 'ક્ષ' કિરણ છે.

'જે તમે તેની દુસ્મિત કરશો તો તમે તેના ઉપર આશંક પડ્યા છો એમ માનશે. કે તમારું દીલ એક જરફનો ટુકડો છે. જે તમે તેને ચુંબન કરશો તો તેને તમારી છુટ વધારે પડતી લાગશે અને જે તમે તેને ચુંબન નહિ આપો તો તે બીજા કંઈથી મેળવી લેશે. જે તમે તેની ખુશામત કરશો તો તમારામાં બલી-વાર નથી એમ માનશે અને તમે નહિ કરો તો તે એમ માનશે કે તમે તેને સમજી શક્યા નથી. જે તમે એક સારા છોકરા હો તો તમે માનવ કેમ નથી, તેનો જ વિચાર, તે ક્યાં કરશે. જે તમે તેને પંખાળશો તો તે તમારો વિરોધ કરશે. જે તમે તેની સાથે પ્રેમ કરશો તો તે એમ માનશે કે તમે જલ્દી સસ્તામાં પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા છો. અને જે તમે પ્રેમ નહિ કરો તો જે કાંઈ તેની સાથે પ્રેમ કરનાર મળ્યા આવશે તેની સાથે જતી રહેશે.

માબાપોને મુંઝવતા પ્રશ્નો

Dr. J. R. D. D. D.

*

મારી દીકરી તિલોત્તમા બહુ શળમાળ પ્રકૃતિની છે. બોલતાં શીખી ત્યાં સુધીમાં તો કોઈ બોલાવતું તો હસીને, કાંઈ કાંઈ બોલીને જવાબ દેતી અને તેડે તો હસતી હસતી તેની પાસે જતી. પણ જેમ મોટી થતી અમ તેમ તેનામાં ફેરફાર થતો ગયો. અને હવે તો એટલે સુધી તેમાં ફેર પડી ગયો છે કે કોઈ પણ નવું માણસ ઘરમાં આવે તો તે શરમાઈ મરે છે. ઘેર મહેમાન આવે તો તિલોત્તમા છાનીમૂની થઈ જાય છે. નહિ કોઈ સાથે વાત કે ચીત. “કાકાને જે જે કહે, તિલોત્તમા !” એમ બૂલે ચૂકે એના બાપુ કહી જાય તો તો થઈ રહ્યું. તે બાગી જ જવાની. તેના બાપુ કે તું મહેમાન સાથે ભજવા હજવાના સૂચનરૂપે આવું-કાઠકિ કહીશું એવા ભયે મહેમાન આવે ત્યારે સંતાતી રહે છે. તેને ગાતાં અને ચીતરતાં સાઈ આવડે છે. એકલી એકલી સરસ ગીતો ગાવા કરે, પણ જો ગાવાનું કંઈ તો ચૂપ ! ફળિયા પાડોશમાં પણ એણે ભજે હજે. તેના વિષે કાંઈ-વાત જ ન કહી શકાય. વાત કરી તો આખો દિ તેના મોઢા પર શરમના શેરડા દેખાય ! આમ કેમ બન્યું હશે ?

જવાબ : અપરિચિતોમાં બાળક શરમ કે સંકોચ અનુભવે એ તો જાણે સ્વભાવિક છે. અપરિચિત પરિચિત થાય અને બાળકને એની નેડે પોતાપણું લાગવા માંડે તે ધીરે શરમ-સંકોચનો પડો દૂર થાય છે.

ચિ. તિલોત્તમાની શરમાવાની ટેવ તો જાણે સ્વાભાવિક નથી લાગતી. શરમાળ પ્રકૃતિ યદ જવાનાં કારણે જાણે-અજાણે બાળમનને ગળા જાય એવી સ્થિતિ ઘરમાં મોટેરાઓએ ઉભી કરી હોય છે. બાળકની પ્રત્યેક હીલચાલ દીકરા શીખામણ કે ઉપાલંબ ઉભાં હોય છે. આ હાલતમાં બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ ઓસરતો જાય છે અને પોતા મોટેનો હીનભાવ ઠેંગવાતો જાય છે. આથી પોતાનાં સિવાયનાં માણસો વચ્ચે બીકમાં પોતાની હીલચાલ, વાંતચીત કે વ્યવહારમાં સંકોચ પેદા થાય છે. આવું બાળક પોતાની જાતને પોતાના સમુદાયમાં તો જેવી હોય તેવી પણ સામાજી લેતાં શીખ્યું હોય છે; પણ નવતર માણસો કે સમૂહ વચ્ચે તે પોતાની જાત વિષે એક પ્રકારની ફડક (Nervousness) અનુભવ છે.

બાળકની ધ્યાતી શક્તિઓની મર્યાદાનો ખ્યાલ કર્યા વગર મોટેરાં તેની નજાણા કે અશક્તિ માટે તેને વારંવાર ટોક ટોક કરીને છોબીકું પાડ્યા કરે કે હપકો આપ્યા કરે; તેનાં સમવયસ્કો વચ્ચે પણ તેની અજુબાવડત બતાવીને વડીલો તેને હલકું પાડે, એવી વાતો કરે ત્યારે બાળકની કોમળ એવા મનનાં ભાવો આઘાત અનુભવે છે, આવા રોજરોજના ફેટલાય આઘાત પ્રત્યાઘાતમાંથી બાળમનમાં પોતાની જાત માટે અવિશ્વાસ ફરી જાગે તે આવા પ્રસંગે અસ્પષ્ટતા અનુભવતું થાય છે. પોતાથી કાંઈનું કાંઈ થઈ જશે અને વડીલોના હપકો સાંભળવો પડશે, એવા સતત ભય સેવતું એકલું ને એકલું રહેવાનું પસંદ કરે છે.

મહેમાનો પાસે બોલતાં કે વર્તતાં પોતાથી વડીલો પસંદ કરે તે કરતાં કોઈ બીજી રીતે વર્તી જવાશે તો એ ભય તેને રહ્યાં કરે છે. તેની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ-પદ્ધતિ તે ગીત ગાવાની હોય કે પાડોશીઓ સાથે હજવા ભજવાની હોય તેમાં એને આ પ્રકારનો વસવસો રહ્યા કરતો

હોય છે એથી તેનું મન બળવા હળવાના પ્રસંગો ટાળતું હોય છે. ચિ. તિયોતમાની બડક આવાં કોઇ કારણે જન્મેલી તો નથી? એ તમારે તપાસવું રહે. તમારે તેને તેની મરજી ન હોય તેવા પ્રકારનાં સૂચનો વડે મહેમાન સાથે બળવા હળવાના પ્રસંગો ઊભા ન કરવા. પોતે હીણી દેખાશે એવો ભય તેને ઘરમાં કોઈની વર્તીવમાંથી પણ ન લાગે એવી સંભાળ તમારે પ્રત્યેક પ્રસંગે રાખવી જોઈશે. તેની હરેક વાત, વર્તીવ કે વણસુ પરત્વે કદર અને સહાનુભૂતિની નજરથી જોવાનું ઘરમાં હરકોઈએ રાખવું જોઈશે.

*

પ્રશ્ન: મારો પુત્ર સુરેશ સાત વર્ષનો થયો. તોય તે ખાવા બેસે ત્યારે મારે તેની ખૂબ કાળજી રાખવી પડે છે. એક તો એ કે, ખાતા ખાતા બધેય એક વેર્ષા કરે છે. કપડાં પર દાળ શાકના ડાઘ પાડ્યા વગર ન રહે. એટલે આવડા મોટાનેય નાનકોઈ પોતડી કે ચૂડી પહેરાવીને બેસાડવો પડે છે. ખાવાનુંય તેને બાન નથી. કોઈ ચીજ વધુ ભાવતી હોય તો તે એકલી જ ખાધે રાખે. પ્રમાણનું કંઈ ભાને ન રહે. અટકાવીએ નહિ તો હદ ઉપરાંત ખાઈ જાય અને માદો જ પડે. બીજાને પીરસાય ત્યારે પોતાની થાળામાં પડ્યું હોય છતાંય કે પોતે હજી હાથે ન અડાડયો હોય તો પણ અચૂક માગે. એટલે તેને પીરસાવવામાં અમારે અંકુશ મૂકવો પડે છે. કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે આ ઠંડા કેવા લાગે? આવે વખતે જમવા બેસવા ટાણે સમગ્રવી-બલામણુ દહને બેસાડીએ તો પણ ભાઈસાગ એના એ. જરાક ખાન રાખતાં ચૂકું તો ભાઈ કાં તો એટલું બધું ખાઈ નાખે કે ઉલટી ઝાડા થાય કે એંડ જૂઠ્ઠી બધું ચીતરી મૂક્યું હોય, અને થાળામાં કેટલુંય છાંડી મૂક્યું હોય.

હવે કાંઈ નાનો ન કહેવાય. આટલી બધી કાળજી લઈ છુટતાં તેની ટેવમાં સુધારો થતો દેખાતો નથી. એ આમ ખાધાની ખાખતમાં જ આવો લગરો છે, બાકી બીજાં છોકરાંની જેમ જ ડાહ્યો ડમરો થઇને વર્તે છે. શાળાએ જાય છે અને બહુવા ગણવામાંય ફીક ગણાય છે. તેની આ ટેવ ટાળવાનો કાંઈ માર્ગ ખતાવશો?

જવાબ પહેલું તો ચિ. સુરેશના સુધારા માટે તમે જે અંકુશ મૂક્યા છે તે તદ્દન દૂર કરો. એના સુધાર માટે પહેલું અને આવશ્યક પગલું.

આપણે ત્યાં ભોજન પ્રસંગના શિષ્ટાચાર (Table manners) ની તાલીમ તો બહુ-બહુએને આપવી પડે તેવી સ્થિતિ છે. બાળાની આસપાસ એંડને વેરણુછેરણુ દશમાં મૂકીને, થાળામાં વાનીઓના હબલા છોડીને ઊઠનારાને આપણે અસમ્ય નથી માન્યા. પણ નવા યુગનો સમાજ હવે આમ એંડ જૂઠ્ઠા અંબાર છાંડીને ઊઠનારા ગૃહસ્થોની મોટાઈ નહિ સ્વીકારે.

બીજી વાત: ચિ. સુરેશને માટે તમે મૂકેલી માપખંધી પણ દીથી મૂકવી જોઈશે. તેને ભાવતી ચીજ તે તૃપ્ત થાય ત્યાં સુધી ખાય કે લે, તે તેની ઇચ્છા પર છોડવું જોઈ શે. બાળામાં પડ્યું હોય છતાં પીરસાય ત્યારે મારગવાની તેની ટેવ અનુપ્રિતમાંથી જન્મી હોવાનો સંભવ છે. શક્ય હોય તો ઘરનાં બધાં માટે પીરસવાની વ્યવસ્થા કાંઈ આવી જોડાવો. જે કાંઈ રંધાયું હોય તે પોતાની મેજે પોતાના થાળા-વાટકામાં સૌ પીરસી લે. સુરેશને પોતાની પસંદગીની વસ્તુ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં પોતાની થાળામાં મૂકવાનો વિવેક આપી જાતે જાળવવો રહેશે. પોતાની જાત પર આમ તે જાતે અંકુશ મૂકશે. પીરસનાર જમનાર સામે, થાળા કે બીજું પીરસવાનું પાત્ર હોય તે, ઘર અને જમનાર ચોખ્ખા હાથે લઈ લે. આ જોડાવ-લુમાં દરેકે પોતે પ્રથમ લીધેલી ચીજ ખાઈ

લીધી હોય તો જ. તે પીરસણી વખતે આવેલી ચીજ લેવી, એવું ધોરણ હોય, ખીજાં સૌને આ ધોરણની જાણ હોય તે જ પ્રમાણે સુરેશને આ ધોરણ સમજાવી દેવું. મોટો પણ આ ધોરણ કાળજી પૂર્વક પાળે. કોઈ વાર મોટો જાલ કરી બેસે તો પીરસનાર ધ્યાન ખેંચે. ધ્યાન ખેંચવાને લાયકતું પાત્ર માત્ર સુરેશ જ છે એવું આથી તેને નહિ લાગે.

થાળીમાં ઠીક ઠીક પડયું હોય છતાં ખાઈ જવાશે એ ગણતરીએ મોટો પણ પીરસાય ત્યારે ઉમેરે. કરાવતાં રહે છે. એ પ્રમાણે મોટો બલે જોઈતું હોય અને લેતાં હોય; અને બાળકની થાળીમાં પડેલું હોય તેટલું પણ ભાગ્યે જ ખાઈ શકે તેમ હોય, છતાં પણ ખીજાંએ લીધું માટે પોતે લેવું, એવી બાળકની ઈચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. પછી બલે ખપ કરતાં એમ વધુ લેવાઈ જાય અને પડયું રાખવું પડે. એટલે ઘરમાં પીરસવાની જ એવી વ્યવસ્થા હોય કે જેથી સૌ ખપ પૂરતું પણ આગળ લીધેલું ખાઈ ગયાં હોય તો જ લે.

દાળશાકમાં ઠીક, મરચાં કે લીમડાના પાન કે એવી ચીજ હોય છે તે કાઢી નાખીને મોટો પણ ભેગે ઢગલો કરે છે. આમ કરવાને બદલે એવી ચીજ થાળીની કોરે મૂકવાની રીત હોય તો થાળીની આસપાસ એકવાડ ન જામે. મોટો પણ આવી સુધક ટેવ બાળકની ટેવો બાધવામાં પ્રેરણારૂપ થાય છે. બાળકને આવી ચણખપની ચીજ જુદી કાઢી મૂકવા થાળી જોડે રકાખી જેવું કાંઈક આપવું. એક નીચે ન વેરાય માટે આ રકાખી છે એટલું સૂચન તેને બસ થશે. સાવચેત બનાવ્યા પછી બલે તેની રીતે, પણ; બાળક એક નીચે ન વેરાય તેવો પ્રયત્ન કરશે જ. આ બાળકને ટોંકવાને બદલે તેને જાગૃત (Conscious) બનાવવાથી તે પ્રયત્નશીલ બને જ છે. એક વેરાયાનો કે બાળકનાં પોતાનાં કપડાં એકથી ખરડાયાનો

પ્રશ્ન માત્ર આપણો કાળજીનો જ વિષય નથી, પણ તે ઢરેકનો હોઈને બાળક જાતે જાગૃત બનીને કાળજી લે એ માર્ગે તેને આમ જવા બદલ બનાવીને મૂકી શકાશે. ‘આ તે શા ઢંગ છે?’ એવું મેળું મારીને કે તેને વઢીને ટોંકાને કોઈ સહવ્યવહારની તાલીમ તેને નહિ આપી શકીએ.

પ્રશ્ન : નાનુક બાંધાના અને ધડી-ધડીએ માંદા પડી જતા મારા બાબાને ઠાકતર-મિત્રો સારી પેઠે દૂધનો ખોરાક આપવાની ભલામણ કરે છે. પણ કમનસીબે તેને દૂધ ભાવતું જ નથી, તેવું શું કરવું? ઠીક ઠીક ખાંડ-સાકર મેળવીને આપું તોય ન પામે. દૂધ નહિતો દહિં છાશ તે લેતો થાય તેવો ઠાકતરો આમલ કરે છે; પણ તેયે ભાગ્યે જ ખાય છે. તીખું તમતમું અને મરી-મસાલાવાળું ખાવા તરફ તેનો વધુ ભાવ રહે છે. આથી તેનું શરીર સાંકું પણ રહેતું નથી. ઝટવારમાં માંદા પડી જાય છે. આ સંબંધમાં તમારી શી સલાહ છે?

જવાબ :— આપણા ગૂંજરાતી-અને તેમણે નિરાશીપ આહારીઓને માટે પોષણનો સવાલ બારે અટપટો બનતો જાય છે. શરીર-સંપત્તિ ધસતી જાય છે, રોગનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે, મરણ પ્રમાણમાં ચોંકવનારો વધારો થઈ રહ્યો છે અને આયુષ્ય મર્યાદા ઓછી થતી જાય છે; એ દરકાર દેવે તો પ્રગટ દેવા-છતાંય આપણી આંખ કેમ ઉઘડતી નથી!

યુક્તાહારના વિચારથી આપણાં ઘરોમાં બોજનની યોજના કાણ કરે છે? અને ઘરમાં એ વિષેનો લભારે વિચાર ન હોય ત્યાં બાળકોને નાનપણમાં ખાવા પીવાની વિચિત્ર એવી ટેવો પડે એમાં શી નવાઈ?

આપણા ખોરાકમાં સૌથી આગળ તરી આવતી ખામી તે ગોરસનો નહિ જેવો ઉપયોગ છે. દહીં-છાસની ઉણપ ખીજા કશાથી પૂરી

શકાય નહિ એ વાત આપણી સમજમાં નથી ઉતરતી. રાંધવાની કહેવાતી ઢાંચે ખોરાકનાં તરવેને હણી નાખવાનું કામ કર્યું છે. અને પોષણ કરતાં સ્વાદને પ્રાધાન્ય આપવા ટેવાયલી આપણી આદાર-પ્રણાલિમાં ફેરફાર કરવાની વાત સ્વીકારવા આપણે મનથી પણ તૈયાર નથી હોતા.

આ દાલતથી બાળકમાં ભાવાભાવનું આયુ' વિષમ વલણ પેદા થયેલું દેખાય છે. 'દૂધ નથી ભાવતું' એ જાણે સ્વભાવિક જન્મ છે. નિરાશી ખોરાકમાં પ્રાણીજ પ્રોટીનની ખામી દૂધ-દહીં કે છાશના ઉમેરાથી ઘણે અંશે પૂરી શકાય. પણ આપણા નિત્યના ખોરાકમાં તે ભાગ્યેજ આ ત્રણનો સમાવેશ થયો હોય છે.

તમારા બાળકના દૂધ-દહીં તરફના અણુ-મમામાં ધરની પ્રણાલિકા પણ જવાબદાર હોય એમ પણ સંભવે છે; તે તે સ્થિતિ સુધારી લેવાનાં પગલાં તમારે ભરવાં જોઈએ. સારી જાતના દૂધના અભાવે ગમે તેવા દૂધના પરિચયે બાળકને દૂધ પ્રત્યે અભાવ યર્ષ જાય

છે, એટલે થોડા વધારે પેસા ખર્ચીને સારું દૂધ મેળવવાનું રાખવું. સારા ચોખ્ખા દૂધમાં ખાંડ સાકર નાખ્યા વગર જે મોડમ દોષ છે તે બાળકને ગમી જશે અને તેને ભાવવા લાગશે. બાળકને પ્રમાણસર ખાંડ સાકર આપવામાં ધરકત નથી. પણ બધી જ વખતે દૂધમાં ખાંડ આપવી પડે એ સ્થિતિ ન રાખવી જોઈએ. દૂધ ન ફાવતું હોય તો તેને કચે તેવું 'મોળું' સુકિતથી જમાવેલું દહીં આપવું. દહીંને પણ ક્ષતી જેમ દાટે લાગે તેવું બનાવવાની જરૂર છે. તે જેમ તેમ જમાવેલા બેસ્વાદ કે ખાટા દહીંના કોષ્ટ પ્રસંગે થયેલા અનુભવના બળે બાળકમાં દહીં વિષેના બંધાયલા ખ્યાલોના ક્ષીણે અભાવ થયો હોય તો તેને તે તરત સુધારી શકાય. ઘણી વાર આવા અભાવની પાછળ બાળકને કોષ્ટને કોષ્ટ વિચિત્ર એવા અનુભવો થયા હોય છે. તે કારણે બંધાયલી ગ્રનિય કારણભૂત હોય છે. એટલે અભાવ પાછળનો ઇતિહાસ પણ તપાસી જોવો. ઘણી વાર કારણ દૂર થતાં અભાવ નથી રહેતો.

સ્રી-જીવનની ફાઈલો મળે છે.

[ફક્ત એક સેટ સીલીક છે]

વર્ષ પહેલું	પાછી ફાઈલ	નથી	કાચી	નથી
વર્ષ બીજું	"	૮-૦-૦	"	૬-૦-૦
વર્ષ ત્રીજું	"	૮-૦-૦	"	૬-૦-૦
વર્ષ ચોથું	"	નથી	"	નથી
વર્ષ પાંચમું	"	"	"	નથી
વર્ષ છઠ્ઠું	"	૮-૦-૦	"	૬-૦-૦

પાંચમા વર્ષનાં જોઈએ આસો-પાંચ અંકના રૂ. જે પાછી ત્રણ ફાઈલો સાથે લેનાર માટે રૂ. બાવીસ (રિસ્કેલુર, ફી)

આપને જોઈતાં તમામ જાતના પુસ્તકો માટે ઝોહર સાથે નાણા મોકલી આપો. સંપૂર્ણ સંતોષ થાય એ રીતે આપને માલ મોકલી આપવામાં આવશે.

સ્રીજીવન કાર્યાલય : અવેરીવાડ : અમદાવાદ.

સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓમાં સંસ્કાર પૂરતું લોકપ્રિય માસિક

સ્ત્રી-લવન

: આ અંકના સંપાદકો :

પ્રોફે. અનંતરાય મ. રાવળ

‘સ્ત્રી-લવન’ કાર્યાલય,

ઝવેરીવાડ, રતનપોળ,

અમદાવાદ, તા. ૨૩-૧-૪૬.

પ્રોફે. ધન્ડમતીબહેન મહેતા

શ્રી. શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

ભાષ્યશ્રી
બહેનશ્રી

સ્વર્ગસ્થ મહાકવિ ન્હાનાલાલના પુણ્યસ્મરણમાં અમે ‘સ્ત્રી-લવન’ માસિકનો આવતા માસનો અંક ‘મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલ અંક’ તરીકે બહાર પાડવાનો નિર્ણય કર્યો છે, તેમાં સ્વર્ગસ્થના પરિચયમાં આવનાર વ્યક્તિઓનાં સંસ્મરણો, સ્વર્ગસ્થની કૃતિઓ ઉપર વિદ્વાનોનાં વિવેચનો, સ્વર્ગસ્થનું લવનચરિત્ર, અને સ્વર્ગસ્થનો, ગુજરાત અને સાહિત્યજગતમાં ફાળો વગેરે વિષયો ઉપર લેખો આપવાનો અમે વિચાર રાખ્યો છે. તો આપ આપને અનુકૂળ પડે તે વિષય ઉપર લેખ લખી મોકલાવી સ્વર્ગસ્થ મહાકવિની અજરામર યશઃકાયને અંજલિ આપશો, એટલી વિનંતિ છે. આપનો લેખ અમને ઉપરને સરનામે તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬ સુધીમાં મળી જાય, એવી વ્યવસ્થા કરવા કૃપા કરશો.

સ્વ. મહાકવિના નિકટના પરિચયમાં આવેલાં બીજાં ભાષ્યબહેનો પણ આમાં સહકાર આપવાનાં છે, તો આપ આપનો લેખ જરૂર વહેલી તકે મોકલી આપશો, એટલી વિનંતી છે.

લિ. સેવક,

મનુભાઈ બેઘાણી

શ્રી-જગત સમાચાર

પાલણપુરમાં અખિલ હિંદ
ફોટોગ્રાફી પ્રદર્શન પાલણપુરના
જુનીયર બેગમ સાહેબે ખુલ્લું
મુખ્ય.

*

પાલીનાણના રાજકુવરી
જેમનું સગપણ ક્રીસનમદના
રાજકુમાર સાથે કર્યું હતું તે
શ્રી. મહેન્દ્રકુવરજીનું અવસાન
થયું.

*

મુખ્ય ધારાસભા માટે
મુખ્ય શહેર (ડી. વોડ)ની
એક સ્ત્રી-બેઠક માટે લીંગ તર-
ફથી મીસીસ ઝારખાતુમ દેહ-
સ્વીને હિમેશ્વર તરીકે ઉભા
રાખવામાં આવ્યા છે.

*

આઝાદ હિંદ ફોજના ત્રણે
ઓફીસરોને મુક્તી મળતાં તેઓ
હાહોર ગયા ત્યારે રેશન ઉપર
કર્નલ ધીલાનનાં યુવાન બહેને
આંગળા કાપી ત્રણેને હોહીનાં
તીલક કર્યા હતાં.

*

વધી મહિલાશ્રમના વિદ્યા-
ર્થીની કુ. ગીરીમળા દાસની
ઓગરડ ચળવળ અંગે બંગાળ
સરકારની મુચનાથી ધરપકડ
થઈ. તેમને જાપાન પર છોડ્યાં છે.

લંડનમાં હિંદી વર્કસ
એસોસીએશન ડેમોસ્ટ્રેશન હિરક
મહોત્સવ પ્રસંગે શ્રીમતી રફે-
લ અને શ્રીમતી ચાંગ-કાંઈ
શેક્ષને આમંત્રણ આપવા દરાવ
કરશે.

*

બંગાળ ધારાસભામાં
સીઓ માટેની બે બેઠકો માટે
અત્યાર સુધીમાં નવ બહેનોએ
હિમેશ્વરી નોંધાવી છે તેમાં બે
બહેનો શ્રી. તીરાદત ગુપ્તા
અને શ્રીમતી હેમપ્રભા મજ-
મુદાર ચાલુ સભ્ય છે.

*

કરાંચીમાં મીસ અગાથા
હેરીસન અને મીસ જેસી રફોટ
પંડિત જ્વાહરલાલ નહેરુની
મુલાકાત લીધી હતી.

*

પોરબંદરમાં બહારવટિ-
યાના હાથે માર્યા ગયેલ એ. ડી.
સી. અને ડ્રાઈવરની વિધવા-
ઓને અનુક્રમે માસિક ૭૫
અને ૨૦ રૂપિયાની જવાબ ના.
રાશી, સાહેબે બાંધી આપી.

*

મહિલા પરિષદના આમહથી
બચ્ચને મેટ્રીકના સેન્ટર તરીકે
બે વર્ષ માટે મંજૂર કરાયું.

મુંબઈના શ્રી. શીવલાલ
અંબારામ આણંદજીની પ્રથમ
પત્ની ગુજરી જવાથી તેમણે
શ્રી. રક્ષમણીબહેન જોડે ફરી લગ્ન
કર્યાં હતાં. પણ પછી રક્ષમણી
બહેન હયાત છતાં તેમણે પ્રથમ
પત્નીની નાની બહેન જયાકુમારી
સાથે લગ્ન કર્યા હોવાથી ફરજની
નાતમાં બળબળાટ થયો છે

*

સુરતમાં ડૉ. શાન્તાબહેન
હોરાના પ્રમુખપદે ગુજરાત હિંદુ
સ્ત્રીમંડલના આશ્રયે મહિલા
સંમેલન થયું, તેમાં ધન્વજીબહેન
કાઝી અને ભદ્રિકાબહેન મહે-
તાએ 'હિંદુના રીતો આદર્શ'
ઉપર વિવેચન કર્યું.

*

અમદાવાદમાં વીસનગરો
નાગર સીઓ માટેની જલદવાલ
હરીદાશમાં શ્રી. મૃણાલિની વ્યાસ
પ્રથમ આવ્યાં.

*

મોટી ચળણી નોટા સરકારે
ચલણમાંથી રદ કરવાથી, કરાં-
ચીમાં એક ૪૦ વર્ષની પંતબી
સ્ત્રી પાસે હજાર હજારની દર
લાખની નોટા હોવાથી, 'મારી
નોટાનું શું થશે?' એ બીલીએ
હાંફેઈલ ચર્ચ જવાથી ગુજરી
ગયાં.

અમદાવાદની મહિલા પરિષદની શાખા તરફથી લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ મણિ મહોત્સવ ગરબા ટ્રોફીની હરીદાષ દેખું આરીમાં થશે.

*

જૂનાગઢમાં એક અવિવાહિત યુવતીએ બાળકને જન્મ આપી, નાક મોઢામાં કોલસાની લુકી ભરી, તેને ચુંગળાની ઢાયળામાં લપેટી ખારીએથી નીચે નાખી, જેનારને ત્રાસ અને ક્રમક્રમથી ઉપજાવે તે રીતે બાળકને જીવ લઈ, પાપ કૃત્ય છુપાવવા અંગે પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી. નુરમહમદ બેગેએ તેને પકડી પાડી છે. કાળવા ચોક સિનેમા લતામાં ત્રીસેક વર્ષની કુંભારજીયાઈ ઉપર બળાત્કાર કરવા માટે એક ઇસમને પોલિસે પકડ્યો છે.

*

મુંબઈ ધારાસભા માટે સુમતીબાઈ ગોર મહારાષ્ટ્ર વિભાગમાંથી અને કણોટક વિભાગમાંથી શ્રીમતી ચેદલાવા સાંબરાણીની પસંદગી થઈ છે.

*

હિંદ આઝાદ ફોજની 'ઝાંસીના રાણી' ફોજની સ્ત્રી સેનિકાએને બાળની બાથકોટ ડાવણીમાં લાવવા સંભવ છે. હાલ તેઓ સીંગાપુર છે. ડૉપ્તન લક્ષ્મીને પણ હિંદમાં લાવવામાં આવશે.

આઝાદ ફોજ રાહત ફાળામાં લાહોરમાં એક મુસ્લીમ મહિલાએ પોતાની સોનાની દશ બંગડીઓ બેટ આપી.

*

ગાંધીજીના આસામના પ્રવાસ દરમ્યાન કુ. અમલ પ્રવાદાસ ગાંધીજીની સેવામાં રહ્યાં હતાં.

*

સુરત મ્યુનિ. સ્કુલ બોર્ડના સ્ત્રીસભ્ય શ્રી. પ્રભાવતી દક્ષિત ડીસકવોલીકાષ્ઠ યવાથી તેમની જગ્યાએ સરકારે શ્રીમતી વિદ્યાદેવી. શ્રી. ઠક્કરની નીમણુંક કરી હતી, પણ શ્રી. વિદ્યાબહેને એનો ઇન્કાર કર્યો છે.

*

લુધીઆણામાં આકુવાળાની હડતાલથી કેંટાળા સ્ત્રીઓએ સરખસ કાઢી પોંકારો કર્યો હતા.

*

રાજુલા મહિલા મંડળની બહેનો અને શિક્ષકાઓ પિપાવાવ પર્યટને ગયાં હતાં.

*

આસામની જુદી જુદી મહિલા સમિતિની ૩૦૦ પ્રતિનિધિ બહેનોને મહાત્માજીએ કરતુરખા સમારક ટ્રસ્ટની યોજના સમગ્રવી હતી.

*

દિલ્હીની લેડી ઇરવીન કોલેજની વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે શ્રીમતી નિઝલસે વાતોલાપ કર્યો હતો.

વિવિધ શાળાઓ અને કોલેજોની મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીનીઓ તરફથી શ્રીમતી મ્યુરીલ નિઝલસને માનપત્ર અપાયું તેના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે 'તમારા જેવી ઉત્સાહી છોકરીઓવાળો હિંદ દેશ સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ.'

*

શ્રીમતી અરુણા, અસહીએ રાષ્ટ્રપતિ ઉપર પત્ર લખી અહિંસાના ઠરાવ ઉપર વિચાર કરવા જણાવ્યું છે. સરકારે તેમની ઉપરનું વોરંટ હમણાંજ રદ કર્યું.

*

કલકત્તામાં શ્રીમતી વાસંતીદેવી ચિત્તરે જનદાસ અને તેમનાં પુત્રી શ્રી. અરુણાદેવીએ ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી હતી.

*

સુરત જિલ્લાના લાડ પ્રજાપતિ મંડળ સંમેલનના પ્રમુખે ગ્રામજનતા અને સહેરી વચ્ચે કન્યા વહેવાર ચરૂ કરવાની હિમાયત કરી હતી.

*

કલકત્તામાં વર્ષોથી વસતા બલગેરીઅન બાઈ મીસીસ જે. બી. રેનર કોંગ્રેસના સભ્ય બન્યાં.

*

અમદાવાદ મ્યુનિ. મર્સ હાઇસ્કૂલનો વાર્ષિક સમારંભ શ્રી. માવલંકર દાદાના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

શ્રી. વિન્યાયક્રમી પડિત અમેરિકાથી હિંદમાં આવી પહોંચ્યાં છે. કરાચીમાં મ્યુનિ. હોલમાં તેમનું સ્વાગત કરવા લોકોનો જાજ્જાર ધસારો થયો હતો. તેમાં ધણું માણુએ કચરાયાં. આ ધસારામાં સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ મુસ્કેલીમાં મૂકાઈ હતી અને ડેટલીઈ સ્ત્રીઓ તો રડી પડી હતી જાણીતાં સ્ત્રીડીશ લેખિકા શ્રી. હન્ના પલુ આ ધસારામાં સપડાઈ મર્યા હતાં એટલે એ સમારંભ બંધ રાખી. પછી રામજાગમાં જાહેર સભા રખાઈ હતી.

મુખ્ય ધારાસભા માટે મુખ્યમાંથી શ્રી. લીલાવતી મુનશી અને શ્રી. તારાબેન મેહક તથા અમદાવાદમાંથી શ્રી. ઇન્દુમતી શેઠની પસંદગી થઈ છે.

કલકત્તા પ્રેસિડેન્સી જલમાંથી ક્રીસ ઉર્જળજા મનુમદારની મુક્તિ થઈ. તેમને લેખોગ અત્યાચાર કેસમાં ૧૪ વર્ષની સજા થઈ હતી સજા પૂરી થયા પછી તેમને અટકાયતી જેદી તરીકે રાખ્યાં હતાં.

ગુજરાત અને ગુજરાત બંધાર અનેક મામોમાં સ્ત્રી-મંડળોએ મદદકારી થી. ન્હાના સાક્ષ કવિ માટે શેઠક સભાઓ બરી દરાવો કયો.

વડોદરા સ્ત્રીઓની રપોર્ટસ એસોશીએશનનાં મદારાણી સો શાન્તાદેવી પેટ્રન થયાં.

વડી ધારાસભામાં સરકાર નીયુક્ત સભ્યોમાં શ્રી. મણી-બહેન મુળા કારાની વરણી થઈ છે.

કસ્તુરબા દ્રશ્ટનો વહીવટ સ્ત્રીઓને સોંપી દેવા હવે હોવાનું જાહેર થયું છે તે પ્રમાણે આંધ્રમાં શ્રીમતી દુર્ગા-બાઈ, પંડિત અને કાસ્તીરમા શ્રી. રામેશ્વરી નહેરુ, સીધમાં શ્રી. કીરીમડેન લાલવાણી અને જમાળમાં શ્રીમતી લાલવણ-લતાને નીમવામાં આવ્યાં છે. ખીજા પ્રતિમાં પણ આવી ઓફવણ થશે.

પાટણમાં એક યુવાન જૈન બહેને દાક્ષા લેતી વખતે પોતાની સાથે હજારની મીસ્ત્ર ધર્મદા આપી દીધી.

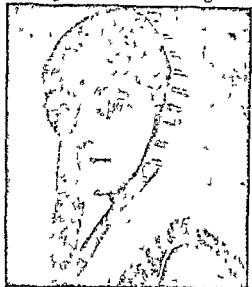
મુરતમાં સંગરામપુરામાં ખીજું યુવતી સ્નેહસંબંધન શ્રી. વસુમતીબહેન દાદારના પ્રમુખ-પદે થયું હતું.

નવસારી કન્યાશાળામાં સો. શાન્તામહેનના પ્રમુખપદે 'વાલીદિન' ઉજવાયો હતો.

અમદાવાદમાં મળેલી ગુજરાત કાંઠિયાનાં વિદ્યાર્થી પરિષદની કાર્યવાહી કમીટીમાં શ્રી. ઇન્દુમહેન દેસાઈ અને શ્રી સરખૂ પંડ્યાની વરણી થઈ.

ગોધરામાં વીશ્વાનીઆ દેવન સંબંધન બરાણું તેમાં ગૌ. મેનામહેન વાડીલાલ પરીખ અને સો. લક્ષ્મીનાથ મેણીલાલ બજાણાને પ્રતિનિધિ તરીકે સ્થાન મળ્યું હતું.

ઈલાવીની સરકારના આ-મંત્રણથી મેડમ મોન્ટેસોરી આવતી જૂનમાં પોતાની જન્મ-શુભિમા થોડા વખત માટે જશે.

સુડા ઠાંકાર સાહેબના મહારાણીથી જ્યાં વર્યા સાહેબનો સ્વર્ગવાસ થયો.

*

શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસના ધર્મચારિણી શ્રી. શારદામણી-દેવીની જયંતી પ્રેમાભાષ હોશમાં લેડી વિઘ્નગૌરીના પ્રમુખપદે ઉજવાઈ.

*

અમદાવાદમાં અઢી માઇ-લની સ્ત્રીઓ માટેની જલદ ચાલ હરિદાસમાં શ્રી. શારદા-બેન છજ્જડભાઈ, શ્રી. મીનાક્ષી ઠાંકાર અને શ્રી. જ્યોત્સ્નાબેન જાની અનુક્રમે આવ્યાં.

*

લંડનમાં સ્ત્રીટીય પાલો-મન્ટના જાણીતા સભ્ય મીસ એલેનેર રેથબોનનું ૭૩ વર્ષની વયે અવસાન થયું. હિંદી પ્રશ્નમાં તેઓ રસ લેતાં હતાં. રપેનીશ આંતરવિષદ વખતે તેઓ માદ્રીદની મુલાકાતે ગયેલાં ને કેટલોયવાર તોપમારા હેઠળ આવી ગયા હતા.

*

પાલીતાણા રોડને સાંજે ૭ વાગ્યે ટીકીટ લેવા જનારી યુવતીની અનિદ દહામરકરી ટીકીટ માસ્તરે કરવાથી ત્યાં ધાંધલ મચ્યું હતું.

*

વડવાણમાં કુટુંબ-કલેશને કારણે એક વણીક યુવતીએ અમિરનાન કર્યું.

*

સુરત મ્યુનિ. શાળાના (ખ્રિસ્તી) શિક્ષિકા શ્રી. જેસે-દાસન ડેનીયલ પરમારે સુરલીમ યુવાન લેખક શ્રી. ધરમાઈએ એન. દેસાઈ સાથે વડોદરામાં લગ્ન કર્યાં ને પોતાનું નામ બદલીને ખુરશેદખાનુ રાખ્યું.

*

વાંકાનેરમાં રાજ્ય કુટુંબનાં બાળકોની દેખરેખ રાખવા મીસીસ અબ્બાસકરની માસિક ખસો રૂપિયાના પમારે નીમ-ણક થઈ.

*

કરજીમાં શ્રીમતી મણી-બહેન શાહ પ્રસુતિગૃહ શ્રીમંત સો. મહારાણીથી શાન્તાદેવી ગાયકવાડના હાથે ખુલ્લું મુકારો

*

વડોદરાના ચીમનાબાઈ સ્ત્રીવિશ્રામને શ્રીમંત સો. સીતાદેવી ગાયકવાડે એકલગર રૂપિયાનું દાન આપ્યું.

*

સુરતની રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારક મંડળ તરફથી યોજાયેલ વફાત હરીદાસમાં "નારીકા રથાન ધરમે" નહિ હે" એ વિષય ઉપર પહેલું ધનામ શ્રી. મનીબહેન સોરાબજીને અને ત્રીજું ધનામ શ્રી. રમણકાન્તા રાવળને મળ્યું.

*

સુરલીમ મહિલાઓએ શ્રી. મહમદઅલી ઝીણુનો ૭૦ મે જન્મદિન ઉજવ્યો.

*

મહારાષ્ટ્ર વિભાગમાંથી મુખ્ય ધારાસભાની એક સ્ત્રી બેઠક માટે શ્રીમતી કમળ ચી.ચોડકર સુંદાયલાં જાહેર થયાં. પંજાબ ધારાસભા માટે શ્રીમતી મીન-લાલ નહેરૂ ખીનહરીક સુંદાયલાં.

*

ખેડાજિલ્લા સુલભોડે શાળામાં શિક્ષિકાએને પોતાનાં ધાવણાં બાળકો સાથે લાવવાની મનાઈ કરમાવી હોવાથી સ્ત્રીશિક્ષિકાની સંખ્યામાં ઘટાડો થવા સંભવ છે.

*

અમદાવાદમાં આઝાદોજ રાહતંદ્ર માટે નાટ્ય પ્રયોગ યોજવામાં આવ્યો હતો તેની કમીટીમાં શ્રી. ખુરશેદખાનુ મેડોરા, શ્રી. ચેરીનમહેન તથા શ્રી. હિંદયપ્રભાભહેન મહેતા સીસબંધો હતાં.

*

અખિલહિંદ મહિલા પરિ-ષદની બેઠકમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વફાતકળા હરીદાસમાં આસ્ટ્રે-લીઆ, ઇજીપ્ત, સ્વીડન, સ્વીટન, સીરીયા અને હિંદની સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો, તેમાં શ્રી. સરોજીની નાયક જતી ગયાં.

*

અમદાવાદમાં વડનગરા બાહ્ય સ્ત્રીસમાજનો વાર્ષિક સમારંભ ઉજવાયો તેમાં મંત્રી સો. મદયાજા પંડ્યાએ સમાજનો અહેવાલ વાંચી સંબળાવ્યો હતો.

*

હેત્યા ત્રણ વર્ષમાં જાપાનીઓ બરમામાં રહ્યા તે દરમ્યાન આશરે પચાસહજાર બહારી કુમારીઓ જાપાનીઓને પરણી ગઇ હોવાનું મનાય છે.

*

આઝાદહિંદ ફોજની 'જાંસીની રાણી'ની દુકદીના બીજા સેનાપતી કુમારી આનીએ માંડલેના પતન વખતે શરણે થવાની ના પાડી હતી અને અમેરીકન ટેન્ક આવતી હતી તેની આડે ટેન્કવીરોધી સુરંગો બાંધી તેઓ અમેરીકન ટેન્ક આગળ સુધ્ધ ગયાં હતાં અને ત્રણ ટેન્ક જીતી દીધી હોવાનું જાહેરાત છે. આઝાદફોજની બીજી ૩૫૦ વીરાંગનાઓને હિંદમાં લાવી બરોડાપોર પાસે અટકમાં રાખવામાં આવી છે.

*

વડોદરામાં એક સ્ત્રીના પેટમાંથી બાર સ્તંભની ગાંઠો ઓપરેશન કરીને દાકતરે કાઢી.

સ્વીકાર

સોહાગણુ બા. રજે (લેખક શ્રી. રમાકાન્ત ગૌતમ) કિંમત ર-૪-૦ અને ત્રણ પાંખડી (લેખક શ્રી. નીતુ દેસાઈ) નવચેતન સાહિત્ય મંદિર તરફથી;

રચનાત્મક કાર્યક્રમ: તેનું રહસ્ય અને રચના (લેખક: મહાત્મા ગાંધીજી) અને બહેનોને (શ્રી લેખક: રામકુમારી અમૃતકુંવર, અનુવાદક શ્રી. હરીમહાલ વોરા) ૧૦-૬-૦ નવચેતન કાર્યાલય તરફથી.

The Voice of the Autumn Leaf (By Mahatma Gandhiji)

અમદાવાદમાં ઓલિમ્પિક હરીફાઈમાં એક માત્ર સાધ-સ્ત્રી'માં પહેલું પ્દામ થી. હંસાજેન પટેલ (એલીસબીજ) ને મળ્યું. શ્રી. નલિની રીઝવડ-કર (જમાલપુર) બીજા અને શ્રી. સુદેવી ચોક્સી (એલીસ-બીજ) ત્રીજા આવ્યાં.

*

અમદાવાદમાં જમાલપુર દરવાજા બહાર પોલીસને એક તરતની જન્મેલી માથા વગરની મરેલી બાળકી મળી આવી છે.

*

વિશ્વભરમાં સુવેદ શાન્તી જળવવા માટે સર્વ રાષ્ટ્રોની પ્રથમ પરિષદ લંડનમાં ભરાઈ તેમાં શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટે એક પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી છે.

*

પેશાવરમાં ચોરીદૂષીથી અફઘાનીસ્તાનમાં કાગળો લઇ જવાના આરોપસર છ સ્ત્રીઓની ધરપકડ થઇ.

રંગુનમાં શ્રીમતી હીરાબેન બેટાનીને આઝાદહિંદની કામચલાઉ સરકાર તરફથી 'એવરે હિંદ'નો ખીતાબ આપ્યો હતો. શ્રીમતી બેટાનીએ પોતાના પંદર હજાર રૂપીઆની કિંમતના તેર સોનાના હાર નેતાજી કંડમાં આપ્યા હતાં. તેમના પતિ રંગુનમાં આઝાદહિંદ બેંકના એક ડીરેક્ટર હતા.

*

દીદીના જૂનપૂર્વ સંપાદિકા શ્રીમતી ઋષભમેન જૈનની યુવાન પુત્રી કે. ચારદાનું અવસાન થયું.

*

કચ્છમાં ધંધાખાઇ કન્યા-શાળાનો વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવાયો.

*

મુળકની તમામ સ્ત્રી સંસ્થાઓને આશ્રય મળેલી સ્ત્રીઓની સભામાં વેચાણ વેરા સામે વિરોધ કરાયો હતો અને તે બંધ રાખવા સરકારને પત્ર લખ્યો છે.

હમારા હિંદુસ્તાન પબ્લીકેશન મુંબઈ તરફથી; અને પ્રણયરાની (લેખક શ્રી. વૈષ્ણવશ્રુત) ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર, લાકી તરફથી મળ્યાં છે.

*

સુધારાનો સુધારો

સ્રીજગતના આ અંકમાં પૃ. ૨૪૯ ઉપર સુધારો પ્રગટ થયો છે, પણ ઉતાવળમાં તેમાં પેણુ પુસ્તકના નામમાં ભૂલ થઇ છે. એ પુસ્તક 'ગાંધીજીના સહવાસમાં' નહિ પણ ગાંધીજીના સમાગમમાં' છે. શ્રી. ચન્દ્રકર શુક્લસંપાદિત 'સદરૂઢ પુસ્તક વોરા એન્ડ કં. નું' પ્રકાશન છે.

વસાવવા જેવાં સુંદર પુસ્તકો

ઉત્તમ ટુંકી-વાર્તાઓ

વણકાનાં ફુલ	૨-૦-૦
પચીસ પ્રેમકથાઓ	૨-૦-૦
ખેલકી (સુંદરમ)	૧-૪-૦
ટપાલ પેટી	૧-૪-૦
તરતાં ફુલ	૧-૮-૦
રણખંડા	૧-૦-૦
અધારા ખૂણામાં	૨-૩-૦
સંસારની વાતો	૨-૮-૦
હું ખંડખોર કેમ બની ?	૨-૮-૦
ગુજરાતજી ટાઇપિસ્ટ	૧-૪-૦
તાજમહાલનો શિક્ષી	૨-૩-૦
દીપમાળ	૧-૪-૦
પુષ્પાંબલિ (રમણિકલાલ દલાલ)	૧-૪-૦
અંગાર	૧-૪-૦
સુકિતદાર	૧-૪-૦
ધૂમશિખા	૧-૪-૦
અ. સૌ. વિધવા	૨-૮-૦

રાષ્ટ્રીય પુસ્તકો

રંગદેવનો હુંગ	૧-૨ સાચત્ર	૫-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય		૪-૦-૦
હરિજન ભાગવત		૧-૦-૦
સંપૂર્ણ દારૂ નિષેધ		૦-૮-૦
ઝીઠા વેરા ૧-૨		૦-૩-૦
ગરીબાઈનો ગુનો		૦-૬-૦
આખરી ફેસલો		
કાચું ૧-૨-૩-૪		૬-૦-૦
પ્રગતિશીલ નાયાન		૧-૦-૦
ઉપેન્દ્રની આત્મકથા		૧-૪-૦

તરજી ભારત

૨-૪-૦

ખેવડું પાપ યાને-હિંદુસ્તાનની

પાયમાલી ૦-૬-૦

નવજીવાન સુભાષ ૦-૮-૦

અમ્મા [નવલકથા] ૩-૦-૦

નવલકથાઓ

ઉષા (નાનાલાલ કવિ) ૨-૦-૦

ગોદાન ૧-૨ (પ્રેમચંદજી) ૬-૦-૦

નરેન ૩-૦-૦

ઈંદુ ને રજની ૨-૮-૦

ધરતી ૨-૮-૦

મંગલમૂર્તિ ૨-૦-૦

સ્નેહલક્ષ્મી ૩-૦-૦

રસિયો જીવ ૩-૮-૦

ચિરંતન નારી ૨-૦-૦

શહિદી ને બીજી વાતો ૨-૪-૦

અદ્ભુત યોગિની ૩-૦-૦

ધીમુ ને વિમા ૩-૮-૦

પરિચારિકા ૧-૪-૦

પ્રલયમૂર્તિ ૧-૧૨-૦

સુશીલાનો દેવ ૨-૪-૦

જીવન સંગીત ૨-૦-૦

ઘરે બાહિરે (ટાગોર) ૪-૦-૦

નાટકો

હંડી ફરતો ને બીજાં નાટકો ૧-૮-૦

વેનિસનો વેપારી [શેક્સ્પીયર] ૧-૮-૦

મેઝર ફેર મેઝર ૧-૦-૦

અનંતા ૧-૮-૦

પૃથ્વીનાં આંસુ ૧-૮-૦

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ.

શ્રી-જીવનમા ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પુરતુ શ્રીઆનું માસિક

મહાકવિ ન્હાનાલાલ સ્મૃતિ-અંક

વર્ષ સાતમું : ફાગણ ૨૦૦૨ : માર્ચ ૧૯૪૬ : અંક પાચમો

સ્વસ્તિ તને !

સ્વસ્તિ તને ગુજરાત-ગોરલા,
લોકાન્તરોના તવ પથ ઉત્તરે,
તુષ્ટિ અમારી તવ સગિની હોને

કૃત્યું કવ્યું તે રસવત હે કવિ !
લકાવી તે ગુજરી લાડકોડથી,
અઝોહના ઉર્લવલ શબ્દપદથી
વાગીશ્વરી તે અગ્નિ ગું હસ ધૈ

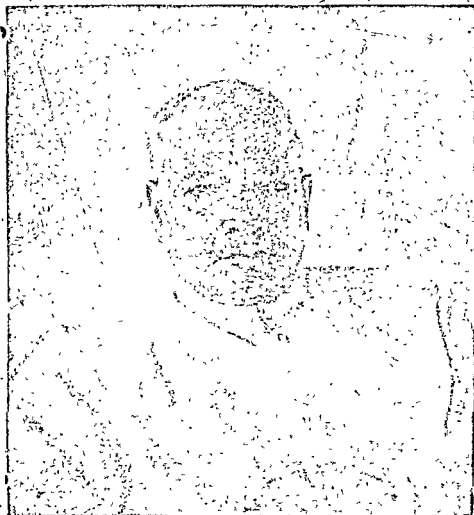
કહે કવિ, કાવ્યગ્ગમન, કાણ ને
ગીઝયું ન તારા ગહુરગ કાવ્યથી ?
કેા મિષ્ટ મ મોહનથી હરેકનુ
આમત્યું તે અતર તારી કુલમા

ગભીર રત્નાકર ઢેરી છોળ શા,
તે ભૂમિનો આ તટ મોક્ષિતકે સજ્યો,
અનતના એ રસસાગરેથી
તું આચમાવી અહીં અજલિ ગયો

સ્વસ્તિ તને, ઉન્નતકંઠ હે કવિ !
પ્રસન્ન એ શારદ તારી પૂષ્પિમા
અક્ષીણ રહેને અહિયાં પ્રકાશી;
ને પામી તારા સહુ ઇષ્ટ ધામ,
દેવોતલું અમ્રત રહો તું પ્રાચી.
સુ-દરમ

‘હરિવર ! એકું રચો જમતંત્ર ! પૃથ્વીની પ્રભા પ્રભા હો રવતંત્ર.’

મહાકવિ ન્હાનાલાલ

જન્મ:

ચૈત્ર સુદી ૫ઠ્ઠી, ૧૯૩૩
૧૬મી માચ, ૧૮૭૭

અવસાન:

‘વીરને મૃત્યુ શાં ?’

પોષ સુદ સાતમ, ૨૦૦૨
તા. ૯મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૬

૪, જુગતી જોગન્દરી

અંતિમ

મસાદી

જાતી સૌન્દર્યકુંજે સોહાગા સુન્દરી;
કલ્યાણી કોડીસી - જુગતી જોગન્દરી.

રસ કેરી રમણેમાં રમતોતી સુન્દરી
ભવતા સંસારમાર બહે છે જોગન્દરી.

ધબરાળે હૈયાર્ધારે જાતે સુન્દરી,
ઉતારાતા અખેપાત્રે પીરસે જોગન્દરી.

કલવાતા સન્નિધાન સત્તર ભરે સુન્દરી;
સુધિતો સોહાગ કામણગારો જોગન્દરી.

અમરોતી અમરબોમ અબતીમાં સુન્દરી;
જોગપાયા જુગજુગતી જલની જોગન્દરી.

૧૫૧ જાતેવારી ૧૫૫૬

દીનાસાલ દેવપતરામ કૃત

૫, સાધુસનાતકો ભૈયો

આયો આજ તોરે દારે દુષ્ણ કનેયો;
દુષ્ણ કનેયો, સાધુસનાતકો ભૈયો;
આયો આજ તોરે દારે —

દર્શન લે લે,
દર્શન રૂ-લે;

કાલકી કુંજલમે કન્દુકીભૈયો;

આયો આજ તોરે દારે

આયો આજ તોરે દારે દુષ્ણ કનેયો.

૨૭ જાતેવારી ૧૫૫૬

દીનાસાલ દેવપતરામ કૃત

તા. ૬ મી જાન્યુ-
આરીના રોજ કવિશ્રી
કાલની કુંજનમાં જુગજુ
કનેયાનેકે કંદુક બેલના
સિધાવી ગયા, એના
એક અંવાડિયા પહેલાં
એકેક કિવચને અંતરે
તેમણે સામેનાં બે કાવ્યો
કેલ્યામાં કેલ્યાં લખ્યાં
છતાં.

સિધાવો, કવિ !

તમે કવિ ! ગયા ? લીધો તમે પન્થ અનન્તનો,
લીધો જે પૂર્વજેએ ને આર્થચિત્ત પિતામહે ?
રે ! હવે ન્હાળવાના ના અમારે કદિ આપને ?
કે રહું મુણવું હાવાં તમ નિમુકત હાંસ્થને ?
સોત શારદનો ચંલ્યો ? વીણા વાણીની આપની,
બની મુંગી ? ફરી શું એ હવે ના બજવી કદિ ?
કવિ ! શું કાલકેરા આ અણુસીમ. પરાવરે,
જીવનક્ષણની લીલા તમ આજે સમાપ્તી ?

*

હા ! લીલા ક્ષણની ! કિન્તુ લીલાં કેવી લલામ એ ?
-પ્રકટી નશ્વરેથી જ્યાં શાશ્વતી આત્મની કલા ?
રસસિદ્ધ તમે સર્જી મૃદ્ધિ શોભન કાવ્યની,
જ્યાં સદા સ્નેહમાંગદ્યે વાગીશ્વરી વિરાજતી,
હિંડોળો બૂલતો અકમળોળ જેમાં વિરાટનો,
ને જહીં પુણ્યની પાળે રસસાગર દહેરતો.
હિમાળી રાત્રિમાં આપે આપ્યા કેલ વસન્તના,
જીવન ક્ષણિકે ગાયાં મીઠાં ગીત અનન્તના.
આશા, ઉત્સાહ ને નવ્ય વસન્તમંત્રથી ભરી,
આપની મૃદ્ધિને મૃત્યુ સકે શી વિધ સંહરી ?
જીવનક્ષણ કેરો એ કવિ ! વિજય છે વડો,
કે હેલામાં તરે ઘોર મહાસાગર મૃત્યુનો.
જરા કે મૃત્યુનો તેથી હોયે શો ભય આપને,
સાન્તમાં પરખ્યો જેણે પુણ્યવણાં અનન્તને ?

*

સિધાવો, કવિ ! જે માર્ગે સિધાવ્યા આર્થ પૂર્વજે,
જન્મમૃત્યુજડલા આ દેહનો ખેદ હોય શો ?
પોદી પાનખરે, પાછાં વર્ષાના વેણુનાદથી
ભગીને જીવનો, વૃદ્ધિધનને વશ વર્તતાં,
બૂનાંની ભસ્મમાંહેથી નવાને પ્રકટાવતાં,
એ માર્ગે હરિનાં પ્રેયો જતાં સૌ ઉન્નતિકે.
સિધાવો હરિના બહાલા ! સ્વીકારો હરિ આપનું,
પનોતું પ્રાણનું પદ મહેકતું જે દલે દલે.

ને અહીં ? દિવસો જાયે; વર્ષો થે વીતયે; અને,
 અવિશાન્ત ફરી રહેયે સ્મૃતિનો નિયતિક્રમ.
 ને મહાકાલ કેરા આ સાગરે કેંક ભરયે,
 આવતો, પુરુષોદ્ધ નાનામોટા થે કેંક નાયયે;
 ને ધરી નિજ હૈયામાં ગહન વ્યોમની છવિ,
 ક્ષણ બે ક્ષણ સૌન્દર્ય નભલક્ષ્મીનું દાખલી,
 જયે પુરુષોદ્ધ; રંગો થે જયે; સાગર હોરયે.
 એકલો, અવધિહોલો અણુસીમ, અનન્ત એ.
 ત્યારે થે ગુર્જરી વાણી સ્મરયે આપને કવિ !
 ગયો પુરુષોદ્ધ; તોયે આ રંગો જેતા ગયા રહી !
 મનસુખલાલ ઝવેરી

સંપાદકીય

ગુજરાતના મારીસમાજને લગતા પ્રશ્નો અત્યંત તેને ઉપયોગી થવા મળ્યું 'સ્રીજીવન' માસિક અહીંથી કવિવર્ય ન્દાના-લાલના રમરણમાં આ વિશેષાંક પ્રકટ કરે છે, એમાં એવડું ઔચિત્ય રહેલું છે. 'સ્રીજીવન'નો મુદ્દર્તવંતો પ્રથમપહેલો અંક કવિશ્રીના કાવ્યથી શરૂ થયો હતો અને તેના જન્મથી જ 'સ્રીજીવન' કવિશ્રીનાં મમતા અને અમી-દષ્ટિ અનુભવ્યાં છે. કવિશ્રીના કાવ્યથી પોતાનું ખાતું ખોલનાર આ માસિક ગુજરાતનાં અન્ય સામાયિકોને એમ કરવું સહેલું તે પહેલાં પોતાની મનસંપત પ્રમાણે પણ ઉમળકાભેર ન્દાના-લાલ-અંક પ્રકટ કરવા પડેલ કરે, એ એની કૃતચત્તાને શોભતું કાર્ય છે. બીજા આ પણ રચીકારાનું જોષએ છે કે સદ્ગત કવિશ્રી જેમ જીવનાના તેમ વિશિષ્ટ રીતે સ્રીઓના પણ કવિ હતા. નારીજીવનનાં સુખદુઃખ એમણે જાણ્યાં છે, નારીનું ગૌરવ એમણે ક્યું છે, રસિકા, પત્ની, કુલયોગિની અને સદ્ધર્મચારણી તરીકેના ધર્મ કવિશ્રીએ બાવથી પ્રભાપ્ત છે, અને મધકરતા રાસના પોતાના વિશિષ્ટતમ કાવ્યસંપત્તિ તો કવિશ્રીની ગુર્જર કન્યાઓને અને રમણીઓને અમોલી ભેટ છે. સ્રીઓનું માસિક સદ્ગત કવિવર્યને પોતાની બાવબરી અંજલિ આપવા માટે એમાં આથી કોઈને જરાય નવાઈ લાગવી જોઈએ નહિ.

'સ્રીજીવન'ના આ વિશિષ્ટ અંકનાં સંપાદકો તરીકે અમારાં નામ પસંદ કરવામાં તેના નિયતા સંપાદક અને વ્યવસ્થાપક શ્રી. મનુભાઈ જોષાશીએ અમારી મુખ્ય લાયકાત

કવિશ્રીની સાથેના અમારા અંગત અને કૌટુંબિક બની ગયેલા સંબંધમાં જોષાશી, એમ અમે માનીએ છીએ. કવિશ્રીનાં વત્સલ પ્રેમ અને મમતાનો લાભ મેળવવા તેમજ એમના વ્યક્તિત્વના એક શુદ્ધ, મીઠા, સુખમ પાસાનું નિકટ દર્શન કરવા અમે બાગ્યશાળા રૂપાં છીએ, એ વાત હકીકત તરીકે સાચી છે. એથી જ શ્રી. મનુભાઈએ આ વિશેષાંકના સંપાદનની વાત મૂકી લારે, એ રીતે કવિશ્રી પ્રત્યે કંઈકે કાણુમુક્ત થઈ શકાય એ ખ્યાલે, એ રચીકારી લેતાં અમને બહુ સંકોચ નથી થયો.

'સ્રીજીવન'નો આ 'મહાકવિશ્રી ન્દાના-લાલ રમૂતિ-અંક' પ્રકટ કરવાનો પોતાનો સંકલ્પ તો શ્રી. મનુભાઈએ સમર્પિને આરે કવિવર્યના દેહને હજુ અસ્થિરપણે નહોતો થયો તે વખતે અમને જણાવેલો. આ નહિ, ત્રયો અંક એમને તો આવો રમરણાંજી બનાવવો હતો. પણ એ બહુ ઉનાવળ થશે અને સારા લખાણુ દીક પ્રમાણમાં એટલા થોડા સમયમાં મેળવી નહિ શકાય એ ડર અમે વ્યક્ત કરતાં એમણે આ પ્રકટ થાય છે તે અંક પર એ રાખ્યું. આમ છતાં સમયમર્યાદા નહીં તો છે જ. જેમ અમને તેમ લેખકોને ય તે નહીં હશે એમ લાગે છે. અમુક સમયમાં ધાર્યું કામ આપવાને હજુ આપણો અભ્યાસી લેખકવર્ગ દેવાયો નથી. અપેક્ષા રખાય તેમનાં ને તેવાં લખાણુ-ધાર્યો પ્રમાણમાં મેળવી શકાય નથી, એમ આ અંક પુલસો છે. એ સાથે સ્પષ્ટ રીતે સતોષજનક હકીકત એ પણ છે કે કવિશ્રીના અનેક જાણીતા અને અનુભવ પ્રદર્શકો અને અભ્યાસીઓએ ઉમળકાભેર પોતપોતાનાં રમરણુ, અંજલિઓ ને લેખો મોકલી આપી આ અંક પૂરતી તો સંપાદકોની ઝોળા-છલકાવી દીધી છે.

મધુ ત્યાં નડ્યો કાગળ નિયમન ધારાએ અનિવાર્ય બનાવેલો રચલસંકોચ. પૃષ્ઠસંખ્યા મર્યાદિત હોઈ કેટલાક લેખોને છેલ્લી ધડીએ

મહા + વિ શ્રી જ્ઞાનાલાલ જાનુ. ૫૬
જલસાત શ્રી ગુરુરાતન ને પાડે
પડે તે મોજે કી પુરોશી માપ તેમ
નથી. રાહિયે દુરા. એમણે ગુરુરાત
જાનુ. ૫૬ રૂંદો. સારી છે અને
નવનુવેશના ને પ્રેરણા આપે છે
એમણે મુતો એ મુતુલ્ય વારસે
મલિયે માંડી. બુદ્ધિ માંડી પુરો
પ્રેરણા આપે છે. જેવર એમણે
આત્માને શાંતિ આપે

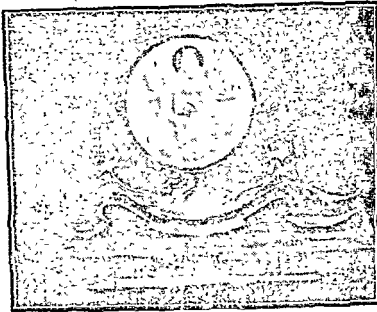
૫-૧૫ માં
પડે -

જ્ઞાન અગ્રી શકાયું નથી, અને કેટલાકને
એમાંનું વકનબ્ધ અક્ષત રાખી ટૂંકાવવા પણ
પડ્યા છે. માર્યની પ્રતિપદાએ તો અંક બહાર
પાડવાનો હતો, એટલે કેટલાંક લખાણ મોડાં
પણ પડ્યાં છે. સમય અને રથલ ઉભયના આવા
સંશયને આગળ ધરી જે લખાણને રચાન નહિ
અપાયું તેમ ટૂંકાવવાં પડ્યાં તેના લેખકોની
અમે ક્ષમા ચાહીએ છીએ, અને આ અંકને
આટલા ટૂંકાં સમયમાં તૈયાર કરી આપવામાં
પોતાનો કાળો આપનાર સર્વ કવિશ્રીના ગુણા-
નુરાગી સાહિત્યરસિકોનો ખરા હૃદયથી આભાર
માનીએ છીએ. સંપાદકોને પોતાને ય તેમના
વ્યવસાયની આજ અરસામાં પૂરું દબાણ
કરતી કામગીરીની ઉપાધિએ ધાર્યું કામ
આપવા દીધું નથી. પણ એની વરાળ ક્યાં
કાઢીએ? માત્ર, એમની પાસેથી અપેક્ષા હોય
હોય એટલું આમાં ન મળ્યું જેમને જણાય
તેમની આગળ રજૂ કરવા પૂરતા જ ઉપલા
શબ્દો છે.

અંકમાંની સામગ્રીના વિષયની દૃષ્ટિએ ત્રણ

વિભાગ પડી જાય છે. કવિશ્રીના વ્યક્તિત્વ
તથા કવનને અપાયેલી અંજલિઓ, તેમની
કૃતિઓ પરના તેમજ સમગ્ર સાહિત્યમેવા મુલ્યવા
મયના અભ્યાસલેખો, અને તેમના સંપર્કમાં
આવેલા અનેકોમાંથી કેટલાકનાં સંસ્મરણો.
એ ત્રિવિધ લેખસામગ્રીની ગોઠવણી પણ થોડીક
સામિપ્રાય છે, એમ આથી જણાશે. આશા
છે કે આ અંક કવિશ્રીના વ્યક્તિત્વ તેમ
કવનનો થોડોખણો પણ પરિચય કરાવી જશે.
બાકી તો, અમે સારી પેઠે અણીએ છીએ
અને માનીએ છીએ કે એક મારમાં લખાણો
મંગાવી તૈયાર કરાવે તો અંક ધણી ધણી
રીતે અ-સામાન્ય એવા કવિનર્યના વ્યક્તિત્વને
તેમ તેમની ગુરુરાતનું મોં કાયમ ઊજળું રખા-
વશે એવી મહત્વવતી સાહિત્યમેવાને પૂરતો ન્યાય
તો શુ, ગુણાંજલિ ય આપવા બસ નથી. અંગત
રાગદોષ, અનભ્યાસ, વેવલો અવેશબુદ્ધિ
અને તેમજેથી નિંદકવૃત્તિ એ સર્વના
સંરપથથી મુક્ત એવા અધિકારી સાહિત્યરસિકો
અને અભ્યાસીઓના એકમના અને સન્નિધ

બ્રાહ્મણસભામાં ઠવિશીને અર્પણ થયેલું માનપત્ર.

મરા સરસ્વતી વીણા રણુક્તી હતી લેખની અનુરૂપે (વેણુવિદાર).

સહકારના ફળ જેવો, બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મી જ્યેષ્ઠ માસની પૂરી તૈયારી માગતો, ગુજરાતમાં વિદ્વતા, સાહિત્યભક્તિ અને ગુણગુણનું એકી-સાથ દર્શન દરાવતો સમારકમ થઈ જાય એવો આપણી આશી રહે. એવા અર્થની જરૂર બીજી રહે જ છે, એ વાત તરફ ધ્યાન ગુજરાતી, અને ગુજરાતના સાહિત્યકારો તો ખાસ, આખી માંથી રહે તેમ નથી.

અને એવા એકાદ સમારકમ અર્થથી કંઈ બોલું પતી જાય છે? કવિઓના નામને અને કામને ધ્યાને અને ગુજરાતને શોભે તેવું એમનું કાંઈ બળ્ય સમારકમ પણ ગુજરાતે કરવું પડશે. એ માટે અમદાવાદમાં સભા બરાઈ ગુજરાત-વ્યાપી એક સમારકમ સમિતિ ચૂંટાઈ છે એ ખુશીની વાત છે. ગુજરાત ગુણબોધિગણ છે એ ઠવિશી કહેતાં યાદના નહિ. એવો એમને ગુજરાતની ગુણગુણ પર વિશ્વાસ દતો. એ વિશ્વાસ અરથાને નહોતો એ સાબિત કરી આપવાનું ગુજરાતને માથે દેવે રહે છે.

બ્રહ્મીભૂત કવિવર્ધને આ અંકમાં લખનાર સૌના જેવી અમારી ય અંગલિ આ રીતે આપવાની તક આપવા સાડુ 'શ્રીજીવન'ના સંપાદક શ્રી. મનુભાઈ જોધાણીનો અને આભાર માનીએ છીએ.

અનંતરાય મ. રાવજ

ઈન્ડમતી મહેતા

શંકરદાસ શાસ્ત્રી

કવિશીના આશીર્વાદથી શરૂ થયેલું 'શ્રી-જીવન' માસિક આ રૂઢિત-અંક ઠાઠી પોતાનું ઝગમગ ચત્કિચિત્ત અદા કર્યોનો સંતોષ અનુભવે છે. સાધન, સમય અને સરકારી નિયમન એ બધાં કારણોને લઈને આ અંકમાં અમે ધાંધો નોટલું કરી શક્યા નથી, તેનો અમને અશ્વેસ રહે છે. આ અંકમાં સંપાદકો મારા આત્મીય હોવાથી તેમનો આભાર માનવાની રૂઢિ સાડુ રાખવી કે કેમ, એ પ્રશ્ન છે—જ્યાં આભાર તો માનું જ છું. મનુભાઈ જોધાણી

માગ બેળવ્યો હતો, એક હતા નરસિંહરાવ. બીજા હતા કવિવર ન્દાનાલાલ. નરસિંહરાવે 'હ'કાર આપ્યો હતો. કવિવર ચંદ્રી ને શુકી આપ્યાં હતાં. પોરટલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના ચિરસ્તે-દાર—ધણું કરીને કોષ મિ. શાહ કરીને હતા, તેમણે અમારા છ ઉમેદવારોના પ્રશ્નો તપાસ્યા, ત્યારે મારી તો સામે જ બેઠા રહ્યા : 'મિ. જોશી—' તેમણે ઉતાવળે કહ્યું : 'તમને ગણિત ને અંગ્રેજી તો ઠીક, પણ ગુજરાતી બી નથી આવડતું ! તમે હવે જમ શકો છો—જે ખોલાવવા પડશે તો કામળ લખીશું.'

આ ગુજરાતીમાં નાપાસ થવાનું કારણ એ હતું કે 'જ્યહારે' ને 'ત્યહારે' વાંચીને શાહને તો ખિચારાને નાકમાં દમ આવી ગયેલો. આ 'જ્યહારે' અને 'ત્યહારે' શું ? એ વખતે સાહિત્યમાં એ છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશન ગણાતી ને છેક 'અપ-ટુ-ડેપ્ટ' ગણાવા માટે મેં એ વાપરેલાં, પણ ત્યાં તો એમાં ચોકડી જ માટે આવ્યા !

તે દિવસે સાંજે સદરમાં એક લીલી જાળીનું મકાન ટેખાડીને મારા યજમાન ડો. નરભે-રાએ કહ્યું : 'આ મકાન જેવું ? ત્યાં કવિ ન્દાનાલાલ રહે છે !'

પણ કવિવર ન્દાનાલાલે જે અદશ્ય અસરથી પોરટલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે આ નિબંધતા મેળવી આપી, એવી જ અદશ્ય અસર એમણે સાહિત્યસર્જનમાં પણ આપી.

પહેલાં થોડાંક કાળે લખાયાં, તેમાં કલાપી અને કવિવરની સ્પષ્ટ છાયા હતી. પણ ખડુ જ ટૂંકા સમયમાં આકૃષ્ટિતાનો પ્રદેશ હાથમાંથી છૂટી ગયો—અને શી રીતે એ તો અત્યારે પણ ચોક્કસાધથી કહેવું મુશ્કેલ છે—પણ ટૂંકી વાર્તા ઉપર મન હોડ્યું ને કેટલીક વાર્તાઓ લખી અને ફાડી નાખી ! તે પહેલાં લખાયેલી એ લાંબી નવલકથાઓ—'અવધૂત એમ. એ. એલએલ. બી.' અને 'કંથાકુમારી' વર્ષો સુધી સચવાયેલી હતી—કદાચ હજી પણ ક્યાંક

પડી હશે ! આ બન્નેમાં કવિવરની છાયા છે. સંસ્કૃતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાન્તનું પણ મિશ્રણ છે. ગુજરાતીમાં તે વખતે છપાતી 'મહાન્ત મહારાજનું મિશન' એ લાંબી સળંગ નવલ-કથાએ એની ગ્રેસણા આવી હોય તો ના નહિ. પણ તે પછી એક લાંબી હૂબકી મારી ગયો—અને અમદાવાદ આવ્યો તે અરસામાં જ 'લખવું' શરૂ કર્યું.

ત્યારપછી તો છેક અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૯૨૪ના મે' માસમાં કવિવરને હડીમાઇની વારીમાં તે રહેતા ત્યારે પહેલવહેલો મળવા ગયેલો. પ્રત્યક્ષ પરિચય તો આ જ પહેલવહેલો. એ વખતે કવિ મોગલ જમાનાનાં નાટકો લખવામાં મશગૂલ હતા. પણ કાઠિયાવાડના એજન્સી એજ્યુકેશનલ ઓફિસરના વેભવ ઉપર એ વખતે સ્પષ્ટ રીતે મરીબીનાં યીમર્ગ ચર થયાં હતાં, પણ એ જાણે કોંઈ જ ન હોય તેમ કવિવરે તો આખો મોગલ જમાનો ઉખેળ્યો હતો. મને ઘણી વખત થાય છે કે કવિવર સારામાં સારું નાટક છેલા મોગલ શહેનશાહનું લખી શક્યા હોત. એમના કાર્યક્રમમાં ધણું કરીને એ હતું પણ ખરું. એ નાટકો લખવા માટે કવિવરે જે મહેનત હિાવેલી તે બરાબર યાદ છે. ઇતિહાસ મને પણ થોડાંકણો પ્રિય—એટલે એમાં એમનું પૂરેપૂરું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ થયું—એમાં કેટલી તપશ્ચર્યા એમણે ફેરેલી એ અનુભવ વિના સમજવું મુશ્કેલ છે. પછી ઇતિહાસનો રસાસ્વાદ આપનાર લવણ વિના જ ચલાવવું હોય તો ગમે તેમ લખી શકાય ખરું.

*

એક વખત હું કવિને મળવા ગયેલો. આર્થિક રિયલિટીના ઘેરા ઓળા ન્દાનાલાલ ઉપર ઊતર્યો હતો—પણ તેમાં રહેલો 'કવિ' તો 'મહાકવિ' ને પંથે પ્રયાણ કરતો હતો. એ વખતે એમણે મરતકવિ વિષે જે એક રસદાર દુયકો ફેલ્યો એ એમના પોતાના

જીવનનો પણ લોતક હતો. એ પણ પહેલાં પોતાની શૈલીમાં મસ્ત કવિ હતા—અને પછી જ જીવનનાવના સુકની રહેતા. હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે પાસે ત્રિચુવન મસ્તકવિનું ‘કલાપીનો વિરહ’ પડેલું હતું. હમેશના એમના નિયમ પ્રમાણે ‘આવો ધૂમકેતુ—’ અને પછી ખીજું વાક્ય ‘અરે—ખા-મ્!’ એ એમના સત્કારનાં સહજ સોપાન હતી. કવિએ કહ્યું કે મણિભાઈ બશબાઈ ત્યારે વડોદરામાં દીવાન હતા ત્યારે તેની પાસે હરિલાલ હપ્પે દુવની બલામણુ લખને મસ્તકવિ મળવા ગયેલા. મસ્તકવિ ગયા ત્યારે મણિભાઈ ઘેર તો હતા—પણ વડોદરા સરકારના દીવાનગીરી જેના માથા ઉપર, એને એક ક્ષણની પણ નવરાશ કેવી? તે છતાં અનેક માણસો વચ્ચે વીંટાયેલા દીવાને કવિને સત્કાર તો કયો તે કોઈ કાવ્ય સંભળાવવા કહ્યું. મસ્તકવિ પણ ઓલિયો માણસ હતો. તેણે કહ્યું: ‘ના. એમ સંભળાવાય નહિ!’ એક કારકુન પાસે બેઠો હશે, તેને તો આ નકારમાં જ પોતાના ‘પ્રમોશન’ નો નાદ સંભળાયો. કષ્ટક હતાપણથી તે બોલ્યો: ‘કોને ના પાડો છો એ ખબર છે?’ સામેથી જવાબ આવ્યો, ‘હા, હા, એટલી ખબર નહિ હોય? ના પાડું છું વડોદરાના દીવાનને!’ પણ મણિભાઈનો સાહિત્યપ્રેમ તો સો ટચના સોના જેવો સાચ્યો હતો. વળી પોતે ગુણગ્રાહી સંગજન પણ હતા. બોલ્યા, ત્યારે ‘કવિ! શું ફરીએ તો તમે કાવ્ય સંભળાવો?’ મસ્તકવિએ જવાબ વાળ્યો: ‘આપ એકાંતમાં હોય, નિરાંત હોય, ને બેઠા હો ત્યારે આ વસ્તુનો આનંદ આવે! આવી રીતે કાંઈ કવિતા સંભળાય?’ મણિભાઈએ તો ખરેખર એક ‘પાટી’ ની ગાદવણુ કરી. લાગતાવળગતા મંત્રો આવ્યા. અને તેમાં કવિને માનથી બોલાવ્યા. કવિ પણ ત્યાં ખીલ્યા. ત્યાર પછી મસ્તકવિને તેમણે રૂ. ૬૦ની નોકરી પણ અપાવી હતી—પણ કવિ મસ્ત એ મુક્ત પંખીના ગાન જેવી પ્રકૃતિનો સાચો ફકીર હતો. તેણે આ નોકરી પાછળથી છોડી

દીધી હતી.!

મસ્તકવિને ભાંગ પીવાની ટેવ હતી. રોજ-કેટલાં આવે ત્યારે ઉતારો તો કવિ-હાના-લાલને ત્યાં જ હોય. એક વખત બાઈ પાસે ભાંગ માગી. સ્વામિનારાયણનાં સુસ્ત અનુયાયી બાઈ તો ભાંગનું નામ સાંભળીને જ બકડક્યાં! ‘ના—એવી કોઈ વસ્તુ અમારે ત્યાં નહિ! આ એક બાખતમાં મર્યાદા પાળવાની!’

કવિવરે વાંતવાતમાં કહ્યું કે એ બનાવો પછી મસ્તકવિનો સ્વભાવ પણ એવો ટેકીસો કે કોઈ દિવસ અમારે ત્યાં ફરક્યા નહિ. ત્યાર-પછી મેં ‘કલાપીનો વિરહ’ છપાવેલું, મૂક તપાસ્યાં, મદદ થાય તે કરી, પણ મસ્તકવિ ગયા તે ગયા, કોઈ દિવસ પછી અમારે ત્યાં ભિતથી નહિ.

એક દિવસ—ઘણું કરીને ‘ગન્યુ. ૧૯૨૭ હશે—ઘેર આવ્યો ત્યાં ટેબલ ઉપર ચિઠ્ઠી પડી હતી. કવિવરે મળવા બોલાવ્યો હતો. તરત જ ગયો. કવિવરે સોરઠી તવારીખના થર—એ બાપણુ તૈયાર કરેલું તે હાથમાં મૂક્યું. કચ્છના રા’, જૂનાગઢના રા’ ને ઇજ્જતના પણ રા’—એ વિષે એક જૂની ઐતિહાસિક માહિતી મારી પાસે હતી તે કહી. સોરઠી તવારીખમાં—અહાલિદીન કોથેજ વિષેના ઉલ્લેખમાં કાંઈ બૂલ નથી એ જાણવા માટે જ મને તેડાવેલો. પોતાનાં બાપણુ વિષે કવિવર કેટલા સચેત રહેલ છે એનું આ એક ઉદાહરણ છે.

કવિવર ન્હાતાલાલનાં અનેક સંસ્મરણો ગુજરાતીઓના હૃદયમાં ડેરડેર પડેલાં હશે. એ તમામને અતિશયોકિત વિના એકંત કરવાનો પ્રયાસ થાય તો એમાંથી કવિવરની એક સત્વશક્તી વ્યક્તિ પ્રકટ થાય. છેલ્લાં વર્ષોમાં કવિવરને ગુજરાતે માન આપ્યું—અને એને પિછાનવાની વૃત્તિ પ્રકટ કરી. પણ પોતાના કવિને ખરું માન આપવાનો સમય તો હવે આવે છે—એ ગુજરાતે બતાવવું રહ્યું.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ ગતાંયુ થયા પણ
છતાં તેના અક્ષરદેહને કાળ જરા પણ ફીણુ
કરી શકનાર નથી; એમ સકળ ગુજરાત એક-
અવાજે ગરજ રહેલ છે.

હલપતરામ કવિનો સ્વૃણ દેહ મહાશૂતો
સાથે બળ્યા પહેલાં તેના કવિપુત્રે અક્ષરબક્તિ
અને ગુજરાતપ્રેમ : પોતાના યુવાન હૃદયમાં
અડમ શ્રદ્ધાથી પધરાવી દીધાં હતાં. કવિ
ન્હાનાલાલે પ્રસંદ કરેલું સાહિત્યનામ તેના
હૃદયના ઊંડા બાવનો નિર્દેશ કરનારું છે એટલું
જ નહિ, પણ તેના જીવનની દરેકે દરેક ક્ષણે
પ્રત્યક્ષ થયેલાં પ્રેમથી સંપૂર્ણ રીતે સાર્થ
બનેલું હતું. ન્હાનાલાલના હૃદયમાં પુનિત પ્રેમના
એવા તો અગાધ પાતાળકૂવા વસી રહ્યા હતા કે
તેમાંથી જોસખંધ નીકળતા પ્રેમસીકરેના
કુવારા અખંડ પ્રવાહે અને અતૂટ
અતિથી અગ્ન્ય પાતાવરણ ફેલાવી રહેતા.
ન્હાનાલાલના ઉગ્ર સ્વભાવ અને ઘોષ જેવા
વાદપ્રધારોને લીધે સામાન્ય વિચારકને બૂલયાપ
ખાવાના પ્રસંગો પુષ્કળ મળતા એ ખરું જ
હોવા છતાં એ પણ ખરું જ હતું કે ન્હાના-
લાલના હૃદયની ઊંડામાં ઊંડી યુદ્ધાઓમાં
તો અખૂટ, અમાપ, વિરમયકારક પ્રેમ—નિર્મળ,
પવિત્ર, મધુર, અને તેથી અત્યંત પાવનકારી
પ્રેમ—સમર બરાયેયો જ રહેતો.

હિમતા, ક્રોધ, અને રોષની ક્ષણે પસાર
થયા પછી તો સૌમ્ય અને શાંતિપ્રદ પ્રેમ
પ્રકટી રહેતો. એટલું જ નહિ, આગોના
અતિરેકને સમયે પણ તોફાની સાગરનાં ઊંડાં
તળિયાંમાં હોય તેવી અગ્ન્ય શાંતિ ન્હાનાલાલના
હૃદયમાં માલમ પડતી એ તેના જીવન અને
સ્વભાવની પરીક્ષા કરનારને સ્વીકાર્યો વિના
આલે તેવું નથી.

વિશ્વપ્રેમની, અદેહપ્રેમની, બક્તિભયી
પ્રેમની જ સેવામાં જણે આપું જીવન આતારી
નાખ્યું હતું, તેવા કવિશ્રી ન્હાનાલાલના

પ્રેરણાની પરખ

શ્રી. હિમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા

અભ્યારીઓ જોષ શકશે કે ગુજરાતના આજ
સુધીના કવિઓ અને લેખકો જોને સેવા કહી
ખયા છે, કહી રહ્યા છે, તે બધામાં ન્હાનાલાલની
સેવા પણ બદુમ્મયવતી અને ફળવતી બની રહી છે.

ન્હાનાલાલના રાસો, તેમનાં મધુરાં ગીતો,
તેમની ઊંચી કલ્પના અને તેમની અદુમાન્ય
પાત્રપરપરા આ બધાં સર્જનોથી ગુજરાત
ખરેખર ધન્ય થયેલું છે જ. પણ તે બધા દ્વારા
અનુપમ પ્રેરણાની જે અગ્ન્ય શક્તિ ન્હાનાલાલે
દર્શાવી છે એ તો બદુ ઉચ્ચ પ્રતિભા છે.
એટલું જ નહિ, અતન્ય અને અજોડ જ છે.
એટલું જ નહિ પણ તે સર્વ રીતે જુદી પડતી
અને સકળ જનતાને અત્યંત ઉપકારક છે.
તેનો નાનો મોટો ગમે તે લેખકો, રાસ,
કાવ્ય, ગીત, નાટક, વર્ણન, ચિત્ર કે કથા—ગમે
તે પ્રતિનો તેમનો લેખકો—અને વાંચ્યા પછી
વિચારી જુઓ કે લેખના વાંચ્યા પછી, તમે
પહેલાં હતા તેવા જ રહ્યા છો?—કે તમારા
મનમાં, મગજમાં, વિચાર અને કલ્પનાની
ઝુકેઝુકે રેખામાં તમને એવી અસર થઈ છે,
કે કેમ જણે તમે કાંઈક બદલાઈ ગયા છો.

તમારા જીવન અને તમારા વિચારમય આત્માને કંઈક એવો પક્ષો મળી ગયો છે—કોઈ અજબ જાતનો ઝણકાર તમારી નસોને દ્રઢાવી રહ્યો છે, કોઈ નવો રસ અને નવો પ્રકાશ તમે અનુભવી રહ્યા છો—કોઈ અનેરી પ્રેરણા તમને ચેતનમય, પ્રકાશમય, કલ્પનમય બનાવી રહી છે, એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.

ન્દાનાલાલે સુંદર વર્ણન કર્યું છે, 'મધુરાં ગીતા ગાયાં છે, ગગનવિહારી અને દિવ્ય ઉડ્ડયનોથી ભરેલાં કલ્પનાભર્યાં કાવ્યો આપ્યાં છે, પવિત્રમાં પવિત્ર મહાયોગીઓ જ સેવી શકે એવા આદર્શો ખડા કર્યા છે, વિશુદ્ધતમ સંસ્કારોથી જીવનને ઉગ્મળી રહ્યાં હોય એવાં પાત્રોનું આલેખન કર્યું છે. છતાં આ બધી કૃતિઓ—પરમવિભૂતિભરી કૃતિઓ—થી તેણે ગુજરાતને—ગુજરાતી જીવનને—કરેલી અસર કરતાં પણ તે બધી કૃતિઓ વાચકને જે જીવંતી પ્રેરણા આપી રહી છે તે અરેખ્ય બીજા કોઈ પણ લેખકે કે કવિએ કરેલી અસર કરતાં ઘણી વધારે, ઘણી જોડી, ઘણી મન્યન અને ચિન્તનકારક અસરથી ગુજરાતને શક્તિશાળી અને પ્રતાપભર્યું કરી રહેલ છે.

ન્દાનાલાલને કોઈએ પ્રેમના પેગમ્બર કહ્યા હતા એમ સ્મૃતિ યાદ અપાવે છે. પ્રેમના પેગમ્બર તે અવશ્ય હતા—પરંતુ તેના પ્રેમમાં પાર્થિવ કે પાશવી તત્ત્વો ક્યાંય પણ અંશભાગમાં પણ દેખાય એવું નથી. મનને એવી તો જીવંતી ઠોઠિની દક્ષાવાળું મોનું છે કે પવિત્રનાના, સંસ્કારના, નીતિનાં જીવ્યાં શિખરેથી તે મન કદી પણ ચલિત થયું નથી. જીવનમાં દૃઢતા ન હોય, જીવનમાં નિશ્ચય ન હોય, જીવનમાં નિશ્ચલતા ન હોય અને જીવનમાં અનન્ય ભક્તિ ન હોય, તો તેવા જીવનમાં પ્રેમ, સ્નેહ, આત્મભોગ કે ઉત્તમ વિલાસની પાત્રતા જ ન હોય—તેવું જીવન ગમે તેટલું સુખી કે ગમે તેટલું ભાવભર્યું, કે ગમે તેટલું સંતુષ્ટ હોય, તો પણ તેવું જીવન પામર-અસંત પામર ગણવું

જોઈએ. પામર જ નહિ, પણ પતિત અને તેથી પરિહતંબ્ય જ ગણવું જોઈએ, એમ ન્દાનાલાલનાં વાચનમાંથી આપણને બાન લાગે છે—બોધ મળે છે.

પ્રેમને માટે આટલી જીવંતી ભાવના ન્દાનાલાલની દરેકે દરેક કૃતિમાં પથરાઈ રહી છે. પ્રેમપાત્રોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માટે જુદા-પણ જુદા શકે એ ક્ષણ માત્ર પણ અદેશી જીવને તેવાં ન્દાનાલાલનાં પ્રેમપાત્રોમાં એક પણ માલમ પડશે નહિ. 'પરણું એટલે પ્રણતામાં પગલાં માંડવી' એ નેટલું સ્ત્રીઓ માટે ખરું છે તેટલું જ પુરુષો માટે પણ ખરું છે.

કન્દુકુમારમાંની જોગણ, જ્યાં-જ્યાં તમાંની જ્યાં, વસન્તોત્સવનાં જીવન યુગલો, કાવ્યોમાં આલેખાયેલ યૌવના-સૌભાગ્યવતી વગેરે સ્ત્રીઓ—એ બધાં ગુજરાતને પાવન બનાવનાર શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ છે. તે અમર પ્રેમીઓ. ગુજરાતને અનન્તકાળ સુધી ઉત્કૃષ્ટ પ્રેરણા આપ્યા કરશે, એમાં કોઈ પણ ગુજરાતીને શંકા નથી જ.

સ્ત્રીપાત્રોના નેટલાં જ પ્રેરણાદાયી પુરુષ-પાત્રો પણ ન્દાનાલાલે ઘણી કુશળતાથી, ઓજસભર્યો પ્રસાદથી અને પ્રકૃષ્ટ ભાવયુક્ત-સચોટતાથી આલેખેલાં છે—દૃઢાય તે પાત્રોમાં પ્રતાપ કે પ્રભાવનું પરિમાણ સ્ત્રીપાત્રોમાં છે તેટલું જ ઉચ્ચ કોઈકને ન લાગે—પણ તે પાત્રો પણ બધાં જ આબેહુલ જ નહિ પણ બહુ આકર્ષક, બહુ પ્રશંસનીય અને બહુ ઉચ્ચ ઠોઠિના મહા આત્માઓ છે, એ તો કબૂલ કરવું પડે જ.

શ્રીકૃષ્ણને ગુજરાતી તરીકે ઓળખાવીને તે મહાન તત્ત્વવેત્તાના પરમાત્મસ્વરૂપને સમજાવવા સાથે એક મહાન નર તરીકે, રાજ-પુરુષ, લડવૈયા, દેશને સમૃદ્ધ બનાવવાની આવડનવાળા, સોનાના ઢગલા સાથે શાંતિમય અને સુખમય જીવનના લાભ આપી પ્રગ્નને પરમસતીય આપનારા અને રાજ્ય, સંસાર

રેન ઢળે ઘનઘોર,

જગમાં,

રેન ઢળે ઘનઘોર,

શઠ ઘેરાણું અંઝાવાતે,

નાવ ડળે મજધાર;

દિશા ભરીને પ્રલયો ગંગે,

કાળ વહે હુંકાર :

જગમાં,

રેન ઢળે ઘનઘોર.

આહ ઉઠે ના, અશુ વહે ના,

નેણલે ન કંકુકાર;

દિલનાં દડપન-આતમ તડપન

વઢને ન એક ઝંકાર :

જગમાં

રેન ઢળે ઘનઘોર.

તવ પગલે

શ્રી. આનંદ

*

દૂર-દૂરે નૃપુર રણુકે, ને

તાંડવ શબ્દ શમાય;

કાળગિયા ઉરનારણિયે,

પ્રેમની જ્યોત જ્વાલ :

તવ પગલે

તેજ છલે કંઈ ઓર;

છવનપથે

તેજ ઢળે કંઈ ઓર;

ઉરકમલે

તેજ ઝળે કંઈ ઓર.

[પચાસ ઉપરાંત વર્ષોની અવિરત સાહિત્યસેવા કરી કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ આંખ મીંચી કે તરત તેના સુપુત્ર કવિવર ન્હાનાલાલે યુગ્મરીકુંજે પોતાની કવિતાથી મળવવા માંડી તેય પચાસ ઉપરાંત વર્ષો સુધી. જગતના સાહિત્યોના ઇતિહાસમાં એક જ ધરના પિતા-પુત્રની સેા ઉપરાંત વર્ષની એકધારી સાહિત્યસેવાના દાખલા અત્યંત વિરલ છે. એથીજ દલપતવંશની ૧૧૧ વર્ષની સાહિત્યસેવાનો કૃતગુભાવે ઉત્સવ યુગરાતમાં ઉજવાયો હતો. આશ્ચર્ય વધુ આનંદજનક હકીકત તો એ છે કે દલપતવંશની સાહિત્યસેવાનું કવિશ્રી ન્હાનાલાલના અવસાનથી પૂર્ણવિરામ આવતું નથી. એમના પુત્ર શ્રી. આનંદનું ઉપર છાપેલું તેમણે આયોજીતસુધીમાં લખી રાખેલાં સોએકમાંનું એક કાવ્ય દલપતકુળની સાહિત્યસેવા જે પૂરી કરી ત્રીજી પેઢી સુધી પહોંચી હોવાની વધામણી ખાય છે. —સંપાદકો]

અને સમાજને સુધારનાર અને દોરનાર હોવા છતાં, જાદવારશીનો સમય આવ્યો ત્યારે તેણે પરિણામને અજ્ઞ અનોનિઅદથી સહન કરી લેનારા—પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને ન્હાનાલાલના લખાણ પહેલાં યુગરાત નહોતું જાણતું એમ નહિ—છતાં પણ ન્હાનાલાલનાં લખાણ પછી સદૃશ યુગરાત શ્રીકૃષ્ણને વધારે અમત્વથી અને વધારે ઊંડાં ભાવથી સમજવા લાગ્યું એમ તો કહેવું જ જોઈએ.

શ્રી. સયાજી માયકવાડ, યુગરાતના તપસ્વી. જયન્ત, દલપતરામ, પદિધાર, જેવાઓને ન્હાનાલાલે યુગરાતી સાહિત્યમાં અને યુગરાતીઓના હૃદયમાં અમર કર્યો છે. અને તેવી જ રીતે અકબરશાહ અને રાગરાગેન્દ્ર એકવડને પણ ન્હાનાલાલે યુગરાતને સરસ રીતે ઓળખાવ્યા છે. આ બધાં પોતે યુગરાતી વાચકને અજ્ઞ જાતની પ્રેરણા આપી વાચકના છવનને ધન્ય બનાવે છે; વાચકની ભાવનાઓને

મહત્વાકાંક્ષી બનાવે છે—વાયકને મહાન નરોના જીવનમાંનું પ્રેરણાસામર્થ્ય સમજાવે છે.

ન્દાનાલાલનાં પાત્રો જેમ પ્રેરણામૂર્તિ છે તેમ જ ન્દાનાલાલની લેખનશૈલી પણ અનેરી પ્રેરણાઓ આપનારી છે. સાહિત્યનો આત્મા અમર છે, તેમ સાહિત્યનો દેહ પણ ચિરંજીવ અને અનન્ય સૌંદર્ય ધારણ કરનારો છે.

છદોના સરવાળા-આદ્યાકી કરનાર ઘણું કરી ન્દાનાલાલ પહેલા જ છે. સમયદૃષ્ટિએ પહેલા છે તેટલું જ નહિ, ગુણ અને સફળતાની દૃષ્ટિએ પણ તે હજી સુધી પહેલા જ છે. ત્યારપછીના કવિ, લેખકોએ ન્દાનાલાલે બતાવેલ નવા માર્ગે પંચાણ શરૂ કરી દીધું છે. અને તેની શૈલીમાં કોઈ કોઈ કવિ તો સારો-વિજય પણ મેળવી ચૂક્યા છે. હંદરચનામાંથી મજેલી પ્રેરણાથી પછોની પેઢી ઉપકૃત થઈ છે—પરંતુ ન્દાનાલાલની ડાલનશૈલીમાંથી નીકળેલાં પ્રેરણા-કિરણો હજી સુધી કોઈ લેખક સફળતાથી ઝીલી શક્યા નથી. 'ડાલનશૈલી'નું લખાણુ પદ તો નથી જ. પણ તે લખાણુ ગદ્ય પણ ન જ કહેવાય—જે પ્રજ્ઞાલિકાથી અને જે નિયમો અને સર્વમાન્ય પરિપાટીથી ગુજરાતી ગદ્ય લખાઈ રહ્યું છે—તેની જાતનું ગદ્ય પણ ડાલન-શૈલી નથી જ. પદ અને ગદ્ય ન હોવાથી તેને અપદ્યાગદ્ય નામ અપાયું છે, એ તો કોઈ રીતે મળે જીતરતું નથી. નકારવાચક નામથી ઓળખાય એવું એ લખાણુ નથી—એ લખાણુમાં કવિત્વ છે, એ લખાણુમાં ભાવ છે, એ લખાણુમાં પ્રસાદ છે, એ લખાણુમાં માધુર્ય આવે છે, એ લખાણુમાં ચોક્કસ પ્રકારનો લય માલુમ પડે છે—એ લખાણુ રસવગરનું, સાર-વગરનું, અર્થ કે ભાવ વગરનું કે વાંચવું ન ગમે તેવું તો નથી જ. એટલું જ નહિ, પણ ન્દાનાલાલનાં તેવાં લખાણુમાં રસ અખંડ પહેલો માલુમ પડે છે, ચન્દરચના મનેતુકળ અને મધુર લાગે છે—વાંચતાં શ્રદ્ધાથી અને રસમય રીતે વાંચતાં આવડી જાય તો આનંદ આવે છે; ચન્દમાધુર્ય સાથે લયમાધુર્ય ભળે છે અને અર્થ અને સાહિત્યગૌરવ સંપૂર્ણ રીતે સુલભ હોવાને

લીધે વાચકને પરમ આનંદ આપનાર બને છે.

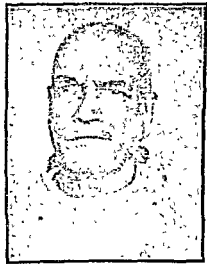
આવા ડાલનશૈલીના ન્દાનાલાલના લખાણુમાં નવી અને જીંદી પ્રેરણા અવશ્ય સમાયેલી સંતાયેલી છે—પણ સંતાયેલી હોવાથી તેનું રહસ્ય હજી સુધી કોઈને હાથ લાગ્યું નથી. અલગત, તેનાં અનુકરણો તો કીકડીક થયાં છે, અને કોઈ કોઈ સમર્થ લેખકે બહુ શ્રદ્ધા અને પૂન્યભાવ ધારણ કરી પ્રયત્નો કર્યા છે—છતાં આજસુધી તે શૈલીમાં કોઈને સફળતા મળી નથી. ન્દાનાલાલે વિવિધ પ્રકારની પ્રેરણા અનેક રૂપે ગુજરાતને આપી જવાની પ્રવૃત્તિ કરી છે. તેવી પ્રેરણાઓમાંથી કોઈ કોઈ તો જીવાન અનુયાયીઓ ઝીલી શકે તેવી પ્રતિતિ છે—કેટલીકે કિલાઈ પણ છે—કોઈ કોઈ તો ઉચ્ચ આદર્શ સમાન રહેશે. તેનું અનુકરણુ થઈ ન શકે કે તે અમલમાં ન મુકાય તો પણ તેનું મુલ્ય ગુજરાત અવશ્ય કરી શકશે. પણ ડાલનશૈલી દ્વારા આપવા ધારેલી પ્રેરણા જીંદી અને અનુપમ હોવા છતાં તેનું રહસ્ય હજી સુધી પકડાયું નથી, અને તેથી તે અપનાવી શકે એવા વિરક્તો તો બહિષ્કારમાં કાઢી અને ક્યારે નીકળશે એ પણ અત્યારે તો કહી શકાતું નથી. છતાં ગુજરાતે એટલું તો અવશ્ય સ્વીકારવું ઘટે છે કે ડાલનશૈલી એક છાંય તરંગ નથી, પણ તેમાં સત્ત્વ વસી રહેલું છે જ—તે સત્ત્વને પારખી કાઢનાર કોઈ ખીજે ન્દાનાલાલ જેવો જ દ્રષ્ટા ન મળે ત્યાં સુધી આપણે તે શૈલી વિશે સાચું જ્ઞાન ધરાવવામાં બેનસીબ જ રહેવું પડશે.

શી. ન્દાનાલાલે સ્થાપિત કરેલી પ્રેરણાની આવી અનેક પરબોનાં પાણી પી, ગુજરાતનાં કવિઓ, લેખકો, યુવકો અને યુવતિઓ ઝીંચા અને પવિત્ર આદર્શોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ બનો; ન્દાનાલાલની કૃતિ અને તે દ્વારા મળતી પ્રેરણાઓની સેવા કરનારી અનેક વ્યક્તિઓ ગુજરાતમાં અવતરે, એની પ્રાર્થના સાથે ન્દાનાલાલનું વાચન અને અધ્યયન ખૂબ થતું રહે એવી ગુજરાતના—વાચકો પાસે વિનંતી છે.

જગતભરના સુમુખમના સાહિત્યના કીર્તિમંદિરની કલ્પના કરીએ તો એક ઉત્તમ ગિરિશૃંગ ઉપર એક અદ્ભુત મહાલય દેખાય છે. રામના જગવિખ્યાત 'સેંટ પિટર્સ' ટેમ્પલની માફક, એ ભવ્ય ને વિરાળ મંદિરમાં, કેન્દ્રસ્થાને ઉચ્ચાસને એક બાળુ પૂર્વના મહાકવિઓ-વ્યાસ ને વાલ્મીકિ અને કાળિદાસ ને ભવશ્રુતિ જેવા સિદ્ધાસને વિરાજે છે; સારે ખીજ બાળુ પશ્ચિમના હોમર ને ઇરિકલિસ, ડાન્ટે, શેક્સપિયર, મિલ્ટન તથા ગટે જેવાના અક્ષર-દેહો સનાતન તેજે ઝળહળતા દેખાય છે. આ અમરધામમાં બન્ને બાળુએ દેશ દેશની નાની નાની દેરીઓ છે: પ્રવેશ કરતાં જમણી બાળુ પૂર્વના પ્રતિનિધિઓને પૂજ્ય ગણી તેમની પ્રતિષ્ઠા તે તે દેરીમાં થાય છે; અને તે જ પ્રમાણે ડાબી બાળુએ પશ્ચિમના અમર યાત્રિકોનું સ્થાન નિર્ણયિત થાય છે. આ મંદિરમાં કોને પ્રવેશ કરવા દેવા ને કોને ક્યું સ્થાન આપવું તેનો અંતિમ નિશ્ચય કીર્તિદેવી પોતે જ કરે છે.

આ કીર્તિમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને—એ મંગળ મંદિર ખોલવાની વિનંતિ કરવા કેટલાય ભાવિષ્ય દાર ક્ષને તપશ્ચર્યા કરી ગયા! પરંતુ એ મંદિર એવા શિખર પર છે કે રોય પર પહોંચવા માટે જ કંઈક યાત્રાળુઓ ચઢતે ચઢતે થાકીને અટકી ગયા! કોઈક પા કે અડધી કે પોણી મજલ કાપી શક્યા! ને કવચિત્ કવચિત્ વિરલ ધન્ય પુરુષો જ એ મંદિરના દાર મુઠી પહોંચી શકતા જેવામાં આવે છે. કવિવરો ને ગાયક-ગણોમાંથી થોડા જ સમય પહેલાં પૂર્વ દિલ્હના રવીન્દ્રનાથને માન ને પ્રેમથી એ કીર્તિમંદિરમાં સ્વાગત કરી, તેમનાં અમર દેહની પ્રતિષ્ઠા એક સુંદર દેરીમાં કરવામાં આવી છે. તેની પાસે જ ને પશ્ચિમના કવિ શેલિની દેરીની બરાબર સામે જ પશ્ચિમ દિલ્હના કવિ ન્હાનાલાલનું હાલ સ્વાગત થઈ રહ્યું છે; કીર્તિદેવીએ પશ્ચિમ દિલ્હના અવોમીન કવિઓમાંથી તેમની પસંદગી કરી

કવિવર ઇ. ૧૯૧૬માં: પાછલી અવસ્થાની ચાહુ માંદગીઓમાંથી ક્ષત્રી સ્વસ્થ થયા ત્યારે.

કીર્તિમંદિરમાં કવિનું સ્વાગત

લેખક:

ડૉ. રમણલાલ દનેયાલાલ યાજ્ઞિક
એમ. એ પીએચ. ડી.

*

એક દેરીમાં તેમના અક્ષરદેહની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો નિર્ણય થયો છે.

માનવજીવન માટે આવું એક નાનકડું સ્થાન આ ભવ્ય મંદિરમાં કીર્તિના કળસૌર્ય જ છે. નંદનવનના પ્રાસેદોની રોયથી કવિની કેટા દિમિતે સુલ્પાય છે. આવો ભાષાનો વિભવ ગુજરાતીનો કદી બપ્પો નથી. ઇંગ્લિશ ભાષામાં જે શબ્દ-ચમત્કૃતિ ને માધુર્ય કેલેરિંગ, શેલિ, રિચનમન કે રોબર્ટ બ્રિજસ જેવા જ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે તે કવિને સિદ્ધ થયાં; બંગાળી ભાષામાં અન્ય આકર્ષણ રવીન્દ્રનાથ કેળવી શક્યા. ગુજરાતીમાં

પ્રસાદ ને માધુર્ય બન્ને કાન્તે પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં; પણ એ સુધાનાં પ્રિયુ એટલાં ઘોડાં નીવડ્યાં કે એ કાવ્યસ્રોત સાહિત્યના મહાસાગરમાં બળી ના શક્યો ! કવિની સાહિત્ય-ગંગા પચાસ વર્ષ સુધી અરખલિન પ્રવાહથી સાહિત્યની વિવિધ શૃમ્ભિમાંથી વહેતી વહેતી - સાગરમાં એતદ્રાત થઈ ગઈ ! સંસ્કૃત-ફારસી-ઈંગ્રેજી તથા પ્રાચીન ને મધ્યકાલીન ગુજરાતી—આ સહુ ભાષાની સમૃદ્ધિ કવિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા તે અસાધારણ પ્રતિભાનું કૃતિ !

આ સાથે રંગબેરંગી કલ્પનાના કુવારા જે કવિએ ઉડાડ્યા છે તેથી જાહેર ગુજરાત મુગ્ધ બની ગયું છે. સાથે સાથે ઉદાત્ત ભાવનાનો સુમેળ થયો છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ત્યાગ ને સેવા ને તપશ્ચર્યાનો મંત્ર કવિ બળે છે અને ઐદિક કરતાં પારમાર્થિક સિદ્ધિ જ તેમનું ખ્યેય બને છે. કવિની ભાવના સધળાં રચન ને કાળનાં બંધનો છોડી, સમસ્ત વિશ્વને ભરી દેવા માગે છે. આથી, જમકલ્યાણનો જાપ જપતી એ ઉન્નત ભાવના રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ કરતાં આંતરરાષ્ટ્રીય ને એક ધર્મનાં ચિંતન કરતાં સર્વ-ધર્મસમન્વય તરફ નિરંતર પ્રગતિશીલ રહી છે. પ્રત્યેક ધર્મનો પયગામ લઈ કવિ માનવ-હિત સાધવા મથે છે.

આ અદ્ભુત ભાષા-વિભવ, કલ્પનાનાં ઉડુપનો, ભાવનાની સર્વવ્યાપી સમૃદ્ધિ સાથે ઉરના લિંગજી ને વિવિધ ભાવો કવિની કાવ્ય-સમૃદ્ધિમાં મનોહર સ્વરૂપે વિજસે છે. આ ભાવો, કવચિત્ આછા ને મધુર બને છે ને કવચિત્ ઘેરા ને ગદન પણ બને છે. ઠોષ ઠોષ વાર તો કારમીરી યાલ 'ઓડું ઓડું' ને સરી જાય ' તેવા સુકોમળ બને છે—વિશેષ કરીને નાનાં મનોહર ગેય કાવ્યોમાં. આ ઈશ્વરી અદિસ

તેમણે એટલે સુધી કેળવી છે, જૂની ને મધ્ય-કાલીન રાસપરંપરામાંથી તેમની પ્રતિભાએ એટલું ઝીલોને અમર પંકિતઓમાં ગુજરાતી ભાષાને આપ્યું છે, કે આ એક જ સંગીત-કલ્પ કાવ્યોના નિકષથી તેમનું રચન કાવિ-મંદિરમાં નિર્ણીત થાય તેવું છે. એમના રાસો તો ગુજરાતજીને કંઠે ગુજરાતી ભાષા જીવશે ત્યાં સુધી અખંડ જીવશે, એમાં શી શંકા હોય ! આપણી ભાષાના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ ભાવના, સુકોમળ ભાવ તથા રસિક ભાષા-વિભવનો—નિરંતર અજન્મ આકર્ષણે ગુજરાતને ખેંચે તેવો—મનોહર ત્રિવેણી સંગમ બીજા કોઈએ સાધી આવા અરખલિત પ્રવાહમાં વહેતો મૂક્યો નથી.

દલપતરામે લોકભોગ્ય મુંદર કવિનાંઓ લખી; વિશેષ પ્રતિભાસંપન્ન પુત્રે એ સાહિત્ય-સેવાનો વારસો અતિ ઊજળો કર્યો; લગભગ અર્ધશતાબ્દી સુધી એ યત્ન પોતે યાંત્રી રાખ્યો અને ધનસંપત્તિ કે આદોષની પણ ચિંતા હરિને સોંપી ! આ તો આ કદિન યુગમાં સાહિત્ય ને સંસ્કારની દીક્ષા જ હતી. જે કવિએ પિતૃનૃપજીમાં ગાયું તે એમને પોષાને તો સવિશેષ લાગુ પડે છે :

“આલદશા, આ યુગના,

કવિ હો, સૂતકાર હો;

ને નવજીવન ફેરા ત્રપિ હો,

રમૂતકાર હો.

ભવિષ્યવેતા, આચાર્ય,

પેગમ્બર પ્રજુનજી;

નવીન ગુર્જરાષ્ટ્ર

ગજની ગેબી ધોવણા.”

કાવિ-મંદિરમાં વિરાજતા પશ્ચિમ દિંદના કવિતાના આ એક અને અન્ય પ્રતિનિધિને ગુજરાત આભારે કે પ્રજાપિતાને નમન કરે છે.

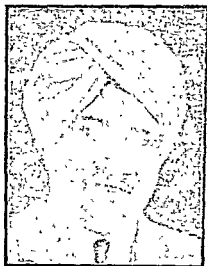
‘સ્ત્રી-જીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

કવિશ્રી ન્હાનાલાલના વિશાળ સાહિત્ય-સાગરને ઉદ્દેશવાના પ્રયત્નો સામે જ લામણા છે. એમાંથી માત્ર એક ચંચુપાત કરી શકાય તો એ એની ગીઠપ જીવનમાં અનેરી મસ્તી બંગાવે છે. એ સાહિત્યસાગરનું મંથન કર્યે એમાંથી અનેક મહામૂલ્યાં રત્નો સાંપડે એમ છે. એમાંનું અમોહન રત્ન તે એમના રાસ.

કવિશ્રીના સમસ્ત સાહિત્યની પાછળ રહેલા અંતરમત પ્રવાહ તે રસિકતાનો અને કવિતાનો. કવિ ગમે તે ક્ષેત્રમાં ધૂમે, જીવનના પ્રશ્નોની ગમે તે ગીમાંસા કરે, રાજકારણ, સમાજ, તત્ત્વચિંતન—ગમે તેના અંધારપહેડા ઓઢી વિક્રમ રાગની જેમ જીવનચર્ચા કરવા નીકળી પડે, છતાં એની પાછળ રહેલા કવિ છૂપા રહી શકતા નથી. એમનો જીવનસદૃશ રસિકતાનો છે. મનુષ્યના જીવનમાં તેમજ જગતમાં સર્વત્ર રસચન્દ્રતાનાં નગર પડે છે. આગનો જીવનસંગ્રામ એટલો બધો ઉગ્ર બનતો બળ્ય છે કે માનવીને કવિતા માણવાનો અવકાશ તેમજ ઉત્કાસ નથી, પણ કવિશ્રી લખે છે કે ‘ધનરંકતા કરતાં એ મહારે મન તો એ હૈયારંકતા સંસારનું મહા-ભયસ્થાન છે.’ એ હૈયારંકતા દૂર કરવા કવિએ કવિતા અને રસિકતાની પરખ માંડી હતી. ગુજરાતનો મુંદરીસમુદાય એમની એ પરખે આવે અને જગતની તૃપ્તા છિપાવવા એવી બીજી પરખ માંડે, એવી એમની ઇચ્છા હતી. એમના સાહિત્યનો વિશિષ્ટ શબ્દ તે એમનો સ્ત્રીત્વનો આદર્શ.

સ્ત્રીત્વના આદર્શ વિષે આપણા સાહિત્ય-કારોએ જુદીજુદી રીતે લખ્યું છે. ‘ચૂલામાં ચિત્તવાળા’ નારીથી માંડીને ભારતવર્ષની ભાગ્ય-વિધાત્રી સુધીના જુદાજુદા તબક્કાનાં સુરેખ ચિત્રો સાહિત્યસ્વામીઓએ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે. કવિશ્રીએ એમાં પોતાનો અનોખો સૂર પુરાવ્યો છે. કવિનો એ આદર્શ વાંચતાં લાગે છે કે સ્ત્રીહૃદયે તો આ જ કવિ આબેહથ

મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલનું

રસદર્શન

લેખક :

શ્રી. ઇન્દુમતીબહેન મહેતા પી. એ.

*

આલેખી શક્યા છે. સ્ત્રીહૃદયના સૂક્ષ્મતમ ભાવો એમનાં સ્ત્રીપાત્રોદારા વ્યક્ત થયેલાં જોષ શકાય છે. એમના જીવન અને કર્તવ્યમાં જે સમન્વયનો સૂર આતપ્રાત થયેલો દેખાય છે તે જ સૂર એમનાં સ્ત્રીત્વના આદર્શમાં પણ દર્શન દે છે.

આગની સ્ત્રી સમાજસુધારાની ઝુંબેશ ઉઠાવે, રાષ્ટ્રનો ધ્વજ ફરકાવતી પીરંગિયા અને, ધર્મપ્રચારનો ભગવે વેશ ધારણ કરી નવયુગની નોગણ બને, કે કુસુમકોમળ બાળકોનાં શિક્ષણનાં પ્રા લે, પણ એ સ્ત્રીત્વનો આદર્શ ન ચૂકે એવી એમને ઝંખના હતી. ‘મુંદરી’ તે અણુ-વિકરણ પુરુષસ્વરૂપ નથી, પણ ભિન્ન વ્યક્તિ-ત્વ છે.’ એ એમની દૃઢ માન્યતા હતી. સમાન હક્કની લડતમાં આ તત્ત્વનું વિસ્મરણ થયેલું લાગે છે. સ્ત્રીનો દરજ્જો સમાન હલકો ગણ્યો એટલે સ્ત્રીએ એ દરજ્જો સમાન કરવા પુરુષની

હરીદાસ માંડી, એ એનો યોગ્ય ઉકેલ નથી. શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈએ સ્ત્રીનાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની વાતો જુદી રીતે કરી. કવિએ સ્ત્રીત્વની કથા જુદી રીતે આલેખી. અને કવિની એ સ્ત્રીમીમાંસા વાંચી સ્ત્રીનું હૈયું ડોલી જાયું. જુલિયસ સીઝરના મરણકાળે એને માટે ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો—Nature might stand up and say to all the world, "This was a man—" આ કવિને માટે પણ સાચા છે. સ્ત્રીના હૈયાભાવ આલેખવાની એમની કલાથી મુગ્ધ બની સમસ્ત નારીઆત્મા કવિ પ્રત્યે પોકારે છે કે, "આ જ અમારા હૃદયનો સાચો જાણકાર છે." નારીહૃદયનાં અતિ સુદૃઢ પડેા બહુ કુશળતાથી એમણે ઉકેલ્યાં છે. 'Oft repeated but was never so well expressed.' એ હૃદયનાં ઝાઝા ઝાઝા નહિ એવા ભાવો કવિશ્રીએ ગાંધ ખતાવ્યા છે.

"નહાતી હું અખંડ એની હારચંદનીમાં;
ચંદની આ એઠી એઠી યાદી,
કે પૂર્ણિમા પાછી જાગી રે."

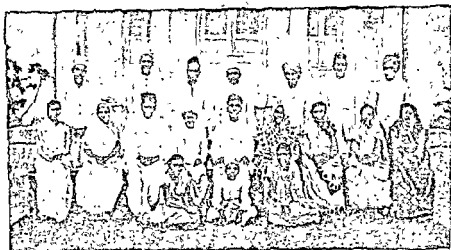
આવા રસિક ભાવો કયા હૈયાને મસ્ત ન બનાવે? આજનું વાસ્તવવાદી જગત એને લાગણીવેડા કહેશે. 'આજના જગતના અને જીવનના ધોર સંગ્રામકાળે આવા સુંવાળા ભાવો સેવવાનો સમય છે?' એવી તીવ્ર ટીકાઓ આવા કવિએને સાંભળતી પડે. પણ સાચું પૂછેા તો આપણા જીવનમાંથી મોજશોખને આપણે કેટલી તિલાંજલી આપી છે? એક યા ખીજ સ્વરૂપે વિદ્યાસર્વેશ્વરને જીવનમાં રથાન છે, તો પછી એમાં કવિત્વ ભળવા દીધું હોય તો શું ખોટું? કવિશ્રી કહે છે કે આપણું પ્રજા-દારીર દિવસે દિવસે ધસાતું જાય છે. એનું કારણ આપણા જીવનમાંથી ઉત્સવો, પવો, રમતો અને વિનોદને દેવચરો દીધો છે એ છે. આપણે આ બધાં 'સામજિક પવો' સુધારાને નામે વગર સમજ્યે ફગાવી દીધાં છે. એમાંનું

શ્દિ અને વહેમનું તત્ત્વ દૂર કરી કામ્યત્વ રહેવા દેવું જોઈતું હતું. આજે તો કચરાની ભેમાં રતો યે આપણે ઉકરડે નાંખી દીધાં છે. વસંતપંચમીને દિવસે કુમાર-કુમારિકાઓ વનમાં જઈ વસંત પૂજે એ પર્વ જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે. એવાં પર્વોને તો ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. જીવનની વસંત ટકાવવા આવા ઉત્સવો યોગ્ય જોઈએ. એમાં આપણને આર્થિક કે રાજકીય સંકડામણો શું કામ નડવી જોઈએ? એવાં તો કેટલાંયે પર્વો છે કે જેના તરફની સમાજની અવગણના ક્ષમાપાત્ર નથી. બજેવનું પર્વ પણ નવયુગે લાગણીવેડાના બડાના નીચે અવગણ્યું છે. જૂનાં પર્વો નિષ્પ્રાણ થયાં હોય તો એમાં નવું જીવન રોપવું જોઈએ. એમાંથી જે સંસ્કારિકતા કે રસિકતા મળતી હતી એનો ભોમ ન લેવાવો જોઈએ..

આ ઉપરાંત આપણી કેટલીક શ્દિઓમાં પણ ભારોભાર કવિત્વભર્યું દેખાય છે. એવી કેટલીક શ્દિઓની કવિતા કવિશ્રીએ 'પાનેતર'માં સમજાવી છે. 'પ્રતિગાદ-૬'માં એક અતિ રસિક ચિત્ર આપ્યું છે. યુદ્ધ માટે સજ્જ થતાં પાથરું ચિત્ર છે:

"પાથે મહાધનુષ્ય લીધું, ન્હાળ્યું,
સુમદ્રાએ પાલવજેડે હોડાયું,
હોમઅગ્નિમાં તપાવી સજ્જ કીધું;
પીળી પ્રત્યંચાને કુંકુમરજે વધાવી,
દ્રોપદીજી રથચક્ર પૂજતાંતાં."

યુદ્ધમાં વિજય અપાવવા ધનુષ્યની અને રથચક્રની પૂજા સુમદ્રા અને દ્રોપદીએ કરી. આર્થ-સંસ્કૃતિએ તો આવી અનેક રસિક શ્દિઓ ને વિધિઓ આપી છે. આપણે જાળવી રાખ્યાં નથી. ચિત્રકારો ને કવિઓ આવાં રસચિત્રો આલેખે છે તો જીવનમાં એ સંસ્કારરત્નોનાં યોગ્ય જાતન કેમ ન કરવાં? કવિશ્રીએ આપણને, આવા હૈયાસૂનાં બની આપણું અગોષ્ટું સંસ્કાર-ધન ન લૂંટાવવા ઉદ્દેશીત આપ્યું છે.

[કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું કુટુંબ]

‘દેડલાકને ભય’ લાગે છે કે આવી ‘પોગટ’ લાગણીઓથી તો પ્રજા નિર્બળ બની જશે. આપણી સ્ત્રીઓ મૂળ તો નિર્બળ છે ને પૂરેપૂરી અજ્ઞા બની જશે. સ્ત્રીના દરેક કાર્યમાં સ્ત્રીની મંડોર પાડવી એનો અર્થ નિર્બળતા નથી. આવી ઉચ્ચ રસિકતાની સાથેસાથ ‘જીવનનું સંપૂર્ણ’ જોમ સ્ત્રીઓ દાખવી શકે છે. કવિનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં તો પુરુષો કરતાં અનેરું જોમ દેખાય છે. જ્યાં કહે છે:

“તહારા અન્ધારેશમાં અપરું દરો,
અમ તેજ્યવાસીઓને વિકટ નથી
દૈત્યોનાં દળને છતવાં.”

અને લગ્ન પરત્વે પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. એ કહે છે:

“પણ નહી—નહીં વરે,

દેવગિરિની રાજબાલા એ ખીણવાસીને.”

આ હૈયાજોમની સાથે જિંદગી એટલે શું એની તાત્વિક અર્થો કરવાનો શુદ્ધિવૈભવ પણ જ્યાંમાં છે. કવિની વીરાંગના રણમેદાનથી મૂંઝાતી નથી. એ તો વીરને વિદાય આપતી વખતે ગાય છે:

“સંગ લેશો તો સાજ સર્જું હો,
માથે ધર્મ રણુમ્હોડ
ખડગને માંડવ ખેલવા
મારે રણુલીલાતા કોડ.”

આ સૌખ્યની સાથેસાથ જ એનામાં ઉચ્ચ રસિકતાનાં દર્શન યાય છે:

“આવતાં બીલીશ બાણુને હો
ઢાલે ખાળીશ ધાવ
ઢાલ કૂટ્યે મારાં ઉરમાં રાજ!
બીલીશ દુશ્મનદાવ.”

આવી ધરણી મુગ્ધવતી વીરાંગનાનું ચિત્ર પણ કવિએ આપ્યું છે અને સાથે સાથ— સરોવરપંકમાં રે કે પંકજ ઉપડે સાહેલડી, ધરતીના ચોટમાં રે કે પાંચ એમ ઉપડે સાહેલડી. ‘એન શી સાવધાની’ રાખી પ્રીતમને મળવા જતી રસિકને પણ વર્ણવી છે. એનાં હૈયાભાવ મરતીભયાં રાખેદામાં આલેખ્યા છે કે:-

“કે તારલા હરિતી ઉતારે આરતી રે,
કે એવા આરતના મુજ ભાવ.
સગણા, રિલના દેવને ન્હોંતરાં રે.”

એવા ‘રસવીર નાવિક’ને પૂજવા પેલી

બની દિલનાં નોતરાં પાઠવે છે. એના અંગે અંગમાંથી પ્રેમ નિર્ઝરતો દેખાય છે, અને જગત એના હૈયાભાવ ન ગણી બન્ય માટે ધુપાવવા પ્રયત્ન કરે છે:

"ત્યારે તો ઉગિયા રે કે અંગઅંગ બાનુ સાહેલડી !
 ઢાંકે શું છેડશે રે ? કે નથી દવે છાનું, સાહેલડી "

આવી પિયુષેથી રસિકાઓ યે વણુવી છે અને દેશપરદેશ, ધૂમતી, જગતના જુદાજુદા દેશોના મૂંઝવતા પ્રશ્નોનો વિચાર કરતી, યુવાનોની પ્રેરણાદેવી યદને એમને કર્તવ્યમાર્ગ દોરતી એવી નવયુગની નેપાળી જોગણુ પણ આતેષી છે.

"આત્માએ ઠાને ઠાને ઢાલ દીધા છે,
 યુવાન ! એ યાદ છે ? "

એમ કહી યુવાનોને એ ઉદ્દેશો છે. સમાજને, દેશને, દેશભગિનીઓને, સૌને ઢાલ દીધા છે એનું બાન કરાવે છે. વિધવાઓ પોતાનું જીવન માત્ર કુટુંબસેવામાં જ વેડફી ન નાંખે પણ આવું કંઈક રચનાત્મક કાર્ય કરે તો એના જીવનમાં ઉદ્ધાસ રહે અને સમાજનું કલ્યાણ થાય, 'સરસ્વતી, મન્વન્તરિ, ને હરિનાં મન્દિરો' દ્વારા સ્ત્રીઓ સમાજની સાર્થા સેવા કરી શકે. કવિ આ બધાંયે કાવ્યો સ્ત્રી કરે એમ ઇચ્છે છે, પણ એ પોતાના વ્યક્તિત્વની છાપ સાથે. આ રીતે સ્ત્રીજીવનનાં બધાંયે પાસાં એમનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં સંપૂર્ણપણે ખીમેલાં દેખાય છે. કવિઓએ સ્ત્રીનાં તથા મુખ્ય ધર્મો દર્શાવ્યા છે:

પત્નીધર્મ—"પ્રિયતી પરમ પાંખ યને,
 ને સંસાર ને નગોમડલુ જોળાવી
 પ્રિયને ઉતારને પ્રભુના પાદમાં. "

શુદ્ધિધર્મ—"કુલને કચારે માતાની મંજરી
 મેડોરી. "

સંસારપાટે સ્વર્ગ માંડને. "

સંસારિણીધર્મ—"તત્માનને તારે હિમી
 ભવિષ્ય રચતી મન્વન્તરેને
 સંકળતી માતાઓ,
 સૃષ્ટિ વિકાસની મહાધર
 મદાદિત્રીઓ છે. "

કવિ દાંપત્યગાથા ગાવામાં જગતકલ્યાણ નથી વીસરતા. દાંપત્યપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, દેશ-પ્રેમ અને પ્રજાપ્રેમ એમ ઉન્નતિની સીડીનાં જુદાંજુદાં સોપાન બતાવ્યાં છે. આ બધાંયે ધર્મો સંપૂર્ણપણે બળવે પડી જ સ્ત્રી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. કવિએ સ્ત્રીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર મર્યાદિત અને સંકુચિત નથી બીનાવ્યું. અત્યારની યુદ્ધ પછીની અનેકવિધ સમાજની પુનર્ગઠનાની યોજનામાં પણ સ્ત્રીને ભવિષ્ય રચતી અને મન્વન્તરેને સાંકળતી કદમી નથી. એમણે તો સ્ત્રીઓને બનોખો અધિકાર આપ્યો છે.

"રસરાગ્યની તો આપણે રાણીઓ,
 પાછળે એટલું પુરુષે તો પોએ. "

સમાજમાં સ્ત્રી પુરુષથી નીચી નથી, જો સ્ત્રી નથી તેમ સમાજ પણ નથી. હિમયના ધર્મો જુદા છે, અને એ વિશિષ્ટ ધર્મનું પાલન કરીને જ જગતની ઉન્નતિ કરી શકશે. કવિએ નેટલો મહાન અધિકાર સ્ત્રીને આપ્યો છે એટલી જ મહાન જવાબદારી ભૂકી છે, એ ન બૂલવું જોઈએ.

કવિએ ગરવી ગુન્નર વાડીને પોતાનાં ગીતોથી ગજવવા અને એમાં અમૃતસિંચન કરવા સ્ત્રીઓને ભાવભર્યું આમંત્રણ આપ્યું છે, પણ એ હૈયાભાવ કીલવા 'કૂતડાં કોરી' જોઈશે. કવિદીધેલ રસિકતા અને કવિતાનાં ફલડાં જીવનજાગમાં કીલી જગતને પમરાવવાનાં મંગલ કાર્યમાં સ્ત્રીઓ પ્રવૃત્ત થશે ત્યારે સંસાર માટે સાચાં સ્વર્ગ માંડશે. પ્રજા આપણને એ બળ ને સંકિત આપે એ જ પ્રાર્થના.

સાહિત્યકૃતિમાં આવતા ઇતિહાસના

નિરૂપણ વિશે એ મત પ્રવર્તે છે. એક મત લેસીંગનો અને બીજો હોટ્ટેન્ગનો. પહેલા મત પ્રમાણે કથાકારને એના વિચારો અને રુચિ અનુસાર રજૂ કરવાનો હક છે. એરિસ્ટોટલનો એક અભિપ્રાય છે કે, ઇતિહાસ કરતાં કવિતામાં વિશેષ સત્ત્વ રહેલું છે. આ અભિપ્રાયના અન્યથે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે, કવિ કલ્પનાના સામાન્યમાં જ પોતાને શા માટે નિહરતો નથી રાખતો? શા માટે કવિએ અને ખાસ કરીને નાટકકાર કે ઇતિહાસકારની નીચી કલાત્મક પાયરીએ ઊતરવું અને રસહીન હાસ્યકતના પ્રદેશમાં નિહરવું? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ છે, અને તે એ કે એ તો સમજાવના સંવાલ છે. જે પરિચયિત પ્રસિદ્ધ છે અને જે સંસર્ગો હૃદયરપર્થી બન્યા છે તેમાંથી લાભ ઉઠાવવાનો છે. વસ્તુનો કાંઈક ખ્યાલ પ્રેક્ષકોને હોય એ તત્ત્વ નાટકકારને સહાયશ્રુત જણાય છે. વસ્તુની ઝાંખી હોવાથી પ્રેક્ષકો નાટકકારને અડધે રસ્તે મળે છે; અને પાત્રો વિશે સામાન્ય જ્ઞાન હોવાથી નાટકને સવિશેષ સમજે છે. સુપરિચિત નામોના ઉપયોગથી નાટકકારનો હેતુ ફળીશ્રુત થાય છે અને એમના ચારિત્ર્યના અને સંજોગોનાં વર્ણનોમાં જનનાર કાલક્ષેપ જ્યે છે. હવે પછી શું આવવાનું છે તે વિશે આ રીતે નાટકકાર પ્રેક્ષકના માનસને તૈયાર કરે છે. પ્રારંભિક પરિચય અને સુપરિચિત અને સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના નામના ઉપયોગમાં રહેલી પ્રતિષ્ઠા, પ્રેક્ષકને રસમાં આર્દ્ર કરનાર આકર્ષન બને છે. એથી ઐતિહાસિક નાટકકારે ઐતિહાસિક વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય વિશેના પ્રચલિત અભિપ્રાયને ફેરવવાનો પ્રયાસ ન કરવાની સંજાજ લેવી જોઈએ. આટલી મર્યાદા એ પાળે. તે પછી એને અમર્યાદિત છૂટ રહે છે. એ બનાવોને છોડી દે, એ બનાવોને નવા નવા સ્વરૂપે યોગ્ય, અથવા એ બનાવો ઉપજાવે.

ઇતિહાસ-નિરૂપણ

અને

શાહાનશાહ અકબરશાહ

લેખક:

અખાપક શ્રી. હસમુખલાલ મ. કાજી

મરજી પડે તો એ સાવ નરી-વાતો બનાવી કાઢે. મર્યાદા આટલી-ઐતિહાસિક પાત્રને અખંડ રહેવા દેવું અને એના વિશેની આપણી અવધારણામાં ડખલ ન થવા દેવી. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'ઐતિહાસિક' વિશેષણ અંતરાયરૂપ સવિશેષ નીવડવાનો સંભવ છે.

ઐતિહાસિક નાટક વિશેનો લેસીંગનો મત ઉપર રજૂ કર્યો. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે ઐતિહાસિક નાટક કલ્પન-કથાનું મુક્ત સર્જન છે અને આ કલ્પનકથા સામાન્ય રીતે સુપરિચિત એવા પાત્રની આસપાસ ગૂંથરામાં આવે છે. લેસીંગના મતે જર્મનીની નાટ્યકલા પર ખૂબ અસર કરી. ખાસ કરીને શીલરની નાટ્યરચના કલા પર એણે જે અસર કરી તેનો ક્યાસ કાઢવો મુશ્કેલ છે. શીલરનું ઇતિહાસનું નિરૂપણ અતિ સ્વતંત્ર છે: હાસ્યકતની દૃષ્ટિએ જેમાં સત્યનો અંશ નથી એવાં દર્શ્યો—એ ઉપજાવી કાઢેલાં દર્શ્યો આદર્શીશ્રુત કથનમાં સૂક્ષ્મ મહત્ત્વના નીવડે છે; એ નવાં ગોણુ પાત્રો સર્જે છે—જે મુખ્ય પાત્રો નેટલાં જ વિશિષ્ટ હોય છે અને જે વસ્તુ અને ક્રિયાને મૂળશ્રુત રીતે અસર કરે છે.

લેસીંગના ઐતિહાસિક નાટક વિશેના આસ્પષ્ટીકરણ સામે જે પ્રકારના વિરોધ ઉઠાવવામાં આવે છે, પહેલો વાંધો આ-આટલી હદે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના અધિકારને લાજ જનનાર કેવિએ કે નાટકકારે એક ડગલું આગળ ભરી નામરૂપ સર્વ સંગત સમગ્ર નાટક નવેસરથી જ શા માટે ન સર્જવું? ક્યાં તો આપણે સાચા

ઇતિહાસને શેડા પ્રમાણમાં જળણીએ છીએ; ક્યાં તો આપણે સાચા ઇતિહાસને નથી જાણ્યું તો સાચા ઇતિહાસને નથી જાણ્યું તો એને અપીલ કરવાનો કશો અર્થ નથી. સાચો ઇતિહાસ જળણીએ છીએ તો હકીકત પ્રત્યેની આટલી બધી બાદશાહી એપરવાઈ, પરંપરાગત ચારિત્ર્યની ઉપેક્ષાથી ઉદ્ભવે એવો વ્યતિક્રમ શું ન જગાડે? અને પ્રેક્ષકો પણ પોતાના ઇતિહાસ વિશેના સંસ્મરણો અને નાટકમાં આવતા વ્યક્તિઓ એ જે વચ્ચેના સંઘર્ષોથી સહાયિત થવાને બદલે મૂંઝાશે જ.

લેસીંગના અભિપ્રાય સામેનો બીજો વિરોધ આ: માનવસ્વભાવના આલેખક ઐતિહાસિક પાત્રોને એમના વિશેના સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત ક્યાસ પ્રમાણે સ્વીકારવાં? એટલે કે એમના સ્વરૂપને દૃઢ અને અક્ષર જ રાખવાં? આ સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત ક્યાસમાં સુધારો ન કરી શકાય? માનવસ્વભાવનો આલેખક નાટકકાર ક્યાસમાં સુધારો કે ફેરફાર ન કરી શકે તો પોતાના મહત્તમ અધિકાર ઉપરાંત સરસમાં સરસ તક પણ શુભવે છે. કારણ કે એ રીતે સુપરિચિત પાત્રો પુનરપિ નિષ્પિત થાય છે કે વર્ણવાય છે. ઐતિહાસિક નાટકનું કાર્ય તો પ્રેક્ષકો ધારણ કરતા, તેથી બિન પ્રકારની અવધારણા પાત્રોના સંદિગ્ધ અથવા વૈકલ્પિક સ્વભાવનિરૂપણ દ્વારા આપવાનું છે.

લેસીંગના મત સામેના વિરોધોને પરિણામે એક બીજો મત ઉદ્ભવ્યો. આ મતે પ્રમાણે ઐતિહાસિક નાટકકારે સાચી હકીકત મેળવવા માટે ખૂબ જ તપાસ કરવાની રહે છે અને ખૂબ જ અવલોકન કરવાનું પણ રહે છે. બધી હકીકત મેળવીને, ખરા સંજોગોનો કલ્પનામાં ખ્યાલ લાવીને, નાટકકાર પોતાના મુખ્ય પાત્રને નવીન ચારિત્ર્ય કે નવીન વ્યક્તિત્વ આપી શકશે. આ મત હોટ્ટો પ્રસરાવેલ છે. એમણી સમી સદીનાં અંગ્રેજ નાટકમાં આ મતની

અસર જણાય છે.

આ બીજા મત પ્રમાણે ઐતિહાસિક

કારકોનો એકમાત્ર હેતુ નાયકના જીવનના સંમયના ચૂંટેલા પ્રસંગો અને સંજોગો વચ્ચે રીતઃ અને છતાં કલાત્મક સ્વરૂપમાં રજૂ કરવો છે. નાયકના જીવનના અને સમયના ચૂંટેલા પ્રસંગો અને સંજોગો અરસપરસ એવો સંબંધમાં સુધારા ભેદ એક પરિણામે એના સ્વભાવ અને ભાવિ પર પ્રભુ નથી જ પ્રકાશ રેખા. આ દૃષ્ટિબિંદુમાં કવિ અને ઇતિહાસકારનાં કાર્ય, કર્તવ્ય એક ચર્ચા જતાં હોય એમ જણાય છે. એક શંકા પણ ઉદ્ભવે છે. શુદ્ધ ઐતિહાસિક સરતું સ્વરૂપ આપી શકીએ એવી રીતે જીવનના ખડો કરી શકાય ખરો? એકવાર જે ચિત્રિ આવી વહી ગઈ છે તેને પુરાણ ઇતિહાસના જ્ઞાન અને કવિત્વશક્તિના પ્રભાવ વડે જીવનમાં સંચેતન બનાવવાનું કાર્ય સુરોચ છે. એક પ્રયાસ કરવાના પરિણામે નાટક ટોનીસના જેવાં ઉપમાહીન નીવડવાનો સંભવ છે. લાગણીના સ્વતઃ પ્રવર્તિત પ્રવાહમાં આપણે ભાગે જ ધસણાઈએ છીએ; કેમ કે ઇતિહાસકારની અને કવિની રીતો મૂળગત બિન છે.

કવિ નાનાલાલ એમના મોગલ યુગના નાટકોમાં અને ખાસ કરીને 'શાહનશાહ અકબરશાહ'માં હોટ્ટના મતને અનુસરતા હોય એમ જણાય છે. કવિએ અકબરશાહ વિશે સાચી હકીકત મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને તે સાથે અકબરશાહને નવીન વ્યક્તિત્વ આપવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ અકબરશાહનું વ્યક્તિત્વ જ એવું છે કે એકે લેખકો એનાથી આકર્ષાયા છે—એમાં અકબર પ્રશંસકો છે અને વિરોધીઓ પણ છે. ટોનીસના Akbar's Dreamના વાચનથી કવિ નાનાલાલને એનાં આકર્ષણ જગમાં અને તેમાં સ્વ. હાથમદમદે એમને હોટ્ટનામત 'મુગલ ઇતિહાસ' વાંચવા આપી—મોગલ યુગની મેળવેલી જગાડી અને પછી તો કવિએ મોગલ

યુગ પર મળી શકે તેટલાં પુસ્તકો વાંચી લીધાં.

કવિ નાનાલાલ અકબરશાહના ગુણસમુ-
ચ્ચયની પિઠાન વાચકને કરાવવા મગ્નિ છે.
એટલે એના જીવનના એક મહાન પ્રસંગની
આસપાસ વસ્તુની સંકલના કરવાને બદલે
લગભગ બધા જ મહત્વના પ્રસંગો આલેખ-
વાનું દુરસ્ત ધારે છે. પરિણામે અકબરશાહ
દિલ્લીપતિ થાય છે તે પહેલાંના પ્રસંગ—
પાણીપતના મેદાનમાં માત્ર તેર વર્ષની ઉંમરે
હેમુપર ખાનખાખાની મદદથી મેળવેલા વિજયનો
પ્રસંગ—એઓ વિષ્ણુભક્તમાં ચોખ્ખો છે. હુમાયુનો
વારસો મેળવી લીધા પછી, જે વારસો મેળવવા
એને યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું, ધીમે ધીમે એક
પછી એક રાજ્ય એણે જીતી લીધા, અને તે
પછી સતત ચાલુ રહેતા યુદ્ધના પરિણામે, એ
સર્વ પ્રસંગો કવિ નાનાલાલ આ નાટકના
ખીજા એક્ટનીસ પ્રવેશમાં નિરૂપે છે. અલગતા
આ સર્વ પ્રવેશો યુદ્ધવિગમના જ છે એમ
નથી. એમાંના કેટકે નાનાલાલને પ્રિય એવી
ભાવનાઓ-કામવિરહ પ્રેમની અને વિલાસ વિરહ
અન્દ્રિયનિમ્મદની મૂર્ત—કરે છે—તો કાષ્ઠ કાવ્ય-
શાસ્ત્રવિનોદ તો કાષ્ઠ એકલવાયા બાદશાદનું
મનોમંથન નિરૂપે છે. કવિ નાનાલાલનો ક્રિતિ-
દાસ—રોષ અકબરશાહના સમરત આદિચને
વસ્તુ બનાવે છે. અકબરશાહના મૃત્યુ પછી પછી
એમની યદ્ય-સુવાસ કેટલી હતી તે દર્શાવવા
કાળબ્યતિક્રમનો અપયશ વહેારીને પછી કવિ
'મક્ષિમના પડાઓ' આલેખે છે. વસ્તુનું
આવકુ મોટું ફલક નાટકની દૃષ્ટિએ દિતાવડ
નથી, પણ એમાં કવિની મહત્વકાંક્ષાનું અને
ક્રિતિદાસ—નિરૂપણનું દર્શન વાચકને થાય છે.
કવિની દૃષ્ટિબાને આટલી ક્રિતિદાસ—સીમામાં
બંધાયે રહેવું સ્વયં નથી એથી કવિસદગ
સ્વભાવથી એઓ દંતકથાઓ પર પણ આધાર
રાખે છે.

'શાદનશાહ અકબરશાહ'માં કવિનો હેતુ

કવિની ઈ. ૧૬૦૭માં : શાદનશાહની રાજકુમાર
દોલેખમાં નીચાયા ત્યારે.

અકબરશાહની દલ્લજીવાતના : દર્શાવવાનો છે.
પરિણામે અકબરશાહના દોષ અને એટલા ઓછા
દર્શાવવા, ગુણ અને તેટલો સરસ રીતે રજૂ
કરવા, દોષ ઉઠાવી દેવાય તેમ હોય તો ઉઠાવી
દેવા, આ સર્વ કવિએ અકબરશાહના પાત્ર
પરતે નથી કર્યું એમ કહી શકાય એમ નથી.
'અકબરશાહ'ના ધણા પ્રવેશોમાં એમણે કહી-
કતમાં ફેરફાર કર્યો છે એટલે અહીં તો સુખ્ય
સુખ્ય પ્રવેશના દૃષ્ટાન્તો જ આપી શકાય એમ
છે. પ્રવેશ ચોથામાં આક્રમખાનની વિગતવૃત્તિ-
પ્રાપ્તિ બચવા સારી રૂઢમળીએ જેર પી લીધું,
આચિંતા આવેલા અકબરે આક્રમખાનને મારી
નંખાવ્યો એ બધું કવિ અકબરની મદત્તા
વર્ણવવા નિરૂપે છે. પણ માળવાના પ્રસંગમાં
આક્રમખાનને મારી મળેલી છે એ અનિવાર્ય
ખીના છે. પ્રવેશ છઠ્ઠામાં ચિતોડના યુદ્ધપ્રસંગે
અકબરશાહ વચન ઉચ્ચારે છે:—

આનું નામ ચરાઓનો સંગ્રામ
આગના તો ક્રિતિદાસના અક્ષરો.

અને પછી ચિતોડની ભરમ ચોળા અજ-

ઝેરીની યાત્રાએ જવાનો મનસુખો સેવે છે. ચિતોડના વીરતરથી 'અકબરશાહ'માં પ્રસન્ન થયેલા ઉદાર શાહનશાહ ઇતિહાસમાં કુર નિરૂપાયા છે. ચિતોડનો એમણે સારી પેઠે ખરસ કર્યો હતો એમ ઇતિહાસને હસ્તે નોંધાયેલું છે. 'અનારકળા'ના પ્રવેશમાં પોતાને પ્રિય એવી ભાવના વ્યક્ત કરતાં કવિ અનારકળાને અન્યાય આપે છે. મીના બગર પણ ખૂબ જવાન માંગી લે એવી પ્રથા છે. અકબરની પ્રશરિત કરવામાં એ નરલાખાજાંદો અને છે, પ્રતાપની મૃત્યુયાત્રાએ હાજર હોય છે એવા દંતકથાઓ જેવા પ્રસંગો પણ ઝડપી લે છે. દુર્ગામાં આખા નાટકમાં અકબરશાહના પક્ષમાં ઐતિહાસિક હકીકતોને એટલી બધી ધણીવાર મર્યાદામાં આવે છે કે શાહનશાહ અકબરશાહ એ શુદ્ધ ઐતિહાસિક પાત્ર બનવાને બદલે કવિ નાનાંધાણે કલ્પેલા અકબરશાહ થાય છે, જાણે કવિ અકબરશાહને નવીન વ્યક્તિત્વ આરોપવા

કવિ જુએ છે. અનાપને છતીને ચિતોડ સર ક્યું તેમાં આંતરરાષ્ટ્રીયતાની હાકલ કવિ સાંભળે છે. એક ડેમોના સુનંદા પુરુષને રાજ્યાધિકારે રથાખા તેમાં પણ એ સર્વ-સમન્વય જુએ છે. ખરી રીતે આ અકબર-શાહનો શાણો સામ્રાજ્યવાદ હતો. ઉત્તરે કાશ્મીર, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે બંગાળા અને પશ્ચિમે સિંધ કચ્છ સુધીનો પ્રદેશ છતનાર, મૃત્યુ પહેલાંના પાંચ વર્ષો સુધી જાતે સવારી-ઓમાં જનાર અકબરમાં સામ્રાજ્ય રથાપવાની જ પ્રમળ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. "આ વૃત્તિને જ ને લોક કલ્યાણકારક સર્વસમન્વય કરેલો હોય તો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં દેશવિજેતાઓને રાષ્ટ્રીય સમન્વયીઓ કહેવા પડે."

પણ કવિને તો અકબરશાહમાં આ નવું વ્યક્તિત્વ ઉમેરવું છે એટલે તેર વરસની ઉંમરે પણ અકબરશાહ

ગુજરાતની પ્રાચીન અને અર્વાચીન
સરહદમાં સમાવિષ્ટ થતી ભૂમિનાં કેટલાંક
સંતાને માત્ર માનુષ્યમિત્રે જ નહિ, પણ સમગ્ર
ભારતવર્ષને પણ ઉર્જિતલિત કર્યું છે. ભગવાન
પરશુરામનો ટેક બેશક સંહારક હતો.

પરશુરામના આ ટેક પાછળ હતો રાજસ
બ્રાહ્મણ-મદ્દ એ રાજસ બ્રાહ્મણ-મદ્દને જેમ
આપનારો એક બ્રહ્મર્ષિનો દેવભાવ કદાચ
જગતમાં શોધાયે નહિ જડે. ત્રિલોકીના નાયકું
ત્રિરુદ્ધરાવનાર દારકાધીશ કૃષ્ણનો એક બ્રાહ્મણ
બાળ-સખા એના ટેક-ભયો અપાયક-વ્રતથી
સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન ભૂમિને ગૌરવાન્વિત કરી
અયો છે. એના એ ટેકું પરિણામ પૌરાણિક
માયાઓમાં સુંદર આવેલું વાંચીએ છીએ.
દેવો ત્વ લોકલાણ્મ એ ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાંતની
એમાં પ્રતીતિ જોવામાં આવે છે.

આમાં પરિણામ તો સુખમય આગ્યું; પણ
ટેકીલા નરો પરિણામ સુખમય આવે કે દુઃખ-
મય-એની પણ પરવા કરતા નથી. એવો ટેકીલો
નર, એવો જ ગુજરાતી બ્રાહ્મણ ઐતિહાસિક
દાળમાં સાંપડે છે. ગુજરાતનો સીમા આજની
જેમ જે કાળે સંકુચિત નહોતી બની; લાટ
ગુજરાત જ્યારે હજી એક નહો, પણ એક
સરહદ ઉપર આવેલા જોડિયા દેશ હતા; અરબ
મુસાફર અદ્ભૂતનીએ પોતાના ઇતિહાસગ્રંથમાં
ગુજાત નામથી જે પ્રદેશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે—તે
કાળ તે પ્રદેશનો સમૃદ્ધ રાજધાની શ્રીમાલ
કે બિજમાલના એક માથેતુળર બ્રાહ્મણનો એક
બાલક 'મરુ' પણ માયું નહિ' ના ટેકથી
અલંત દીનદશામાં જીવનયાત્રા સમાપ્ત કરે છે.
એ અન્ય કોઇ નહિ પણ શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ
મહાકવિ માધ. માથે સન્નિત વ્રજો ગુણા થી સમૃદ્ધ
"શિશુપાલ-વધ" નામક મહાકાવ્યનો એ
પ્રણેતા. એ બચપણથી જ આપતાં જણ્યો હતો.
એનો પિતા પુત્રના આ સખાવતી રવભાવને
જાણ્યો હતો. એણે કહેવાય છે કે—એકના
એક પુત્રું જીવન સુખપૂર્વક વીતી શકે એ

ગુજરાતનાં ટેકીલાં સંતાન

શ્રી. કેશવરામ કો. શાસ્ત્રી

માટે પોતાની વિશાળ દ્રવ્યસંપત્તિની. અનેક
પેટીઓ બનાવડાવી માથેને સોંપી. જીવનભર
આહી શકે તેટલા દ્રવ્યની જોગવાઈ કરી
આપવામાં આવી. પિતાના નિધન બાદ
આપી રાયનાર આ પુત્રના કવિ થોડાં જ
વર્ષમાં નિધન બની ગયો. આવેલો વાયક
પાડો જય એના કરતાં પોતે આ દુનિયામાંથી
છૂટી જય એની તો એની સખત ભાવના હતી.
એ વારંવાર બોલી જોડે—

વ્રજત વ્રજત પ્રાણ મર્ચિતિ સ્વર્ગતાં ગતે ।
વધાદપિ હિ વ્રજતવ્યં, વય જાયે પુનરીદક્ષઃ ॥

આ મહાકવિ ધારે તો સરસ્વતીના કૃપા-
બક્ષે ચરણમાં નાણાંની રેલમહેલમ કરાવી દે.
એની એ શક્તિની એની ધર્મપત્નીને પ્રતીતિ
હતી. આવી નિધન અવરણમાં રહેવા કરતાં
ભોજ પાસે જઈ સત્કાર મેળવવાને એની પત્ની
વારંવાર વિનંતિ કરતી. પત્નીની આવી વિન-
વણીને એણે કદી લક્ષ્યમાં લીધી નહિ. એણે
પોતે જ દુર્ભોગિયાની કથની માધ હતી—એ
કેમ બૂલી શકે ?

કુન્દુવનમયગ્રિ શ્રીમદ્મોજલ્લગ્નં

ત્યજતિ મદમુલ્લુઃ પ્રીતિમાંઘકજાઃ ।

ઉદયમહિમરસિર્મયતિ શીતાંશુરસ્તં;

હત-વિચિત્તિતાનાં હિ વિચિત્રો વિપાકઃ ॥

પત્નીએ આ શ્લોકનો જ ઉપયોગ કર્યો.
પતિની જાણ વિના જ એ રાજ ભોજ પાસે
પહોંચી—એણે આ શ્લોક ભોજની સમક્ષ રજ
કર્યો. મહાકવિએની વાણીને તો અર્થ પોતે
જ દાસ થઈ અનુસરતો હોય છે. માથની તો
ક્ષપનામાં પણ નહિ હોય કે એ શ્લોકમાં
નિર્દેશ થઈ ગયો છે. સૂર્યના ઉદય સાથે જ

ભોજ રાગનો ખંડ પણ લક્ષ્મીના મદથી મત થઈ ગયો છે: શ્રીમદ્મુજસાગર ॥, રાગ ભોજ કવિપત્નીને એક લાખ રૂપિયા આપે છે. પત્ની પતિ પાસે હાજર કરે છે. ઉદારતામાં કવિ એ પણ છૂટે દાથેવાવરી નાખે છે—આખું જીવન આવી જ નિર્ધન દશામાં વ્યતીત થાય છે. એ કદી કયાંય માગતો નથી અને અનન્ય ટેક—થી સરસ્વતીના ગૌરવને અખાધિત રીતે જાળવે છે.

ગુજરાતે આવાં તો ઘેટલાંય રત્નો જંગલ સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે. માત્ર સરસ્વતીના ઉપાસકોમાં જ મૂર્ધન્ય સ્થાન લેનારી વ્યક્તિઓમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, અખો અને દયારામ મધ્યકાલીન ગુજરાતનાં એવાં ગરવાં રત્નો થઈ ગયાં છે. પોતપોતાની ટેક જીવનના છેલ્લી પળ સુધી એમણે કદી છોડી નથી.

આ પ્રવાહ જમાનો પલટતા છતાંયે ગુજરાતને એ જ જોડેથી ધ્યાનિત કરતો રહ્યો છે. નવીન યુગના આરંભમાં પ્રાચીન લાટની ભૂમિ—આજના ગુજરાતની દક્ષિણ સીમાએ રહેલા સુરત જિલ્લાએ એક નરવીર આપ્યો. એ સારસ્વત કવિ નર્મદ. પ્રેમ—શૌર્યની એ સાક્ષાત્ મૂર્તિએ જિજ્ઞવણ કરેલા ધોરી માર્ગ ઉપર સરળતાથી ધપતા ગુજરાતી પુરોમાં આ નવા યુગમાં સચેલા વીર અને ટેકીલા-નરોમાં એ નામ સોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યાં—તે કવિવર્ય નાનાલાલ દલપતરામ અને મહાત્મા ગાંધીજી.

આર્માના કવિવર નાનાલાલ આ ચાલુ વર્ષના આરંભમાં જ અક્ષરધામવાસી થયા છે. પ્રેમભક્તિનાં અનેકવિધ ગાન અને યનમનાટ રજૂ કરનાર આ ટેકીલા કવિ ગુજરાતનું જ નહિ, સમગ્ર ભારતવર્ષનું એક વિરલ રત્ન થઈ ગયો છે.

ગુજરાતની સીમા જેમ જેમ એના પ્રાચીન સ્થાનમાંથી દક્ષિણ અને દક્ષિણ તરફ વધતી આવી તેની સાથે જ તે જ રીતે એ સ્થાનની પ્રજા પણ દક્ષિણ અને દક્ષિણ તરફ આવવા લાગી. શ્રીમાળા અને પોરવાડ વધુકે આજના

ગુજરાતની હદમાં જતી થી તે સાથે શ્રીમાળા સાહિત્યો પણ આગ્યા અને કાઠિયાવાડમાં હયાં. શ્રીમાળના શ્રીમાળા કવિ માધને ભુલાવે તેવા એ જ સાતિનો ખીજો “માધ” સરસ્વતીની અભિનવ અને અજોડ ઉપાસના સાધી અનેક કાવ્યરત્ન અપી ગયો. એ તો અજોડ જ કાવ્ય થયું. પણ અજોડ રાગવીઓ અને રાગકુમારો શિશ્ય હોવા છતાં, હાય ઓડવાની તો વાત એક બાજુ રહી પણ દિક્ષથી એવાઓની મદદની ધંધા નથી કરી, એ તો માધ પછી ઈતિહાસમાં અમર રહે તેવું ખીજું અદ્ભુત કાવ્ય છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી લીધેલા ટેક અવસાનની છેલ્લી ધડી સુધી અજુનમ જ રહ્યો—અને છતાં માધુર્ય, ગૌરવાન્વિત અતિથિસત્કાર અને સમાન બાવની અમી—નજર એ અણીની પળ સુધી એવાં ને એવાં રહ્યાં હતાં.

ગુજરાતી ભાષાના લલિત સાહિત્યને જંગસાહિત્યની દરોજમાં મૂકવાની એમની પ્રતિજ્ઞા અનન્ય જ બની રહી છે. યુરોપીય સાહિત્યે મુક્તપદ શૈલીએ વિસ્તારેલી કાવ્ય-શૈલીને જેમ આપનારી કવિએ પોતે પ્રયોજેલી અપવાગદ કાવ્યશૈલી, પ્રાચીન છંદોના પૂર્ણ પ્રજ્વલને મૂર્ત કરવાની અસામાન્ય શક્તિ છતાંયે, એમના ટેક જેટલી જ અનન્ય ટેકવાળી રહી છે—આજ સુધી તો એ અનન્ય શૈલીનું એ કાવ્યથી અનન્યત્વ જ રહ્યું છે. ટેકીલાની ટેકને વળી ખીજું વટાવનાર કોણ જીવનન થઈ શકે? સુરસિંહજીએ ‘કલાશ્રી’ ઉત્તમ જાણે રાખ્યું, પણ કવિ ‘કાંતે’ તો કવિવર નાનાલાલને જ સાચો “કલાકલાપ-યુક્ત” ગણી સુરતાના વાડીના-મીડા મોરલા” સંબોધનની સાધકતા અનુભવી હતી—આપણે પણ માધએ કે—

“સુરતાની વાડીનો મીડા મોરલા” —

કળા કરીને યનમન યનમન નાચતો, હૃદય-તાર-ઝંકાર મધુર વિસ્તારતો. પ્રેમ ભક્તિનાં પૂર વહવતો એ ગયો; રસિક હૃદયનો વિનિમય સંતત સાધતો— “સુરતાની વાડીનો મીડા મોરલા.”

“ત્યારે તમને ‘ઉપા’ ન ગમી એમ ને ?”
એક મિત્રે પૂછ્યું.

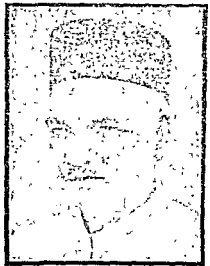
“ના ના. ‘ઉપા’ ન ગમી એમ તો કેમ
કહી શકું ? ખરું કહું તો તો હજી મેં ‘ઉપા’
પૂરી વાંચી જ નથી.” - મેં ઉત્તર વાળ્યો.

“હું પણ એ જ કહું છું. ‘ઉપા’ અધૂરી
મૂકીને તમે ‘ઇન્દુકુમાર’ વાંચવા માંડ્યું એ
અમરતું જ ? હા. પણ તમે તો તે નેપાળી
નેમણુ પર મોહી પડ્યાં હશે ખરું ને ?”

વાત એમ હતી કે, કવિશ્રીનાં કેટલાંક
પુસ્તકો એક મિત્રે ભેટ મોકલ્યાં હતાં. ‘એવદૂત’
વાંચ્યા પછી મેં ‘ઉપા’ વાંચવા માટે લીધેલી
અને તે અધૂરી મૂકીને ‘ઇન્દુકુમાર’ વાંચવા
માંડેલું. એ દિવસોમાં ઘર ઘરમાં તો ઢોલ
જાણે પણ ધુવાનોને હેરે હેરે ‘ઉપા’ રમી રહી
હતી એટલે એ મિત્રે આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

કવિશ્રીનું ક્યું પુસ્તક ગમે છે ને ક્યું નથી
ગમતું, એ ‘એકદમ કહેવું મુશ્કેલ પડે. ‘જ્યા-
જ્યન્ત’ માડું, પ્રિય પુસ્તક છે, અને જ્યા
જેવું સ્ત્રીપાત્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજી સુધી
ખીજું સર્જાયું નથી એમ હું માનું છું. પણ
એથી કંઈ ખીજનું મહત્ત્વ ધરી નથી જતું.
એમનું ગમે એ પુસ્તક લખતે. ગમે ત્યાંથી
વાંચવાનું શરૂ કરો, તોયે ક્યાંક લગ્ન ને પ્રેમનો
હિસા આદર્શ, ક્યાંક સંસારનું અવનવું રહસ્ય,
ક્યાંક ધર્મ ને સંસ્કૃતિ, ક્યાંક રસનાં અભી-
વર્ષણ અને ક્યાંક દિલદાગીની નવાલાઓ,
ક્યાંક વિશ્વાસ ને ક્યાંક ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ક્યાંક
રસનિર્ઝરતી કવિતા, ક્યાંક રાગપૂતલુગનું
સ્મરણ કરાવે એવું વીરત્વ, એમ કે ને કે એવું
મળી આવે કે એ વાંચવામાં ખીજું બધું ચ
જૂડી જવાય. આ લખવાની શરૂઆત કરવા
પહેલાં મેં ‘ઇન્દુકુમાર’ શોધ્યું, પણ તેને
બદલે ‘મણિ મહોત્સવના સાહિત્યમેલ’
દાખમાં આવ્યું. અમરતું જ એક પાનું, ખોદ્યું
તોં એમાં કવિશ્રી કવિઓના અને કલાકારોના
ધર્મનું સ્તવન કરતાં કહે છે:

કવિ શ્રીની

અખંડ તપશ્ચર્યા

શ્રી. જ્યોતસ્નામહેન શુકલ

*

‘ત્યારે કવિનો ને કલાકારનો ધર્મ શો ?
આ દેશમાં ને પરદેશમાં આજ દેવાની કબરો
યધ છે ને દિલની ચિતાઓ ભડભડે છે.
લલિતાઓ ને કુમુદો અને કલાપીઓ ને
સરસ્વતીચંદ્રો તલસે છે ને તરફડે છે. એ
ભાંગેલાં હૈયાં સાંધવાં અને આત્માની ઔષધીઓ
ભાખવી એ પણ કવિધર્મ જ ગણાય છે x x
આનંદ ને ઉદ્ધવાસના અમૃતધુંટ પાવા, પ્રેર-
ણાની પાંખો પ્રકટાવવી, દીવામાં તેલ પૂરવું ને
વાટ સંકેતી પ્રજ્જ્વલિત કરવી, ચેતનચન્દ્રને
ચેતન દેવાં ને પથ્થરને પીગળાવી રસાર્દ કરવા
એ કવિનો વિશેષ ધર્મ છે.’

વળી ‘રાગપિ ભરત’નું એકાદ પાનું
ઉઘલાવું છું, તો સુદે ચક્રતા સૈન્યને ભરત
પીરવકુળની સુદનીતિનો ઉપદેશ આપતા કહે છે:

“રણસંગ્રામ પણ પ્રગ્નજન છે,
પૃથ્વીની પ્રગ્ન પ્રગ્નઓની
પુણ્યપાપની સામુદ્રધુનીઓ છે.”

*

“ ને એક મારો સંયમદેશ છે,
પાળો છો તેમ પાળતા રહેજો,
મુલક મુલકમાં વિચરો ત્યાં ત્યાં
રાજલક્ષ્મીને અડધે હાથ દાઝશે
પ્રગલ્ભલક્ષ્મીને અડધે હાથ કાપીશ.”

આવું છે. શામાંથી ક્યું રત્ન લાધશે એ
ન કહી શકાય. એટલે ‘ઉપા’ ગમી કે ન
ગમી, અથવા ‘ધન્વકુમાર’ વધારે ગમ્યું કે
ઓછું ગમ્યું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવો અશક્ય
નહિ તો મુશ્કેલ તો છે જ. અને એ મિત્રનું
પેહું અનુમાન તો સાચું હતું. નેપાળી જોગણ
મને ખૂબ ગમી ગઈ હતી. ‘જયા-જયન્ત’માં
જયા કુંગરો ચઢવાની ને અંધારા ઉઘેચવાની
વાતો કરતી પ્રવેશ કરે છે ને આપણું ચિત્ત
આકર્ષી લે છે તેવું જ આ જોગણ પણ કરે છે.

જયાની સાહેલી પૂછે છે:

“ જયા બા ! સદુ જિતાય, પણ મન
જિતાવું હશે ? ”

જયા કહે છે:

“ વાણી બાંધવો ને મન જીતવું સરખાં,
પણ યોગીજનોને ઉમય સુલભ.”
દૈત્યોને જીતીને આવેલા જયન્તને, અમ-
રાવતીને બચસુકત કરીને દેવદેવેન્દ્રનું વરદાન
લઈને આવેલા જયન્તને જયા સતકારવા જાય
છે, પણ જયન્ત લગ્નની માગણી કરે છે ત્યારે
એ કહે છે:

“ દેહનાં વિલાસને હજી વાર છે,
ધારણ કર તારું ધનુષ્ય,
બહુ જીતવાનું બાકી છે હજી;
વિલ્લભાના દૈત્યોને જીત
દેવાને વંસાવ દુનિયામાં
ને બનાવ અવતીને અમરાવતી.”

અદ્ભુત બાળા છે નહીં ? નેપાળી જોગણનો
પ્રવેશ પણ આમ જ હૈયું હલમલવાની મૂકે છે.
બાર બાર માસનું અઘર્યથાન લઈ એકાંતસેવન

કરતા ધન્વકુમારને કાન્તિનું રમરણ અસ્વસ્થ
બનાવે છે ને એ રોહિણીવનની દીક્ષા લેતાં
ગાય છે:

“ મહા કલાબિધમાં અતુલ યુગના
ઓય, શમશે,

સમાધિમાં તારી સખિ !

મુજ રસેન્દુય તપશે.”

ત્યારે નેપાળી જોગણ પ્રવેશ કરે છે ને
કહે છે:

“ યુવરાજ વીસરશે મા,
આત્માએ કેને કેને કાલ દીધા છે ?
ભગિનીને, દેશભગિનીઓને,
બાન્ધવને, મનુ-બાન્ધવને,
પિતાને, પિતાઓના પરમપિતાને,
રોહિની, સંસારને, દેશને, માનવજાતિને,
કેનું કેનું મહાઝણ ખડું છે ?
કુટુંબ પરિવારનું, લોક લોકનું, પ્રજાનું,

દેશનું, સમસ્ત માનવજાતનું કલ્યાણ સાધવાનું
છે ત્યાં એક વ્યક્તિની સમાધિ કેમ સાધી
શકાય ? સંસાર હોય કે સંન્યસ્ત હોય, ગૃહ-
સ્થાશ્રમ હોય કે યોગાશ્રમ હોય જો હોય તે
લોક-કલ્યાણને માટે હોવું જોઈએ એમ આ
રીતે દર્શિ સૂચવે છે. જુઓને, ધન્વકુમાર
પૂછે છે:

“ આદેશ આપો, દેવી !

ડાળે ડાળે કળાઓનાં લૂમખાં,
ને કળા કળામાં વસન્ત પ્રગટે
ત્યાં વિલાસ છે કે વૈરાગ્ય ? ”
અને જોગણ કહે છે:

“ રાજપ્રવૃત્તિની ચાખડીએ ચઢનારને
નથી વિલાસ-સ્વાર્થ માટેની નવરાશ,
કે નથી વિરક્તિ માટેની અશ્રદ્ધા કે
અવગણના.”

“ રક્ષા, ચારણ, દોહન, મન્યન અનેક
અભિવિધિ સાંધી સાંધી જીવન પોષવાં
ને પ્રકૃત્ત્વમાં એ રાજયોગ જ પટે છે.”

આમ કવિના શબ્દે શબ્દે આર્થસંસ્કૃતિનાં
જોડાં રહેર્યોઃ જિક્ષ્ણે છે. લગ્ન, પ્રેમ, સંસાર,
પ્રજનન, શિક્ષણ, કસા, રાગનીતિ, યુદ્ધ,
પ્રજનપાલન એકે એક બાબતમાં આર્થસંસ્કૃતિના
હિત્યંતરમ આદર્શોનું દર્શન યાપ છે. અને
નેપાથી જોમણને મુખે દેશનું એ કેનું ભગ્ય
દર્શન કરાવે છે? કહે છે:

“ ભૂમિશ્રેષ્ઠ ભારત

પશ્ચિમના પાયા માંડનાર,
જુદ મહાવીર મોસ ને રામનાં
ભારતે પારણાં હી મોખ્યાં દર્તા.

*

જગતના મહાધર્મોની ધાત્રી
પૃથ્વીના તરવચ્ચાનની જનની,
પ્રેમશૌર્યના રણસાગર સરીખડી,
અગનભેદી કવિના ગાત્રી
વેદોચ્ચારિણી યજ્ઞસ્વિની અંબા
ભારતમાતા બીજી નથી અવતરી ઉપર.
એના વિજયટંકાર રક્તરંગી નથી.
દેહના નહીં પણ દેરી છે,
આત્માની પરમશાન્તિના છે.
જડના નથી, ચેતનના છે;
યુગ યુગથી લૂંટાય તોય રાજ્યગારવતી,
સૈકે સૈકે ધવાય તોય સજ્જન,
મેક્ષત્રમાલાની પરંપરા સમી
તેના ધર્મોધ્ધારકોની પરંપરા

“શીલું આદારાણેય તો તેમની જાળવાય.”

ભગવાં એટલે જ સંન્યાસ નહિ, દેવદર્શન
એટલે જ ભક્તિ નહિ, સમાધિ એટલે જ
તપશ્ચર્યા નહીં. પણ એવા કરાવે બાલ
આડંબર વિના મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ખીલવવા
માટે, કરમાતાં કૂતોને પ્રકુક્ષ બનાવવા માટે,
ભડબડ બળનાં સંસાર પર અમૃતસિંચન
કરવા માટે કવિશ્રીએ અખંડ તપશ્ચર્યા કરી:
પોતે કરી એટલું જ નહીં પણ આ મહાકવિ
જેમને

કવિવર ન્હાનાલાલને

પુણ્યાંજલિ

કવિવર ન્હાનાલે, અવગણ્યાં દુઃખને
સંખ્ય ને સૌખ્ય, સંસાર: માણ્યાં !
ધર્મપત્ની સહિત શુભરીમાં ધૂમ્યાં !
દગ્ધતી દેવસમ, પુનિત નીવડ્યાં !

નયન, વઢને કરે; ચરણથી અનુસંધા
સંત-સંજીવનને, ચરિત ઉજળે !
લગ્નસ્નેહોત્સવે, લાડિલાં લહેરતાં-
સાશ્રમતી, રાજનગરે જ હિન્દે !

કાંતદ્રષ્ટા કવિ ! નવયુગે, નીરખેતો !
મન—હૃદય દેશનાં તું, જગવતો !
જીવનભર જાગ્રતિ, વિનયકંઠે, ધરી,
બૃહદ્ર શુભરાત, સંગીત ગજવતો !

મંગલોત્સવ મહામૃત્યુનો ઉજવિયે:
સ્નેહ: આનન્દ: સૌન્દર્ય: ઝીલિયે !
આંસુ સાચાં લુછ્યાં નહિ વિરલ વ્યક્તિયે !
પુણ્યની અંજલિ ત્યાં જ ધરિયે !

લલિત

“અપવિત્રો પવિત્રો વા
આ કાવ્યે રસ હોય ને,
હારા ગાર્હસ્થ્યઅગ્નિના,
પુણ્યે તે પરિશુદ્ધને.”

તથા

“પૃથ્વી વિષે કંઈ પુરાણ કાળથી
આયોની કાર્તિ પ્રસરી કુલશ્રી શી;
જગતપશરવી, સખિ ! આર્યલક્ષ્મી તું,
પ્રાચીન આર્યત્વની કાર્તિમૂર્તિ તું.”

એવું કહે છે એવાં સાધવીશ્રી માણેકમાધના
સાહચર્યમાં એ તપશ્વર્યા કરી અને આપણને
અણુભોક્ષ સાહિત્યધન આપ્યું.

માનવજીવન એમને અમૂલ્ય લાગે છે.
એ જીવન વેડફાઈ જતાં જોઈને એમને પારાવાર
દુઃખ થાય છે. માનવીની પશુના જોઈને એમને
મારે આપાત લાગે છે. જિંદગી એટલે એમને
મન ‘દયાણુયાત્રા’ છે, અને એટલે જ
પોતાના આદર્શ ને પોતાની જાવના એઓ
જુદાજુદાં પાત્ર રૂપે વ્યક્ત કરે છે.

જ્યાં શું કરે છે ? જગતના વૈભવોથી,
દેહના સૌન્દર્યથી કે વસ્ત્રાભૂષણથી એ સંતો-
ષાતી નથી. જન્મતિથિ જેવા દિવસે એ
તાપસીનો વેષ સજે છે અને ‘જિંદગી એટલે
શું !’ એવાગદહન ચિંતનમાં ડૂબે છે. જ્યન્ત
પર એને હરકત પ્રેમ છે અને છતાં કહે છે
‘દેહના વિલાસને હજી વાર છે.’ એ મહત્વાકાંક્ષી
છે. એની નિર્મળ જાવના ને પ્રકાશ માટેની
એની વાંચના ને શ્રદ્ધા જોઈને પળવાર આપણે
ચંબી જઈએ છીએ. જગતનું ઝેરી વાતાવરણ
એને રપરી જ રાકતું નથી. એ કહે છેઃ
“સૌન્દર્ય શોભે છે શીલથી ને યૌવન શોભે છે
સંયમ વડે.” માનવજાતની અવનતિ, પૃથ્વીમાં
પ્રસરી રહેલી પશુતાથી એવું હૃદય બડકે

બળે છે. કહે છેઃ

“સૌન્દર્યના સિકાર વધવા માંડ્યા છે હવે.”

કેટકેટલી પવિત્ર કન્યાઓ પાપી પુરુષોને
હાથે લૂંટાતી હશે, કેટકેટલા રાવણો સીતા-
લક્ષ્મીનાં હરણ કરતા હશે, એ વિચારે એવું
દેહનું વલોવાઈ જાય છે અને કહે છેઃ

“દિલમાં મારે દહાય, દુનિયા તેમાં પરજળે,
એ અગ્નિ હોલાય એવું જ્યન્ત ! વર્ષાને.”

માનવી જીવનની પશુતા જોઈને આવા
અગ્નિએ કવિશ્રીના હૈયાને પણ દગાડયું હશે !
અરે રે ! એ કદપના પણ ટેવી ભયંકર છે !
ગૂજરાતી સાહિત્યને અને ગૂજરાતની જનતાને
જેમણે સતત રસપાન કરાવ્યું, ટીપે ટીપે
નહિ પણ જોખસે જોખસે અમૃત છાંટયું,
એમને યે જ્યાની જેમ “દિલમાં મારે દહાય”
એવું થયું હશે એમ ?

“જ્વાલાયુષ્મી શું સળગે સુધારે !”

એ પણ કવિશ્રીનું જ ચરણ છે. આ
વિચાર દેહનું વલોવી નાંખે છે. પણ એમ તો
ગાંધીજીના હૈયામાં કેમાં લાવા નથી જીવળતા ?
ઋષિઓ, તપસવીઓ, મહાત્માઓ કોઈ ને કોઈ
રીતે જીવનની ધૂપસગા સળગાવે છે અને
એની સુવાસથી ગંદકી દૂર કરીને વાતાવરણને
સુવાસિત અને પ્રફુલ્લ બતાવવાનો પ્રયત્ન
કરે છે.

કવિશ્રી નથી, પણ એમની તપશ્વર્યાનાં
ફળરૂપે મળેલી એમની સાહિત્યકૃતિઓની
સુવાસ અને કવિશ્રીના જીવનની સુવાસ
ગુજરાત ભૂલી શકે એમ નથી. એમનું સાહિત્ય
સમજવાનો અને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન
થાય તો સંસાર સુસંસ્કૃત થાય અને મહેકી
રહે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

કવિ ન્દાનાલાલની સૂરતને માટે સદાય
મીઠી નજર રહેતી. ક્યાં તો "જ્યા-જ્યાંત." એને
આરે સંપ્રદય તેથી હોય, ત્યાં તો કદાચ
વર્ષો પર નર્મદની છાત્રીનાં અનાવરણ કરતાં
નગીનચંદ હોલમાં કવિએ કહ્યું હતું તેમ દલ-
પતપુત્ર નર્મદનો બગીચો છે એવી ભાવનાને
લીધે હોય. કારણ એમ તે હોય, પણ સૂરત
પર નજર એમની સદાય મીઠી રહેતી તેની
મોઢથી તો કહેવાય તેમ નથી.

*
એ ન્દાનાલાલના રાસનો મીઠાશ ક્યાં
આપણે ઓછી માણી છે? મેળાવડામાં ને
લગ્નમંડપમાં એના જ ગરબા ગવાતા, બાલણ-
મીરાં ને નરસિંહ, દયારામ પછી એકસરખો
રસ, નવીનતા ને આકર્ષણ એના ગરબા સિવાય
કોઈના ગરબાએ આપ્યા નથી.

કહેવું છે કે 'આપણી કુસડી ઓર
પરાઈ લાપસી' તેમ કવિને માટે આપણે
કહ્યું છે. એમનો કનક મહોત્સવ કે હીરક
મહોત્સવ જિજ્ઞાસો તે, ખડુ, પણ એટલું તો
ઘણાયને માટે શાય છે. સંસ્કૃતમાં એક શ્લોક
છે. કે ખીંછ આંગળી પર મોનું નામ ગણાવવું
તે ન સમગ્રધુ એટલે તેને અનામિકા કહી.
આપણે આધુનિક કવિમાં ન્દાનાલાલની સાથે
મુકા શકીએ એવું નામ મોહનું જોવામાં કે
જાણ્યામાં નથી. ને છતાંય તેની કદર થવી
જોઈએ તેના પ્રમાણમાં ઓછી યમ, કારણ કે
એમને વાડો ખાંધતા આવડતો નહોતો. શ્વભાવે
કંઈક તીખા પણ ખરા. નર્મદના વંશજ એટલે
લાગે તેવું કહી દે. મનમેળ ન હોય ત્યાં તે
મેળ ન જ પડાવે. પ્રેમભક્તિ એ એમના
અંધોનું સામાન્ય નામ હતું. પ્રેમભક્તિ એટલે
મીઠાશ-તીખાશ ને!

*
કવિશ્રી નરસિંહરાવ ને કવિશ્રી ન્દાનાલાલ
સાહિત્યસમરંગણના સદાયના લડવૈયા. છતાંય

કવિવર નાનાલાલ ઇ. ૧૮૬૫માં મુંબાઈ
એલિવન્સ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા
હતા ત્યારે.

પાંચજન્યની ભવ્યતા

શ્રેષ્ઠિકા:

શ્રી. જયમનગોરી પાઠકજી

*
સત્યભાષી નરસિંહરાવે મુંબઈની સાહિત્ય
પરિષદમાં જનતાને કહ્યું હતું કે "જ્યા જ્યાંત
તો તમે વાંચ્યું હશે; ન વાંચ્યું હોય તો શરમ
છે." આવા 'સમર્થ' વિવેચક, આતુ સુંદર
પ્રમાણપત્ર આપે તે જોતાં ન્દાનાલાલ અને
તેમની કૃતિ સાથે નરસિંહરાવ અને તેમના
વિવેચનને પણ સદજ માથું નમી પડે તેવું છે.

*
'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'માં કવિશ્રી
ન્દાનાલાલના "મહારા કેસરબીના કંથ" માટે
ખજવંતરાય દાકોરે લખ્યું છે:—

'આવાં સર્વોગ સમ્પૂર્ણ' ગીત ગુજરાતીમાં
ખડુ ઓછાં છે. ભાષા, સ્વરચ્છન્ન, યોગના,
પ્રાસ, લય અને વિરામ, તાલ અને સુરાવલિ,
વાચ્યાર્થ અને સાથે સાથે આવતાં ધેરા સૂચનો:

રતી, કુટુંબવત્સલ, અને ક્ષમયાધરિત્રી સરખી એમની ગૃહિણી છે.

લગ્નરતેહને તેમણે વિશ્વપ્રેમના પગથિયારૂપ માન્યો છે. આ રતેહ તે સામાન્ય નહિ, પણ આત્મલગ્નમાં પરિણમતો પ્રેમ. માટે જ કવિએ 'પરણવું એટલે પ્રણતામાં પગલાં માંડવા.' કહ્યું છે ને? તેમને મતે 'લગ્નરતેહનો વિશ્વ-ક્રમમાં હેતુ એ જ છે કે, જગતમાં દિવ્યતા ઉગાડી તેનાં રસકુસુમે સ્વર્ગમાં લઈ જવાં.' વળી યતાત્માઓ માટે તો કવિનો આદેશ છે કે 'ન્યાં ન્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં શરીર નથી એવું લક્ષ્યાંકથીમાંસાતું ન્યાયસ્થ;' અને આવા યતાત્માઓનું જીવનકાર્ય છે વિશ્વસેવા.

આમ સ્નેહલગ્નમાંથી પરિણમતા લગ્નની વિશુદ્ધતા અને પવિત્રતાનાં યશોમાન ગાવાં એ જ આર્યસંસ્કૃતિના ઉપાસક કવિના સર્જનનો પ્રધાન હેતુ છે.

આ ઉપરાંત ભક્તિ પણ તેમના કવનનું મુખ્ય અંગ ગણાય. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભક્તિનાં ગાન ઓછાં યતાં જાય એમ કહેનારને ન્દાનાલાલની યાદ આપવી ઘટે છે. 'રતુતિનાં અષ્ટક,' 'હરિનાં દર્શન,' 'સિંધુ નીરે' જેવાં કાવ્યોમાં એમનો ભાવભીનો ભક્તિભાવ વ્યક્ત થાય છે. 'રતુતિનાં અષ્ટક' માં ગીતાની ભાવનાઓ સાંગોપાંગ ઉતારી કવિ કાષ્ઠ સ્તોત્રકારના આત્મામાંથી બોલી રહ્યા હોય એમ લાગે છે. 'સિંધુનીરે' અને 'હરિ-દર્શનમાં' રહેલો આરતુ એ ભાવ અનુભવ્યા વગર આવવી મુશ્કેલ છે. 'જિંદગીના પડ-છાયા'માં ગીતાબોધ્યા રિયતપ્રત્યનાં લક્ષણો કવિ દર્શાવે છે:

'પિતા પેસો આથે જગત વીંટતો સાગર વહે વહો એવી નિત્યે અમજીવનની સર્વઝરણી કે "નાથ જગનના જેવા રે, સદા મને હાઈ રહે, નાથ વાયુના જેવા રે, સદા મુજ ઉરમાં વહે."

જેવી ભવ્ય છતાં સૌન્દર્યોન્વિત મધુર પદાવલિ વિરલ જ છે.

સર્જનના આત્મા પરત્વે જોમ પ્રેમ અને ભક્તિનો પ્રધાન સ્ત્ર જણાય છે; તેમ સર્જનનાં દેહપરત્વે (form) જૂજવે રૂપે કવિતા જ આવિષ્કાર સાધે છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કવિએ કાવ્ય ઉપરાંત નાટક, વિવેચન અને નિબંધ લખ્યાં છે, પણ એ સદ્ગર્ભા આજન્મ કવિની 'નિર્સર્ગશક્તિ જ કામ કરતી જણાય છે. શબ્દબાહુલ્ય, કલ્પનાવિભવ, માધુર્ય અને વિરાટભાવના એમનાં સર્જનને કાવ્યમય કરી મૂકે છે. એમનું ગદ્ય એ સાદું ગદ્ય નથી પણ મધુર શબ્દપ્રવાહ છે. રચિત અને સુષુઠુ ઊર્મિગીતાથી ખચિત નાટકોમાં દેશકાળની કે વસ્તુની કાર્યકારણ સંકલનાની એકાગ્રતા ન હોવાથી ઉચ્ચોચ દૈતુકાપ્રથ ભાવનાવિહાર જ એમાં જણાય છે, અથવા કવિનાં શબ્દોમાં કદી-એ તો "વીણાં કુલાં ગૂંચનાર રસમાળીનું કલાવિધાન " જ એમાં છે. વિવેચનમાં પણ એમની દષ્ટિ રસદર્શી જ રહી છે. એટલે પ્રધાનપણે શ્રી. ન્દાનાલાલ કવિ જ છે—પછી બસે એ ગમે તે સાહિત્યપ્રકાર હાય ધરે.

ગુજરાત યાદ કરશે તે ગુજરાતજીના કંઠે વસેલા રાસકવિને, — મંગુલ ઊર્મિગીતાનાં વિધાયક, અને "વિરાટનો દાંડોળો," કે "શતદલ પત્રમાં પોટેલ"ની વિરાટ ભાવના આપનાર કવિને. ભવિષ્ય રમરશે તે એમની પદાવલિમાં રહેલ ભવ્યતા (sublime) અને સૌન્દર્ય (Beautiful) ના અનન્ય અને વિરલ સંમિશ્રણને; પછી બસે એમનાં નાટકો દત્ત ન હોય કે કોલનશૈલી વિવાદમસ્ત હોય.

આજ એ મધુર ઊર્મિગીતોના ગાયક આપણી સમક્ષ નથી, છતાં લોકહૈયે વસેલો છે. કવિએ જ નથી માયું? કે—

અસત્યોમાંથીથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા
હડા અંધારેથી પ્રભુ પરમને તું લઈ જા.

સત્ય અને તેજોમય પંથનો એ પથિક એનાં સર્જનદારા સત્ય અને તેજની માંખી સદાય કરાવતો જ રહેશે.

કવિ નાનાલાલને સમગ્ર સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે ખૂબ જ આદર છે. તેમની દરેક કૃતિઓમાં સ્ત્રીસન્માન તરીકે આવે છે, છતાં પણ ગુજરાતણા મોટે તેમને પક્ષપાલ છે.

ગુજરાતણાને કવિશ્રી બાવી ગુજરાતની અંબાઓ, જનની, ધારી, પોપક, ગ્રેરક પાંખ ગણે છે. આથી આગળ વધીને તેઓશ્રી કામધેનુ સમી કલમન્દિરની મહાદેવી તેને કહે છે. સ્મૃતિધારના મન્ત્રોપદેશને પણ તે અક્ષરશઃ ઉતારે છે.

કવિશ્રી કહે છે કે 'ગુજરાતનો વિકાસ જોવા હોય તો ગુજરાતનું નારીજીવન જુઓ.' આ રીતે તેમણે સ્ત્રીજાતિનું સ્થાન સમગ્ર દેશને મોખરે મૂક્યું છે. તેનું મૂલ્યાંકન કરતાં તેઓશ્રી કહે છે કે 'ગુજરાતમાં યદ્ય અયેલા રાજત-ત્રીએ, જગત્વ્યાપારીએ, સાક્ષરો, કવિઓ, તપસ્વીઓ, વગેરે ગુજરાતે જ ભારતને દીધાં છે. તેનો પ્રતાપ તો ગુજરાતજીને જ ધટે છે. એ મૈયાઓ ના હોત તો, ગુજરાત ક્યાંથી જન્મત ?' આ રીતે ગુર્જર સુંદરીને તો ગુર્જર પુરુષાતનની માતા કહી છે.

ગુજરાત રસ, કવિતા સૌન્દર્ય ભાવના વગેરેથી ભરપૂર છે. તો આ બધું ગુજરાતમાં આવ્યું. ક્યાંથી ? આ સવાલનો પણ સાદો હિત્તર આપનાં કવિશ્રી કહે છે: 'ગુજરાતજીના દેવાના અક્ષયપાત્રમાંથી; કુટુંબ-વંતસલા ગુજરાતજીના આત્માનાં અમૃતસરોવરમાંથી.'

ગુજરાતજીને સૌ કોઈ રસિયજી અને શૃંગિણી તરીકે ઓળખે છે. કારણ કે ગુજરાતના કુલકુલમાં કુલયોગિનીઓ છે. આ કુલયોગિનીઓને અંતરથી વંદતા કવિ કહે છે કે

'માહરા કુલમાં બીજે, જ્યાં હો ત્યાં,
ઓ તપસ્વિની !

નમો-નમો, મહાદેવી ! નમો કુલયોગિની !
આ રીતે ગુજરાતજીના શુદ્ધભાવ વર્ણવતા

કવિશ્રી નાનાલાલ

અને

ગુજરાતણો

શ્રી. પ્રિયબાળા શાહ એમ. એ.

સંસારિણી ગુજરાતજીને કવિ દમશ્રૂમતા રથ જેવી કહે છે.

ગુજરાતજીના ગુણો વર્ણવતાં તો 'પાર જ નથી આવતો. સ્ત્રીઓના વર્ણનમાં કવિનું કવિત્વ બરાબર ખીલી ઉઠે છે.

"કુઃખમાં દાઝે નહીં; સુખમાં માન્ડે નહીં; શુક્લ પક્ષમાં વધે નહીં; કૃષ્ણ પક્ષમાં ઘટે નહીં; બારે માસ ને બંધીએ રાશિઓમાં ને છયે ઋતુઓમાં પ્રફુલ્લિતો વિહરે તે સૂર્ય, અને સ્ત્રી પણ સૂર્ય સમાન છે. પણ સૂર્ય પેડે તે ઝગઝગી નથી આવી સ્ત્રી જોને માંડ-વડે હોય તે કુલમંદિરિયે તો વસન્ત-પંચમી જ પધારેલી છે."

સમગ્ર ભારતનો વિચાર કરતાં કવિશ્રી પૂછે છે કે 'ભારત આજ સજીવન માથી છે ?' તેના જવાબમાં પણ પોતે બધો યથા ભારતના

નારીકુલને જ આપે છે. માતાઓ ને પત્નીઓ, પ્રિયતમાઓ ને રૂપસુંદરીઓ, રણચંદ્રીઓ ને રાગીદેવીઓ, વિદ્યાઓ ને સંન્યાસિનીઓ, સતીઓ ને જીવદરના જ્વાલમુખી જંગમનારીઓ આવા કન્દો જ ભારતનું સર્વોત્તમ છે. પૃથ્વી-ખડે તે શોખનું નહીં જડે. ભારતની કીર્તિ-કલગી સમી રમણી-મણિઓ ધરતીખેલે શોધી નહીં જડે."

કવિસમ્રાટ શ્રીને ભારતની યશકલગી ગણે છે, છતાં પણ તેમની ફરજોનું બાન કરાવવાનું તેઓથી ચૂકતા નથી. અને કહે છે કે 'આપણો ધર્મ જરજરી ગયો નથી, આપણું કલ્યાણ કદી જૂનાં ચતાં નથી. માટે આપણે તે કરવાનાં અને પાળવાનાં છે. વળી આપણી દેવી સંપત્તિ પણ ખૂટી ગઈ નથી, લૂંટાઈ ગઈ નથી. સદસદ સૌ શક્તિઓ એવી જ પૂર્યોવનમાં છે માટે તેનો યથોચિત ઉપયોગ કરવો.

સંસારના કામની વહેંચણીને પરિણામે સ્ત્રીના વિશેષ ધર્મ પુરુષના ધર્મથી નિરાળા છે, એટલું તો હવે સ્પષ્ટ જ છે. દેહના અને આત્માના મનુષ્યધર્મ ઉભય માટે એક સરખા છે, છતાં સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ છે અને પુરુષ નથી. એ રીતે પુરુષ તે પુરુષ જ છે અને સ્ત્રી નથી. આ રીતે ઉભયના વિશેષ ધર્મ નિરનિરાળા જ છે.

સ્ત્રીઓનો પહેલો વિશેષ ધર્મ તે પત્ની-ધર્મ-કન્યકા મટી વધુ બને, કીમારને આરેથી જીતરી લગનને તીરે જઈ બેસે ત્યારથી સૌ સ્ત્રીઓને પત્નીધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારની સફર આદરતી સ્ત્રીઓને કવિ આદેશ આપે છે કે, સ્ત્રીજાતિની સ્વાભાવિક સરલતા, હિમ્મત, રનેહાળના, ધાર્મિકતા અને શ્રદ્ધાને જરાયે શુભાવશી નહિ; બલકે વધારજો.

બીજો વિશેષ ધર્મ: ગૃહિણીધર્મ. લગનમન લીધું કે નરન જ કેલ રથપાણું. આ રીતે

ગૃહનો માંડવો રોપાયો. ગૃહની વ્યવસ્થા-ધર સંસાર ચલાવવો એ પત્નીધર્મથી નિરાળા વાત છે, છતાં બન્નેની અખંડ બેલડી છે. લગનમનમાંથી જ એ બન્ને બેડકી બહેનો બન્ને છે. ગૃહિણી-ધર્મમાં કવિ સૂચન કરે છે કે 'કુટુંબમાંથી કલેશ ઘટે, સંપ વધે, શરીરનું આરોગ્ય અને ચિત્તની પ્રસન્નતા, સુખ સંતાપ અને શાંતિ સદા વિકાસ પામે તેવું કરજો. તમારો મંડપ એવો રચજો કે તેમાં તાપ કે સંતાપ ના આવે. તમારી આંખડીમાં અમી રાખજો, તમારા હાથમાં કલ્યાણપુરી રાખજો, તમારી જીભમાં મીઠાશ રાખજો અને ચરણમાં હેત રાખજો. આ રીતે સુંદરી જે પોતાની સુંદરતા પ્રગટવા દે તો યે જન્મતર્ક વડાં સૌભાગ્ય લખડે.'

ત્રીજો વિશેષ: ધર્મ સંસારિણી ધર્મ સંસાર આપણું એનાસથી રક્ષણ કહે છે માટે તેને માટે આપણા અનેક ધર્મ છે. સંસાર અનેક રીતે આપણી સુશ્રૂષા કરે છે માટે આપણે એ સંસારની સુશ્રૂષા કરવી. સંસારસેવા કરવાના અનેક માર્ગ છે, જેમકે સંસારમાંના વડીલો બણી પુત્રીભાવ, સંસારમાંના સમાનવયી બણી બગિનીભાવ, અને સંસારમાંના નાનેરાંઓ બણી માતૃભાવ.

કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ પણ પ્રજામાં, ધર્મની રક્ષક, સંસારની જતન કરનારી, સંસ્કૃતિની પુત્રી ને માતા સ્ત્રીજાતિ છે.

કવિસમ્રાટ શ્રીઓને આશિષ આપે છે કે 'ત્યાં ત્યાં ગુર્જરી, ભાષા બોલાય છે ત્યાં ત્યાં ગુર્જરાત જ છે. ગુર્જરાતનાં એ પુરાણાં પરાક્રમ અને દૈવી સંપત્તિના વિનય લગ્ન આશ્રમ્યા નથી. એ વિનયને વધારે મથરતી કરે એવાં સંતાન ગુર્જરદેવીને ખેલે મૂકજો. એ જ્યોત્સિની વધારે ઉજ્જવલ કરે, પાવન કરે એવા મહાભાગ દેવપુત્રો અને દેવપુત્રીઓની જનનીઓ થજો.'

‘શું શું સંભાદે ? ને શી શી પૂજું પુણ્યવિઘ્નિતિ થે ?
પુણ્યત્માનાં જીંડણે તો આજ જેનાં અગાધ છે.’

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો ક્ષરદેહ આજ જગ-
તના મહાસાગરમાં વિલુપ્ત થયો છે, પરંતુ
તેમનો અક્ષરદેહ ન્યાં સુધી યુગરાતી ભાષા
જીવશે ત્યાં સુધી અમર છે. આજ જેવી
અગાધ સાહિત્યસમૃદ્ધિ તેઓ યુગરાતને
ચરણે મૂકતા ગયા છે. આજ સાહિત્યજગતમાં
એક યુગ પૂરો થયો છે. ‘પ્રેમભક્તિ’ની
નિરાળા વાણીના ડોલનમાં એ પુણ્યત્માની
ભવ્યતા અને એમના સૌંદર્યનું દર્શન થાય છે.

‘વસંતોત્સવ’ના સર્જનથી કવિની કલ્પ-
શક્તિ મધ્ય પિતાની સાહિત્યસેવાને સુપુત્રે
અપનાવી, પોતાની કરી, સમૃદ્ધ બનાવી, રસ
અને સૌંદર્યના સાગરમાં તેને વહેતી મૂકી,
કલ્પના તેમજ ભાવનાના પૂરમાં તેને નવરાવી,
સૌંદર્ય તેમજ ભવ્યતાના બંડારથી તેને ભરી
દીધી અને આ સર્વથી મુગ્ધ બનેલા ‘કાન્તે’
‘જિઓ પ્રકુલ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ’ એ રીતે
તેને હમળાખેર આવકારી.

કવિના જીવનને વીરનર્મદના જીવન સાથે
સરખાવી શકાય. એવું જ અડમ ટેકાપણ કવિમાં
હતું. નોકરીનો ત્યાગ કરી સાહિત્યને ચરણે જો
કલ્પ મૂકી હોય તો આ જો વીર જોદાઓએ.
‘પ્રેમશૌર્ય’ અને ‘પ્રેમભક્તિ’ અને સાહિત્ય-
વીરોએ શારદાની ઉપાસનામાં જ જીવન સમર્પણ
કયું. એ અડમ ટેક માટે એમને ધણું સહન
કરવું પડ્યું પરંતુ વીરને તે - ડરવાં શાં ?
યુગરાતી સાહિત્યને આથી અનેરો લાભ થયો.

કવિશ્રીનાં નાટકો ભાવના પ્રધાન હોય છે.
ભાવનાના નિરૂપણ અર્થે જ એનાં પાત્રો ચોંગ-
પેલાં હોવાથી નાટકોનું વાતાવરણ પણ અદ્-
ભુતરસિક હોય છે. રોમેન્ટિક પ્રકૃતિના કવિની
કૃતિઓમાં સૌંદર્યદષ્ટિ તેમજ પ્રકૃતિપ્રેમ પશ્ચા-
દ્દેશિ તરીકે જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારનાં
વિશિષ્ટ નાટકોના સર્જન અર્થે સામાન્ય

‘પવિત્રતાનો પુંજ’

ક. ચૈતન્યભાણા જયેન્દ્રભાઈ દિવેડિયા

વ્યવહારુ-ગદ્યની ભાષા કરતાં કોષ ઊંચા પ્રકા-
રની કાવ્યની સમીપ પહોંચતી વિશિષ્ટ પ્રકારની
શૈલીનો જન્મ કવિને હરતે થયો છે. ભાવના-
શાળી પાત્રોના મુખમાં સામાન્ય ગંધશૈલી કરતાં
પ્રસંગોચિત આવેશને અનુકૂળ ભાષા મળી
રહે છે. મિતાક્ષરી છતાં એ શૈલી યથાપાત્ર
નથી બની શકતી અને તેથી કોષ જગ્યાએ
અવારનવિક, આડંબરી લાગે છે, છતાં તે કવિનું
જ ગાંડીવ છે.

નાટકોમાં વિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે તે તેમાં
રહેલાં ગીતો. સંગીત અને કાવ્યનો સુમેળ
તેમાં જોઈ શકાય છે. આ ગીતો સ્વતંત્ર રીતે
લખાયેલાં હોય છે અને નાટકોમાં ઉચિત રીતે
મૂકી દીધાં હોય છે, ધ્વનિ અલંકાર, કલ્પના
લાક્ષિય, ભાષામાધુર્યથી ગીતો સુમધુર બન્યાં છે.

વસન્તના કવિ ગાયક છે. અને તે તેમની
પ્રિય ભાવના છે. કવિની સંવર્ધનસમન્વયની
ભાવના ‘વિશ્વગીતા’ તેમજ ‘શાકુન્તલાદ’માં
વ્યક્ત થાય છે. દામ્પત્યરનેદની ભાવનાનું

અને પોતાના રાસફૂલડાં છલકાંતી-મહેકાંતી
છાળ સમર્પે છે :

આ તમ કાળે ભરી છાળ, ગીતનાં ફૂલડાંની;
લ્યો સત્કારો રસથાળ, એટલી મહેમાની.
અંતરના ઉમંગદાયી અર્પેલા કવિના
રાસોને ગુન્દરાતણોએ ભાવથી અપનાવી લીધા
છે. ન્યાં ન્યાં ગુન્દરાંતીઓ વસે છે ત્યાં ત્યાં
એ રાસો પવનની પાંખો ઊડીને ખયા છે. બીજા
કાષ્ઠ-વર્તમાન કવિના રાસ ન્હાનાલાલ જેટલા
-ચોડાક અપવાદ સિવાય-ગુન્દરાતને ખૂણે ખૂણે
ફરી વળ્યા નથી. એ કવિને માટે પરમ-
ગૌરવની વાત છે.

કવિવરે પોતાના કાઠિયાવાડના નિવાસ
દરમિયાને અનેક રાસગરબાઓની રમઝટ
જોઈ હતી. તેનો તલસ્પર્શી ઊંડો અભ્યાસ
કયો હતો. એ રચનાઓનું રસપાન કરી હૃદયમાં
એને બરોબર પચાવી હતી. લોકગીતોના લાડીલા
અણમૂલ દાળોને પોતાના કરી લીધા હતા.
અને આવા તપ પછી સિદ્ધિ મળે એમાં કંઈ
નવાઈ છે ? પરિણામે ન્હાનાલાલ ગુન્દરાતને
પોતાના રાસોની મોહિની લગાડી રાક્યા,
એટલું જ નહિ, નવા કવિઓને પણ રાસ રચ-
વાની પ્રેરણારૂપ એમના રાસો થઈ પડ્યા.

પોતાના પુરોગામીઓનું ઝણુ દરેકને
માથે હોય છે. કવિના કેટલાક રાસો ઉપર
સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનાં ગીતોની, લોક-
ગીતોની, તેમજ નરસિંહ, ગીરાં ને દયારામની
કૃતિઓની સારી જેવી અસર જોવામાં આવે
છે, છતાં જૂનાને નવો એપ આપવાની કવિની
કલા અદ્ભુત છે-હૃદયસ્પર્શી છે-અનોખી છે.
સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું એક ગીત છે:
'મારા કેસરબીના કાનરે, ગિમા મંગાજીને તીર.'
માઠ રાજમાં ગવાતું એ ગીત કવિના અંતરમાં
ઊતરી એનું નવું વીરરસપૂર્ણ સ્વરૂપ સર્જાયું:
'મારા કેસરબીના કંથ હો !

સિધાવોજી રણવાટ.'

એ જ રીતે રસકવિ દયારામની મરખીઓના
એ પ્રસંસક અને અભ્યાસી હોય 'રાસો
પનપટ રસિયારાજ ! પાણીડાં કેમ બરિયે !'
એ દાળની પ્રેરણા એમણે એક અલંબેલો
તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્ણ રાસ 'વિશ્વગીતા'માં આપ્યો છે:

'સખિ ! આવે આવે ને આસરે,

પાણીડાં કેમ બરિયે ?

એવાં માહિબંતીનાં નીર;

પાણીડાં કેમ બરિયે ?

સખિ ! કાળના કૂવાને કાંઠે,

પાણીડાં કેમ બરિયે ?

મઢી માંડી દિશાઓના દોર,

પાણીડાં કેમ બરિયે ?'

આમ નવું પ્રાણુતત્ત્વ મૂકવાની એમની જે
ખૂબી છે તેને લીધે એનાં મૂલ્ય અનેકગણું
વધી જાય છે. એમના 'હલકે હાથે નાય
મહિડાં બહોવળો ના અતિ પ્રચલિત થયેલા
રાસ ઉપર નરસિંહ મહેતાની સંપૂર્ણ અસર
છે એ જાણીતી વાત છે; પણ હૃદયી કડીમાં
'ન્હાનીશી ગોરસીમાં જમનાજી ઊછળે' માંની
સ્વતંત્ર કલ્પના એ રાસનું મૂલ્ય અનેકગણું
વધારી દે છે. હૈયાની ન્હાની ગોરસીમાં રાસનું
રસતત્ત્વ તૈયાર, થઈ ગુન્દરાતણોને મળતું જ
મયું છે.

જગતને નવજીવન દેતી 'વસંત' કવિને
ધણી પ્રિય છે. અને તેથી કવિએ વસંતના
અનેક રાસ રચ્યા છે. ગુન્દરાતભરમાં પ્રસિદ્ધિ
પામેલો એમનો 'વસંત લ્યો નો રાસ 'વસંત'
લેવાતું સૌને નિમંત્રણ આપે છે:

'મ્હારી કપારીમાં મ્હેક મ્હેક મ્હેક, હો રાજ !

કાષ્ઠ વસંત લ્યો; વસંત લ્યો !'

તેવો જ બીજો રાસ 'વસંતપંચમી નો છે:

'આંખે વસંતની પંચમી, વસંત લ્યો !

જમને ઝીલાવે દેવનાં અમી, વસંત લ્યો !

આત્માની પાંખડીઓ ફરફરે વસંત હ્યો !
ટોડ્યે બેસીને મેના વરવરે, વસંત હ્યો !

*

છાળ ભરી આપ રસમાલણી વસંત હ્યો !
ટહુકે વૈતાલિણી વસંત હ્યો, વસંત હ્યો !
નવચેતનનો સાજ સજ્જને વસંત પધારે છે
ત્યારે જગત નવું નવું લાગે છે.—જગણે જગતને
વસંતે સંજ્ઞવતી છાંટી. કવિ વસંતની વાંસળી
સાંભળે છે:

‘હાં રે ! જુગ જગે, રે જુગ જગે !
હાં રે ! નવ વસંત ફરી વાંસળી વાગે.
અને સહુનું એ પરમ મંમલ ચઢાય છે:
‘હાં રે ! સૌ સોહાગિયાં,
વસંત સમા ખીલજો !’
હાં રે ! જગતચોક ! આ વસંતયુગ ઝીલજો !’

• વસંતની પ્રભાતી પૂર્ણિમાએ વસંતરાણી
રમણે ચડે છે. વસંતમાં ફુદરતી વાતાવરણ
પણ હેવું આહલાદક હોય છે એ કવિ પોતાનાં
નિઃસર્ગદર્શન અને કલ્પનાના સુમેળ દ્વારા
રાસમાં રજુ કરે છે:

‘આવી-આવી વસંતની પૂર્ણિમા પ્રભાગી,
વસંતરાણી રમણે ચડી રે લોલ;
બેડી નવચૂનનની ઝટુ બે રસાળા,
વિરાટ ભાસે પગલી પડી રે લોલ.
ફૂલડાં-ફૂલડાં શું લે-દે તાળા,
અનંતમાં પડવા પડે રે લોલ;
દેવસંધે દુનિયામાં દેવઝટુ લાવી,
નિઃશન એનાં મગને ચડે રે લોલ.’
વસંત અજબ રીતે વરસતી હોય અને
ફૂલડોલનો ઉત્સવ હોય ત્યાં અનંત ભરતી ડાલે
એમાં કંઈ નવાઈ છે !

‘ભરીને ફૂલછાળ ચડી રમણે વસંત આ;
દુગ્ધ-મુગમાં લાડથી વસંત
અજબ વરસે વસંત-આને ઉત્સવ ફૂલડોલનો’
કવિના ‘વસંતમોત’ની પંક્તિઓ ઠેકઠેકી
મનોહર છે:

કવિશ્રી ધ. ૧૯૧૭માં : રાજકોટ રાજ્યના
ન્યાયાધીશ થયા અને કવિતાનો મધ્યાહ્ન
તપતો હતો ત્યારે.

*

‘રંગ્યા દિવાસર વિધુની વિશદ્ધિ રંગે,
અમી પ્રભાતી અરચી દિનેને દિનેશે;
નવમંધ ડોપ કંઈ મંધવતી ઉધારે,
ઉધારીને ધૂંધટ, માય, વસંત સખિ ! પધારે’
અને કવિ ડોપલને કહે છે:
‘ઢોપલડી ! તારી વેણમાં વસંતદેવી સત્કારને’
અને ‘વસંતને’ વિનવે છે:
ફૂલડાંની આખિમાં વસંત !

કાંઈ આંતરું તમે;
આંખે જાદુગર ! આંખણ એ મુગ નેન બે !’
આ અને આવા ખીગ પણ ધણા રાસોમાં
કવિએ જૂતા ઢાળોમાં થોડાક ફેર કરી નવા
નવા ઢાળ પણ બનાવ્યા છે. આ રાસમાં તો
એમણે ખૂંથીપૂવકે જુદા જુદા ઢાળોનું મિશ્રણ
પણ કર્યું છે. સાખીમાં વસંતતિલકા છંદ
વાપર્યો છે. અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં
સાખીમાં ફક્ત દોહરા જ વપરાતા. કવિ
ન્દાનાલાલે ફક્ત દોહરા જ નહિ, પણ દોહરા,
સોરઠા, વસંતતિલકા, ખંડ હરિગીત-આદિના
અભિનવ પ્રયોગ પોતાના રાસોમાં સાખી
તરીકે સજ્જતાથી કર્યો છે.

આવી સુંદર રચનાઓ રચી કવિએ પોતાની આયુધ્યવસંતનાં સેવેલાં સ્વપ્નાં સાચાં પાડ્યાં છે. પોતાનાં સ્વપ્નાંઓને સંસારમાં ઊતરેલાં જોઈ આશાની વેલીને પાંગરતી જોઈ પુલકિત હોયે કવિએ વિદાય લીધી છે—અનંતમાં જીવવાને જ જાણે.

‘આજ મહારાં સ્વપ્નાં ઊતરે સંસારમાં
આજ જગે નવલા, પરિમલો વાય, રાજ !
સોણલાં આવે આયુધ્યની વસંતના.
આજ મહારે આશાની વેલ ફેરતી;
આજ મારે જીવવા અનંત મોઝાર, રાજ ! સોણલાં
સર્વ વ્યાપેલી ‘વસંતિકા’નાં કવિએ કેવાં
સુમંગે દર્શન કર્યાં :

‘હરમાં, કુલમાં, દેશમાં, જગને ચોક જો
જલ્લાડે વિલસે હો ! વસંતની વસંતિકા !’
એવી વસંતને વધામણે જવાને નિમંત્રે છે
‘હો રંમરંમ પૂર્ણ વસંતને આંગણે રે,
કે અંગ અંગ છંટાયા આનંદમાં જો !
કે છંટણે છંટિયા ચરણાને ચોરસા રે;
કે છંટાયા હૈયાના પથુ ચંદ જો !’
હો સહિયરો ચાલો વસંતને વધામણે રે !
વસંતને રંજે રંગાયેલા એમના રાસો
જોયા પછી હવે આપણે એમના ખીજ પ્રકૃતિ-
રાસ જોઈ લઈએ. કવિ વનનું વર્ણન કરે છે.
જગ્યો મુરજ જો ! લીલૂડા વનમાં રે,
જગ્યો જગ્યો સરવર-ગિરિવરને તીરે
જગ્યાં ઘેરી ધટામાંના પખેર રે,
જગ્યાં જગ્યાં મેના પોપટ મોરલા.

*

જીવતાં પંખો ડાળે બેળાં ઘાસી રે;
વિસામે વિરમશે જગના પંથીઓ

એ આપણે વનવર્ણન મનોહર છે.
એ વનનાં આમંત્રણ કવિને આખ્યાં દતાં ત્યારે
વનપ્રવેશને પ્રસંગે એ વન અને નુમરની
ગુલના કરે છે:

‘વનનાં સરોવર ઘેરાં સાહેબડી !

પૂરનાં તો કુંડ કાંઈ છાંછરછંદલાં.
વનમાં ચક્રંતલા ને વનમાંડી રાધિકા,
પૂરમાં તો કુચ્છનાં કામણુ, બલા !
કવિની કલ્પના ચાંદલિયાનો ડાંખલિયે
ફૂલડાં ઊગાડે છે.

‘ફૂલડાં જીગ્યાં અણુમોલ;
ચાંદલિયાની ડાંખલિયેરે;
એવા કંઈ રસના મોલ-જોગે મારી આંખડીએ રે
એમનો ‘તમીઆ’નો રાસ મેલવી સ્યામલ;
રાતનું અપૂર્વ ચિત્રદર્શન કરાવે છે:
‘નમે આમમાં અંધાર, રમે વીજના ચમકાર,
જળની ઝડીઓ પડે પૂરમાં હો ખંડેન !
એવી રીતે કોઈ પતિ—વિયોગિનીના
હૈયામાં પથુ અંધાર જ છે:

‘દમે હૈયાના ભાર, ઝમે નયણાંની ધાર:
વ્હાલાની વાત જગે હરમાં, હો ખંડેન !’
યુગ યુગ કેરી વાત, પ્રલયતણાં પાણી પડે
મહી ફૂળ્યા દિવસ ને રાત એક આંગણુ જોમો મેલશે
આમના અવિરત પ્રવાસી ચંદ્રાંજને
જતાં જતાં થોમવા માટે કોઈ બાળા વિનંતિ
કરે છે, પાલવ પાથરે છે, હોયે હુલાવે છે—એની
પૂજના એને કોડ છે:

‘ચંદ્ર ! જરા જતાં જતાં તો બાપુ થોમ !
વીર, ફૂલડે વધાવું મારે હાથે હલાવું
જરા જતાં જતાં

*

રસરાસ અધૂરા કો રહી જશે;
કંઈ કંઈની મેલડીઓએ એ ન્હાયેશે
પ્રાણ વા રં, પાલવ ડો પ્રસાડું
જોમો- રહે હો ચંદ્ર !

ગૃહજીવનના સુંદર ભાવોને પથુ એમણે
રાસોમાં જિતાયો છે. ‘પ્રગટયા શ્રીકૃષ્ણ મન-
ભાવતા રે દોલ,’ એ પ્રચલિત ઢાળમાં લખાયેશે
ધર ધરમાં ગુંજતો રાસ. વીરાને વારણમાં ખંડેન
ગેતાના, મોંઘામૂલા વીરાનાં વારણાં લે છે,

‘અમ્મા! વીરને મઠ’ વારણે રે લોલ;
 મોંઘામૂઘા છે મ્હારો વીર જો, અમ્મા!—
 રૂવે દીધી મ્હને માવડી રે લોલ,
 માવડીએ દીધા મ્હારો વીર જો, અમ્મા!—
 અને એ બહેની પોતાની મહેનીના
 શબ્દગાર વણ્યે છે.
 ‘કેસરી કેવડો’ બહેનને માથે,
 ઉત્તળો મોગરો બહેનને હાથે
 હ નારી જોડા તે યે લાખી હાર
 બહેનને ધરાવશું એવા શબ્દમાર’
 બહેનને ત્યાં એના ભાઈ અને ભોળા
 આરોને નામ છે, પછી એને સૂર લાગે છે.
 વાઙ્ગનાં વિદ્યમને બહેની વીરને વધામણાં
 રેવા લીધે છે.
 ‘રૂવે રૂવે વાઙ્ગનાં વિદ્યમ! વીરને વધામણાં;
 વીર! આ તે તારા કેવા દમ! કાંઈ અમને
 શામણાં.’

અને ફરી આવવા માટે કહાવે છે:
 ‘આવો વીર! મ્હાલો મુગ લાલ!
 ભાલી અલગેલણ!—
 મ્હારી મ્હોરે—એ આંગણાણ :
 પાડો મીઠા બોલણ!’
 એક સાહેલી પોતાની બીજી સાહેલીને
 પોતાના કંઈકું ટૂંકું પશુ ચિત્રમય આળખાણ
 આપે છે :

‘પૃથ્વીની પ્રભુતામાં પ્રભુશા પ્રકાશતો;
 જોએ સાહેલી મ્હારો કંચ,
 મુખપાને મરકશે રે!’

પ્રિયા પોતાના પ્રિયતમને સરવરતીરે
 રમેવાને નિમંત્રે છે.
 ‘મધુ—મધુ’ સરવર ખૂલતું રે!
 રમેવાને ત્યાં ફડું ચાલ્યું :
 મ્હારા મ્હામ્મા !’

‘ઝીણા મરમર વરસે મેઢ’ એ જગત-
 સિંહ’ નાટક દ્વારા લોકપ્રચલિત અનેક
 મરણમંથી પ્રેરણા મેળવી કવિએ રચેલા
 રાસમાં અપરા બોલ હોવા છતાં એના મરણ

પ્રવાહને લીધે ગુન્ગતાલોના મળામાં એ
 પંક્તિઓ સહેલાઈથી જીનરી ગઈ છે.

‘આનંદ કંઈ ડોરે સુંદરીના દંદમાં,
 મીઠા મુદમ’ પડછંદા રે;
 મંદ મંદ હેરે મીઠડી મય’કની,
 હેરે ગારા મધુરસ ચંદા—
 હો બીને મ્હારી મુદસલી.’

પિયુ પરદેશમાં વસતો હોય ત્યારે એનાં
 સ્વપ્નાં વિરહિણીના હૈયામાં ગળે અગ્નિની
 ત્વચા પ્રગટાવે છે.

‘સ્નેહીનાં સોણલાં આવે સાહેલડી !
 ઉરના એકાંત મારા બાંકે બળે,
 ખૂંચે પૂલતી પાંદડી, ખૂંચે ચંદની ધાર;
 સ્નેહીનાં સંભારણાં,
 એવાં એવાં ખૂંચે દિલમોઝારે!
 સાહેલડી ! ઉરના...’

એવા જ બીજે એક અગ્નિને રાસ
 વિરહિણીની મનોદરાનું દર્શન કરાવતો હોઈ
 ગદ્યપ્રીત છે.

‘સૂતાં મંદિર, સૂતાં માળિયાં,
 ને મ્હારા સૂતા હૈયાના મહેલ રે
 સ્નેહધામ સૂતાં સૂતાં રે!
 કવિની કથના ચમકે છે,

‘પાનાં પ્રારમ્ભનાં ફેરવું,
 મત્રી આવે વિયોગની વાન રે,
 સ્નેહધામ સૂતાં સૂતાં રે!’
 ‘લેલતા પ્રતો’ માંની પંક્તિઓ
 પણ જોવા સરખી છે :

‘મ્હે’ તો કુંકુમે લીધું મ્હાઈ આંમણું રે લોલ;
 માંડ બેઠું આવો તો લેલો બાલું રે લોલ.

તેજ-અપાર મળા ખૂંચે દિનને રે લોલ;
 હસવું-રેડું : એ ઉભય રમે જનનને રે લોલ.
 એ પરસ્પર વિરોધી તરવાના ગળે કવિને
 ભેદ નથી સમજતા.
 કવિના રાસ અને તેમાં રહેલા રસ તથા

તે રસને વ્યક્ત કરવાની કવિની અદ્ભુત કલા એ જ એમના રાસોની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ છે. અનેક ઉત્સવોમાં એમના રાસોની રમઝટ મેં જોઈ છે. રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર પણ એમના અભિનય-ગીતો ઠાઈ અનેરી છટાથી બજવાતાં મેં જોયાં છે. આપણી પ્રાચીન કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણો પ્રભુભક્તિ અને ગૃહજીવન એ બંનેના સંરક્ષકો હોવામાં સિંચીને કવિએ ગુજરાતને રાસના રસથાળ પીરસ્યા છે.

કવિની સૌંદર્ય-ભાવના ઘણી જીંચી, જીંડી અને વિશાળ છે.

‘નમણો લગ્નમણીનો છોડ ;

છોડ બહેન ! કોણે વાળ્યો ?

સૌંદર્યદેશમાં અજોડ

છોડ બહેન ! કોણે વાળ્યો ?

*

મોરલાની કલગીની ડાલે કિરણાવલિ;

એવા મુગધાના -મનના મરોડ :

છોડ બહેન ! કોણે વાળ્યો ?

કવિ પ્રશ્ન પૂછે છે કે સૌંદર્યના દેશ ક્યાં

છલકે એવી કવિની કવિતાનો રસ પણ છલકે છે.

‘ચંદન છાંટી ચોક સમાર્યો બ્યોમનો

રજની હસતી લલિત વરે હાસે જો !

ચાંદલિયો ઉરભરી ભરી રસ કંઈ દોળતો,

આપણુ પણ રમતાં’ તાં વિરલ વિલાસ જો !

એવા એ દિવસો પણ પ્રિયતમ ! વહી ગયા.

*

પદ્મવર્મા પદ્મવના પાંડવ પાથરી;

પંખી પોઢયાં બીડીને પાંખશું પાંખજો !

વિલાસે આજ જગત સદુ રસના અંકમાં,

અન્ય વિલસતી અલખેલી તુજ આંખ જો !

હવે આપણે એમનાં શૈર્ય રંગે રંગાયેલા

રાસ તરફ નજર કરીશું. ‘મારા સાવજશરા

નાથ હો ! તારે દેશ ક્યા પરદેશ ?’ ‘મારા

કેસરબીના કંચ, હો ! સિધાવોજી રણવાટ’

તેમ જ ‘પાર્યને કહો ચડાવે બાણ !’ જેવાં

વીરરસપૂર્ણ કાવ્યો આપનાર ન્દાનાલાલ

રસની જમાવટમાં તો કમાલ કરે છે. જે

ભાવનું ગીત હોય તે ભાવ વાચક, ગાયક કે

શ્રોતાનાં હૈયામાં પ્રકટાવવાનું એમનાં ગીતોમાં

સખિ ! મહારી તેજથી કટાર
તેજ પામે છે રે !

અને એ જ ભાવના વ્યક્ત કરતા પીત
રાસો પશુ એટલા જ દર્શનમ છે :

કાળ કેરા આંકડાં ઉઠેલા રે,
હવે શોક ચિતરેલું ચિત્ર : હો રથુને કાંઈડે રે !

સોના વાટકડી ને રતન જડેલી

રથુકેરા રંગ ત્યાં ધોળાય :

કસુંબજા કાષા નાહોલિયા !

ન્દાનાલાલના રાસોમાં ભક્તિનો ઘેરા રંગ
પશુ અજન્મ લાગેલો છે. નરસિંહ ને મીરાંની
યાદ આપે એવા અનેક ભક્તિભાવભર્યા
રાસો એમણે ગુજરાતને આપ્યા છે. એમાં
પ્રભુદર્શનની જંખના, હૈયાનો તલસાટ વગેરે
જોઈ શકાય છે.

સાધુએને કવિનાં સંબોધન છે :

‘ઘેરા ઘૂંટળે હો સાધુ ચંપેરી જોગિયો :

જોશે મુજ મનમાધુ ચંપેરી જોલયો.’

અને ‘પ્રેમપરબ’ જીવવા માટે ઉત્સુક
અનેલી આત્માની ધૃતિએ પરમાત્માપી
જોગીને જીવનસંદેશ—દીનતાપૂર્વક આપે છે
અને પોતાની સ્થિતિનું દર્શન પશુ કરાવે છે.
‘ધડી ધડી દીવડો સંકારતી, અડો જોગી રે !
મારી ખૂટે ન માઠમ રાત ; અમર ઉર જોગીરે !
પ્રેમપરબે લઈ આવજો, અડો જોગીરે !
તારી જોમ-જલતીની જમાત અમર ઉરજોગીરે !

એવા હૃદયના મુકુમાર ભાવ બધો—આત્માની
આરજુ બધો—પ્રભુને પ્રાર્થના રાસો આપણા
હૈયાને પશુ અજન્મ રંગે રંગી દે છે.

મંદિર ઘો દેવ ! મંદિર ઘો.

અવનિમાં મંદિર મોંઘા, હો દેવ ! મંદિર ઘો.
પાપ કરાં પારણાં સોંધા, હો દેવ મંદિર ઘો.

હરિનાં દર્શન માટેની અજન્મ તાલાવેલી
વશુવતો એમનો એક અમર રાસ આપણા
આત્મામાં પશુ હરિદર્શનની તાલાવેલી જમાવે
એવો છે.

‘મારા નૃપણાની આજસરે,
ન નિરખ્યા હરિને જરી ;

એક મટકું ન માંગ્યું રે,
ન હરિયાં જાંખી કરી.

શોક મોહના અગ્નિ રે,

તપે તેમાં તપ્ત થયાં ;

નથી દેવનાં દર્શન રે,

કીધાં તેમાં રક્ત રણા.’

અને તેથી હરિને આમંત્રણ આપે છે :

‘આ વસંત પીલી શી પાંખડી, હરિ આવો ને !

ધરતીએ ધરિયા સોહામ : હવે તો હરિ
આવો ને !’

અને હરિની રમણીએ એ આનંદથી
નીસરે છે.

હરિની રમણીએ અગે નીસર્યાં રે લોલ ;

બવ્યમાઝ્ય અગે બદનદિની, આનંદિની રે લોલ
હરિની.’

આત્માની આરજુ અનંતમાં શોધના
આત્માની અહીં જાંખી શાય છે :

‘શોધું છું આતમની આરજુ અનંતમાં ;
આપું આયુધ્ય, આપો એહ જો ધડી :

કમજોની કુંજમાં હું જૂલી પડી.’

એમનો વિરાટનો હિંડોળો એક અદ્ભુત
રાસ છે. સંગીતરત્ન પંચિત ઓંકારનાથ
બ્યારે એ રજૂ કરે છે ત્યારે વાતાવરણને
મુગ્ધ કરી દે છે.

વિરાટનો હિંડોળો ઝાઝમજોળ,

કે આમને મોભે બાંધ્યા દોર :

પુણ્ય પાપ દોરને ત્રિજોડનો હિંડોળો,

ફરતી કૂમતડાની દોર :

કૂમતડે-કૂમતડે વિધિના નિમોણ-મંત્ર ;

યમકે તારલિયાતી દોર-વિરાટનો

વનરાણી વાંસળીએ અનેકને આકર્ષ્યાં

છે—જમતને, મુગ્ધ બનાવ્યું છે. આપણા

અનેક કવિઓએ એ મહારાસધારીનાં અખેલાં

ગીત—ગુણાનુવાદ ખાયાં છે. કવિના હૈયાને પશુ

એ પ્રજરાજની વાંસળીએ અજન્મ કામણ

દ્યો દનાં :

હો ! મનરાજ ! તારો પાંસળાએ,

લખ્યું કંઈ કંઈ આંખડી આંખડીએ;

લખ્યું હૃદયકમળની પાંખડીએ-મનરાજ !

અને કવિ એ કાનજીને કહે છે :

‘જુગજુગની વાતો રે દાનડ તારો બંસી મહી,
સજન પ્રલયના મનવંતર મહી વાયજો.

લોકલોકના રાસનું રસદર્શન આપણને
કરાવનાર કવિએ પણ જાણે જગતમાંથી
સૃષ્ટિને સજનારના અલોકિક રાસ જેવાનું
નિમંત્રણ મળતાં વિદાય લીધી હોય એમ શું
નથી લાગતું ?

નિરખો આ રાસ લોકલોક લોકના રે,

રમે સૃષ્ટિને સજનાર : [૨]

અંગુલિમાં અંગુલિ પરાવીને,

ખેલે તેજ ને અંધાર : [૨]

રસનાં ઉછળે રંગહેલિયાં.

અને આપણે કદાપી લઈએ કે પરબ્રહ્મના
ચોક્કમાં ખેલાતા અનોખો રાસ આજે કવિ
જેતા હશે :

ધ્રાંચ ધ્રાંચ રસ રાજના અનહદ મૃદંગ વાય
પરબ્રહ્મના ચોક્કમાં, રસના રાસ રચાય.

જિગત શરદપૂતમ અંદ, વજ્રમાં મળી વૃંદવૃંદ
કિરણ કિરણ ઝીલી ધૂમંત ગગન ગોખ ગૂંચે

મહારા ગજબ દિગંત મધુરી મુરલી બજત
રસમર નટવર રમંત જગવિભૂતિ જૂથે.

*

સંજવની ઢોળા ઢોળા, પ્રકૃતિને રાળા રાળા
ચેતનથી ચોળા ચોળા, મુખ વદન લાળે.
વિલસે રસના વિલાસ, પ્રકૃતિ ને પુરુષ રાસ
ઉછળે આનંદદાસ, પ્રભુતા ગાળે.

‘મેદની મૂલાવી મદામાયા સ્મરાવતી’
ગુજરાતજીને કવિએ આપેલી ન્દાણ ખરેખર
અધૂરૂલી છે.

જગત ઉપર ધંધરના આશીર્વાદ ઉતારવા
એ પ્રભુને પ્રાર્થે છે :

હી તં ર જો, એ, હરિ આશીર્વાદ

મુરલીમાં વહજો અનહદ નાદ

શ્રમનું શ્રમનું કિરણ રમે લઈ નિઃસીમના સરેલ,

રમજો એવી અમ આત્મ ભાવના,

તુજ હદ એકલને રશે

અને આનંદરંજ ‘હેવો છે તે કવિ સમ-
જાવે છે.’

એક છે સોહાગ એ પરમાત્માનો આનંદરંજ;

એક છે અનન્ત રંજ આત્માનો આનંદરંજ.

પેલે પાર જવા માટે માછીડાને હોડી
હલકારવા કહેતો એમનો અગમ્ય ભાવ
પ્રભુ રૂપી માછીડાને બાવપાર, કરાવવા
લીનવે છે.

‘હો ! મહારે જાણું છે પેલે પાર :

હવે માછીડા હોડી હલકાર
હલકી હેલે આયુધ્ય ઉછળે,

જગના વાય સતીર;

આ આરે મારી આશાની કુંજો,

ત્યાં છે પ્રેમમંદિર.’

અને જાણે કવિની યાચના પ્રભુએ સાંભળી
‘પ્રેમમંદિર’ ને ન્યાં પ્રેમનું મંદિર છે ત્યાં
અવનવા રાસ સર્જવા લઈ ગયા હોય એમ
લાગે છે.

કવિની રાસસામગ્રી વિપુલ છે—ન્યાં
મહેરામણ ભર્યો છે, તેમાંથી આપણે તો માત્ર
શેડી જ અંજલિએ ભરી છે. કવિનાં મર્જ-
નાનાં પ્રેરણાદેવી ગં. સ્વ. માણેક્યા છે. એમની
જ પ્રેરણાથી કવિએ ગુજરાતને આટલાટલા
સાહિત્ય અર્પ્યું છે.

એટલે કવિકુટુંબનાં ‘કુલ યોગિની’
સર્માં માણેક્યાનું ગુજરાત ભારે નાણી છે—
એમ કહી સિવાય આલે એમ નથી.

ગુજરાતની ગૃહકુળોને સર્વાંગ સુંદર
રાસોની મધમધ ચતી ખુશખો અર્પણ કરીને
કવિજીવન ખરેખર ધન્ય બન્યું છે.

એમના પદ્યઃકરીએ બરા કે મરણનો ભય રહેતો નથી તેવા રસસિદ્ધ કવીશ્વરો તેમનાં સૂત્રોદારા સદૈવ જીવતા જ રહે છે. એવા જ એક રસસિદ્ધ કવીશ્વર તરીકે કવીશ્વર દસપતરામના પુત્ર કવિસમ્રાટ ન્હાનાલાલ જીવી મયા અને જીતી પશુ ગયા છે. એમના સાહિત્યજીવને એક લાંબા યુગને આવરી લીધો છે. વર્તમાન સાહિત્યનાં વહેણોને સમજવા માગનારે આ લાંબા યુગમાં જીવી ગયેલા આજીવન સાહિત્યકારની શેષોત્તી, વિષયોત્તી, મનોરથોત્તી તથા યુગસંદેશોત્તી-તેમની અનેકવિધ કાન્તદષ્ટિની જિંદી સમીક્ષા ક્યો વગર ચાલવાનું નથી.

એમના જેટલો સાક્ષર-વિરોધ તેમજ એમના જેટલી સાહિત્યજનપ્રિયતા ભાગ્યે ખીજ કાંઈ કવિસાહિત્યકારે અનુભવ્યાં હશે. કવિએ સને ૧૯૦૭માં 'કેટલાક કાવ્યો' ભાગ ખીજની પ્રસ્તાવનામાં ખીતાં ખીતાં લખ્યું હતું કે, "ગુજરાતની કુંજો નિર્જન નથી કે કુંજવાસી સર્જન સર્જનીઓ એટલાં બહેરાં કે અરસિદ્ધ નથી. કાવ્ય જુલે શબ્દે બોલશે, તો સૌ સાંભળશે અને સત્કારશે"—એ વાણી એમના તે પછીના લગભગ ચાર દસકામાં ફલવતી બની છે.

કવિની કવિતા-કોકિલે ગુજરાતની કુંજ-નિકુંજોને ખુલ્લા અને મિઠા ટટુકારથી ભરી દીધી છે. અને સર્જન સર્જનીઓએ એમના ટટુકાર સાંભળ્યા છે અને સાકાંચો છે; કવિને માટે તેમજ ગુજરાતને માટે એ ઓછા સંતોષનો વાત નથી.

અને ગુજરાત કંઈ છેક નચાલું નથી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રાકૃત વ્યાકરણને દાથી ઉપર પધરાવી, એ કલિકાલસર્વજ્ઞ પંડિતની યોગ્ય સંભાવના થયેલી જોનાર, શ્રી ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજને હાથે સન્માન પામવાની પ્રથાથી પરિચિત થયેલી ગરવી ગુજરાતની પ્રજા 'વીર'ની વીરપૂજા કરવામાં કદી પાછી પડી

રસસિદ્ધ કવીશ્વર

દો. મંજુલાલ ર. મજમુદાર

નથી. કર્મવીર ગાંધીજીની શુભપૂજા કરવાની તક ગુજરાતને મળી છે, એ આજના જ ઇતિ-હાસની વાત છે.

કાલીકલે ઉપદેશો Poet-Prophet-કવિ પયગમ્બર પશુ આવી વીરપૂજાનો પૂરો અધિ-કારી છે, તેમજ એને પૂજાપો ધરનાર શુભ-પૂજારીઓએ—

"હો સગ્ગન! સાગ્ગની! કુસુમનીબરો અંજલિ રચી સુભગ રવસ્તિકો સદન શોભવો ઉર્દુવળા અપૂર્વ શબ્દગારથી સુદવી દેશ, દેશી રીતે—"

એ રીતે કવિને અભિનંદા છે.

"નયન બિધકુ" પેલું બોજવડી નવસ પ્રભાતનું.....વિરમે છ કાળી ચામિની"—એવી રીતે જ્યારે વીસમી સદીના પરાક દેશ-ભરમાં જાગ્યો, અને નવકવિતાનું પ્રભાત થયું, ત્યારથી કવિએ પોતાનો જીવનસંદેશ પ્રજા સમક્ષ મૂકવા માંડ્યો હતો. એમની કવિતામાં વસંતનો, વસંતના ઉદ્ઘાસનો બિડો સદેશ છે, એ વસંત તે માનવજીવનની વસંત અને તેની નવપલ્લવતા. જે વસંતમાં "સૃષ્ટિ સારી,

સમુદ્ધાસ ધરતી"—એ વસંતના વાસંતી વાદ્યા સમ્યા માટે કવિએ અવનવી રચનાઓથી સંસારીઓને ઉપદેશ્યા છે.

આ વસંતનો ઉત્સવ એટલે રથૂલ ઋતુનો ઉત્સવ માત્ર નહિ; જીવનની વસંતને અવરથા જવા નદેવા માટે તેમણે માનવીને ચેતાવ્યા છે. તેથી જ એમણે ગાયેલી અને ઉપદેશી રસની પરબોમાં વિષનાં ઘેન નથી; પરંતુ અમૂનની શાંતિના અને શાંતિ તેમાં ભરેલાં છે. કવિએ કહ્યું છે: "આગ્રહાલ તો રસ એટલે અનાયાર; અને પ્રેમ એટલે પાપાયાર." તેથી જ એમનો ઉપદેશ છે. કે રસને બદલે રસાભાસ પાછળ દોડનારા જગતે જીવનમાં, જીનારવું પટે કે "સૌન્દર્ય" શોભે છે શીલથી,

અને યૌવન શોભે છે સંયમથી."

લક્ષ્મીનેદ, રોહિણી તથા આત્મલક્ષ્મીના જગ-જના પ્રશ્નોની મીમાંસા કરવી એ કવિની કવિતાનો મુખ્ય આશય છે:

"સંયમ તમારું સદુ ભદ્ર જ રોહિણી
ને લક્ષ્મીનેદ મદો દિવ્ય વિલાસશોભા."

મનુષ્યજીવનના આવા સનાતન પ્રશ્નોને ઉકેલ લાવી, જગનને ઊંચે યદાવવાના તેમના અભિલાષ છે. ગોવર્ધનરામભાઈએ નવા યુગમાં આ લક્ષ્મીમાંસાનું પગરણ માંડ્યું—એમ કહી શકાય. પરિશીલન, સંવનન અને વિવહન—વિવાદનો એ ત્રણ એણીકારા લક્ષ્મીને રથૂલસૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતમ પ્રેમનો વિકાસ સાધવાનો ઉપક્રમ ચક્રગ્રંથ ઉપર અનાવ્યો હતો. એ લક્ષ્મીમાંસાના ઉપદેશનો પ્રકાશીરૂડો ન્દાનાલાલે કપાડી લખ્યો, એ દીવડામાં સદસ્રગણો પ્રકાશ કોમેડી, આખા ચે યુગરાતમાં એનો પુણ્યપોષિત ઝગદગાવ્યો છે.

પશ્ચિમમાં Higher Drama નો યુગ પ્રવર્તીવનાર કંપ્સન અને શો જેવા નાટકકારોનાં ગદ્યનાટ્યોનો આત્મા "જીવનના મનપ્રજાવનારા ક્રોધકા" હોય છે. એવા 'ભેદના પ્રશ્નો'ને ઉકેલ સૂચવવામાં જ તેમની કલાસાધ્યકતા સમાયેલી છે. આપણા કવિ પણ આવા ભેદના

પ્રશ્નોના ઉકેલણકાર થવામાં રામતા જણાય છે.

આ દૃષ્ટિએ, "જગતના પદમખમરોની દારમાં લીમવું છે" એમ લક્ષ્મીમાં લાવીને જ લોકસંસ્થાના પ્રશ્નોને, પ્રગ્નતા આશ્રમભિલાષને અને દેશભરમાં અંકુરતી નવચેતનાને ઝીલવા માટે કવિપ્રજાઓ પોતાની વાણીને અને કલાને ચોત્તે છે. એ યોગ્યતામાં મણેલી સફળતા ઉપરથી જ કવિનાં કલા-સર્જનોની કીમત અંકાય છે. કવિની કુલપરંપરાગત સાહિત્યસેવા જુઓ, તેમની પ્રેમભક્તિ અંદમાલાના તેમનાં ત્રણ જેટલી સંખ્યામાં પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો જુઓ અને પછી કહો કે કવિને કંઈ કહેવાનું છે કે નહીં? કવિનો સંદેશ શો છે? કવિએ પોતાનો જીવનસાહિત્યસંદેશ પોતાની 'આત્મ-ધનરકથામાં' લાક્ષણિક શૈલીથી કહી દીધો છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર અહીં પ્રસ્તુત છે.

કવિનું સન્માન ભણે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખરથાને ન થયું હોય, ભણે મુંબઈ યુનિ-વર્સિટીએ તેમને વ્યાખ્યાનો માટે ન નોતપી હોય કે તેમને કોઈ માનનીય ડીમીથી સન્માન્યા ન હોય, તોપણ યુગરાતનાં નમરોમાં ઠેરઠેર તેમની સાહિત્યસેવાની બિજવણી થઈ હતી—એ આગજનનાનો સત્કાર ભૂલવા જેવો નથી. યાદ આવી શકે છે ત્યાં સુધી, યુગરાતમાં સાહિત્યકારોની "જયંતીઓનો યુગ" કવિના સન્માનસમારભોથી જ શરૂ થયો છે. અને કવિનું સન્માન એટલે આપણી નવી કવિતાનું સન્માન; આપણા લોકસમૂહ નવી કવિતાને માન્ય કરી હોય, કુટુંબોમાં તેને દાખલ કરી હોય, અને આપણા સકલ સુંદરીસેવની રસનૃપા કંઈક છીપી હોય, તો તે અદ્વિત ન્દાનાલાલકાર; કારણ કે ન્દાનાલાલમાં નરસિંહ મહેતાની વૈશ્વવૃત્તા છે; મીરાં-બાઈની ભક્તિનો ઉદ્દેશ અને રસમસ્તી છે; દયારામભાઈની સ્ત્રીહૃદયને સ્પર્શ કરનારી મૃદુતા, કોમળતા અને લાલિત્ય એમની કવિતામાં નવદેહે અવતરે છે. પણ ન્દાનાલાલમાં

માત્ર એટલું જ નથી; તેમની પામે સદૃશ છે; તેમને ગુન્નરાતને કંઈક કહેવાનું છે; અને એમને જે કહેવાનું છે તેના સત્યમાં એમને અમાપ થઈ છે.

તેથીજ તેમની વાણીમાં જુસ્મો છે, સાચાઈ છે, સચોટતા છે. તેમને ગુન્નરાતના ઉન્નવલ ભાવિમાં આશા છે; ઉત્સાહ છે. અને તેથી જ કવિ અજ્ઞ આશાવાદી હતા એમનો આ આશાવાદ ગંભીર ચિંતનનું પરિણામ હતો. બૂનકાળના અનુભવો ઉપરથી એ દૃઢ થયો હતો. વર્તમાન પરિસ્થિતિથી કંઈક વ્યવહારુ થયો હતો અને બવિધ્વની આશા ઉપર અવલંબિતો હતો.

હાનાલાલ જેટલા કવિ હતા તેટલા જ કલાધર પણ હતા. રાગકવિ ટેનિસનની સુદૃઢ શબ્દ-દલાનો સાક્ષાત્કાર “કોમલ કાન્ત પદાવલી” દ્વારા કવિ કાન્ત કરતાં મોટા પ્રમાણમાં અને વિપુલતાથી તેમણે કરાવ્યો છે. પ્રેમ, કુદરતનું સૌંદર્ય, કૃત્તિભક્તિ અને શ્રદ્ધાનાં તવાં સ્વરૂપો અતિ રમણીય શબ્દોમાં તેમણે ગાયાં છે. તેમની કવ્યના જેટલી રમણીય તેટલી જ બખ્ત, અવનની અને ઉજાત છે. એમની પ્રતિભામાં સૌંદર્યના કોઈ અવનવીન પ્રદેશો આખ્યાગળ ખડા કરવાની શક્તિ રહેલી હતી.

જૂનાં લોકગીતોમાં વહેતું રસઝરણું તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં ખૂબીથી વાળ્યું હતું. મનને મળી જાય તેવા ભાવો તેમણે કોમલતા, સહૃદયતા અને મૃદુતાથી લલિત સંગીતમાં ગાયા છે. તેમની ઉપમાઓ, ઉપ્પ્રેક્ષાઓ અને શબ્દાવલીઓ પ્રતાપ પાડે એવી પસંદગીવાળી અને નવા પ્રકારની છે, અને તેથી મોઢક પણ છે.

મૃદુભાવ અને દામ્પત્યનાં સમ્યક્ દર્શન કરાવવાનાં તેમના હૃદયે કોડ હતા. કવિ નવી સંસ્કૃતિનાં ધાવણુ ધારી બિછાઈ છતાં, તેમનો આત્મા પ્રાચીનને પૂજારો હતો. કવિનાં સંસ્કૃતિદર્શન મનોરમ છે તેટલા જ વિચારપ્રેરક છે. કવિનું હૃદય સ્ત્રીઓના મૃદુ ભાવોના

અને તેમની સ્નેહભાવનાઓનાં. બિંડાણમાં બિતરી શક્યો છે. અને તેથી જ એ વર્ગને એ ખાસ અસર કરી શક્યા છે. ન્હાનાલાલે ઓઝો માટે અને ઓઝો મંજવો એટલું સુંદર અને એટલું અધું લખ્યું છે કે એ કાવ્યપ્રદેશ એમની ગ્રંથમાલામાંથી લઈ લઈએ તો પાછળ શું રહે એ વિચારવા જેવું છે.

ગમેય યુગ અને સાંપ્રત યુગ રામના દિગ્વિજયનો યુગ ગણાયો છે અને એ યુગના યુગકર્તા તે આપણા કવિ. એમનાં ગીતોનું અનુપમ માધુર્ય સુંદર ભાવનામાં અને એ ભાવનાને અનુરૂપ સુંદર ઢાળતી પસંદગીમાં દરેકું જોઈ શકાય છે. સુંદર ભાવનાને સુંદર સુસ્તિષ્ટ રચનાથી શબ્દગારવામાં તેમને આવાસ કરવો પડ્યો નથી. સામાન્ય ‘પ્રાસ’ના વિરોધીના પ્રાસ આપોઆપ સૂઝેલા અને સંગીતશ્રમ હોય છે. એમનાં સંગીતકાવ્યમાં વાણીતા સૌંદર્યભ્રમે રમ્ય ભૂમિનો રસિક અનિ સખન છાપ પાડી રહે છે. એમના રાસમાનાં ઘણાંમાં રસશાસ્ત્રમાં પરિચિત એવા નાયિકા-ભેદનાં સુંદર કાવ્યચિત્રો બિપસેલાં છે. એક એક રાસ એક એક નાયિકાની માનસિક સ્થિતિનું અચ્છું ચિત્ર ખડું કરે છે. ગુન્નરાતના ચિત્રકારને ભાવનાગમ્ય ચિત્રો દોરવાના વિધોની જરૂર જણાય ત્યારે તેમણે કવિનાં ભૂમિગીતો તરફ નજર ફેરવવી. કવિનાં ગીતોમાંનાં ભાવને રંગ અને રેખામાં રજૂ કરાશે ત્યારે કવિનાં ગીતો અને રાસ વળી નવી જ રસસૃષ્ટિનો અનુભવ કરાવશે.

કવિ જેમ સૌંદર્ય અને કલાના “રસિક શાસ્ત્રીય બાળ્યકાર” છે, તેમ ભેદના ગૂઢ પ્રશ્નોને છેડવામાં તેમને અજ્ઞ મંત્રી આવતી જણાય છે. એમની પ્રજુપ્રાર્થનાઓ પણ એ જ સત્ય રજૂ કરે છે:—

“પેલાં દિવ્ય લોચનિયાં રે, પ્રભુ !

ક્યારે બિધરશે !

[અનુસંધાન પાછળને પાને]

ડોલન શૈલીનું સાર્યકથ

પ્રો. ધોરુભાઈ ઠાકર

ઈ. સ. ૧૯૦૫ની સાલનો ગુર્જર સાહિત્યદેશે સૌથી મહાન બનાવ તે ગુર્જરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપનાનો નહિ 'પથુ ગુર્જર પ્રજાના ચિદાશ્રમમાં ત્યારથી લગભગ અર્ધી સદી પર્ષત એકધારું પ્રવૃદ્ધ અભીરવષુ કરનાર ચંદ્રરાજ કવિવર ન્હાનાલાલના ઉદયનો છે. ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં રચાયેલી કવિની પ્રથમ પહેલી રચના 'વસંતોત્સવ' ત્યારે-તેમના પ્રથમ 'કાવ્યસંગ્રહ' કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૧ પછી બે વર્ષે-પ્રકટ થઈ, અને તેની સાથે સાહિત્ય-રસિક જનતાએ કવિશ્રી ન્હાનાલાલની અનન્ય અને અપ્રતિમ ડોલનશૈલીનો આસ્વાદ પથુ ત્યારે જ પ્રથમપહેલો આપ્યો. પછી તો કવિનો પ્રતિભાધોષ એક તરફ ઉત્કૃષ્ટ ભાવાવેશવાળા સુંદર લયવાહી શસો અને છંદોગદ્ધ કાવ્યોમાં તેમ બીજી તરફ એકધારાં હિત વક્તવ્યને ધારણ કરતી અહાંદસ રચનાઓ અને નાટકોમાં આજ પર્ષત ઝિજ્ઞાસો રહ્યો. 'બ્રહ્મદીક્ષા', 'ગુરુદેવને' 'સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ', 'રાજનીર', 'નવ-યૌવનો' અને 'સૌભાગ્યવતી' જેવી ઉત્તમ કાવ્ય-રચનાઓ તેમ જ ગુર્જરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં

નવીન નાટ્યસ્વરૂપનો આદર્શ રજૂ કરતી 'હન્દુકુમાર' અને 'જ્યાજ્ઞયંત' જેવી ભાવ-પ્રધાન નાટ્યકૃતિઓ આ શૈલીમાં રચાય તે તો ગુર્જર સાહિત્યમાં ડોલનશૈલીને અમર કરી દે એવી બીંના છે.

ડોલનશૈલીને વિશે અત્યાર અગાઉ અનેક ટીકાઓ અને પ્રશંસાવચનો ઉચ્ચારાઈ ગયેલ છે. કાષ્ટએ તેને રાગગદ્ ગદ્ય ગણી છે, તો કાષ્ટએ તેને ગદ્ય અને પદ્યના સીમાડા જૂસવા મથતી ભાવ અને છંદાવાળી શૈલી કહી છે. કાષ્ટએ તેમાં નિરૂપાયેલ ભવ્ય વિચારશ્રેણી અને વિનિયોગયેલ ઉદાત્ત કદવનાં પ્રભાવી અંગ્રાધ બંધને તેની સરખામણી ઇ. સ. ૮૦૦-૯૦૦ ની પ્રાચીન અંગ્રજી ભાષાની 'બીઓ વુલ્ફ' જેવી એપિક રચના જોડે કરીને તેને મિલ્ટનની ભવ્યતાની વાહક 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ'ના બ્લૉક વર્સ' સાથે સરખાવી છે. આમ એક તરફ એને પ્રશંસાની જોડે પુષ્પોથી ખિર-દાવવામાં આવી છે, તો બીજી તરફ તેને છેક શુષ્ક ગદ્યની પ્રાકૃત કાટિએ ઉતારી પાડવાનો પ્રયાસ પથુ થયો છે.

પરસપર વિરોધી ટીકાવચનોને પૃથક પૃથક લઇ દરેકનો રહિયો આપવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ એ બંધાને વિશે સંક્ષેપમાં એટલું જ કહી શકાય કે આ અનિયમિત ડોલનવાળી શબ્દાવાજને આપણા અક્ષરમેળ છંદનાં જેવાં લઘુગુરુનાં માપવાળી 'બીઓ વુલ્ફ'ની પંક્તિઓ જોડે અગર તો મિલ્ટનની પાંચ શ્રુતિઓવાળી (Iambic Penta-

આવાં ધોર અધારાં રે, પ્રભુ !

ક્યારે જીનરશે !

આ પ્રજાના ઉત્તરની રાહ સો ભક્તકૃદય જુએ એ સ્વાભાવિક છે.

કવિનો રમૂસ દેહ આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો છે. પરંતુ તેમનું સ્કંધ યથાશરીર તો અજર અને અમર રહેવા સંજ્ઞાયું છે. તેથી જ્યારે જ્યારે ભાવિ ગુર્જરાને કવિદ્રષ્ટાનાં

ત્રેરણાદાયી સ્તોત્રોની જરૂર જણાય ત્યારે ત્યારે આપણે કવિએ સાગરને ઉદ્દેશીને કહ્યું 'હંતુ ત થોડા ફેરફાર કરીને સંભારવું રહ્યું કે

"ન્હાનક સખે ! મુજ નેત્ર

આગળ આવીને કંઈ જા

છળ્યું મીઠું લાગે મને:

છળ્યું છળ્યું લાગે મને એવું કંઈ તું ગા."

meter) બે-૩ વર્સ જોડે સરખાવવી અયુક્ત છે, તેમ જીજી તરફ એને સાધારણ ગદ્યની શુષ્ક જડ રિયતિએ ઉતારી પાડીને અમર તો રવજાદી રચના તરીકે ગણાવીને તેની અંવ-હેવના કરવી તે પણ અન્યાય છે. વસ્તુના સાહિત્યની દુનિયા એને અપઘાગદ્ય તરીકે ઓળખે છે, તેમાં જ તેની સિદ્ધિ અને મર્યાદાનું સૂચન નથી થઈ જતું ? તે અપદ્ય છે; કારણ કે પદ્યનાં કોષ પ્રકારનાં બધોનાં કે માપ તેને સ્વીકાર્ય નથી. તે અગદ્ય છે કારણકે તે ગદ્યની સાધારણ કૌટિલ્યી અનેકધા ઉચ્ચ છે. કવિશ્રી પોતે કાવ્યદેહનું ક્યેવરવિધાન મીટર નહિ, રીધમ છે—છંદ નહિ, ઓવન છે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હોવાથી આ શૈલીને ઝાલનશૈલી કહે છે. ઝાલનને પોતાની વાણીમાં સિદ્ધ કથું એટલે પત્યું એવો તેમનો દદ મત હતો. પરિણામે કવિતા માટે છંદની અનિવાર્યતા તેમણે સ્વીકારી નહિ અને ગુજરાતી 'સાહિત્યે' કદી નહિ દોડેલી એવી અછાંદસ રચનાઓ ઉદ્ભવ પામી. આમ કરવા પાળ્ય કવિનો મુખ્ય હેતુ પોતાનાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિભાતેજને ઝીતે એવો સમર્થ મદાછંદ (Blank verse) શોધવાનો હતો. પરંતુ પોતે વાણીનું ઝાલન સ્વીકાર્યું હોવા છતાં તેને નિશ્ચિન કે નિયમિત માપ હોવાની આવશ્યકતા સ્વીકારી નહિ. પરિણામે કોષ-પણ્ય જાતના માપ વખરની અનિયમિત ઝાલનવાળી રચનાઓ પેદા થઈ, અને કવિનું મદાછંદનું સ્વપ્ન ઊંઘરાઈ ગયું.

કવિનાના આશ્ચર્ય કે આકારનો વિચાર કરતા ઓવનશૈલીમાં નિરૂપાયેલ સર્વ કૃતિ-એને અછાંદસ કે અપદ્ય કહી શકાય; પણ તેના આંતર સ્વરૂપને ખ્યાલ કરતાં એ સર્વ રચનાઓને કાવ્યશાસ્ત્રની કોષ પણ કસોટીએ ઠપ્પી જોનાં કાવ્યની—અને તે પણ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યની—કૌટિલ્ય મૂક્યા વિના ચાલે તેમ નથી. કારણ જો ધર્મી જ અછાંદસ રચનાઓ કવિ-

(કવિશ્રી ઇ ૧૮૬૬માં : બી. એ થયા ત્યારે)

તાના ક્ષેત્રમાંથી બાનલ કરવામાં આવે અને બધી જ છંદોગદ્ય કૃતિઓને કાવ્યમાર્ગમાં મૂકવામાં આવે તો 'કાદમરી' કે 'મરસીયંદ્ર' જેવી કૃતિઓને કાવ્યમાર્ગમાંથી કાઢીને 'સિદ્ધાંતકોમુગી'ની કારિગરો કે 'અમરકોશ' જેવી રચનાઓને કવિતા ગણવી પડે. પરંતુ રસશાસ્ત્રીઓ આપણને તેમ કરવા દે તેમ નથી. ઝાલનશૈલીમાં ઊનરેલી કવિની સર્વ અછાંદસ રચનાઓ તરત-કાવ્યના સર્વ આંતરિક ગુણો ઉત્કૃષ્ટપણે ધરાવે છે. કવિશ્રી ન્દાનાલાલ પ્રકૃતિએ પ્રધાનન-કવિ જ છે. તેથી તેમની સર્વ કૃતિ-ઓમાંથી ચંદ્રનાં શીતળ અમીટરોની માર્ફક કાવ્યરસ ઋષી જ કરે છે—પછી તે કૃતિ ગદ્યની હો, પદ્યની હો, કે અપઘાગદ્યની હો. કાવ્યનો આત્મા રસ છે અને તેનું નિર્વહન બાવવાહી, લયયુક્ત વાણીમાં જ થઈ શકે. આથી કવિની અપઘાગદ્ય રચનાઓમાં રમનો પરિપોષ કષ્ટ રીને થાય છે અને તેને ઉપકારક ગુણો ઝાલન-શૈલીમાં કેટલે અંશે ઉદ્ભવે છે, તેની ક્રમશઃ તપાસ કરીએ.

આપણે અગ્રાજીનોષ ગયાં કે કવિશ્રીની અપઘાગદ્ય રચનાઓમાં ઓવન છે. તેમનાં

કાવ્યોમાં જુદોજુદો લંબાઈની—૩ અક્ષરથી માંડીને ૨૧ અક્ષર સુધીની પંક્તિઓ તેમાં વહેતા ભાવ કે લયની અનુકૂળતા અનુસાર નાનામોટા માપની અને છે. ઉદાહરણ તરીકે નીચેની પંક્તિઓ લઈએ.

વિદાય હેશો, વીર!

દુનિયાનો અંત વિદાય જ છે,

આદિ બન્ને અન્યથા હો.

પણ એક વેળા તો આંખ ઉઘાડો,

એક છેલ્લી મીટથી તો જગતને જોઈ લ્યો.

શું જગત ખડુ જોયું ?

બન્ને લદમને ગમ્યું તે અમને ગમશે જ.

ક્ષર મૂકી અક્ષરધામમાં,

મૃત મૂકી અમૃતત્વમાં,

મનુકલ મૂકી ચિરંજીવ દેવોમાં:

એ જ કલ્યાણપંથ, બાહજી ! (બ્રહ્મદીક્ષા)

બળ્યગંભીર કરુણભાવને એકધારી ઉભત કક્ષાએથી વહેવડાવવામાં છંદોબદ્ધ કાવ્યો કરતાં ડોલનશૈલી વિશેષ સફળ થાય છે, તેની પ્રતીતિ આખું ‘બ્રહ્મદીક્ષા’ કાવ્ય વાંચનારને તરત થાય તેમ છે. ‘ગુરુદેવને’ અને ‘સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ’ પણ એવાં જ કાવ્યો છે. ‘નવયોવના’, ‘સૌભાગ્યવતી’ અને ‘રાજવીર’માં પ્રકૃતિની અતિ સુરેખ અને રંગીન પાશ્વબૂમિમાં ઉદાત્ત છતાં કાદ્ધનિક વ્યક્તિચિત્રો દોર્ધા છે. પરંતુતઃ, અમુક જ પ્રકારના વિષયના નિરૂપણ માટે કવિશ્રોએ આ શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે સૂચક નથી શું ? છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં પ્રત્યેક ચરણમાં લય ધીમે ધીમે શુદ્ધિ પામતાં પરા-કાષ્ટાએ પહોંચે છે, અને ત્યાંથી તેનો અવરોહ ઘર થાય છે. આમ પ્રત્યેક ચરણમાં આ પ્રકારની આરોહ-અવરોહાત્મક પ્રક્રિયા પૂરી થતી હોવાથી એકધારી ઉચ્ચ ભાવકક્ષા—Pitch ને ધારણ કરવામાં છંદોબદ્ધ પંક્તિઓ અનુકૂળ પડતી નથી. આ કારણે જ કવિની ગમનગામી કદ્ધના-પાંખ ડોલનશૈલીમાં નિર્બંધપણે વિહરવા લાગે

છે, અને અનેક અપ્રતિમ ચારુતાવાળા અલંકારગુણો જોમાં કરે છે. કાવ્યના અંતર્ગત ભાવને ઉપકારક થાય એટલું જ નહિ પણ રસ સાથે એકરૂપ થઈ જાય તેના અવનવીન અલંકારોનું આયોજન કવિશ્રીનાં છંદોબદ્ધ કાવ્યો કરતાં પણ વિશેષ છે. એ તેની ખીણ વિશેષતા છે. એના એકાદમે નમૂના લઈએ:

(૧) કાઈ વર્ષોનાં સન્ધ્યાસમયે

નિરતેજ બાલ્યચન્દ્ર ઉપર.

મેઘધનુષના રંગ

આવી આવી જોડી જાય તેમ

વિલસુના મન્દ મુખ ઉપર

લજગરેખાઓ બેસી બેસી જતી રહે.

[વસંતોત્સવ]

(૨) ગુલાબની અંજલિ જેવું મુખકું

મઢી આકાશના અણુ જેવાં નયન !

આછી ઉપાના ઝોળનું અંગ હૃદય.

[નવયોવના]

આવી સુંદર ઉપમાઓ ગંધવર્ણનની ખાલ છટા કે શોભાને વધારનાર રથૂળ અલંકાર કરતાં ભાવકથનને સુષ્ટ અને સુરેખ બનાવતા, મઢીથી આછા આછા ધ્વનિ ઉપજાવતા કદ્ધના-તત્ત્વની વિશેષ ગરમ સારે છે. એ રીતે અલંકાર અને શૈલી બન્નેની કૃતાર્થતા સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરાંત ડોલનશૈલીમાં સુંદર અને બળ્ય, સુરેખ અને રંગીન, ઐતિહાસિક તેમજ કાદ્ધનિક આકર્ષક વ્યક્તિચિત્રો દોર્ધા છે, એના વિના ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય ખરેખર દરિદ્ર રહી જાત. આ ચિત્રદર્શનોમાં વ્યક્તિના રથૂળ સ્વરૂપનું સુષ્ટ અને માંસલ બાંધાવાળું ધિગું કલાચિત્ર દોરીને સંતોષ નહિ માનના કવિ તેના ચારિત્ર્યની સૂક્ષ્મ ગુણસંપત્તિ પર વિશેષ બાર મૂકે છે, અને વિષયશૂન્ય વ્યક્તિની ચેતન-વંત લક્ષણમૂર્તિ સડેને જોવી કરી દે છે.

ડોલનશૈલીમાં કવિ પ્રકૃતિવર્ણનો અને વ્યક્તિચિત્રોનું આલેખન એકધારી સફળતાપૂર્વક

કરી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ અમૃતલાસ પદિયારના મૃત્યુ બાદ તેમની દ્વારકાને દિવસે સમુદ્રકંઠે સ્વ. પદિયારનો સૂક્ષ્મ તેજસ્વરૂપનું પોતે ચમત્કારિક દર્શન કર્યું તેનો સૂક્ષ્મ અનુભવ પણ એટલી જ સ્પષ્ટતા અને તાદરશતા વડે વર્ણવી શકે છે. અગોચરને ગોચર કરવાની કવિની અનુપમ શક્તિ આમ ડાલનશીક્ષીમાં સવિશેષ આવિર્ભાવ પામે છે, એ શૈક્ષીની નાનીમૂની સિદ્ધિ નથી.

ડાલનશીક્ષીમાં રેવાઈ રહેતી કવિઆનીમાં વક્રનૃતકલાની અનેક વિશિષ્ટ છટાઓ આવે છે. કવચિત્ 'બહે', 'હો', 'હે' આદિ કેવળપ્રયોગી અવ્યયોનો યથોચિત ઉપયોગ; કવચિત્ વાત-ચીનિયા હમે કરેલાં વિવિધ સંબોધનો; અને કવચિત્ ઉદ્દ્યોધનાત્મક વાણીમાં આવેલા પયગમ્બરી સંદેશ તેમની કૃતિમાં પ્રસંગોપાત્ત પ્રસાદ, માધુર્ય અને ઓગસના શુભે પૂરે છે. સનાતન સંતોએ સંક્ષિપ્ત અને સૂત્રાત્મક વાણીમાં રમન કરતી કવિશ્રીની ડાલનશીક્ષી અનેકવાર ઉપનિષદની બખ્ખતા ધારણ કરે છે. કોઈવાર એની સામે શબ્દશુભા કે કૃત્રિમનાના આદ્યોષો મૂકવામાં આવે છે તે અમુક અંશે સાચા છે, પણ તેની આગમ્યોદાત્ત મૂળ કવિની રંગદર્શી (Romantic) પ્રકૃતિમાં છે તે બૂઝવું ન જોઈએ. કોઈ બલ્ય સુંદર દ્રશ્ય કે વ્યક્તિને જોઈ કે આ કૌતુકપ્રિય કવિ સંયમશીલ વાણીમાં તેનાં આછાંપાતળાં રેખાંકનો દોરીને સંતોષ પામતા નથી, પણ તેની અત્યંત રંગીન અને જાડી ઘેરી રેખાઓથી અંકિત પૂર્ણ છબી પાડે ત્યારે જ જાણે છે. ખરું જોતાં ડાલનશીક્ષીની અનિષ્ટિન દ્રશ્યના જન્મ કવિની આ કૌતુક-પ્રિય પ્રકૃતિને જ આભારી છે.

આમ, ડાલનશીક્ષીની સિદ્ધિઓ અનેકવિધ છે અને તે સર્વ એક જ વસ્તુનું નિદર્શન કરે છે. કાવ્યકસોડીને કોઈ પણ ધોરણે. કવિશ્રીની આ અજોડ દ્રશ્યનાં ચકાસો, તો તેમાંથી પણ શુદ્ધ કુદન જ નજીક જોવાનું. અકી એટલું

પાદ રાખવું જોઈએ કે ઉપરની 'સર્વ' ચર્ચા નાટકોમાં વિનિયોગ પામેલ અપવાગમને પણ લાગુ પડે છે. દર માત્ર એટલો જ કે નાટકોમાં સાદા ગદ્યને બદલે બાવવાહી ડાલન-વાળા મંચનો ઉપયોગ થયો છે. ત્યાંએ છંદો-બદ્ધ કાવ્યને બદલે રથાન પામ્યું નથી. તેથી નાટકના બાહ્ય સ્વરૂપને કશી હાનિ પડોયતી નથી એટલું જ નહિ પણ જીલડું ડાલનશીક્ષી નાટકનાં વાતાવરણ, પાત્રાલેખન અને સંવાદો અનેકધા ઉપકારક નીવડે છે.*

* કવિતાની જુરીજુરી બાખ્યાઓ પ્રસૂત દ્રશ્યનાંને લાગુ પાડી શકાય તે હેતુએ એમાંની કેટલોક નીચે આપી છે:

(૧) કવિઃ શરીર તાવદિષ્ટ્યર્થવ્યવસ્થિત્વા પદાવલો (ચમત્કારજનક અર્થવિશિષ્ટ પદસમૂહ તે કાવ્ય)

(૨) મમ્મતઃ તદ્દોષો શબ્દાષો સગુણ-વનલંકૃતી પુનઃ ક્વાપિ (મોડા દોષ વિનાના શુભશુકલ અને કવચિત્ સ્પષ્ટ અર્થકારકશિલ્પ શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય)

(૩) વિચિત્રાથ વાક્યં રચાત્મકં કાવ્યમ્, રસશુકલ વાક્ય તે કાવ્ય

(૪) વામનઃ રીતિરાંતમા કાવ્યસ્ય રીતિ-શુભ વિશિષ્ટ પદરચના-તે કાવ્યને આત્મા છે

(૫) આનન્દવધનઃ સ્વનિરાત્મા કાવ્યસ્ય ધ્વનિ કાવ્યને આત્મા છે

(૬) જનતાથઃ રમનીયર્થપ્રતિગદ્ધઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ ચમત્કારિક અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ તે કાવ્ય

(૭) સામદઃ શબ્દાષો સહિતો કાવ્ય ગદ્ય પદ્ય વ તદ્દિષ્ટા શબ્દ અને અર્થ હસ્ય મળીને કાવ્ય થાય; પછી તે અર્થ દોષ કે પદ્ય

(૮) એરિસ્ટોટલઃ Poetry is imitation of life કવિતા એટલે જીવનનું અનુકરણ

(૯) વડ઼ઞર્થઃ Poetry is emotion recollected in tranquillity કવિતા તે મનની શાંતિ પળોમાં સંભારેલા ચિન્ટામણ છે

(૧૦) પ્રેશ્યુ આર્નેલ્ડઃ Poetry is the criticism of life કવિતા એટલે જીવનની સમીક્ષા.

ડોલનશૈલીની આ બધી સિદ્ધિઓની સામે તેની મોટી મર્યાદા તે એ કે એ શૈલી ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેના સર્જકથી આગળ પ્રસાર પામી નહિ અને તેના પૂરતી જ સફળતા ધારણ કરીને અટકી અર્થ. કવિથી ન્દાનાલાલે પોતાની વિશુદ્ધ અને દિવ્ય કવિતાદેવીની ઉપાસનાં વડે નવીન ભાવના-સૃષ્ટિનાં નિર્મોણ કરીને ગુર્જર સમાજ અને સાહિત્યને ઉત્કટ પ્રેરણાપીય પાયાં છે તેમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યના વિશાળ ઉદ્ઘાનમાં શ્રી. હાકેરે પાડેલ નવીન કેડીએ જ નવીન કવિઓએ પ્રયાણ કર્યો ને ન્દાનાલાલ તો અનન્ય અને અનનુકરણીય શૈલીકાર બની રહ્યા. તેમની શૈલી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફેલાવે પામી શકી નહિ, તેના એક કારણરૂપ કવિતાને માટે છંદની અનાવશ્યકતાને તેમને સિદ્ધાંત ગણાય. પરંતુ તેનું મુખ્ય કારણ તો ‘શીલ તેવી શૈલી’નું ચૂન જ નથી શું? ન્દાનાલાલની બહુવિધ સૌન્દર્યસંપત્તિથી ભરપૂર પ્રતિભા-શક્તિને ઝીલનાર અને અમુક અંશે અરવનાર વાહન અન્યની વાણીને અનુકૂળ ન આવે તેમાં વાંક કેનો? શૈલીની અનન્યસાધારણ ઉદાત્ત ક્ષાને, કે અન્ય કવિની વામણી પ્રતિભાને? આ દષ્ટિએ બેતાં તો ડોલનશૈલીની ઉપરકથિત અનનુકરણીયતા તેની એક વિશિષ્ટ સિદ્ધિ જ ગણાય તેમ છે. ગુજરાતી કવિતા જીવંત ત્યાં લગીનું ડોલનશૈલીનું આયુષ્ય નિશ્ચિત છે. અને એમાં જ તેનો સર્વે સિદ્ધિઓનું પરમ સાર્થક છે. પણ નીતિની બાબતમાં કવિ સૌજવલક્ષી પણ છે. તેમની શુદ્ધ નીતિનિષ્ઠા કદી શિથિલ થઈ નથી, જીવનમાં કે સાહિત્યમાં. પછના નિયમનો અરવીકાર કરતી ડોલનશૈલી પર ઉદાત્ત ભાવનાભક્તિની સંયમશીલ છે. શૈલીને સ્વછંદી શબ્દાણુતામાંથી બચાવવામાં તેમજ તેના પોતાને પાતળું બનતું અંટકાવવામાં સૌજવપ્રિયતા તરફ વિશેષ ઝૂકતી બુદ્ધિશક્તિએ મોજેલી સંગીત વિચારકણિકાઓ ખૂબ મદદરવેનો

ભાગ ભજવે છે. આનો એક નાનો જ દાખલો લખ્યો:

આત્મસત્યોની સીમમાં તે રખડતો,

કે નહીં રથૂળની પાળો

અધ્યાત્મગલમાં ભજે છે. (સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ)

ડોલનશૈલીની ખરી સફળતા તેની શબ્દાણુતાને તથા કૃત્રિમતાને નિવારીને ઉચ્ચતમ અને ઉદાત્તતમ વિચારશ્રેણીને ધારણ કરવામાં સમર્થેલી છે. કવિની કૌતુકપ્રિય પ્રકૃતિ સૌજવપ્રિયતાનું આમૂષણ ધરે નહિ ત્યાં સુધી તેની ખરી શોભા વાયકના અંતરમાં સાનંદાશ્રય પ્રકટાવતી નથી તેની પ્રતીતિ નીચેની પંક્તિઓ વાંચવાથી થશે:

પૃથ્વીને આરા છે,

ને પૃથ્વીમાંની ઉત્કાંતિને યે આરા છે.

એ પછીના ઉત્કાંતિમાર્ગ

અવકાશને રહામે તીરે છે;

ને મૃત્યુની નદીનાં અન્ધારકાળાં નીર

વચમાં ઘેરાં ઘેરાં વહે છે.

એ વારિ તરી ઉતરતાં

મનુષ્યનાં માટીનાં માળખાં

ઓગળી ગય છે, દેવ!

ત્હમે પૃથ્વીના પેલાક ઉતાર્યા;

ત્હમે ચેતનના વાધા સગ્યા,

ત્હમે તેજની પાંખો પ્રસારી ઉડ્યા

એ ઉત્કાંતિના અગોચર પન્થે.

ઊર્ધ્વગામીનું જનું યે ધન્ય છે,

અધોગામીનું જીવું યે ધૂળ છે.

જગત્પાત્રામાં જીવન ને મૃત્યુ

ઉભયે ત્હમે ધન્ય કર્યો. (યુરુદેવને)

આટલું ગંભીર, આટલી ભવ્યતા, આટલી ભાવવાહિતા અને આટલી સચોટ વર્ણનછટા ગુજરાતી સાહિત્યપ્રદેશમાં અન્ય કશ કવિત્વ-શૈલીએ સિદ્ધ કરી છે? ખરે જ ડોલનશૈલી ગુર્જર સાહિત્યકુળેમાં કવિની પયગઅરી વાણીના સનાતન પડધા પાડે છે.

આઠેક વર્ષ ઉપરની વાત છે.

એ સાલમાં શ્રી. ધૂમકેતુએ પોતાના નિર્મલો અને લખાણોનો સંગ્રહ 'સર્જન અને ચિંતન' પ્રકટ કર્યો. એક સાંજે કવિશ્રીને મળાને તેઓ આવ્યા અને તેમની સાથે થયેલી વાત કહી સંભળાવી. કવિશ્રીને આ સંગ્રહનો એક નિર્મલ 'બિથોવન અને મરધાભાઈ' અત્યંત મળી ગયો હતો. સ્પષ્ટ વિચારો વ્યક્ત કરવા બદલ શ્રી. ધૂમકેતુને તેઓશ્રીએ અભિનંદન આપ્યાં હતાં. ઘેર જઈ એ લખાણુમણિ આખો ફરે વાંચી ગયો:—

"ભાઈ, એ વાત સાચી કે મરધાભાઈ દાણા પેદા કરે છે, પણ દુનિયા દાણા ઉપર જીવનારી હોવા છતાં કેવળ દાણા માટે જ નથી જીવતી. મરધાભાઈ જેટલો જ બિથોવનને દુનિયામાં જીવવાનો હક્ક છે. ક્યો અકસ્માત, એ તો હું તમે કે વિજ્ઞાન કોઈ કહી શકીએ તેમ નથી; પણ અમે તે અકસ્માત હોય, મરધા-ભાઈ ધારે તો પણ બિથોવન થઈ શકે નહિ; બિથોવન ધારે તો પણ મરધાભાઈ થઈ શકે નહિ. અમે તો આટલું સમજીએ, કે જે કુદરતે આંદો મેક્સિકોમાં મૂકી, પેટ્રોલ મેસોપોટામિયામાં મૂક્યું, હીરા આફ્રિકામાં મૂક્યા, એણે સૌન્દર્યદષ્ટિ મનુષ્યના અંતરમાં મૂકી. શોધનારે એ શોધી, પ્રગટ કરનારે એ પ્રગટ કરી."

એ દિવસથી કવિશ્રીની નજીક જવાની છૂટકા થઈ. તેમના પરિચયમાં આવ્યો અને જે અકસ્માતે, જે કુદરતે કે જે કર્મે તેમનાં અંતરમાં સૌન્દર્યદષ્ટિ મૂકી હતી, તેનાં દર્શન કરતાં કરતાં પાવન થયો.

સૌ પહેલાં તેમને મળ્યો; પરિચય-વિધિ થઈ ત્યારે મારા મનમાં બંડક હતી. અગાઉથી સૂચના પણ મળેલી કે જતાં નહિ આવે; સાંભળ્યા જ કરવું. પરંતુ જ્યારે તેમની રમ્મ લઈ જાયો ત્યારે મારી એ બંડક બાંગી મઘ હતી. સફેદ રોપી કે સફેદ અબ્જો જોઈ એમની આંખનો ખૂણો લાલ નહોતો થયો. અમારી

સંહિતામય જીવન

શ્રી. ધીરજલાલ ધનજીસાહ શાહ

વાતમાંય ક્યાંય રાગદારી હકીકત નહોતી આવી. બે ડોલમાં બે પગ રાખી ગરમ પાણીથી શેક કરી રહ્યા હતા. વાતચિત દરમિયાન ખરજવાના દર્દ વિષે પૂછુ તેમણે દુઃખ વ્યક્ત નહોતું કર્યું.

ઊંચડું મને—નવા આમતુકને તેમણે સલાહ આપી હતી: 'જેએ વાદમાં પડતા તમારું કામ ક્યેં જાણે; સૌ કોઈ તમારી પાસે આવશે. પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ધમાલમાં રખે પડતા; તમારામાં છત્ત હશે તો તે દોડતી તમારી પાસે આવશે.' અને તેમણે તેમના જીવનના બે ત્રણ પ્રસંગો કહ્યા. કુરુક્ષેત્રનું પ્રકટ થયેલું છેલ્લું પુસ્તક જેટ આપી તેમણે મને તેમની નજીક વધુ ખેંચ્યો.

પછી તો અવારનવાર તેમના દર્શન કરવાની તક ઝડપતો. તેમનામાં કહેવાય છે તેવી ઊંચતા હશે, પણ એ ઊંચતાના દર્શન મને કહી નથી થયા. જ્યારે જ્યારે ગયો હોમથ ત્યારે ત્યારે તેમના આતિથ્યપ્રેમ, મિલનસાર સ્વભાવ, ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કારી દષ્ટિ, પાંડિત્યપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વગેરે ગુણોએ મને ખેંચી જ રાખ્યો છે.

તેમની સાથેની વાતોમાં મેં—જેવું છે કે, તેઓશ્રીને કોઈ સામે વ્યક્તિગત વાંધો નહોતો. કોઈના પ્રત્યે વ્યક્તિગત દ્વેષ નહોતો. સંસ્થા અથવા સમુદાયની કેટલીક રીતિઓ સામે જ તેઓશ્રીને પુણ્યપ્રકાષ હતો. તેઓશ્રીની પાસે જઈ શકનારા વિદ્વાનો બહુ ઓછા હતા. પરંતુ જેઓ તેમની પાસે જવાની દિમત ન કરતા તેમની કૃતિઓથી—તેમનાં મંતવ્યોથી અને તેમના અભ્યાસથી કવિશ્રી પરિચિત રહેતા. આવી કેટલીક કૃતિઓમાં પોતાને જે કહેવું હોય તેના વિષે તેમાં જ તેઓ નોંધ કરતા. એક જાણીતા કવિની પરભાષામાંથી અનુવાદ કરેલી કૃતિની

કવિએ ત્રીજીવટપૂર્વક ક્ષતિએ નોંધી રાખેલી, એ મને બરાબર યાદ છે. અત્યારના આપણા વિદ્વાનોની પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટેની પડાપડી, મોટા ભાગે બાંધેલી વાંઝાબંધી અને તે દ્વારા બહાર તરી આવતી તેમની પામરતા-આ બધું જોઈ તેમને અત્યંત દુઃખ થતું. એ દુઃખ ઉગ્રસ્વરૂપ લેતું ત્યારે તેમના સ્વભાવમાં ઉગ્રતા જણાઈ આવતી. પરંતુ વાત કરનાર વાતને વાળી લે તો એ ઉગ્રતા તરત સમાપ્ત જતી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી તરીકે, પ્રતિષ્ઠાસંમેલન પ્રસંગે કવિશ્રીને મળવાનું થયું. વાત દરમિયાન તેમણે પચીસ વર્ષેક પહેલાંની વાત યાદ કરી કહ્યું: “દીવાનજી તો મારા રનેહી છે. દીવાનજીને કહેજો કે, ન્હાનાલાલને ને દીવાનજી વચ્ચે વાંધો ન હોય; વાંધો તો મારે સાહિત્ય સભા સાથે છે.” અને પછી દીવાનજી સાથેના ક્રિટના પ્રસંગોની વાત પર ચડી ગયા. ધણી એમ માને છે, અને મને પણ હતું કે, ગુજરાત સાહિત્ય સભા સાથે મનમેળ નહિ બેસે. છેલ્લા વર્ષમાં અમે જોયું છે કે, કવિશ્રીએ સાહિત્ય સભા સાથેના પ્રસંગમાં કયાંય કટુતા આવવા દીધી નથી.

કવિશ્રીની એ વિશિષ્ટતા હતી, કે, સાહિત્યના ક્ષેત્રે કોઇની સાથે ગમે તેટલો વિરોધ હોય છતાં તેમાંના જ કોઇની પાસેથી નવું મંતવ્ય આવ્યું હોય અને તે આવકારદાયક હોય તો તેઓશ્રી તરત વધાવી લેતા.

જ્યારે તમે જાણો ત્યારે તેઓ કંઈ ને કંઈ કાર્ય કરતા જ હોય. લખાણની નવેસરથી નકલ કરતા હોય, કંઈ વાંચતા હોય કે કંઈ નવું લખતા હોય. પોતાના જીવનની જોગણમાં જોઈ પજો કવિશ્રીએ એણે જવા દીધી હશે. સતત કાર્યપરાયણના એ જાણે કે તેમનો જીવનમંત્ર હતો.

મહા કાલેલકરની પશ્ચિમૂર્તિનો સમારંભ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમથી જ દિવસે ઉજવાયો તે દિવસે રાત્રે ઓચિંતા સમાચાર મળ્યા કે, કવિશ્રી ‘કનૈયાને હારે’ પહોંચવાની

કડપથી તૈયારી કરી રહ્યા છે. મોડે મોડે રાત્રે દસ વાગ્યે ગ્રેફેસર, અનંતરાય રાવળ સાથે હોસ્પિટલમાં તેમના અંતિમ દર્શન કર્યા. મોતિયો ઉતરાવ્યા પછી એક આંખ કામ કરતી નહોતી; છેલ્લી પજોમાં બન્ને ચક્ષુઓ બંધ હતાં—દિવ્ય ચક્ષુઓ પ્રાપ્ત કર્યા હોય એવું મોં પર તેજ હતું. ચાર દિવસ પહેલાં જ ડાક્ટરોએ આશા છોડી દીધી હતી, તેની ઉપર વટ જઈ માત્ર માનસિક શક્તિ દ્વારા કવિશ્રીએ વધુ ચાર દિવસ એવ્યા હતા; એ ૫૨ મોં પર સ્પષ્ટ તરવરતું હતું. વેદનાની રેખા પણ તરવતી નહોતી. મધનું પાણી જરાક, લીધું ત્યારે જ જાણે કે અપૂર્વ શાંતિ હતી. ત્યારે તો અમને ખબર નહોતી કે કલાક પછી કવિશ્રી ‘કનૈયાને હારે’ પહોંચી ગયા હશે.

‘હરિસંહિતા’ એ તેઓશ્રીનું છેલ્લું અધૂરું મહાકાવ્ય છે. તે પૂરું કરવાની, હોસ્પિટલમાં ગયા ત્યાં મુધી તેમની હોશ હતી. જો કે એ મહાકાવ્ય પૂરું નથી થયું, છતાં તેઓશ્રી તેને પોતાના જીવનદ્વારા પૂરું કરીને જ ગયા છે. એમ કહીએ તો ચાલે. કારણકે તેમનું સાડું જીવન સાહિત્યમય હતું.

‘ન દૈવ્યં ન પલાયનમ્’ ની. ઉક્તિદ્વારા શ્રી ધૃમકેતુએ સ્વર્ગરથને યોગ્ય અંજલિ અર્પી છે. પ્રેમાનંદે માથે પાઘડી નહિ બાંધવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી; કવિ નમંદે અનેક વિદગ્ધનાઓ વચ્ચે ‘કલમને ખોળે માથું’ મૂક્યું હતું. કવિશ્રીએ ‘કલમ’ ને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પ્યું હતું. મુંબઈ જવા માટે પાસે બાકું હોય નહિ, છતાં કયાંય હાથ લાંબો કર્યો નથી; પ્રકાશકો પાસેથી વધુ ‘ટકા’ લેવા કોઇની પ્રશસ્તિ કરી નથી કે પોતાના પુસ્તકનું વધુ વેચાણ થાય તે માટે, યુનિવર્સિટીનાં પાઠ્યપુસ્તકની સમિતિના સભ્યો પાસે પોતાની નજર પણ ફેરવી નથી. છેવટ મુધી-જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ મુધી ‘ક્યા ફકીરી, ક્યા અમીરી’ સદા મગનમાં રહેતા એ ઉક્તિને તેમણે સદાય જીવનમંત્ર તરીકે રાખી.

[અસ્ત વિથાગિની]

શુભરાતની આમ્રશનિ આ

યઈ આને ગઈ શાંત નિઃસ્વન !

નિતના પરિચિત તે 'હૃદય'

વિષ્ણુ સતુસતુ' રે પડયું વન ! ૧

અહ ! પ્રાણ ગયો વિલાસનો,

પળતાં મુહૂં તે વસંતનો;

ન્યમ પ્રાણ જતાં અચેતન

ઢળતો દેહ, પડયું તથા વન ! ૨

સૂનકાર કયો જ આ વને.

ચતુરતે ! અહ ! કારણ કયું,

પ્રસયુ' વનગિન્નમાં મૂંચું

ઉશ્મેદી અતિદીર્ઘ' ફૂસકું ! ૩

વનનો પલપૂર્વનો ધીરો

મદીલો સુસ્ખલિતાલસાનિલ

મધુગંધી પણ તું જતાં, વહે

વનના દીર્ઘ' નિસાસ થો જ તે ! ૪

અધિ મારા પ્રિયપંખી ઠોકિલ !

સુરઝાઈ ગયાં ફૂલો, લતા,

તનુઓ આ, વનરોમરાજિ શાં.

અતિમંદ થયા પ્રવાહ સૌ; ૫

ઠલગાનો વળી પંખીનાં શમ્યાં !

ગઈ વ્યાપી સઘળે જ વેદના !

અતિ મૂંઝી કરુણાર્ત રોદના ! ૬

સ્મરયાપ ન્યધ્વનિ સમો,

ન્યહી' પહેલો હૃદયકાર તાહરો,

કંઈ વર્ષ પૂરા શુભાયલો :

મૂલકંપિત હારી સૌ ગયા,

વનશાયી ચિર શિશિરસ્તરો ! ૭

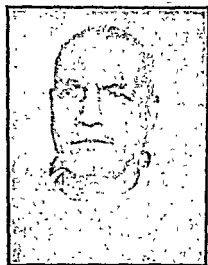
વનમાં વરતાવી શાસન

મધુતું મંગલ, તે' હૃદયરવે

નવરંગફૂલે, પરિમલે,

શણગાયું શીતશીલું કાનન ! ૮

કવિવર નાનાલાલના

મૃત્યુદિને

શ્રી. 'ઉશનસ'

*

અવ જે વિનયોત્સુકાનન.

રહું સ્પર્ધી' સહ દેવતાવન ! ૯

સ્વરથી પ્રગટાવિયો મધુ;

અધિ મારા પ્રિયપંખી ઠોકિલ !

ફૂલ ફાગણની કટોરિયે,

પ્રતિકુંજે પ્રગટયો મધૂત્સવ. ૧૦

કરતી હૃદયકારથી તવ,

શિશિરો જે અતિરુક્ષ બીધણ;

કરતી વનની પ્રદક્ષિણા

બહિરે રક્ષી દશાંશુલાંતર !

મહી' તો તાકું જ સ્વેર શાસન ! ૧૧

પણ, આજ જતાં તું હે સ્વર !

રખવાળું ય વસંતતું ગયું !

વનના સહુ દુર્ગદ્વારમાં

ધસી આવેત નિહાળું પાંખર ! ૧૨

‘દુહૂં’ આથ શુણ્યો પુરા તવ;
 યયું : આળ્યો ઋતુરાજ નિશ્ચલ;
 શિશિરો ગઈ તે ગઈ જ તે;
 અવ તો શાશ્વત પુલ્લ ઉજ્જવલ
 મધુનું શાસન શુદ્ધ કેવલ । ૧૩

મધુ આવો નવ હોય ચંચલ:
 પછુ તે તું ચ ગયો; અહો, ગતિ । ૧૪

ચિરયોગથી તું સહુ ઉરે,
 મધુનો મિત્ર, મનોજથી જુદો,
 ઠરિયો; મધુએ સ્વયં તને
 દીધું અધું નિજ સંગ આસન :
 વનમાં આ ત્રણનાં જ શાસન । ૧૫

મધુ વૈભવથી, ફૂલે સ્મર
 જથી તારો ત્યમ તે દુહૂસ્વર;
 અવ તે ખાલી જ અર્ધ આસન । ૧૬

મધુમિત્ર છતાં ચ તાહરી
 નવમૈત્રી મધુમિત્ર કામ શું
 તવ ગાન વિશુદ્ધ નંદનાં :
 પછુ તે યુદ્ધગીતો જન્યાં અહો;
 કુસુમાયુધ સંગ ભેરીનાં !
 મધુમિત્ર સ્મરતો રિપુ, અહો । ૧૭

નહિ તો, કશી રે, દશા થતે
 સઘળાં આ નરનારીઓ તણી ?
 મધુદશનથી જ જે થતાં,
 અતિથે વિહ્વલચિત્ત; તેહશું.
 સ્મરયાપશરોની સંગમાં,
 તું ચ જો, જ્યારવ થો સહાય થૈ,
 મચિયો હોત !-વિમાસુ, કે. અહો ।
 અવિપદ્ય અકેકું ચે, ત્યહી,
 ત્રયી સામે કશી નારીની ગતિ ? ૧૮

પૃથિવીપટ આણવો હતો
 અમરોનો અણમૂલ બાગ તે,

સહુ કાલ વસંતશાસિત,
 અમરોનો શુચિશુદ્ધ કાગ તે;
 નીરખેલો નિજ દિવ્ય ચક્રથી;
 બસ તે ગાઈ ગયો ગળું ભરી !
 અવ સુનીસુની કુંજ ગુર્જરી । ૧૯

તું ગયો જ. ઘડી પછી વળી
 વનનું આ દૂસકું વળી જશે;
 જગની વણગાર પૂર્વવત
 બઢશે; ફૂલલતા ચ ખીલશે.
 સઘળું ચ ફરી અહીં હશે;
 અચિ પંખીજન, તું જ ના હશે । ૨૦

મધુવૃત્ત જશે, વળી ફરી,
 મધુનું શાસન આવશે નવું:
 પછુ કયાંથી તવ પિકનું ‘દુહૂં’ ?
 અતિ દીન દશા મૂકી કરી
 સઘળી આ ગુજરાતણો તણી ! ૨૧

અહ ! કંઠ રહ્યો; ગયું ગીત,
 સહુ તારું અચિ ગુર્જરી દીના ।
 શરદુતસવ ને મધૂતસવ
 અવ તારે સઘળું વિડંબના ! ૨૨

નવ નારીનું માત્ર તું હતો
 ગીત, રે તું વળી કાતિજો હતો.
 તું જતાં સઘળું ગયું સ્ત્રીનું;
 ઋતથી ગુર્જર લગ્નચક્ષુની, ૨૩

તું હતો સ્મૃતિકાર લગ્નનો
 મનુ, તે લગ્ન જ્યાજ્યાતનું
 રચી, કામ કીધો પરાભૂત;
 ફરીથી, જેમ હરે ચ એક દી । ૨૪

જુહું રાધવગૈયલી થકી;
 જુહું રાધાવરાધિકાથી ચે;
 જુહું શંકરપાર્વતી થકી;
 અતિ અદૈત જ્યાજ્યાતનું. ૨૫

નગરાજ સમાન તું જ ને,
 અતિ શુભ્રાયત ઉત્તમવલામલ;
 તવકીર્તિવપુ તે સુનિશ્ચલ;
 તવ સ્પર્શી જ શંકયું ય મૃત્યુ ચે । ૨૬
 હરી આદ્યું તવ રુચ્છદેહને,
 અતિશે કાતર કેા શૃંગાલ શું । ૨૭
 હરશેા તવ શુભ્ર તે યશ
 લણી તે, અદ્દ હસી રહ્યો દિશિ;
 પડ્યું કાળું કુપ્રતિષ્ઠ સ્તેન શું । ૨૮
 કવિ, જે તવ સર્જના વિષે
 પૃથિવી ઘો મળી ઐકમેકમાં;
 ઘર ને ઘરઝોસરી સમાં
 અમથાં અમથાં જવાય, ને
 વળી પાછાય અવાય, ત્યાં હવે
 તવ ઇષ્ટામરરાજની સભા—
 મહીં સ્થાપ્યો કવિમુખ્ય છે તને. ૨૯
 કવિ હે ! તવ રાજહંસને,
 અતિ ભિન્નધ્વં અસીમ વ્યોમના,
 ચિર વાંછિત શુભ્ર માનસે
 મળી છે આખિર નોતરાં ગયાં. ૩૦
 અવ તો તવ સંનિધિ મહીં;
 સઘળું, રે, સઘળું જ શુભ્ર છે:
 વિલસે અહીં દેવની સભા:
 વળી આ માનસ તેય શુભ્ર છે.
 વિલસે જ્યાં તવ હંસશેા યશ. ૩૧
 અહીં પૂર્ણ મયંક શુભ્ર છે
 તવ જે પ્રિય હતો પૃથા મહીં;
 અહીં શુભ્ર વિશુધતું વન.
 ધવલો છે હિમરાશિ, ગંગ આ. ૩૨
 અહીં શંભુનું અદ્દહાસ્ય ને
 અહીં તારાપથ ચારદોજ્જવલ;
 રિમત છે વળી દેવપત્નીનાં;
 સઘળું, રે, સઘળું જ છે સિત. ૩૩

મલ કેા નથી કૃષ્ણવર્ણ છાં,
 પૃથિવીનો દગકલેશકૃત કવિ !
 અહીં તો તવ કાવ્યગંગ શું
 સઘળું ચે શુભ્ર શુભ્ર નિર્મલ. ૩૪
 કહું તો કહું રક્ત રંગની
 સહુ સદિ કવિ કાલિદાસની:
 પણ આ તવ સ્પટિભહ્નવી
 બસ ગંગા શી જ શુભ્રવર્ણની. ૩૫
 કવિકુલશુરની સ્પટિનો
 કહું હું આત્મનૃપર્ષિસદશ;
 પણ આ તવ સર્જના તણો
 સઘળો પ્રાણપુરુષ બ્રાહ્મણ !
 ભિન્નજો બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિમય;
 નિજકેરા તપશેા જ ઉત્તમવલ ! ૩૬
 કવિ ! આ તવ પ્રિય શુભ્રંરી,
 પ્રિય તારી વળી દેવની સભા,
 તવ કીર્તિ તણા જ તારથી,
 રહી છે યુક્ત ઉભે પરસ્પર:
 જિસતતે જ્યમ ચક્રવાક જે ! ૩૭
 તવ કામદુધાસમો કવિ !
 પૃથુ આ ભવનકાલ, વ્યુત શેા,
 પરિપક્વ યઇ, ફળી ગયેા
 મનમાની કંઇ સિદ્ધિનાં ફળ । ૩૮
 પરિપૂર્ણ જગત્સરપયે
 પ્રગટ્યું લક્ષ્મલારવિંદ આ;
 પરિપૂર્ણ ખીલી દિનાવધિ,
 પરિપૂર્ણ-પ્રભુપાદ પદ્મમાં.
 અરપાઈ યયું ધન્ય ધન્ય જ !
 પરિપૂર્ણ પરિપૂર્ણ અધ્યંથી
 સઘળું ત્યાં પરિપૂર્ણ સુંદર ! ૩૯
 તદપિ, તું જતાં વનત્રી આ,
 સઘળી કેા હિમદંડશાસિત;
 પરિગ્દાનમુખી વિમંડળના ।
 અયિ મારા પ્રિય પંખી કોકિલા ૧૭૮

‘વિશ્વનો રાજ વધાવા’

લેખક:

શ્રી. ‘શશિન્’ એસા

‘મંજુ મંજુ ગવાતું કે ગીત આ જિંદગી નથી,
ભવ્ય કે વીર માથા છે જિંદગી નરનારતી.

—ન્દાનાલાલ

*

ન્દાનાલાલે કવિના આગમન સાથે ગુર્જરીના રસસાગર ઉપર ‘પ્રવૃદ્ધ અગીર્ણ’ અંદર રાજનો ઉદય થાય છે, ને સમગ્ર સાગરનાં જળ કોષ અલૌકિક રસોર્મિથી બિછળી રહે છે. કોષ દિવ્ય રૌપ્ય મોહક વાતાવરણ રચન રચન પથરાઈ જાય છે. અંદરજાતી મધુર મોહક પ્રભાથી મદાસાગરની અંદર વૈવિધ્યસભર રસનીચિઓ બિછળી રહે છે. વાગીશ્વરી સરસ્વતીને પણ ‘અથ મે સફલે જન્મ’ કહેવા નેટલો ઉત્સાહ ને આનંદ આ સિવાય બીજું કયું દર્શ્ય આપી શકે?

માત્ર સાતત્યની જ દૃષ્ટિએ નહિ, માત્ર વૈપુલ્યના જ દર્શને નહિ, સાતત્ય અને વૈપુલ્ય, ધૃતતા અને સંખ્યા ઉભયવિધ સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ ન્દાનાલાલ મદાકાર છે. તેમના માત્ર

સાહિત્યસર્જનના પ્રકારોની જ વિશાળતા ને વિવિધતા જો. તેમણે કાવ્યકલ્પ નવલિકાઓ લખી, નવરસપ્રવંતી નવલ આપી, રસિક-ભિર્મિલ વ્યાખ્યાનાવલિઓ આપી, લલિતરંગી ચરિત્રો ને રેખાચિત્રો આપ્યાં, સર્જનકલ્પ વિવેચનો આપ્યાં, ઇતિહાસ, પુરાણ ને સમાજ-માર્થી વસ્તુ લઈ Prometheus Unbound (શેલી) ને Foust (અટે) ની શૈલીનાં, આયરન ને બ્રાહ્મીંગનાં નાટકો જ્વળ કવિતા-પ્રધાન,—ગુજરાતે તો સર્વથા અભૂતપૂર્વ—એવાં બાવનાપ્રધાન નાટકો લખ્યાં. ગુજરાત ઉત્ત-ગ્રીવ બિહુ રહી જોના નાંખેના સગૌરવ વિજય-ટંકાર કરી શકે એવું, શ્રીમત્ ને કર્જિત તરવે વ્યાપ્ત એવું, ભવ્ય વિરાટ મહાકાવ્ય ‘કુરુક્ષેત્ર’ આપ્યું. સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકાદિનાં રસમય ભાષાંતરો પણ આપ્યાં.

આ બધામાં કવિ કેવળ વિહ્વલભાવ્ય રહ્યા છે. તેનું સાદું તેમણે રાસ ને ભિર્મિગીતોના અમૂલ્ય પ્રદાનથી વાળી આપ્યું છે. ગુજરાતી ભાષા જ્યારે ત્યાંસુધી કંઠોપકંઠ જિહ્વાથી એવાં, ગુજરાતી ભાષાના સામર્થ્યને અને શોકકાળોનાં માધુર્ય અને લાલિત્યને પ્રકટ કરતાં, નિતાંતરમ્ય, અમર પકિતવંતાં ભિર્મિગીતો તેમણે આપ્યાં; ને સુકુમાર મંજુલ ભિર્મિથી માંડી કોષ પણ ભવ્યવિરાટ ભિર્મિના આલેખનમાં પણ ગુર્જર ઝિરા કેવું મનોહર માધ્યમ બની રહે છે તેની પ્રતીતિ પણ અપૂર્વ સામર્થ્યપૂર્વક કરાવી. શ્રી વિજયરાય કહે છે તેમ ‘આ કવિની માત્ર કલ્પનાની મગદૂર જોષએ, એનાં ઉદયનો ને વ્યોમરમણ્યો પ્રીતિએ, ઉદાત્ત બાવનાઓને મૂર્ત કરતી કેટલીકવાર પ્રગટમ લાગતી છતાં પ્રતીતિજનક એની ઉપમાઉત્પ્રેક્ષાઓનો વૈભવ કે એના મુંઢરતમ કાવ્યખંડોની લોકોત્તર શી વાણી વિચારીએ, ત્યારે, આ પ્રકારની ગુણ-સંપત્તિની દૃષ્ટિએ તો, તે ગુજરાતી સાહિત્ય-કારોનો મુકુટમણિ દીમે છે.’ એટલું જ નહિ, તેમનું ઉદ્યોગોદી કલ્પનાનું ચિંતનહીર

પારખીએ છીએ. ભવશૂતિપ્રોકત: ‘દેવતાં વાંચ
મમૂતામનઃ કલામ્’ નું સૂત્ર તેની કવિતામાં
ચરિતાર્થ થતું અનુભવીએ છીએ, તેની આઘા-
વાપૃથિની વિચરતી મેઘાના દર્શને મુગ્ધ બનીએ
છીએ. તેમતેમ આપણને કવિની વિરાટ પ્રતિ-
ભાની વિશેષ ને વિશેષ પ્રતીતિ થતી જાય છે.
ને એવા જ વિરાટ પ્રતિભાવંતા બ્યાસ,
વાલ્મીકિ ને કાલિદાસ, હોમર, ડાન્ટે ને શેક્સ-
પિયર, ગર્ટ, શેક્ષી ને ટાગોર જેવા અત્યંત તેમજ
પાશ્ચાત્ય કવિવરો સાથે ‘ઓચિત્યપૂર્વક જ
તેમને મૂકવા મન લલચાય એ તદ્દન સહજ છે.

વસ્તુતઃ કવિશ્રીની પ્રતિભા વિરાટ કવિની
પ્રતિભા છે. ‘કવિ ન્દાનાલાલ ભવ્યતાના
ઉપાસક છે. Epic scaleના શોખીન છે, અને
એને ‘પહેંચવાની શક્તિ પશુ ધરાવે છે.’
(શ્રી. અતંતરાય રાવળ ‘કવિનું પહેલું નાટક.’)
પાશ્ચિંવ ગળન, ભાવ, આશયો ને ઉદ્દેશો, ભાવના ને
મહત્વાકાંક્ષામાં જ રમમાણ રહેવામાં પયોમિ
ન માનતાં તેની પ્રતિભા ‘From heaven
to earth and from earth to heav-
en’ પશુ વિચરણ કરે છે. તેની પ્રતિભાનો
સૂર જીવનવાદિત્વના મંદમધ્યમતીવ્ર એવાં ત્રણે
સમકોમાં એકધારી સફળતાથી ફરી વળે છે.
ને જ્યાં જ્યાં તે ફરે છે ત્યાં ત્યાં તે ભવ્યતાનો
ચમકાર ક્યો ચિત્ત નથી રહેતો. રાસ જેવા
લલિતમંજુ સાહિત્યપ્રકારમાં પશુ તેની આ
વિલક્ષણતા ખનિસમૃદ્ધ મહાન ભાવોનાં તેજ-
સ્મિઓ ક્વચિત્ ક્વચિત્ કેવાં વેરી જાય છે
તે આપણે જોયું.

તેની વિરાટ પ્રતિભાનાં દર્શન તેનાં નાટકોમાં
તો ઠેરઠેર મળવાનાં. ‘જહાંગીર નરજહાં’માં
કમળોની કુંજનું દશ્ય, ‘જયા-જયંત’નાં
‘ત્રિકાળદર્શન’ અને ‘જલદની જગની ધૂમે રે’
એ ગીત સાથે સાગરમાં તરતા ‘જયા-જયંત’ના
દોડકાણું, અંત્ય દશ્ય, ‘વિશ્વગીતા’ના ‘અહતીર્થ’-
ની યાત્રાઓ ‘જહાંગીર’ના રાસ’ એ

એ ઘડી સ્તબ્ધ મુગ્ધ દરી નાખે તેના ભવ્ય
મનોહર પ્રવેશો—અને આ સૌ ઉપરાંત નાટ-
કોમાં ઠેર ઠેર વેરાયેલી સૌન્દર્યભીની કૌંસા-
ન્તર્ગત નાટ્યમુચ્ચિઓ એક પ્રકારનું ભવ્ય
સુંદર અભિત્તિચિત્ર વાચકના મનોનેત્ર સમક્ષ
ખડું કરે છે. ને એ વાંચતાં સુધીમાં તો એ
આપણને આ પાશ્ચિંવ જગત પરથી જીંચકી
કોઇ અર્થોક્તિ ભાવનાલોકની ઝાંખી કરાવે છે.
એક ફ્રેન્ચ લેખકે કહ્યું છે: ‘Nothing is
poetry that does not transport’
ન્દાનાલાલની કલ્પના પશુ આપણને સાથે લઇને
જાય છે.

કવિશ્રીને એક તરફથી તેમની ‘ભવ્ય’ની
આરાધના મહાન બતાવે છે; તો બીજી તરફથી
તેમની જીવનદષ્ટિ તેમને મહાન કહેતા. ગ્રેરે એવી
વિશાળ છે. કોઇ પશુ કવિ માત્ર અનેકપ્રદેશ-
સંચારિણી પ્રતિભાથી મહાન બની શકતો
નથી. એ પ્રતિભાની સાથે જો ભવ્ય-ઉન્નત ને
આકાશવિશાળ જીવનદષ્ટિ બને તો જ મહાન
બની શકે છે. સાહિત્યના કોઇ પશુ ક્ષેત્રને
અકુણ્ણ ન રાખ્યું તેથી જ ન્દાનાલાલ મહાન
નથી; માત્ર અનેક વિષયોને તેણે નવનવો-મેષ-
શાસિની પ્રતિભાથી કાવ્યમય શૈલીમાં વણી લીધા
તેથી જ તેનું ગૌરવ નથી; આર્થતાનાં યશો-
ગાન કે ‘સર્જનજૂના પ્રશ્નોની પર્યેષણાં આપ-
વાથી જ મહત્તા નથી. કોઇ પશુ કવિ અમર
છે તેની ભાવનાથી, મહાન છે તેના સંદેશથી,
વિરાટ છે તેની ત્રિકાળગ્યાપી જીવનદષ્ટિથી
ને તેથી જ કેટલાક વિખ્યાત આંગ્લ લેખકો

* Great men are more distinguished
by range and extent than by origina-
lity (Emerson: Essay on Shakespeare or
the Poet. 1850)

I admit two orders of poet but no
third; the creative (Shakespeare, Homer,
Dante) and the reflective or perceptive
(Wordsworth, Keats, Tennyson). But both

'Range and extent of vision' ઉપર સાહિત્યકારની મહત્તાના મૂલ્યાંકનમાં આટલાટલો ભાર મૂકતાં જણાય છે. એક સાહિત્ય વિવેચકે પણ પોતાના અમદાવાદના વ્યાખ્યાનમાં 'મહાકવિપદ' ની સાર્થકતા સિદ્ધ કર્યા પછી આ જ વાત સંયોગતાપૂર્વક સમગ્રવી હતી. તે અવતરણ જરા દીર્ઘ થવા દધને પણ આપવાની જરૂર અહીં લાગે છે. તેમણે કહેલું હતું: 'કવિશ્રી ન્હાનાલાલને આપણે મહાકવિ, મહાન કવિ, કવિચિરોમણિ, કવિ-કુલચરુ વગેરે મોટાં-મોટાં વિશેષણોથી નવા-જીએ છીએ; પણ કદી પણ કોઈએ વિચાર કર્યો છે ખરો કે શામાં એ વિશેષણોની સાર્થકતા રહેલી છે? એવાં ક્યાં તરવો ન્હાનાલાલની કવિતામાં દમગોચર થાય છે કે જેને લખને આપણે તેને મહાન કહેવા લલચાઈએ છીએ? નિઃસંદિગ્ધપણે મહાન અણુતાં વિશ્વના સર્વોત્તમ કવિઓ વેદવ્યાસ, કલિદાસ, ટાગોર, કેન્દી કે શેક્સપિયરની કવિતા લઈ જુઓ જગત અને જગતની પારના કેટલાયે અપાર્થિવ પ્રશ્નોથી એમનું ચિત્તતંત્ર ઉછાળે છે? એમની દષ્ટિ કેટલી વિશાળ છે, એમનું જીવનદર્શન કેટલું જીંડું છે એમની કલ્પના કેટલી ઉદાત્ત છે, એમની ભાવના કેટલી મનભર છે, એમની જીમિં કેટલી વિવિધ છે, એમનો સૌન્દર્યપ્રેમ કેટલો ઉત્કટ છે, એમનું માંગલ્યદર્શન કેટલું નિરામય છે, કલ્યાણનો એમનો મંત્ર કેટલો વ્યાપ્ત છે, એમનું આત્મદર્શન કેટલું મહાન છે, એ સઘળાં તરવો સમરેષ સ્વરૂપે જોયા પછી જ આપણે ઉપર્યુક્ત કવિઓને મહાકવિ-પદ સમર્પીએ છીએ. મારે સ્વષ્ટપણે અહીં વ્યક્ત કરવું જોઈએ કે ન્હાનાલાલ કવિના બહુવિધ સમ-નર્મ આ સઘળાં તરવો આજ વર્ષોથી હું

નીરખતો આવ્યો છું. એમર્સન કહે છે: 'A poet is known by the length and breadth of his vision.' અહીં અને અહીંના મોટા ઉદ્દેશથી, ત્રિકાળના પ્રશ્નો ચર્ચાતી, ગેઝના ગુંબજો વળુંભતી, જીવનનાં મહાન તરવોને આક્રાન્ત કરતી વિદંબરાજ શ્રી ન્હાનાલાલની કવિદષ્ટિની વિશાળતા જોઈએ; લગ્ન, પ્રેમ, દાંપત્ય, આર્થસંસ્કૃતિ, સ્વદેશ-વાતસલ્ય, માનવકલ્યાણ ઇ. અનેકવિધ પ્રદેશોમાં વિસ્તરતું એમનું દર્શન અને કવન જોઈએ, એમની જીમિંની વિવિધતા, ભાવનાની ઉદા-ત્તા, ભાષાની મધુરતા, અને કાવ્યોપાસનાની અખંડતા જોઈએ તો તેમને મહાકવિપદ અર્પવામાં હું સાર્થક જોઉં છું. અને એમના આજીવન અભ્યાસી તરીકે વ્યક્ત કરવા રમ લઉં છું. કે નિઃસંશયે ન્હાનાલાલ અર્વાચીન ગુજરાતીના સર્વોત્તમ મહાન કવિ છે.' (પ્રો. રવિશંકર જોષી.)

એટલે યુગયુગે પલટતી આયોજનકક્ષા કે નિરૂપણશૈલી કરતાં શેષકના સમગ્ર સાહિત્ય-વિષ્ણને પ્રકટ કરતી જીવનદષ્ટિને યોગ્ય રીતે જ આટલું મહત્ત્વ અપાયું છે.

કવિશ્રીની જીવનદષ્ટિ જોઈશું તો વ્યક્તિથી માંડી વિરાટ પર્યંતના પ્રશ્નો ને ભાવો તેમાં સમાધિ જતાં જણાશે. છતાં એ સર્વની અંદર ચક્રવર્તિની ભાવના તો છે વિશ્વકલ્યાણની. જગતમાંમથ્યની. 'ધન્દુકુમાર' ની લગ્નરનેહ ને રનેહલગ્નની ભાવના 'જયા-જયંત'ની આત્મ-લગ્નની ભાવના, 'પુરુષકથા'ની રસની અવિરોધી એવી તપ, સંયમ અને વૈરાગ્યની ભાવના, 'અકબરશાહ' ને 'રાજર્ષિભરત'ની લોકકલ્યાણ, રાત્નધર્મ ને સર્વધર્મસમન્વયની ભાવના, 'ગોપિકા' ન પ્રકૃતિ ને સંસ્કૃતિના સમન્વયની ભાવના 'જહાંગીર નૂરજહાં' ની વિશુદ્ધ દાંપત્ય ને પ્રેમની ભાવના, તદુપરાંત સર્વત્ર વેરાયેશ નાનાવિધ ઓણ ભાવનાઓ અને આ સર્વ ભાવ-નાઓને સુદૈનિગિણા રૂપ વીંટી તેને કલગીસમ

these must be first rate in their range and poetry second rate in quality no one ought to be allowed to trouble mankind.—Ruskin

વિરાજતી પરમ ને ચરમ ભાવના છે “વિશ્વ-ગીતા”ની—ઉપર કહી તે અંતસ્તત્ત્વસુદ્ધિની અને વિશ્વકર્મચાલુની ભાવના. ઇતર સર્વ ભાવનાઓ આ પરમોત્તમ ભાવનાશિખરે પડે-યવાની ઉપાદાનસામગ્રી સમી લાગે છે! ને જેવી છે તેવી આ ભાવનાદષ્ટિ કેટલી સાંસ્તિક, હિદાર ને આર્થમંગલ છે! ને તેટલી જ વિશાળ ને ભવ્ય છે! કવિશ્રીની ભાવનાનો પંથુ કેવો ઉચ્ચતર વિકાસ આમાંથી જોઈ શકાય છે!

આવી આવી વિરાટ જીવનભાવનાના ગાયક ન્દાનાલાલ પ્રમાણમાં લોકભોગ્ય પણ સારે અંશે બનેલા. જોકે પંડિતયુગના ચાર મહાન લેખકો—ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, બળવંતરાય ને ન્દાનાલાલ. તેમાં સંપૂર્ણતયા તો બિહરુચિન્નતાના ચિત્તનું સમારાધન કોઈ જ કરી શક્યા નહિ. તેમનો પાંડિત્યગંભીર યુગ, સાહિત્યનો ઉચ્ચઆદ, ‘આપરિતોષાત્ વિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગચિન્તાનમ્’ની તેમની સાહિત્યભાવના, ઉત્તમ વિચાર ને ભાવનાવિકાર પ્રત્યે ‘જોક, ‘મનહર’ સાથે ‘મનમર’ પણ થવાની અદ્ભુત વૃત્તિ, રંજન કરતાં ચિંતનનો વધુ સમાદર—આ ને આપા બીજા આ યુગના લેખકોના યુગો-વલણો બાગ્યે જ તેમના સાહિત્યને લોકોના નિકટતર સંસ્પર્શમાં આણવા મળે. તેથી આ યુગના બધા લેખકો તો બળે નિઃસંદિગ્ધપણે કહી દે છે: ‘અમે લખીએ છીએ પ્રથમ સત્ય શોધવા માટે, પછી તમારે માટે; તમે લાચક હો, વિદ્યા મેળવી અધિકાર મેળવ્યો હોય, અમારી સાથે ચર્ચામાં બિનરવા શકિત અને ધીરજ હોય તો અમને વાંચો... હિમાલયના શિખરે બેસી ગોવર્ધનયુગના પડિતો પોકાર કરે છે કે તમે બધા જાણે આવો. (શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી)

હતાં ગોવર્ધનરામ અને ન્દાનાલાલ ધણે અંશે લોકોને રસગે એવું લખી ગયા. પડેલા પોતાની જીવનમીસાંસા કરતી અતિકાંચ નવલ

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ દ્વારા અને બીજા પોતાનો નિઘ્નોજ મનોહર ઊર્મિમીતો, લોકોને—સકેળ કંઈરય બની બધા એવા લોકકાળોમાં જ લખા-યેલ તેનાં સરળ મનોરમ રાસ, ગરબા, ગરબી અને મજનો દ્વારા. અલગત એની અપૂર્વ એની ડાહ્યલીલીમાં લખાયેલ નાટકો અને તદ્દનુચ્ચત ભાવનાઓ પ્રત્યે તત્કાલીન સમાજ સાવ ઉદાસીન હતો એમ આથી નથી સમજવાનું. કારણ કોઈ પણ સાહિત્યનો પ્રાણ તેની ભાવના છે. માત્ર રચના, શૈલી કે નિર-પણતા જ પ્રબેદથી સુખાદ કોઈ સહૃદય સમાજ તેની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ. અષ્ટન સિંકલર કહે છે તેમ રચના ને શૈલી તો પદ્ધતિમાં જ કરવાના; માત્ર અમર રહે છે—તે દ્વારા વ્યક્ત થઈ રહેલ ભાવના ને પ્રતિભા. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ની પાત્રસૃષ્ટિમાં જે રસ લોકો લપ્ત રહ્યા હતા તેવા જ રસ ‘કંદુકુમાર’, ‘જ્યાજ્ઞવંત’ વગેરે નાટકોનાં પાત્રોમાં, તેની ભાવનાઓમાં, કવિ આમળ શું કરવાના છે વગેરે બાબતમાં ઉત્સુક્તા સેવી બનાવી રહ્યા હતા; એમ કવિશ્રીનાં કેટલાંક નાટકોની પ્રસ્તાવનાઓ અને વ્યાખ્યાનો વાંચના જણાય છે. ને તેની ‘તેજ’ગી. ભાવના-જોએ તો આપણાં શિક્ષિત યુવક સમુદાય પર કેવાં જાદુ પાથ્યો છે તેનાથી ક્યાં આપણે અજણ છીએ? પણ લોકહૃદય પર સામ્રાજ્ય જમાવવામાં તો મોટામાં મોટા કાળો આ રાસ-ગીતોનો જ મણુવો જોઈએ. * જે. કે.

૩ આ સંદર્ભમાં જુઓ એક સહૃદય ને વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકના ચબ્દો: ‘કવિતાનાં ઉચ્ચોચ ચિન્ન-રોને રસથી’ આવનાર ‘એ કવિની’ વિશિષ્ટતામ કાવ્યસેવા તો એમના રાસ જ છે નાટકો, ડાહ્ય-શૈલી, ભાષણો કે વિવેચનોનું આપણે જેટલું હોય તેટલું, પણ જેણે તેમને ગુજરાતના અત્યાર સુધીના તો કવિશ્રેષ્ઠ બનાવ્યા છે, તે એમના રાસ તો ગુજરાતી કવિતાનું અમૂલ્ય ધન હોઈ ફત્તન અને કવિતાસત્ત્વ બન્યા સિવાય ગુજરાત તેને કદી ભૂલી શકે શકે નહિ.’ શ્રી: અનંતરાય મ. રાવળ, ‘ગુપ્ત’ અંક ૨૨૫ વાક્યમય, પૃ. ૬-૧૦)

આ યુગનું વાતાવરણ, ને તંત્રાવીન સાહિત્ય-કારોનું માનસગૂંધારણ જ એવાં હતાં કે તે છાયામાં ઊછરેલ સાહિત્યકાર સર્વોંશે લોકભોગ્ય ભાગ્યે જ રક્ષ શકે. અસંખ્ય લોકભોગ્યતા એ કોઈ પણ ઉચ્ચનમ સાહિત્યનું અપરિહાર્ય લક્ષણ ગણી જ શકાય નહિ. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના શબ્દોમાં કહીએ તો ઉચ્ચતમ કવિના લોક-ભોગ કદાચ નહિ જ બને. બધા શબ્દો સાદા ગુજરાતી હોય તોપણ કદપનાની ભગ્યતાને લીધે ને આવ ને અનુભવના સુંદર આલેખનને લીધે કવિના લોકભોગ્ય ના બને.

આપણે તો અહીં એટલું જ કહીએ કે 'સાહિત્યના નંદનવનમાં કદપનાના કલ્પદ્રુશ્વનો આશ્રય લેવો, મૂર્તિમતી સુંદરતાના સૌભાગ્યના ભોગ થવું, સરસ્વતીની વીણાના દિવ્ય સ્વરો સાંભળવા અને રસનું પાન કરવું ને કરાવવું, એ લડાવો ઝોર જ છે. અમૃતથી આત્મા ધરાતો નથી-તે પરદેહે સ્વર્ગના અને આ દેહે કાન્યના' [શ્રી કે. દ. મુન.] ન્દાનાલાલે પણ હાત્તાસારો કો વિદ્વાનું સમર્થ: 'એવા અમૃત મીઠા, ઇન્દ્રોએ અન્યથા દુર્લભ એવા કાન્ય પીયસોની અખંડ ધારા રેલાવી અનેક 'રસ-તરસ્યા રસભાગો'ની પિપાસા છિપાવી.

બહુ વિવેચકો એની ડાહ્યનશૈલીના દોષ કાઢે, એના કદપનોડુપનને નિંદે, એના ભાવનાવિદાર સામે વક્રદૃષ્ટિ જુએ કે એના ભાષાપ્રભુત્વની ઉપેક્ષા કરે, છતાં મહાકવિના નામ સાથે પ્રેમા-નંદના નામ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ન્દાના-લાલ સિવાય બીજું નામ ભાગ્યે જ રમરણે થકે. આપણા વિદ્વાન વિવેચક શ્રી. વિષ્ણુભાઈએ

એક વર્ષ પહેલાં જ સંપાદના શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે ન્દાનાલાલને ઓળખાવ્યા, બીજા એવા જ વિવેચક શ્રી વિજયરાય "હમરેક વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યના અદિતીય આત્મલક્ષી કવિ" તરીકે ન્દાનાલાલના નામનો પુરસ્કાર કરે છે. 'સૂ-છાયા'ના તરુણ વિવેચકને સમગ્રદૃષ્ટિ આત્મલક્ષી ને વસ્તુલક્ષીના બેઠે નકામા લાગે છે. ગુજરાતનાં હમરેક વર્ષના અદિતીય કવિ તરીકે તે ન્દાનાલાલને ધરે છે. 'કવિ ટાગોરને થીટસ મળ્યા, કવિ છક્રાલને રેનોટ્સ મળ્યા, તેમ કવિ ન્દાનાલાલને જો કોઈ મિત્ર કે તરજુમાકાર કે ભાષાંતરકાર મળ્યા હોત તો આજે તેમની કીર્તિ' પણ જમતમાં દેવાઈ હોત.' (પ્રો. દાવર). ને ગુજરાતના સીમાડાઓ તોડી ગુજરાતના મહા-કવિ જગતસાહિત્યની અંદર : પણ ગૌરવભર્યું પદ શોભાવતા હોત. કવિના જીવન જ ન બન્યું. તે પરિપૂર્ણ કરી, તેમનું સાચું તર્પણ કે રમારક કરી શકાય. તેની જોમિરસિત અમર રસગીતો ને 'વિશ્વમીના' જેવી અલ્પાંક-બાષી જીવનચરિત્ર આપવી. નાટ્યકૃતિઓનો હૃદયસ્પર્શી અનુવાદ કરી તેને વિશ્વયોગમાં સમૌરવ પધરાવી શકાય. એ ન થાય ત્યાં સુધી તો આપણા એ મદારકવિ છે. ગુર્જર કાવ્ય-જગતના ચંદ્રરાજ છે, ગરવી ગુર્જરીના ઉદય રાજવી છે. એનું આનંદ્યની સંદરનું જ ભવ્ય-ગીત ગાનામાના ચાલો. આપણા 'વિશ્વના રાજ' ને વધારીએ:-

જીએ જીએ આ દિગંતમાં, ચાલો વિશ્વ વધારાં;
ઉઘડે અનંતની વાટ, વિશ્વનો રાજ વધારા.
આગ્યાં અનંતનાં, નંદોનાં, ચાલો વિશ્વ વધારાં.

તમે સ્ત્રીજીવનના ગ્રાહક નથી? આજે જ ગ્રાહક થવા લખો:

વાર્ષિક લગામ દેશમાં રૂ. પાંચ : પરદેશ માટે દશ શિલિંગ (૧-૧૦-૦)

સ્ત્રી-જીવન કાર્યાલય : અવેરીવાડ; અમદાવાદ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ન્દાનાલાલયુગનો
અગ્રણ્ય મધ્યાલકાળ તપતો હતો, તે વેળાનું
કવિશ્રીનું, 'ઉપા' એક અનુપમ સર્જન છે.
જીવનના ખીલતા યૌવનકાળની રસમસ્તીની આ
મંગલ સ્નેહમાથા છે. આયુષ્યના વસંતકાળમાં
યૌવનના ઉત્સાહભર્યા પ્રણયઅનુભવોની જે
છાજો છોડે છે, ભાવો વિભાવો અને અનુભા-
વોની ઘેરી મસ્તીથી એક પ્રકારનો યૌવનને
જે પ્રણયનશો ચડે છે, પ્રિયનમ અને પ્રિય-
તાંમાના તારામૈત્રકમાં યૌવન જે રસિકતા અને
સૌન્દર્યભાવનાં દર્શન કરે છે, તેની કવિએ
અદ્દશે ઉતારેલી આ મંગલ આરતી છે.
પ્રસ્તાવનામાં કવિશ્રી કહે છે તેમ, "કાષ્ઠક
બીધ્મની આં વનકથા નથી. સકલ સંસારી-
ઓની આ સંસારકથા છે. જ્યાં અને જ્યાં તનું
નાટક છે વિરલ સાંધુનો સાધ્વાશ્રમ હતો; આ
સંજનજૂની વાર્તા સદુ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ કાળેની
• ફરારી છે."

આત્મા અને દેહ ઉભયધારી મનુષ્ય-
જાતિની આ માનવકથા હોવા છતાં વાર્તાનાં
સ્થલ અને કાલ કવિની જાણીતી કૌતુકપ્રિય
બાવનાનાં જ સંતાન છે. કવિ જણાવે છે,
"કવિતા કીયા દેશમાં જન્મે છે? તે દેશમાં
ઉપા જન્મી હતી." તે પછી અનંતતાની એ
નિત્યપૌર્વના પુત્રી ઉપાનો કાળ પશુ રસસમા-
ધિનો જ હોય ને? આમ ઉપાદ્ધવાતમાંથી જ
કવિશ્રી એમની કલ્પનાભોજન દ્વારા આપણને
સૂચવી દે છે કે માનવી યૌવનના સનાતન
સ્નેહભાવ અને આયુષ્યના ખિલાવની રસકેલીની
કવિતા સૂચવી હોય તો રસિક જનો, આમળ
ધાનાં ફેરવળે; તમારી ખીજ અઘવાતોએની
જેમ પ્રસંગો અને વસ્તુ, પાત્રો અને વાસ્તવ
જીવનની ગૂંથોથી ગૂંથાતી નક્કર કથા વાંચવાની
આકાંક્ષા હોય તો કૃપા કરી આટલેથી જ
અટકી જાઓ.

તથાપિ તેમની આ માનવકવિતામાં વસ્તુ

[એક મનોહર ગદ્યકાવ્ય]

ઉપા

શ્રી. ઇન્દ્રવદન દવે, બી. એ.

નથી એમ તો નથી જ. ખીજ વાર્તાઓ અને
આમાં તફાવત માત્ર એટલો જ છે કે જેમ
તેમનાં નાટકોમાં અને છે તેમ અહીં વસ્તુ
જીવનના પ્રસંગો કે પાત્રોની ક્રિયાઓ દ્વારા
વિકાસ પામતું નથી, પરંતુ હૃદયના ભાવો અને
અંતરના મંથનોમાંથી ગૂંથાતું આવે છે અને
ભાવની એકામતા શરૂઆતથી અંત સુધી સંધાય
છે. એટલે નાયક અને નાયિકા પોતાના અંતર-
પટમાં જે જે મુશ્કેલીઓ અનુભવે, સૌન્દર્ય-
દર્શનો કરે, એકબીજાના વિયોગથી વિકળ-
તાઓનું દર્દ જીરવે, સંયોગનાં મુખમાં હિલોળો
ખાય, તે તમામ હૃદયની રસિક પ્રવૃત્તિઓનો
અગરજતીના ધૂપ જેવો આઝો વિકાસ તો
ભાવનામય વસ્તુમાં જોવાય છે.

નાયક-ઉપાના પ્રથમ દર્શનના સ્નેહખીજથી
માંડીને તેમાં ક્યાં ક્યાં નવા અંદરો ફૂટ્યાં
અને સંવનનકાળમાં તેમણે શું શું અનુભવ્યું
અને શું શું વીત્યું, તેમજ છેવટે એક બીજાનાં
દૈયાં આત્મા અને સંસારની દૃષ્ટિએ કેવી રીતે
અદ્વૈત બન્યાં, તેની આજી અચ્છતી કથા,
જેમ જેમ કવિને સ્મરણમાં આવતી ગઈ, તેમની
કલ્પનાને સ્પર્શતી ગદ્ય અને કવિતામાં જીનરતી
ગદ્ય, તેમ તેમ પોતાના તાલજાદ ગદ્યમાં તેમણે
ગાઇ નાખી છે. એટલે આ કથાને વાર્તાની
દૃષ્ટિએ વાંચી કાઢવાની જાણિયતા ન કરતાં
હરેક યુવાન-યુવતી પોતાના આયુષ્યવસંતમાં
સ્નેહ-સંવનનનાં જે જે સંજનજૂના ભાવો,
ઉન્માદો, લાગણીઓ, એટલાઓ અને મસ્તીઓ
અનુભવે છે, તેની આ આત્મકથા કે સ્મરણ-
ચિત્રોના સ્વરૂપમાં રજૂ થયેલી મલકવિતા

તરીકે તેને રસાસ્વાદની સામગ્રી ગણતરી જામીએ.

કવિશ્રીને માટે અનેક વેળા કહેવાઈ ચૂકું છે કે જે કંઈ સાહિત્યમાં લખે છે, ઉચ્ચારે છે કે વિચારે છે તે સર્વ કવિતાનું જ સ્વરૂપ પામે છે. શું તેમનાં નાટકો કે શું તેમનાં વિવેચનો, શું તેમનાં ભાષણો કે શું તેમનાં ચિંતનપ્રધાન લખાણો, શું તેમની 'ઉપા' જેવી વાર્તા કે શું 'પાંખડીઓ'માં છે તેવી તેમની ટૂંકી વાર્તાઓ, તેમની આ સર્વ સર્જન-કૃતિઓમાં, કવિતામાં હોય છે તેવી કલ્પના-માળાઓ, અલંકારોની ફેરમ, ભિન્નિના ઉછાળાઓ, અગનગેખી વિચારો અને ભાવપ્રધાન તરંગો છલોછલ વહેનાં હોય છે. 'ઉપા' સર્જન-કૃતિ પણ આ કથનનો જ પુરાવો છે. તેમાંની પ્રસ્તાવના ઉપોદ્ધાતથી માંડીને છેલ્લા પ્રકરણ અને વિદાય સુધીમાં એક પણ વાક્ય એવું નથી; એક પણ વિચાર એવો નથી; એક પણ પ્રસંગ કે ભાવદર્શન એવા નથી કે જે આપણને શિક્ષકાં લાગે કે સાધારણ કથન લાગે. તેમાંના વાક્યે વાક્યે કલ્પના નવનવીન રીતે ચળકે છે; તેમાંના શબ્દે શબ્દે અને અર્થે અર્થે અલંકાર, ધ્વનિ, અર્થવ્યંજના અને ભાવપ્રધાનતાની ચમત્કૃતિ વડે રસ નિષ્પન્ન થાય છે, અને તેમાંના મધુર લાવણ્યભર્યા તાત્પર્ય અઘર્માંથી કવિતાનું ડાલન અને સૌન્દર્ય આપણે હૃદયે સરવરાટ કરે છે.

તેમની ઉપમાઓ અને રૂપકોનો ખીજો જોરો સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોડે તેમ નથી. એમની અઘર્પકિતનો એક પણ વિચાર અલંકારવિહીનો નથી. ગુજરાતી સાહિત્યે અલંકારશાસ્ત્ર રચનાર પંડિત માત્ર ન્દાના-લાલમાં જ ઉદાહરણો લઈ પોતાનું શાસ્ત્ર રચી શકે તેટલા સંખ્યાબંધ અલંકારો આ પુસ્તકમાંથી મળી શકે તેમ છે. તેમની કલ્પનાની સુખમતા, સમુચિતતા અને મધુર આદલાદસ્તા ઠાપ રસિક વાચકના હૃદયને સ્પર્શી વેગર રહે તેમ નથી.

એમના ગદ્યની પણ ખૂબી જ છે કે તે કદીય શબ્દગાથા વિનાનું હોતું જ નથી. અનેકવિધ લક્ષણો, અલંકારો, રૂપકો અને કલ્પનાઓથી તેમનું ગદ્ય સોળે કળાએ સોળે શબ્દગાર પરિધાન-કરી ખીલી જોડેલી ઠાપ નાચતી કૂદતી મસ્તીખેર માનિતીના જેવું મનોહર છટાવાળું છે. લાંબાં પાંડિત્યપ્રચૂર વાક્યો એમાં નથી; મૂઝવે તેવા સંસ્કૃત સમાસો તેમાં નથી; પંડિતયુગની પ્રજ્ઞાશી જેવી અટપટી વાક્ય-ઉપવાક્ય-રચનાગળો તેમાં નથી; ટૂંકાં, સ્વાત્મક લાગતાં, નાચતાં કૂદતાં ઝરણાં જેવાં, કલ્પનાપ્રચૂર અને કવચિત્ત નવનવીન પ્રગલ્ભ શબ્દપ્રયોગો કે રૂપક પ્રયોગોથી અડતીતરાં પણ જનતાં તેમનાં ગદ્યવાક્યો તેમની પોતાની જ વિશિષ્ટતા છે. વાચનનો સારો અભ્યાસી તેમના ગદ્યને જો છટાથી જરા તાલ મૂકી મૂકીને વાંચે તો તે કવિતાના છંદોથી પાછું પડી જાય તેમ નથી. વાણીનું માંધુર્ય, ઠામજ અને લીસી ભાષાનું લાવણ્ય અને તેમાં રહેલી કેટલોક ઝડઝમકો અને શબ્દાલંકારના મધુર ઘંટડી જેવા રણકાર તેને કલ્પમનોહર બનાવી પહેરે જ સપાટે તેના આકર્ષણમાં તેને લુપ્ત બનાવે છે. અને ન્યારે તેમાંનો અર્થધ્વનિ તેના હૃદયમાં કૂચની ફેરમની જેમ સુવાસ ફેલાવે છે ત્યારે તો તે ખુશખુશાલ બની ઉત્સાહમાં આવી જાય છે.

તેમના પ્રવાહી અને મંજુલ ગદ્યનું એક ખીલું લક્ષણ એ પણ છે કે તે એકને વાક્યોમાં જ માત્ર આગેદુજ ચિત્રો અને માનસસ્વભાવ ખડાં કરી દે છે. અને તેમના ગદ્યની વર્ણનછટા? ગુજરાતના અણ્યામાંના સુવેખો જ તેમની વર્ણનછટાની હરોળમાં બેસી શકે છે. ખીજા પ્રકરણમાં તેમણે કરેલું પનિહારીઓનું સુરમ્ય વર્ણન અને હરિણીની ગતિથી આવતી ઉપાનું વર્ણન કેટલાં સુંદર કવિતામય ધન્ધલુના જેવા રંગોથી સુશોભિત ચિત્રો ચીતરી જાય છે!

માધુર્યની સાથે લાલિત્ય અને લાવણ્યની સાથે
મળ્યતાના અંશો ભળવાથી આ ચિત્રોનાં સ્મરણ
વર્ષો સુધી શુભાય તેમ નથી. વર્ષો પછી પણ
સ્વેત સાડી અને સ્વેતચુલાથી વદન ધરાવી માથે
છલકતી જલની દેહ લઈ સુકુમાર પમલાં પાડતી,
હરિણીની ગતિથી ચાલી આવતી, પનિદારીઓ
મારી સ્મૃતિમાંથી છટકવા પામવાની નથી.
અને ઉપા ? જીવનમાંથી જ્યારે સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ જ
ચાલી જશે ત્યારે જ ઉલ્લાસથી ચરણે ઉછાળતી
ઉપારંગી ઓઢણો ને કેસરવર્ણી મોળા ને ગગન-
રંગી ચણિયાને ફરફરાવતી તેજોમય મૂર્તિ ઉપા
મારા સ્મરણપટમાંથી અદરશ થઈ જશે.

આમ 'ઉપા'માં અનેકવિધ આકર્ષણો
રહેલાં છે. માત્ર લાગણી કે સ્નેહભાવોના
હિયોળા જ નહિ, પરંતુ કવિની કલ્પનાસમૃદ્ધિ
કવિતાઈ અલંકારો-રૂપકો-વ્યંજનાઓ, યૌવનાના
સંવનનકાળના પ્રેમતરંગો અને-મસ્તીમયી
ઉછાળા, શુંદ્રપ્રણયનું ચિંતન, જીવનની તલસ્પર્શી
વિચારો, સમાજસુધારણા, કન્યાકેળવણી, સ્નેહ-
લગ્ન પરનાં જોડા મનન અને સૌની ટોચે કવિની
વ્યાપક અને વિશાળ—સ્થૂલ સુબોધાથી માંડીને
જે આત્મા એક માન ગાય ત્યાં સુધીની—રસ-
ગીમાંસા નિરૂપતી—સ્નેહજીવનના ઉચ્ચતમ
શિખર પર લઈ જતી સાત્ત્વિક શૃંગાર અને
સનાતન સૌન્દર્યનાં દર્શન કરાવતી દૃષ્ટિ, 'ઉપા'ને
શુભરાતી સાહિત્યનાં સર્વોચ્ચ પુસ્તકોમાંનું એક
બનાવે છે. તેના પછી અનેક વર્ષો રચાયેલાં આ
પ્રકારનાં પુસ્તકો રા. મુનશીનું 'શિશુ અને
સખી' અને રા. રતુમાઈ દેસાઈનું 'છંદુ
અને રત્નની'—પણ ઉપાને ચરણે બેસી તેનાં
પાદ સેવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સમગ્ર
શુભરાતી સાહિત્યમાં સ્થૂલ સંસારી માનવોના
શૃંગાર આટલી સાત્ત્વિકતાથી પીરસી બધ
નિર્મળ અને વિશુદ્ધ પ્રકારનો આનંદ આપે
તેવું 'ઉપા' જેવું બીજું એક પણ સર્જન
જોવામાં આવ્યું નથી.

આમ હોવા છતાં પણ આ કથામાં કોઈ
ભણપું રહી જવા પામી નથી એમ કહેવું એ
તો કવિની અંધપ્રથસ્તિ જ ફરી કહેવાય.
કેટલેક ઠેકાણે ખટકતી એની આડંબરી સન્દા-
ળતા જેવી કે "નેત્રકુંભમાંથી પ્રગટતાં
કિરણો અંદકુંભમાંનાં સર્વ કિરણોને
વાંછે છે, તેમ મારી શેખરાજિમાં અવતરતી
ચેતનકુંભની કિરણરાજી ઉપાની શેખ-
રાજમાં જન્માન્તર પામતી તેની ચેતન-
કુંભની કિરણરાજની પાંખાવતી છે.
તેમજ અર્થનો પુનરુક્તિદોષ અને કવચિત્
તેની દુર્બોધતા; તેમાંનાં કેટલાક વિચારોની
અતિગ્રમિલતા; બાપા કે શેઠીનું કેટલીવાર
દેખાઈ આવતું છીછરાપણું, વારે વારે કેટલી
વાર થતું પુનરુચ્ચારણ વગેરે દોષો સાવ બૂલી
જવા જેવા નથી. છતાં પણ અને છે એમ કે
અંદરના બીજા કવિત્વ સંભારના ગદ્યપ્ર
આકર્ષણ સામે તે નજર આગળ પણ આવતા
નથી અને ચંદ્રના કલંકની માફક તેની મોહિની
પાછળ ઢાંકાઈ જાય છે.

આમ ન્દાનાલાલના ઉત્તમોત્તમ અંશે
'જ્યા-જ્યાંત', 'છંદુકુમાર', 'વિશ્વગીતા' વગેરેની
સાથે તેમનું ગદ્યમાં લખાયેલું આ ભૂમિ-
કાવ્ય 'ઉપા' તેના ફલક મપોદિત હોવા છતાં
પણ પ્રથમ પંક્તિએ બેસે છે. અદિતીય
આત્મલક્ષી કવિ તરીકેની પોતાની ઉચ્ચપ્રાણી
પ્રતિભાનાં દર્શન કવિ ન્દાનાલાલે આ સર્જનમાં
પણ કરાવ્યાં છે, અને તેમનું સાત્ત્વિક મંગલ
દર્શન તેમણે નિરૂપેલાં નિદોષ અને પુણ્યમય
શૃંગાર વડે સુરેખ રીતે અહીં સિદ્ધિ પામે છે.
આજે તો આપણી કમનસીબી એટલી જ છે કે
કવિ હવે આવાં મંગલ અને સરસ સર્જનો
વધુ આપવાને આપણી પાસે રહ્યાં નથી, અને
માત્ર આપણે તેમનાં મોજૂદ અક્ષરસર્જનોથી
જ સંતોષ માનવાનો રહ્યો છે.

‘વિશ્વગીતા’

શ્રી કપિલ કોટડિયા

‘કાલ્પનાટક-નવલકથા આદિની કલા વિષે ચર્ચા કરતી વખતે આપણા અવલોકનકારો યાદ રાખે કે, અમુક યુગમાં, કે અમુક દેશમાં, કે અમુક કવિને હાથે સાહિત્યના તે તે પ્રકારનું નિર્માણબાધ અને સાર્વત્રિક સ્વરૂપ ઘડાઇ નહીં નથી, તો બસ છે.’ (આનંદશંકર દુવે !)

જીવનમાં તેમ કવનમાં પ્રયોગને યોગ્ય સ્થાન છે. શેલી, બાયરન, ક્લાઉનિંગ, બટરફી, હાર્ડીના નાટ્યપ્રયોગો અવનવા પ્રયોગો તરીકે પ્રશંસાયુક્ત શબ્દાવલીથી વધાવાઇ ગયા છે. તેમ દિલ્લી કેવિ સિયારામશરણજીના અને વિશ્વકવિ ટાગોરના નાટ્યપ્રયોગો પણ સદૃષ્ય પ્રાપ્ત સ્વીકાર્યો છે. આ સર્વના તથા થીટસ, ગ્રેટરલિક અને જેમ્સજીનીના પ્રયોગોને સ્વીકારતા Symbolic, Poetic, Mystic, Lyrical જેવી વિશેષતાવાચક ચિહ્નોએ ચોડવામાં આવે છે; તો આપણા કવિશ્રીની કૃતિઓને એવી કોઈ ચિહ્નો ચોડીને સ્વીકારવામાં શો વાંધો? છતાં માત્ર નામ પાડવા ખાતર જ આ કૃતિને આપણે ‘સંવાદસંહિતા’ એવું ‘અભિધાન’ આપીએ તો જોડું નથી. આપણી પ્રાચીન સંહિતાઓમાં જે ભાવ કે રસની એકાગ્રતા હોય છે એની દર્યાદર્યા દોર આ સંવાદસંહિતાના પ્રવેશસમુદાયને અંચવામાં ઉપયોગમાં લીધી છે.

પ્રથમ ભાવતંત્રને પકડીએ. નાન્દીમાં ‘સંસારનું ચક્રવર્તી સત્ય કયું?’ એ વાક્યમાં આપણને આ પ્રવેશ-કૂલમાર્ગાતર્ગત દોરની એક આગ્રહી અંચી સાંપડે છે. પછી તે દોર વિષ્ણુ-ભક્તમાં ‘જગતમાં દુઃખ છે, પાપ છે;’ એ અસ્તિવાચક કથનમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. તે પાછો ‘પંચવટીને પુરવટીયે’ અદસ્ત છતાં રામા-

વતારમાં પણ રાવણ? સંકારનું પરિણામ સંકટ? વિશુદ્ધ પ્રણયમાં પણ વિલેપ? સીલ ને સતીત્વ પણ લયમાં? જેવા પ્રશ્નોમાં દરેક બને છે. તે જ વળી ખીળ પ્રવેશમાં અસત્કારથી પણ શાપસંકટ? તપસ્વી પણ કોંધી? ન્યાયનેમ તપોવનમાંયે નથી? રૂપે તો ત્રીભમાં ‘જગમાં છાયાં ધનધોર’ અને પાપના પગલું દા માગે છે પ્રજામાં ને પ્રાસાદોમાં’ એવા વાક્યકલ્પમાં દરેકમાન બને છે. ચોથા પ્રવેશમાં ‘આત્માની જંજીરો કાણે ધડી?’ કાણે ઓઢાડી પરચ્છાને એ આંગલીઓ? એવા સૂચક ‘કાળગૂના પ્રશ્નો’ દ્વારા પ્રમટ વસ્ત્રતેદોર ‘ભરતગોત્રની લગ્નગીત’માં પાછો પડેલા પ્રવેશની જેમ અદસ્ત રહે રહે પણ પ્રશ્ન પૂછે છે: પૃથ્વીપુત્રી કૌપડીની લૂંટાતી લાગમાં ખુદ ભારતીની લાગ નથી લૂંટાતી? આની પાસવી લીલા જોખને સંદ્રરાજ પણ અધકારને ન અજવાગવાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે, છતાં માનરસાજ ને સતીત્વને અવમાનીને પણ કાળ અધકારને નોતરવો યોગ્ય લાગ્યો? આ ગૂઢાગૂઢ પ્રશ્નપંચકમાંથી લંબાઇ આ રમતનું ‘પરાપૂર્વનાં મંચન’ માં ઇતર કૂલગતિ અંચવા આગળ ધપે છે. પડેલું મંચન છે: ભૌતિક મહાસિદ્ધિઓમાંથી માત્ર સંયમહીન-પશુતા જ પાંગળી? પાર્થિવપલટાની સાથે આધ્યાત્મિક પલટા કાં નહિ? પુરુષાર્થચતુર્યની દૂરદેશી મનોહારી રચનામાં અર્થપ્રાપ્તિ (ભૌતિકસુખો)નું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ (આધ્યાત્મિક ઉત્તતિ) છે, તે સત્ય શું જુદી જવાણું? હવે આ સિદ્ધિ-ઓની અગમ્ય સમશેરો ઉદ્ધારશે કે સંહારશે? મંચન આગળ ધપે છે: ‘માહિમતીમાં શાસ્ત્ર મંચન દ્વારા આત્મપરમાત્મનાં મહાતરવો કેવાક છે? અને નરનારનાં તત્ત્વદર્શન શું? તેનું મંચન ચાલે છે. અત્યંતનાં નરનારનાં તત્ત્વમંચનમાં દાંપત્યપ્રતિષ્ઠાનું મૂલ્ય સ્વીકારાય છે; ત્યાં નિવાહ (ને રાવણરાગશા, પડેલા અંકનો પહેલા પ્રવેશમાં) શા યુગ યુગને યોગે કાં અવતરે છે દાંપત્ય ઉન્નતેદતા અદ્વરાશસો? નું પ્રશ્નમંચન

શંકરાચાર્ય જેવા સંન્યાસીને વર્ણાશ્રમની વાડીએ ઉચ્છેદવાનો હક્ક નથી એવા ભાવમંથન સાથે એકતાર સાથે છે. ‘મંગાતીરના દેવધાટે’ એ મંથન “જાણવા તો જાણે છું સૌદ્યને, ત્યાં કરમાં જાણાય છે શરીર: પીવા જાણે છું રસને, ત્યાં પીવાય છે પાર્થિવતા.”

એવા સૌન્દર્યોપાસક એક રસિકરાજના શબ્દોથી સ્ફુરતા આમેતરવ કેમ જિઝાય-અનિતને કેમ નિતાય ? જેવા પ્રશ્નોમાં પ્રાગટ્યને પામે છે; તો એ જ ભાવદોર પુણ્યકિરણાળાં ધર્મમાર્ગે આટઆટલાં ઉચ્ચેષ

પૃથ્વીમાં કેમ ન પ્રગટ્યાં અખંડ પ્રભાત ? એવા વૃદ્ધા પૃથ્વીના સનાતન પ્રશ્નમાં મંથિત થાય છે. ‘કાળજૂના પ્રશ્નો’નાં પરા-પૂર્વ મંથન કરીને નેતીનત રૂપે ‘નિરાશપર સનાતન’ તામે સોદાતા સત્યપથક કવિ તારવે છે, જેમાં આ ભાવદોર જ બીજા છેડાની અંચની દષ્ટિ-ગોચર કરાવે છે.

પ્રથમ પ્રવેશના યોગ સૌન્દર્યસંગ્રામમાં ‘મનોજય ? કરાવી સૌન્દર્યપ્રલોભનથી પણ અણુરૂપસ્થાં રહેતા ઊર્ધ્વગતિ યોગીએ આ સંસારમાં વસે છે ને બાકીનાઓ માટે, બીજા પ્રવેશમાં, લોક-કલ્યાણનો માર્ગ દાંપત્યજીવનમાં છે એવું ‘જંગતનું’ પરમ સત્ય છે સંસાર’ ને સંસારનું’ પરમ સત્ય છે દાંપત્ય; છત્યાદિ શબ્દો દ્વારા સુચિત કરાય છે. જંગતમાં અનિષ્ટો છે તો છુટ કરનારા અનેક સંતો-સિદ્ધો-વામન અને વાઘ જેવા અવતારો પણ છે. આમ જંગતના અંતિમ માંગસ્યની ઊંડી અદ્ધા સત્યરૂપે ‘વિશ્વ અવધૂનોનો અખાડો’ નામક ત્રીજા પ્રવેશમાં રમૂ કરાઈ છે. ચોથા પ્રવેશમાં મુશ્કુ રાજહસોને પિતૃલોક, સિદ્ધલોક, સુરલોકમાં યજ્ઞ-સત્યલોક સુધી ‘અહતીયની’ યાત્રા કરાવીને ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર-ઉચ્ચતમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં જંગતના પાપ, પુણ્ય, છટાતિષ્ટ જેવા દુઃખદ હલો સરી જશે એવી પ્રતીતિ કરાવવાનો યતન

કયો છે, તો પાંચમા પ્રવેશમાં એક એકથી ઉચ્ચતર રાસરમણાઓનાં મનોહર દશ્યો કલ્પીને પરશ્વહાના સાક્ષાત્કારમાં ‘માનવાધિકારની, દુન્ય-વીજન-મની-સાર્યક્તા રહેલી છે ને જેમાં સાધન-રૂપે મહર્ષિ પંતજલિને લાધેલું યોગનું’ પરમ સૂત્ર ચિત્તવૃત્તિનિરોધ યોગ: છે એવું શાશ્વત સત્ય તારવી આપ્યું છે. આમ નાટકના ઉપદ્રષ્ટા યોગર્ષિ પાતંજલિના બેદમથી દશ્યાદર્ય પાત્રના વિચારગુણે સર્વ પ્રવેશોનાં વસ્તુ-ફલદાં મૂક્યાં છે.

આ રસએકાગ્રતાને સાધના સુવચ્ચિતંતુને બેધા પછી પણ એ સંતાપકરી રમતા દોરે પદોલેકાં ફલદાં કયા મુલકનાં છે, કેવા પરિમલ દોરે છે, એની રસગૂંથણીમાં ક્યાં ક્યાં ક્ષતિ કે ચાતુર્ય રહેલું છે તેની પરીક્ષા રસપ્રદ યજ્ઞ પડશે.

કૃત્તમાળાના પ્રથમ ચુચ્છનું પ્રથમ પુષ્પ છે ‘પંચરત્રીને પુણ્યતીર્થે.’ કવિ રામાયણથી સ્વતંત્ર બનવા જતાં બે ત્રણ ક્ષતિઓ કરી બેસે છે (૧) લોકકલ્પનાની મર્યાદારૂપમાં નિરર્થક રક્ષણશક્તિ આદોષવામાં રાષ્ટ્રવચનની આણુની, સંયમી લક્ષ્મણના બ્રહ્મચર્યની ને સીતા જેવી પુનિત સતીના સતીત્વની શક્તિની અશક્તિ પુરવાર કરાઈ જાય છે. (૨) રાવણની અનુચિત કામનાથી સીતા વાંકે બની જાય છે, છતાં ત્રિદંડીની હા આમળ નમતું આપી મર્યાદારૂપ ઉદ્ધરણે છે તે શ્રી. રા. વિ. પાઠકને મતે અસંભવિત છે. પણ અહીં આપણે કહી શકીએ કે ‘અતિધિદેવો મલની ભાવનાના એ કાળમાં કોઈ યોગીને સત્કાર નિહોળી વળાચાય જ નહિ, એવી દૃઢ માન્યતા હતી; અને સ્ત્રીહઠ કરતાં યોગીહઠ ક્યાં ઓછો જનરે એવી છે ? અને લોહપતાકાથી પણ રાવણ સાધુવેશમાં તો હતો ને ! ને બાહ્ય સ્વરૂપને બેઠું મોથ નથી હેતરાયું ?

બીજું પુષ્પ છે ‘તપસ્વીના શાપ’ જેમાં પ્રથમથી હિલ્લી જ રીતે શકુંતલા યોગીનું સત્કાશર્યન કરતી નથી તેથી શાપબોગ થઈ પડે છે. જંગતનું અનિષ્ટ અહીં જ છે: સીતા સત્કાર કરીને શૂન કરે છે છતાં દુઃખ પામે

છે ને શકુન્તલા અસહકાર કરી સ્વવિષયમગ્ન રહેવા જાય છે છતાં દુઃખ પામે છે. વધુ દુઃખદ બીના તો હાં છે કે, અન્યમનસ્ક શકુન્તલા તો હીક પણ શાપજનિત સ્મૃતિભંધથી દુખ્યતને જે વેદનું પડે છે તેનો શો ન્યાય ? આમ નિદોષો તપસ્વીઓની ક્રોધવૃત્તિથી જ દંડાય એના જેવું અનિષ્ટ શું ? 'ધનુષ્યપૂગ'માં રાજમદનો અસાચાર વર્ણવ્યો છે. શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ "કંસરાજ્ય અત્યાચારનો અગ્રો દાખલો છે, પણ અહીં એ અનિષ્ટ નિષ્પ્રતિકાર ચીતરાયું નથી." ચંદ્રાનના અધર્મીના શાસનનું પૂજન કરવા જતી હતી ત્યાં તે ધર્મવીરત્વને નીરખે છે ને એ જ રાજપૂગની સામગ્રીથી તેને વધાવે છે, ને તે યોગ્ય કરે છે; કારણ કે પૂગ સ્થાપ સત્ત્વની જ હોય નહિ કે પળના પડછાયાની. એ પૂગદં અર્ચનથી જીવનની વિશ્વતા શુભાવે છે એ સૂચન કલાદારા ખૂબ કહી નાખે છે. પછી આવે છે ક્રિયાવેગ ને વસ્તુ-વિદોષો નિર્મળ 'અંધકારના ઓળાઓ'નો પ્રવેશ. અહીં શુદ્ધિથી માત્ર શબ્દોમાં ખૂબ અસંબંધતાથી પાપ શું ? નિર્મળની આત્માને કોણે ખેડીઓ ઝકડી ! ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની અમ-મિલ ને ચાંડાલશૂનીના ભૂતો દ્વારા દેવોને જ શક્ય એવી તત્ત્વદર્શનની અભૂતચર્ચા કરાધ છે.

કવિ સર્વ દુઃખનું મૂળ અવિદ્યાને પર્ણયે માયા ઉપર ઢાળે છે. આ પ્રશ્નો ઉત્તર છે, ને 'ચાંડાલશૂનો લક્ષ્મીજી સરગમ્ય તો પરબ્રહ્મને પડખે માનવીનાં સિંહાસન મંડાય' એવું સમાધાન પણ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં અપાયું છે, જે ખૂબ સચક ને યોગ્ય હોવા છતાં વિષયવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ ક્ષતિ ગણાય. આ ક્ષતિનું સાદું કવિ 'ભરતગોત્રનાં લક્ષ્મીચીર'ના એક સુંદર પ્રવેશમાં વાળી દે છે. મહાભારતપ્રસિદ્ધ આ પ્રસંગને એના ઓરવ પ્રમાણે કવિએ દ્રોપદી, શકુનિ, આદિના તાદરૂપ પાત્રો દ્વારા મનોહર ઉદાવ આપ્યો છે. પ્રચંડ શક્તિના પ્રતિક સમી દ્રોપ-

દીના મુખમાં 'કૂટ પ્રશ્નમાળા મૂકી દહને કવિએ સૂચનથી 'ઓત્વના અપમાનમાં આર્પત્વના લોપ છે' એવી મહાસંહારને નિર્મજની ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી છે. પ્રવેશની મર્યાદા કવિને ગાયું ખવરાવે છે: મહાભારતનાં એ ઘૂંતો ને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રસંગોનું આલેખન કવિ, અહીં સેળમેળ કરી નાખે છે, તેથી દ્રોપદીના પ્રશ્નો અહીં 'બાર બાર વર્ષના વનરાસ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી અસ્થાને કરે છે; કારણ કે આતો ખીજ વખતનું ઘૂંત છે કે જ્યાં આવી પ્રશ્નો વધીને સ્થાન જ નથી. પણ પ્રવેશનું સંવિધાન એવું છે કે, એ વેગીલા પ્રવોહમાં આપણે તણાઈએ છીએ ને પ્રવેશને અંતે સમગ્ર અંકના સારરૂપ વૃદ્ધા પૃથ્વીનું પરમાત્મનું ફરિયાદનું મનોરમ, શુદ્ધ, અનિગર્ભગીત મૂકી પ્રવેશ ને અંકની ચિત્તદારી ચારુતામાં વૃદ્ધિ કરી છે.

પ્રશ્ન ચુચ્ચ-ચુચન પૂરું થતાં મંથનાયે ચિંતન-ગોળાઓનાં મંડાણ થાય છે. સાગર-મંથનમાંથી અમૃત ને હાલાહલ પ્રાપ્ત થયાં હતાં તેમ અહીં પણ અમૃત ને ઝેર સાંપડે છે. પ્રથમ ગોળામાં ઉદાર, સિદ્ધ અને સંકુચિત સિદ્ધાંતના હળવે હાથે પણ ખૂબ મોઢમ રીતે મંથન કરી ભૌતિક સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી તેમાંથી અધ્યાત્મદેવની મૂર્તિ ઉપસાવવાના યત્નિયત પ્રયાસ નથી થતા ને પરિણામે એ સંયમવિદોષી સંપત્તિમાંથી પશુતાનું સામ્રાજ્ય બ્યાપશે ને જગતના રજાસલા છટ તરવને પણ અક્ષોપ કરી દેશે, એવી આગાહી ઉચ્ચારે છે. પછીને પ્રવેશ 'માદિભતીમાં શાસ્ત્રમંથન' કવિનો અભ્યાસ દર્શાવે છે. સાથે કવિ દિદુ-ધર્મનું હાદ સમજવામાં અદ્ભુત રીતે સફળ છે એનું દર્શાવે પૂરું પાડે છે. કવિ વિશિષ્ટ તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ અહીં મંભીર બૂધ જીમી કરે છે ને તેથી મૂળનાં દેવતાદૈતવાદી શંકરાચાર્ય, અને મૂળના કર્મક મંડનમિત્રનાં પાત્રો આપણને મળતાં નથી. પરિણામે યુગદર્શનને પાત્રદર્શન

વહી જતી જની ગયું ગયું. આ દોષ સાથે અને જ્ઞાનમૂર્તિઓ ઉદ્ધૃત Hypothesis બાંધીને શાસ્ત્રચર્ચા કરે છે તેથી તત્ત્વજ્ઞાનને સુચોગ્ય એકસૂત્રના કે સંવાદિતા અડી આવતી નથી. વળી શંકરાચાર્યની ‘પરબ્રાહ્મપ્રવેશ’ની ધટના કવિશ્રીની પોતાની રસદહનની ભાવનાથી વિસંવાદ છે તો બીજા બાજુ અત્યંત મોદક કવિત્વમયને ગૌરવપૂર્ણ બાનીમાં સરસ્વતી દ્વારા દાંપત્યનું પ્રતિધ્વંસન કરવાની ક્ષા અને ‘શંકર-દિગ્વિજય’માંની શરૂઆતની પ્રશ્નોની લઘુતા-દર્શક ટપાટપીનું નિવારણ કરીને મુદાના પ્રશ્નથી શરૂ થતી ચોગ્ય ધૂમિકા ઉદાત્તવાની શક્તિ આ પ્રવેશમાં વૃદ્ધિ કરનાર વસ્તુ છે. જેમ પ્રવેશ બીજામાં શંકર નેવા સંન્યાસીથી ઉચ્છેદાતા ગૃહસ્થાશ્રમ સામે ભારતી નેહાદ પોકારે છે, તેમ પ્રવેશ ત્રીજામાં નિષાદથી ઉચ્છેદાતા દાંપત્યથી મહિષિ વાલ્મિકીના હૃદયે શોકની પરાકાષ્ઠા ચિતરાય છે. આ ખૂબ ટૂંકા બબ્બ પ્રવેશમાં ગાલવના પ્રશ્નમાં કાબોએ મુખ થતી આદિકવિની પરિણતપ્રણાનું મનોમંથન ખૂબ સૂચક રીતે રચી કરાયું છે. “દામ્પત્ય છે સંસારનું સનાતન સિંદાસન” એવું મંથનનયનીત તારવી કવિ સમાધાન તરફ જતા લાંગે છે, જે વિષયવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ અનુચિત હોવા છતાં ડાનુકપ્રિય કવિને એવાં બંધન શાં ! એ પ્રશ્નમાં જ હૃદયપાંગળો અચાવ રજૂ કરી શકાય એમ છે !

‘વહેવરાવીશ જગતપાવનકારી એ દાબ્ય-ગંગાને’નો નિશ્ચય આવો ને આમ ઉચ્છેદ થયો ન હોત તો શક્ય ! હોત ! બીજી રીતે કહીએ તો, આ નિષ્કારણ વધના અનિષ્ટમાંથી જ કરુણરસરસિત સરિતા શાશ્વત વહી-ત્રિશોકને રસપ્રસાવિત કરી શકીને ! ‘દાંપત્યપ્રતિજ્ઞાના વિશ્વસમારંભ’ આમજ મંડાય છે એ જગનની માંગલ્યતા જ ગણવીને ? બીજા પ્રવેશની જેમ ‘મંત્રાતીરના દેવપાટે’ની પસંદગી કવિએ દિનુ-

ધર્મનું રક્ત્ય પચાવ્યું છે તેની સાબિતી છે. આ પ્રવેશનું મંથન સ્પષ્ટ નથી. પેલા રસિક-રાગના ખૂબ સાચા શબ્દોને મંથન ગણી શકાય, કે શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ પેલા ‘અનંતના ઉડુચનની તૃપાનું ગીત’ મંથન-રૂપે મૂકી શકાય. અપ્સરાના સૌન્દર્ય સામે મનનું એક પણ રૂવાડું અસ્વાસ્થ સમય માટે પણ ન ફરકવું એવો ગર્ભજોગીનો કામવિજયનો આદર્શ નેટલો સંપૂર્ણ છે તેટલો બબ્બ છે. પ્રશ્નનાં મંથન કયો વિના જ માત્ર અપ્સ-રાઓના વાનાંલાપમાંથી ‘પાપ શું’ને અંધકાર કેમના પ્રશ્નો ઉપગમી આપે છે એ કવિની શક્તિ દર્શાવે છે. તે સાથે વ્યવહારના શાશ્વત સ્વરૂપને ગૌરવવિહીન બનાવતો મેનકાવિશ્વા-મિત્રનો પ્રસંગ (કે મૂળમાં જ પ્રસેપ દર્શો એમ શ્રી. રા. વિ. પા. કહે છે) થોડાને અને વ્યાસશર્મું દરમિયાન ઉપગમી પ્રવેશના વક્તવ્યને લાભ કયો નથી જ. છતાં પ્રવેશોને આવતું ગીત ખૂબ ખૂબ કહી નામે છે : વિશ્વનાં પાર્થિવજળ મૂળમાં-આખ્યા વિના જ આત્મો-તર્કના ઉચ્ચનમ મેયને દાંસલ કરવા ઉપર-લોકની યાત્રાએ હોય ને હોય જીડવા કરવું એ જગનના પાર્થિવ રોગમાંથી બચવાનો સુમઝ ને સુંદર ઉપાય છે : આથી જ આ ગીતને શ્રી. પાઠક આ પ્રવેશનું મંથન-ગિંદુ કહે છે. ગીતાકથિત સ્વધર્મની મર્યાદામાં સ્વપુરુષાર્થમાં શ્રદ્ધા રાખી કલ્યાણકાર્યો કરવાથી જ પાંચમા પ્રવેશમાં મંથન દ્વારા તારવ્યું છે તેમ સંકુચિત્તાને રથાને સદિધ્ધિયુતા, ને ધર્મોધતાને બદલે મતાંતરક્રમતાના સંસ્કારો પ્રવેશશે. ને પરિણામે ધર્મ જગનના પ્રાણીમાત્ર તરફ આપણી ‘આત્મવત્ સર્વજ્યેનેષુ’ની ભાવનાને પાશ્વત્ય Brotherhood of manની ભાવનાથી પ્રેરાયેલી વિરાટ શક્તિ બની રહેશે, ને શાશ્વત ધરકરી બેઠેલ તામસ્યોદને રથાને ચેતનામય પ્રકાશયોદના દિવ્ય સૂર્ય ઊગશે. જગતમાં અનિષ્ટ છે તો અનિષ્ટના ઉપાયો શોધનાર

સંતો પણ છે. પયગંબરોનાં કાર્યોની નિષ્ફળતા સ્વીકારવામાં ને વૃદ્ધા પૃથ્વીની શાશ્વત સતોવર્તી દરિયાદર્માં મંથનનું ખીજ છે. આમ 'પરાપૂર્વનાં મંથન'ના અંકમાં મંથનોત્પન્ન અમૃત દર્શાવ્યાં છે તો ત્યાંથી જ નિષ્પન્ન થયેલા વિષને પચાવવાના મંગલકારી ઉપાયો-ધર્મસંસ્થાપન, આર્યત્વની પ્રતિષ્ઠાને વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલનાદિ-પણુ જતાવ્યાં છે. શકુન્તલાનો જન્મ (ચોથા પ્રવેશમાં), શુક્રદેવ જેવા અમૃત આયુષ્યવંતા યોગીન્દ્રનું અસ્તિત્વ, વાલ્મીકીનો નિશ્ચય આદિ ઈષ્ટ તત્ત્વો અનિષ્ટમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે એ વસ્તુ અને દુઃખપાપનું પણ જગતના સંચાલનમાં જેવું તેવું પણ સ્થાન છે એવો બાવ વ્યક્ત કરે છે.

ત્રીજા ગુરુક્રમાં 'ત્રિકાલપરની સનાતનતા'થી સોહતાં સત્યોનું દર્શન કરાવ્યું છે. શ્રી. મન-સુખલાલ કહે છે તેમ, 'પહેલા બે અંકો દ્વારા પડતી વારતવિક્રાંતી છાપ આ ત્રીજા અંકમાં પડતી નથી, પણ અહીં કેટલુંક સુંદરમાં સુંદર ચિંતન, કલ્પનાનો અનેરો સર્વોત્તમ વૈભવ, ને બાષાપરનું અદ્ભુતસ્વામિત્વ મળ્યા આવે છે' જે 'વિશ્વગીતા' ને કલાકૃતિ દરાવવા જ પૂરતાં છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસની જેમ કવિશ્રીએ હંમેશાં સૌન્દર્ય ઉપર તપનો વિન્ય જતાવ્યો છે. ત્રિનેત્રી શંકર જેવા ગર્ભ જેમી રતિનાથનાં સર્વ કામજીએષ્ટા શરો દેહતી રંભાના અનવલ સૌન્દર્ય આગળ અણુનમ રહી કામવિન્યથી બને છે ને તપોબળની અનુપમ શક્તિમત્તા સાબિત કરી દે છે એ પ્રથમ સત્ય છે. હિંદુ-ધર્મમાં જેટલાં સન્માન ગર્ભજેમીના અખંડ બદ્ધચર્યવ્રતનાં શાય છે તેટલાં જ 'સનાતન અશ્વત્થ'માં મનુ મદારાજ સન્માનિત ગૃહસ્થા-શ્રમમાં પણ કરાય છે: એ જ હિંદુધર્મની ખૂબી છે. નવયુગની નવ રમૃતિ રચનાર મનુમદારાજે સમન્વયવાદી નવમનુનો આદર્શ સ્વીકારવો યોગ્ય છે એમ કહી અહીં ગુચવતા લાગે છે.

મગે તેમ, પણ વિષમ રાગોની ચિકિત્સા માટે સંસારનો મહિમા ને ઉદાત્તતા સમજવી આવશ્યક છે જ. સાથે કવિને ઠાડ છે કે, આ દાંપત્યશીલને સતીત્વથી સોહામણું બની સંસાર-ધારે જીવંત ધર્મમંદિર રમે; જે આદર્શને પહેંચી વળવા અવધૂતોને આત્મોત્કર્ષેષ્ટામાં પ્રેરતાં 'યોગ: કર્મસુ કોશલમ્' અને 'કર્મજ્યેષ્ઠિ સંસિદ્ધિ' જેવાં જ્ઞાનગર્ભિત પ્રેરણાવાહી પયગંબરીસૂત્રો જીવનમાં ઉતારવા કવિ નિમત્ત છે ને એ નિમંત્રણના આધારે રાજહંસના રૂપમાં મુમુક્ષુજીવ 'બ્રહ્માંડની અનંત યાત્રા' એ વિશ્વને વધાવા ઊપડે છે. આ ચોથા પ્રવેશના આછા અને ટૂંકા વસ્તુમાં કવિએ આત્મોન્નતિની દિશા ચીંધી છે. રાજહંસોની પેઠે આગે ને આગે ઊડ્યા જ કરવામાં અતુલ આત્મિક બળ ને ખોચમાં ઊડી શક્તા ને ચિત્તની સ્વચ્ચતા પણ જરૂરી છે એમ કવિ કહે છે. પાંચી આવે છે જીવનનું અંતિમ સત્ય શું તેનું બાન કરાવતો, વિરાટની જીજ્ઞાસી જોજોનાં નર્તન મૂત કરતો, કલ્પના અને આલેખનની સર્વોત્તમતા દર્શાવતો, નાટ્યતત્ત્વને રંગક્રતાથી સોહતો 'બ્રહ્માંડમંડળનો મદારાસ' નામક પાંચમો અંતિમ પ્રવેશ સત્યને રસચમુઓ દ્વારા જ આ પ્રવેશની કલ્પનાને મૂતિમંત થતી કલ્પાય. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ને વિલયના નિયમો અનુસાર જયદેવની અંબરીને તાલ આપતાં આપતાં કૃષ્ણરાધાના ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિયને ચેતતા અપંતો વિરાટવિમૂતિના રાસના દસપથી માંડીને રંગમેળોની શુક્રદેવજીના એકતારાના જૂંદારસ્વ સાથે તાલ દેતો પરબ્રહ્મ બ્રહ્માનો આત્મઆત્મમાં બ્રહ્મપડહંદ જગાડતો બ્રહ્માંડ-પરબ્રહ્મનો રાસ સુધીનું દસ્ય 'સમગ્ર ગુર્જરરાજમયમાં અમૃતપૂર્વ' ને અનન્ય છે. અહીં કવિની કલા અમૃતામાત્મન: કલા બની છે. આ બ્રહ્માંડના મદારાસમાં રાધા-લક્ષ્મી-પ્રકૃતિ સુરપ્રભા રૂપે માયાને મૂળને કવિએ અનેક પ્રશ્નોત્તર સંલેપમાં ઉકેલ લાવી મૂક્યો છે:

આત્માને જાણે. ઝડકનારી પેલી ચંડલિણી-
પ્રારબ્ધવિધાતા-જ લક્ષ્મીજીના સ્વાંગમાં બહુ-
રાસ ખેલે છે. એ માયા જે પરબ્રહ્મનું અંગ છે
તેને સમજ્યા, તો પછી ચિંતા, દુઃખ રહેવાનું જ
ક્યાં છે ? અને તેમ ન થતાં યે દુઃખની વિસ્તીર્ણ
લીલા એ માયા-બ્રહ્મના જ અંગનું જ કાર્ય છે
તો પછી તેમાં શોક શે ? રાજતેજ ને યોગતેજના
સંસાર, ને સંન્યસનના તેજસંગમથી સોડતા
જનકવિદેહીનાં રાસમંડળને દર્શન કરાવીને
રાસમંડળના સીધા ભોક્તા નરસિંહ, સુરદાસ-
આદિને અને આડકતરા ભોક્તા વાયકવર્ગને
હવિ સૂચવે છે કે, જનકશા રિષ્ટપ્રજા પનવાથી જ
પાપપુણ્યાદિના મુકવતા પ્રશ્નો તો મટી જશે
ને તે ઉપરાંત એ દુઃખદ દૈવથી પર-શુકદેવની
સ્થિતિના આત્મમગ્નજની કોટિના ચતાશે.
આ સૂચન, કેટલું મુશ્કેલ ને કાન્તદર્શી છે ?
તેથી જ શ્રીઃ ધન્વમતી મહેતાએ એકવખત મેડમ
ખેવેટરકીના The Secret Doctrine માંના
Cosmogogenesis ને Authroprogenisis
નાં બંધુ. ઉદ્બુધેતોમાંની નિર્ભેજ દાર્શનિકતા ને
રહસ્યમયતાથી મુજાતા વાંચકોને એવા જ
આકાશગતને પૃથ્વીવિશાળ ઉદ્બુધેતો માણવા
સાથે, જેની પંક્તિપંક્તિએ આત્મા અણુ
મટીને વિદ્યુ અને છે-વામન મટી વિરાટ
બને છે, તેવી યુગ્મવિદ્યાના અવ્યાસને પોષતી
કવિત્વમય સૃષ્ટિગીતાશી 'વિશ્વગીતા' વાંચવા
બલામણું કરેલી.

કવિશ્રીનો અનન્ય વિજ્ય તેમનાં સંગીત-
મય ગીતોમાં છે. એમાં શબ્દ, અર્થ, સંગીત
ને કાવ્યવદનો મનભર મનોદર સમન્વય; સોલ
વિશેષ દષ્ટનાની ચાહતા, મુકુભાવ મધુરતા,
પ્રાણુમૂલ વ્યંજના અને માનવ હૃદયની મૂળમત
ભિમિંઓનાં તલરપથી નર્તન યુગ્મરગિરાના
આયુધ્ય સંગોવડ એ ગીતોનું આયુધ્ય ચિરંજીવી
છે. કવિશ્રીનાં અન્ય નાટકોનાં ગીતોની જેમ
અહીં પણ નાટકોનાં ગીતોની મોદિની વાચકને

કામજી કરે છે.

અર્પણકાવ્યમાં 'સપ્તવિમંડળને રસ-
વંદના' કહી 'વિશ્વગીતા'નો ઉદ્દેશ કરવા
પહેલાં સપરિવાર નટીના સ્વાંગમાં કવિશ્રી
'જયતિ જય જય પ્રભો' નું ગીત ગાઇ
પરબ્રહ્મનો ને પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં જ જય છે
એવું મનોદર સૂચવ કરી, મંગલાચરણનું કાર્ય
પતાવી લે છે. પછી સમગ્ર કાવ્ય-ગીતાનાં
ઉદ્દાસ, મંચન, ભવ્યતા આદિને મૂર્ત કરતું
'વિરાટ દિ-ડોળાનું ગીત' એની નાચુકાલથી
ધ્વનિપૂર્ણતાથી ને ભિમિં-પ્રધાનતાથી કવિને
ગૌરવ અપાવે એવું છે. 'આત્મને આંગણે
પ્રભાત'ના સુવર્ણરંગી પ્રકાશના સાચિયા પુરાયા
તે પહેલાં તો ઉવાના કુંકુમરંગી રંગોની અપૂર્વ
રમ્યતા સારા આમ પ્રદેશમાં રેવાઈ અર્ધ છે.
પરિણામે અરસપરસ સંઘ ગાળ જોડે છે કે:

" આજ કુંકુમ દોળાયેલ આત્મમાં
ઉગ્યાં સજિનાં સોભામ્ય
રૂડા સૂર્યના સોહામ
આજ કુંકુમ દોળાયેલ આત્મમાં. "

કવિશ્રીનાં ગીતો નાટકના ધડતરમાં અનેક
પ્રકારનો શળો આપે છે. કવિચિત્ તે મી
અનંતરાય રાવળના શબ્દોમાં કહીએ તો 'પરિ-
સ્થિતિની જરૂર ને અનુકૂળતા પ્રમાણે આવી
કોઈ પાત્રમાનસ, મુખ્ય ભાવના કે પ્રસંગ
આદિને સમજાવી, અગ્નિવાળી, પોષી સમગ્ર
વાતાવરણની જમાવટ કરે છે, " 'સગન તારે
નયન નાચે મોર' એ ઉદ્દાસપૂર્ણ યોવનાના
હૃદયભાવોને મૂર્ત કરતું ચંદાનનાનું કોમળ
ગીત અને 'અધારી રાનના કુંજર ડોલે રે'
એ પેલી ગર્ભજેગીની ગુહાવાળી યોવનપૂર્ણ
સુંદરીની હૃદયમંથનને રગ્દ કરતું ગીત એક જ
ભિમિંનું સુરેખ આલેખન કરવાની સાથે આયુ-
ધાલુના વાતાવરણને ઉડાવ આપવામાં સદાય
કરે છે. તો સિદ્ધાંતનાએવું અમંગળ ખનિ-
અર્જીત. 'નેણુલાંનો કિરણુ ફેરી કુંચીએ દેશ'

નાભાઈના સમસ્ત જીવનમાં પ્રેમ-
 ભક્તિની જેલકે છાઈ રહી હતી. આથીએમનામાં
 સત્યનિષ્ઠા, ત્યાગ, વાતસલ્ય, વીરતા, તપશ્ચર્યા
 અને માંગલ્ય અનેક કલાએ વિજસતાં હતાં.
 એમનાં કાવ્યોમાં 'હું એકલો છું' એવો
 એકલવિહાર પ્રકટ્યો છે, તે તેની સાથેસાથે
 'દરથડી પછુ દર' અને 'પ્રાણ થકી પછુ
 પાસ' એવા અવધૂત ની મસ્તી જીવળી છે.
 અને, સાથે જ, ન્દાનાભાઈ એકલવિહારી
 અવધૂત હતા. કદીક એ રોપ કરતા, કદીક એ
 રિસામણાં લેતા, અને કદીક એ નિદે ચડતા.
 આવી વિપત્તિને કારણે કોઈ એમને અસહિષ્ણુ
 માની લેતા, કોઈ એમને અનુદાર ગણી કાઢતા,
 અને મનની કૃષ્ણતાનો ય એમના ઉપર આરોપ
 ઢોળવામાં આવતો. છતાં, એ બધાંથી ન્દાનાભાઈ
 પર હતા. એમનાં હૃદય અને ચિત્તનો થોડોક
 મુક્ત અંતઃપ્રશ્ન પરિચય થતો, તો તુરત જ
 એમનાંમાં કોઈ કોઈકર વિમૂર્તિનાં મંગલદર્શન
 લાખતાં. ત્યારે સદમ્ભતાએ પ્રતીતિ થતી કે
 ન્દાનાભાઈ બોળા; ઓઠિયા—ક્રીડાદશાહ છે,
 અને આ થોડાંક ચિહ્નો તો માત્ર ઉપરની
 સપાટીનાં છે—એમનું રસસાગર શું અંતરતલ
 તો થાંત, ગંભીર, પ્રસન્ન અને નિતાન્ત-
 રમણીય છે.

છેક અપ્યપણથી ન્દાનાભાઈને. ભક્તિનાં
 રસાંજન મળ્યાં હતાં. એથી તો, તંજૂરો અને
 એકતારો એમનાં નિત્યનાં સંગાથી હતાં. સાંજે
 કે રાત્રે, કે વહેલી સવારે ન્દાનાભાઈને તંજૂરાના
 તાર રણજવાવતા જ્નેવા, એ એક પુનિત દ્રશ્ય
 હતું. પોતે વિદ્યાધન જવાની તૈયારી કરતા હતા.
 મુખકના * એક લક્ષ્મીનંદન સાથી હતા.
 જરૂરી વસ્તુઓ ભેગી કરવાની યોજનાઓ થતી
 હતી. ન્દાનાભાઈ કહે: "મારે બીજાં વિના ચાલશે.
 પણ મારો તંજૂરો પડેલો. એ તો લેવાનો જ." પછી
 તો, એ સફર મુલતવી રહી, પણ ત્યારનો તૈયાર
 કરાવેલો તંજૂર તો હજી આ વાનનું રમરણ આપ્યાં
 કરે છે. એકવાર કોઈ રાવણકથા જાણવાવાલો

કીર વાદશાહ

શ્રી. શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

આવ્યો હતો, બા તેનાં ભગ્નો સાંમળનાં હતાં.
 ન્દાનાભાઈ ત્યારે સરકારી નોકરીમાં હતા.
 બાએ એમને ઓફિસે કહેવરાવ્યું: 'ભગ્ન
 ગાનારો આવ્યો છે. સરસ ગાય છે.' અને,
 ન્દાનાભાઈ તરત ઘેર આવ્યા. 'માથે મોતનાં
 ધડિયાળાં વાગે' એ ભગ્ન ચાલી રહ્યું હતું.
 કપડાં પણ બદલ્યા વિના ન્દાનાભાઈ એ ભગ્ન-
 નોનો અમૃતાનુભવ લઈ રહ્યા. પોતે બાંટા
 મારતા જાય, કંઈ શું જતા જાય, અને પછી
 છુલંદ અવાજે કોઈ ભગ્નકડી લલકારતા
 જાય, ત્યારે પાસે બેઠેલા પણ ભક્તિરસમાં
 તરભોળ થઈ જાય એવું વાતાવરણ જન્મતું.
 'પ્રેમભક્તિ-ભગ્નનાવલિ'માં ન્દાનાભાઈએ જે
 યાજી પીરસ્યો છે, તે એમનો ભક્તિસુધાની
 પ્રસાદી છે. અને, એમનાં અંતરંગ મિત્રો જુઓ:
 અમૃતલાલ પદિયાર ને બાવા મોહનદાસ બંને
 અવધૂત જેવા!

પણ, એ ભક્તિ વીરની હતી, અને
 સંસારનાં જુદોમાં ય તે રસમરી હતી.
 એજન્ડીમાં ન્દાનાભાઈ શિક્ષણ અધિકારી
 હતા. પોતે પોતાની રીતે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં
 દિરસો પુરાવતા હતા. ઉપરી અધિકારીને
 આ વસમું લાગ્યું. તેણે માત્ર ઇસારો જ ક્યો,

અને ન્હાનાભાઈએ રાષ્ટ્રસેવાની ખાતર રાજીનામું
ધડી મોકલ્યું. પેલો ઉપરી તો આથી આભો
થઈ ગયો. કહે: 'મારું કહેવું આ માટે નહોતું.'
છતાં, ન્હાનાભાઈએ રાજીનામાની વાત પડતી જ
ન મેલી. ત્રણવાર રાજીનામું પાછું આવ્યું,
અને ચોથીવાર તે સ્વીકારાયું. વચમાં એક
સ્નેહીએ કહ્યું: 'ન્હાનાભાઈ તમે આમ રાજીનામું
આપો છો તે કીક થતું નથી. આના કરતાં
તમે પેનશન ઉપર ઊતરી જાઓ. સ્વમાન
સચવાશે, રાષ્ટ્રસેવા થશે, અને આર્થિક સગવડ
પણ રહેશે.' પણ ન્હાનાભાઈ એવા સમાધાનતા
સખત વિરોધી રહ્યા હતા. એમને સત્ય સાથે
બાંધેલો કરવાનું ગમ્યું નથી. એમની નિષ્પા-
લસતા મજા બિડી: 'ભાઈ એવી વાત મારી
પાસે ન હોય. સત્યમાં આવું સમાધાન ન થાય.
મારે તો પૂરો સત્યાગ્રહી થવું છે—અધૂરી વાત
મને ન ફાવે.' અને જીવનના એક પણ પ્રસંગે
ન્હાનાભાઈએ સમાધાન કરી મન મનાવ્યું નથી
એ સાચના જ સિપાઈ રહ્યા છે.

પણ અમલદારી ઊતરી, બેખનેા અંગળો
આવ્યો: છતાં, ન્હાનાભાઈ એવા ને એવા જ
હૃદયવૈભવી હતા. એક રાત્રીએ કહ્યું: 'કવિ
સાહેબ! મારે ત્યાં નોકરીએ આવો. હું તમારું
માન સાચવીશ, મરતખો જાળવીશ, અને પગાર
પણ સારો આપીશ.' ન્હાનાભાઈ કહે: 'ના,
ભાઈ! મારે નોકરી કાઢીની કરવી નથી. હું તો
નોકર છું ગુજરાતનો અને ગુજરાતીનો.' ત્યારે,
એ જ રાત્રીએ ન્હાનાભાઈને વરસાસન આપવા
કહ્યું: છતાં આ અટકી વીરે ઉત્તર આપ્યો: 'હું
તો ભાવનો બૂખ્યો છું. મારે તમારું વરસાસન
જોઈતું નથી.' આવેલી લક્ષ્મીને એમણે પેતે જ
કાઢી હતી, અને આવતી લક્ષ્મીને એમણે પેસવા
દીધી નહોતી. એમને તો સત્ય હતું અને સત્ય-
નિશ્ઠા હતી; ફકીરની ખાદશાહી હતી અને
પ્રેમનાં પરમ ધન હતાં. આથી તો, વીર, સત્ય,
ને રસિક ટેકીપણું એમના વિરોધીએને પણ
ઉરથી ગાવાં પડે એમ છે.

એક પ્રસંગ હતો. ન્હાનાભાઈ મેરબીમાં
'શંકરાશ્રમ'માં ગયા હતા—મહામહોપાધ્યાય
શંકરલાલ શાસ્ત્રીને અંગલિ આપવા. મેરબી
હાકોરસાહેબને એમના આગમનની ખબર પડી.
તરત સંદેશો મોકલ્યો: 'આપ રાજગૃહે પધારો.'
પણ ન્હાનાભાઈએ કહેવડાવ્યું: 'ના. આને
તો હું શંકરાશ્રમનો મહેમાન છું.' વળી, એમણે
ઉમેર્યું: 'આપ અહીં ન આવશો, હું જ આપને
મળવા આવીશ.' પોતે ગયા, તો હાકોરસાહેબે
ન્હાનાભાઈને આપવા માટે અનેક કીમતી
વસ્તુઓ ત્યાં મૂકી રાખી હતી. હાકોરસાહેબે
આવકાર આપીને કહ્યું: 'કવિસાહેબ! આ
ગુરુદક્ષિણા, તરત ન્હાનાભાઈએ ઉત્તર આપ્યો:
'આ ન લેવાય. તમે ભાવ રાખશો, એ જ
બસ છે.' પણ હાકોરસાહેબે અત્યંત આગ્રહ
કર્યો અને ન્હાનાભાઈએ એક નાતી ધડિયાળ
સ્વીકારી. પછી તો, બીજા અનેક વાતો થઈ,
હાકોરસાહેબ કહે: 'આપને મૂકવા માટે મારું
સલૂન ઠેક વિરમમામ સુધી મોકલું છું.' એટલે
ફકીરખાદશાહ કહે: 'ના, ના. મારી હદ તો
એથી ય આગળ જાય છે. તમે સલૂન મોકલવાનું
માંડી વાળો. હું તો ગુજરાતનો અદ્વતો સેવક છું.
મારે એ ન જોઈએ.' છેવટે હાકોરસાહેબે વઢવાણ
સુધી સલૂન મોકલ્યું જ, અને ન્હાનાભાઈ
વઢવાણ રેશને ઊતરી તરત જ ત્રીજા વર્ગની
ટિકિટ લઈ પોતાના કબજામાં બેઠા!

બીજા એક રાત્રીને ત્યાં ન્હાનાભાઈ મહેમાન
થયા હતા. તેમણે એમને એક પુસ્તક આપ્યું
અને કહ્યું: 'કવિસાહેબ! આ મારું લખેલું
પુસ્તક છે, આપ એમાં પ્રસ્તાવના લખી આપો.'
ન્હાનાભાઈ પુસ્તક ઉઘલાવી ગયા, અને
એકદમ તડૂકી ઊઠ્યા: 'આ પુસ્તકની
પ્રસ્તાવના મારી પાસે જોઈએ છીએ નહિ
અને. આમાં તો અમબાઈ મુંગાર છે.' પછી
પાસે બેસેલા એક સ્નેહીને ધમકાવી નાંખી
બોલ્યા, 'તમે અહીં છો અને આવું લખવા
દો છો ?'

ન્દાનાબાઈ કોઈની શેઠમાં તથા નોકોમાં; બાળક ને ડી સરલતા રાખતા અને નિષ્કપટ-ભાવે ગમે તેને શરૂ કરી પ્રખ્યાતી દેતા. ક્યારેક કોઈ કોઈ માણસો ન્દાનાબાઈની આ ખાસિયતનો અવળો લાભ લેતા, એમને ચીડવતા અને કિતચતુરું કામ કરતા. એક પ્રસંગે એક બોળખીતાએ આંવીને ન્દાનાબાઈને કહ્યું: 'આ તમારો દોસ્તદાર છે તે તો તમારાં વડાલામાં વેર પડાવે છે. આથી જ તેણે આવું કામ કર્યું છે.' બસ ન્દાનાબાઈ! એમનું બોળપણ મેલી રમતોને જોઈ શકતું ન હોતું, પોતાના જેવા જ સામેના લોકો પણ દરિયાવ-દિલ છે એવું એ માનતા. આથી પેલા મિત્ર ત્યારે મળવા આવ્યા, ત્યારે ન્દાનાબાઈએ તેમને બિધા લેવા માંડ્યાં. મિત્રને વર્ષોનો સંબંધ હતો. મૈત્રી પ્રેમના કાચે તાંતણે હતી. એમણે ખુલાસો કર્યો, અને ન્દાનાબાઈ તરત બોલી બિધા; 'પેલો મને બનાવી ગયો ખેર.'

વજ્રથી કઠોર થતા ન્દાનાબાઈ કુસુમથી કેમળ વર્તીયા છે. એમના હૃદયમાં નિરંતર પ્રેમનો મીઠો મહેરામણ બિછળતો. આથી તો કાઠિયાવાડમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો તે વખતે રાહત આપવા આવેલા મંડળની કચેરી મહિનાઓ સુધી ન્દાનાબાઈને ત્યાં રાજકોટમાં રહી હતી. જે કોઈ આવે, તેને બા અને ન્દાનાબાઈ મોકળે હાથે ને મોકળે દિલે આપતા. અને, એ જ દિલની ધારા છેક અંતકાળ સુધી ન્દાનાબાઈએ વહાવી છે. કોઈ માગણ્ય એમને ત્યાંથી વિમુખ ગયો નથી, કોઈને કડવો શબ્દ સાંભળી પાછું જવું પડ્યું નથી. ઘરમાં ખૂટી પડશે, એવી અશ્વદા એમણે કદી સેવી નથી. શીઠરિ સંભાળશે એવી એમને હૃદયે નિરાંત રહેતી.

એવું જ વાત્સલ્ય ન્દાનાબાઈ પોતાને ઘેર આવનાં અન્યો ઉપર વરસાવતા. એમની પુત્રી ચિ. ઉવાની એક સખી ન્દાના-બાઈની અને બાની દીકરી થઈ ગઈ છે.

ગાંધીજીએ આગાખાનના મહેલમાં ઉપવાસ કર્યો, ત્યારે એ દીકરી પૂના ગઈ અને જેલમાં ગઈ. ન્દાનાબાઈ કહે: 'આ ગાંડી રત્ન લઈને ગઈ છે કે?' તરત તેમને હાનો જવાબ મળ્યો, એટલે કાગળ લઈ એ 'દીકરી'ને જેલમાં વાંત્સલ્યેલતો પત્ર લખી આશીર્વાદ આપ્યા. પછી દોઢેક મહિને એ જેલમાંથી છૂટીને આવી, તો બા હસતાં હસતાં કહે: 'દીકરી! જોજો હવે, તારા ઉપર કેવા તડૂકે છે તે!' પણ ન્દાનાબાઈ તો મીઠો ઉપદેશ આપી એકદમ 'કાલ'ના ટટુકાની વાતો ઉપર ચડી ગયા. ગુજરાત બંધનું નથી કે, ન્દાનાબાઈએ ૧૯૩૦ ની સાલમાં એમના એક પુત્ર ચિ. આનંદને ધારાસણની લડતમાં જવાની રજા આપી હતી, અને એના અખશિખ ખાદીના પોશાકની કદી એમણે સૂઝ અનુભવી નથી. ન્દાનાબાઈ પ્રસંગે તડૂકતા ને તરત જ પાછા મુલાપમ થઈ જતા, એ તો અનુભવની વાત છે.

પણ, આવો વજ્ર જેવો માણસ એક બાળુ સિંદની છાતીએ કામ કરે, અને બીજી બાળુ એક નાના સરખા પ્રસંગે ફૂલની કેમળતા ધારી આંખે બીનો ચંપ જાય — એ જોવું એક સ્વર્ગીય લહાવો હતો. આગળ ને 'ગાંડી'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે દૂર દૂર દબર માછલ આપે, સાસરે જતી હતી. બાને અને ન્દાનાબાઈને તે મુંબાઈમાં પણ લાગવા મળ્યું. વિદાયની વેળા આવી અને બા તથા ન્દાના-બાઈની આંખોમાં આંસુ છલકાઈ રહ્યાં. દીકરી કેટલે બધી દૂર જાય છે—એટલું જ એ બોલી શક્યાં.

પણ આ પ્રેમનો પટ અત્યંત વિશાલ હતો. મકાનની પાસે એક નાનકડો બાગ હતો. તેમાં મોગરા વાવ્યા હતા. એક બકરી આવીને શાજ એ કલમનાં પાંદડાં ચાવી જાય. છોકરાંને થયું: અમે આટલાટલી મહેનત કરીએ છીએ, અને બકરી અમારી મહેનત બિચા દેતી નથી. એક દિવસ છોકરાંએ એ બકરીને ડબ્બામાં

પુરાવી. ઘાસચારા પશુ ત્યાં અપાવ્યો. ત્યાં બીજી સવાર ચઢ, અને ન્હાનાભાઈ કહે: 'બાપ! આજે બકરી કેમ દેખાતી નથી?' બાપ બધું સમજાવે છે, એટલે ન્હાનાભાઈ તરત જ આદેશ આપે છે: 'જાઓ, અત્યારે ને અત્યારે બકરીને છોડતી લાવો. અને બાપ! બાકરીના માલિક પાસે પૈસા નહિ હોય, એટલે તો એ બિચારો એને આમ બાગમાં રજાવા દે છે. એને બાપ! બાર રૂપિયા આપજો—મદિને હો.'

વળી એકવાર એક જણે તોશનમાં એક બિલાડીને ધા કરી દીધો હતો. બિલાડી ત્રાસી રહી હતી. ન્હાનાભાઈ કહે: 'આને અત્યારે ને અત્યારે ઇસ્તિલાલમાં લઈ જાઓ.' ઇસ્તિલાલમાંથી એને આશુવામાં આવી, અને ન્હાનાભાઈ બીજા એની સાથે તેને શોક કરવા માંડ્યા. પશુ એ બિલાડી થોડેક દિવસે મરી ગઈ, અને ન્હાનાભાઈએ પોતાના પૌત્રને મોકલી તેને ભૂમિદાઢ અપાવ્યો. એક સાંજે છોકરાં ફરવા ગયાં હતાં, ત્યાંથી વળતાં એક ગલ્લડિયાને લેતા આવ્યાં. ન્હાનાભાઈએ આ જોયું. પોતે જ તેને ખવરાવવા લાગ્યા અને પૂછપરછ કરી ગલ્લડિયાને એની માતા પાસે પહોંચતું કરાવ્યું, ત્યાર-પછી જ સૂતા.

આવાં બાળકોને પોતે ભેગાં કરી તંજૂરાના રજકાર સંભળાવે, અને તેમની સાથે ગિલ્લી-દંડા પશુ રમે. ક્યારેક કહે: 'અરે! આ કામ કરો તો.' ત્યારે એક પૌત્રી સામેથી કહે: 'દાદાજી! આ નહિ થાય.' અને દાદાજી ખુશ ખુશ થતા તેને યાજડે: 'દીકરી! તું બદાકુર છે!'

સંતાનોમાં ને સંતાનનાં મિત્રોમાં એમણે બેઠરાવ્યો નથી, તો ગમે તે આવી ચડે તેને ય એમણે તુચ્છકામી નથી. એક છોકરો ન્હાના-ભાઈને બારણે આવી ચડ્યો. ન્હાનાભાઈએ તેને ચકાર્યો. બજુવાની તેને ઘણી હેંચ હતી, પણ ગરીબાઈ તેના ગળ વાગવા દેતી નહોતી. ન્હાનાભાઈએ તેને પોતાનાં બાળકો ભેગા ભેગવી દીધો—તે બચ્યો.

આટલેથી જ ન્હાનાભાઈની સેવા અટકી નહોતી. રાજકોટમાં પોતે રહેતા હતા, ત્યારે ગામમાં આમ લાગી. અને પોતે તરત જ તે રથે બસા. બંબાવાળાઓ એણે હતા, અને ન્હાનાભાઈ પંપ ચલાવવા મંડી પડ્યા: પાણીમાં તરબોળ-ચર્ધ અથા. બાને ખચર પડી, એટલે કપડાં મોકલ્યાં. પશુ છેક બીજી પરાંટે આમ ઠાણમાં આવી ત્યારે જ ન્હાનાભાઈએ ઠારાં કપડાં બદલ્યાં.

પડોશીઓ નાના હોય કે મોટા, ન્હાનાભાઈ એમના બીડના પ્રસંગે જિભા જ હોય. એકની પત્નીએ ગાંડપણમાં કૂવામાં પડતું મેલ્યું, તો પોતે અને બા તેની મદદે ગયાં, અને તેને અંતિમ સંસ્કારની સર્વ સગવડ કરી આપી. બીડમાં આવેલો માણસ પોતાનો વિરોધી હોય, તો ય ન્હાનાભાઈ હાથ પાછો ખેંચતા નહિ.

ઠાક રખે માંને કે ન્હાનાભાઈને ત્યાં લક્ષ્મીની છાંજો બેસતી હતી. ન્હાનાભાઈ તો સુદામા હતા. એમની રંક ખૂપડીમાં રાચને લખવે એવો ત્યાગનો વૈભવ હતો, તપકધર્મનું માંગદય હતું, ઈશ્વરચ્છાનો જળદળનો પ્રકાશ હતો. અને, એ ગરીબાઈ છતાં ન્હાનાભાઈએ હજારો રૂપિયાની થેલીઓ જતી કરી છે, મકા-મૂલી ભેટા પાછી કાઢી છે, મોટી મોટી જગાઓની ના પાડી છે, અને લેખનનો આવેલો પુરસ્કાર પાછો મોકલ્યો છે.

પોતે ડાકારજીના મંદિરમાં દર વર્ષે જ અનન્ય ભક્તિમયતાથી 'હરિસ'ંહિના'ના કાઠિ વાંચના, તે જ ભક્તિમયતાએ એમના સમગ્ર જીવનને રસસિદ્ધ કયું હતું. 'આવ્યો કનૈયો'ના શુંજન કરતાં કરતાં એમણે કનૈયાના દર્શનની પ્રસાદી લીધી, અને પછી દસનાં દસનાં એ 'કાલની કુંજન'માં રમવા ઊપડી ગયા. પેલે આરે તેમણે 'પ્રેમમંદિર' નેયું છે, અને એમનો માદગીડો એમને આ આરેથી લઈ ગયો છે. એ વ્રતધારી રસધિને નમું આત્મા લાગી, નમન લગતી દેહ નમજો.

નહાનાલાલ કવિની અપભ્રંશને કૃતિઓ
ડાલનશૈલી, ભાષાંતરોની સરળતા, રાસસંગ્રહોનું
ચમ્પદ લાક્ષિત્ય, નાટ્યોનું સમર્થ પાત્રવિખન,
વિશ્વગીતા જેવાં કાવ્યોમાં ગાયેલી દ્વિસ્પર્શી,
એ સર્વેનું વિવેચન સાક્ષરો અને વિકાનોએ
કરેલું છે અને કરશે. મારો એવો જોડો અભ્યાસ
પણ નથી અને લાપ્સદાત્ત પણ નથી. પરંતુ,
કવિનો પરિચય મને છેક બાલપ્રણયથી હતો.
તેથી તેમનાં થોડાં સંસ્મરણો લખું તો વાંચનાર
વગેરે વધારે રસપ્રદ થઈ પડશે એમ ધારું છું.
તેમની વત્સલતા અને આનંદી સ્વભાવ,
અને તેમનું બાળક જેવું મુક્ત હાસ્ય યાદ આવે
છે, ત્યારે મનમાં ગદ્ગદાનિ છવાઈ જાય છે કે, એ
મહાન વિશ્વતિતું હવે નામ માત્ર રહ્યું !

હું-છેક નાની આઠનવ વર્ષની હતી ત્યારે
કવિનું નામ મેં પહેલવહેલું સાંભળેલું. મારાં
માતાં મા(નાની) શ્રી. બાળાખડેન એક દિવસ
કવિનું 'અમૃત અંબલિમાં નહિ. ઝીંકું રે
ખડેન,' ગયુગણનાં હતાં. મેં થોડા રાખડો
સાંભળ્યાં ને મને ખૂબ ગમી ગયા એટલે મેં
એ આખું ગીત સંભળાવવાનું એમને કહ્યું.
એમને માત્ર બે જ લીંટી મોઢે આવડતી
હતી. તેથી તેમણે મારી પાસે 'ગાનસંધ્યા'
નામના એક માસિકની જૂની કાપડો શોધારી,
અને તેના એક અંકમાંથી આખું ગીત લખાવ્યું.

મને યાદ છે કે તે વખતે હું અંગ્રેજી
પ્રાર્થના બાજુતી હતી, અને તે પછીનાં બે
ત્રણ વરસ દરમિયાન મને એકસો એ જ રાસ
આવડતો હતો. અને ત્યારે પણ કોઈ મને
ગરબો ગાવાનું કહેતું ત્યારે હું એ જ ગાતી.
એ રાસના લેખક તે મારે મનથી જગતમાં
એકના એક કવિ હતા. આજે આટલે વરસે
પણ એકના એક તો નહિ, પણ યુન્નરાતી
બાપાતા શ્રેષ્ઠ કવિ તો મારા મનથી છે જ.

પણ ત્યારે મેં કવિને જોયેલા નહિ.
૧૯૧૮ ની સાલમાં મારા પિતાજી સાથે અમે

કવિનાં સંસ્મરણો

શ્રી. પ્રેમલીલા મહેતા બી. એસ. સી.

ત્રણ માંડુ કાઠિયાવાડને પ્રયાસે ગયેલાં ત્યારે
રાજકોટમાં કવિને ઘેર બનરેલાં. તે મારો પહેલો
પરિચય હતો. રાજકોટમાં કવિને ત્યાં બીનરવાનું
હતું તેથી જાણે ગિંદગી સાર્થક ચર્ચાજવાની
દોષ એટલી બધી ખુલાસી મારા બાળક મનમાં
થતી હતી. અને રોશન કિપર એમની પ્રયંક
કાયા પહેલવહેલી નજરે પડી અને મુશ્કેલી હાસ્ય
કાને પડ્યું ત્યારે જાણે જીવન ધન્ય બન્યું !

કવિને ઘેર પહોંચ્યાં ત્યારે આંગણમાંથી
જ એમણે 'બાઈ' કરીને કોષ્ટને જૂમ પાડી.
વડોદરામાં અમે રહેલાં એટલે અમારા મનમાં
કે બાઈ એટલે કોઈ દક્ષણી બાઈ હશે; તેને
બસે તો કવિપત્ની શ્રી. માણેકબા આવી
પહોંચ્યાં અને પછી તો કવિએ અને કવિપત્નીએ
અમારે જે વહાવજયું સ્વાગત કયું હતું તે
લખનાં પાર આવે એમ નથી.

રાજકોટથી અમે અમરેલી, ધારી વગેરે
સ્થળે થઈને દરબાર ગોપાળદાસના તાલુકદારી
ગામ દસા ગયાં હતાં. કવિ ત્યાં અગાઉથી
જઈ પહોંચેલા. અને અહીં મત્તકમાં હોય કે
પછી કાઠિયાવાડનાં ગરાસી ગામમાંના રિવાજ
અમને બતાવવા ખાતર દોષ, પણ ગામને
પાદર અમે પહોંચ્યાં ત્યાં વાજતુંગાજતું
સામૈયું અમને લેવા એમણે મોકલાવેલું. અમને
તો બહુ જ મૂંઝવણ થઈ ગઈ. અને દરબારને
ઘેર અમારે સરખસ પહોંચ્યું ત્યારે અમારાં
મૂંઝવાયેલાં મોં જોઈને કવિ જોરથી હસી
પડેલા તે હજી મને ખરોખર યાદ છે.

રાત્રિ વાણુ દયા પછી ચોગાનમાં ગામ-
લોકોના રાસડા હતા. પૂરેપૂરેને રાસડા લેવા
ત્યારે મેં પહેલી જ વાર જોયા. અને એમના
પદલાલિત્યથી હું છક થઈ ગઈ હતી. થોડી વારમાં

તો કવિએ અમને ત્રણે છોડીને રાસમાં જોડાવાનો આમંત્ર કર્યો. કાઠિયાવાડમાં રાસડામાં પમની જે કેસ લે છે તે એ વખતે તો અમારે મન તદ્દન નવી હતી; એટલે અમે ધણી આના-કાની કરી. પણ કવિ માને જ નહીં. છેવટે દરબારસાહેબ અને શ્રી. બકિતંબા પણ જોડાયા ત્યારે અમે પણ જોડાયા અને બાળક એટલે થોડી જ વારમાં ટેવાઈ ગયાં.

કવિએ ત્યાં દસામાં અમને પોતાનું એક નવું કાવ્ય

‘બિહ ઝો ભરતગોત્ર ! તુજ વાટ,

જુએ જો જમત કાલને ઘાટ.’

એ વાંચી સંભળાવેલું. ધણે ભાગે ૧૯૧૯માં દુકાળસંકટ નિવારણ માટે અમે અમદાવાદમાં એક જલસો કરેલો તેમાં એ ગીત અમે ગાયેલું.

૧૯૨૦ની સાલમાં મારે મોસાળ ગરબા રાખ્યા હતા, ત્યાં સ્વ. શ્રી. ઇન્દિરાબહેન રમાકાન્ત ધારેખાને ‘રૂપલા રાતલડીમાં ઊધડે હરનાં ખારણાં’ એ કવિનો રાસ ગાયો હતો. અને મને એ એટલો બધો ખમી ગયો કે મેં બીજે જ દિવસથી હરતે ને હરતે એ ગાવા માંડ્યો. અને પછી ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ની ચોપડી લખને એમાંથી જેટલા રાસના રાગ બેઠા તે રાસ મોડેડે કરવા માંડ્યા. ત્યારપછીનાં આઠદસ વર્ષ વડોદરા, અમદાવાદ, સુરત, તેમજ રાજકોટમાં શરદુત્સવો, વસન્તોત્સવો, જલસા અને ગરબા સમારંભોમાં મુખ્યત્વે કવિ ન્હાનાલાલનાં જ કાવ્યો હું ગાતી.

કાવ્યદેવીની મારી એ આરાધનાની પ્રસાદી અને અણધારી ૧૯૨૫ની સાલમાં મળી. એક દિવસ એકાએક મારા ઉપર પુસ્તકોનું એક પારસજ આપ્યું. અને ઉપાડીને જોયું તો કવિનાં ત્યાં મુખીમાં પ્રકટ થયેલાં સર્વે પુસ્તકો તેમાં હતાં અને દરેકના આગલા પાના ઉપર કવિએ પોતાના દસ્તાવેજમાં લખેલું: ‘ગિ. બહેન લીલાને’ અને નીચે પોતાની સહી.

કવિની આ ઓગિતી વતસલતાથી હું તો રતબ્ધ થઈ ગઈ. ૧૯૧૮ પછી હું એમને ખાસ મળી નહોતી. જાણતી પણ નહોતી કે મારી દિલચાલ પર એમની દૂર દૂરથી નજર છે. કવિ તે વખતે ક્યાં રહેતા તે પણ હું જાણતી નહિ. મને તો તેમનાં કાવ્યો પ્રિય હતાં એટલે મુગ્ધભાવે હું એ ગાવા કરતી હતી, ત્યાં તો આ પ્રસાદી અજાણતાં આવી મળી. વિદ્યાર્થીવરચામાં અને તે પછી પણ ધનામ, ભેટ, બક્ષિસ તો બધાં બાળકો અને કિશોરોની માફક મને પણ આગતુધી કેટલાં મે મળ્યાં હશે, પણ આ ભેટ જેટલી કિંમત મને બીજી એકકેટી લાગી નથી. કવિના વતસલ હૃદયની નિશાનીરૂપ એ મહાભોધી ભેટ મેં જીવ પેઠે જાળવીને રાખી મૂકી છે.

વચમાં થોડાં વરસ ગુજરાતની બહાર મારે જાળવાનાં થયાં, પણ કવિની સુવર્ણ જ્યન્તીની ઉજવણી વખતે હું વડોદરામાં હતી એટલે કવિનું ‘પિરાટનો ક્ષિ’ડોળો’ એ કાવ્ય મેં સમારંભમાં ગાણું હતું. સમારંભ પૂરો થયા પછી કવિએ મને પાસે બોલાવીને માથે દાય મૂકાને આશિષ આપી હતી.

૧૯૪૦માં મુંબાઈની બગિની સમાજતરફથી ‘ન્હાનાલાલ રસદર્શન’ ઉજવવું હતું ત્યારે સમાજની બે બહેનો સાથે હું જુદાં કવિને મળવા ગઈ હતી. અને છેલ્લાં કવિ દલપતરામ-ન્હાનાલાલની ૧૧૧ વર્ષની સરસ્વતીસેવાનો સમારંભ અમદાવાદમાં ઉજવાયો ત્યારે માત્ર તેમનાં દર્શનનો તેમજ તેમને વંદન કરવાનો લાભ મળ્યો હતો.

એમના જેવી મદાન વિશ્વતિનું ખ્યાન જીવનમાં એકાદ વાર મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિ તરફ દોરવાયું એટલાથી નહીં તો મારી જાતને ધન્ય માનું છું અને સંતોષ પામું છું. તેમના પ્રતિભાશાળી પુજ્યાત્માને અંજલિ આપવાની આ તક લઉં છું.

કવિશ્રી-નહાનાલાલની એક વિશિષ્ટતા હતી કે એ જ્યાં જતા ત્યાં કવિની મંડળી જતમતી. એ મંડળીનાં કેટલાંક પાત્રો નોંધવા જેવાં છે. અમૃતલાલ સુંદરજી, પદ્ધિમાર એ કવિનું એક પ્રિય પાત્ર હતું. પદ્ધિમારની સાધુતાએ કવિ પર જાડું અસર કરી હતી અને કવિએ એનાં વિશિષ્ટ કાવ્યોથી સાધુચરિત પદ્ધિમારજીને પોતાના બનાવ્યા હતા. રાજકોટના કવિશ્રીના અખાડામાં પદ્ધિમારજી ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે બાવાજી—મોહનદાસ બાવા ચડી આવતા. ત્યારે ભજનોની રમઝટ જતમતી. મોહામાં એક પથ્થુ દાંત નહિ એવા એ બાવાજી જ્યારે ઊંચે સાંદે લલકારે:

મોરલો મૃત્યુલોકમાં આવ્યો,
એવડાં તે રૂપ ક્યાંથી લાવ્યો રે:
મોરલો મૃત્યુલોકમાં આવ્યો.

એ ભજન જમાવતા ત્યારે કવિ—ગુજરાતનો મહાકવિ—એ ભજનની ધૂને ઘેરો બનતો, અને એ વખતે કવિને સાથે સ્વરૂપે જોવાની મને અનેક તોશ મળેલી છે તે આજે પણ જૂલી શકાતી નથી. કવિ પર કાઠિયાવાડના ભજન-સાહિત્યની જાડું ભારે અસર હતી અને એ અસર એમનાં ભજનો પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. દાખલા તરીકે:

હુજ શરણુ' એ મમ પરમ ભેમ
હરિ ઈં હરિ ઈં

માશાં તયણાંની આગસ રે
ન નિરખ્યા હરિને જરી.

વગેરે અનેક કાવ્યો છે જેમાં ભજનના બાવ ઠેર ઠેર સ્પષ્ટ દેખાય છે.

(૨)

મિત્રો સહિત કવિવર પારનેરાનો ડુંગર જોવા ગયા. હું પણ એ વખતે એ મિત્રમંડળીમાં સાથે હતો, અમે સદુ ઘોલવડથી નીકળી વલ-સાડ આવ્યા, અને વલસાડથી તિયલ ગયા.

કવિશ્રી નહાનાલાલનાં

જીવન-પ્રસંગો

શ્રી. ગોકુળદાસ દારકાદાસ રાયચુરા

સાગરકાંઠાની એ રાતો અને એ રાતોમાં જામેલી કાવ્યોની રમઝટ આજે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષે પણ હજી કાનમાં ગાળે છે. આ પ્રવાસમાં ઘણી વખત મુંબાઈ જતાં ટ્રેનમાંથી જોયેલો પારનેરાનો ડુંગર જોવાનું નક્કી થયું. ડમણિયાં જૂત્યાં, ધુધરમાળ ધમધી, રમણીય વન ઉપવનોના પવન જેવો મીઠો પવન વાયો અને અમે પારડીના પાદરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક રાત રોકાઈ પારનેરાને પંથે ચડ્યા. પારનેરાની તળેટી મુઠ્ઠી વાહનો સાથે હતાં. અને ખાંડી પગપાળા ચડ્યા. કવિવરનું શરીર કસેલું અને મજાસુત હોવાથી શેષ પણ હાંફ વિના એ ડુંગર ચડતા હતા. ચડતા ચડતા પણ પારનેરા અને એની આસપાસના પ્રદેશનો ઇતિહાસ અમને સંદુને કહે જતા હતા. અમારામાંના કેટલાક હાંફે જતા હતા અને કવિ કહેતા એમાં હાંફતા હાંફતા હોંકારો આપે જતા હતા. ઇતિહાસ અને જૂજોળનાં દર્શન કવિએ જેની રીતે કર્યો છે તેવા ગુજરાતના કોઈ પણ વિદ્વાને-રસોહરે

કર્મો નથી એમ કહું તો એમાં શેષ પણ અતિ-
સયોદિત નથી. દેશની ઐતિહાસિક અને
ભૌગોલિક સ્થિતિનાં રસભર્યાં વર્ણન કરવામાં
કવિ એક અને અનેક હતા. પારનેરાને પથ્થરે
પથ્થરે ઇતિહાસ ખોદ સંભળાવતા, ગુજરાતના
એ મહાન કવિવરે મરાઠાઓના યશસ્વી ઇતિહાસ
આખે રસે સંભળાવ્યો. હમર પદોચ્ચા—સદુ
હાંકતા હતા. એવે વખતે કવિએ મારા વાંસામાં
પ્રેમથી ઠોસો માર્યો: ‘રાયચુરા! તમે કીકેટર
લાગો છો?’

મેં કહ્યું: ‘સાથી બપુયું?’

એમણે તુરત જવાબ આપ્યો: ‘આ બધા
હાંકે છે; એક તમે અને હું હાંકતા નથી. હું
તો કીકેટર છું અને તમે જરૂર દોવા જોઈએ!’

(૩)

કવિવરે રાજકોટના એજન્સી ઓફીસર
તરીકે રાજનામું આપ્યું એ વખતે રાજકોટના
મોટાસાહેબ—હું જૂલો ન હોઉં તો એ વખતે
મેકેલોની સાહેબ હતા—તરફથી કવિને સખગવતો
પત્ર આવ્યો હતો. એ ખાનગી પત્ર કવિએ
મને વંચાવ્યો. પત્ર ખરેખર ખાપવા જેવો છે.
કવિવર જેવા પુરુષને ખોવા એ અંગ્રેજ અમ-
લદાર તૈયાર નહોતો. કવિને દરેક રીતે સમગડ
આપવાની વાત એ પત્રમાં તરી આવતી હતી.
એજન્સીના મોટામાં મોટા અમલદાર હોવા
છતાં એ પત્રમાં કવિ તરફનાં પ્રેમભાવ, મમતા
અને સમભાવ શબ્દે શબ્દે ડોહ્યાં કરતો હતો.
એ પત્ર વાંચી મને કાબુખર ચણેલું કે, કવિ
એજન્સીના ડેપુટી અમલદાર તરીકે કાયમ
રહે તો સાદું. પત્ર વાંચી મેં કવિ સામે જોયું.
પણ એમની આંખમાં ચમક હતી. દેશસેવાના
ભિન્ન બુદ્ધિ કવિવર પર અગત્ય અસર કરી હતી
અને કવિએ જ પ્રમાણિયું લખનાં માયું હતું કે:

‘જુલહના સહુનની વાગી પડીઓ’

એ મુઠાટ પરદેશીની કડીઓની કડી વધુ વખત
ખતી શકે નહિ એવું તેજ કવિની આંખોમાં

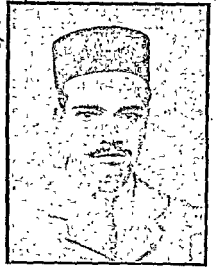
જોઈ ગોં પણ કવિની ‘હા’માં ‘હા’ બાણી. અને
કામળ સારો છે. પણ હવે તો એક જ નિશ્ચય
છે કે એ નોકરી છોડી દેવી. કવિજીવનનો
આ ખાનગી પ્રસંગ બહુ જ ઓછા મિત્રો
જાણે છે.

(૪)

શ્રી. મંજુલાલ દવે અને સૌ. કનુબહેન દવે
સાહિત્યમાં રસ લેતા દંપતી કવિવરનાં ભક્ત
હતાં. કવિ એ કાવ્યભક્ત દંપતીને ઘેર ગોઠુળ
ગલીમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવતા અને એ વખતે
કવિ પોતાનાં નાટકો એ દંપતી સમક્ષ વાંચતા
ત્યારે અગત્ય રસ જામતો. કવિનાં નાટકો કવિને
મુખે સાંભળવાં એ જીવનનો એક પરમમો પરમ
લહવો હતો. અપવાગલની ખરી લિજ્જત કવિ
વાંચતા ત્યારે અગત્ય આવતી. એ સાહિત્યપ્રિય
દંપતી સાથે કવિનો એક અતિ ખાનગીમાં
ખાનખી સામાજિક પ્રશ્ન મને સોંપવામાં આવ્યો
હતો. શ્રી. મંજુલાલ દવે અને સૌ. કનુબહેન
દવે મૂરત રહેતાં, કવિએ મને એમની પાસે
મેકેલોની હતો. અને એ પ્રસંગ ને રીતે બન્યો
એમાં કવિ એક વ્યવહારુ પુરુષ હતા એવું એ
પ્રસંગના પરીણામે સિદ્ધ થયું હતું. પ્રસંગમાં
કવિભક્તદંપતી અને યુરુ સરીખા કવિ વચ્ચે
મતભેદ હતો, છતાં કવિએ એ દંપતી સાથે એ
પછી જેવો હતો તેવો ને વર્તાવ ચાલુ રાખ્યો, તે
જોઈ કવિ માટે મને અત્યંત માન હોવાનું થયું
હતું. કવિવર કવિ હતા સાથે ગુજરાત અને
ગુજરાતીઓના સમાજશાસ્ત્રી પણ હતા. અનેક
ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતજીને એમણે ‘નવા
સંસાર’ની દીક્ષા આપી હતી.

(૫)

ત્રીસમી સદી બંધ પડ્યું. એ વખતે હું
શેરખજારમાં દલાલ હતો. કવિ શેરખજાર
આગળની મરીન સ્ટ્રીટની મારી ઓફિસમાં એક
દિવસ ઓર્ગેના આવીયા અને મારા દાયમાં
પોતે નૈયાર કીલી એક યોગજના મુઠી. ‘રાયચુરા!
ત્રીસમી સદી તમારે લઈ લેવાનું છે. એના

સ્મરણ-સંભાર

શ્રી. 'અનામી'

*

પ્રથમ કોલિટ્સનું સંસ્થાપન ને પછી તેનાં દર્શન થાય. ગુર્જર સાહિત્યકૃત્તે બરી, બરી કમનીય કહે કૃત્તા કવિકોલિટ્સ રવ. મહાકવિ ન્દાનાવાલને તેમની સાહિત્યકૃત્તિઓ દ્વારા-પરોક્ષ રીતે તો હું ઓળખતો થયેલો. અંગ્રેજ ધોરણ પહેલાંમાં દત્તો ત્યારથી. 'અલ્લા વીઝે અલ્લા વીઝેલો રે લોલ', 'પરમ પ્રેમ પરથલ', 'વનનાં આમંત્રણ આપ્યાં સાહેલડી', 'નહવી જગની ધૂમે રે', 'માનસ સરોવરે આવો હો રાજદંસ...', વગેરે કાવ્યોનું ત્યારે આકંઠ પાન કરેલું. વયમયોદા-સમજમયોદાને કારણે પૂર્ણ સ્વયંછુતિ ન થાય તોયે લલકારવામાં ગમે એવાં એ ગીતો મેં ધડીએ બેધડીએ કે ચોષડિયે મુક્તકે ને મોકળે મને લલકાર્યાં છે. અંગ્રેજ ધોરણ બીજાંમાં આવ્યો ત્યારે 'જ્યા-જ્યંત' વચિવા મળ્યું. શર્મસ સમાના મંત્રી શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળે અંગ્રેજ બીજા ધોરણમાં 'જ્યા જ્યંત' ને 'રાષ્ટ્રનો પર્વત' તો પરિચય કરાવેલો. સ્વારપછી તો કવિના સાહિત્યનો મને છંદ લાગેલો. 'જ્યા જ્યંત' એકવાર નહીં, બે વાર નહીં, પણ બાવીસવાર વાંચ્યું-બેઠીકે થતાં સુધીમાં તો અજ્ઞાત રીતે તેની અસર ઝીલી. અર્જુનના સાંડીવધન્વા જેવી કવિની ડાહ્યનશૈલીમાં ત્યાર પછી તો "અજિત" નામે મેં પણ એક નાટક લખ્યું. પ્રીવિયસમાં પ્રો. રાવળને એ બતાવ્યું. કવિની ધણીખરી

સાહિત્ય વિભાગના તંત્રી તરીકે તમે, અને કલાવિભાગના તંત્રી તરીકે રવિશંકર રાવળે એ માસિક ચલાવવાનું છે. કવિવરની આખી યોજના હું વાંચી ગયો. યોજના સરસ હતી-પણ એ વખતે મારાથી એ યોજના અમલમાં મેલી શકાય તેમ નહોતું. મેં કવિવરને કહ્યું: 'જત્રોસ વર્ષની હંમર સુધી મારે ધધો કરવાનો છે અને એ પછી ધધો છોડી બધો સમય સાહિત્યની જ સેવા કરવાની છે. એટલે હાલ

અસર એમાં વરતાઈ આવે છે. આમ કવિની કવિતાનાં ધાવણ ધાવી ધાવી મેં પોષણ મેળવ્યું છે. એ પછી તો કવિનું લગભગ અધુન સાહિત્ય વાંચી નાખ્યું. માત્ર કૃત્તનશ્રવણથી સંતોષ નહોતો. એ કવિકોલિટ્સને પ્રત્યક્ષ જ્ઞેવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ, પણ અધિકાર વિના મહાકવિ સમક્ષ શી રીતે જવાય? ખાંચેક વર્ષ પહેલાં પ્રો. રાવળે મને કવિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવ્યો. ત્યાર પછી તો હું દિનપ્રતિદિન કવિની વધુ નજીક આવી ગયો-એટલે બધો કે બી. એ. થી

મારાથી 'વીસમી સદી' નહિ કાંઠી શકાય. કવિ મારા સંકલ્પને સમજતા હતા એટલે એમણે મને વધુ આગ્રહ ન કર્યો, અને ૧૯૨૪માં જ્યારે મેં 'શારદા' શરૂ કર્યું. ત્યારે એમણે 'વીસમી સદી'ની એ યોજના ફરીવાર મને સમજાવી અને મેં એ મુજબ 'શારદા'ને ખીલવવાના પ્રયત્ન કર્યા. 'શારદા'ની શરૂઆતમાં મિત્રભાવે કવિવરે જે સાથ આપ્યો હતો એમાં સાચા મિત્રની બીજી બાવના તરીકે આવતી હતી.

એમ. એ. નાં બે વર્ષ દરમિયાન અમદાવાદમાં રહેવાનું થયું. તે અરસામાં, બે અઢવાડિયે બે ત્રણ કલાક કવિ પાસે ન ગાળું તો મને જરા પણ ચેન પડે નહીં; અને કવિ પણ બોલાવવા માણસ મોકલે.

કવિના સાહિત્ય દ્વારા, મળ્યો નહોતો ત્યારે કવિની જે અંતઃક્રમી માનસદૃશ્ય ઉપર ચીતરાઈ હતી, તેમાં મળ્યા પછીનાં પાંચ વર્ષ બાદ રજમાન ઘટાડો થયો નથી—જદે એ અનુરાગમાં પ્રતિવર્ષે વધારો જ થતો રહ્યો છે, શિષ્યભાવે ગમે ત્યારે મળવા જઈ-સવારે-બપોરે-રૂંકે માંજ-એ તો એક જ અદાથી આવકારે, સવારે-સાંજે બંગલાના કંપાઈડમાં ટહેલતા હોય તો મને પણ સાથમાં લે ને અલકમલકની વાતો કરે. બપોરે કાં તો લખતા હોય-વાંચતા હોય-વા પલંગ પર પડી શરીરને આરામ આપતા હોય પણ મનના સંચા તો સદા પોતાની પ્રવૃત્તિઓ કરતા જ હોય. જતવિંત, લેખનવાંચનની પ્રવૃત્તિમાં ગુંથાયેલા ન હોય તો ‘આવો પટેલ’ કહી આવકારે ને કંઈ કામ ન હોય તો પણ ‘બાઈ...’ કહી માણેકબાને સાદ દે ને પ્રેમપૂર્વક વધામણી આપે: ‘અનામી આવ્યા છે.’ આપણે પરાયા હોએ એવો ખ્યાલ જ આવવા દે નહીં. જાણે ખૂબ જૂની જોળખાણ હોય એમ જ વર્તે. કવિલેખન પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ હોય તો તેમને ડખલ કરવાનું સાદસ હું કરતો નહીં. ચોર-પગથે પલંગ પર સામે-પાસે બેસી જઈ. કાઈ કાઈવાર તો પાકલાક સુધી આમ ચાંચ્યા કરે ને જુએ એટલે હપકો આપે: ‘ક્યારના આવ્યા? બસા માણસ! બોલના પણ નથી?’ કહી ટોકોરે-ટોકે. પછી તો આરોગ્યની વાતો કરે, ધરના સમાચાર પૂછે, કેંક પ્રગતિ વર્તમાન જાણે ને જાણસદજ બાવે પોતાની વાતો કહી કલાકોના કલાકો સુધી, પ્રેમપૂર્વક તેઓ વાતો કરે જ મન. ને મને પણ કવિની સાથે વાતો

વાતો કરવામાં ચોર મજા આવતી. કવિના સર્જનસમયનું હું ખૂબ કરી રહ્યો છું એનું ઘણીવાર લાગે ને લાગે ત્યારે કહું-પણ ખરે-ત્યારે કહે: ‘પુસ્તકો વાંચવા લખવા કરતાં જીવતાં જનતાં માનવીઓને વાંચવાનો રસ—આનંદ શું કમ છે? આ લખવા વાંચવાનું તો છે જ—ને એ તો ચાલે છે એમ ને એમ.’ અને પછી તો આખી દુનિયાની વાતો માંડે. એમાં સાહિત્યની ને સંસારની, ધર્મની ને રાજકારણની, શિક્ષણશાસ્ત્રની ને રસસાહિત્યની વાતો હોય. જનતસાહિત્યની ચર્ચા કરતા કવિને સાંભળવાનું સદાય મન થયા કરતું. પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓ સંબંધે પણ ખૂબ ખૂબ વાતો કરે-તેમાં નરસિંહ, મીરાં ને દયારામ માટેનો તેમનો ખાસ બાવ જણાઈ આવે. એમાં પણ દયારામ માટે તો કવિને ખાસ પક્ષપાત. વાત દરમિયાન ઘણી યે વારં દયારામને કવિ ટાંકે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉપરિચિત થતાં કવિ લલકારે: ‘

ચિત્ત! તું શીદને ચિંતા કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.’

‘ગુજરાતજીની શરીર સંપત્તિ’ હું લખતો હતો ત્યારે એક બે વાર કવિ જોડે ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ પાડેલો. મેં એમના ‘પ્રગ્નજીવનનો ઘસારો ને નવપદ્ધતિ’ લેખથી ચર્ચા ઉપાડી. કવિ કહે: ‘પ્રગ્ન વિલાસને છંદે ચડી છે. વૈરાગ્ય વખ જેવો લાગે છે પણ વિલાસની વાટ એટલે વિલાસની વાટ’ એ જગત ક્યારે જાણશે? ઉલ્લાસને નામે વિલાસના રાસ રચાય છે ને રમાય છે. આજે તો વૈરાગ્ય એટલે વિરાટપૂજા, વિલાસ એટલે વામનપૂજા. પ્રગ્ન આ મૂલ નહીં રવીકારે ત્યાં સુધી જન્યવારો જ નથી—પૂરી પાપમાલી જ છે.’

કવિના એ પુણ્યપ્રકોપમાં (Moral indignation) ‘રસ ને રૂપની વદતી સેર’ના સનાતન સંગ્રામની અસર જણાઈ આવતી

હતી. લાંબા ઝળખાની અધિ ચઢાવી કહે: 'ને આ મસલ-દખાવ-દખાવ-ફટ વર્ષે હાં! ને પચ્ચીસે તો તમે પંજિયાવાળા થયા! નવી પેઢીને મસલ જ ક્યાં છે?'

એકવાર કવિની કૃતિઓ સંબંધે હું મારો અભિપ્રાય આપતો હતો. સ્વસ્થચિત્તે કવિ સંભળતા હતા. કોઈ કોઈ વાર જિનપાયાદાર કરેલી ટીકાતું કવિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ માગે-શક્ય હોય ત્યાં હું આપું-ન હોય ત્યાં અદ્ધર ટીકા કરું. પણ કવિ જિજ્ઞાસુ જ નહિ. મેં કારણ પૂછ્યું. કવિએ શુદ્ધ તર્કશાસ્ત્રની અદ્યતી પ્રત્યુત્તર પાઠવ્યો: 'શુઓ પટેલ, ઇતિહાસ-હકીકતો ઉચ્ચારવાનો મારો પ્રથમ અધિકાર. ૭૬ કૃતિઓ મેં રચી છે એવું હું નિઃશંક કહી શકું; પણ એ બધી સારી જ છે એમ હું શી રીતે કહું? એ પ્રશ્ન-પ્રદેશ વિવેચકોનો. મારે એમાં માથું મારવાનું ન હોય. કોઈ ખરાબ કહે તો માફ પણ લગાડવાનું ન હોય-સમજ્યા?' કવિની આ વિચારસરણી મને ખૂબ ગમી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રે અને આત્મા એને અંગે વાક્યુદ્ધ ખેલ્યા નથી. ચર્ચાત્મક, વિવાદાસ્પદ મુદ્દા ઉપજાવી ચર્ચાને વેગ આપ્યો છે, પણ બ્યર્થ વિતંડા-વાદને પેાળ્યો નથી, તેમ જ નક્કી વક્ષણ પણ અખત્યાર કર્યું નથી. જીવનમાં આ એક કેળવવા યોગ્ય ગુણ છે. આ ગુણને લીધે, કવિએ અનેક વાર સ્વ. નરસિંહરાવ અને ખજારદારની મુજબતા ને બકિતને મારી સમક્ષ મુક્તકહે વખાણી છે. શ્રી. ખ. ક. હાકોરનાં 'આરોધણ' ને 'ખેતી' કાવ્યની ધરામ્મ ધરમ્મને પ્રશંસા કરી છે. વ્યક્તિગત રીતે પૂ. ગાંધીજીની સાંત્વિક જીવનવિમૂર્તિને વખાણી છે ને રા. મુનશીને પણ યોગ્ય અંજલિ આપી છે. મને તો આમાં કવિના મહાતુઆવતાનાં અને ઇતિ-હાસ-વક્ષાદારીનાં સચોટ દર્શન થાય છે. જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં Fidelity to facts એ કવિનો મહાન ગુણ, એથી તો એ દુર્મનતા

ગુણનાં પણ મુક્તકહે વખાણ કરતા થાકે નહીં.

એકવાર રહેજ પૂછ્યું: 'કવિરાજ! તમોને તમારી કૃતિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ કઈ લાગે છે? સહસ્રા કહે: 'હાથની આંગળે તે આંગળી પર કાપ મૂક' તો કઈમાંથી લોહી નહીં નીકળે? પિતા તરીકે અર્ધા જ આળકો પર મને સરખો સ્નેહ છે. એ જ સત્ય સાહિત્યસૃષ્ટિ માટે ય છે.'

એકવાર મેં કહ્યું: 'આ ધૂમકેતુ અને શી. રમણલાલનાં 'ઝાકળનાં ખિંદુ' અને 'રજકણ'ની માફક આપની કૃતિઓમાંથી મુત્તાત્મક અર્થા-ન્તરન્યાસી ઉક્તિઓનાં એક બે અંથ તૈયાર કરી આપું, બે રજ હોય તો.' કવિએ સાવ ધસીને ના પાડી. કેટલાક દિવસે ફરી એકવાર મોકો મળતાં મેં કહ્યું: 'કવિરાજ, તમારું આટલું બધું વિપુલ સાહિત્ય ને તેમાં જે અધિકારી વાચકો વિના તો કોમળો ગળ ખાધ નહીં તેવું સાહિત્ય. બે એમાંથી એક બે પુસ્તકો જેટલી ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાહિત્ય-વાનગી પ્રજ્ઞને પીરસી શકાય તો? પશ્ચિમમાં તો આપું ઘણું થાય છે, વગેરે.' મેં માન્યું કે કવિ જિજ્ઞાસુ. પણ કવિ તો સ્વસ્થ ચિત્તે કહે: 'જે છે તે ખરાબ છે. મારે એમાંનું કંથું જ કરવું નથી. બધું જ સારું આપ્યા પછી બાકી રહેલાં ઓછા સારાને કોણ વાંચશે? ને આપણને સારું લાગે છે તે બધાને જ સારું લાગશે એની ખાતરી શી? સૌ સૌની મર્યાદામાં જ બધું સારું છે વગેરે.'

છેલ્લે છેલ્લે, કવિને કૃતિઓની સંખ્યાનો ટૂંક મોહ લાગ્યો છે એવું મને લાગ્યું ત્યારે સદજ મેં ટીકા કરી. તંમે તો સત્ત્વતા ઉપાસક. સત્ત્વ જ નમારે મન સર્વસ્વ, સંખ્યા તો ઔણ. ઉત્તર મળ્યો. 'હા, તમારી વાત તદ્દન સાચી છે-પણ એ સાંત્વિક લોભને નું જતો ફરી શકતો નથી. જતાં પડેલાં તણુ આંકડા જોવાં ધ્રિંધું છું. બાકી 'હરિદર્શન', 'વેણુ વિહાર' સ્વતંત્ર વિષય તરીકે સંખ્યાના અધિકારી ખરાં કે નહીં? અને સત્ત્વઓટ તો વિવેચકો બંધે!

બાપી મને! તો ૧૦ પછી શુદ્ધિ દધુ પ્રકૃત્સ્થ લાગે છે. વાંચો અંશરથ સમીક્ષા ને કાઢો પ્રતિભાવ્યાંક, નંપાસ નહીં થાઉં.’

પરિચય આઠ થતાં કવિ એમની પ્રસિદ્ધ થતી નવી કૃતિઓ મને ભેટ આપે. કિંમત આપ્યા સિવાય ઉપહારવત ન સ્વીકારવાનો ગે’ આગ્રહ રાખેલો. અતિ આગ્રહપૂર્વક કિંમત આપું ત્યારે કહે: ‘અરે બસા માથુસ, એ રહેવા દો. પટેલ થયા પછુ રહ્યા અધૂરા. પગોળ લેવાનાં તમારે ખેતરે કાઢ આવી ચઢે ને સુપક’ કહ્યું દો તેના દામ લ્યો છો? આ પછુ મારા ખજાનો પાક છે. એના પેસા હોય!’

‘અદવાડિયે-પખવાડિયે ઘરે જાઉં ને પૂછું: ‘કેમ લખ્યું દંધ નવું?’ કહે: ‘આ લખાઈ ગયું છે.’ પછી ગાઈ કે વાંચી સંભળાવે, આને એ કવિમોરલો દેવકુંજેમાં ચાલ્યો ગયો છે પછુ ‘મધરાતનો પેલો મોરલો’ કવિએ પાંચ સાતવાર ગાયેલ. એ ગીતના મોરલાની કડા હૃદય-ની કુંજેમાં દહીયે ગાજી રહી છે. એ પડાડી શરીર, એ છુલ્લ અવાજ ને એ પૌરુષમયો લહેરો! આને યે સ્મૃતિમાં એટલાં જ તાળાં છે.

કવિતાના તત્ત્વવિચારની ચર્ચા ચાલતી હતી. સ્વ. રમણભાઈને અનુસરી હું કહેતા: ‘કવિતા એ તો અંતઃક્ષેામનું પરિણામ.’ કવિએ ધરમાંથી સારંગી મંગાવી કહ્યું: કવિતા એ અંતઃક્ષેામનું પરિણામ નહીં, પણ આત્મન-સારંગીનું લંબેચિત-સુસંબદ્ધ સંગીત. કવિતા એ તો આત્માનો ઉદ્દાસ-વ્યાપાર-ઓડકાર. આનંદ વિના, ઉદ્દાસ વિના કવિતા નહીં. કવિતા એ તો આત્માની કડા. આત્માને વળી ક્ષેપ કેવો? એ તો આનંદમય સ્વરૂપ. ક્ષેામને ટાળે, આત્માને આનંદાવે, જીવનમાં એતનની બરતી આણે, એ સાચી કવિતા. સાચી કવિતા તો સૌંદર્યના, ધીરજના, બળ્યતાના, આનંદના અદમ્યશક્તિના અગમ્ય સદેશ આપે, પ્રાણવંતી પ્રેરણા પાપ, પ્રેરણામાંથી પુરુષાર્થ ગગડાવે.

પુરુષોત્તમની કવિતા-પ્રેરણાએ પાર્યને પ્રેયો હતો તેમ. સાચી કવિતા તો અર્જુનવિષાદ ટાળી જીવનનાં કુસ્ત્રેજ નિર્તાવે. આવી કવિતા તો આત્માના કેવળ આનંદમાંથી આવે. કવિતા તો કુંદન જેવી, બેમાંથી એકકેમને કાઢ કેવો? આમ ને અમિતે ઉધધ કેવી? કવિતા એ તો અમૃતકુવારા-અમૃતવાદળી વગેરે.’

સંબંધની શરૂઆતમાં હું ઘરે જતો ત્યારે કહે: ‘જુઓ પટેલ, ઘરનાં આ દરવાજા આજ નેવા સાવ ખુલ્લા છે. ખડખડીને સાંકળી પછુ વાસતો નથી. અહીં આવવું સહેલું છે પણ સત્ય સાંભળવું ને જીવવું મારે કપરું છે.’

હું કહેતા: ‘કવિરાજ, સત્ય પણ સાપેક્ષ હોઈ શકે ને?’ મને લાગે છે કે કવિએ એનો પ્રત્યુત્તર પાંચ વર્ષના શીળા સંબંધથી જ આપી દીધો. કવિની સરળતાએ મને મુગ્ધ કર્યો છે. ‘જગતપ્રેરણા’ની પ્રેસ કોપી મને વાંચવા આપી. ઘરે જઈ એ ત્રણવાર વાંચી. પાંચેક ન્હાનાગોટા સુધારા સૂચવી પ્રેસ કોપી કવિને પરત કરી. એ સૂચનો પ્રત્યક્ષ ચર્ચા કર્યા બાદ કવિએ સદર્પ સ્વીકારી લીધાં. તે દિવસે મારા આનંદની માત્રા એર વધી ગઈ. એક મેદાકવિ તુચ્છ શિષ્યનાં સૂચનોને સ્વીકારી લે, એ કેટલી નિર્દોષ રિયતિ. કેવી સ્વભાવની સરળતા!

કવિ વિનોદી પણ ગજગજના. કોઈવાર પાળેલો બિલાડી સાથે પછું આત્મીયભાવે વાતો કરે. અને નાનાં બૂલકાં હોય તો તો જોઈ લ્યો મજા! કવિ ખરેખર ચંગે. એકવાર શ્રી. જીવજીલાલ દીવાન કવિને મળવા માટે સાંજના આવેલા. હું પણ ત્યાં જ હતો. ઘરનાં ત્રણવાર ફૂલ આવી દીવાનદાદાને વળગી પડ્યાં ને કવિએ એ બૂલકાને ખીંટાવી, ‘દાદાનો-ડંગેળો’ ગવરાવ્યો. માથેકા પછુ પડ્યે ઊભાં દરો. બાળકો સાથે બાળકો બની આનંદતાં એ ત્રણ વૃદ્ધોને જોયાં ત્યારે કવિઓ-જ્ઞાનીઓ વૃદ્ધાવરથાને બીજી આધ્યાવરથા કેમ કહેતા હશે તેની પ્રતીતિ યદ.

હું જૂઠ્ઠો ન હોઉં તો ઓળખાણ થયા પછી બીજા કે ત્રીજા દિવસે મળવા મળે ત્યારે વિવેકપૂર્વક કહે: 'આપને જાણે આપો છું.' કવિ કહે: 'આવો, આવો, જરૂર આવો-પણ એ રખે જૂઠ્ઠા કે જર્જર પણ ઉભયપદી છે. એ પરસ્પૃશ્ય પદી કે આત્મનેપદી નથી. 'Give and take ઉપર તો સારો સંસાર ચાલે છે.'

ધતિદાસની સરાણે ચઢેલી એમની સ્મૃતિ એટલી બધી તેજ કે ગુજરાત-કાશિયાવાડનો પ્રત્યેક પથ્થર કષ્ટ દિશામાં આવ્યો-તે બધું જ કવિ કહે. એની પાકી ખાતી તો 'ધૂમકેતુ' એમની સાથે ચર્ચા કરતા હોય ત્યારે થાય. કવિ ગુજરાત-કાશિયાવાડ આવ્યો ખૂંદી વળેલા યુરોપ; અમેરિકાની વાતો કરનાર ને ગુજરાતની જોગળ જૂઠ્ઠાને કવિ લઈ જ નાખે.

કમિની શ્રદ્ધા-ભક્તિ માટે તો એમત હોઈ શકે જ નહીં. પૂ. માણેકજાને અને પેતાને કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થયેલો એનો અનુભવ મારી સમક્ષ ત્રણવાર વાર વળું વેલો. 'હરિદર્શન' ને 'વેણુવિદાર'માં એ અનુભવ કવિતારૂપે ગાયો છે. પિતાની કે પદિયાસની કે તેમના યુર પ્રે. દેવેની વાત કરતાં ધણીવાર કવિ ગળગળા થઈ ગય ને એ બધાંનું ભક્તિપૂર્વક ઋણ સ્વીકારે.

એમની વાતચીતમાં બાલકોની સરળતા હમણે ને પગલે દેખા દેતી. એમની શૈલી એ પ્રકારનો: એક વાતચીતની શૈલી ને બીજી લેખનશૈલી. વાન કરનાર ન્દાનાલાલ કવિ અને કોલનશૈલીમાં કવિતા લખનાર કવિની શૈલીની તુલના કરતાં કોમને બે ન્દાનાલાલ. હોવાનો બાસ જરૂર થાય.

સાચું-લાગે તેને મરતાં સુધી પણ છોડે નહીં. એને અંગે બધું જ સડન કરી છૂટે ને એ સડન કર્યોતો ક્યારાદ પણ નહીં-અર્થે જોયને અંગે દસોટીએ ચઢવામાં જોરવ અનુભવે. કોલનશૈલી માટે સાચું-લાગું ત્યારે કહી દીધું:

'શાશ્વતા મયો મહાઈદ' ને જમ ચઢ્યો કોલન-શૈલીના ચળવળ-કારમાં. -વગેરે...' છેલ્લે 'છેલ્લે આત્મપરીક્ષા કરી ઉચ્ચાર્ય-માનાપમાનને અળગાં કર્યા' હોત તો સાધુપેટે પૂજ્યો હોત. સાંભળ્યા પ્રમાણે કવિને કોમને કહ્યું: 'તમે ગાંધીજીને બાંકો છો, પણ ધારો કે એ તમારા ઘરે આવે, તો તમે શું કરો?' કવિ કહે: 'એમનો ખરડો ને મારો આ ડંગળો.' ને છતાં યે એ કંઈ ન કહે તો? વિચાર કરી કવિ કહે: 'હાં, એમ કરે એવો માણસ તો છે, તો તો આ શિર એના ચરણમાં.' ને આ વાત સાચી હોય તો જ ને મુદાનુભાવોના સ્વભાવની ઉદાત્તતા સાથે લાગી જોવા મળે છે.

હા, એમનામાં કોમ ખરો-એમના દાદા શ્રી ગાજાભાઈએ વારસામાં આપેલો-પણ ધણીવાર એ કોમ Moral Indignation નેલો કોમ માણસ હકીકતનું ખૂન કરે કે તેને મરડી મચકોડીને મૂકે ત્યારે કવિનો પિત્તો ખસે. સામાન્ય રીતે સાચા માણસો સડન કોમ્યાનિત થાય છે. ને આ વ્યાપ્તિ દોષિત હોય, તેમાંથી કેટલાક દાખલાઓ અપવાદ રૂપ લેખીએ અને કવિના પુણ્યપ્રકોપને સ્વભાવની મર્યાદા અણીએ તો પણ કવિના રાગદોષ કરતાં સાદિત્યને ઉચ્ચ આદર્શ રચાને રાખેલ; એટલે તો કોલાદાય પીતા નીલકંઠની માફક, જીવનમાં એર પી, એ ચંદ્રમૌલિની માફક કવિએ પણ સાદિત્યમાં તો અમૃત જ ધરખ્યાં છે. મારી દૃષ્ટિએ કવિ-જીવનનો આ મોટામાં મોટો ચોમ છે-વિજય છે. વ્યક્તિગત સુખદુઃખ રાગદોષ કરતાં પણ સમાજધર્મ એ મહાન વસ્તુ છે. સ્મૃતિ, એણા, આનંદ, ચેતન આ વિચારસરણીનાં સીધાં પરિણામ છે. કવિના સાદિત્યમાં લૌકિક વિજય, નિરાશા, મનુષ્ય તિરસ્કાર, સમાનદોષ-કથું જ નોવા નહીં મળે. જીવનમાં ઘુટેલા આદર્શ સ્વિય આ સિદ્ધિ સડન નથી, અને ભવ્ય આત્માઓ જ આવા આદર્શને જીવનખર સેરી શકે છે. અંતમાં એક પ્રસંગ આપી આ સંસ્મ-

ખાટી મને તો ૬૦ પછી શુદ્ધિ વધુ પ્રકુલ્લ લાગે છે. વાંચી અંતરે સમીક્ષા ને કાઢો. પ્રતિભાઓ, નપાંસ નહીં થાઉં.

પરિચય આઠ થતાં કવિ એમની પ્રસિદ્ધ થતી નવી કૃતિઓ મને બેટ આપે. કિંમત આપ્યા સિવાય ઉપહારમત ન સ્વીકારવાનો મેં આગ્રહ રાખેલો. અતિ આગ્રહપૂર્વક કિંમત આપું ત્યારે કહે: 'અરે બહા માણસ, એ રહેવા દો. પટેલ ચંદા પણ રજા અધૂરા. પગોળ લેવાતાં તમારે ખેતરે કાંઈ આવી ચડે ને સૂપડું કણ દો તેના દામ લ્યો છો? આ પણ મારા ખર્ચાનો પાક છે. એના પૈસા હોય !'

અઠવાડિયે-પખવાડિયે ઘરે જાઉં ને પૂછું: 'કેમ લખ્યું કંઈ નવું?' કહે: 'આ લખાઈ અર્થ છે.' પછી આઈ કે વાંચી સંભળાવે. આને એ કવિમોરલો દેવકુંજોમાં આલ્યો ગયો છે. પણ 'મધરાતનો પેલો મોરલો' કવિએ પાંચ સાતવાર ગાયેલ. એ ગીતના મોરલાની કેદા હૃદયની કુંજોમાં ઢળે એ જાણ રહી છે. એ પદાડી શરીર, એ શુદ્ધ અંતર ને એ પૌરુષમયો લહેકો! આને ચે રમૂતિમાં એટલા જ તાગ છે.

કવિતાના તત્ત્વવિચારની ચર્ચા ચાલતી હતી. સ્વ. રમણભાઈને અનુસરી હું કહેતા: 'કવિતા એ તો અંતઃક્ષોભનું પરિણામ.' કવિએ ધરમાંથી સારંગી મંઝાવી કહ્યું: કવિતા એ અંતઃક્ષોભનું પરિણામ નહીં, પણ આત્મનુસારગીનું લયોચિત-સુસંગદ સંગીત. કવિતા એ તો આત્માનો ઉલ્લાસ-આપાર-ઓડકાર. આનંદ વિના, ઉલ્લાસ વિના કવિતા નહીં. કવિતા એ તો આત્માની કલા. આત્માને વળી ક્ષોભ કેવો? એ તો આનંદમય સ્વરૂપ. ક્ષોભને દાગે, આત્માને આનંદાવે, જીવનમાં ચેતનની ખરતી આણે, એ સાચી કવિતા. સાચી કવિતા તો સૌંદર્યમ્, ધીરજના, બળ્યનાના, આનંદના અદમ્યશક્તિના અગમ્ય સંદેશ આપે, પ્રાણવંતી પ્રેરણા પાપ, પ્રેરણામાંથી પુરુષાર્થ મગટાવે.

પુરુષોત્તમની કવિતા-પ્રેરણાએ પાર્યને પ્રેર્યો હતો તેમ. સાચી કવિતા તો અર્જુનવિષાદ ટાળી જીવનનાં કુસ્થેત્ર જિતાવે. આવી કવિતા તો આત્માના કેવળ આનંદમાંથી આવે. કવિતા તો કુદન જેવી, બેમાંથી એકથેને કાટ કેના? આત્મ ને અગ્નિને ઉધધ કેવી? કવિતા એ તો અમૃતકુવારા-અમૃતવાદળી વગેરે.

સંબંધની રાગચંત્રમાં હું ધરે જતા ત્યારે કહે: 'જુઓ પટેલ, ધરના આ દરવાજા આત્મ જેવા સાવ ખુલ્લા છે. અંધારીને સાંકળી પણ વાસતો નથી. અહીં આવવું સહેલું છે પણ સત્ય સાંભળવું ને જીરવવું ભારે કપડું છે.' હું કહેતા: 'કવિરાજ, સત્ય પણ સાપેક્ષ હોય શકે ને?' મને લાગે છે કે કવિએ એનો પ્રયત્ન પાંચ વર્ષના શીળા સંબંધથી જ આપી દીધો.

કવિની સરજનાએ મને મુગ્ધ કર્યો છે. 'જગતપ્રેરણા'ની પ્રેસ કોપી મને વાંચવા આપી. ધરે જઈ એ ત્રણવાર વાંચી. પાંચેક નંદાનામેટા મુધારા સૂચવી પ્રેસ કોપી કવિને પરત કરી. એ સૂચનો પ્રત્યક્ષ ચર્ચા કર્યા બાદ કવિએ સહર્ષ સ્વીકારી લીધાં. તે દિવસે મારા આનંદની માત્રા જોર વધી ગઈ. એક મંદાકવિ તુચ્છ શિષ્યનાં સૂચનોને સ્વીકારી લે, એ કેટલી નિર્દોષ રિયતિ. કેવી સ્વભાવની સરજતા!

કવિ વિનોદી પણ ગમ્યના. કોઈવાર પાળેલી બિલાડી સાથે પણ આત્મીયતાવે વાતો કરે. અને નાનાં બૂલકાં હોય તો તો એક લ્યો મજા! કવિ ખરેખર ચગે, એકવાર શી. જીવજીવાલ દીવાન કવિને મળવા માટે સાંગના આવેલા. હું પણ ત્યાં જ હતો. ધરનાં ત્રણવાર ફૂલ આવી દીવાનદાદાને વળગી પડ્યાં ને કવિએ એ બૂલકાંને ખીસાવી, 'દાદાનો પુત્રોળો' મવરાવ્યો. માણેકબા પણ પડ્યે બિલાં દસે. બાળકો સાથે બાળકો બની આનંદતાં એ ત્રણ વૃદ્ધોને જોઈ ત્યારે કવિએ-માનીઓ વૃદ્ધાવરચાને ખીજ બાધાવરચા કેમ કહેતા હશે તેની પ્રતીતિ યદ.

હું જુલતા ન હોઉં તો ઝાળખાણુ થયા પછી બીજા કે ત્રીજવાર કવિને મળવા ગયો ત્યારે વિવેકપૂર્વક કહે : 'આપને દર્શને આવ્યો છું.' કવિ કહે : 'આવો, આવો, જરૂર આવો-પણ એ રખે જુલતા કે દર્શન પણ ઉભયપદી છે. એ પરસ્પરી કે આત્મનેપદી નથી. 'Give and take ઉપર તો સારો સંસાર ચાલે છે.'

ઇતિહાસની સરાણે ચઢેલી એમની સ્મૃતિ એટલી બધી તેજ કે ગુજરાત-કાશ્યાવાસનો પ્રત્યેક પથ્થર કંઈ દિશામાં આવ્યો-તે બધું જ કવિ કહે. એની પાકી ખાત્રી તો 'ધૂમકેતુ' એમની સાથે ચર્ચા કરતા હોય ત્યારે થાય. કવિ ગુજરાત-કાશ્યાવાસ આવો ખૂદી વળેલા. યુરોપ, અમેરિકાની વાતો કરનાર ને ગુજરાતની જુગોળ જુલનારને કવિ લઈ જ નાખે.

કમિની શ્રદ્ધા-બકિત માટે તો એમત હોઈ શકે જ નહીં. પૂ. માણેકખાને અંતે પોતાને કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થયેલો એનો અનુભવ મારી સમક્ષ ત્રણવાર વાર વણું વેશે. 'હરિદર્શન' ને 'વેણુવિહાર'માં એ અનુભવ કવિતારૂપે ગાયો છે. પિતાની કે પકિયાદની કે તેમના ગુરુ પ્રે. દેવની વાત કરતાં ઘણીવાર કવિ ગળગળા યદ્ય જ્ય ને એ બધાંનું બકિતપૂર્વક ઝણુ સ્વીકારે.

એમની વાતચીતમાં ખાસકોની સરળતા ડગલે ને પગલે દેખા દેતી. એમની શૈલી એ પ્રકારનોઃ એક વાતચીતનો શૈલી ને બીજા લેખનશૈલી. વાત કરનાર ન્હાનાશાલ કવિ અને ડોલનશૈલીમાં કવિતા લખનાર કવિની શૈલીની તુલના કરતાં કોઈને એ ન્હાનાશાલ હોવાનો ખાસ જરૂર થાય.

સાચું લાગે તેને મરતાં સુધી પણ છોડે નહીં. એને અંગે બધું જ સહન કરી છૂટે. ને એ સહન કર્યોનો કંચવાટ પણ નહીં-અદેખેયને અંગે કસેટીએ ચઢવામાં જોરવ અનુભવે. ડોલનશૈલી માટે સાચું લાગ્યું ત્યારે કહી દીધું :

'શોધવા ગયો મહાછંદ' ને જઈ ચઢ્યો ડોલન-શૈલીના ચન્દ્રભંડારમાં-વગેરે...' છેલ્લે છેલ્લે આત્મપરીક્ષા કરી ઉચ્ચાર્ય—'માનાધર્મનને અજગાં કર્યો' હોત તો સાધુપેઠે પૂજતો હોત.' સાંભળ્યા પ્રમાણે કવિને કોઈએ કહ્યું : 'તમે ગાંધીજીને બાંડો છો, પણ ધારા કે એ તમારા ઘરે આવે, તો તમે શું કરો?' કવિ કહે : 'એમનો બરડો ને મારો આ ડંગોળો.' 'ને છતાં ચે એ કંઈ ન-કહે તો ?' વિચાર કરી કવિ કહે : 'હાં, એમ કરે એવો માણસ તો છે, તો તો આ શિર એના અરણ્યમાં.' જો આ વાત સાચી હોય તો બંને મહાનુભાવોના સ્વભાવની ઉદાત્તતા સાથે લાગી જોવા મળે છે.

હા, એમનામાં ક્રોધ ખરો-એમના દાદા શ્રી ડાહ્યાભાઈએ વારસામાં આપેલો-પણ ઘણીવાર એ ક્રોધ Moral Indignationના જેવો કેમ માણસ હકીકતનું ખુન કરે કે તેને મરડી મથકોડીને મૂકે ત્યારે કવિને પિત્તો ખસે. સામાન્ય રીતે સાચા માણસે સહજ ક્રોધાન્વિત થાય છે. જો આ બ્યાપ્તિ દોષિત હોય, તેમાંથી કેટલાક દાખલાઓ અપવાદ રૂપ લેખીએ અને કવિના પ્રુપ્તપ્રકોષને સ્વભાવની મર્યાદા મળીએ તો પણ કવિના રાગદ્વેષ કરતાં સાહિત્યને ઉચ્ચ આદર્શ રથાને રાખેલ; એટલે તો હાંસાદાસ પીના નીલકંઠની માફક, જીવનનાં એર પી, એ ચંદ્રમૌલિની માફક કવિએ પણ સાહિત્યમાં તો અમૃત જ ધરખ્યાં છે. મારી દષ્ટિએ કવિ-જીવનનો આ મેટામાં મેટો ચોમ છે-વિનય છે. વ્યકિતગત સુખદુઃખ રાગદ્વેષ કરતાં પણ સમાજધર્મ એ મહાન વસ્તુ છે. સ્મૃતિ, આશા, આનંદ, ચેતન આ વિચારસરણીનાં સીધાં પરિણામ છે. કવિના સાહિત્યમાં લૌકિક વિવશ, નિરાશા, મનુષ્ય તિરસ્કાર, સમાનદોષ-કર્ણ જ જોવા નહીં મળે. જીવનમાં છુટેલા આદર્શ સિવાય આ સિદ્ધિ સહજ નથી, અને બન્ય આત્માઓ જ આવા આદર્શને જીવનબૂર સેરી શકે છે. અંતમાં એક પ્રસંગ આપી આ સરમ-

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ

ખિલિપત્ર

રાજકવિ માવદાનજી સીમજીભાઈ

શુજરાતના શુભજહાજ, મહાકવિરાજ ગુરુજી રાજના
ગંભીર જેની ગજના, શિરતાજ કવિસમાજના.
એ અસ્ત યાતાં આજ સહુ નારાજ થઈ આંસુ ઝરે,
કવિપુત્ર કવિસત્રાટ ન્હાનાલાલ કવિ ના વીસરે.

ભૂતકાળમાં કવિ માધ. કાળીદાસ ભવભૂતિ હતા,
વ્યાસ, વાલ્મીકિ, બાણ, દંડી, શીઘ્ર કવિઓ શોભતા,
એના સુઅંશી પ્રહલદશી કાવ્યખંડી અધીશ રે,
કવિપુત્ર કવિસત્રાટ, ન્હાનાલાલ કવિ ના વીસરે.

અમરવેદી કાવ્યની અર્પી ગયા શુજરાતને,
અમર આત્મા ધામ અક્ષર મળિયા જઈ નિજ તાતને,
કવિ માવદાન કહે સુશાન્તિ સમર્પે જગદીશરે.
કવિપુત્ર, કવિસત્રાટ ન્હાનાલાલ કદી ના વીસરે.

રજોને સંકેતી લકે. પાંચ વર્ષ દરમ્યાન મેં
કવિને આર્યદ્ર રિયતિ માટે ક્યારેય તે ક્યવાટ
કરતા જોયા નથી. હું જ મારી મેળે કવિને
કહેતો કે 'તમે એ નોકરી આજુ રાખી હોત તો
હીક રહેત.' કેક તેજ ખની કવિ કહે: 'બધા
માણસ, જે થયું છે તે જ બરાબર છે. મારી
વાત ના કરો. શુજરાતની વાત કરો. મેં નોકરી
આજુ રાખી હોત તો તેથી શુજરાતને શો લાભ
થયો હોત? બોલો, મેં નોકરી હતી તે દરમ્યાન
શુજરાતને કેટલાં હસ્તકે આપ્યાં? અર્પી' કાઢી.
મેં નોકરી છોડ્યા પછી છ ડઝન. શુજરાતે શું

શુભાવ્યું? વગેરે. ત્યારે મને વિચાર આવ્યો.
સાહિત્યકારોમાં આવા : કેટલા? શુજરાતી
સાહિત્યના ધૃતિદાસમાં મને તો માત્ર ત્રણ જ
નામ નજરે ચઢે છે: એક વીર નર્મદ, બીજા
પંડિતયુગતુ. મહાકાવ્ય 'લખનાર સ્વ. ગોવર્ધ-
નરામ ત્રિપાઠી અને ત્રીજા કવિસત્રાટ સ્વ.
ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. જન્મે, કર્મે ધર્મે
ત્રણે એ સાચા અર્થમાં આજીવો. વિશ્વમાં રહી,
જીવી, વામનમાંથી જુદક ખનતાં ખનતાં એ
પ્રજામાં બળ્યા ને જીવનચર્ચા પૂરી થઈ. વિશ્વ
નિર્પતા સ્વર્ભરચના આત્મા શાંતિને આપે.

‘મોતીબાના મોતી જેવાં,

પિતાની પુષ્પમાંબડી;

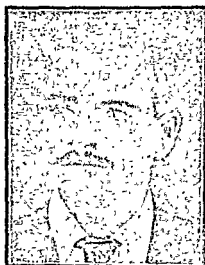
ઢાડીલા ને બધાં ધરતી,

હતી તું કુલમાંબડી.’

આ અને આવાં અનેક કાવ્યોમાં ન્દાના-
ભાઈએ બાને ઉજાવળ, પ્રેમભરી અને રસ-
વંતી અંજલિઓ આપી છે. બાનું પિયર
વડવાણમાં. પિતાનું નામ મહાશંકર અને માતાનું
નામ મોતીબા. બા સૌથી મોટાં સંતાન. દશેક
વર્ષનાં થયાં હશે, અને વૈદ્યાબ સુદ પાંચમે,
શંકર જયંતીએ, માણેકભાઈ સંહોડો જન્મનથી
આંવીને દવિકુળનાં કુળયોગિની બન્યાં.

‘જમતે જયમ મર્યાને મુધા, પતિની
સંજવની મુપત્તી છે,’ એમ ન્દાનાભાઈએ
લખ્યું છે. એ સંજવની સમા બાએ ન્દાના-
ભાઈને સંસારબ્ધારના એક પશુ કામમાં
કહીય નાંખ્યા નથી. એવા સર્વ પ્રસંગોથી
બાએ એમને નિશ્ચિન્ત રાખ્યા હતા. બાને
માટે નિઃસંશય કહી શકાય છે કે એમણે ન્દાના-
ભાઈ આગળ દયરાતું એક તણખડું સરખું
આવવા દીધું નહોતું. વસિષ્ઠગોત્રી ન્દાનાભાઈની
એમણે અરુન્ધતી શાં રદીને અવિભક્ત આત્મા-
એ સેવાઓ કરી છે. સાચે જ, બા ન્દાના-
ભાઈની દવિનાની પ્રેરણા રજાં છે.

આ સેવા કાંઈ કૃષ્ણજન નહોતી. ન્દાના-
ભાઈનું ઘર એટલે અવધૂતનો અખાડો. એમને
ત્યાં જાતજાતનાં અને કોમકોમનાં માણસો આવે.
સોને પ્રેમમયું આતિથ્ય મળે. જોખલે આપતા
બાને તાંબિયા મણવાના આવ્યા, તોયે આ
જલોજલાલી એવી ને એવી જ જગડળતી રહી.
બારણે માગણુ આવ્યો, તો બા આપવા આવ્યા
જ છે. ન્દાનાભાઈએ ઋતુઋતુનાં ફળફળાદિ
માગ્યાં અને બાએ તે આણી જ આપ્યાં છે.
ન્દાનાભાઈ રાત્રે બે બે વાગે બેડી પડે અને
કામ્ય લખવા મંડે; બા ત્યારે સાથે જ હોય.
પાંચ વાગે ન્દાનાભાઈ નારતો માગે, અને બા

બા અને ન્દાનાભાઈ

શ્રી જયપ્રસાદ શાસ્ત્રી બી. એ.

રકાબી સાથે હાજર થઈ જાય. આમ, ખડે
પગે બાએ ન્દાનાભાઈની અને એમ ગુજરાતની
સેવા કરી છે. ગુજરાત એ દેસતીનું કેટલું બધું
ઋણી છે, તે તો હવે સમજાશે.

હેવટે હેવટે ન્દાનાભાઈની તથાપિત બહુ
લયડવા મંડી, ત્યારે બા કોઈ કોઈ વેળા એમને
વારે કે હમણાં થોડો વખત આરામ લેા. પણ
ન્દાનાભાઈ કહે: ‘બાઈ, હમણાં હમણાં જુવાળ
બહુ આવે છે. બરતી એટલી બધી આવે છે
કે એને રોકાય શી રીતે? આ ઉપરવાળા રોહને
પૂછો, આવડનો દિસાજ રખાય છે? જાવડનો
રખાય. આવડ તો આવ્યા જ કરે અને ઉજા-
રાયાં જ કરે. એનો દિસાજ શી રીતે રખાય?’
વળી, ન્દાનાભાઈ નડાવા જાય, તોપણ
બણી વખત જમને તરત બહાર નીકળી આવે
અને દવિતા લખવા બેસી જાય. નડાવા માટે
કરેલી તૈયારીઓ પણ એમ ને એમ રહે અને
એ પોતાના કામમાં મસ્ત રહે. એમની ‘હરિ-
સંહિતા’નો બધો ભાગ આવી રીતે લખાયો છે.

ન્દાનાભાઈ તો રજા મસ્ત. લખવામાં આપ-
વિદારી. એટલે કાંઈકનું શરૂઆતનું લખાણ

હોય તો વળી તરત પાછો પાછળનો ભાગ લખવા માંડે. પણ આ બધું બધું વ્યવસ્થિત રાખવાનું કામ બા કરતાં, અને આનું જ બધું વ્યવસ્થિત બા આ બા ધરમાં રાખતાં. ન્હાનાભાઈનો પણ વ્યવસ્થિત રાખવાનો, શિસ્ત બળવવાનો આમક એટલો જ. એમના ટેમ્પર પરથી એક ચોપડી લીધી હોય તો એ પાછી એ દેકાણે જ મૂકવાની-ખીટ જગાએ નહિ. રસ્તે ચાલવામાં પણ આનું. એમની સાથે હોઇએ તો અમુક બાજુ જ ચાલવું પડે. ગમે એમ બાધાની માફક ચલાય જ નહિ. રસ્તે ચાલના ચાલના પણ એમનું ધ્યાન તો કોઇ સૌંદર્ય નેવામાં જ હોય. એક વખત-અમે સાથે ચાલતાં હતાં. વચમાં એ બિભા રહી ગયા. લાકડીથી હાથ કરીને બતાવે: 'ને દેખાય છે પેલું. આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણ કેવાં ફેલાયેલાં છે. અને તળાવમાં ને. કિરણ કેવાં ફેડે છે!' વળી પૂછે: 'રાતે કોઇ વખત આ બત્તીનું તેજ પાણીમાં બેસું છે?'

જેટલી ઉદારતા ન્હાનાભાઈમાં એટલી જ બામાં પણ છે. ગમે એટલા જઝાવાતો આવ્યા હશે પણ બાએ પારકાને પોતાના ગણી એમને મદદ કરી છે. સારે પ્રસંગે બા કહાય ન જાય, પણ દુઃખ વખતે, મુશ્કેલી વખતે બા દોડતાં જાય. કેટલાકને ત્યાં તો બાએ શયને પોતાના હાથે સુવાડ્યા છે. આરા પ્રસંગે એ કંઈ પણ બેઠાવ વિના બાએ યથાશક્તિ મદદ કરી છે. આરા એમના ઉપકાર તો કેટલાયે પર હશે. એ ઉપકારો મૂલનારા પણ છે. છતાં આવી કોઈની પણ સેવા કરવામાં બાએ પાંછું ફરી બેસું નથી ઉપકારના બદલની રચને પણ આરા મેલી નથી. ન્હાનાભાઈએ જ કહ્યું છે તેમ 'ઉદ્વાસિની આગન્ટુકની, દાઝ્યાં માંદાંની આપણિ, દિલાસો દુઃખી આંતોનો, સોનો વિશ્વામઘાટ તું.' બ્યારે એમને ઘેર જઈએ ત્યારે કેટલાયે બાના વિશ્વામઘાટે વિશ્વામ લેવા બેવાના મળે. પારકાને પોતાનાં કરી રાખનારાં બા.

પોતાની પુત્રવધૂએને માતાની ખોટ ક્યાંથી સાલવા દે? પોતાના પુત્રપુત્રીનાં મિત્રોને પણ પોતાનાં પુત્રપુત્રી નેતાં જ ગણે. વાંક લાગે તો એ રાખે કહે પણ ખરાં. પણ એ જ પ્રેમાળ બા કદી કદી ન્હાનાભાઈના કપકામાંથી પણ તેમને બચાવી લે. ન્હાનાભાઈ આગળ તેમનું ઉપરાણું લે. એમના તરફથી ન્હાનાભાઈ સાંચે લડી પણ લે. અને આટલી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આરા કોઈની સડેજ માંદગીના સમાચાર સાંભળે તો બા અને ન્હાનાભાઈ ત્યાં દોડતાં જાય. આ એમની મોટાઈ હતી.

બાની સાદાઈ તો સર્વદા જણીતી છે. પોતાના નિશ્ચયમાંથી એ કદી ડગ્યાં નથી. ન્હાનાભાઈના આદર્શનું જેટલું લાલનપાલન કયું છે એટલો જ એમણે વ્યવહાર પણ સાચવ્યો છે. એમના સંસારના ખાક સાથે કેટલાયે મોળાં અથગ્યાં છે. ચડતી આવી હશે, પડતી આવી હશે. એમની સાદાઈ તો સંન્યાસિની જેવી જ રહી છે. એટલી જ એમની પવિત્રતા. શાન્તિથી એમણે સંજોગવશાત્ મૂકે રહી કામ કયું છે. અને

'મતના જેવી નિત્યની નિશ્ચલા તું રિદ્ધિમાં, રંકતામાં ને સંન્યાસિની સદાની તું.' આ દંપતીનાં ક્ષણેકનાં દર્શને પણ ભવતરણનાં ભાર્યાં મળે છે. એ શિરસ્થત, તીર્થવરણ, બાલજીવ્ય ઋષિદંપતીનાં નિર્જનાં સંતાન થવાની અમને ધન્યતા મળી છે, તે હૃદયરેનો અનુમલ છે. એ ઋષિદંપતીને અમારાં કૌટુંબી વંદન છે. અમને થાય છે કે બાના જીવનમાં કેવું જાદુ છે કે, પોતે લખભગ નિરક્ષર છતાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા અને રસધિ એવા ન્હાનાભાઈની કવિતાના પ્રેરણાદાત્રી થયાં. આમાં બાની ભક્તિ, તપશ્ચય, અને હોમાનળ જેવી જીવનશૈલિ જ છે. તેથી જ, જાણે ન્હાનાભાઈએ ગાયું છે:

'ખડું કટું : મુજ કંપના કવિતા
નથી તુજ જીવનના કવિત્વ તોણે'

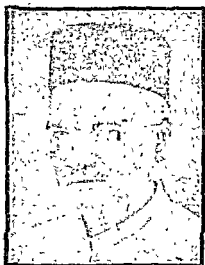
ઈ.સ. ૧૯૨૦-૨૧ની સાલમાંથી હતી અને અસહકારના નવા જુવાળ સાથે પોલીસ વર્ષ પર મરણ પામેશે સુરતનો દેશાભિમાની પતોતો પુત્ર નર્મદ સુરતીઓને યાદ આવ્યો. એના સુધારક વિચારોને લીધે એક જમાનો પસાર થઈ ગયો. લાંબી સુધી એને યાદ કરવાની કોઈ હિમત કરી શક્યું નહોતું. હવે એવડા જુરસાથી લોકોને એની યાદ આવી. એ માટે સમિતિ નિમાધ.

તેણે નર્મદ કવિની એક મોટી છાંયી તૈયાર કરાવી. ગાંડેર હોલમાં મુકાવવા ટેરવ્યું પરંતુ તે ખુદશી મૂકવા ક્યા સાહસને બોલાવવા એ ચર્ચા ચાલી. છેવટે ન્હાનાલાલભાઈને બોલાવવાનું થયું.

નર્મદને ન્હાનાલાલ અને ટેકીલા તથા દેશાભિમાની. સુરત બોલાવનાર સમિતિ વિચાર કરતી હતી કે દલપત-નર્મદ વચ્ચેના અંતરાયોને સ્મરણમાં રાખી દલપતપુત્ર છાંયી ખુદશી મૂકવા આવશે? પરંતુ તેઓ આવ્યા અને બહુ જ સુંદર બાવણ તે સમયે આપી ગયા. એ જ વખતે મેં એમને પહેલવહેલા બોલા. સાદા કપડામાં પણ અસાધારણ બળવાળું એમનું વ્યક્તિત્વ તરત પકડાઈ આવ્યું હતું. એ બાવણમાંના એ વાક્યો મને આજે ત્રેવીસ વર્ષ પછી પણ યાદ છે (૧) કૌરવવંશ નિર્મૂલ થતાં પાંડુપુત્રે તેનું શ્રાદ્ધ કર્યું હતું, આજે નર્મદવંશ નિર્મૂળ થતાં દલપતપુત્ર તેનું શ્રાદ્ધ સારે છે. (૨) જીવતે જીવત મુંબઈને ડોલાવનાર—નર્મદ, પ્રેમચંદ્ર રાંચચંદ્ર, અને માંધીજી. નર્મદની એમણે ખુદશી મૂકી એ છાંયી સુરતના પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસીક કિલ્લાની સામે તાપીના કિનારા પર આવેલા નગીનહાસ હોલમાં હજી આજે પણ નગરે પડે છે.

મહાકવિનું સુરતમાં ઊતરવાનું હિમેયનું રથાન મારી પોતાની બંદનતા સમસ્યા એટલે

સ્નેહાળ મહાકવિનાં

સંસ્મરણો

પ્રોફેસર મંગેશરાય જનાર્દન પાઠકજી

અમારા વેવાઈ સ્વ. ગ્રંથકબદ્ધ પંડિતાનું ઘર હતું. કવિશ્રી અને સ્વ. ગ્રંથકબદ્ધ વર્ષો પર સાદરામાં શિક્ષકો તરીકે કામ કરતા હતા. ત્યારનો આ ગાદો સંબંધ છેક છેવટ સુધી ચાલ્યો. સુવર્ણ વયની પ્રસંગે સુરત રોડને તેઓ ઊતર્યા ત્યારે અનેક જણ એમને તેડવા ગયા હતા. તે સમયે કોઈએ ન્હાનાલાલભાઈને પૂછ્યું કે 'ક્યાં ઊતરશો?' એમણે કહ્યું: 'જુઓ ભાઈ, મારા જૂના મિત્ર ગ્રંથકબદ્ધ માસ્તરને ત્યાં. નહિ તો પછી માસ્તરના વેવાઈ સરદાર જનાર્દન પાઠકજીને ત્યાં. નહિ તો પછી સરદારના વેવાઈ રાવબહાદુર પાર્વતીશંકર દેવેને ત્યાં. ને તે નહિ તો છેવટે પાર્વતીશંકરના વેવાઈ ને સંસ્કૃત મંડિત રાવબહાદુર કમળાશંકર પ્રાણશંકરને ત્યાં! મને ક્યાં રાખવો તે આ બધા એકબીજાના વેવાઈઓ માંડોમાંડે નક્કી કરી લે.' આ તો એમણે આનંદ ખાતર કહ્યું હતું. પછી એ ઊતર્યા હતા તો એમના વર્ષોજૂના મિત્ર સ્વ. ગ્રંથકબદ્ધને ત્યાં.

આ બાબતમાં તેઓ પોતાનો 'ઠાઈ' મિત્ર કે સ્નેહી સાક્ષર છે કે પંડિત છે કે વિદ્વાન છે કે નહિ તે જોતા જ નહિ. વ્યવહારના મૈત્રી-સંબંધને તેઓ ખૂબ ગણતા. વર્ષો પછી આ સૂરતમાં જિનરવાની વાત મારી સાથે એમને થયેલી ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે 'ઠાઈ, મારી સુવર્ણજ્યંતી કે એવા ઠાઈ ખાસ વખતે તો સમિતિમાંથી ઠાઈપણું મને પોતાને ત્યાં ઉતારે, પણ પછી બીજી વખત સૂરત આવું ત્યારે મારે તો પાણું ત્ર્યંબકમદ માસ્તરને ત્યાં જ જવું ને ?' આ પ્રમાણે તેઓ આવી નાની બાબતમાં પણ અસહ સંબંધ ટકાવી રાખનાર હતા અને પોતાની મિત્રતાનો આધાર મિત્રના હૃદયના સ્નેહ પર રાખતા. મહાસાક્ષર તરીકે ફક્ત વિદ્વાન સાક્ષરો સાથે જ સંબંધ રાખવો એવું એમને જરા નહોતું. મને યાદ છે કે કવિ સૂરત આવતા તે વખતે ઓચિંતિ અમારે ત્યાં મારા સ્વ. પિતાશ્રીને મળવા અચૂક આવતા ને ખૂબખૂબ વાતો કરી જતા. મારા પિતાશ્રીએ એવા એક પ્રસંગે સુરદાસ, તુળસીદાસનાં હિંદી ભજનો ગાઇ સંભળાવ્યાં હતાં. ત્યારે તેઓએ એમની સાથે આવેલાને કહેલું કે 'અમદાવાદમાં કે ગુજરાતમાં બીજે રથે આટલી વૃદ્ધ ઉમરે ભજનો સરસ રીતે ગાનાર કોણ નીકળી આવે ? જોઈ 'સૂરતની રસિકતા !' સૂરતનાં 'રસરસીકાં નરનાર'ને 'સૂરતની યોગ્યનગંધાઓ' એ કવિશ્રીએ ચાણુ કરી દીધેલા ચન્દ્રપ્રયોગો છે.

કવિશ્રીએ કલાપી જ્યંતીને દિવસે લાડીમાં 'કલાપીનો સાહિત્યદરબાર' એ વિષે માહિતી-ઓથી 'બરપૂર સુંદર બાપણુ આપ્યું હતું.

ઉપરાંત લાડી રહ્યા તે દરમ્યાન નામદાર શોકર સાહેબ તથા રાજ્ય-કુટુંબ મંડળ તેમજ બદારથી આવેલા અન્ય સભ્યોનો સમક્ષ એમણે એમનું 'ગોપિકા' નાટક પણ એમની લાક્ષણિક શૈલીથી વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

કલાપી જ્યંતીને પ્રસંગે સમામાં મેં તથા

મોસીસ પાદકજીએ કવિશ્રીનું જ રચેલું પ્રસિદ્ધ 'એક જ્વાળા જળે-તુજ નેનનમાં, રસજ્યોત નિહાળી નમું હું નમું' સાથે આપ્યું હતું. અમે બંનેએ એ ગીત જાહેરમાં ઘણી વખત ગાયું છે પણ એ રચનાર મહાકવિ સમક્ષ તો પહેલી અને હવે છેલ્લી વખત ગાયું.

લાડીમાંના અમારા સહવાસ દરમ્યાન નાની મોટી કેટલીક અંગત બાબતોમાં એમના તરફથી મને સાચી સંગીન સલાહ પણ મળી હતી. જેના પર કવિશ્રીને સ્નેહ હોય તેની સાથેએઓ કેવી નિઃસ્વાર્થ નિખાલસતાથી વર્તતા તે ખતાવવા પૂરતી બાબત ગણાવી છે.

લાડીમાંથી છૂટા પડ્યા બાદ થોડા સમય પછી કવિશ્રી માણેકજીને સાથે જૂનાગઢ રહેવા આવ્યા હતા. એમનો મુકામ જૂનાગઢના માર્ડન ખાતાના ઉપરી એમના મિત્ર મદાસી ગુરુશ મિ. આયંગરને ત્યાં હતા. કવિશ્રીને તે વખતે અમે વારંવાર મળ્યા હતા ને એમની પાસેથી સાહિત્ય વાતોએ સાંભળી હતી. તે વખતનો પણ એક ન જૂલાય એવો પ્રસંગ તો જુદો જ હતો. એક દિવસ મહાકવિ અને જૂનાગઢના જ વતની કવિશ્રી લલિતજી મિ. આયંગરને મોકાને બેગા થઈ ગયા હતા તે વખતે ઇ. સ. ૧૮૭૭માં જન્મેલા અને તેથી સમવયસ્ક ગૂજરાતના એ મે વૃદ્ધ પ્રસિદ્ધ કવિઓની સાહિત્ય-ચર્ચા ખૂબ રસપ્રદ થઈ હતી.

પિતાપુત્ર લેખક હોય પણ બંને કવિ હોય ને તેમાં પિતા કવીશ્વર કહેવા જેવા અને પુત્ર મહાકવિ ગણાવા જેવા એ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અનુદેહ ને અસાધારણ બાબત છે. હિંદુસ્તાનના અન્ય સાહિત્યોમાં કે જમતમાં બીજે એવું પિતા-પુત્રનું એકસેા વર્ષ સાહિત્ય સેવા કરતું દંડ મળી આવવું અશક્ય નહિ તો પણ મુશ્કેલ છે.

નહાનાલાલભાઈનું નામ એક
ગોટા કવિ તરીકે સંભળ્યું હતું પરંતુ
કવિશ્રી તથા એમનાં પત્ની માણેક-
બહેનને, મુરતમાં કવિની મુવજી બન્યાંતી
ઉત્તરાખંડ ત્યારે પડેલી વખત મેં જોયા.

કલાપી બન્યાંતી પ્રસન્ને એમની
સાથે લાઠીમાં એક ઉનારામાં બમે
રક્તાં ફનાં, ત્યારે બમે પ્રત્યક્ષ એમ
પણ જોયું કે. કવિ તથા એમનાં
પત્ની બંને એક બીજાની ખૂબ સંભાળ
લેતાં, કવિની તબિયત તે વખતે સારી
નહોતી, છતાં માણેકબહેનને લાઠીથી
વીસ પચીસ માસલ દૂર સ્વામિનારાયણ
સંપ્રદાયના મંદિરે ગદગ્ગ જવું હતું,
ત્યારે કવિશ્રી એમની સાથે ગયા
હતા. ગોટરામાં જવાનો રસ્તો ધણે
ખાણ ટેકરાવાળો હતો, છતાં કવિએ
આ પ્રકારનો ભ્રમ માણેકબહેનને
સાથ આપવા જ લીધો હતો. તેમજ.

માણેકબહેન પણ કવિની સેવા ખડે પગે કરતાં.
વળી અમને એમના જીવનથી જાણુ પરિચિત
એવી વ્યક્તિઓએ એમ પણ કહ્યું કે, માણેકબહેન
આખી જિંદગી દરમિયાન કવિની એકે એક
સમગ્ર સાચવતાં આવ્યાં છે. કવિને, એ મોડોના
કહેવા પ્રમાણે એક એવી ઉદારતાભરી ટેવ
હતી કે ગમે તે સમયે પોતાની સાથે ગોડાક
મહેમાનો જમવા તેણી લાવે. એવે વખતે મને
તેટલી મુરોલી તથા પ્રતિકૂળતા હોય તો પણ
માણેકબહેન જાણુ રોડથી મહેમાનોની બધી
આમતારવાગતા કરતાં.

બલોળા કુટુંબ સાથે માણેકબહેનને કવિનો
પરસ્પર અગ્ની સદી મુખી આ મુજબ
સારી રીતે દિવાળો. એમણે એ મુજબ ન કહ્યું
હોત તો કવિ જોટલું સખી ચંપા એટલું
સખી ચંપા નહિ, એમ માનવું જોઈ નહિ.

એક સરખામણી અચોગ નાં. લેખાય
એમ ધારું છું.

ગૂજરાતના આદિ મહાકવિ નરસિંહ મહે-
તાનાં પત્નીનું નામ પણ માણેકબહેની ને
ગૂજરાતના ઉદ્દેશ આ મહાકવિનાં પત્ની પણ

કવિ અને કવિપત્ની

અ. સી. શ્રીવિદ્યા પાઠકજી

માણેકબહેન (નરસિંહ ને ન્હાતાલાલ એ
બંને નામ પણ 'ન'થી શરૂ થાય છે તે પણ
નોંધવા જોઈએ છે). એ બંને વચ્ચે આમ
પાંચસો વર્ષનો ફેર ખરો, પરંતુ સ્વભાવ, રહે-
ણીરહણી, પતિસેવા વગેરેમાં કંઈ પણ
તફાવત એ બે માણેક નામ ધરાવનારી ગૂજરા-
તણુ કવિપત્નીઓમાં જણાતો નથી. બંનેએ
પતિસેવા અખંડપણે બજાવી, પતિ જે
કે તેમાં બંનેએ કંઈ રીતની કબજગીરી ન
કરી, બંનેએ આર્થિક દૃષ્ટિથી મુરોતોવાળું
છતાં વ્યાવહારિક તેમજ સારિકારિક દૃષ્ટિએ
મુખી તથા સંતોષી જીવન પસાર કર્યું. દૃષ્ટાંત
બંનેએ આ તરીકે આદ્ય જીવન ગાળ્યું.
ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ બંને
રત્ન સમી આ 'માણેક'નું વિચિત્ર રવાન છે

કવિશ્રીના સહવાસમાં

શ્રી. ઉચરંગરાય આઝા

*

હું હજી કોલેજમાં હતો. ‘અમૃત-મણિ’ નામના માસિકમાં મારો ‘પ્રગલ્ભવનમાં કલમ, કડછી અને ખરછીની ઉપયોગિતા’ એ નામનો નિબંધ છપાયો હતો. રાજકોટ સદરના પંચનાયના રસ્તા પર તે ઐતિહાસિક દેવાયતનથી થોડે દૂર રવ. શ્રી. અમૃતલાલ બક્ષીના મકાનમાં શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ રહેતા હતા. હું મારા પિતા સાથે તે મકાન પાસેથી નીકળ્યો. કવિએ અમને જોયા. અમને ઉદ્દેશી ગર્જના કરી: ‘કેશવરામભાઈ આ અમૃત-મણિમાં કયારેકો નાગર કે?— તમે ને મેં પકેરી હાથકડી એના હાથમાં ના નાંખતા!’

ત્રણ વર્ષ પછી હું કોલેજમાંથી બહાર નીકળ્યો.

“ઉચરંગરાય!” કવિએ પરીક્ષામાં પાંસ થવા માટે મને અભિનંદન આપતાં કહ્યું: ‘આદર્શ અનુશીલન જ સાચો અભ્યાસ છે. આદર્શની સાધના યુવાવસ્થાની ક્ષિપ્રાચાર્યતા છે. તેની સિદ્ધિ આપણા પરિવારને માટે પંથ દર્શાવતી જીવતી જગતી બનેલી છે. હવે શું કરશો?’

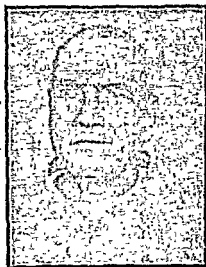
કોઈ પણ રાજ્ય ન પસંદ કરો. જે નોકરી કરવી હોય તો. સત્તાવાર હો કે અસરકારક કારકુની કરતા હશે— તમે, ઉચરંગરાય, તમારા જીવનમાં તમારાંની જ સેવા કરતા રહી શકશો. એજન્સીની કે સરકારની નોકરી કરવા જશો તો આપણની સેવા તો ફક્ત આડકતરી, ન છૂટકે થશે. બાકી તો અંગ્રેજોની ને સામ્રાજ્યની જ સેવા તમે જિદગીબર કરતા રહેશો. રાજવાડાંમાં આપણે હાથો હાથો તોયે હિન્દીએ છિયે.” એવી કવિશ્રીની શિખામણે મેં વાંકાનેરનું કેળવણીખાતું પસંદ કર્યું.

અળવંતરાય કાકોર પાસે સ્વતંત્ર એવી એક નિશાળનું સંચાલન માંગ્યું. અળવંતનું કેળવણીખાતું તેની નીચે હતું, અળવંતરાય કેળવણીકાર, કાવ્યકાર, બહુકારકાર તરીકે તો આદર્શો યેરતા-પૂરના-પૂરા કરતા હશે ને? ‘હજી બહુ બાળક છો—સ્વતંત્ર સંચાલન માટે અનુભવ હોય!’ અળવંતરાયે કહ્યું. મેં અનુભવીએ જોવા માંડયા હતા, આ અનુભવના નવા પૂળરીને જોયે, સાંભળી મને હસતું બાળ્યું. અળવંતરાયને મળ્યા પછી લગભગ બે ત્રણ કલાકે કવિ મળ્યા. મેં હસીને કહ્યું: “અનુભવના દેવાયતનના પૂળરીને મળી આવ્યો.” સ્પષ્ટતા થતાં જ કાંઈ ગળ્યો: ‘આદર્શનાં તપ તપો—તેની શક્તિ અને તાબેદારીના અનુભવોના ચોક્કાશ માથે મેં ઝોંટો. ગોટપોટ થઈ ન ગૂંજળાઓ. રાજકોટ આવવું છે!’

૧૯૧૪-૧૮ નું યુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. ગાંધીજી અને બીજા ધણીની માફક એ યુદ્ધના પરિણામમાં હું પણ સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ આદર્શસિદ્ધિ જોવા માંડ્યો હતો. મેં જિલ્લાના બટુકસમુદાય અને યુવકગણની કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવા નિશ્ચય કર્યો હતો.

હું જિલ્લાના કેળવણીખાતામાં ગયો. મને યુદ્ધના આદર્શોમાં અને જે રીતે ડિરેક્ટર રાય

જિલ્લાની ડેનવણી પીલવતો હતો તેમાં રસ પડવા માંડ્યો. યુદ્ધ આદર્શો વિષે મેં થોડાં વ્યાખ્યાનો થોળ્યાં. રાજકોટની વિદ્યાર્થીજનતા સમક્ષ મારા એક વ્યાખ્યાન પ્રસંગે કવિશ્રી પ્રમુખપદે હતા. વ્યાખ્યાનનો વિષય 'યુરોપનાં ઐતિહાસિક યુદ્ધો અને ક્ષિટનની દરેક લડાઈમાં પરિણમતા વિનયનાં આદર્શગત અને આધ્યાત્મિક કારણો' એ હતો. આને એ વિષયની ચર્ચા હું નહીં કરું, પરંતુ કવિએ કહ્યું: "હું વ્યાખ્યાનકારનાં અનુમાનો સાથે સંમત નથી; પણ ઇતિહાસ વાંચવાની તેની રીત તો તદ્દન સચોટ અને સાચી છે. હું પણ ઇતિહાસ એમજ વાંચું છું. અને આને મને એમ થાય છે કે ઇતિહાસની આરસી રહમે રાખી તેમાં હિન્દુ ભાવિ વાંચતાં અમે બન્ને રખેને આને સાચું ભાવિ ન વાંચતા હોઈએ!"

રમરણ-માધુરી

શ્રી. લલિત

*

દરમિયાનમાં પૂનામાં હું લો. મા. દિલકના ચરખામાં બેઠો હતો. ૧૯૧૮-૧૯ અને ૨૦ના એપ્રિલ સુધીનો ઇતિહાસ રચાઈ ચૂક્યો હતો. સ્વ. લોકમાન્ય દિળકની પ્રેરણાથી મેં સરકારની નોકરીથી પરાઝમુખ થવા નિર્ણય કર્યો હતો. એટલામાં સપ્ટેમ્બરની ચોથી તારીખે કલકત્તામાં ગાંધીજીએ હાકલ કરી. રાજીનામું દઈ હું રાજકોટ આવ્યો. કવિ આ વખતે રાજકોટમાં લાખાછરાજીની બાવળા મઢીમાં રહેતા હતા.

'હાથકડી તોડીને?' મને સ્વ. લક્ષ્મીદાસ સ્વછ તેરશી ઉપર પરિચય પત્ર આપતાં તેમણે કહ્યું: 'હું પણ તોડું છું. રાજરાતની મુક્તિને માટે વિરાટ વિનયયુગ મંડાય છે. એ યુગની વશ્તુમાં વરણું. સ્વતંત્રતા શિખરપર રાષ્ટ્ર વિરાજશે. આપણે આપણા સ્વતંત્રતા શિખરેશિખર ખૂંદણું વધારે નહિ. લખું. સંજોગોએ કવિને સ્વતંત્રતા શિખરેશિખર એકલા અટૂલા ખૂંદાવ્યા.

ઉંવિવર ન્હાનાલાલ દલપતરામના અનુમટે હું કેટલે અંશે કેવોકે કવિ નીવડ્યો તેની સ્મિતા-હસી 'લલિતનાં કાવ્યો'ના બન્ને ભાગની પ્રસ્તાવના પોતે જ સ્વહસ્તે આલેખેલી છે. તેમનો પ્રથમ પરિચય મને સને ૧૯૦૪માં ગોંડળમાં અને છેલ્લો સત્સમાગમ લાડીમાં સને ૧૯૪૩માં થયો હતો. પ્રથમ ગોંડળમાં અમે મળ્યા ત્યારે મદૂલીનું ગીત મેં તેમને જાણને વર્ણુ હતું. છેલ્લા અમે મળ્યા ત્યારે નામદાર લાડીના હાકાર સાંભળે શ્રી. પ્રદલાદસિંહજીને તેમણે મારું ઘડપણ પાળવાની મલામણુ કરી હતી. તેમજ હવે લાડીમાં રહું છું. તે દરમિયાન વાર-વાર અમે, ગોંડળ, રાજકોટ, જુનામઢ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, ભરૂચ, મુંબાઈ, પૂના, માયેરાન વગેરે સ્થળોએ મળતા અને હૃદયનાં આદિલનો પરસ્પર ધરતા. સને ૧૯૭૭માં માર્ચમાં તેમનો જન્મ થયેલો હતો તેમ તે જ વર્ષે મારો જન્મ થયો રતો. એમ અમે બન્ને જન્મે સમકાલીન હતા તેવા સ્વર્ભવાસે ન રજા

આને તેઓ સ્વર્ગે વિજયવંત બની સંચરી
ગયા ને હું હજી વ્યથા છું છું.

પણ એ મહાકવિ ક્યાં ને હું અદ્ય ક્યાં ?
એ મહાન રસાભા ચિરંજીવ છે ને હું તો
લગીર જ છુંને ? છતાં લગીરની બંધુલના નાના
કૃત સમી રચયંસુગંધી છે, તે એમના જ
પ્રતાપે. “સ્વ. ગો. મા. ત્રિ”એ ‘લીલાવતી
જીવનકલા’માં, પદ્યંતરે, તથા કેદારવર્મા
‘એક બાલક કવિને’ નામના કાવ્યમાં કલાપી-
જીએ મારા પ્રતિ જે શુણ્ણતા-દર્શોવી છે તેમજ
પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ તેમણે મારા પ્રતિ દર્શોવી
છે. એવા એ મહાનુભાવ હતા.

છતાં અમે દહાડતા તેમજ લાડતા પણ
હતા. એમને મેં પણ ઘણી પ્રશસ્તિઓ ધરી
હતી.

અમને બન્નેને સમાધાન તરફ એમનાં
ધર્મપત્ની શ્રી. માણેકમા વાળતાં. એવાં તેઓ
કવિશ્રીનાં ધારી હતાં. તેમના મોટા સત્પુત્ર
ડો. મનહર, સઃકુટુંબ વારંવાર લાડી પધારતા
ત્યારે કવિશ્રીના પૌત્ર ‘વસંત’ વધામણાનું
ગીત મેં ‘ધ્યુ’ હતું. તેમને કવિત્વનો તો વારસો
હતો તેથી મંદવાડમાંથી કાવ્યસર્જન તેમને
ઉગારી લેતું. છેલ્લા મંદવાડમાંથી પણ તેના
છેલ્લા મહાકાવ્યે તેમને ઉગાર્યા, પરંતુ આપ-
રેશનપરંપરાથી તેમનો દેહ અચાનક પડી ગયો.
હૃદય બંધ પડ્યું ત્યારે પણ હરિજીને જપ
તેમનો ચાલુ રહેલો. એવા તેઓ પ્રભુના પ્રેમ-
બક્ત હતા ને પ્રભુ તેમના પરચા પૂરતા.

સાહિત્યનાં અંગો જેવી વિવિધ કલા તેઓ
પૂરતા, છતાં ગુજરાતમાં, પણ પ્રેમભક્તિના
કવિ પ્રકરે છે દારણ કે તેઓ-ભગવાનના ભક્ત
પ્રથમ નીવડે છે એટલું એવા કવિઓનું જીવન
ચરિત્ર પારદર્શક હોય છે.

તેમના કવિત્વની કે કાવ્યત્વની મીમાંસા
અપૂર્વ છે તેથી વિશેષ મહાકવિનું ભક્તત્વ
દર્શનમ્ભ છે.

ગુર્જરીસંગીતકાવ્યોનો હું તો લગીર
કવિ છું, છતાં મને તેમની ગેયતા વિશેષ પૂજ્ય છે.
અગેય કાવ્યત્વને હજી હું ઝીલી શકતો નથી.
કવિશ્રીની અગેયતા તેમની ડાહ્યા શૈલીમાં
હતી, છતાં તેમનું પણ અનુકરણ હું નથી કરી
શક્યો. તેથી જ આને સિંતેર વર્ષે પણ ગેય
કાવ્યો ગુંવું છું. રસકંઠ હજી મહારો આગ્રાદ
છે તેથી મહાકવિનાં કાવ્યો હું તેમને ગામ
સંભળાવતો ત્યારે પોતે ગામ ન શક્તાં છતાં
તેથી પણ રાજ થતા. છતાં, તેઓ પોતાનાં-
ચીત સરસ ઢાળે ઉતારતા.

ગુજરાત આજે પણ ગર્જનાપ્રિય ‘ગુર્જર-
સુરાષ્ટ્ર’ છે: તેના સાગરસરિતા, ગિરિવન, સિંહ
કાકિલા-મયૂર; આજે યે મુક્તકંઠે ગળે છે.
તો પછી કાકિલાવાડ-કન્નડ-ગુજરાતના ગુર્જ-
રાતીઓ! જ્યાં હોય ત્યાં સંગીત કેમ ન
હેડે ? એમ મહાકવિએ ગુર્જરી સંગીતને
પ્રબળ બનાવ્યું છે: પ્રભુની પ્રેમભક્તિને લીધે
તે અમર છે. જૂનાગઢમાં અમે બેએક વાર
મળેલા ત્યારે અમે બન્ને યે પોતપોતાનાં જૂના
નવાં ગીત ગામ ‘સંભળાવ્યાં’ હતાં. ત્યારે પણ
અમારા રસકંઠ રણક્યા હતા.

મહાકવિ સ્વર્ગવાસી યતાં ગુજરાતને ખેડ
તો પડી છે, પરંતુ તેમણે પરોક્ષ પ્રેરણા પાઠ
છે ને આગ્રના નવીન કવિઓએ ઝીલી પણ
છે. તેથી ગુર્જરીની ગર્જના અમર ને અખંડ
જ રહેશે.

તેઓ મહાકવિ હતા તેવા જ અનુભવી
માનવી પણ હતા. તેમનાં કાવ્યો-ગીતોની-
સાહિત્ય સુકૃતિઓની ખુશીઓ સર્વકાલીન
ગુર્જરીને ગર્જવશે તેની જ રીતે માનવતાની
ખુશીઓ પણ આપણને સતેજ ને સચેન
રાખશે. તેમની તૂટિઓ ખરી પડશે ને વસંત
મંજરીમાંથી ફરીના અમૃતદળે બૃહદ્ ગુજરાત
સદૈવ આરોગશે.

કાવ્યે નિરંકુશ કાવિ: ।

[૨]

અમિતોત્તી ડાહ્યામાઈની યશશિખાને કાબ્ય-
વેદિકાથી ગમ્યવદ્યમાન રાખનાર કવિશ્વર
દલપતરામનું સાચા અર્થમાં શ્રાદ્ધ સારનાર
કવિકુલશિરોમણિ ન્હાનામાઈનાં સંસ્મરણો તો
અનંત છે. એકવાર મહાકવિ હૃદયરોગ, લે
ખડપ્રેશર, ઉપરાંત આખા શરીરે સખત
ભયંકર ખરગવાથી ભિન્નરાધ રહ્યા હતા.
મસાજ કરતાં કરતાં મેં કહ્યું: 'ન્હાનામાઈ!
દલપતકયા તો આપે લખી—ન્હાનેલકયા કોણ
લખશે?' ન્હાનામાઈએ તીરતજ કહ્યું: 'બાઈ!
દલપત તો હુંગર હતો અને ન્હાનાલાલ તો
કણુ છે.' એ એમના હૃદયની છાની વાત.
કોલાંકલનું વાક્ય મને યાદ આવ્યું, Great-
ness is always unconcious."

કુલપતિ ગાંધીજી અને કુલનાયક ઉપરાંત
મારા ઉપર હૃદયપૂર્વકનો પ્રેમ કરનાર 'વદ્યમ-
ભાઈ'નાં સંબંધમાં શરૂઆત પ્રદાર થતા
સાંભળી મને ભારે વેદના થતી પરંતુ સારંગી
સમા મંજુલ, અતુલ પત્રોત્તર કવિહૃદયમાંથી
ઊઠતા બેચારા સ્વરનું બારીક નિરીક્ષણ કરતાં
મને એ સ્વર અંતરમાંથી ઉઠતા જણાવાને
બદલે બાહ્ય અસરોના ક્ષણિક પડખા જ માત્ર
જણાયા. વર્તમાન યુગરોતની સમકાલીન એ
મહાન વિભૂતિઓ—ન્હાનામાઈ અને ગાંધીજીના
મિલનની જૂમિકા માટેના ભગીરથ પ્રયાસ મેં
શરૂ કર્યો.

આ ભોળાનાથ મહાકવિનું બોળું અંતર
પ્રેમનો યોગ્ય પડખો મેળવી શક્યું નહોતું અને
ધખધખી ઊઠ્યું હતું. એકવાર મેં હિંમતથી
કહ્યું: 'ન્હાનામાઈ! આ અંતર સંધાય તો
સારું.' ધારો કે મોહનદાસ (પૂ. મહાત્માજી)
આપની પાસે ઝીણાને ઘેર ગયા તેમ કદાચ
આવે, તો તમે તેમને બેસા કે નહિ?"

મહાકવિનું હૃદય ઊછળી પડ્યું, "એકસ!
પણ એ મારે ત્યાં આવે ત્યારેને?" એ કેટલું

દુઃખદ કે પ્રસંગ આવે એવી પરિસ્થિતિ જ
ના ગોઠવાઈ-ગોઠવાઈ તે પહેલાં મહાકાળ વચ્ચે
આવી બિન્નો. એકવાર કહે "બાઈ! મારી પુત્રી
મરવા પડી ત્યારે બાપ પહેલાં બેઠીને મારનાર
તું મુલો છે કોણ? કહી ભગવાનને પણ મેં
માંજ દીધી હતી. અને મારી પુત્રી એક વરસ
વધારે જીવી હતી. બીજનાર મારા તુલસાન
સમયે પણ મેં તેને કહ્યું હતું કે, મારું ધન
શું પાપનું ધન છે? તું મારું પ્રસેવાનું ધન
પડાવી લેનાર કોણ? અને શ્રીહરિએ મને ચાર-
ગણું આપ્યું. ભગવાનને લાડ પણ થઈ છે અને
માજ પણ દીધી છે, તો માંધી તો કોણ?"

પ્રેમથી વશ થઈ તો બાળકની જેમ
વહાલથી તમારી છાતીએ વળગી રહેનાર અને
એકાદવાર પણ તેમના તરફ અણુગમતું વર્તન
થઈ ગયું તો બાળકની જેમ રિસામને છલુ-
છલુટ્ટ કરનાર આ આશુતોષ મહાકવિનું હૃદય
કુસમથી પણ વધુ કેમજી લાખેવાર તો
કેકવાર વજળી પણ કહોર થઈ જતું. કેકવાર
ગમરાઈ જવાનું કે આ તો બાળકકે યોગીકકે
સ્વભાવે બાળક જેવા આ યોગરથ મહાકવિ
સર્વ સહકારી, અસહકારી, હિંદુ, સુરિજમ,
પારસી, ખ્રિસ્તી, યહુડી, સૌમાં મિત્રો, મશંસકો
વિદ્યાર્થીઓ અતિવારીઓ હમરોની સંખ્યામાં
ધરાવતા હતા. અને સૌના સંભારંભ તન મન
ધનના ભોગે લેતા હતા. મારા પૂ. પિતાજીના
અવસાન સમયે મને કહે કે, "વિષ્ણુ! તને
શેક" તો તારા શેક ઉતરાવશેને?" મેં કહ્યું:
"જૂના જમાનાના શેકિયા તો ન્હાનામાઈ, ચરી
પરવાઈ." મહાકવિએ પૂ. માણેકજીને મારા
પિતાજીના તેરમાને દિવસે લાલચટક પાધડી
લઈ મારા ઘેર... ધર શોધતાં મોકલ્યાં ને મારો
શેક ઉતરાવ્યો.

ભગવાન પરશુરામ અને જુગુપ્સા કેકે,
મહાકવિ શ્રીહરિસીતી, ખુમારી, દેવાનંદનો ટંકારવ,
સહજનંદનો નીતિધર્મ, હેમચંદ્રાચાર્યની
યુગરોતપ્રોતિ, અશોક ને અકબરશાહનાં દિલ

અને જહાંગીર-નૂરજહાનના દાંપત્યપ્રેમ, મીરાં, નરસિંહને દયારામની ભક્તિની ઝલકના દાબો-લાટ, આનંદને સૌરાષ્ટ્રના અગરત્ય મહાકવિ ન્હાનાલાલના સ્વભાવમાં રાસ રમતાં હતાં. કોક કહેતા, 'કવિદેહે વિરાટ છતાં મનોદેહે ન્હાનાલાલ વામન છે.' પરંતુ યોગેશ્વર શ્રી. અરવિન્દની નીચેની પંક્તિઓ એ પ્રકૃતિવૈમનસ્યનો આબેહુય ખ્યાલ આપે છે.

"He who would bring the heavens here.

Must descend himself into clay.

And the burden of earthly nature bear,

And tread the dolorous way"

— વિષ્ણુભાઈ મ. લક્ષ.

[૩]

ગુજરાત મહાકવિનો મણિ-મહોત્સવ જિજ્ઞવતું હતું ત્યારે સ્વાધ્યાય મંડળના આશ્રયે નવસારીએ એ મહોત્સવ જિજ્ઞવી તાંબા-પતરા પર મહાકવિને સન્માનપત્ર આપેલું. કવિશ્રી અને શ્રી મણિદેવેને ત્યારે નવસારી આવેલાં. એ વખતના બે એક પ્રસંગો મને ખાસ યાદ રહી ગયા છે.

તે દિવસનો એમનો વાર્તાલાપ સાંભળાને મને તો એમ થયું કે, ગુજરાતની ધરતીનો કોષપથ ખૂલેો આ આર્ષદંષ્ટિસંપન્ન મનીષિને અપરિચિત નથી.

સ્વાધ્યાય મંડળના આશ્રયે ત્યારે એ કવિશ્રીની હાજરીમાં 'તારંગા' વિષે નિષંધ વાંચ્યો અને કવિએ તારંગાનો મહિમા સંભળાવ્યો. મારા નિષંધમાંના ઈડરના વેણીવત્સરાજના સમયથી માંડી શિવના ત્રિશલ સમી તારંગાની ટટાર ટેકરીઓની વનવિશિઓ એ વિકટ ભાગોના ભમરાણ ચઢાણો પરથી મીરમાં બહારવટીઆના અવરગત્વના પ્રસંગો, ગુજરાત અને મેવાડને સાંધતાં "પોળ"ના પ્રદેશમાં યતા સિંહો સુદાંતી વાત ત્યારે

કવિશ્રીએ કરી.

નવસારીનો ખીજો પ્રસંગ તે મહાકવિ પ્રેમાનંદના ઉતારાના દર્શનનો. મહાકવિ પ્રેમાનંદ નંદરખાર જતાં માર્ગમાં નવસારીમાં મોતીરામ મહેતાજીની હવેલીએ થોડા દિવસ વિસામો કરતો. મહા ગુજરાતના મહાકવિશ્રી નાનાલાલને આ સ્થળ જોવું હતું. એમને તો જે ધરતી સૈકાઓ પહેલાં અગ્ર પ્રતિગાધારી મહાકવિના ચરણથી ધન્ય થઈ હતી એ સ્થળનાં દર્શન કરવાં હતાં; અને એમને ચટપટી લાગી હતી; એટલે સવારની ખીજ મુલાકાતો (કોઇને લાગે કે કવિ ઔપચારિક રીતે જ આટોપે છે) આટોપી મોતીરામ મહેતાજીની જૂની હવેલીએ આવી વિરાળ્યા. એ સમયની કવિના મુખની પ્રસન્નતા કોષ અનેરી જ હતી. કુટુંબલપ્રિય બાળકને તેની ઇચ્છિત વસ્તુ મળી જતાં જેવો આનંદ થાય એવો આનંદ કવિને યતેજ બહુયો. તે વખતે તેમણે મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં ગુણગાન કરતાં એક દર્દભર્યું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું: "પણ મણિભાઈ, ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર ખવાતો મહાકવિ ક્યારે પાકશે?" અને ત્યારે એમણે મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રસંગને લઈ મહાકાવ્ય લખવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવેલી. એ ખીનાને આજે હસ વરસ પીતી ગયાં.

ત્રીજો પ્રસંગ રાતના વાણ વખતનો છે. ગુજરાતના જાણીતા નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈને સંબોધી તેમણે કહ્યું: "રમણલાલ-ભાઈ, આપણે બધા કવિઓ ખરા, પણ શહેનશાહ અકબરના દરબારમાં એક કવિ આવ્યો. પોતાના પ્રદેશની પ્રગ્ન દુકાળમાં સપડાઈ હતી એવું ખાન એણે કવિતામાં કયું અને શહેનશાહના હૃદયને ટલાવી મૂક્યું. દેશનું મહેસુલ એક જ ખાન માફ થયું."

આ પ્રસંગોમાંથી કવિના દિલનો પારખ્ય મળે છે અને એથી તે અહીં ટાંકના પ્રેરાયો છું. મહાકવિ ન્હાનાલાલના અવસાન સાથે ગુજરાતના એક પ્રાસાદિક કવિની વાણી અંતોષ

યજ્ઞ છે; એનું રમરેશુ યતાં બીજી પશુ એક વાત યાદ આવે છે અને તે એ કે, ગુજરાતની ધરતીએ જન્મત સાહિત્યમાં પ્રાચીન કાળમાં જેમ પોતાનું દાન આપ્યું છે તેમ, મધ્યયુગ કે ચાલુ સદીઓમાં પણ ગુજરાત ચિન્તનશીલ વિભૂતિઓ સિવાયનું નથી રહ્યું. અને એમાં પાટનગરોએ મહાકવિઓ સંરક્ષ્યા છે.

લાટના પાટનગરોથી સોદસ, શ્રી, બિજ-માલના માધ, અને અક્ષયુષ, પાટણના કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રીપાલ વગેરે, મરાઠાઓની ગુજરાતની સત્તા સમયે વડોદરામાં પ્રેમાનંદ અને હાલના મહાગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં મહાકવિ ન્હાનાલાલ; આમ ગુજરાતનાં પાટનગરોની એક વિશેષતા જણાય છે. એ જ રીતે બીજી પશુ એક વિશેષતા અને લાગે છે અને તે એ કે, કલમને ખોળે માથું મૂકી ભગવતી સરસ્વતીની ભક્તિભરી હિપાસના ત્રણ સદીના ગાળામાં ત્રણ ત્રણ મહાકવિઓ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે એવા દાખલા મળવા પણ મુશ્કેલ છે. પ્રાસાદિક વાણી, અડગ ટેક, પ્રેમ-ભક્તિની અંજલિ એ બધું ત્રણ સંકારમાં ગુજરાતે જોયું, જાણ્યું, અને માણ્યું છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદ, નર્મદ અને ન્હાનાલાલની શારદા-સ્તુતિઓ ગુજરાતી ભાષા ધરતી પર હશે ત્યાં સુધી રહેવાની અને યશ પામવાની. સદેહે આજે કવિ આપણી પાસે નથી, અક્ષરદેહે મહાકવિની હિમમાળની ટેકરીઓમાં ફૂટતી જલ્લવી જમના જેની નિર્મળ વાણી સદાએ ઉત્તતિ પ્રેરણા આપતી રહેશે.

— મણિભાઈ દિવેલી.

[૪]

અમદાવાદે કરેલું પશુ નહિ એવું મનોરમ કલાપ્રદર્શન કવિશ્રીએ જોત્યું. ગુજરાતભરમાંથી નમૂનાઓના ચોકેચોક ખડકાયા, વ્યવસ્થિત ગોદવાયા, નડિયાદના કવિચિત્રકાર ફૂલચંદ્ર ઝવેરદાસ શાહના 'ગાંધીજીના અક્ષરદેહે'

સારી થે જનતાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. 'નવજીવન'ના ગાંધીજીના લેખો લખીને જ ગાંધીજીની આભે-હય હિપજવી કાઢેલી. એ પ્રતિકૃતિ હજી થે નડિયાદમાં એમનાં દીવાનખાનામાં મોજુદ છે. અર્વાચીન યુગના એકે ય ચિત્રકારે એવો અખતરો કર્યોનું જાણવામાં નથી. એ જ પ્રદર્શનમાં ભાઈ મનુભાઈ ભેંધાણીએ કાઠિયાવાડી બનાવટની માટીની બદામ, ધલાયચી, ખારેક વગેરે મોકલેલાં તે એવાં તો આખેહય હતાં કે ન્હાનાભાઈએ એક મોંમાં મૂકી દીધેલી. એ રીતે મનુભાઈને કવિસાહેબ સાથેનો સંબંધ તો આ પહેલાંનો ધણો જૂનો ગણી શકાય તેમ છે.

પછી કવિએ આદરી યુવક પ્રવૃત્તિ ને કરી સ્થાપના અમદાવાદ વિદ્યાર્થીસંઘની. અમદાવાદની વિદ્યાર્થીયજીવણના શ્રીમજેશ એ દિવસે જ મંડાયા. એની જાહેરાતના પહેલાં ચોપાનિયાથી તે જંધારણના છેલા અક્ષર સુધી શબ્દેશબ્દની યોજના કવિની પોતાની. પોતાનાં લખાણોની જેવી તે હાથે નક્કો કરતા તેવી જ નાનામાં નાના ચોપાનિયાની પશુ જાતે જ નકલ કરતા ને લખવાથી માંડી છપાઈને તે વહેંચાઈ રહે ત્યાં સુધીની પ્રત્યેક ક્રિયા પર તેમની જાતિ દેખરેખ રહેતી. તે વખતે ન્હાનાભાઈને પડખે અમદાવાદના વિદ્યાર્થીઓનો સાગર ઊલટતો. એ જ ત્રણ વર્ષ વિદ્યાર્થીસંમેલનો ભરાયાં અને ઉજવાયાં એવાં હજી અમદાવાદમાં જોયાં નથી. બાપણોની ત્યાં ઝડીઓ વરસતી, એટલું જ નહિ, પણ ખેત્રણુ દિવસના રંજનકાંચકેમો પણ યોજતા. જીવનભરની એમની ચોકસાઈ કેટલી બધી ? અમે [વિદ્યાર્થીઓ ધરતીસન ૧૯૨૨ માં દિલ્લી આગ્રાના પ્રવાસે ગયેલાં ત્યાંના કેટલાક શિલા-લેખો ઉતારી લાવેલા. કવિએ 'આદ્યોદ્યાનામુ' લખવાનો નિર્ધાર કર્યો કે મારી એ નાનકડી ડાયરીઓ પણ હિપાડી અથાં ને એમાંનું પણ કશું ય નોંધવાનું પોતાનાં પુસ્તકોમાં રહી ન જાય તેવી તકેદારી રાખી.

ને અંતિમ પળે વાડીલાલ હોરિપટલમાં

વિદાય લેતાં પહેલાં એમના નિવાસસ્થાને માડું નામ કાઢને પડતાં જ 'મેં' તમને 'સારથિ' બોટ આપ્યું છે ને? એ કાલે લઈ આવજો. એની પ્રસ્તાવનામાં મારે બે અંકર સુધારવાના છે. છેલ્લી ઘડી સુધી સાહિત્યોપાસનાની શુંદિ માટે ઠેરફી કાળજી?

—રમણિકલાલ જે. દલાલ

[૫]

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ સંપ્રદાને માટે પોતાનાં કાવ્યો કોષ્ટને આપતા નહિ. 'સાહિત્યદર્શન' માટે મેં એમની રજા માગી. ત્યારે તેમણે જણાવ્યું હતું: "હું તેવી પરવાનગી કોષ્ટને ય ક્યાં આપું છું?"

"હું તે જાણું છું અને છતાં મારા સંપ્રદ માટે આ માગણી મૂકું છું."

"તેના કરતાં મારાં પુસ્તકોમાંથી ગમે તેને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે શાળા ચલાવે તો તેમાં શી હરકત છે?"

"માધ્યમિક ધોરણ માટે આ પ્રથા જરા-જરા એટલા માટે છે કે, વિદ્યાર્થીઓને તમામ કવિઓનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે. એ દષ્ટિ-એ જ મેં આ માગણી મંજૂરી માટે મૂકેલી છે. સ્વીકારશે તો સાડું!"

"તમને હું પરવાનગી આપું એથી જેમને મેં ઇન્દાર ક્યો છે તેમને અન્યાય ન થાય કે?"

"તમે આવી રજા એક સંપ્રદાને માટે આપેલી છે; જે કે હું પોતે તો સ્વતંત્રપણે આ માગણી મૂકું છું."

"તે હું સમજી શકું છું. જે દિવસે હું આવા કોષ્ટ નિશ્ચય ઉપર નહિ આવેશો, ત્યારે એ રજા અપાઈ ગયેલી છે. હવે હું એમને ના કહી શકું નહિ."

"તો હું તમારી રજા મળી ગઈ છે, એમ માનીને અમુક કાવ્યો મારા સંપ્રદમાં લઉં તો તમે..."

વચમાં જ મને કહ્યું: "હું તમને નોટિસ નહિ આપું. તેને માટે હું તમને ઠાટમાં પણ

નહિ ધસકું. તમે એ રીતે લઈ શકો છો."

હું ખડખડાટ હસી પડ્યો!

—અ. બાલાસ ન. શાહ

[૬]

સને ૧૯૩૩નાં શુભરાત કોલેજના ઇન્ડર આર્ટસના વિદ્યાર્થી તરીકે પૂ. ન્હાનાભાઈને મળવાનો પ્રથમ યોગ મળેલો. તે જ વખતે તેમના નિર્દેશ સૌજન્યની છાંપ પડી હતી. પછી, એમના તખલ્લુસ—પ્રેમભક્તિ—ઉપરથી શુભરાત કોલેજમાં 'પ્રેમભક્તિ મંડળ' સ્થાપવામાં આવ્યું, તેનું સુકાન મારા હાથમાં આવ્યું, અને એ અંગે પૂ. ન્હાનાભાઈના વિશેષ પરિચયમાં આવવાના પ્રસંગો મળ્યા. 'કવિશ્રી નાનકડી સભાઓમાં તેમજ જ્યાં પોતે પ્રમુખ ન હોય ત્યાં જતા નહોતા, એવા અભિમાની હતા—' એવો બ્રામ્હ બ્લાઝ બણાઓને રહ્યો હતો. પણ અમારા મંડળની એક સભામાં માત્ર દસઘાર જ વિદ્યાર્થીઓ હતા, છતાં ન્હાનાભાઈએ દોઢેક કલાક સુધી 'કલાંપીનો વિરહ'નું કાવ્યવાચન કર્યું હતું. બીજી એક સભામાં એમને પ્રમુખસ્થાન લેવાની મેં દરખાસ્ત મૂકી, તો એમણે વિરોધ ક્યો અને કહ્યું: 'આખા વર્ષ દરમિયાન મંડળના જે પ્રમુખ હોય, તે વાર્ષિક સભામાં પ્રમુખસ્થાન લે.' અને બી.એ. માં બહુતા મને—વિદ્યાર્થીને પ્રમુખપદે બેસાડી દીધો હતો!

પૂ. ન્હાનાભાઈ અને પૂ. માણેકજીનાં વાતસલ્ય—તેમની છત્રછાયા અવિરમરણીય છે. ખડાલ નામના એક નાનકડા ગમમાં મારા લગ્ન હતાં; તે વખતે ન્હાનાભાઈ પથારીવશ હતા. તેમને ખોરાકની બંધી હતી, કેવળ ફળો ઉપર હતા. ઘરનો એટલોય ઊતરવાની દાકતરી મનાઈ હતી, છતાં ન્હાનાભાઈ અમારે ગામ આવ્યા અને ગામલોકોને દાઢોરના બંધથી મુક્ત કર્યો.

—ધીરજલાલ પરીખ

[૭]

કવિશ્રી જ્યારે આંધ્રીવિચારણાનો જ નહિ, પણ ખુદ આંધ્રીજના બ્યક્તિગત જીવનનો પણ

ખુલ્લેખુલ્લો વિરોધ કરવા માંડ્યા, ત્યારે મેં તેમનો એ બાપતમાં ખુલ્લો માગ્યો હતો. ત્યારે તેમણે મને ખુલ્લો દિને કહ્યું હતું: 'રાજદારજીમાં પહેલા ગાંધી અને દિન્દેને સંત તરોડે દોરનાર રાષ્ટ્રવિદ્યાતા એવા ગાંધીજીનાં બે સ્વરૂપ છે: સાદાઈ, સત્યપ્રિયતા, નિખાલસતા. બીજાના કુખે કુખી થવાની તમન્ના. અને બીજાની સેવા કરવાની તત્પરતા જોતાં ખરેખર ગાંધીજી એક સંત પુરુષ તરીકે માનને યોગ્ય છે. પણ રાજદારજીની ખટપટમાં બિચારી જ્યારે તે દેશ, દેશ કે પશુને-પક્ષનાં મંતવ્યને સત્ય કરતાં પ્રધાનપદ આપે છે, ત્યારે મારો સત્યનિષ્ઠ આત્મા કંઈકે-કંઈકે છે અને મારી ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ મારે કડવાં કથન ઉચ્ચારવાં પડ્યાં છે અને પડે છે.'

'દારદા જઈ 'હરિદર્શન' લાવી, શ્રીપ્રભુને બેઠ ધરી આવ્યા પછી કવિશ્રીને હું મળ્યો હતો. ત્યારે તેમણે 'ડેરા દૂટચો'નો પ્રસંગ કહી જણાવી કહ્યું: 'આપણે ભક્તો પ્રભુનાં દર્શન કરવાને જોટલી આદાંક્ષા રાખીએ છીએ તેટલી બલકે તેથી પણ વધારે આતુરતા પ્રભુ આપણને તેમનાં દર્શન આપવા માટે ધરાવે છે. આપણે લખવા કે રચવા માગીએ છીએ, તે કરતાં પણ પ્રભુ આપણી દ્વારા વિશેષ લખાવવા-રચાવવા માગે છે. અને છપાવવા માગે છે.'

કવિશ્રીએ તેમનું બહાવચર્ય અને દ્વારવેગ મરણ પર્વન દર્શાવી રાખ્યાં છે. તેનું કારણ તેમની પ્રેમભક્તિ-માનવઆતિથ્ય અને પ્રભુ-પૂજન છે. અંતર્દામીનું દર્શન તેમને તેમના પિતાશ્રીની માફક સ્પષ્ટ હતું. તેથી જ તેઓ 'વિશ્વામીના' અને નવાં ઉપનિષદો. લખી રાખ્યા હતા. મિસ બિલિયન એડગર અને ડૉ. એની બેસન્ટ જેવા આંગ્રેજ બહાદુરીઓને તેમણે પોતાને આંગણે સ્તંભીયાં હતાં. સન ૧૯૩૧માં સર્વમન. સંપ્રદાય મંડળ રચાવવામાં તેમની જ દોરવણી હતી. ૧૯૨૩ માં આપરિય કવિ જેઠસ

કઝીન્સને પોતાને ત્યાં નોતરી 'સ્નેહસમિલન' તથા દ્વાપ્રદર્શન ગોઠવ્યાં હતાં. રાજકોટમાં આજે રામમુખ્ય મિશન છે, તેનું સ્થાપના વર્ષ ૧૯૦૮ માં મિસ બિલિયન એડગરને જમણ આપ્યું હતું, તે આંતરરાષ્ટ્રીય હતું. અને સુધારકોના 'આર્પન ડીનર' પહેલાંનું હતું. રાજકોટમાં અંત્યજ શાળા, સ્ત્રીવર્ગી અને હેરટે વનિતાવિશ્રામ એ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં કવિશ્રીનો ફાળો ખાસ નોંધપાત્ર છે.

—મૂળચંદ યુનીલાલ લગત

[૮]

કવિરાજના મુવજી મહોત્સવ પ્રસંગે વડોદરાના દાઇભાઈ ડાંગરાણે એમને સંમાન આપ્યું હતું. સ્વ. મહુભાઈ કાંઠાવાળાએ તે વખતે કહ્યું હતું: 'કવિસાહેબ!' આ દેવીપુત્રાનો કુલહાર છે. એ સૂચવે છે કે આપની દાર છે. 'તરેત જ કવિશ્રીએ કહ્યું: 'ત્યાં સુધી 'પૃથ્વીરાજ' રાસા' પછી કોઈ વીરસત્તું કાવ્ય યુગરાતને સાંપડ્યું નથી, ત્યાં સુધી એકનદિ પેણ સાત વાર હાર છે.'

ઉપર મુવજી મહોત્સવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે પ્રસંગે બહાદુરે કવિશ્રીને ઢાલ અને કટાર બેટ આપ્યાં હતાં. કવિશ્રીએ ત્યારે કહ્યું: 'તમારી કટાર મને ન ખપે; ખપતી તમારી ઢાલ છે.' કવિશ્રીએ કોઈકી 'પગાર કે મનીઓડર' હાથમાં લઈ ગણે નહોતો. એમના વડીલ પુત્રના લમનો સમારંભ પૂરો થયો, અને કવિશ્રીએ મને પૂછ્યું: 'કેમ કાંઈ ખૂટે છે કે?' મેં કહ્યું: 'ના, બિલકું ખસો શિયા વધે છે.' એટલે પોતે કહે: 'તો બાકીને કહો કે એ શિયા વાપરી નાંખે!'

સંસારશૈતરંજ કે રાજરમતોના જ નહિ, પણ મરદાનગી રમતોના પણ કવિશ્રી ઉમદા બેલાડી હતા. કોઈકે પૂછ્યું: 'કવિસાહેબ! આ રમત તમે જાણો છો?' એટલે તેમણે કહ્યું: 'બહા! આમ શું પૂછો છો? મને કઈ રમત નથી આવડતી એ જ પૂછો.'

—જેઠાલાલ મા. બારીદ

મહિનાથ ક્યાં છે?

શ્રી. રણછોડસાલ વાપરા

રડિયોએ ઉકળ પરવશ બુનાવી દીધી હતી તે વખતે પણ સામાન્ય ગુજરાતી વ્યક્તિઓએ એમનાં આદર અને સન્માન ક્યે રાખ્યાં હતાં? એક જ અકસીસ એમના પોતા મારે કરવાનો હોય તો તે ગુજરાતમાં મસ્તીનાથની અજીત અંગેનો છે.

એમને ત્યાં આપવામાં એમણે પોતે જે શરતો પોતા મારે જિંમી કરી છે તે જ મુખ્ય રૂબે કરીને લક્ષમાં લેવાવી જોઈએ. કવિતા એમનો જીવનપ્રદેશ હતો, અને એ કવિતા-જિમી કવિતા એમણે મનેબર ગાંધી છે. કદાચ સાચાં કાળે શીખવા મારે આપણે ન્હાનાલાલ પાસે જ જવું જોઈએ. એમની કવિતામાં પ્રેરણાના અદળક બંડારો બધાં પડ્યા છે. એ વાત હવે લગભગ સર્વ સ્વીકૃત બને છે.

કવિતાની આત્મિક અસર આધ્યાત્મિક છે. કવિતાનું સંજ્ઞન અને એનું પરિશીલન આપણામાં મધ્યરમકિત પ્રેરે છે. આ કમ એમના જીવન અને કવનમાં ફટલી બધી યથાર્થતાથી પ્રતિબિંબિત થએલો જોવા મળે છે. છેવટનાં વર્ષોમાં 'હરિસંહિતા'નું સંજ્ઞન આ ઉત્કટ આધ્યાત્મિક મનોદર્શનનું નિદર્શક છે.

જિમી કવિતા અને જીવનનાં પ્રકુલ દર્શનની આખતમાં એમણે યુગાવતારી કવિસંપ્રદાની ગરજ સારી છે. પ્રેરણાનો આવડો પ્રયત્ન પ્રવાહ, જિમીનો આટલો આખડ જીમશે અને કવનનાની આવડી વિરાટ પદ્ય એમને વિશ્વકવિ બનાવવા મારે પૂરતા છે.

આમ છતાંય ગુજરાતી મહિનાથોના કુકાળની વચ્ચે એમણે બવભૂતીય શ્રદ્ધાથી બાંધ્યું છે કે "દિમાલયને શિખરે પહોંચાય તે પહોંચશે, ને નહીં પહોંચાય તે નહિ પહોંચે. 'ખેડુત મંડળ દિમાલય શિખરે નહીં ખેતી કરશે કે નહિ કરે' પણ તેથી... ગંભીર ચૂંચતી શિખરવલિવન્ટો દિમાદિ ખોટાં ચે નહિ કરે કે પૃથ્વીને પાણી પાતો ચે નહિ વિરમે."

“વિરાટને વધાવીને વિરાટ પૂજન કીધા”

નો સાચો આનંદ ગુજરાતમાં કોઈએ અનુભવ્યો હોય તો તે કદાચ કવિવર ન્હાનાલાલે જ છે. એમની અધશતાબ્દીથીયે વધુ શરદા પાસાનાનાં મુખ્ય લક્ષણો કવિવર પોતે જ ગણાવ્યાં છે તેમ જ છે: “નવવસંતની ટહેલ” અને “જગત્પ્રેક્ષ”.

પ્રથમ, વિરાટ અને રસ એમની કવિતાના દેશો છે અને એમાં ‘સુષિ’ માત્રનો સમાવેશ થઈ જતો એમણે અનુભવ્યો છે. કેવળ કાળો પછવી રહીને કવિતા લેખના આવા મનંવર અને બંધ્ય દેશો ખેડનાર તરીકે કવિવર ન્હાનાલાલ આપણા યુગનો કદાચ મોટો ચમત્કાર બની રહે છે. આજનો આપણો લેખક વર્ગ આર્થિક વિમાસણની બીંસ અનુભવી રહ્યો છે. કવિવર ન્હાનાલાલે પણ એ બીંસ એના તમામ રૂદ્ર સ્વરૂપમાં દોડી અને અનુભવી છે. પણ એમની કવિતામાં કે એમના સંજ્ઞનના કોષ્ઠપણ પ્રકારમાં એવી આર્થિક હરિદ્રતાનો એક હરદ મુદ્દા ઉચ્ચારાયેલો જોવા મળતો નથી. એટલું જ નહીં, પણ મનેબર ઉલ્લાસમાં તેઓ હમેશ રહ્યા છે. વિરાટની પદ્ય કદાચ એમને જેટલી હતી તેટલી વર્તમાન યુગીય સાહિત્યકારોમાં તેમની પણ જન્મતના એક સાહિત્યસ્વામીઓમાં પણ અમુક ગંભીર રચનામાં નજરે પડે છે.

આપણા યાંત્રિક યુગમાં આવે આત્મસંતોષ, આવા પૌરુષસભર આત્મત્યાગ, અને આવી પ્રકુલ ઉલ્લાસપ્રિયતાનો જોટો દરિનાસાહિત્યમાં મળવો મુશ્કેલ છે.

કવિતા જે જમાનામાં ઓસરતી જતી હતી, જે વખતે પ્રજાના દિલને સિનેમા અને

દાનાલાલ દવિની અપભ્રાંશ કૃતિઓ
 રાજનશેલી, ભાષાંતરોની સરળતા, રાસસંગ્રહોનું
 શુદ્ધ લાક્ષિત્ય, નાટકોનું સચ્ચું પાત્રોલેખન,
 વિશ્વગીતા જેવાં કાવ્યોમાં ગાયેલી દ્વિસૂરી,
 એ સર્વેનું વિવેચન સાક્ષરો અને વિદ્વાનોએ
 કરેલું છે અને દરશે. મારો એવો જોડો અંખ્યાસ
 પણ નથી અને લાપકાનું પણ નથી. પરંતુ,
 કવિનો પરિચય મને છેક બાલપણથી હતો
 તેથી તેમનાં થોડાં સંસ્મરણો લખું તો વાંચનાર
 વર્ગને વધારે રસપ્રદ થઈ પડશે એમ ધારું છું.
 તેમની વત્સલતા અને આનંદી સ્વભાવ,
 અને તેમનું બાળક જેવું મુક્ત હાસ્ય યાદ આવે
 છે, ત્યારે મનમાં ગાંઠાં છવાઈ જાય છે કે, એ
 એકાંત વિગૃહિતનું હવે નામ માત્ર રહ્યું !

હું છેકે નાની આદત વર્ષની હતી ત્યારે
 કવિનું નામ મેં પહેલવહેલું સાંભળેલું. મારાં
 માતાં માઈ જાની) શ્રી. બાળામહેતે એક દિવસ
 કવિનું 'અમૃત' અંગ્લિકામાં નહિ. ગ્રીકું રે
 બહેન, ગણગણનાં દર્તાં. મેં થોડા શબ્દો
 સાંભળ્યા ને મને ખૂબ ગંભી ગયા એટલે મેં
 એ આખું ગીત સંભળાવવાનું એમને કહ્યું.
 એમને માત્ર એ જ લીટી મોટે આવડતી
 હતી. તેથી તેમણે મારી પાસે 'નાનમુખા'
 નામના એક મસિકંટની જૂની શ્રાપ્તશોભાવી,
 અને કોના એક અંગ્રાંથી આખું ગીત લખાવ્યું.

મને યાદ છે કે તે વખતે હું અંગ્રેજ
 પ્રાઈમર ભણતી હતી, અને તે પછીનાં બે
 ત્રણ વર્સ દરમ્યાન મને એકલો એ જ રાસ
 આવડતો હતો. અને બ્યારે પણ કોઈ મને
 ગરબો ગાવાનું કહેતું ત્યારે હું એ જ ગાતી.
 એ રાસના લેખક તો મારે મનથી જગતમાં
 એકના એક કવિ હતા. આજે આટલી વરસે
 પણ એકના એક તો નહિ, પણ સુવરાટી
 બોધાના એક કવિ તો આરા મનથી છે જ.
 પણ ત્યારે એ કવિને જોયેલા નહિ.
 ૧૯૧૮ ની સાલમાં મારા પિતાજી સાથે એને

કવિનાં સંસ્મરણો

શ્રી. પ્રેમલાલા મહેતા બી. એમ્. સી.

પણ બાંકુ કાકિયાવાડને પ્રયારો બધેલાં ત્યારે
 રાજકોટમાં કવિને ઘેર જીતરેલાં. તે મારો પહેલો
 પરિચય હતો. રાજકોટમાં કવિને ત્યાં જીતરવાનું
 હતું તેથી જાણે જિજ્ઞાસા સાર્થક થઈ જવાની
 હોય એટલી બધી ખુશાલી મારા બાળક મનમાં
 થતી હતી. અને રોજન ઉપર એમની પ્રયત્ન
 કાયા પહેલવહેલી નજરે પડી અને મુક્ત હાસ્ય
 કાને પડ્યું ત્યારે જાણે હવેનું કવ્ય બન્યું !

કવિને ઘેર પડોંચ્યાં ત્યારે આંગણમાંથી
 જ એમણે 'બાઈ' કરીને કોળને ખૂસ પાડી.
 વડોદરામાં અમે રહેતાં એટલે અમારા મનમાં
 કે બાઈ એટલે કાઈ દશણી બાઈ હતી; તેને
 બદલે તો કવિપત્ની શ્રી. માર્જીકાયા આવી
 પડોંચ્યાં અને પછી તો કવિએ અને કવિપત્નીએ
 અમારું જે વડાલભયું સ્વાગત કયું હતું તે
 લખતાં પાર આવે એમ નથી.

રાજકોટથી અમે અમરેલી, મારી વગેરે
 સ્થળે થમને દરબાર ગોપાળદાસના તાલુકદારી
 મામ હસાં ગયાં દર્તાં. કવિ ત્યાં અગાઉથી
 જઈ પડોંચેલા. અને અહીં મગ્ગકમાં હોય કે
 પછી કાકિયાવાડનાં ગરાસી ગામડાંના રિવાજ
 અમને બનાવવા ખાતર હોય; પણ મામને
 પાદરે અમે પડોંચ્યાં ત્યાં વાળતું માનતું
 સામૈયું અમને લેવા એમણે મોકલાવેલું, અમને
 તો બહુ જ ગ્રંથપણ થઈ ગઈ, અને દરબારને
 ઘેર અમારું સંસ્કરણ પડોંચ્યું ત્યારે અમારાં
 ગ્રંથચાયેલાં મોં જોઈને કવિ જોરથી હસી
 પડેલા તે દહ અને બેરોબર યાદ છે.

રાત્રે વાણુ ક્યાં પછી ચોગાનમાં મામ-
 મોઝાના રાસડા હતા. પુરૂષોને રાસડા લેતા
 ત્યારે મેં પહેલી જ વાર જોયા. અને એમના
 પદલાલિત્યથી હું ઇક થઈ ગઈ હતી. થોડી વારમાં

તો કવિએ અમને ત્રણે છાંદરને રાસમાં જોડાવાનો આગ્રહ કર્યો. કાઠિયાવાડમાં રાસડામાં પગની જે ઠેસ લે છે તે એ વખતેતો અમારે મન તદ્દન નથી હતી; એટલે અમે ઘણી આના-કાની કરી. પણ કવિ માને જ નહીં. છેવટે દરબારસાહેબ અને શ્રી. ભક્તિયા પણ જોડાયાં ત્યારે અમે પણ જોડાયાં અને બાળક એટલે થોડી જ વારમાં ટેવાઈ ગયાં.

કવિએ ત્યાં હસામાં અમને પોતાનું એક નવું કાવ્ય

‘હિંડ ઓ ભરતગોત્ર ! તુજ વાટ,

જુએ જો જન્મત કાલને વાટ.’

એ વાંચી સંભળાવેલું. ઘણે ભાગે ૧૯૧૯માં દુકાળસંકટ નિવારણ માટે અમે અમદાવાદમાં એક જલસો કરેલો તેમાં એ ગીત અમે ગાયેલું.

૧૯૨૦ની સાલમાં મારે મોસાળ ગરબા રાખ્યા હતા, ત્યાં સ્વ. શ્રી. ઇન્દિરાબહેન રમાકાન્ત ધારેખાને ‘રૂપલા રાતલડીમાં બિયડે ઉરનાં બારણાં’ એ કવિનો રાસ ગાયો હતો. અને મને એ એટલો બધો ખમી ગયો કે મેં બીજે જ દિવસથી દરતે ને કરતે એ ગાવા માંડ્યો. અને પછી ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ની ચોપડી લખને એમાંથી જેટલા રાસના રાગ બેઠા તે રાસ મૂકેડે કરવા માંડ્યા. ત્યારપછીનાં આઠદસ વર્ષ વડોદરા, અમદાવાદ, સુરત, તેમજ રાજકોટમાં ઘરદુત્સવો, વસન્તોત્સવો, જલસા અને ગરબા સમારંભોમાં મુખ્યત્વે કવિ ન્હાનાલાલનાં જ કાવ્યો હું ગાતી.

કાવ્યદેવીની મારી એ આરાધનાની પ્રસાદી મને અણધારી ૧૯૨૫ની સાલમાં મળી. એક દિવસ એકાએક મારા ઉપર પુસ્તકોનું એક પારસલ આવ્યું. અને ઉઘાડીને જોયું તો કવિનાં ત્યાં સુધીમાં પ્રકટ થયેલાં સર્વે પુસ્તકો તેમાં હતાં અને દરેકના આગલા પાના ઉપર કવિએ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લખેલું: ‘ચિ. બહેન લીલાને’ અને નીચે પોતાની સદી.

કવિની આ ઓચિંતી વસત્વતાથી હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ૧૯૧૮ પછી હું એમને ખાસ મળી નહોતી. જાણતી પણ નહોતી કે મારી દિલચાલ પર એમની દૂર દૂરથી નજર છે. કવિ તે વખતે ક્યાં રહેતા તે પણ હું જાણતી નહિ. મને તો તેમનાં કાવ્યો પ્રિય હતાં એટલે મુગ્ધભાવે હું એ ગાથા કરતી હતી, ત્યાં તો આ પ્રસાદી અજાણતાં આવી મળી. વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં અને તે પછી પણ ઇનામ, ભેટ, બક્ષિસ તો બધાં બાળકો અને કિશોરોની માફક મને પણ આજન્મુધી ફેટલાં મેં મળ્યાં હશે, પણ આ ભેટ જેટલી કિંમત મને બીજી એકેની લાગી નથી. કવિના વત્સલ હૃદયની નિશાનીરૂપ એ મદામોઘી ભેટ મેં જીવ પેઠે જળવીને રાખી મૂકી છે.

વચમાં થોડાં વરસ ગુજરાતની બહાર મારે આજવાનાં થયાં; પણ કવિની સુવર્ણ જ્યન્તીની ઉજવણી વખતે હું વડોદરામાં હતી એટલે કવિનું ‘વિરાટનો દિ’ગબો’ એ કાવ્ય મેં સમારંભમાં ગાયું હતું. સમારંભ પૂરો થયા પછી કવિએ મને પાસે બોલાવીને માથે હાથ મૂકીને આશિષ આપી હતી.

૧૯૪૦માં મુંબાઈની ભગિની સમાજતરફથી ‘ન્હાનાલાલ રસદર્શન’ ઉજવવું હતું ત્યારે સમાજની બે બહેનો સાથે હું જુલુમાં કવિને મળવા મંદ્ર હતી. અને છેલ્લાં કવિ દલપતરામ ન્હાનાલાલની ૧૧૧ વર્ષની સરસ્વતીસેવાને સમારંભ અમદાવાદમાં ઉજવાયો ત્યારે માત્ર તેમનાં દર્શનનો તેમજ તેમને વંદન કરવાનો લાભ મળ્યો હતો.

એમના જેવી મહાન વિભૂતિનું ખ્યાન જીવનમાં એકાદ વાર મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિ તરફ દોરવાયું એટલાથી હું તો મારી જાતને ધન્ય માત્રે છું, અને સંતોષ પામું છું. તેમના પ્રતિભાશાળી પુણ્યાત્માને અંજલિ આપવાની, આ તક લઉં છું.

કવિશ્રી-હાનાલાલની એક વિશિષ્ટતા હતી.

કે.એ. ભાઈ જતા ત્યાં કવિની મંડળી જમતી. એ મંડળીમાં કેટલાંક પાત્રો નોંધવા જેવાં છે. અમૃતલાલ સુંદરજી. પદિયાર એ કવિનું એક પ્રિય પાત્ર હતું. પદિયારની સાધુનાએ કવિ પર ખુબ અસર કરી હતી અને કવિએ એનાં વિશિષ્ટ કાવ્યોથી સાધુચરિત્ર પદિયારજીને પોતાના બનાવ્યા હતા. 'રાજગોટના કવિશ્રીના અખાડામાં પદિયારજી ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે બાવાજી—મોહનદાસ બાવા ચડી આવતા. ત્યારે જનનોની રમજડ જમતી. મોહામાં એક પણ દાંત નહિ એવા એ બાવાજી ત્યારે જીએ સાદે લલકારે:

ગોરલો મૃત્યુલોકમાં આવ્યો,
એવડાં તે રૂપ ક્યાંથી લાવ્યો રે:
ગોરલો મૃત્યુલોકમાં આવ્યો.

એ ભજન જમાવતા ત્યારે કવિ—ગુજરાતનો મહાકવિ—એ ભજનની ધૂને ઘેરો બનતો, અને એ વખતે કવિને સાચે સ્વરૂપે જોવાની મને અનેક તકો મળેલી છે તે આજે પણ ભૂલી શકાતી નથી. કવિ પર કાઠિયાવાડના ભજન-સાહિત્યની ખુબ ખાસ અસર હતી અને એ અસર એમનાં ભજનો પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. દાખલા તરીકે:

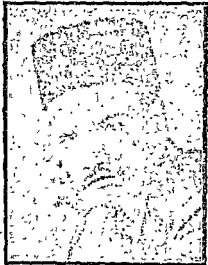
બ્રહ્મ ચરણ' એ મમ પરમ જોમ
હરિ હૃં હરિ હૃં

માથા નવસૂની આવસ રે
ન નિરખ્યા હરિને જો.
વગેરે અનેક કાવ્યો છે જેમાં ભજનના બાવ રેર રેર સ્પષ્ટ દેખાય છે.

(૨)

મિત્રો સહિત કવિવર પારનેરાનો કુંગર જોવા ગયા. હું પણ એ વખતે એ મિત્રમંડળીમાં સાથે હતો. અમે સહુ ઘોલવડથી નીકળી વધ-સાડ આવ્યા, અને વધસાડથી તિથલ ગયા.

કવિશ્રી-હાનાલાલનાં

જીવન-પ્રસંગો

શ્રી. ગોકુળદાસ દારકાદાસ રાયચુરા

સાગરકાંઠાની એ રાતો અને એ રાતોમાં જામેલી કાવ્યોની રમજડ આજે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષે પણ હજી કાનમાં ગાળે છે. આ પ્રવાસમાં ઘણી વખત મુંબાઈ જતાં ટ્રેનમાંથી જોયેલો પારનેરાનો કુંગર જોવાનું નહીં થયું. ડમણિયા જૂલ્યાં, ધુધરમાળ ધમકી, રમણીય વન, લિપવનોના પવન જેવો ગીડો પવન વાયો અને અમે પારડીના પાદરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક રાત રોકાઈ પારનેરાને પંથે ચડ્યા. પારનેરાની તળેટી સુધી વાહનો સાથે હતાં. અને પછી પગપાળા ચડ્યા. કવિવરનું શરીર કસેલું અને મજબુત હોવાથી લેશ પણ હાંફ વિના એ કુંગર ચડતા હતા. ચડતા ચડતા પણ પારનેરા અને એની આસપાસના પ્રદેશનો ઇતિહાસ અમને સહુને કહે જતા હતા. અમારામાંના કેટલાક હાંફે જતા હતા અને કવિ કહેતા એમાં હાંફતા હાંફતાં હોંકારો આપે જતા હતા. ઇતિહાસ અને ભૂગોળનાં દર્શન કવિએ જેની રીતે કર્યો છે તેવા સુવરતના કાલ પણ વિદાનેન્દ્રકોહરે

શ્યાં નથી એમ કહું તો એમાં કેશ પણ અતિ-
શયોક્તિ નથી. દેશની ઐતિહાસિક અને
બૌદ્ધિક રચિતિનાં રસભર્યાં વર્ણન કરવામાં
કવિ એક અને અન્યેક હતા. પારનેરાને પથ્થરે
પથ્થરે ક્ષતિદાસ બોલ સંભળાવતા, ગુન્નરાતના
એ મહાન કવિવરે મરાઠાઓનો યશસ્વી ક્ષતિદાસ
આખે રસ્તે સંભળાવ્યો. ઉપર પદોંચ્યા—સહુ
હાંશિતા હતા. એવે વખતે કવિએ મારા વાંસામાં
પ્રેમથી 'દેસો માયો: ' રાયચુરા! તમે કીકેટર
લાગો છો?'

મેં કહ્યું: 'શાથી જાણ્યું?'

એમણે તુરત જવાબ આપ્યો: 'આ બધા
હાંદે છે; એક તમે અને હું હાંશિતા નથી. હું
તો કીકેટર છું અને તમે જરૂર હોવા જોઈએ!'

(૩)

કવિવરે રાજકોટના એજન્સી ઓફીસર
તરીકે રાજનામુ આપ્યું એ વખતે રાજકોટના
મોટાસાહેબ—હું બૂલતો ન હોઉં તે એ વખતે
મોકોનોડી સાહેબ હતા—તરફથી કવિને સમજાવ્યો
પત્ર આપ્યો હતો. એ ખાનગી પત્ર કવિએ
મને વંચાવ્યો. પત્ર ખરેખર છાપવા જેવો છે.
કવિવર જેવા પુરુષને બોલા એ અંગ્રેજ અમ-
લદાર તૈયાર નહોતો. કવિને દરેક નીને સમગ્ર
આપવાની વાત એ પત્રમાં તરી આવતી હતી.
એજન્સીના મોટામાં મોટી અમલદાર હોવા
છતાં એ પત્રમાં કવિ તરફનાં પ્રેમભાવ, મમતા
અને સમભાવ શબ્દે શબ્દે પ્રેમમાં કરતો હતો.
એ પત્ર વાંચી મને લાજુબર ધમેલું કે, કવિ
એજન્સીના કેળવણી અમલદાર તરીકે કાયમ
રહે તો સારું. પત્ર વાંચી મેં 'કવિ સામે જાણુ
પણુ એમની આંખમાં ચમક હતી. દેશમેવાના
ભગતા મુગે કવિવર પર અજ્ઞાન અસર કરી હતી
અને કવિએ જ પ્રમાતિયું લખતાં ગાયું હતું કે:

'સુખદના સકુનની વાતી પડ્યો.'

એ સુખદ પરદેશીની કડીઓની કડી વધુ વખત
ખતી શકે નહિ એવું તેજ કવિની આંખમાં

જોઈ મેં પણ કવિની 'હા'માં 'હા' બાણી. અને
કામળ સારો છે. પણ હવે તો એક જ નિશ્ચય
છે કે એ નોકરી-ઝોડી દેતી. કવિજીવનનો
આ ખાનગી પ્રસંગ બહુ જ ઓછા મિત્રો
જાણે છે.

(૪)

શ્રી. મંદુલાલ દવે અને સૌ. કનુબહેન દવે
સાહિત્યમાં રસ લેના દંપતી કવિવરનાં બન્ન
હતાં. કવિ એ કાવ્યનક્ત દંપતીને ઘેર ગોઠુળ
ગલીમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવતા અને એ વખતે
કવિ પોતાનાં નાટકો એ દંપતી સમક્ષ વાંચતા
ત્યારે અજ્ઞાન રસ જામતો. કવિનાં નાટકો કવિને
મુખે સાંભળવાં એ જીવનનો એક પરમમાં પરમ
લડાવો હતો. અપદ્યાગણની ખરી સિત્તવંત કવિ
વાંચતા ત્યારે અજ્ઞાન આવતી. એ સાહિત્યપ્રિય
દંપતી સાથે કવિનો એક અતિ ખાનગીમાં
ખાનગી સામાજિક પ્રશ્ન મને સોંપવામાં આવ્યો
હતો. શ્રી. મંદુલાલ દવે અને સૌ. કનુબહેન
દવે મૂરત રહેતાં, કવિએ મને એમની પાસે
મોકલ્યો હતો. અને એ પ્રસંગ જે રીતે બન્યો
એમાં કવિ એક વ્યવહારુ પુરુષ હતા એવું એ
પ્રસંગના પરીણામે સિદ્ધ થયું હતું. પ્રસંગમાં
કવિનક્તદંપતી અને શુરુ સરીખા કવિ વચ્ચે
મતભેદ હતો, છતાં કવિએ એ દંપતી સાથે એ
પંક્તિ જેવો હતો તેવો જે વર્તોવ ચાલુ રાખ્યો, તે
જોઈ કવિ માટે મને અત્યંત માન ઉત્પન્ન થયું
હતું. કવિવર કવિ હતા સાથે ગુન્નરાત અને
ગુન્નરાતીઓના સમાજશાસ્ત્રી પણ હતા. અનેક
ગુન્નરાતીઓ અને ગુન્નરાતીઓને એમણે 'ત્યા
સંસાર'ની દીક્ષા આપી હતી.

(૫)

વીસમી સદી અંધ પડ્યું. એ વખતે હું
ગુજરાતમાં દલાલ હતો. કવિ શેરઅમર
આજીબની મરીન રટીદેતી મારી ઓફિસમાં એક
દિવસ જોઈના આવ્યા અને મારા 'દાયમાં
પોતે તૈયાર કરેલી એક યોગના મૂકી. 'રાયચુરા!
તમારે લઈ લેવાનું છે. એના

સ્મરણ-સંભાર

શ્રી.. 'અનામી'

*

પ્રથમ કોઈક વસ્તુ સમજાવતે પછી તેનાં
દર્શન થાય. મુર્તિર સાદિત્યકરે બરી બરી
કમળીય કંઈક કુચ્છતા કવિશોકિત સ્વ. મેઘાકવિ
ન્દનાનાં પ્રાકરણે તેમની સાદિત્યકરિણી કારા-
પરેશ રીતે તો હું ઓળખતો ચલેલો. અંગ્રેજ
ધારણું શરૂ થયામાં દત્તો ત્યારથી. 'અચા વંજિ
અર્થ વંજિણા' રે વાત, 'પરમ પ્રેમ પરચલ',
'વનનાં આમંત્રણ આપ્યાં સાદિત્યકરી', 'મનવેલી
જગતી' મુઠે રે, 'માગસ સરોવરે આવે હો
રાગરસ...', વગેરે કાવ્યોનું ત્યારે આકર્ષક પાન
કરેલું. વયમયોદ્ધા—સમન્તમયોદ્ધાને કારણે પ્રાચીન
અર્થવૃત્તિ ન થાય તો ય. લક્ષ્યકરવામાં ગમે
એવાં એ 'ગીતા' મેં ઘડીએ બેઘડીએ કે
ગોપાલિયે સુકાકરે તે મોક્ષે મને લલકાર્યાં છે.
અંગ્રેજ ધારણુ બીજામાં આવ્યો ત્યારે 'જ્યા-
જ્યંત', વાંચતો મળ્યું. કાર્યસ સમાના મંત્રી
શ્રી. 'સંકરપ્રસાદ રાયજે અંગ્રેજ બીજા ધારણુમાં
'જ્યા જ્યંત' ને 'રામનો પરંત' નો પરિચય
કરાવેલો. શારણી તો કવિના સાદિત્યનો મને
હંદ લાગેલો. 'જ્યા જ્યંત' એકવાર તરી,
બે વાર નરી, પણ બાવીસવાર વાંચ્યું—મંદ્રીક
સ્તાં સ્ત્રીમાં તો અજ્ઞાત રીતે તેની અસર
હોતી, અર્જુનનાં સાંડીવંધવા જેવી કવિની
કાલનકેલીમાં ત્યાર પછી તો "અનિત" નામે
મેં પછું. એક નાટક લખ્યું. શ્રોવિષયમાં
પ્રે. રાવજને એ બતાવ્યું, કવિની યજ્ઞીબરી

અસર એમાં વરતાઈ આવે છે. આમ કવિની
કવિતાનાં ધારણુ ધારી ધારી મેં પોપણુ મેળ-
વ્યું છે. એ પછી તો કવિનું અગમગ અર્થુ જ
સાદિત્ય વાંચી નાખ્યું. માત્ર કુચ્છનથચ્છુથી
સંતોષ નહોતો. એ કવિશોકિતને પ્રત્યક્ષ જોવાની
તીવ્ર ઉત્કંઠા રહ્ય, પણ અધિકાર વિના મહાકવિ
સમક્ષ શી રીતે જવાય ? પાંચેક વર્ષ પંહેલાં
પ્રે. રાવજે મને કવિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાડ્યો.
ત્યાર પછી તો હું દિનપ્રતિદિન કવિની વધુ
નજીક આવી ગયો—એટલા બધા કે બી. એ. થી

સાદિત્ય વિભાગના તંત્રી તરીકે તમે, અને
કલાવિભાગના તંત્રી તરીકે રવિશંકર રાયજે
એ માસિક ચર્ચાવાળું છે. કવિવરની આખી
યોગ્યતા હું યોગી ગણેલો. યોગ્યતાં સરસ હતી—
પણ એ વખતે મારાથી એ યોગ્યતા અમલમાં
મેલી સરખાં તેમ નહોતું. મેં કવિવરને કહ્યું:
'જનોસ વરેલી હંમર સ્ત્રી મારે પ્રધા કર-
વાનો છે અને એ પછી પધોં છોડી બધો સમય
સાદિત્યની જ સેવા કરવાની છે. એટલે હાથ

મારાથી 'વીસમી સડી' નહિ કાઢી શકાય.
કવિ મારા સંકલ્પને સમજતા હતા એટલે
એમણે મને વધુ આગ્રહ ન કર્યો, અને ૧૯૨૪માં
ત્યારે મેં 'સારદા' શરૂ કર્યું. ત્યારે એમણે
'વીસમી સડી' ની એ યોગ્યતા ફરીવાર મને
સમજાવી અને મેં એ મુજબ 'સારદા' ને
ખીજવવાના પ્રયત્ન કર્યો. 'સારદા'ની સરજામાં
મિત્રભાવે કવિવરે જે સાધ આપ્યો હતો એમાં
સાચા મિત્રની જેવી ભાવના તરી આવતી હતી.

એમ. એ. નાં બે વર્ષ દરમ્યાન અમદાવાદમાં રહેવાનું થયું તે અરસામાં, જે અઠવાડિયે બે ત્રણ કલાક કવિ પાસે ન ગાળું તો મને જરા પણ એન પડે નહીં; અને કવિ પણ બોલાવવા માણસ મોકલે.

કવિના સાહિત્ય દ્વારા, મળ્યો નહોતો ત્યારે કવિની જે અંતઃછાત્રી માનસશક્તિ ઉપર ચીતરાઈ હતી, તેમાં મળ્યા પછીનાં પાંચ વર્ષ બાદ રજમાન ઘટાડો થયો નથી—બટકે એ અનુરામમાં પ્રતિવર્ષે વધારો જ થતો રહ્યો છે, શિષ્યભાવે ગમે ત્યારે મળવા જઈ-સવારે-બપોરે : સંજે-એ તો એક જ અદાથી આવકારે. સવારે-સંજે બંગલાના કંપાઈડમાં ટહેલતા હોય તો મને પણ સાથમાં લે ને અલકમલકની વાતો કરે. બપોરે કાં તો લખતા હોય-વાંચતા હોય-વા પલંગ પર પડી શરીરને આરામ આપતા હોય પણ મનના સંચા તો સદાજ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ કરતા જ હોય. જતાંવેંત, લેખનવાંચનની પ્રવૃત્તિમાં યુંથાયેલા ન હોય તો 'આવો પટેલ' કહી આવકારે ને કંઈ કામ ન હોય તો પણ 'બાઈ...' કહી માણેકબાને સાદ દે ને એમપૂર્વક વધામણી આપે: 'અનામી આવ્યા છે.' આપણે પરાયા છીએ એવો ખ્યાલ જ આવવા પડે નહીં. જાણે ખૂબ જૂની ઓળખાણ હોય એમ જ વર્તે. કવિલેખન પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ હોય તો તેમને ડખલ કરવાનું સાદસ હું કરતો નહોં. ચોર-પગલે પલંગ પર સામે-પાસે બેસી જઈ કોઈ કોઈવાર તો પાકલાક સુધી આમ ચાંચો કરે ને જુએ એટલે કપકો આપે: 'ક્યારના આવ્યા? ભત્રા માણસ! બોલતા પણ નથી?' કહી ટોફારે-ટોફે. પછી તો આરોગ્યની વાતો કરે, ધરના સમાચાર પૂછે, કેક પ્રગતિ વર્તમાન જાણે ને બાલસદન ભાવે પોતાની વાતો કહી દલાકોના દલાકો સુધી, એમપૂર્વક તેઓ વાતો કર્યે જ જાય. ને મને પણ કવિની સાથે વાતો

વાતો કરવામાં ચોર મઝા આવતી. કવિ સંજનસમયનું હું ખૂબ કરી રહ્યો છું એ ઘણીવાર લાગે ને લાગે ત્યારે કહે: 'પણ ખો-ત્યારે કહે: 'પુસ્તકો વાંચવા લખવા કરતાં જીવતાં જગતાં માનવીઓને વાંચવાનો રસ—આનંદ શું કમ છે? આ લખવા વાંચવાનું તો છે જ—ને એ તો ચાહે છે એમ ને એમ' અને પછી તો આખી દુનિયાની વાતો મોં એમાં સાહિત્યની ને સંસારની; ધર્મની ને રાજકારણની, શિક્ષણશાસ્ત્રની ને રસસાહિત્યની વાતો હોય. જમતસાહિત્યની ચર્ચા કરતાં કવિને સાંભળવાનું સદાય મન થયા કરતું. પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓ સંબંધે પણ ખૂબ ખૂબ વાતો કરે-તેમાં નરસિંહ, મીરાં ને દયારામ માટેનો તેમનો ખાસ ભાવ જણાઈ આવે. એમાં પણ દયારામ માટે તો કવિને ખાસ પક્ષપાત. વાત દરમ્યાન ઘણી બે વાર દયારામને કવિ ટાંકે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉપરિચિત થતાં કવિ લલકારે:

ચિત્ત! હું શીદને ચિંતા કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.

'ગુજરાતભોલી શરીર સંપતિ' હું લખતો હતો ત્યારે એક બે વાર કવિ જોડે ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ પાડેલો. જે એમના 'પ્રજાજીવનનો ધસારો ને નવપદ્ધતિ' લેખથી ચર્ચા ઉપાડી. કવિ કહે: 'પ્રજા વિલાસને છંદે ચડી છે. વૈરાગ્ય વળ જોવો લાગે છે પણ વિલાસની વાંટ એટલે ચિંતાશયી વાટ એ જગત ક્યારે જાણશે? ઉલાસને નામે વિલાસના રાસ રચાય છે ને રમાય છે. આજે તો વૈરાગ્ય એટલે ચિંતાપૂર્ણ, વિલાસ એટલે વામનપૂર્ણ. પ્રજા આ મત નહીં સ્વીકારે ત્યાં સુધી જયવારો જ નથી—પૂરી પાયમાલી જ છે.'

કવિના એ પુણ્યપ્રકાશમાં (Moral indignation) 'રસ ને રૂપની વચલી સેર'ના સનાતન સંસ્કારની અસર જણાઈ આવતી

હતી. લાંબા ગળ્યાની ખાંચો ચઢાવી કહે: 'જો આ મસલ-દ્યાવ-દ્યાવ-૬૮ વેરે હા! ને ખચીસે તો તમે પળિયાવાળા થયા! નવી પેઢીને મસલ જ ક્યાં છે?'

એકવાર કવિની કૃતિઓ સંખ્યા હું મારો અભિપ્રાય આપતો હતો: સ્વસ્થચિત્તે કવિ સાંભળતા હતા. કોઇ કોઇ વાર બિનપાવાદાર દરેલી દીકાનું કવિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મારો-સમ્યક હોય ત્યાં હું આપું-ન હોય ત્યાં અક્ષર દીકા કરું. પણ કવિ બિનખાત જ નહિ. મેં કારણ પૂછ્યું. કવિએ શુદ્ધ તર્કશાસ્ત્રની અદ્યતી પ્રત્યુત્તર પાઠવ્યો: 'જુઓ પટેલ, ઇતિહાસ-દશકતો ઉચ્ચારવાનો મારો પ્રથમ અધિકાર. ૭૬ કૃતિઓ મેં રચી છે એવું હું નિઃશંક કહી શકું; પણ એ બધી સાંરી જ છે એમ હું શી રીતે કહું? એ પ્રશ્ન-પ્રદેશ વિવેચકોનો. મારે એમાં માથું મારવાનું ન હોય. કોઇ ખરાબ કહે તો માફ પણ લગાડવાનું ન હોય-સમજ્યા? કવિની આ વિચારસરણી મને ખૂબ ગમી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્ર અને આત્મા એને અંગે વાક્યુદ્ધ-એકાંત નથી. ચર્ચાત્મક, વિવાદારપદ મુદ્દા ઉપગમી ચર્ચાને વેગ આપ્યો છે, પણ વ્યર્થ વિતરક-વાદને પોષ્યો નથી, તેમ જ નહીં પણ પણ અખત્યાર-કથું નથી. જીવનમાં આ એક કેળવના યોગ્ય ગુણ છે. આ ગુણને લીધે, કવિએ અનેક વાર સ્વ. નરસિંહરાવ અને ખજારદારની મુજબતાને બકિતને મારી સમક્ષ મુકાકડે વખાણી છે. શ્રી. બ. ક. હાકોરનાં 'આરોહણ' ને 'ખેતી' કાવ્યની ધરાધ ધરાધને પ્રશંસા કરી છે. વ્યક્તિગત રીતે પૂ. ગાંધીજીની સારિવક જીવનવિભૂતિને વખાણી છે ને સ. મુનશીને પણ યોગ્ય અંજલિ આપી છે. મને તો આમાં કવિના મહાનુભાવતાનાં અને ઇતિ-હાસ-વક્તાદારીનાં સંયોગ દર્શન થાય છે. જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં Fidelity to facts એ કવિનો મહાન ગુણ, એથી તો એ દુરમનના

ગુણનાં પણ મુકાકડે વખાણ કરતા યાકે નહીં. એકવાર સ્વેચ્છ પૂછ્યું: 'કવિરાજ! તમેને તમારી કૃતિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ કંઈ લાગે છે? સહસ્રા કહે: હાથની આ ગમે તે આંગળી પર કાપ મૂકું તો કર્મમાંથી થોડી નહીં નીકળે! પિના તરીકે બધાં જ બાળકો પર મને સરખો રનેહ છે. એ જ સત્ય સાહિત્યસૃષ્ટિ મારે ય છે.'

એકવાર મેં કહ્યું: 'આ ધૂમકેતુ અને શ્રી. રમણલાલનાં 'અક્ષણનાં બિંદુ' અને 'રંગકણ'ની માફકે આપની કૃતિઓમાંથી સ્વાત્મક અર્થો-ન્તરન્યાસી ઉક્તિઓના એક એ અર્થ તૈયાર કરી આપું, જે રંગ હોય તો, કવિએ સાવ ધસીને ના પાડી. કેટલાક દિવસે ફરી એકવાર મોકો મળતાં મેં કહ્યું: 'કવિરાજ, તમારું આટલું બધું વિપુલ સાહિત્ય ને તેમાં યે અધિકારી વાચકો વિના તો કોઇનો ગજ ખાય નહીં તેવું સાહિત્ય ને એમાંથી એક એ પુસ્તકો જેટલી ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાહિત્ય પ્રાનગી પ્રગતે પીરસી શકાય તો? પશ્ચિમમાં તો આવું બધું થાય છે, વગેરે.' મેં મોન્યું કે કવિ બિનખાતે. પણ કવિ તો સ્વસ્થ ચિત્તે કહે: 'જે છે તે ખરાબર છે. મારે એમાંનું કંઈ જ કરવું નથી. બધું જ સારું આપ્યા પછી બાકી રહેલા બોહા સારાને કોણ વાંચશે? ને આપણને સારું લાગે છે તે બધાને જ સારું લાગશે એની ખાતરી શી? સૌ સૌની મર્યાદામાં જ બધું સારું છે વગેરે.'

છેલ્લે છેલ્લે, કવિને કૃતિઓની સંખ્યાનો કેંક મોહ લાગ્યો છે એવું મને લાગ્યું ત્યારે સદજ મેં દીકા કરી. તમે તો સત્ત્વના ઉપાસક. સત્ત્વ જ તમારે મન સંસ્કૃત, સંખ્યા તો બોણ. ઉત્તર-મજ્યો. હા, તમારી વાત તદ્દન સાચી છે-પણ એ સારિવક લોખને હું જતો કરી લકટો નથી. જતાં પહેલાં ત્રણ આંકડા જોવા ઈચ્છું છું. બાકી 'હરિદર્શન', 'વેણુ વિહાર' સ્વનંત્ર વિષય તરીકે સંખ્યાના અધિકારી ખરાં કે નહીં? અને સત્ત્વબોટ તો વિવેચકો ગણે!

ખોરી મને તો કંઈ પછી સુધિ વધુ મુશ્કેલી લાગે છે. વચ્ચે ત્રણેય સમીક્ષા ને કારણે પ્રતિભાવમાં, નવાસ નવી થાઉં?.

પરિચય આટલો કવિ જેમની પ્રસિદ્ધ થતી નથી કૃતિઓ મને ભેટ આપે. હિમન આપણા સિવાય હવેદારવંત ન રીતીકારવાનો મેં આમલ રાખેલો. અને આમલપૂર્વક હિમન આપું ત્યારે કહે: 'અરે બસ માણસ, એ રહેવા દો. પટેલ થયા પછી રહ્યા મધુરા. પગેળા લેવાનાં તમારે ખેતરે કાપ આવી ચડે ને મુપટ કહ્યું દો તેના દામ લ્યો છો? આ પછી મારા ખજાનો પાક છે. એના પૈસા હોય!'

અદ્યાકાલિયે-પખવાડિયે ધરે જઈ ને પૂછું: 'કેમ લખ્યું કંઈ નહું?' કહે: 'આ લખાઈ મળ્યું છે.' પછી ગાઈ કેવાંની સંભળાવે, આત્મે એ કવિભારલો દેવકુળેમાં ચાલ્યો ગયો છે. પણ 'મધરાનનો પેલો મોરલો' કવિએ પાંચ સાતવાર ગાયેલ. એ ગીતના મોરલાની કેટલા હવેની કુળેમાં હજીયે ગાણ રહી છે. એ પહાડી શરીર, એ શુભદં અવાજ ને એ પૌરુષ્યભર્યો લહેકો! આત્મે જે રમતિમાં એટલો જ તાજ છે.

કવિતાના તત્ત્વવિચારની ચર્ચા ચાંચરી હતી. સ્વ. રમણભાઈને અનુસરી હું કહેતા: 'કવિતા એ તો અંતઃસ્રોતનું પરિણામ.' કવિએ ધરમાંથી સારંગી ચંગાવી કહ્યું: કવિતા એ અંતઃસ્રોતનું પરિણામ નહીં, પણ આત્મનું સારંગીનું લયોગિત-સુસજ્જ સંગીત. કવિતા એ તો આત્માનો હૃદયસ-આધાર-આકાર. આનંદ વિના, હિંસાસ વિના કવિતા નહીં. કવિતા એ જે આત્માની કલા. આત્માને વળા શોભ દેવો? એ તો આનંદમય સ્વરૂપ. શોભને દાજે, આત્માને આનંદાવે, હવનમાં ચેતનની બરતી આજે, એ સાચી કવિતા. સાચી કવિતા તો સૌંદર્યના, ખીરજલા, જ્યોત્સ્નાના, આનંદના અદ્યયસક્રિતા અગમ્ય સદૈશ આપે, પ્રાણુવંતી પ્રેરણા પાળ, પેરણામાંથી મુદુપાર્થ મગદાવે.

પુરુષોત્તમની કવિતા-પ્રેરણાએ પાદને પ્રેર્યો દેતો તેમ. સાચી કવિતા તો અનુભવિયદ ટાળી હવનનાં કુરુક્ષેત્ર ગિતાવે. આત્મા-કવિતા તો આત્માના કેવળ આનંદમાંથી આપે. કવિતા તો મુદન લેવી, જેમાંથી અકેષણે દાર દેવા? આત્મ ને અમિતે હિંસા કેવી? કવિતા એ તો અમૃતકુરુસિ-અમૃતવોદના વચેરે.

સંબંધની સરજાતમાં હું ધરે જતો ત્યારે કહે: 'જુઓ પટેલ પરના આ દરવાજા અંતરે જેવા સાવ મુદ્દા છે. ખડકીતે લાંકણ પણ વાસનો નથી. અહીં આવું સહેલું છે. પણ સત્ય સાંબળવું ને હરવવું બારે કપરું છે.' હું કહેતા: 'કવિરાજ, સત્ય પણ આપેલ પહેલ થકે ને?' મને લાગે છે કે કવિએ એનો પ્રયત્ન પાંચ વારના રીંછા સંબંધી જ આપી દીધો.

કવિની સરજનાએ મને મુગ્ધ કર્યો છે. 'જગપ્રેરણા'નો પ્રેસ કોપી મને ત્રાંચવા આપ્યો. ધરે જઈ મેં ત્રણવાર ચાંચી. પાંચેક ન્હાનાં છોડાં સુધારા સુધરી પ્રેસ કોપી કવિને પરત કરી. એ સુરનો પ્રત્યક્ષ ચર્ચો કર્યો. આદ્ય કવિએ સહર રચીકારી લીધાં. તે દિવસે મારા આનંદની માત્રા આર વધી ગઈ. એક મહાકવિ તુચ્છ શિષ્યનાં મુચનોને રચીકારી એ, એ કેટલી નિર્દોષ રિચિતી. કેવી સ્વભાવની સરજનાં!

કવિ વિતોદો પણ ગમખવા. કોઈવાર પાનેશી બિચાડી સાથે પણ આત્મીયતાવે વાતો કરે, અને નાનાં જૂઠાં હોય તો તો બોલે લ્યો મંજા! કવિ ખરેખર ગણે. એકવાર શી, હવજીલાલ દીવાન કવિને મળવા ઓઠે સંજના આનેલા. હું પણ ત્યાં જ હતો. ધરનાં ત્રણવાર પ્રેસ આવી દીવાનલાલને વળગી પડ્યાં ને કવિએ એ સુલકને ખીસાવે, દાદાનોં કોળાનોં મવરાવે. સાલેક્યા પૂજ્ય પડખે લગાં દગે. આગે સાથે બાળકો બની આનંદનાં એ ત્રણ પદોને બેળાં ત્યારે કવિએ-જાનીએ પ્રકાશગાને બીજા આત્માવરયા કેમ કહેતા દગે તેની પ્રતીતિ ચપ.